

राजानकरुय्यककृतम् अलङ्कारसर्वस्वम्
विद्याचक्रवर्तिकृतया सञ्जीवन्या व्याख्यया

कुमार्या स. सु. जानव्या संपादितम्
डाक्टर् वे. राघवमहोदयैः संशोधितम्

देहल्यां मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास
इत्येतैः प्रकृतम्

१९६५

Aprastutapraśamsā	१३२-८	Parivṛtti	१७८-३
Arthāntaranyāsa	१३३-४१	Parisaṁkhyā	१८०-१
Paryāyokta	१४१-२	Arthāpatti	१८२-३
Vyājastuti	१४२-३	Vikalpa	१८३-४
Āksepa	१४४-५२	Samuccaya	१८४-६०
Virodha	१५२-३	Samādhi	१९०-१
Vibhāvanā	१५४-६	Pratipa	१९१-३
Viśesokti	१५६-३	Nimilita	१९३-४
Atiśayokti	१५६-६०	Sāmānya	१९४
Asangati	१६०-१	Tadguna	१९५
Viśama	१६१-२	Atadguna	१९५-६
Sama	१६२-३	Uttara	१९६-७
Vicitra	१६३-४	Sūkṣma	१९७-८
Adhika	१६४-५	Vyājokti	१९८
Anyonya	१६५-६	Vakrokti	२००-२
Viśeṣa	१६६-७	Svabhāvokti	२०२
Vyāghāta	१६७-८	Bhāvika	२०३-११
Kāranamālā	१६९	Udātta	२११-२
Ekavali	१६९-७०	Rasavad, Preyas, Ūrja-	
Māladīpaka	१७०	svin, Sāmāhita	२१३-८
Sāra	१७०-१	Bhāvodaya, Bhāva-	
Kāvyaṅga	१७१-२	sandhi, Bhāvaśaba-	
Anumāna	१७२-५	latā	२१८-२०
Yathāsaṁkhyā	१७५-६	Samsrṣṭi	२२०-२
Paryāya	१७६-८	Samkara	२२२-३०

Appendix I. <i>Niṣkṛṣṭarthakārikas of the Commentator</i>	१-१२
Appendix II. <i>Variants in the Sarvasva</i>	१३-३७
Appendix III. <i>Index of quotations in the Sarvasva and the Sañjivani</i>	३६-५४
Bibliography	55-59
Index to Introduction	60-66
Corrections and Additions	67-72

FOREWORD

The importance of this publication lies not only in the commentary which is published for the first time but also in the text of the *Ālaṃkāra-sarvasva*, which although published more than once, appears here with readings followed in this commentary. The commentator Vidyācakravartin is a noteworthy figure in the history of Sanskrit literature in the South and as a writer on Poetics, occupies a noteworthy place with his commentaries on the two standard works, the *Kāvya-prakāśa* and the *Ālaṃkāra-sarvasva*. The last-mentioned text has its speciality in its exclusive treatment of the *ālaṃkāras* and the detailed discussions on their definitions and the demarcation of the scope of the allied ones and those in which there is possibility of mutual overlapping. Jayaratha's remarks on the corruptions and meddling with the text show how Ruyyaka's work was widely handled. Vidyācakravartin's commentary is particularly valuable for its lucid exposition of the discussions in Ruyyaka, as also for the special efforts made by him in framing a series of definitive *Kārikās* setting forth the exact form and characteristics of each figure, in itself and in its relation to the allied ones. Those who have studied *Ālaṃkāra-śāstra* in detail would recall references to Cakravartin by well-known later *ālaṃkāra*-writers. The present edition of the *Saṅgītanī* on the *Ālaṃkāra-sarvasva* would enable scholars to see fully the importance of the treatment of the subject by Vidyācakravartin.

A good number of manuscripts have been used for the preparation of this edition. In the critical study which accompanies the edition, efforts have been made to present in proper perspective the contributions of Ruyyaka and Vidyācakravartin and for this purpose, connected accounts have been given, at some length, of some of the major *ālaṃkāras* as elucidated by the author and the commentator. Attention may be drawn to the special treatment of *ālaṃkāras* which figure for the first time in Ruyyaka, like *Parināma* (Introduction, pp. 76-93). Care has

been taken to co-ordinate in these discussions in the Introduction the earlier commentators on the *Sarvasva*, Jayaratha and Samudrabandha on the one hand, and Cakravartin's own commentary on the *Kāvyaaprakāśa* on the other.

The commentator belonged to a family of scholars who were successively associated with the kings of the Hoysala dynasty. His relation with the court is also prominently mentioned in the commentary published here. Therefore the Introduction, in addition to giving a full account of the literary activity of the commentator, brings together and examines the historical data bearing on the Hoysalas from the literary and epigraphical sources (pp. 28-50).

No efforts have been spared in making this edition and critical study as best and as useful as possible. In different Universities in India, and sometimes in the same University at different times, different regulations prevail in regard to research degrees. Whether undertaken for one degree or another, the work has necessarily to keep in view the same strict and high standards and the same aim of making the fruit of study as complete and useful as possible.

I am sure this edition and study of Vidyācakravartin's unpublished commentary on the *Sarvasva* along with the text by Kumari S. S. Janaki, M.A., M. Litt., would be welcomed by all those interested not only in the detailed study of *Alaṃkāraśāstra* but also in the history of Sanskrit literature and its patronage by South Indian dynasties. It may not be out of place to mention here that she is continuing her studies in the latter field and would be able to present shortly her work on the Hoysala historical romance, the *Gadyakarmāmyta*, by Sakala Vidyācakravartin, grand-father of the author of the commentary edited here.

The Sanskrit Commission appointed by the Government of India noted with regret in their Report the large number of University Theses laying unpublished. In the spate of reprinting of old books that is going on all around, M/S. Meharchand Lachhmandas who came forward to publish this Thesis deserve to be congratulated.

PREFACE

This critical study and edition for the first time of an important alamkāra treatise, the *Alamkāra-sarvasva* of Ruyyaka as explained by a hitherto unpublished commentary, the *Saṅgīvanī*, represent the work that I had the good fortune to do under the direction of Dr V Raghavan Professor of Sanskrit, Madras University

The *Alamkāra-sarvasva* of Ruyyaka produced about the middle of the 12th century in Kashmir, forms a landmark in the history of alamkāra-śāstra. It is the first treatise exclusively dealing with the alamkāras as such, and as accepted in the foremost school of the Dhvani-vādins. It has maintained its place as a standard treatise in the branch ever since, having been used not only by writers of comprehensive treatises like Viśvanātha, author of the *Saṅgīyadarpaṇa*, but also by writers on the exclusive topic of alamkāra like Appayya Dikṣita

The earliest commentary on the *Alamkāra-sarvasva* is by Alaka referred to by Ratnakānṭha in the *Sarasamuccaya*, but not yet recovered. Shortly after the time of Ruyyaka himself, Jayaratha, from the same Kashmir, wrote a valuable commentary on the *Alamkāra sarvasva* and this has been published in the Kāvya-mālā series. In South India, where Ruyyaka was studied well, one Samudrabandha wrote a commentary which has been published in the Trivandrum Sanskrit Series. A fourth commentary on the *Sarvasva* is the one written by Śrī Vidyācakravartin who flourished under the Hoysala king Ballāla III (1291-1342 A D). Vidyācakravartin was an all round scholar but his contributions to alamkāra and allied subjects are particularly noteworthy. He wrote commentaries on the two standard works, the *Kāvyaprakāśa* and the *Alamkāra sarvasva*. One of his two commentaries on the former work has been known to scholars from its edition in the Trivandrum Sanskrit Series. His

commentary on the latter work is a succinct exposition of the *alambkāras* as defined by Ruyyaka and the commentary includes also memorial verses giving a resumé of the subject. When I started advanced studies in the Sanskrit Department of the Madras University, my Professor Dr. V. Raghavan, who had already drawn attention to the contributions of Vidyācakra-vartin to *alambkāra* and allied subjects¹, pointed out that a critical edition of the text of the *Sarvasva* and Vidyācakra-vartin's commentary available in manuscripts might form a useful contribution to *Alambkāra* studies. Accordingly I took up that work for my Post-graduate research degree.

That Vidyācakra-vartin's commentary was popular in South India is attested by the good number of manuscripts² available in South Indian manuscript libraries, most of which my Professor secured for my use. Work was started with the two manuscripts in the Madras Government Oriental Manuscripts Library in one of which readings from a third manuscript were also noted. Then a Palm-leaf manuscript which was originally in the Viśvabhāratī collection at Śāntiniketan but is now deposited in the Adyar Library was made use of. Two manuscripts from the Travancore (now Kerala) University Manuscripts Library, Trivandrum were then obtained. Later Pandit V. Venkatarama Sarma, Retired Lecturer in Sanskrit, Travancore University sent two manuscripts, one incomplete, discovered by him at Kottayam, Kerala State. One more manuscript was secured from the Library of the Oriental Research Institute, Mysore. Lastly a manuscript of the *Kārikās* alone—the *Alambkāra-sarvasva Niṣkṣṣṭārtha Kārikās*, belonging to the Travancore (Kerala) University manuscript library was procured. A transcript of it from the same Library, that incorporated readings from two other manuscripts of these *Kārikās* was also made use of. A full description of the manuscript material is given separately. I must here record my thanks to the Curators and Directors of the different manuscripts libraries mentioned above.

The work is presented here in two parts, the critical study and the edition of the text and the commentary. In the first part,

1. *A. B. O. R. I.* Vol. XIV (pp 256-257) and Vol. XVI (p 140)

2. See the *New Catalogus Catalogorum* Vol I. (p. 298), University of Madras, for a full list of manuscripts of this work

I have dealt with Ruyyaka only briefly and concentrated on the new commentator, for different scholars have already dealt with Ruyyaka and his contributions to the *Alamkāra-śāstra* extensively. I have also devoted attention here to a study of Vidyācakra-vartin and his family, who for a few generations made continuous contribution to the various branches of literature, to his patrons, the royal house of the Hoysalas who were great patrons of art and letters in the South, to the works of Vidyācakra-vartin in the different branches, and to an examination and evaluation of Vidyācakra-vartin's gloss on the *Sarvasva*. In part II is presented a critical edition of the *Alamkāra-sarvasva* with the *Saṅgīta* of Vidyācakra-vartin and his *Niṣkṣārtha Kārikas*. In preparing the edition of the *Sarvasva*, the texts printed in the Kāvya-mālā Series and the Trivandrum Sanskrit Series were used. With the guidance of the *pratikas* and comments in Vidyācakra-vartin's commentary, readings which were different from those in the printed editions were fixed. There were still about eighty doubtful passages where no clue could be availed of from Vidyācakra-vartin's commentary and in these cases, two manuscripts of the *Sarvasva* in South Indian Scripts were used—one in Telugu characters from the Government Oriental Manuscripts Library, Madras and the other in Malayalam characters from the Adyar Library. In the end a section setting forth the variant readings in the text of the *Sarvasva*, according to the *Saṅgīta* and its manuscripts as compared with those in the printed editions, is given. A detailed paper on these variants has been prepared by me and it will be published separately in some research Journal. The reference to the *Saṅgīta* in the Introduction and elsewhere is to the present critical edition.

I desire to express my gratitude to the authorities of the University of Madras for affording me an opportunity to prepare this work and giving me permission to publish it privately. To Dr. V. Raghavan under whose guidance I worked, I cannot express my thankfulness adequately for all the help and direction he has given me in the preparation of this edition and study and also in editing it for the press and going through the proofs of the whole work. Messrs. Meharchand Lachhmandas, who undertook this publication, have done the work expeditiously and well and I should express my thanks to them also.

DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPT MATERIAL

The following is a description of the manuscript material availed of in the preparation of the present edition and study of the *Saṁjivani* and the text of the *Alaṁkāra-sarvasva*.

A. A manuscript of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. No. 12799, in Grantha characters. 184 pages. Has 22 lines to a page of $13\frac{1}{2}'' \times 8\frac{1}{2}''$. Complete. Beginning of the manuscript—*Akṛta yadalaṁkṛtinām* etc. Notes alternate readings which are mostly incorrect. Many omissions are to be found, the longest occurring under *Nidāṣanā*. On pp. 9 and 97 there is a disorder of the matter. In p. 87, under *Vinokti* occurs the portion that should have come under *Samasokti* and thus causes some amount of confusion.

B. A manuscript obtained from Ittiri-Vāriyar, Kārakattu Deṣam, Shoranur, Kerala. A few readings of this manuscript are noted in A itself. These few readings pertain to the text in the first fifteen pages of A and are, mostly additions not found in A. Begins with the verse *Viśvam, prākāśayati* etc. The matter in disorder on page 9 of A is found here in the proper order.

C. Another manuscript of the Government Oriental manuscripts Library, Madras of No. 12800. Described in the Catalogue as beginning on folio 43 of the *Alaṁkāra-sarvasva* in Telugu characters (D. 12797) and hence was supposed to be of the same script. But the original is in Grantha characters. The Ms. was in a very poor condition whence a transcript of it was taken in 1952, which I used here. This transcript in Devanāgarī bears the number R. 11704 and consists of 162 pages written on both sides.

Has an extra verse at the beginning *Guṇālamkāra* etc. Mostly follows A and gives the incorrect, alternate readings of A, though at times shows correct readings. The derangement of the matter as occurring on pp. 9 and 87 of A is also found herein. Lacuna exists to a great extent on pp. 145, 153, 155 and 157-160.

D. A manuscript bearing No. T. 3005 which was formerly in the *Viśvabhāratī* and is now deposited in the Adyar Library, Adyar, Madras. Malayalam characters, 157 folios, 9 lines in a page. Handwriting legible. The general condition of the manuscript is good except for folios 31, 32, 33, 34, 151, 157 and fols. 57-69 which are torn and worn-out.

Begins with the verse *Viśvam prakāśayati* etc., as in B and contains all the additions as found in the latter. Adopts the correct readings of A. The matter as found in fol. 87 of A is arranged properly. Has an extra *kārika* under *Dīpaka* that is not found in A & C. Rarely omissions are found. A few additions to A are to be found under *Sahokti*, *Samāsokti*, *Śleṣa* and *Paryāya*. The longest addition occurs under *Nīdarśana* explaining the three illustrative verses *Muṇḍasire* etc., *Aranyaruditam* etc., and *Utkoṣe tvayi* etc. There is a disorder of the matter under *Viśeṣokti*. Herein, from the passage explaining the verse *Yah Kaumāraharaḥ* etc., it suddenly jumps to *Samālamkāra*, thereby omitting the portion from *Yojayati atra Vibhavaneti* (under *Viśeṣokti*).....to *guṇarattvam viśvotkarṣi syat* (under *Sama*), the intermediate portion being found under *Ārthapatti*. After this *Viśvotkarṣi syat* the manuscript ends abruptly. This manuscript, though incomplete was very useful in the present edition of the *Saṅjivani*.

E. A manuscript from the Travancore (Kerala) University Manuscripts Library, Trivandrum. Complete in 106 folios, the last two containing the *Sarvasva* sūtras alone. Malayalam characters, 8 to 9 lines on a page. Handwriting small but fairly legible.

Begins with the verse *Viśvam prakāśayati* etc., and follows D very closely. The readings adopted are mostly correct. To the long addition under *Nīdarśana* as found in D, it adds

few more lines Has an additional *Kārika* under *Paryāya* that is not found in A, C and D Additions are found to a great extent Omissions are few A long passage under *Rupaka* is omitted

F A manuscript acquired from Kottayam, Kerala, 104 folios, 8 to 9 lines on a folio and folios 1, 2 and 40 to 45 are in a very poor condition Malayalam characters Handwriting not legible Follows D and E closely, though at times, adopts the readings of A & C. In the beginning where the author treats of the varieties of *Dhvanī* from the word "*kavipraudhau*" there is a jump to "*vicitrānyonyavyāghāta*" etc, which is an enumeration of the *Alamkāras* given by *Vidyācakravartin* at the end of the *Saṁjīvanī* From this "*vicitrānyonya*" etc, to the end "*prakaraṇam samaptam*" is found after "*praudhau*" and then the Ms comes back to '*uktinīpāditaḥ*' etc.

G Another manuscript acquired from Kottayam 36 folios and 8 lines on a page The general condition of the manuscript is good Begins only from the middle of *Śleṣa* and abruptly ends with *nanu cānvayavyatireka* where the author explains *Ruyyaka*'s classification of the *Alamkāras* into those of *śabda* and *artha* on the basis of *Anvayavyatireka* theory Thus the manuscript has neither beginning nor end Moreover, the folios are deranged From *vastudhyanīraṇi* (under *Śleṣa*) it goes back to *kīa tairāṇi gatyanantarabhāṇat* etc, under *Samāsokti* Similarly we have a jump from *Samuccaya* to *Bhāṣika* and from the latter back to *Kāṣyapaśāstra* In general it has the readings of D and E

H A manuscript from the Oriental Research Institute, Mysore, Transcript No B 720 Kannada characters Begins from *Vidyācakravartin*'s illustration of *Rasabhāṣa* as *rasabhāṣa śaṭha sphuraṇamukhāmoda* etc. Readings are corrupt Numerous omissions In the latter *alamkāras* specially it gives merely one or two lines explaining the particular figure and then the *Kārikā*, leaving out the explanation of the illustrative verses

I. A manuscript from the Travancore University (Kerala) Manuscripts Library, Trivandrum. No 703 Though the title on the

ticket tied to the manuscript is *Ālamkāra-sarvasva Nīṣkṛṣṭārtha kārīkās*, we find in full the commentary of Vidyācakra-vartin on the *Sarvasva* and not a collection of the *Kārīkās* alone 72 folios The last two are not numbered 8 lines on a page Handwriting small and not very legible 22 leaves are missing Closely similar to E and most of the omissions and additions found in E are to be found here too But the long omission found in E under *Rūpaka* is not here Under and after *Samuccaya* there is a good deal of confusion The passage *kakātālīya iti dvityastaddhitarthah* etc under *Samuccaya* is found in *Bhāvika* from where it jumps back to *Samuccaya* and then explains *Samādhi* and *Pratyāyika* But in the latter after *Pratyāyikavaditi vyācāṣṭe* comes in the portion *atyadbhutatvaḥetu* etc, which should properly come under *Bhāvika* Under the latter figure itself there is a long omission—an omission of the explanation and illustrations of *Bhāvika* and establishing it as a distinct figure of speech and the figures *Udatta* (2 varieties), *Rasavad*, *Preyas*, *Uṛjasvin*, *Samāhita*, *Bhavadaya Bhāvasandhi*, *Bhāvaśabalata*, *Samsrṣṭi* and *Samkara*

a A transcript of the *Nīṣkṛṣṭārtha Kārīkās* from a manuscript in the Travancore (Kerala) University Manuscripts Library, Trivandrum Transcript No 329 Palm leaf original Old No 793 and new No 656 It was transcribed in 1916 Owner of the original is Damodaran Paramesvaran Potti This transcript in 15 pages contains the *Kārīkās* alone Begins with the same invocatory stanza *Viśvāṃ prakāśayati* etc, as the *Saṅgīyanī* and concludes with the verses *Śabdanyaso viśamaviśamo* etc, and *Kāvya-prakāśe ālamkārasarvasve* etc, which are also found in the *Saṅgīyanī* After the above two verses, it says—*Avāntara viśesa-nirvyapekṣo nīṣkṛṣṭārthah*

b and c Manuscripts of the *Nīṣkṛṣṭārtha Kārīkās* whose readings have been noted in a Begin with the verse *Viśvāṃ prakāśayati* etc., and end with the *Kārīka* on *Samkara* Thus the verses *Śabdanyaso* etc. and *Kāvya-prakāśe* etc., are not found here b and c have an additional verse *Sa laukike* etc., under *Samasokti* They omit the four *Kārīkās* from *Viśesa* *amśa* etc under the same figure *Samasokti*

In preparing the edition of the text of the *Sarīasa*, the following two manuscripts were consulted, in addition to the readings supported by Vidyācakraṇartin's commentary and the two editions of the work in the Kavyamāla and Trivandrum Sanskrit Series.

1. A manuscript from the Government Oriental manuscripts Library, Madras, bearing the number D. 12797. Telugu characters. The manuscript is in a poor condition.

2. A manuscript from the Adyar Library, Madras, No. 68530. Malayalam characters. This manuscript also is in a very poor condition.

INTRODUCTION

I

RUYYAKA—THE AUTHOR OF THE ALAMKĀRA-SARVASVA

Rājānaka Ruyyaka,¹ the author of the *Alamkāra-sarvasva* hailed from Kashmir. He was the son of Rājānaka Tilaka,² the author of the *Udbhaṭaviveka*.³ From the *Śrīkaṇṭhacarita*⁴ of Mankha or Mankhaka or Mankhuka, we learn that the latter was the pupil of Ruyyaka and this evidence also decides the date of the author of the *Sarvasva*, for the *Śrīkaṇṭhacarita* was written between 1135 and 1145 A.D.⁵ Besides *Alamkāra-sarvasva*, Ruyyaka wrote the *Alamkāramīmāṃsā*, *Vyaktivivekavicāra*,⁶ *Kāvya-prakāśa-samketa*,⁷ *Alamkāramañjarī*, *Alamkāranusārīnī*, *Nāṭaka-mīmāṃsā*, *Harṣacaritavartika*, *Sahyadayalīlā*,⁸ and *Sahitya-mīmāṃsā*.⁹ Some of these are referred to by Ruyyaka himself as well as by his commentator Jayaratha.

Some Southern manuscripts of the *Sarvasva* ascribe the *Uṛtt* to Mankha, the author's pupil, though the commentator Jayaratha coming from the same part of the country as that of the

1. Many scholars have dealt with Ruyyaka in detail. See Buhler's Kashmir Report, pp 50-52, Mahimabopādhyāya P. V. Kane, "History of Sanskrit Poetics" pp 164-174, Dr S. K. De, "Studies in the History of Poetics", Vol. I pp. 190-197, Col. G. A. Jacob, "Notes on Alamkāra Literature", *J.R.S.* 1897, p. 183.
2. P. V. Kane, *Ibid* pp 190-31; Dr V. Raghavan, "*Bhoja's Śṛṅgāra Prakāśa*", (1963 pp 380-381), Fischel's "Introduction to *Śṛṅgāra Tīlaka*" pp. 29-29
3. *G. O. S.* No. 55
4. XXV 29-30 and 195
5. Buhler, *Ibid*, p. 50
6. This commentary of Ruyyaka is mentioned by our author, Vidyācakravartin in his *Sampradāya-Prakāśinī* (VIIth Ullāsa, K. P. Vol. II p. 49)
7. In his *Saṁjīvanī* (P. 21) on the *Sarvasva*, Vidyācakravartin mentions the commentary on the *Kāvyaprakāśa* by Ruyyaka.
8. *Kāvyamālā Guccaka* V pp. 183-7.
9. Manuscripts of a work called *Sahityamīmāṃsā* have been known from Trivandrum and Tanjore and it has been published in the T. S. S. based on the former manuscript. This does not seem to be Ruyyaka's work. See "*Bhoja's Śṛṅgāra Prakāśa*" by Dr. V. Raghavan (pp 91-91 and 704-705.)

author and flourishing within about seventy five years of the author ascribes both the *Sūtras* and the *Ṛtti* to Ruyyaka himself. The author of the *Saṅgīyanī*, though a South Indian is likely to have had some Kashmirian contact as he is an author in the field of Śaivism also. He falls in line with Jayaratha as regards the authorship of the *Ṛtti* and reads the second line of the invocatory stanza of the *Ālamkāra sarvasva* as “*nijālamkārasūtrāṇām ṛtityā tātparyamucyate*” instead of *gurvalamkārasūtranām* etc. as read by the South Indian commentator, Samudrabandha.

In the Madras Government Oriental Manuscripts Library, there is a manuscript of a work bearing the name *Mankhuka sūtroddaharaṇa* (R 2970), which introduces further confusion in the authorship¹ of the *Ālamkāra sarvasva*. In this anonymous work the *Sūtras* of the *Sarvasva* are themselves ascribed to Mankhaka and the comments and illustrations which follow are drawn by the anonymous author from both the South Indian commentators Samudrabandha² and Vidyācakravartin³. Extensive passages from Samudrabandha are quoted without mentioning his name. The author mentions Cakravartin by name and quotes many of his *Niṣkṛṣṭārthakarikās*. It is not possible to attach weight to the supposition of the author and as he was later than Samudrabandha (last quarter of the 13th century) and Vidyācakravartin (middle of the 14th century) we cannot understand his expressions⁴ *asmadācāryeṇa* and *ācāryamātmanaḥ* refer-

1 For a further recent discussion on the subject vide S. Venkatasubramoni Iyer's "The Authorship of the *Ālamkāra sarvasva*" (*J O R.* Vol XXXVI pp 40-52) and Dr. V. Raghavan's observations on the above article (*Ibid* pp 53-54).

2. E. g. p. 3 तदेव अलङ्कारपातन्त्र्यं तदनादरं Same as p. 15 of Samudrabandha

1. 4 अनादाहरणद्वये सार्थकत्वेन p. 16 "

p. 6 अत्र पूर्वार्थे सादृश्यं p. 18 "

p. " इदं सार्थकं दर्पकलङ्किता .. p. 19

Similar instances can be seen on pp. 8, 10, 12 & 13 of the *Mankhuka sūtroddaharaṇa*.

3. E. g. pp. 2, 4, 8, 10 & 16-17. Under *Upamā* Vidyācakravartin explains how that figure is the basis for all other figures of speech and also shows that the idea "the face is beautiful" can be brought out in different ways.

तेषु प्रकारेषु निम्नशानेकाङ्काराणां भूताः तथा हि मुखं चन्द्र इवेत्युपमा इत्यर्थान्तरन्यासः । (P. 36. *Saṅgīyanī*) The entire passage is quoted in the *Mankhuka sūtroddaharaṇa* pp. 16-17.

4. (i) तत्र तावदादायिन्मूर्तिमनोव्यक्तितमतिक्रान्तेन अस्मन्माचार्येण प्रणीतानि दुरवयव etc. (P. 1)

ring to the *Sūtrakāra*, as meaning that he was the pupil of Man khaka. As even in South Indian literary tradition outside of Samudrabandha, the *Sūtras* and *Uttis* are ascribed to Ruyyaka, it is more reasonable to accept Ruyyaka's authorship of both the parts of the work.

The *Alamkāra sarvasva* is an important treatise in the field of Alamkāra literature. It has been, since its production recognised as a standard work dealing exclusively with the figures of speech being used by great rhetoricians like Viśvanātha Vidyādhara Vidyānātha, Appayya Dikṣita and Jagannātha Paṇḍita. On the whole, Ruyyaka deals with eighty figures in the eighty six *Sūtras* and explains only the important varieties of each figure. He has introduced some new figures like *Parināma* and *Vicitra*. In all the figures of speech, he emphasises the need for *Vaicitra* or poetic charm. He prefers the theory of *Āśrayaśrayibhava* to that of *Anvayaavyatireka* to determine whether a figure pertains to *Śabda* or *Artha*, the latter theory being accepted by his immediate predecessor Mammaṭa whom he criticises in his *Alamkāra sarvasva*.¹

The author of the *Sarvasva* is referred to also as Rucakṛ the Sanskrit form of the name, and as the *Sarvasvakāra* after his work.

II

COMMENTARIES ON THE ALAMKĀRA-SARVASVA

The *Alamkāra sarvasva* of Ruyyaka has been known to have four commentaries. The earliest of them is the one by Alaka,² referred to by Ratnakanta in his *Sarasamuccaya*, a gloss

(Contd. from p. 2)

अथ भीमान्मदुकाचार्य प्रतिपिपादियिपि etc and

(ii) प्रणिपय गणशाना वाणीमाचार्यमात्मना

बन्धे मनुकमृदाणि गोदाहरणमतम् ॥ (p. 2)

1 On this subject see Dr V. Raghavan's *Bhoja's Śrṅgā & Pralāda* pp. 380-382.

2 The *Kāryaprakāśa* is known to be the work of two authors Mammaṭa and Allaka. Now the colophons at the end of the first, (इति भीमद्रागनकाः)

on the *Kāvya-prakāśa*. This Alaka was the son of Jayānaka, and the author of a commentary on Ratnākara's *Haraviṣaya*. The commentary of Alaka on the *Sarvasva* has not yet been discovered, but only known through its reference in the *Sārasamuccaya*.

The second commentary on the *Alamkāra-sarvasva* is the *Vimarśinī* (K M 35) of Jayaratha that supplies valuable information regarding Ruyyaka and quotes from rare works and authors.¹ Ruyyaka has been very strongly criticised by Śobhākaramitra the author of the *Alamkāra-ratnākara*.² Jayaratha, in his turn, criticises Śobhākara and defends Ruyyaka against his unjust attacks. In fact, the aim of the *Vimarśinīkāra* seems to be to uphold the position of Ruyyaka.

एवमन्येषामपि समग्राणामभिनवालङ्काराणां चान्यः ग्रन्थात्तद्व्याख्यानयोगो
योजयितुं शक्नु एवेति ग्रन्थविस्तरभयादस्मद्दृष्टेने तद्वृत्तौ द्वारस्यैव च
प्रतिज्ञातत्वादस्माभिः प्रतिपद्येन न दूषितम् ।

—P. 98 *Alamkāra-sarvasva* K. M. Edition.

In none of his criticisms, Jayaratha mentions the name of his rival. He refers to him merely as *anyathā*, but from a comparison of the relevant contexts, it can be made out that the critic of Ruyyaka meant Śobhākara.

The *Viṃśatī* is a standard commentary. It does not meekly follow the original but gives critical comments and explanations. It is useful for fixing many readings in the *Sarvasva*. The details of Jayaratha's family are given by Bühler (Kashmir Report, p. 68) and he is assigned to the last quarter of the 12th and beginning of the 13th century. Jayaratha quotes from Jonarāja's *Prthvirājaviṃśatī* which describes the victories of the Chauhan King Prthvirāja (died in 1193 A. D.).

The *Alamkāra-sarvasva-vyākhyā* (T. S. S. 40) of Samudrabandha, written at the court of Ravivarman, King of Kolamba in Kerala who was born in 1265¹ A. D., ascribes, as already noted, the *Vṛtti* to Mankhuka. This commentator literally follows the text and cites as illustrations eulogistic stanzas on his own patron.

The last of the available commentaries is the *Sanjivani* of Vidyācakravartin, the court-poet of the Hoysala King Ballāla III (1291-1342 A. D.). The commentator has also written commentaries on the *Kavyaprakāśa* which will be dealt with presently. The *Sanjivani* on the *Sarvasva* has been referred to by Mallinātha and his son Kumārasvāmin. Vidyācakravartin has also given a summary of the *Alamkāra-sarvasva* in *Kārikās*, called the *Niṣkṛṣṭārtha Kārikās*. He was a prolific writer.

The *Sanjivani* is an ideal commentary though we cannot look up to it for discussion of readings in respect of the text of the *Sarvasva*. It discusses variants in the text only occasionally.² Like Samudrabandha, Vidyācakravartin too has given as illustrations verses in praise of his patron. He offers useful material for a comparative study since he has written commentaries on the kindred works, the *Kavyaprakāśa* and the *Alamkāra-sarvasva*, not much separated in time.

1. Introduction to *Pradyumnābhyaṇḍaya* (T. S. S. No. 8)

2. E. g., p. 131, *Sanjivani*, where it says that for *Alamkāraṇṭara* some adopt the reading *āraṇṭara*. This is the only place where our author discusses a reading of the text.

III

ŚRĪ VIDYĀCAKRAVARTIN—THE AUTHOR
OF THE SAÑJIVANĪ ON THE
ĀLAMKĀRA-SARVASVA

It is well known that Śrī Vidyācakravartin is the author of the commentaries, the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sañjivani* on the *Kāvya-prakāśa* and the *Ālamkāra-sarvasva* respectively. It will be presently shown that he has also written a mahakāvya *Rukmīṇikalyāṇa* and other works. The colophons of the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sañjivani* read the poet's name as Śrī Vidyācakravartin, though many more titles like *Samskrtaśrva-bhauma*, *Prākṛtapṛthivīśvara* are added to it. The colophon at the end of each canto of the *Rukmīṇikalyāṇa* reads merely his name as Vidyācakravartin, without his many titles. The real name of the author is not known. The *Sūktiratnaḥara*¹ of Kālingarāya Sūrya gives verses in the names of Sakalavidyādhara,² Sakalavidyācakravartin,³ and Sakalavidyādhara-cakravartin.⁴ Dr. V. Raghavan⁵ and Śrī S. Śrīkantha Śāstri⁶ have taken the names Sakalavidyācakravartin and Sakalavidyādhara to refer to the same person. One of the manuscripts of the *Bṛhaṭṭika* or the *Sampradāyaprakāśinī* (R. 12826), in the colophon at the end of its tenth ullāsa reads the author's name as Sakalavidyādhara-cakravartin.

Trivikramabhaṭṭa, author of the *Kadambarisārasaṃgraha*⁷ says in the colophon to the work that he was the pupil of Sakalavidyādhara-cakravartin. The introductory stanzas refer to Cakravartin as his guru.

अप्रमुदमणि मयतोमुष्य मां प्रबोधितवन्ते परात्मवत् ।

अन्नमस्पुरितमयंसक्तये अन्नयतिगुरवे नमो नमः ॥

प्रतिजनयिता दुःखोच्छित्तेः प्रदर्शयितात्मनः ।

मनसि मविता नित्यं श्रीचक्रवर्तिकवीश्वरः ॥

As we shall see later, Vidyācākṛavartin was a writer on Śaivism and both in expression as well as in idea the first introductory verse of Trivikramabhāṭṭa is in keeping with the particular school of Śaivism which Vidyācākṛavartin expounded and would support the assumption that Vidyādhārācākṛavartin and Cākṛavartin mentioned by Trivikramabhāṭṭa as his 'guru' are identical with our author.¹ The colophon² at the end of the first chapter of the *Kadambarīśarasamgraha* names the guru as Sakalavidyādhārācākṛavartin. So, it is clear that the names Cākṛavartin³ and Sakalavidyādhārācākṛavartin refer to one and the same person. This would support Dr. V. Raghavan's opinion that the names Sakalavidyādhara and Sakalavidyācākṛavartin refer to the same person, and we may call our author by any one of the above names.

The *Sampradāyaprakāśinī* on the *Kavyaprakāśa*, also called the *Bṛhaṭṭika*, has been published in the T.S.S. in two parts (Nos. 88 and 100). This gloss on the *Kavyaprakāśa* refers to the *Sanjivani*, a commentary on the *Alaṅkāra-śarvasva*, as written by Cākṛavartin himself.

Explaining the figure in the verse "Yah kauṁāraharaḥ" etc., Vidyācākṛavartin says in his *Bṛhaṭṭika* on the *Kavyaprakāśa* :

अत्र अलङ्कारवर्चस्माभिरलङ्कारसर्वस्वसंक्षीबन्याम् अलङ्कारसर्वस्वटीकायां
वित्त्युपचितेति तत् एवावधार्यम् ।

—P. 19. Part I, T.S.S. 88

Criticising the *Sādhivigrahika* for his not having properly understood Mammāṭa's definition of *Apahnuṭi*, our author says—

स्यमलङ्कारमीमांसासूक्ष्मेक्षिका तेषामेव गोचरः यैरेव अलङ्कारसर्वस्व
मुपरिशील्य विज्ञेयाय काव्यप्रकाशहृदयं निर्जातम् । अतः सर्वस्वसंक्षी-
बन्यामभिरतैः सप्रदायप्रकाशिन्या भूयो भूयोऽभिरन्तव्यं सचेतोभिः ।

—P. 289. Part II. T.S.S. 100

1 इति श्रीमत्सकलविद्याधरचक्रवर्तिचरणारविन्देखरस्य श्रीराजराजसूनुः त्रिविक्रमहृत्य
कृतौ कादम्बरीसारसङ्ग्रहे प्रथमस्तर्गः ।

2 The *Sanjivani* is referred to as Cākṛavartin by Mallinātha in his *Tarala* (p. 221), Appayyaḍikṣita (*Cūṭamīmāṃsā* pp. 7, 74), Kumārasvāmin (*Ratnāṣṭana* pp. 273, 291, 287, 313, 324, and 335) and the author of the *Manikḥukasūtra-dāharana* (pp. 1, 4, 6, 8, and 9).

From these references it is evident that Vidyācakravartin has written a commentary on the *Alaṅkāra-sarvasva*.

The *Sanjivani* also refers to the *Sampradāyaprakāśinī*.

Explaining the different varieties of *Arthaśaktimūladhvani*, Vidyācakravartin says—

अत्र प्रपञ्चः संप्रदायप्रकाशिन्यां काव्यप्रकाशटीकायाम् यस्माभिः वितर्क्यो-
पदिष्ट इति ततोऽवधार्यः ।

Further dealing with the varieties of *Upama*, he refers to his *Bybhāṣikā* and the *Laghuṣṭikā* on the *Kāvya-prakāśa*.

यनयोर्भेदप्रमेदवैचित्र्यसहस्रमस्माभिः संप्रदायप्रकाशिन्यां काव्यप्रकाशवृहद्टी-
कायां वितर्क्य दत्तम् । तेषु टीकायां च यथोपयोगमिति, ततोऽवधार्यम् ।

Under the verse "*prasarpattātparya*" et c., explaining the suggestion of *Rasa*, our author refers to his gloss on the *Kāvya-prakāśa*.

संप्रदायप्रकाशिन्यां काव्यप्रकाशटीकायां वितर्क्य कृत इति तत एव एवधार्यं
इत्युक्तम् ।

Again explaining how *Rasa* is suggested, Vidyācakravartin says :

तैः प्रकाशितो व्यञ्जितो रत्यादिः सामाजिकचित्तवृत्तिविशेषः शृङ्गारादिको
रस इति दिक् । विशेषः संप्रदायप्रकाशिन्यादौ ज्ञेयः ।

The concluding verse in both the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sanjivani* is the same.

काव्यप्रकाशोऽलङ्कारसर्वस्यैव च सचेतसाम् ।

येनादरो महास्तेन व्याख्यातमुभय सह ॥

The second line in the above verse states that Vidyācakravartin wrote both the commentaries side by side with undivided devotion. The author himself says, as evidenced in the second reference cited above from the *Sampradāyaprakāśinī*, that he studied the *Kāvya-prakāśa* after having thoroughly gone through the *Sarvasva*. The definitions of several figures in the tenth ullāsa of the *Kāvya-prakāśa* and the *Sarvasva* are the same. They are kindred works not much separated in time, though Ruyyaka criticises Mammata several times in his *Sarvasva*. So, our author thought it proper to comment on both the works at the same time.

Vidyācakravartin in his *Rukmaṅgalkaṇṇa* states that he composed eulogistic stanzas on his patron in his commentaries

on the *Kāvya-prakāśa* and other works thereby perpetuating the glory of the Hoysalas

उदाहृतित्वेन नयैनिवध्य काव्यप्रकाशादिषु लक्षणेषु ।

निदेशिता येन जगत्समस्त ख्यातिं गता होयसलराजगाथा ॥

×

×

×

व्याख्याय येनोपचितानि लोके काव्यप्रकाशादिनिवचनेन ॥

—R K Canto I p 7

Moreover the verse *Adyāpi loke na Kavīh* etc. cited in the *Sanjivani* as an illustration of *Arthaśaktimūlādhvani* occurs in the *Rukminikalyāna* (Canto I verse 10) So it is quite evident that the author of the *Sanjivani* is the same as that of the *Brhatṭika* on the *Kāvya-prakāśa* and the *Kavya Rukminikalyāna*. Besides writing a commentary on the *Sarvasva* Vidyācakravartin has epitomised the *Sarvasva* in *Kārikās*. These *Kārikās* are found in the *Sanjivani* itself and a separate collection of the *Kārikās* called the *Ālankāra sarvasva Niṣkṛṣṭārtha Kārikās* is found in a manuscript from Travancore. In addition to the four works mentioned above Vidyācakravartin has written many other works which are dealt with in a separate section below.

Vidyācakravartin author of the *Sanjivani* was the son of Vāsudeva who was the court poet of the Hoysala king Narsimha III (1254-91 A D). His elder brother Mahādeva was the tutor of Narsimha III's son Ballala III (1291-1342 A D). Vidyācakravartin learnt all the Śāstras under his brother. He was treated with the greatest regard by the king and was very dear to him by virtue of his beautiful creations. Our author composed many panegyrics on his patron and in territories where Hoysala rule was established he wrote many inscriptions describing his patron's valiant deeds.

हेनोपनीयावरजो विनीत प्रसिद्धनामा कविचक्रवर्ती ।

बल्लालभूपस्य मनोभिरामैर्वाचां विलासैरतिवल्लभोऽभूत् ॥

उन्मीलितस्थापितभूमिपालदेशेषु पञ्चैरुपवण्य गीता ।

महाशिलासु बल्लालभूपस्य भुजप्रतापा ॥

—R K Canto I 55 56 p 6

Vidyācakravartin was amply rewarded by his patron as evidenced by the long list of titles¹ showered on him. He visited

1 Vide colophon at the end of each ulāsa of the *Sampradāyaprakāśana* that gives him seventeen titles. See also under the figure *Paridāma* (pp 52-53) in the *Sanjivani*.

the courts of many kings and received honours from them

यच्छत्रभद्रासनचामराद्यै स्फीतमहाराजपदंभुनक्ति ।

सभामु राजा च विपश्चिता च साहित्यराज्य कविचक्रवर्ती ॥

—R K Canto I 59 p 7

Vidyācakravartin was not a poet of ordinary merit, and his illustrative stanzas in the *Sanjivani* and the *Rukminikalyāṇa* bear evidence of his poetic powers. He himself says that every one cannot achieve the distinction of becoming a great poet

धुद्रा प्रलोभेन महाकवीना जाया स्पृशन्त स्वयमेव न स्यु ।

न द्योतितु से प्रभवन्ति कीटा प्रमा पतङ्गस्य परामृशन्त ॥

—R K Canto I 8

A self conscious poet that he was, he had lofty ideas about poetry

कले सतो नास्ति सच्चतनखे मनीषिणा विप्रतिपत्तियोग ।

सचेतनीभूय चिर परस्तादशक्ती हि मर्या कवितामूर्पति ॥

नानागुणालङ्कृतिरीतिरम्या सन्दभमुक्ता प्रविभक्तवर्णा ।

रस रसे यस्य विचित्ररूपा क्विस्स नायो नियतैकशब्दः ॥

—R K Canto I 5 7

An air of self consciousness and pride is seen in our author, especially in his criticisms of the *Sāṅdhivisgrahika* in his *Byhaṭṭika*. But if we take into consideration his scholarship and gifts as seen in the *Sanjivani*, the *Rukminikalyāṇa*¹ and the *Sampradāyaprakāśinī*, we may grant that this pride is justifiable

IV

THE DATE OF VIDYĀCAKRAVARTIN

The question of the date of our author does not present much difficulty. It is possible to fix his chronological position

१ स्वामन्यप्रौढशिष्टे गुणविरहन्त्या लज्जमानोऽप्यलंका

विद्यादाहापकारप्रतिमुष्टिनधिया न प्रमार्णाद्विद्यन्त ।

सन्त सन्तोषनिर्यपुलङ्घिततय साधु चन्त्यन्ति धृषव्या

नान्धार्योऽय प्रवध तन्निममनिध वेद्ययई वति कृष्ण ॥

In the above concluding verse of the first canto of the *Rukminikalyāṇa* Vidyācakravartin observes that it is not for those who are not ashamed of their imperfect knowledge and are blinded by jealousy but only for the qualified and responsive critics that he has written the *Mahākavya*.

within narrow limits, with the available data. It has been pointed¹ out that he flourished in the court of Ballāla III (1291-1342 A D). As has been already observed, the *Rukmīṇikalyāṇa* informs us that Vidyācakravartin wrote panegyrics and inscriptions on his patron. Some² take him to be an elder contemporary of Ballāla III and assign him to about 1300 A D. In favour of the above date it is stated that Vidyācakravartin's description of Ballāla III reveals that his patron was in the meridian of his glory. It is true that Ballāla III had to submit to the Muhammadan forces under Malik Kafar in 1310 A D when Dorasamudra was laid waste. Poets generally eulogise their patrons and describe only the victories gained by them and do not deal with the defeats suffered by them. Vidyācakravartin³ himself suggests the difficulties encountered by his patron to establish his dynasty on a firm footing by comparing him to Śrīkr̥ṣṇa, the saviour of the Pāṇḍavas and of the Gokulas from peril. Moreover, he introduces⁴ the Hoysala dynasty as the descendants of Yadu, who have not lost their prestige "even now" (that is, at the time of the author) and whose valour and military achievements have been the theme of many stories. This shows that the Hoysalas were not at the zenith of their glory during our author's time. Moreover, while describing the many conquests of his patron, our author mentions that of Kāñḍī and Kerala which took place between 1299 and 1355 A D.⁵ So it is evident that Vidyācakravartin is later than the above-mentioned dates.

The earliest author to quote Vidyācakravartin is Mallinātha in his *Taralā*⁶ on the *Ekavālī* of Vidyādhara. Mallinātha flourished at the end of the 14th century and in the beginning of the 15th century. So Vidyācakravartin should be assigned to the

1. Introduction to the first volume of the *Ādyaṃpralāda* (T S S. 83). Dr V. Raghavan, 'Sandhivigrahaika and Vidyācakravartin' (*A B O R I* Vol. XIV p. 250-6), *Mysore Gazetteer* Vol. II part I p. 409, S. Srikantha Sastry (*A B O R I* Vol. XVIII p. 421).

2. M. Dorasamudra, *Vidyācakravartin II* (*Tirumalaḥ Śrī Venkaṭa eṅṅara* p. 636).

3. *Rukmīṇikalyāṇa* p. 5.

4. अद्यापि न म्लानिमुपैति कर्णे लोकस्य यदीतिमयोऽवतमः ।

अनुसृतेनेव कथान्तरेषु भुजंभणा यस्य सुदुस्मरेण ॥

—R. K. I. III

5. R. R. Venkataratnam, 'Hoysalas in the Tamil Country', p. 23.

6. Pp. 51, 57, 221, 237 and 3-4.

middle of the fourteenth century Other authors who cite Vidyācakravartin are Kumārasvāmin¹ (15th century), Appayya cūṭṣita² (latter half of the 16th century), Viśveśvara³ (18th century) and Narasiṃhakavi⁴ (middle of the 18th century)

In his *Sampradaya-prakāśinī*, Vidyācakravartin criticises a certain Sāndhivigraha⁵ On the then available material, my Professor identified this Sāndhivigraha with Viśvanātha, the author of the *Sahitya-darpana* (1300-1330 A D) On that identification, Vidyācakravartin would be younger contemporary of Viśvanātha and could be assigned to the middle of the 14th century But more recently, it has been argued that this Sāndhivigraha is Śrīdhara, a commentator on the *Kāvya-prakāśa* assigned to the 12th century⁶ If that is the case, Vidyācakravartin's reference to the Sāndhivigraha is of no use for determining his date

Besides authors like Bhāmaha, Udbhata, Vāmana, Rudraṭa, Dhvanikāra, Bhaṭṭanāyaka, Vyaktivivekakāra and Mammāṭa, who are mentioned in the commentary on the introductory portion of the *Sarvasva*, which latter text itself, refers to the above-mentioned authors Vidyācakravartin refers to the Vyaktivivekakāra under the figure *Utprekṣā*

यत्तु व्यक्तिविवेककृदोद्दिष्टं विषये मन्यते—इवादिशब्दैरेव प्रकृतार्थस्यासम्भ-
त्वप्रतीते द्यलादिशब्दा पुनरुक्ता इति ।

The above quoted passage is not to be found in the published *Vyaktiviveka*⁷ (T S S Ed)

The *Saṅgītanī*⁸ refers also to a *Bhāvaprakāśa* and a nūṭaka called *Harīścandra-carita*; the latter name is mentioned by Ruyyaka himself, and Vidyācakravartin adds merely the information that it is a play The *Saṅgītanī* quotes the line—भासस्य यदभीष्टार्पि-
त्रीहादेयनिवर्तनम् from a work called *Bhāvaprakāśa* but as this line is not to be found in the published *Bhāvaprakāśa* of Śrīdhara-

1 Ratnāṣṭana pp 273 291 287 313 334 etc (Bāla-manoramā Series No. 3)

2 Cūṭam māmā, pp 7 59 74.

3 Alamkāra-kauśubha pp 11 52 136 160 and 205

4 Nāṭya-rājya-sādhana p 181

5 "Sāndhivigraha and Vidyācakravartin" A B O N I Vol. IV p 256

6 P XI Kāvya-prakāśa with the notice of Śrīdhara Calcutta Sanskrit College Research Series No. VI and p LXII No VII

7 For another passage of the *Vyaktiviveka* missing in the T S S ed. but restored from Hemacandra see Dr V Raghavan's 'Bhoja's *Śrīdhara-prakāśa*' (pp 242 243 (n.))

8 For a list of authors and works referred to in the *Saṅgītanī* vide Appendix III

tanaya,¹ we have to seek for another work of that name. The *Saṅjivani* and the *Sampradāyaprakāśinī* quote the verse *Tara-pukabhṛū* etc., as from the author's own *Bharatasamgraha*. The above verse is found in the *Bhāvaprakāśa*² also with slight variations. It is possible that both Vidyācakravartin and Śāradātanaya have adopted the verse from an earlier author.

V

VIDYĀCAKRAVARTIN'S OTHER WORKS

• Vidyācakravartin seems to have achieved proficiency in various branches of learning, even in his young age.

तत्रापि साख्ययोगादिसास्त्रविषयेषु प्रतिज्ञात सत्वस्माभि. श्रीगुरुप्रसाद-
समनन्तरं शैशवं एव यथा—

शैवं विष्णुनिबद्धमौपनिषद साख्य सपातञ्जलं
शास्त्रं स्वात्महिताय वेद सकलंस्साक पुराणादिभिः ।
भूपानां तु विनोदनाय भरत नीतिं च वात्स्यायनं
पद्मभाषाकविता च लक्षणवती श्रीचक्रवर्ती कविः ॥

Again,

साख्य वेदमणि वेदमणि ध्रुतिशिरः कस्यासु कस्यासु च
द्वारिद्वारि शिवागमा. पयि पयि प्राचा कवीनां गिरः ।
पठ्यन्ते यदसूयिभिर्जडतरप्रज्ञैर्जस्ताकिर्कः
तत्सर्वं खलु चक्रवर्तिकवितुविद्यायशोदिण्डिमः ॥

—*Saṅjivani*, pp. 52-51

Vidyācakravartin, being the poet-laureate in the court of Ballāla III, was naturally the object of high estimation as can be seen in the exaggerated terms³ of praise in which he refers to himself. He was obviously a versatile genius and appears to have written many works in many branches of literature.

The *Sampradāyaprakāśinī*, his commentary on the *Kavya-prakāśa* has been noticed by many scholars and is published in the Trivandrum Sanskrit Series in two parts (T. S. S. Nos. 88 and

1 Vidyācakravartin refers to the *Bhāraṅgrakāśa* in the above quotation only and since it has not been found in the published work, the former's reference to the latter cannot be taken as done by the editor of the *Bhāraṅgrakāśa* in his introduction, as an evidence for determining the date of Śāradātanaya.

2 P. 16. G. S. No. XLV. Also p. 17 of this introduction.

3. Vide colophon at the end of each ullāsa in his *Sampradāyaprakāśinī* and also under *Parvāṃśāṅkārā* in the *Saṅjivani* (pp. 52-53).

100) This gloss on the *Kāvyaaprakāśa* is called the *Brhātṭika*¹ and the name presupposes a shorter commentary, the *Laghuṭika* of the author on the same work

Dr S K De² and the introduction to the two volumes of the *Sampradāyaprakāśinī* in the *T S S* however do not speak of any second commentary of the author on the *Kāvyaaprakāśa*. Nor does Vamanacarya Jhalakikara³ make any mention of a *Laghuṭika*. My Professor⁴ has shown after citing references from the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Alamkārasarvasva Saṅgīvanī* that Vidyācakravartin wrote a *Laghuṭika* on the *Kāvyaaprakāśa* before writing his *Brhātṭika*.

In the *Brhātṭika* as my Professor⁵ has shown Vidyācakravartin criticises very strongly one *Sāndhivīgrahika* seven times whose personal name however he does not mention even once. Criticising the *Sāndhivīgrahika* for his explanation that the words *Iti sarvathā tatra yatanīyam* (*Kāvyaaprakāśa* part I, p 12) in *Mammata's Uṛttī* Vidyācakravartin says—

अत्र साधिविग्रहिक 'इति सत्ये त्यादि वाक्यशेषमप्रिमकारिकासङ्गत्ययतया
यदवोचतदयुक्तम् । एवमादिषु व्याख्यातारतम्य स्वयमेव
सचेतसो विचिन्वन्तु । नास्माभिः प्रतिकारिकमुदाटयते ।

—*Kāvyaaprakāśa* Part I ¶ 12

Again at the end of the fourth ullāsa⁶ our author states that he has explained very lucidly the difficult and deep import of the text whereas the *Sāndhivīgrahika* has been merely prolix

अतीतिक गभीरं च प्रमेयमतिविस्तृतम् ।
यद्युच्यते तदस्माभिर्हस्तमुक्तामणीकृतम् ॥
प्रामादिकमिहावोचतसाधिविग्रहिको बहु ।
व्याख्येयवस्तुनिष्कय श्रीविद्याधरवर्तिनि ॥

Ibid p 208

Moreover Vidyācakravartin is of the opinion that the *Sāndhivīgrahika* should not be treated as an authority regarding the *Alamkāras* in the tenth ullāsa of *Mammata*

1 आचक्रवर्तिनि । सप्रणयप्रवाशिनी ।

टोडा काव्यप्रकाशस्य शृङ्खलीय विरच्यते ॥

The colophon at the end of each ullāsa after enumerating his various titles reads as—श्रीरक्तवर्तिनी मप्रणयप्रवाशिनी काव्यप्रकाशशृङ्खलीकायाम्

2 Studies in the History of Sanskrit Poetics pp 200-201

3 Introduction to the *Kāvyaaprakāśa* with the *Bālāboḍhā* ¶

4 *ABORI* Vol XIV pp 256-257

5 *Ibid* pp 250-6

एवमादिप्वत्तङ्कारेषु विद्योपेत सामान्यतस्त्वापरिसमाप्त दशमोह्नासे स न
प्रमाणम् । किं बहुना—

सन्त्येव तत्र तत्र स्खलितानि बहूनि सान्धिविग्रहिके ।

तदपि न दृष्टोऽस्माभि स इव मद्यतनेषु काव्यमीमासु ॥

—*Ibid* Part II, p 289

These references reveal the bitter rivalry that existed between the Sāndhivīgrahika and our author. In all these criticisms, Vidyācākṛavartin never fails to mention his own superiority over his rival who seems to have written a commentary on the *Kāvya-prakāśa* and who was treated with respect by the rhetoricians of his day.

Dr V Raghavan who drew attention to these passages in the *Sampradāyaprakāśini*, pointed out, on the basis of the data then available that this Sāndhivīgrahika, so strongly criticised by Vidyācākṛavartin was Viśvanātha, author of the *Sahityadarpana*, who was known to have written a commentary on the *Kāvya-prakāśa* called *Darpana*. Both of them—Vidyācākṛavartin and Viśvanātha—were contemporaries, holding high positions in the courts of different kings geographically not very distant from each other and the recipients of extravagant honour from their patrons. It is quite natural that Vidyācākṛavartin and Viśvanātha considered themselves as literary rivals. The *Saṅkhyānt* on the *Sarvasva* refers to the fact that Vidyācākṛavartin became proficient in all the Śāstras very early, even as a boy. Probably the *Laghubhāṣya* is one of his early productions, when he did not have the opportunity to go through the *Darpana* of Viśvanātha, the latter's last work. Or it may have been that their rivalry was not so great at that time. Later in his life time Vidyācākṛavartin probably entertained much antagonism towards Viśvanātha and wanted to hold him up to ridicule and also to show off his own superiority over his rival. The main reason for his writing the *Bṛhāṣṭika* therefore, seems to be to criticise Viśvanātha's commentary on the *Kāvya-prakāśa*.

Prof Sivaprasad Bhattacharya, however who has recently edited the commentary on the *Kāvya-prakāśa* by Śrīdhara¹ who is also styled Sāndhivīgrahika has shown that the Sāndhivīgrahika criticised by Vidyācākṛavartin must be Śrīdhara and not Viśvanātha. Śrīdhara's date, according to the editor² of the commentary is the end of the 12th or beginning of the 13th century but

1 *Calcutta Sanskrit College Research Series Nos VII and XXV*

2 *Introduction part I p LXII*

other particulars about the place and the court where he was a *Sāṅdhivigrahika* are not definitely known. Nor can we see any natural ground why *Vidyacakravartin* should be so opposed to him. Further, from the statement of *Vidyacakravartin* स इव अद्य-
तनेषु काव्यमीमांसु the *Sāṅdhivigrahika* criticised by *Vidyacakravartin* appears to be his contemporary.

Thus it is clear that in the *Alamkaraśāstra*, besides the *Saṅjīvanī* and the *Niskṛtārthakārikas*, *Vidyacakravartin* has written the two commentaries on the *Kavyaprakāśa* noted above—the *Laghuṭīkā* and the *Bṛhaṭṭīkā*.

As already pointed out, the *Saṅjīvanī* shows that its author achieved proficiency in various branches of learning wherein he makes special mention of his having attained mastery of the *Bharataśāstra*, to please his patron-kings (भूपाना तु विनोदनाय भरतम् ।) In his *Bṛhaṭṭīkā* also he refers to Bharatamuni (*Kavyaprakāśa* part I, p. 102), and quotes him on the explanation of the terms *Vibhava*, *Schāyibhava* and *Vyabhicaribhava* (Part I, pp. 103 136 137).

The *Nāṭyāgama*, as consisting of music and graceful gestures and imbued with an abundant flow of various sentiments is mentioned also in the author's *Rukminikalyāṇa*

वाचंस्त्रिचित्राभिनयाभिरामर्गोत्तरे स्फीतरमप्रवाहे ।

निर्मम्य वदाम्रतुर प्रणीत नाट्यागम पञ्चमवेदमाह ॥

—R K Canto I ३

The *Saṅjīvanī* also refers to the *upakṣepa* as the *Bījanyāsa*, making known the germ of the plot of the play

नाटकादौ नाव्ययोपक्षेपात्मक बीजन्यासतक्षण सूचकत्वम् । यदाह—'बीज-
न्यास उपक्षेप' इति ।

Again, the same gloss on the *Sarvasva* under the figure *Samhara* explaining the verse *Satpuṣkaradṛṣṭitarāṅga* etc. defines *rāṅga* as—

'रज्यन्तेऽस्मिन्नामाजिवमनासि' इति रङ्गा नाट्यारम्भत्रिया ।

The *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sarvasva Saṅjīvanī* refer to ३ work *Bharatasamgraha*¹ as having been written by him.

Explaining *Ākara* and *Ingita* *Vidyacakravartin* in his *Bṛhaṭṭīkā* (*Kavyaprakāśa* Part II p. 378) says

1. Vide Dr. Raghavan's 'The *Bharatasamgraha* of *Vidyacakravartin* (*A D O E I* Vol. XIV pp. 256-7)

उक्तं हि मया भरतसङ्ग्रहे—

तारापुटभूदृष्ट्यादेविकारानिर्ज्ञित विदुः ।

आकाराः सात्त्विका भावाः पूर्वं बुद्ध्या परेऽन्यथा¹ ॥

In his *Saṁjivani*, under *Samuccaya*, the author explains the words *nyāñcita* and *udāñcita*, as also *valita* and *prasanna*, as used in *nāṭya* and in this connection quotes from his own *Bharatasamgraha*.

उक्तं हि मया भरतसङ्ग्रहे—

“स्यान्न्यश्चित न्यश्चदपाङ्गभाव” इति ।

उदञ्चित तूष्वंमपाङ्गवृत्तिनिमेषशून्योत्ससितं विहासि ।

तिर्यङ्निवृत्त वलित विलोक्य प्रेम्णा सुदूरं परिवत्सगदुक्तम् ।

सम्भ्रुविलास स्मयते प्रसन्न समीत्यमान मुकुलं वदन्ति ॥

In the *Rukminikālyāṇa* also, while describing the love-sports of Śrī Kṛṣṇa and Rukminī after their marriage, Vidyācākravartin says—

न्यश्चितंविचलितंरुदञ्चितंविस्तृतंविकसितंस्समके ।

नर्मवादविदुषा प्रियेण सा सल्ललाप विविधं विलोकितः ॥

—R. K. Canto XVI. p. 147

It is evident from the above references that our author has written a work called *Bharatasamgraha*, a compendium on *Nāṭya*

Evidence of Vidyācākravartin having written a work called the *Rasamimāṃsa*,² dealing with *Rasa* comes from the *Saṁjivani*. Under the verse *Prasarpattātṭparyāṣi* etc., where there is *Bharatadīśaśtra-vastu-samāropa*, Vidyācākravartin, explaining how the suggestion of *Rasa* does not come within the domain of *Tātṭparyā*, *Lakṣaṇā* and *Anumāna*, says—

वेद्यान्तरविगलनादपरिमितस्सत् अविधालक्षणातात्पर्योत्तीर्णो व्यञ्जनाभ्येन
काव्यकगामिना राज्ञान्तरापूर्वेषु व्यापारेण विषयीक्रियमाणो सौकिकत्वाद्-

1 The same verse is quoted by Vidyācākravartin in his *Saṁjivani* also under *Sūktamālaṁkāra* but without mentioning the name of the work. The *Ratnāṇa* on the *Pratīparudrīya* (*Bālaṁanoramā* series No 3 p. 335) also quotes the same verse in the same context, mentioning Cākravartin as the author इज्जिताकारयोल्लक्षणमाह चम्बती—तारापुटभूदृष्ट्यादेः etc The *Ratnāṇa* has *Sattīya* for *Sāttika* and *ādyah* for *Pūrve* The *Bhāṇaprahāṇa* (P. 16, G O S No XLV, p 16) gives the verse as—

तारापुटसूदृष्टीना विकारानिर्ज्ञितं विदुः ।

आकाराः सत्त्वजा भावा इति विद्वद्भिरीरिताः ॥

2 Dr V. Raghavan. *A B.O.R.I* Vol. XVI, p. 140

मुवायमभिनयप्रयासनिघ्नत्वात् अनुक्तार च परिहृत्य महदयंकगत इति
वुर्धरवसीयत । दिङ्मात्रमिदं, रसमीमांसाया विस्तरः ।

—*Saṅgītanī* p 114

It is however not clear from this statement that Vidyācakra-vartin has written a work called *Rasamīmāṃsā* but it is quite probable that he wrote such a work.

Under *Rasāḍāḍyālamkāra*, the same gloss explaining how Rasa is suggested, says

तै प्रकाशितो व्यञ्जितो रत्यादि सामाजिकचित्तवृत्तिविशेष शृङ्गारादिको रस
इति दिक् । विनाय सप्रदायप्रकाशित्यादौ नैव ।

Herein, Vidyācakra-vartin refers to his *Sampradāyaprakāśinī* and other works of his on the subject of Rasa. What is the other work referred to here by the word *adī*? A work like the *Rasamīmāṃsā* may be taken as referred to by the word *adī* here.

Similarly, after giving his own illustration for Rasādhvani and Bhāvadhvani, our author says in the *Saṅgītanī*:

एषु रसादिष्वनियु प्रपञ्चोऽयतो ज्ञयः ।

In the above references we cannot say that there is a clear indication of any definite work on Rasa written by our author. We may only say that there is a likelihood of his having written a work called *Rasamīmāṃsā* though the expression referred to may also be interpreted as referring to the subject of Rasa discussion as much as to a work of that name.

That Vidyācakra-vartin has written works on grammar, is evident from the *Saṅgītanī* and the Mahākavya *Rukmīṅgikalyāṇa*. In the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Saṅgītanī*, our author whenever an occasion demanded, explains the grammatical points involved. For example under the verse *ānandasindhu* etc. which is cited by Mammata (*Kāvyaprakāśa* VII 162) as an illustration of *avimrstaśiḍḍhā* and where the second line reads as सन्दाननेकसदन क्षणमप्यमुक्ता, Vidyācakra-vartin explains that what is meant to be emphasised is the negative *not left* and hence the negative particle should have stood by itself as *na muktā*. Herein, he differentiates between *Parjūdasa* and *Prasāṅgapratiśedha*.

In his *Saṅgītanī* (p 92) explaining the verse *Cūḍamanipade* etc., as an illustration of *sambhavadīastusambandhā Nīdarśana* Vidyācakra-vartin says—

‘वारोपोऽग्निरध्यापयतीति’वत् पिरि’ गृहमेधिनो बोधनक्रियासमयान्करोति

इति तत्समर्थाचिरणे णिच प्रयोगात्सम्भवति वस्तुसम्बन्धः ।

The *Brhṣṭika* (Part II, p 12), reveals his great reverence for Patanjali, the author of *Mahābhāṣya*

न हि कश्चिन्महाभाष्यकृति मन्मथाचार्ये² च स्थलनोद्धावन प्रज्ञावाननु-
मन्यत इत्यलम् ।

The *Saṁjivani* (p 43) refers to a work of his on grammar the *Prayogadīpikā*, while discussing the figure in the verse *yau-drṣṭo's* etc

कृद्भ्वस्त्ययानां सर्वधात्वनुयायित्वात्क्रियायां सामान्यात्मा करोत्यर्थो
दशेनऽपि न सम्भवति । यदुक्तमस्माभिः प्रयोगदीपिकायाम्—

तजस्त्यर्थो धानवो ज्ञेया य उदासीनकर्तृका ।

विकुर्वाणः प्रयुञ्जानकर्तृका भूकृजयंका ॥

The *Rukminīkalyāṇa* informs us that our author has written a commentary on the *Prakīrṇaka*

वेदान्तयोगागमसङ्ग्रहीना प्रकीर्णकस्याहितवर्षेण ।

The third Kāṇḍa of Bhartṛhari's *Vākya-padīya* is called *Prakīrṇakāṇḍa* and it is so long and varied in its contents and importance that it seems to have been taken independently since very early times. It is just probable that Vidyācakravartin's *Prakīrṇakadarpaṇa* is a commentary on the third Kāṇḍa of the *Vākya-padīya*

The eulogistic and illustrative verses cited in the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Saṁjivani* show that Vidyācakravartin was no mean poet. And he has written a mahākāvya called the *Rukminīkalyāṇa*³ (R 3666), a transcript⁴ of which is available in the Government Oriental Manuscripts Library⁴, Madras. It is

1 e Mammata

2 Vide Report on the working of the Peripatetic Party of the Government Oriental Manuscripts Library Madras 1916-17 and 1918-19 (p 39) Also MAR 1920 p 47 which refers to the above report

3 The original of it was owned by Sri K. V. Parameswara Vaidiyar Nambudiri Acharya Kottakkal S. Malabar and transcribed in 1921-22

4 M. Dorasamayya in his article Vidyācakravartin II (*Tirumala: Sri Venkaṭeśvara* Vol I No 11 (April 1933)) says that he has made use of this copy of the *Rukminīkalyāṇa*. But the quotations from the poem in that article show many differences and also lines not traceable to the Madras MS. For example the lines (*Ibid* p 682)

भन्तालनामा नरलोचनाय ।
दग्धाचिरदुर्विषहोष्मसारैः शौर्यनिर्लेयस्य रसात्सन्तम् ।
नान्या महाराष्ट्रमहौ जहाति ।

[Contd on next page]

complete in 16 cantos and is written in a simple and charming style. The manuscript cannot be said to be satisfactory as, here and there, are found omissions of words¹, and sometimes, of half verses². In the eighth canto lacuna exists to a somewhat greater extent as we find, off and on, omissions³ of words and half verses, as also of some full verses (p 73)

The work, as the title indicates, describes the glorious deeds of Lord Kṛṣṇa, and his marriage with Rukminī. The first canto of that Kāvya is of historical importance as it gives the genealogy of the Hoysala kings and also a short account of the author's ancestors. The colophon at the end of this canto gives its title as *Kavikāvya-vamśānucaritopavarṇanam*. The following is an analysis of the story as handled by Vidyācakravartin in his poem.

The second canto deals with the Avatāra of Lord Kṛṣṇa, and Vasudeva taking him to Gokulā. The third canto, as its title *Balakṛīḍāvarṇana* indicates, describes the youthful sports of Śrī Kṛṣṇa—the killing of the demoness Pūtānā and of the demons Śakaṣa, Tṛṇavarta, Agha, Baka, Dhenuka and Kālīya.

The fourth canto gives a beautiful description of Kṛṣṇa enjoying, with the Gopīs the autumnal season in the forests. The Gopī *Vastrāpaharaṇa* episode and Kṛṣṇa lifting up the mountain Govardhana are then narrated.

The fifth and the sixth cantos deal with the famous sport of Rāsakṛīḍā and the next canto gives a beautiful description of the spring season which exhibits itself with all its splendour and gaiety. The next canto deals with Akrūra who is commissioned to bring Kṛṣṇa and Balarama to Mathurā where they were to meet the terrible elephant Kuvalayapida; the famous wrestlers Cānūra and Muṣṭika and eventually Kamsa. The tenth canto describes the gurukulavasa of Kṛṣṇa and Balarama under Ācārya Sāṇḍipinī, Balarama's marriage with Revatī and Rukminī's marriage with the Lord.

The eleventh canto very elaborately describes the march of Kṛṣṇa's army. In the next canto the army enters the city of Kuṇḍina and Kṛṣṇa passes along its streets to the delight of the

[Contd from page 19]

are not to be found in the present manuscript. So also the line—

तस्यानुस्था कुलशीलस्यै श्रीविज्जलाक्ष्या महिषी वभूत ।

—*Ibid* p 683

1. Pp 4 8 9 17 18 22 etc

2. Pp 3 150

3. Pp 68 69 70 " 72 73 & 74

citizens After the setting in of the flags, the armies enter the respective camps Kṛṣṇa sends a message of his arrival to Rukminī The thirteenth canto deals with the events that happened after Kṛṣṇa's arrival in the city of Kuṇḍina leading to his carrying away Rukminī In the following chapter there is a vivid description, in sixty one beautiful verses in the Mañjubhāsinī metre of the fight that ensued between Balarāma and the King of Cedis In the fifteenth, we see Rukmī marching against the Lord Looking at the revengeful Rukmī of mighty power Rukminī becomes dejected when Kṛṣṇa consoles her In the terrific fight that follows, Kṛṣṇa disfigures the ill-behaved Rukmī The sixteenth and the last canto describe the happy life of Kṛṣṇa and Rukminī after their marriage With the narration of the Mucela episode, Vidyācakravartin concludes the canto and the Kāvya

The events narrated in the *Rukminīkalyāṇa*, show that the author has followed the original Bhāgavata very closely The author himself says that he did not alter the Purāṇic story

पराशरव्यासशुकोपदिष्ट यथावदालम्ब्य कथाशरीरम् ।
व्यावर्ण्यते भीष्मसुताविवाह फलान्तधारम्ब्य हरे प्रसूतिम् ॥
दिग्धे कथावस्तुनि नान्न किञ्चिदुत्पादित नापि विमिश्रित वा ।

—R K Canto I p 7

But, here and there he has added beautiful descriptions that enhance the poetic effect The fifth and sixth cantos contain very beautiful descriptions of the enchanting music played on the flute, the famous Rāsālīlā and the spring season with all its splendour Again, the march of Kṛṣṇa's army and their entrance into the city of Kuṇḍina, and fight between Balarāma and the King of Cedis are described very vividly while these incidents are narrated very briefly in the original The author's erudition, power of imagination poetical talent and capacity to use choice words echoing the sense are very well illustrated in these vivid pictures, which are very fine and natural

नित्योपमेया रससारमूला कृता पर वर्णनसृष्टिरन्या ।

—R K Canto I p 7

The *Rukminīkalyāṇa* is a typical mahākāvya, it is written in a very simple style The Prsāda-guna by which a reader understands the meaning of a stanza even as it is read, is found in most of the stanzas The author is also fond of the jingling assonance of sound and resorts to alliteration and rhyme in order

to produce the effect. But he is not much carried away by a fondness for this.

चारीविचित्रलयचङ्क्रमणाभिरामा

भुक्त्वाणरत्नकटकस्य पदाम्बुजस्य ।

चार्यन्तरेण चलितानि पदाम्बुजानि

शिक्षानमञ्जुमणिनूपुरमन्वगच्छत् (?) ॥

—R. K. Canto pp. 40-1.

मनसामनुरञ्जवोऽतिमात्र मदसंसी मदनास्त्रमोक्षमन्त्रः ।

मधुना निदधे मधुव्रताया मधुरो गोतिपु गद्गदोजुनादः ॥

—R. K. Canto VI. p. 51

In the respective metres he resorts to the use of apt expressions with appropriate sound effects.

धरालङ्घ्यस्य करालचक्षुषो विशीर्णकेशस्य विकीर्णवर्ष्मणः ।

उर समारुह्य यथापुर हसन्प्रशान्तमूर्ध्वजं गृहे स बन्धुभिः ॥

—R. K. Canto III. p 22

विकरालकाहलपरम्पराभुज-

प्रविकीर्णकण्ठकटुवर्णनाक्षरा ।

मयधाय विक्रमकथाः परस्पर

कुपिता करैरसि यवलयमन्त्राः (?) ॥

—R. K. Canto XIV. p 126

स्वगन्धान्तस्थगितविवृद्धशर्वकण्ठ

वल्मीकस्थपुटकठोरकर्णघोषम् ।

कक्षान्तप्रक्षितविमुक्तपाश्वर्वाहु

धोरायोधनविलसत्विणोऽग्रमुष्टिम् (?) ॥

—R. K. Canto IX. p. 81

उदयोमिततिरन्तरान्तरा

क्षुब्धदीर्घपरिणद्धचन्द्रिक ।

क्षारवारिनिधिरेव सस्यते

क्षीरवारिनिधिनेव मूर्छित ॥

—R. K. Canto XVI. p 151

Besides the metres more commonly used, Vidyācakravartin employs metres like Svāgatā, Prabharsinī, Vīyoginī, Mañjubhāsinī, Rathoddhātā and Anpacchandasika. The *Rukminikalyāna* hence possesses intrinsic poetic merit as a Kāvya. As already stated the work is also of historical importance for its first canto gives an account of the author's ancestors and their patrons, the Ballāla kings of Dorasamudra.

The first canto of the *Rukminikalyāna* informs us that its author has written commentaries on the *Kāvya-prakāśa* and other works, wherein he has immortalised the Hoysalas by giving euologistic stanzas on them as illustrations.

व्याख्याय येनोपचितानि लोके काव्यप्रकाशादिनिबन्धनानि ।

and

उदाहृतित्वेन नयनिबध्य काव्यप्रकाशादिषु लक्षणेषु ।

निवेदिता येन जगत्समस्तं कथ्यते गता, होस्तलराजगायाः ॥

—R. K Canto I. p. 7

So, it is clear that the author of the *Rukminikalyāna* is the same as the author of the *Brhattika* and the *Saṅgīvanī*, which contain euologistic stanzas¹ in praise of Ballāla III. Further Vidyācakravartin, in his *Saṅgīvanī* (P. 22), cites a verse² to illustrate Arthaśaktimūlādhvani, and that is found in the *Rukminikalyāna*.

1. a दृष्यन्सूकरकालमृष्टशस्त्रलव्याकीर्णधारान्तरा

कांधोत्तालुलुलायिरुठनलम्बेदार्धवक्राननाः ।

श्रीबल्लाल विधाय केलिभृगयाभावर्तमानस्य ते

शार्दूलेन्द्रवसामिपेक्यमये जीयासुहृद्माशराः ॥

—*Saṅgīvanī*, p. 17—example of *Raudra*

b आधातुर्भुवनं तदेतदखिलं चक्षुष्मदाकीटका-

द्विष्य चक्षुरनन्यलम्ब्यमुभयत्रास्ते परं दुस्तहम् ।

फाले भूतपनेर्मनोभवमुखक्षुद्धक्षयोज्वाहरं

घाणे च प्रतिराजदर्पदलनं बल्लालपृथ्वीपतेः ॥

—*Ibid* example of *Vīra*

c गिरिकृञ्जेषु गूढानां तवारिवरयोपिताम् ।

असूर्यपदयतामात्रं भूतिचिह्नैश्चशिष्यत ॥

—*Ibid*. illustration of *Bhayaṇaka*

d बाष्ठाप्राप्तिरियं परा खलु परीपाकस्य भाग्योन्नतेः

श्रीबल्लालनृपाल यद्वयमिमौ पादौ तवीपास्महे ।

यस्तिष्ठेत्प्रतिहारसीम्नि भवतो रुद्धप्रवेशधिरं

किं नासावपि चोलपाण्ड्यपृथ्वीपाले संम गण्यते ॥

—Illustration of *Bhāvādhvani* in the *Saṅgīvanī* (p. 19) and the *Brhattikā* (Part I, P. 144).

e शन्ये त्वद्रिपुराजधाम्नि गुदशा चित्रार्पितानां करं

संतापस्पृहया पतत्रपि मुहुः कीर- समारोहति ।

श्रीबल्लालनृपाल शिञ्जितरसान्मञ्जीरेरामुखे

चक्षुर्वप्रेण च हन्त हंसधुस्तस्रजाल्यन्न्दति ॥

—*Saṅgīvanī*, p. 22—example of *Gurūbhāṭavāgīya*

2. अथापि लोके न क्विन्ने सोऽस्ति प्राचा तुला यः प्रबल्येऽधिरौढम् ।

पुरातनो नायमितीर्ष्ययोर्किर्युक्ता न यत्नाशतनस्य चोदुः ॥

—R. K Canto I. 10

Vidyācakravartin wrote the Mahākāvya in his old age, after having enjoyed the patronage of many kings.

यच्छत्रभद्रासनचामराद्यः स्फोटितमंहराजपदैर्भुनक्ति ।
 सभासु राज्ञा च विपश्चिता च साहित्यराज्य कविचक्रवर्ती ॥
 सोऽहं प्रवृद्धामुपभुज्य सद्धमी प्रसूय पुत्राननुरूपशोलात् ।
 विचार्य चात्मानमवाह्यनामो विष्णुं भजे बाह्यलुपापनुत्पं ॥
 भुक्त्वा भोगानिह समुचितान्युक्तसार्ध्यमयाद्य ।
 व्यावर्ण्यन्ते यदुकुलभुवो वासुदेवस्य शोला ॥

—R K Canto I. p 7

Moreover, while the colophons at the end of the *Sampradaya-prakāśini* and the *Sanjivani* give his various titles, the colophon at the end of each canto in the *Rukmīṅikalyāna* reads the title of that particular canto and merely the name of the poet as Vidyācakravartin, without his well-known epithets. So, it is clear that by the time he wrote the Kāvya, he had become not only famous but also very much changed in attitude and so inclined as to say that he was cleansing his poesy by singing the Lord's glory.

Besides the *Rukmīṅikalyāna*, other poems and plays were written by our author as he himself says in the available poem. The plots of some of these are original.

भूपालानां कुतुकमतुल काव्यद्वयं प्रवाग्भि-
 दैर्धैर्यं ध्वर्यरपि कृतवतोत्पादितैर्मिथितैश्च ।

—R K. Canto I p 7

The *Sanjivani* refers to his mastery over six languages

यद्भाषाकविता च लक्षणवती श्रीचक्रवर्ती कवि ।

And among the many titles showered on him by his patron are *Samskṛtasārvabhauma*, *Prākṛtaprthviśvara*, *Saurasenīśiromaṇi*, *Magadhamaḥaradhvaṇa*, *Pañcāṇiparameśvara* and *Apabhramśarājamaṇa*, which mention six languages in which he attained great proficiency. So, our author might have written poems and dramas displaying his mastery of these languages. But none of these contributions of his has come down to us.

The Mahākāvya informs us that its author has produced compendia in the branches of Veda, Philosophy, Āgama and Yoga.

वेदान्तयोगागमसङ्गृहीता प्रकीर्णकस्याहितदर्पणेन ।

The *Rukmīṅikalyāna* itself very vividly describes Akṛūra's vision of the Lord.

जागरस्वप्नसुषीना दशानामतिलङ्घनात् ।
 स्थूलस्मूढम परदर्शव देहस्त ससीयत ॥

कर्मसंस्कारघृभ्रस्य जन्मकोटिषु सीदतः ।
संशयात्सिद्धदेहस्य परं ब्रह्मासिनिद्ध सः ॥

—R. K. Canto VII, p. 64

When Akṛūra fell prostrate at the feet of the Lord, He asked him who he was. Akṛūra's reply is full of philosophical ideas. To quote one verse:

न त्वं स्वमसि गोविन्द ! नाद्याहमहमस्मि च ।

समानाधिकता वाचां ना(न ?)भावो भिन्नरूपताम् (ता ?) ॥

The *Sampradāyaprakāśinī* (part I. p. 143) and the *Saṁjīvanī* (p. 19) also quote the following verse that contains such philosophic doctrines, as an instance of *Bhavadhvani*.

संसारार्था विधुरविधुरो ब्रह्मयत्नाद्विचिन्द-

ज्ञानारूपं जगदिदमहं दृष्टवानेव पूर्वम् ।

हस्ते न्यस्ते सति तव गुरो ! सांप्रतं मस्तकेऽस्मि-

न्ब्रह्मैवेतत्सकलमभवन्नो जगन्नापि चाहम् ॥

These reveal that the author was immersed in Vedānta¹. It is further borne out by a short work of his called the *Dasasloki* on Śivādvaita, a manuscript of which is preserved in the Madras Government Oriental Manuscripts Library (D. 15333).

A philosophical work called the *Virupakṣa Pañcasika*, with a commentary by Vidyācakravartin has been published in the Trivandrum Sanskrit Series (No. 9). The work is divided into four Skandhas, Viśva-śarīratva-vivecana-skandha, Prakāśaikātmya-vivecana-skandha, Vimarśa-skandha and Vibhūti-skandha. The *Virṣṭi* is written by Vidyācakravartin who is identified in the preface of the above-mentioned edition, with the author of the *Sampradāyaprakāśinī* and the *Sarvasvasaṁjīvanī*. In the *Virṣṭi* text, however, there is no evidence for such a conclusion.

Explaining the invocatory stanza in the above work *Namo viśvaśarīraya* etc., the commentator observes on the appropriateness of the title :

- 1 As already mentioned, Trivikramabhāṭṭa, the author's pupil also refers to the Śaiva realisation of his teacher in the verse—

अप्रबुद्धमपि सर्वतोमुखं मां प्रबोधितवाने परात्मन् ।

अक्रमस्फुरितसर्वशक्त्ये चक्रवर्तिगुरवे नमो नमः ॥

Moreover, our author uses the word *sāmarasya* which is peculiar to the Śaivite literature in his explanation of the invocatory stanza of the *Alaṁkārasarvasva-saṁjīvanī* and under the verse *Paśyanāṁ śrayayeva* etc. under *Samāsokti*. His Tāntric knowledge is also evident in his explanation of the verse *prabhāmakatyā* etc. under the figure *Upamā* (*Saṁjīvanī*, p. 39).

तत्र प्रथमचरमयोः श्लोकयोः उपपन्नमोपसंहाररूपत्वात् “शुक्लामदेवयो”—
रित्यस्य च प्रासङ्गिकत्वादनुपदेशरूपत्वम् । भवशिष्टाः श्लोकाः पञ्चाशद्रूपा
इति शास्त्रमेतत्पञ्चाशिका ।

Then he comments on the stanzas and here and there quotes from *Āgama*¹ and *Śruti* (pp. 32 & 33) and refers to *Śrī Guru* (p. 24) and *Ācāryaprapara* (p. 26). Excepting these, no reference is made either to any work or author by which we can say anything about the commentator or his date. The colophon at the end of each skandha gives only the title of that particular skandha, without mentioning the author's name. Only the colophon at the end of the fourth skandha reads as—

इति श्रीविरूपाक्षपञ्चाशिवायां महामाहेश्वरविद्याचक्रवर्तिवृत्तयिवृत्तिसमेतायां
विमूढिस्कन्धः चतुर्थः ।

Among the many titles of the author mentioned in the *Saṅjivani* and the *Sampradāyaprakāśinī*, the title Mahāmāheśvara is not to be found. After the above colophon, there are three stanzas, one of which says that the author wrote the commentary and placed it at the feet of one Govindacandra². We do not yet know for certain who this Govindacandra is, and whether the latter is the author's patron or teacher. So nothing definite can be said about the commentator of the *Virūpākṣapāñcasika*.

Thus we see that our author is a versatile genius, proficient in all branches of learning and author of works in many of them. In his *Saṅjivani*, he says that he learnt all the Śāstras, while yet he was young, under a guru.

तत्रापि सांख्ययोगादिशास्त्रविषयेण प्रतिज्ञातं सत्त्वस्माभिः श्रीगुरुप्रसाद-
समनन्तरं शैशवं एव यथा—

—*Saṅjivani*, p. 52

Illustrating Karunarasa, Vidyācākravartin, in his *Sarvasva-*

- 1 P 6. यदागमः—“स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी (which is found in Bhartrhari's *Vākya-padīya* I. 143). This quotation occurs in the *Saṅjivani* also (p 1).

- 2 कृत्यं विवृतिर्लघ्वी श्रीविद्याचक्रवर्तिना ।
गोविन्दचन्द्रपीनाम्नि निरूपे विनिवेशिता ॥

Herein the commentator says that he has written the *Laghu* or a short commentary. Does it mean that there is a longer commentary on the same work? If this Govindacandra is the Kanauj King of that name, the patron of Lakṣmīdhara, author of *Kṛtyakalpataru* (12th century), the author of the *Viṭṭala* on the *Virūpākṣapāñcasikā* cannot be our Vidyācākravartin. But Govindacandra is more likely a scholar-teacher.

sañjivani (p. 17) says that Sahitya became widowed on the death of Viṣṇudeva.

साहित्यलक्षणकले समुपैपि नव्यवैद्यव्यमद्य विरते गुरुविष्णुदेवे ।

कर्णान्तिकप्रणयनप्रणयोत्सवाय तालीदत्तापणमितः परमक्षम ते ॥

From this we may say that one of his gurus, in Sāhitya, is Viṣṇudeva.

Our author Vidyācakravartin, being the court-poet of the Hoysala Ballāla III (1291-1342 A. D.), composed many panegyrics on his patron, and also wrote many inscriptions describing his valourous deeds.

उन्मोलितस्यापितभूमिपालदेशेषु पद्यैरुपवर्ण्य गीताः ।

.....महाशिलामु ब्रह्मासम्पुषस्य भुजप्रतापा ॥

—R. K. Canto I, p 7

But none of the inscriptions written by Vidyācakravartin has been identified.¹

Thus the works² of Vidyācakravartin are:

1. The *Laghuṭīkā* on the *Kavyaprakāśa*.
2. The *Bṛhaṭṭīkā* or the *Sampradāyaprakāśinī* on the same *Kavyaprakāśa*.
3. The *Sañjivani* on the *Alamkāra-sarvasva* of Ruṣyaka.
4. The *Niṣkṛṣṭārthakārikās*, a metrical resume of the *Sarvasva* found in most Mss. along with the *Sañjivani*.
5. The *Bharatasamgraha*.
6. The *Prayogadīpikā*, a work on grammar.
7. A commentary on the *Prakīrnaka*, the third chapter of *Vākyapadīya* (?)
8. The *Daśaśloki* on Śivādvaita
9. *Rukmīṇīkalyāṇa*—a mahākāvya
10. The *Rasamīmamsā* (?)
11. A short commentary on the *Varṇanākṣaṇaīcāṣikā* of Virūpakṣanātha (?)
12. Many other Kāvya, dramas, compendia on Vedānta, Yoga, Āgama, inscriptions and panegyrics on his patron, which are not available for the present

1. Recently however, a Ballāla inscription by our Cakravartin in the Kāmākṣī temple at Kāñcī has been found and taken up for edition in E. I. by Dr V. Raghavan. One of the eulogistic verses of our author found in his *Sampradāyaprakāśinī* and *Sañjivani*, namely, *Kaṭhāprāptirīyam* etc., is found in this inscription also.

2. Doubtful works are indicated with a question mark.

VI

VIDYĀCAKRAVARTIN'S ANCESTORS

Our author Vidyācakravartin was the member of a family of scholars who had been distinguished writers for some generations under the Hoysala Kings of Dorasamudra. The first canto of the *Rukmīṅkalyāṇa*, a Mahākāvya written by our Vidyācakravartin who was in the court of Ballāla III contains valuable information about the poet's ancestors. The author himself in the colophon at the end of that canto, gives its subject-matter as *Kaṭikāvyaṃ vamsānucaritopavarṇana*. We learn from the information supplied therein that the author and his ancestors had the privilege of being the court poets of successive Hoysala kings, and were highly honoured by them.

The author begins the history of his family from Cakravartin, whose real name is shrouded in mystery. The two verses from *Anusmṛtenaiva kathānthareshu* etc., describing his royal patron do not actually mention the king's name. But describing his successor Narasimha II, the poet says—

बल्लालभूपस्तनये नृसिंहे ससागर भूवल्लय न्ययत् ।

From this it can be made out that the poet Cakravartin flourished in the court of Ballāla II (1173-1220 A D).

Describing this poet, Vidyācakravartin says that he wrote many panegyrics and was so learned in all the lores that he was called the *Cakravartin* of *Vidyās* in all the three worlds and that he acquired that versatility by performing severe penance in the presence of Lord Śiva who himself imparted to him spiritual enlightenment.

विद्यासु नाम्ना भुवनत्रयेऽपि यश्चक्रवर्तीत्युपगीतकीर्ति ।

आस्थान (वि)द्वत्प्रवरस्य (स्स) तस्य राज्ञः प्रशस्तिं प्रथयावभूव ॥

अयत्नसिद्धकुलानुयायि विद्यापदामुग्रतरैस्तपोभि ।

उमापतेदक्षिणतो मुखाद्य साक्षात्प्रपेदे वरतत्त्वदीक्षाम् ॥

—R K Canto I, ¶ 2

He belonged to a family of brahmins who performed the daily Agnihotra who were fluent in speech and expression, who never forsook the study of philosophy, and to whom learning came as if by inspiration.

निरग्रिहोत्रा परिमन्दवाचो न केचन ब्रह्मविचारयूया ।

भ्रासन्ननंसर्गिकसिद्धविद्या द्विजा कुले यस्य तपोभिरिदं ॥

—R K Canto I, 18

Now our author does not actually mention the name of this ancestor of his but only his title in the line

विद्यासु नाम्ना भुवनत्रयेऽपि यच्चक्रवर्तिनि

referred to above In the colophon at the end of each ullāsa in his *Sampradāyaprakāśinī*, Vidyācakravartin says that he was a descendent of Tribhuvana Vidyācakravartin It is therefore, clear that the ancestor described first in the *Rukmīṇīkalyāṇa* as adorning the court of Ballāla II is Tribhuvana Vidyācakravartin

From the title Cakravartin or Kavīcakravartin, one cannot be sure of the real name of the poet In the reign of Ballāla II himself, we hear of a Canarese poet Janna whose father Sumanobāna was a poet of the time of Ballāla II's father Narasimha I (1143-1173 A D) Janna¹ won fame as a poet after writing the *Yasodhara-carite* and *Anantanāthapurāṇa* and obtained the title Kavīcakravartin from Ballāla II. The Canarese poet Janna is evidently not the same as the ancestor of Vidyācakravartin This incidentally shows that literary activity of varied nature was fostered in the court of the Hoysala Ballāla The author of the *Rukmīṇīkalyāṇa* and his ancestors had the title "Vidyācakravartin" as a special honorific and we have three poets of that name in their family The first was the preceptor of Ballāla II, the second, the author of the prose romance, *Gadyakarmāmyta*, who had the title 'Sakalāvidyācakravartin' and the third, the author of the *Sahityantī*, the *Rukmīṇīkalyāṇa* and other works So we can call the first mentioned Tribhuvana Vidyācakravartin as Vidyācakravartin I From the information about him supplied by our author, Vidyācakravartin III, we are not able to find out what work he exactly wrote. The first verse quoted above refers to a panegyric written by him, but even that remains to be identified

Vaidyanātha, son of Vidyācakravartin I, adorned the great assembly of Narasimha II (1220 1235 A D) son of Ballāla II, like the moon surrounded by the spotless radiant rays

श्रीवैद्यनाथः किल चक्रवर्तिमुतस्तदाम्भानमहासमुदम् ।

मरीचिभिश्चन्द्र इवामलाभिरहनिश वर्धयति स्म वाग्भि ॥

—R K Canto I, p 23

1 P 278 'Hoysala Varusa by William Coelho and 'Karmāśaka Karmāśaka Narasimhasaṅgi Vol I p. 323.

of the titles¹ of the author of the *Gadyakarnāmyta*.

There are some other data that would support the identity of Śokka Villi Bhatta mentioned in the above inscriptions with the author of the *Gadyakarnāmyta*. The latter, as already stated above, describes the battle at Śrīrangam and the release of Rājaraṇa Cola III, events that took place between 1229 and 1232 A. D.² The work *Gadyakarnāmyta* itself fixes³ the events just before the marriage and accession to the throne of Someśvara. Someśvara's accession took place in 1233-34 A. D.⁴, though like many of his ancestors before him, he was recognised as heir-apparent⁵ even some years before his accession. So the historical work *Gadyakarnāmyta* must have been written three or four years before the accession.

The inscriptions 51 and 52 of 92 are recorded in the 15th year of Rāmanātha whose accessional date⁶ falls in 1254 A. D. He thus succeeded to the southern part of the empire within about a year of Narasiṃha III's accession. As the 15th year of Rāmanātha would correspond to 1269 A. D., the dates of the inscriptions referring to Śokka Villi Bhatta and of the composition of the *Gadyakarnāmyta* do not make it impossible for us to identify Śokka Villi Bhatta with the author of the prose work.

Śokka Villi Bhatta of the inscription seems to have enjoyed the patronage of Vira Pāṇḍya as evidenced from the precious gifts⁷ received by him from that king. From the *Rukmiṇīkalyāṇa* we learn that its author and his ancestors had the unique privilege of being honoured in royal courts. Vidyācākraṇvartin III himself received many valuable presents⁸ from his royal patrons. Moreover,

1. The title *Kālakalabha* is given not only in the colophon at the end of the work, but also in the Purāṇic introduction that the author gives in the beginning of the *Gādyakarnāmyta*—

धरातदादनत्यतपःकल्पपरिपाकप्रकाशितपारमेश्वरागमपारमार्थ्येन कृतिना कात्यायनी-
चरणपङ्क्तिरेण कालकल्पमनाम्ना कविचक्रवर्तिना प्रवर्तमानेन निरचितम् ।

2. Tiruvendipuram Inscription (E. I. VII. p. 160).
Atakere Record (E. C. XII. Gb. 45, dated 1233 A. D.).
3. P. 67.
4. M. E. B. 204 of 1910 dated in 1250 in the king's 15th year.
E. C. VI. Tk. 87 dated 1233 in the king's fifth year.
5. E. C. 111 Nj 36 dated 1229 and E. C. 1V Ng. 99 dated 1229.
6. M. E. B. 290 of 1923 dated in his 15th year corresponding to Nov. 1266.
7. उरीरत्न गुण्डमपि च तथामरुन्दमिन्दुच्छाया—। (51 of 62)
8. मन्दप्रभासनचामरायः रश्मिर्महाराजपदैर्भुजि । —*Rukmiṇīkalyāṇa* I. 60

Narasimha II and his son Someśvara were intimately connected with the affairs of the Pāṇdyas and the Colas as evidenced by the inscriptions and the historical prose-work, the *Gadyakarnāmṛta*

The last mentioned work also refers to the Hoysala king Narasimha II, making marriage negotiations for his son Someśvara with Devikā, the daughter of Ksemarāja who had marital relationship with Śurapāla of Gujerat. M R Kavi¹ makes the wrong observation that the *Gadyakarnāmṛta* refers to the bride as Lakṣmidevi of Pāṇḍyan descent. No doubt, Someśvara was married to a Pāṇḍyan princess. Though the *Rukminīkalyāṇa* does not mention² the name of Someśvara's wife of Pāṇḍyan descent, it is clear that she is Bijjalāmbā, for, from the same Mahākāvya we learn³ in a later context that Narasimha III, son of Someśvara and Bijjalā married the daughter of a Pāṇḍyan king, a brother of Bijjalāmbā and "lord of the Western seas" Sri A Krishnamurthi in his thesis⁴ on *The Hoysalas* renders *Pāścīmasindhuhartuh* in the *Rukminīkalyāṇa* verse as lord of the Eastern seas and remarks—"This makes it clear that the Pāṇḍyan king referred to is only a Tamil king and not an Uchchangī Pāṇḍya' *Pāścīmasindhu* can only mean "Western sea" and as the Hoysalas were ultimately connected with the Tamil Pāṇḍyas, it is clear that the verse in the *Rukminīkalyāṇa* intends to refer to the Tamil Pāṇḍyas in their full glory by describing them as the Lords of the Western seas. They were really the Lords of the Eastern seas but they frequently scored victories over the Cera dynasties and assumed titles to that effect. Hence we can understand the reference to them as lords of the Western seas also. It is clear, therefore that the Hoysala Someśvara married Bijjalāmbā of Pāṇḍyan descent though it is a fact that the attitude of the Hoysalas towards the Tamil countries changed from time to time, the underlying motive being mainly to preserve the political balance in

1 Vidyaacakravartin I p 677 *Tivarmalas Sri Venkateswara and Bārati*, Feb 1928

2 Dorasamayya however (op cit p 683) reads the line

तस्यानुपुष्पा कुलश्रीलम्प्यै श्रीविज्जलाख्या महिषी बभूव ॥

But the above line is not to be found in R 966

३ श्रीविज्जलाम्बावरजस्य पाण्ड्यध्वीपे पश्चिमसिन्धुर्भू ।
स पद्मा नाम सुता सुरूपा जगद् पाणी नरसिंहभूष ॥

4 Typed copy in the Madras University Library

the South, ¹ Someśvara himself was at first inimical² towards the Pāṇdyas but later seems to have influenced the Pāṇḍyan affairs³ Someśvara, moreover, is referred to³ as the Māmadi (maternal uncle or father-in-law) of both the Cola Rājendra III and Māravarman Sundara Pāṇḍya II 'As a result of the friendship with the Pāṇdyas, a matrimonial alliance was contracted between Someśvara's son Narasimha III (1254-1291) and Padmamā, the daughter of a Pāṇḍya king who was the brother of Bijjala The friendship of the Hoysalas with the Pāṇdyas continued even during the time of Narasimha III The *Rukminikalyāṇa* attests to the existence of friendly relations between the two dynasties by mentioning that Vāsudeva, the court poet of Narasimha III and father of Vidyācakravartin III as having been invested with the title of Vallabha by a Pāṇḍyan king

पृथ्वीपति प्रीतिमवाप्य पाण्ड्यस्त बल्लभोऽमीति यमाजुहाव । —R K p 5

So, it is no wonder that Śoḥka Vilh Bhatta who bore the proud title of Sakalavidyācakravartin, and who was the court-poet of the Hoysala Someśvara was honoured by the Pāṇḍyan king It is probable that this Vidyācakravartin was in the court of Someśvara. And when a division of the empire was effected by Someśvara, he went to the court of Rāmanātha who ruled over the southern territories, and who was born of Someśvara and Devikā, the principal personages in the poet's work *Gadyakarmamṛta*

The poet in the court of Narasimha III (1254-91) was Vāsudeva, the chief among the learned, who married the revered Paṭṭamā the daughter of Caturvediguru He defeated many disputants in various discussions and the Pāṇḍyan king who was pleased with him, called him Vallabha His compositions were rich with literary excellence and were enjoyed by all connoisseurs

तस्यामवस्तसदि वामुदेवो ययार्थनामाधिपतिर्बुधानाम् ।
यस्मै क्षतुर्वेदिगुरुस्तुता स्वामदत्त लक्ष्मीमिव पट्टमार्याम् ॥
दुर्वादिनस्तर्कगतैर्जयन्त चेतो नयत रम्यपारवश्यम् ।
पृथ्वीपति प्रीतिमवाप्य पाण्ड्यस्त बल्लभोऽमीति यमाजुहाव ॥
यस्योत्तिमार्थेषु परिस्फुरत्सु रमेषु तादात्म्यमनुप्रपन्नम् ।
मचेतनाना हृदय चिराय न लोकिवी स्वा प्रकृति प्रपेदे ॥

—R K. Canto I, p 5

1 F C, V. Ak. 123 alludes to Hoysala marches against the Pāṇḍyas in 1234

2 M F P 291 of 1929-30

3 Ibid 357 of 1906 and E I VII, p 177

Vāsudeva had two sons, the elder of whom was called Mahādeva and the younger, the author of the *Rukminikalyāṇa*. The former was the teacher of Ballala III (1291-1342 A. D.) and an erudite scholar. He was very proficient and engrossed in the Vedas and was a performer of the Atirātra sacrifice.

श्रीवल्लभाख्यस्य सुतोऽतिरात्रयज्वा महादेवसमाह्वयोऽभूत् ।
 वल्लभासृष्ट्योपतिरभ्यगच्छत्तस्माच्चतस्रोऽपि नृपालविद्याम्(ः) ॥
 यस्तोत्रशस्त्रानुगतैरतन्त्र(म्?)भावतमानैरतिरात्रयज्वा ।
 इज्यातृपा सोमसर्वैज्वशूनां (वंः पशूनां ?) सारं समस्त तिसृणामचूषत् ॥
 दीर्घायमस्तुलोमिपतां हरिः प्रभाप्ररोहैः शरणे यदीये ।
 श्रीण्डुताग्निच्छलतोऽनुसन्ध्यं त्रयीनिधानान्यभिसंज्वसन्ति ॥

Mahādeva's younger brother was Vidyācakravartin, author of the *Rukminikalyāṇa* and various other works.

From the *Rukminikalyāṇa*, we gather that Vidyācakravartin's ancestors had the distinct privilege of being the poets-laureate in the courts of successive Hoysala kings of Dorasamudra. They were the teachers of princes and wrote panegyrics on their patrons. The inscriptions describing the valour and munificence of the Hoysala kings in general show high literary quality but we are not able to find out which exactly among them were composed by the members of our author's family.

VII

HISTORICAL MATTER AS SEEN IN VIDYĀ- CAKRAVARTIN'S WRITINGS

It has been noted already that Vidyācakravartin, author of the commentaries on the *Kavyaprakāśa* and *Alamkārasarvasva*, the Kāvya *Rukminikalyāṇa* and other works flourished in the court of Hoysala Ballala III (1291-1342) As is clear from the first canto of the *Rukminikalyāṇa* examined above and as has already

been pointed out by a number of scholars,¹ his ancestors also like himself, graced the courts of the successive kings of the same house of Hoysalas. The first canto of the *Rukṣatikāḥāna* gives the geneology of the Hoysala kings from Ballāla II down to Ballāla III, our author Vidyācakra-vartin's patron. The eulogistic stanzas cited as illustrations in the *Saṁskṛānt* and the *Sampradāyaprakāśiṇi* also contain some historical points. It may be well to remember here that Vidyācakra-vartin himself was the author of many of the inscriptions recorded during his time and may generally have been well acquainted with the historical facts, and all that might be said against him is, that as a poet, he indulged in poetic exaggerations here and there.

Beginning his account of the Hoysala dynasty, our author says that they were the descendants of Yadu or the Yādavas and were famous as a race of great warriors.

यदो यदोर्होत्तलनामधेयः पुरा जित्वासीत्प्रवरो नृपाणाम् ।

अद्यापि न म्लानिमुपैति वर्णो लोवस्य यत्वीतिमयोऽयतस ॥

—R K Canto I 12

This description of Hoysalas as descended from Yadu is based on tradition. There are two directly opposite views regarding the origin of the Hoysalas. Traditionally, they are believed to be the descendants of the Yādavas and hence of the lunar race, while historians suggest that they were of local origin.

The Hoysalas, like all royal families of the South in the tenth or eleventh centuries, claimed Purāṇic descent. Inscriptions state that from the ancestor Sālā, the Yādava king, came to be known as Poysala. An inscription² in Chikamagalur Taluk Katur district, traces the geneology from Brahmā, the Creator, down to Vira Ballāla II the Hoysala king at the time of the inscription. It would appear that as the place they were ruling at was also

1 (a) C. Hayavadana Rao, "Mysore Gazetteer" Vol. II Part I p. 409 (b) S. R. Kantha Sastri—Some Forgotten Sanskrit Poets of Karnataka, *BORI* Vol. LXIII p. 421 (c) M. Krishnamachari, "History of Classical Sanskrit Literature" p. 1937 (d) M. Dorasamayya, *op cit* p. 681 (e) J. Duncan M. Derrett, *The Hoysalas* p. 230.

2 *MAR* 1923 p. 39. The inscription traces successively the geneology as Brahma, Atri, Candra, Budha, Pururavas, Ayus, Nahusa, Yayati and then Yadu. In the family of Yadu was born Hoysala. Many other inscriptions also give the same story.

called Dorasamudra which could be equated with Dvāravatī, Kṛṣṇa's capital Dvārakā, the court bards obviously thought of the Yādava race for the descent of the Hoysalas

Historians¹ are of the opinion that the Hoysalas were a local dynasty that later became an imperial power in Mysore on the overthrow of the Gangas. Their native place was Sosevūr or Śaśakapura and the founder of that dynasty was a person called Sala. The story of that Sala killing a tiger at the exclamation "poya, Sala" (strike, Sala) by a Jain priest who aided him in establishing a kingdom or a modified version of that story is repeated in all the accounts of the dynasty.² The word "poya" belongs to pure Hale-Kannada and is Dravidian. So it could not have been the language of the Hoysalas who should have come from the North if the theory of their Yādava descent is accepted. So scholars have opined that the Hoysalas were essentially Kannadigas and not descendants of the Yādavas. It has however been suggested ingeniously that, historically, titles like Yādavacakravartī, Yādavanārāyaṇa etc. might have been assumed by the Hoysalas to proclaim their supremacy over the Yādavas of Devagiri, or the Sevunas, their neighbours in the north with whom they fought incessantly.

Vidyācakravartin in stating that the Hoysalas were descendants of Yadu, was, therefore, merely following tradition. As is well-known, our author was in the court of Ballāla III who ascended the throne when the Hoysala power was gradually on the wane. The Muslims in the north invaded the South, and thus added to the confusion that prevailed. The valorous monarch saved his dynasty from an immediate downfall after him—for, after him, the dynasty had its real downfall. During his life time he did his best to keep his dynasty in power. In describing him, Vidyācakravartin compares him to Kṛṣṇa, the saviour of the Pāṇḍavas and the Gokula from peril and we can well understand the appropriateness of the comparison.

- 1 C. Hayavadana Rao *Mysore Gazetteer* Vol. II Part II, p. 1507. William Crolio "The Hoysala Fama" p. 10. Rice "Mysore Inscriptions" p. LXV. Derrett on col. p. 15. Mr A. Krishnamurthi in his "Hoysalas" (Thesis in Indian History Department Madras University) makes a conjecture that they were originally generals of some importance in the army of the Gangas.
- 2 F. C. V. Intro. p. 122.

प्राज्ञयेनासवता रणेपु गोप्ता(त्वा ?) च नायो (भू ?)भृता च ।
गत प्रतिष्ठा बलभद्रमाज्ञा यदो कुत यन मुरारिणा च ॥

—R K Canto I 41

Again, the Purāṇas state that Kṛṣṇa founded the city of Dvārakā. In his Kāvya, the *Rukmīṅkalāṇa*¹, Vidyācakravartin describes how Kṛṣṇa, in a day, built an inaccessible fortress where-in the city of Dvārakā was constructed by the great architect Tāastṛ. It is a coincidence that Ballalā III also had to 'rebuild' the city of Dorasamudrā (or Dvāravati) which was laid waste by the Muhammadans. These similarities fitted well with the Yādava tradition and the comparison by Vidyācakravartin of his patron with Kṛṣṇa, the subject of his Kāvya, the *Rukmīṅkalāṇa*.

The author then extols² the Hoysalas as having attained great fame through their valour which was the theme of many other stories. It is quite true that the Hoysalas were famous and great warriors. They were indeed, one of the dynasties that shaped the destiny of South India in the middle ages. Epigraphical data exist in plenty regarding the achievements of the Hoysalas but their achievements were thrown into comparative obscurity by the more brilliant and enduring ones of Vijayanagar, which arose only out of the ruins of the former. The Hoysala kings encouraged architecture and sculpture and the great temples at Somnāthapura, Belur and Halebid still stand as witnesses to the artistic achievements of the Hoysalas during the thirteenth century.

The history of the Hoysala dynasty is then begun by Vidyācakravartin with Ballalā II (1173-1220 A.D.), though the king's

1. Canto X. Verses 23-27

तत(त) मद्भवीजीह्वमाकलय्य क्षत्रैरवध्य नयवर्मणामी ।
दत्तान्तरामम्बुधिनैकरात्राद्विनिर्मम द्वारवती मुकुन्द ॥

Canto X 23rd Verse

2. E. C., III Mandya 100

3. अयापि न म्लानिमुपैति कर्णे लोकस्य यत्कीर्तिमयोऽवतत ।
अनुस्यूतेनैव कथान्तरेषु मुनीष्मणा यस्य मुदुस्तेन ॥

By *Kaṭhānīareya* does the author suggest also the historical prose romance *Gadyalarnāma* where the valour of Narasimha II in redeeming the Colas and defeating the Pandyas is described ?

name is not actually mentioned¹. But it can be gathered from what the poet says regarding his successor that the king first referred to is none but Ballāla II.

बल्लालभूपस्तनये नृसिंहे ससागरं भूवत्तयं न्यवत्त ।

—R. K. Canto I. p. 3

This identification naturally follows, for the poet describes the king's conquest of the Sevunas, and one of the outstanding events in the reign of Ballāla II was the decisive victory gained against the formidable army of the Yādavas of Devagiri or the Sevunas as they are referred to in the verse.² The poet rhetorically extols Ballāla II as having caused the fame of the Sevunas get tarnished when the waters of the Godāvarī were made ruddy by Ballāla II's own rutting elephants.

गन्धद्विपर्यस्य विलोक्यमाने पङ्कुकुले वारिनिधिं प्रपद्ये ।

गोदावरीवारिणि सेवुणाना ययौ यशोवारिधिरावितस्त्वम् ॥

—R. K. Canto. I. 14

The victory gained by Ballāla II against the Sevunas, was, no doubt, one of the notable events during his reign. But Vidyācakravartin's mention of the banks of the Godāvarī as the scene of defeat seems to require correction. For, the Hoysalas, even when their power was at its zenith, as in Ballāla II's reign, did not extend their territories upto the Godāvarī. A powerful king that he was, Ballāla II built an empire for himself. Even then the Hoysala territories extended only a little beyond the Kṛṣṇā. The territory of the Hoysalas, moreover, was separated from that of the Yādavas of Devagiri by the river Kṛṣṇā in its upper course.

1. In the available MS. of the *Rukmīṇīkalāyāna* (R. 3666) the name of the king is not mentioned. But M. Dorasamayya *op. cit.* (p. 682) reads the following lines containing the name of the king after the word *Sudassahena* (see footnote 3 in previous page of this Introduction)

... .. भल्लालनामा नरलोचनायः ।

दग्धा चिरं दुर्विपदोष्मसारैः शौर्यानिर्लेयस्य रसावलान्तम् ॥

नान्या काव्यं महाराष्ट्रमही जहाति ॥

The authenticity of the above lines ■ to be questioned for the last line suggests that Ballāla II conquered the country of Mahārāṣṭra for which we have no evidence in the inscriptions. The term "Mahārāṣṭra" itself is of a later origin (Mr A. Krishnamurthi—"Hoysalas").

The most important battle fought by Ballāla II against the Sevunas was the one at Soratur (12 miles south of Gadag which is situated between the Tungabhadra and the Kṛṣṇā), which took place between 1191 and 1192 A D¹ The Hoysala army utterly routed the Yādavas headed by Bhīllana,² and chased him back to Lokkigundi. In the latter place, again the Yādava forces were severely beaten and their strongholds were captured³ The battles at Soratur and Lokkigundi are the only battles mentioned in the inscriptions, in which Ballāla II defeated the Sevunas. It seems impossible therefore that Ballāla's armies advanced as far as the Godāvari in any of his campaigns against the Sevunas. Hence Vidyācakravartin should be held to have indulged in a poetic exaggeration, so far as this detail is concerned.

Ballāla II, as already noted, was succeeded by his son Nārasiṃha II (1220-1235 A D) who became the lord of a large empire. The description⁴ of Nārasiṃha II starts with a small gap in the manuscript. From the remaining part of the line, we gather that his attention was directed to some territory which he conquered with a vast army. Historically⁵ we come to know that Nārasiṃha II had encounters with the Sevuna army under Singhana (1210-1247 A D), grandson of Bhīllana. It is probable that our author also refers to the conquest of the Sevuna territory by Nārasiṃha II.

Eulogising the monarch further, Vidyācakravartin says that he defeated the Colas and the Pāṇḍyas in battle.

य प्राप्य दुर्वारमुजप्रतापञ्चोल च पाण्ड्य च रणे जिगाय ।

—R K Canto I p 3

That he gained victory over the Pāṇḍyas is a fact, but the mention of the defeat of the Colas requires explanation. The real cause of the war at Srīrangam was the rivalry between the

1 William Coelho 'Hoysala Vamsa' p 154 Derrett *Ibid* Pp 90-2

2 According to Mr William Coelho (*Hoysala Vamsa* p 155) Bhīllana fled in confusion after the battle at Soratur but Mr A Krishnamurty (Hoysala) says that he was killed in that battle.

3 E C V Al. 5 dated 1194 A. D.

4 पुण्यभूमिभागमजेयमालोक्य वल्लरुनल्ले ॥ —R K Canto I p 3

5 E C V Hn 84

E C III Md 121

Pāṇḍya king and the Cola king Rājaraṣa III "in alliance" with the Hoysala Narasiṃha II. The last-mentioned interfered in the affairs of his weak ally, the Cola king, and restored him to his position. So Narasiṃha II was an ally¹ of the Cola king, rather than an enemy. But as the Cola had sought alliance and was taken as a subordinate ally, the poet was probably justified in describing the Hoysalas as victors over the Colas.

The Colas and the Hoysalas had been on friendly terms, even during the time of Ballāla II, Narasiṃha's father. One of the queens of Ballāla II was known by the title Colamahādevī². But here it should be noted that another queen of Ballāla II was from the Pāṇḍyan family³. It is clear, therefore, that the Hoysalas, in their ambition, for extending the sphere of their influence in the South, rendered help to the weak king thus holding in their hands the balance of power. During the time of Narasiṃha II, it so happened that the Cola Rājaraṣa III was a weak king while the contemporary Pāṇḍya king, Maṛavarman Sundarapāṇḍya I (1216-1237 A.D.) was aggressive. The Tiruvendipuram record⁴ and the *Gadyakarnāmṛta* narrate the incidents that occurred during the time of the Hoysala Narasiṃha II. The Pāṇḍya king in alliance with the Kāṇḍava chieftain, Kopperuṅga, attacked the Cola king who sought the help of Narasiṃha II. The latter marched as far as Śrīrangam, to fight the advancing enemies and release his weak ally. The Kāṇḍava king in the meanwhile, imprisoned the Cola king in the fortress of Sendamangalam⁵. The Hoysala Narasiṃha II sent his generals and released the Cola king.

The Pāṇḍyan forces, meanwhile, attacked the Hoysala army. The latter defeated their rivals in the battle that took place at

1 तिना परानित सा(स)म्प्राये राजराज राजा स्वराजधानीत सपरिवार निर्गत्य
सुखं कुन्तलेश्वरस्य परिसरमागच्छन् श्रीरक्षस्य विरचितस्वधावार
समन्तत प्रतिसामन्तपीडनाय प्रेषयामास दण्डनाथान्, विमोचयामास सखाय
चोलेश्वरम् ।
—*Gadyakarnāmṛta* p. 58

2 Dr S K Aliyengar 'South India and Her Muhammadan Invaders' p. 12

3 Mr A Krishnamurthi's 'Hoysalas'

4 *E I* VII p. 160 ff

5 The contemporary work *Gadyakarnāmṛta* (p. 59) gives the name of the fortress as Jayantamangalam.

Mahendramangalam¹ This battle is referred to by our author when he says that Narasimha II defeated the Pandyas in battle² The Hoysala king is historically known only to have restored the Cola king to position

Besides the Imperial Colas, there ruled in the Mysore State, between the eighth and thirteenth centuries, a local dynasty of Colas, whose territory consisted of the country around Hemavati and Nidugal³ They claimed descent from the famous Karikala-Cola It is true that the Hoysalas were not very friendly with the Nidugal Colas⁴ Perhaps Narasimha's victory over the Colas, mentioned by Vidyācakra-vartin refers to his success over this branch of Colas, though there is no inscriptional evidence, at present for the same

The author of the *Rukminikalyāna* further gives a poetic description of the victories of Narasimha II, who was as valorous and noble as his father Many kings entered the prison of Narasimha II with fetters on their hands

मदोद्धतैर्वीरैर्मदप्रहृषो(र्षो?) विष्टुहर्जं शृङ्खलया निबद्धा ।
भद्रैरभद्रा विविधुनरेन्द्रा रुद्ध गजैर्यस्य एह विरुद्धा ॥
निश्वास्तवातैर्मुहुर्गम्भिपद्भिः (भ?)ह्नामुखेनेव चिर मुखेन ।
बन्दीकृता वैरिनुपालनायै सन्धुक्ष्यन्ति स्म यदीयमोज ॥

—R K Canto I, p 3

The lines supplying the information about Narasimha II's successor are full of lacunae In the first few lines, describing his conquests, the name of the king itself is lost in the lacuna But after referring to his conquests and to Vaidyanātha's son as the

- 1 Mr A Krishnamurthi (*Hoysalas*) opines that as evidenced in the Adha mankotta records (*I.E.R.* 208 of 1910) Mahendramangalam may be a Sanskrit form of the modern Mademangalam in the Dharmapuri Taluk Salem District But according to the *Gadyakarnāmṛta* Mahendramangalam is to the North of the Cauvery (p 59)
- 2 *Mysore Gazetteer* Vol II Pt II ¶ 1272
- 3 *E.C.V.* Hassan 61 dated 1218 A.D. shows that King Ballala II encamped at Nidugal durga and Narasimha II's succession took place only in 1220 A.D. Moreover the above inscription merely describes Ballala II as encamping at the fort and does not record any battle in which the Nidugal Colas were defeated Only Narasimha III grandson of Narasimha II marched against them and captured Nidugal

teacher of the prince in his court, our author says that the valorous king Someśvara in his old age, caused his son Narasimha to be crowned lord of the earth. So, it is clear that Narasimha II was succeeded by his son Someśvara (1234-1256 A. D.) who in turn was succeeded by Narasimha III (1254-1291 A. D.)

There has been some confusion regarding the dates of Someśvara. Certain Tamil records¹ state that Someśvara ruled for twenty-nine years. So, the date of his death has been carried to 1260 A. D.² The confusion regarding Someśvara's date seems to have been due to Someśvara being recognised, like many of his ancestors, as the heir-apparent to the throne before he actually began to reign, and some of his records counting the years of his reign, from the earlier date.

Vidyācakravartin's description of Someśvara begins with a general statement regarding the enmity with a magnanimous person which bears an eventual benefit. This general statement, taken with the next line, throws light on his relationship with the Colas and the Pāndyas, both of whom greatly respected the Hoysala monarch.

महाशयेष्वाकलितो विरोधः श्रेयोभिरन्ते परिपश्यते हि ।

कोलेन पाण्ड्येन च धार्यमाणो राजा परेषां शरणं गतानाम्(?) ॥

Someśvara, like his father Narasimha II, wanted to consolidate his power in the Tamil country. Vira Someśvara was called Māmaḍi by both Māravarman Sundara Pāndya II and Rājendra III³. This shows that Someśvara's attitude towards the southern powers was not consistent. First, the Hoysala king was very friendly with the Pāndyas, seeing that the Cola power was gaining strength, while the Pāndyan throne was occupied by a weak king. The Colas consequently joined hands with the Telugu Coḍas of Nellore who themselves were hostile towards the Hoysalas. The hostilities between the Colas and Hoysalas began thus. The net result of the hostilities is not known, for both Someśvara and Rājendra III claim to have defeated each other. Someśvara was, moreover, defeated⁴ by Gaṇḍagopāla, the Coḍa chieftain. Taking

1. *M. E. R.*, 97 of 1891 (26th year), 20 of 1891 (27th year).

2. C. Hajaradana Rao, "*Mysore Gazetteer*" Vol. II, Pt. II, p. 1393, and *M. A. R.*, 1931 (Pp 83-86) discuss the date of Someśvara in detail.

3. *M. E. R.*, 291 of 1929-30 and *E. I.* VII. p. 177

4. K. A. Nilakantha Sastri, "*Colas*", Vol. II, Part I p. 201 and A. Krishnamurthi's "*Hoysalas*".

this opportunity the Kaṭava king attacked the Hoysalas again. The Hoysala monarch had also to protect his northern territories from the Sevuna invasions. He saw that his alliance with the Pāṇḍya king could bear no fruit, for the weak Māravarman Sundara Pāṇḍya II had now been succeeded by the valiant Jātavarman Sundara Pāṇḍya I. So, Someśvara had to go back to his old friend, the Cola king who himself was very eager to accept his friendship. It is therefore seen that while Someśvara's predecessor was friendly with the Colas throughout his reign, Someśvara was first inimical towards them but by unforeseen circumstances, he was eventually compelled to befriend the Colas. This renewal of the alliance between the Hoysalas and the Colas is very well indicated in the general statement made by Vidyācakravartin. Since the Hoysala monarch was friendly with both the Colas and the Pāṇḍyas, he is said to have been held in high respect by both of them.

The later description of the conquests of Someśvara is also full of broken lines¹. From this, we gather that he conquered the territory round Tāṁbraparnī. Vidyācakravartin does not mention the name of the king against whom Someśvara marched. An inscription² dated 1249 A. D. refers to Someśvara's advance beyond the Tāṁbraparnī. It describes vividly the havoc caused by the Hoysalas under Brahma Daṇḍanāyaka. The mention of the Tāṁbraparnī suggests that the Hoysalas should have marched against the Pāṇḍyas and since the inscription is dated 1249 A. D., it should have taken place during the reign of the weak Pāṇḍya king, Māravarman Sundara Pāṇḍya II.

Narasimha III (1254-91 A. D.) succeeded Someśvara in his old age.

श्रीसोमभूमोपतिस्त्रयीं तस्या महिष्यास्तनये वृत्तिहे ।

व्यपेतरागो वयसोज्ज्वलानि निवेशयामास घुरं घण्ट्याः ॥

—R. K. Canto I, p. 4

1. ... मरागं विमुञ्च(सगर्भो ?) यदावाबलचुम्बितोऽपि(?) ।

उत्तासहीनैः सह कीर्तिपुत्रैः क्वाटकूटस्फुटनप्रगल्भा(?) ॥

जिगाय यन्त्रलतामहाहर्मुक्ताजिना भूमनि साक्षरणी ।

लज्जाकुलं जीवमिवोद्विग्नं विलोचनाभ्यां ददृशुर्विपश्चाः ॥ R. K. Canto, I, Pp. 3 & 4

2. E. C. V., Cn. 238

Narasimha III too was a valorous king. He is described as having subdued many enemies, collected huge tributes, and gratified deserving persons with valuable gifts. In a verse, comparing him to Lord Nrsimha, in Śleṣa, the poet says—

हिरण्यदानोत्सवमाकलय्य प्रह्लादसिद्धये करजश्रिया यः ।

स्फीतो रिपुस्तम्भविदारणेन नृसिंहतामयंवतीमघत्त ॥

—R. K. Canto I, p. 4

The next six verses¹ describe poetically Narasimha's fight with his enemies whose names are not mentioned. He fought single-handed in the battle and caused considerable havoc in the enemies' ranks.

It is known historically² that during the reign of Narasimha III, the Sevunas attacked the Hoysalas several times. The latter fought back their enemies successfully. About 1271 A. D., Narasimha III compelled the Sevunas under their king Mahadeva to retreat in a single night. There was a second attack in 1276 A. D., when the Sevunas were utterly defeated and routed and driven back in confusion. Besides, Narsimha III fought successfully against the Nidugal chiefs in 1285 A. D. and captured their city. Perhaps Vidyācakravartin describes these fights in his Kāvya.

Hayavadana Rao³ and William Coelho⁴ mention the non-

1. भठ्ठेन यस्य प्रतिमानभागे निर्भियमाना करिणो रिपूणाम् ।
उत्प्लुत्य सेतुर्जघनान्मुखात् च रक्तसूतीश्वामरवत्किरन्तः ॥
निजस्य भिन्नस्य बलस्य सेतुद्विषामभिन्नस्य युगान्तवान्तः ।
जयश्रियो यस्य महानुपज्नी बभूव खड्गी युधि बाहुरेकः ॥
यशानिभानस्य खनिविशालवीरश्रियो वारिविहारवापी ।
शस्त्रक्षतिर्यस्य वभौ ललाटे वारि द्रिषां विक्रमकुञ्जरस्य ॥
यत्फालतो रक्तनदीरिभक्तशस्त्रक्षतिः प्रक्षरिता(?) विरेजे ।
निरर्गलस्येव शरप्रवर्पैः प्रतापसिन्धोः परिवहरेखा ॥
यत्फालशस्त्रक्षतिकन्दरायां स्तीने तथा भूधरकन्दरायाम् ।
द्रिषां पुनर्नैव विनिर्जगाम यशःशरीरं च शरीरकं च ॥
तुरग्रेणोद्यजवेन नादप्र...यो वैरिबलं जघान ।
एक्यं परस्तात्पवनः प्रपेदे धाराख्येण प्रविदारितः सन् ॥

2. *Mysore Gazetteer*, Vol. II, Part II, p. 1390-92, William Coelho *op. cit.*, p. 201; A. Krishnamurthy—"Hoysalas".
3. *Mysore Gazetteer*, *Ibid*, p. 1395
4. "Hoysala Vamśa" p. 204

availability of details regarding the queens of Narasimha III. Hence we should be thankful to Vidyācakravartin who gives the valuable information that Narasimha III married Padmā, the daughter of the Pāṇḍya king, who was the brother of his mother Bijjalāmbā and whose sovereignty extended to the Western seas.

श्रीविजयलम्बावरजस्य पाण्ड्यपृथ्वीपतेः पश्चिमसिन्धुमर्तुः ।
स पद्ममा नाम सुतां सुरूपां जग्राह पाण्यो नरसिंहभूपः ॥
मुहुर्नमन्तथा परिपालनेऽपि तन्व्या नृपः पाणिपृथ्वीतया सः ।
धर्मानुबर्द्धं समुपाससाद कामं यथार्थं च कृपाण्यपृथगम् ॥

—R. K. Canto. I., p. 5

Narasimha III handed over the charge of ruling the earth to his son Ballala III (1291-1342 A. D.), who was very prudent, valiant and an ornament of his race. He established his family on a firm footing like Śrī Kṛṣṇa¹. He won many a battle against his enemies. He seems to have carried the sword of terror into many kingdoms. Vidyācakravartin poetically describes his successes over the Pāṇḍyas and the kings of Konka (Kongu?), Kerala, Konkana and Kañci.

निष्कृत्तरक्तप्रतिमः प्रतापैः शौर्यभियो यस्य विभूषितायाः ।
आदर्शकृत्यं च भजन्त्यजलं पाण्ड्यक्षियः पाण्डुतरैः कपोलैः ॥
प्रकम्पितः खड्गलतामकम्पामसघ्नतत्सघ्नतिमान्पनुश्च(?) ।
श्रीदृ(द?)त्यरोपादिव कोङ्कुराजो यं बीड्य युद्धे रत्नसादनुचत् ॥
कपोलगर्भे विपुले स्वकीये(य?) मर्दं निविच्येद्गजान्प्रयच्छत्(?) ।
विदूरदेशोऽन्यनयत्प्रसादो(द?) यत्(?) निर्मदः केरलभूमिपालः ॥
शौर्योत्पला यस्य निपीतसारं धैर्याम्बुधिं स्व विपुलं निरोक्ष्य ।
भनाश्रसन्धुचिन्तित्पसारं द(ध?)त्ते करं कोङ्कुराजवर्णः ॥
सत्पद्मदाहैरिव यस्य तेजो विभाव्य नेत्रैः क्षरणावतेषु ।
पुरा दुरत्साहलवैविलोलं काञ्चीनृपाः स्वं हृदयं हसन्ति ॥

- 1 नृसिंहभूपोऽयं कुलप्रदीपे बलालेखे तनये नयजे ।
पराक्रमस्यैकनिष्ठाक्षरे समर्पयामास महीं महात्मा ॥
धनञ्जयेनामवता रणेण गोमा (प्रा ?) च नायो (भू ?) यता च ।
गते प्रतिष्ठां बलभद्रभाजा गदोः कुले येन मुरारिणा च ॥

These conquests show that Ballāla III was a valiant monarch. He assumed the titles of "he who planted the pillar of victory at Rameśvaram" and "the emperor of the South". Surely it was not the weakness of the Hoysala king that paved the way for the downfall of his dynasty but only the constant invasions from the north.

Let us return to the conquests of Ballāla III. During his reign, the Pāṇḍyan throne had its rival claimants in Jata-varman Sundara Pāṇḍya and Jatavarman Vira Pāṇḍya. Ballāla III seized the opportunity and intervened in the affairs of the Pāṇḍyan country. But soon he had to go back to Dorasamudra which was being attacked by the Muhammadans. After the first Muhammadan invasion, Ballāla III returned again to the Tamil country where the war of succession still continued. The Hoysala king came to the rescue of Vira Pāṇḍya. This alliance did not bear any fruit¹. Consequently Ballāla III gave up his attempt of conquering the Pāṇḍyan territory. So, historically, what is known is that Ballāla III joined hands with Vira Pāṇḍya against Sundara Pāṇḍya and the alliance was a failure. Vidyācakravartin's statement in his *Rukminikalyana* that Ballāla III defeated the Pāṇḍyas is merely poetical. In his *Bṛhatsikā* and the *Saṅgīyanī*, our author gives a verse कण्ठा प्राप्तिरियं² etc. as an illustration of Bhavadhvani, which also rhetorically describes the position of the Cola and the Pāṇḍyan kings under Ballāla III. The Verse states that these two kings felt themselves fortunate to enjoy the position of the two elephants at the entrance of Ballāla's court. The latter's relation with the Pāṇḍyas has been noted already. In the above verse, Vidyācakravartin states that Ballāla subjugated the Colas also. The successors of Rājendra Cola III were reduced to the position of inferior vassals. The Yādavarāyas were the feudatories of the Colas and ruled over the North Arcot District. The presence of Vira Ballāla-records³ in the North Arcot District

1. E C Malur, 82

2. Al A R 1813, para 86 refers to a battle between Vira Pāṇḍya on the one side and Sundara Pāṇḍya on the other. In that fight, Vira Pāṇḍya's army was utterly routed and Singanna Dannāyaka, the nephew of Ballāla III who was in the service of Vira Pāṇḍya was killed. (*Ibid*, para 85).

3. Vide p. 23 of this Introduction.

4. T T. Inscriptions, NO 100

indicates that area coming under his jurisdiction.¹ It is clear from these records that Ballāla III defeated Venkatapatinātha Yāda varāya and conquered a good portion of North Arcot District and Chingleput. Vidyācakravartin probably refers to the conquest of these Cola feudatories in the verse *kāṣṭhāprāptirīyam* etc. referred to above.

The author of the *Rukmīṇīkalyāṇa* correctly states that his patron conquered the ruler of Kongu. We have no inscriptional evidence that directly gives details of the conquest of the Kongu country by Ballāla III but it is certain that Madhava Dandanāyaka² took a leading part in the conquest. Many of Ballāla III's records are to be found in parts of Salem and all over the Nilgiris and Coimbatore. So it is definite that Ballāla III conquered the Kongu country.

The *Rukmīṇīkalyāṇa* informs us that Ballāla III defeated the Kerala king. The contemporary Kerala ruler was Ravi varman Kulasekhara who came to power in 1311-1312 A.D. He seems to have been a powerful king and was able to advance from Quilon as far in the north as Kāñci. We have no inscriptional evidence of Ballāla III's success over the Kerala ruler, but some records³ state that the Hoysala king frequently visited Kāñci between 1299 and 1335 A.D. The country round about Kāñci passed into the hands of Ballāla⁴ III. This is confirmed by our author also in the *Rukmīṇīkalyāṇa*. We find both the Kerala king and Ballāla III expanding their territories and in doing so, it is possible, that they clashed with each other.

Finally, Vidyācakravartin informs us that his patron conquered the king of Konkana. The latter term includes North and South Canara. During the time of Ballāla III the Alupas ruled the Tulu country or the South Canara and an inscription⁵ states that Ballāla III won over the Alupas and also took for one of his wives, the Alupa princess Kikkayī Tāyigalu.

1 E. R. Venkataraman "Hoysalas in the Tamil Country" p. 29

2 "Death to the Kongu", "Conqueror of the Nilgiris" and "Founder of the Dindanayakankottal" are the titles by which the general is eulogised—E. R. Venkataraman *Ibid*

3 *Ibid.* Pp. 29-30

4 "Hoysalas in the Tamil Country" p. 30

5 M. E. R. 583 of 1913

Thus Vidyācakravartin, in the first canto of his *Rukminī-kalyāṇa* and the eulogistic stanzas¹ cited in his commentaries on the *Sarvasva* and *Kavyaprakāśa* provides many historical data. Most of his statements are confirmed by inscriptional evidences and only a few of them are purely rhetorical descriptions. About the personal and domestic details of Narsimha III, as already pointed out, we gather valuable information not recorded in history, from Vidyācakravartin alone.

1. The historical value of the verses *Kāśhāprāptiriyam* etc., has been noted already. The verses "*Gurukūṇḍesu gūḍhānām*", "*Deva tadārupurājadhāmā*" etc., cited in the *Sarvasva Sañjīvanī* as illustrations of Bhayānaka and subordinate suggestion respectively, describe the sorry plight of his enemies' wives. (Vide p. 23 of this Intr. for a list of the verses).

SUCCESSIVE HOYSALA KINGS AND THEIR RESPECTIVE COURT-POETS AS IN THE RUKMINIKALYĀNA

BALLALA II (1173 1220 A D)

(A victor over the Sevunas)

VIDYĀCAKRAVARTIN I

(Author of many Inscriptions A devotee of Lord Śiva A descendant of an orthodox brahmin family of Agnihothris)

NARASIMHA II (1220 1235 A D)

(Won over the Colas, Pandyas and various other kings)

VAIDYANĀTHA

(Learned in the fourteen lores and honoured in many a king's court.)

SOMESVARA (1234 1256 A D)

(Gained the territory round Tamraparni Married the Pandyan princess Bijjalamba)

VIDYĀCAKRAVARTIN II (P)

(Proficient in all Śāstras A royal tutor Identified in the Introduction (Pp 31 ff) with Śakka Vāli Bhāta mentioned in 51 and 52 of 1892)

NARASIMHA III (1254 1291 A D)

(Married Padmama the daughter of a Pandyan king who was Bijjalamba's brother)

VIŚUDEVA

(A great debtor His compositions rich in Rasa. Called Vallabha by the Pandyan king Married Patāmā, daughter of Caturvediguru)

BALLALA III (1291 1349 A D)

(Gained victories over the Pandyas Colas and the rulers of Kongu Kerala Konkana and Kapoṭi)

MAHĀDEVA

(Teacher of Ballala III
A great Vedio scholar and performer of the Atitra sacrifice)

VIDYĀCAKRAVARTIN III

(Studied under Mahādeva
Honoured in many a king's court Author of many inscriptions the Saṁśrānti commentaries on the Kāvyaśrānti the Nāṭya-kāvya Rukminīkalāṣa and otherworks (Int., Pp 13 ff)

VIII

NOTEWORTHY POINTS IN VIDYĀCAKRAVARTIN'S ĀLAMKĀRA-WRITINGS

(1)

Vidyācakravartin as seen already, is the author of four works in the field of Ālamkāra literature, the *Sampradāyaprakāśinī* and the unpublished *Laghujīka* on the *Kāvyaaprakāśa*, the *Saṁjīvanī* on the *Sarvasva* and the *Niṣkṛṣṭārtha Kārikās*, a resume of the *Sarvasva*. The famous commentator Mallinātha in his *Taralā* on the *Ekāvalī* of Vidyādhara, refers to our author's view on the importance of *Rasa*¹ as *ālamkārya*, the meaning of the word *heṭvā*² as *svacchandya*, the definition of *Tatparya*³, the distinction between *Rūpaka* and *Parīṇāmā*⁴ and the manner of *adhva-vasāya* in *Atīsayokti*⁵. Mallinātha's explanations in his *Taralā* of the figures *Citra* (p 189), *Upameyopamā* (p 207), *Ullekha* (p 228), *Utpreksā* (p 231), *Nīdarśana* (p 246), *Sūkṣma* (p 325), and *Bhāvika* (p 329) and his distinction of the figures *Dr̥ṣṭānta* from *Nīdarśana* and, *Anumāna* from *Kāvylīnga* are almost the same as that of Vidyācakravartin.

Our author is also referred to authoritatively by Kumārasvāmin, Mallinātha's son, in his *Ratnāpaṇa* on the *Pratāparudrīya*. The *Niṣkṛṣṭārtha Kārikās* are quoted in many places (pp 252, 273, 281, 285, 288, 324 and 335) by mentioning our author as Cakravartin, while in some other places, his *Kārikās* have been quoted without the mention of his name (pp 247, 269, 290 and 293). Vidyācakravartin's explanation of the verse *Cūdamanipade* as an instance of *Nīdarśana* is also quoted (p 313). Moreover Kumārasvāmin's *Kārika* on *Padmadalabandha* (p 252) is very similar to that of Cakravartin.

Later writers Appayya Dikṣita⁶, Viśveśvara,⁷ Narasimhakavi⁸

1 P 11 तदुक्तमलङ्कारसर्वस्वजीवन्या—“रसादेरलङ्कारत्वे सदत्तर्जनं न भवति प्राधान्यदशायामलङ्कार्यत्वात्” इति ।

2 P 324 under the verse पीत केनासि रत्नाकर etc an illustration of *Prāmota* *tarikā* Mallinātha says—

“देवाकः स्वारज्यमिति सजीवनकार” Vido p 61 Sa yscans

3 45 *Taralā* pp 221 and 237

4 *Citrāmīmāṃsā* pp 7 59 and 74

7 *Ālamkāra-kaustubha* pp 11 13 52 180 and 205

8 *Nāṇjārājya-sobhāṣana G O S*, p 181

and Nāgeśa¹ belonging to the 16th, 17th and 18th centuries refer to our author's views, and this is an evidence of his popularity. Vidyācakravartin is probably the first to show in his *Saṅjivani* under *Upamā*, that the same idea contained in the expression "the face is beautiful" could be rendered in different ways so as to illustrate the various figures of speech based on similarity. He has been followed, on this idea by Appayya (P. 5. *Citramimāṃsā*) in the well-known verse *Upamāikā Śailuṣṭ* etc. and the *vṛtti* on it. In the *Maṅkhukasutrodāharaṇam* (pp. 16-17) the whole passage of our author is given *verbatim*.

It is evident, therefore, that Vidyācakravartin, is an Alambkāra writer of considerable importance. Among his three contributions to this branch of literature his *Niṣkṛṣṭārtha kārīkas*, seem to have enjoyed much popularity since they are quoted by several later writers who refer to him.

(ii)

Vidyācakravartin, like Ruyyaka, is a staunch follower of the Dhvani school. He fully recognises the importance of the poetic genius *Pratibha* in the production of *Kāvya*.

स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिषोचरा ।
 धुष्टिः तात्कालिकी ज्ञेया प्रज्ञा त्रैकालिकी मता ॥
 प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा विदुः ।
 द्वे बलमनी गिरो देव्याः शास्त्रं च कविकर्म च ॥
 प्रज्ञोपज्ञ तयोराद्यं प्रतिभोद्भवमन्तिमम् ।

—*Sampradāyaprakāśini*, Part I, p. 13 (Quoted)

He has a high conception of a poet.

नानागुणालङ्कृतिरीतिरम्या सन्दर्भमुक्ताप्रविभक्तवर्णा ।
 रसे रसे यस्य विचित्ररूपा कविस्त्व नान्यो नियतकथयः ॥

—*Rukminikalyāṇa*, I. p. 2

A creative artist combines in himself the traits of a critic—

कविरपि खलु काव्ये सहृदय एव ।

—*Saṅjivani*, p. 205

He is of the opinion that the charm in expression or strikingness is what constitutes a figure of speech.

1. *Udyota*, pp. 458-59 (*Kāvya-prakāśa*, *Ānandāśrama Series* NO. 66).

... पदार्थजातं सर्वमेव एतद्वस्तु कथ्यते । तदेव कविकल्पितविच्छित्तिसधो-
चीनमलङ्कारः । ... अलङ्कारो हि विच्छित्तिः । —*Saṅgīvanī*, p. 16

Vidyācakravartin agrees with Ruyyaka's broad classification of figures as based on *Aupamya*, *Virodha*, *Śrīṅkhala*, *Nyāya*, *Gudharthapratīti*, *Samsr̥ṣṭi* and *Samkara*. But he says that, in the order of the figures as described above, there is a gradual change in their relation with *Rasa*. The figures *Bhāvodaya*, *Bhāvasandhi* etc. being more helpful in the realisation of *Rasa* are treated in the end.

इह भावानाजकारवर्गो विवेचयिष्यते विवेचितपरस्य स सर्वस्यैव (तस्य सर्वस्यैव?) अत्र रम (प्रति?) प्रत्यासन्नोपकारिता पुनरासादुपकारिता । तत्र यद्यपि प्रत्यासन्नोपकारिता, प्राधान्यं तथापि तेषां सूक्ष्मतरत्वात् स्थूलालङ्कारपुरस्कारेण व्युत्पादनमिति । —*Saṅgīvanī*, p. 45

Our author, being a commentator of Ruyyaka, follows him closely and reinforces his opinions. There are of course figures like *Parināmā*, *Ākṣepa*, *Svabhāvokti* and *Bhāvika* where his remarks are elucidatory. The figures of speech in which our author has offered these additional remarks are treated in the present chapter of the Introduction. Ruyyaka's work is a standard treatise on individual figures of speech, being followed by most of the later *Ālankāra* writers. Mm. P. V. Kane and Sri K. P. Trivedi in their learned and copious notes on the *Sahityadarpaṇa* and *Ekavālī* have dealt with the views of Ruyyaka who has been closely followed by Viśvanātha and Vidyādhara. So to avoid repetition, only those figures, wherein our author has given some additional points, are now discussed.

It may be pointed out here that our discussions would comprehend not only Vidyācakravartin's remarks in his *Saṅgīvanī* but also the *Sampradāyaprakāśinī*; for only then, could there be a real estimate of Vidyācakravartin's contribution to *Ālankāraśāstra*. The remarks of our author, moreover, bring to light the divergent opinions held by Mammāṭa and Ruyyaka on *Apahnuṭi*, *Samāsokti*, *Śleṣa*, *Ākṣepa*, *Vyatireka* and many other figures. In the evaluation of Vidyācakravartin's explanatory remarks, not only the opinions of Jayaratha and Samudrabandha, the two commentators of the *Sarvasva*, as also those of the earlier and later *Ālankārikas*, have to be taken into account, but also

the views of Śobhākara, who flourished in between Ruyyaka and Jayaratha and who, though an *Ālankārika* of considerable importance marked by originality and ingenuity, has not been adequately dealt with so far.

(iii)

Punaruktavadābhāsam : Ruyyaka, following Udbhata¹ gives the name of the figure in the neuter gender, though Mammata, Vidyādhara and most of the other *Ālankārikas* call it *Punaruktavadābhāsa*. Ruyyaka justifies his usage on the ground of the figure being subordinate to the *Kāvya* that is adorned by it and in this respect follows Pratharendurāja². Vidyācakravartin also concurs with the above view of Ruyyaka and says—

नापुंसकः सस्कारो पुनरुक्तवदभासो यत्रेति बहुवीहिसमाश्रयणेनालकायंपारतन्म्य-
ध्वननार्थ इति लौकिकालंकारवत्त काव्यालंकाराणां भलकायंप्रयुग्भावेनाव्यवस्थान-
संभवः । अपि तु नियमेन काव्यपारतन्म्यमेवेति ज्ञापनायेत्यर्थः ।

—Saṅgīyāni, p. 26

Explaining Ruyyaka more clearly, Vidyācakravartin observes that the intention of Ruyyaka is to point out that *Kāvyaalankāras* are different from ordinary ornaments in so far as they are always dependent on the *Kāvya* or the thing to be adorned; and that it is to show this relation between the *alamkārya* and the *alamkāra* so far as *Kāvya* is considered that the *bahuvrīhi* and the *nāpūṃsa-kālinga* are used in naming this figure.¹ It should be noted that herein a very significant idea of literary criticism is emphasised by Ruyyaka and Cakravartin. Summing up, Vidyācakravartin says in his *Niṣkṛṣṭārtha-kārikā* relating to this figure—

पुनरुक्तवदभासो यत्रेत्येव हि सस्त्रिया ।
भलकायंकनिप्रत्यव्यक्तये समुपाश्रिता ॥

—Ibid., p 27

(iv)

(a) *Anuprāsa* : Though Ruyyaka himself does not give a

1. Udbhata names the figure as *Punaruktābhāsam* in its definition while in the enumeration of figures, he calls it *Punaruktavadābhāsam*. His definition is—

पुनरुक्ताभासमभिन्नवस्तिवोद्भासि भिन्नरूपपदम् । —K. A. S. S. p. 2

2. *Laghuṣṭhī*, K. A. S. S., p. 2

general definition of *Anuprāsa*, Vidyācakravartin defines it in his *kārikā* as—

प्रकृष्टो वर्णविन्यासो रसाद्यनुगतो हि यः ।
सोऽनुप्रासस्य च ष्छेकवृत्त्युपाधिवशाद्विधा ॥

—*Saṁjivantī*, p. 30

Incidentally he explains in the above *kārikā*, the appropriateness of the name *Anuprāsa* given to the figure, namely, that it is an excellent arrangement of letters (*Prāsa*) in accordance with (*anu*) the *rasa* so as to embellish it. This emphasis and interpretation of the element *anu*, by Vidyācakravartin is to be noted. He makes *rasādyanugatatva* an essential characteristic of *Anuprāsa* in general while other *Ālankārikas* speak of this condition only when dealing with *Vṛtṭyanuprāsa*.

(b) *Lāṭānuprāsa* : This consists of the repetition of the same word, for example, the last two words in the verse, *tala jayanti guṇa Kamalāi Kamalāi*—the difference lying in one of the two having a different purport or intention, that is, as explained by Ruyyaka, *anyaparatva*. Here again, Vidyācakravartin has to say something about the name of the figure. After reproducing the explanation mentioned by older writers that it is called after the *Lāṭa* people who were fond of it, Vidyācakravartin makes a further observation; the mention of *Lāṭa* means that its vogue is restricted and because of this, it is also called *Grāmyānuprāsa*.

सोऽयं सादोपलालनाय सादानुप्रासः । तस्मादसाविवर्जनीयत्वाद्ग्राम्यानुप्रास इति
केचित् ।

—*Ibid.*, p. 32

Vidyācakravartin's statement that some *Ālankārikas* equate *Lāṭānuprāsa* with *Grāmyānuprāsa* requires some explanation. Udbhaṭa in his *Kāvyaśāstrasārasaṅgraha* (I. 13) defines in the *Anuprāsa* section, the three *vṛttis*, *grāmyā*, *paruṣā* and *upanāgarikā*, and considers them to be the same as *Anuprāsas*.

सरूपम्यञ्जनन्यामं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।
वृषण्वृषण्वृषासमुपलन्ति त्रयः सदा ॥

According to him the first of the *vṛttis*, *Grāmyā* (that is, the *Anuprāsa* of that variety), also called *kamala*, consists of the

इत्येव सति सङ्गादिवन्यगतानां यद्यपि वाचकशब्दात्स्फुरता नोपपद्यते तथापि लोबिकानां लिप्यधरेण्यपि वाचकत्वप्रतीतेर्वाचकशब्दात्स्फुरत्वमुपचर्यते इति भावः । अतः स्थूलबुद्धितात्तनीयत्वाद् वाचकशब्दग्रहिर्भाषाया नान् कविभिरावरणाय इति मन्तव्यम् ।

—*Saṅgīti anī, p 34*

(vi)

Upama - Ruyyaka takes up the figure *Upama* as the first amongst the *Arthalamkāras* for it is the basis for all the other figures. In this context *Vidyācakra* explains how the idea contained in the expression "the face is beautiful" could be rendered in different ways so as to give rise to different figures of speech.

मुखं चन्द्र इवेत्युपमा । मुखं मुखमित्यनन्वयः । मुखं चन्द्र इव स तदिवेत्युपमेयोपमा । दृष्ट्वा मुखं चन्द्रमनुस्मरामीति स्मरणम् । मुखमेव चन्द्र इति रूपम् । मुखचन्द्रेण तापं शाम्यतीति परिणामः । किं चन्द्रं घाहोस्विन्मुखमिति सन्देहः । मुखं चन्द्र इति चकोरा नन्दन्तीति भ्रान्तिमान् । चन्द्र एव न मुखमिति अपह्नुति । नूनं चन्द्र इवेत्युपदेशः । चन्द्रं पश्यत्यतिशयोक्तिः । अस्यां प्रावृषि मुखं चन्द्रमिव च विच्छाद्यमित्येका तुल्ययोगिता । शरदि रम्यमिति रम्या । इदं च तच्च रम्यमिति दोषम् । मुखमेव रम्यं चन्द्र एव हृद्य इति प्रतिवस्तूपमा । मुखं मुखं दिवि चन्द्र इति दृष्टान्तः । मुखरूपेण चन्द्रमसो मलिनीकरणमिति निदर्शना । चन्द्रादधिकं मुखं मुखं अधिकं चन्द्र इति व्यतिरेकः । चन्द्रेण सह मुखमिति सहोक्तिः । न मुखेन विना चन्द्रस्समीचीन इति विनोक्तिः । कलाभिरामं मुखमिति समासोक्तिः । कलाभिरामी मुखचन्द्राविति द्वेषः । नमस्ते चन्द्र प्रसन्नोऽसि इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । इत्येव प्रकारवचिन्त्येण सादृश्यविच्छित्तिविशेषात्मना यतो नानालङ्कारनिदानभूता अतोऽर्वाङ्कारेषु प्रथमं निदिष्टेति यावत् ।

Appayya Dīkṣita takes this idea from *Vidyācakra* in his *Citrāmāṃsa*

उपमेकां शूलूपी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदात् ।

रक्षयति वाक्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदा चेत् ॥

चन्द्र इव मुखमिति सादृश्यवर्णनं तावदुपमा । संबोक्तिमङ्गीभेदेनानेकालङ्कारभावः भङ्गते । तथा हि—चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्र इत्युपमेयोपमा । मुखं मुखमित्यनन्वयः । मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपम् । चन्द्रं दृष्ट्वा मुखमनुस्मरामीति स्मरणम् । मुखमेव चन्द्र इति रूपम् । मुखचन्द्रेण तापं शाम्यतीति परिणामः । किमिदं मुखमुताहो चन्द्र इति सन्देहः । चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्तीति भ्रान्तिमान् । चन्द्र इति चकोरा कमलमिति चञ्चरीकास्त्वन्मुखे रज्यन्ति इत्युल्लेखः ।

चन्द्रोऽयं न मुखमित्यपह्नव । नूनं चन्द्र इत्युत्प्रेक्षा । चन्द्रोऽयमित्यतिशयोक्ति । मुखेन चन्द्रकमले निजिते इति तुल्ययोगिता । निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च हृष्यतीति दीपकम् । त्वन्मुख एवाहं रज्यामि चन्द्र एव चकोरो रज्यत इति प्रतिवस्तूपमा । दिवि चन्द्रो भुवि त्वन्मुखमिति दृष्टान्तः । मुखं चन्द्रधियं बिभर्तीति निदर्शना । निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यत इति व्यतिरेकः । त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशासु हृष्यत इति सहोक्तिः । मुखं नेत्राङ्कुरचिरस्मितज्योत्स्नोपशोभितमिति समासोक्तिः । अञ्जेन सहस्रं वक्त्रं हरिणाहितसक्तिना इति श्लेषः । मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभ इत्यप्रस्तुतप्रशङ्गा । एवमुक्तानेकालङ्कारवतीयमुपमा ।

The whole passage as given in the *Sanjivani* is quoted *verbatim* in the *Maṅkhukasūtradāharana* while a part of it is given by Mallinatha in his *Tarala* on the *Ekavali* (P 195).

(a) *Varieties of Upamā* Ruyyaka does not deal with the many sub varieties of *Upamā* as his predecessors¹ had already dealt with them in great detail. In this respect Vidyācakravartin in his *Sanjivani* follows Ruyyaka closely but mentions on this point that he has given the different varieties in his commentaries on the *Kāvya-prakāśa* the *Bṛhaṭṭika* and the *Laghuṭṭika*.

अनयोर्भेदप्रभेदवैचित्र्यसहस्रमस्मानि सप्रवायशकाशिन्यां काव्यप्रकाशमृहट्टीकायां वित्त्य दर्शितम् । लघुटीकायां च यथोपयोगमिति ततोऽवधारयम् ।

As rightly pointed out by Vidyācakravartin in the *Sanjivani* (p 37) Ruyyaka takes up three varieties of *Upamā* that are not dealt with by his predecessors

अथ पुनरावायं सवर्त्यवोपमाप्रपञ्चस्य अन्ये अनुपपादितवैचित्र्यत्रयमुपपादयि पुराह ।

All these are cases where the common characteristic is explicitly mentioned. The common property is sometimes expressed in the same word which goes with both the *upamāna* and the *upameya*; sometimes it is expressed in two different words of similar meaning going separately with the *upamāna* and the *upameya*.

तत्रापि साधारणधर्मस्य क्वचिदनुपामितयैवरूपेण निर्देशः । क्वचिद् वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङनिर्देशः ।

1 Udbhatas K A S S (pp 17-29) Mammaṣa's *Kāvya-prakāśa* T S ■ Part II (Pp 250-270)

In the latter case, there are again two varieties. When the common property is separately mentioned with reference to the *upamāna* and the *upameya*, there is in some, merely a verbal difference as in *Prativastūpamā* and in some others, the difference is much more, the expression comprising two complete images with component attributes which are similar to each other; the latter is called *bimbapratibimbabhāva*.¹ Thus there are three types of *Upamā* according to these three ways in which the common quality is expressly mentioned. To illustrate :

(i) The first variety, where the common property is mentioned only once, in one and the same word, and is connected with both the *upamāna* and the *upameya*.

प्रभासहस्या शिक्षयेव दीपस्त्रिमागंयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥

Here the common qualities of *pratitva* and *vibhūṣitatva* are referred to once and are directly connected with the *Himāvan* (*upameya*) and the *dīpa*, *tridivamārga* and *manīṣī* (*upamānas*).

(ii) The second variety where the common property is mentioned in two different words, one linked with the *upamāna* and the other with the *upameya* and called *vastuprativastubhāva*.

यान्त्वा मुहुर्ललितकम्परमाननं तदावृत्तवृन्तशतपद्मनिभं बहन्त्वा ।

दिग्धोऽमृतेन च विप्रेण च पद्मलास्या गाढ निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

Here the synonymous words *valita* and *avytta* are respectively connected with *kandhara* and *vynta*.

(iii) The third variety, *bimbapratibimbabhāva*², which occurs

1. एहस्यैव धर्मस्य संवन्धिभेदेन द्विरुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । वस्तुतो भिन्नयोर्धर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नतयाप्यवसितयोर्द्विरुपादानं विम्वप्रतिविम्वभावः ।

—*Gitramīmāṃsā*, p. 18

Mammata explains *vastuprativastubhāva* and *bimbapratibimbabhāva* in his *sūtras* and treats on the figures *Prativastūpamā* and *Dṛṣṭānta*.

(Pp. 310-312, T. S. S. No 100)

2. Jayaratha clearly explains the term *bimbapratibimbabhāva*. He says in the *Vimarsinī* that in *bimbapratibimbabhāva*, two things are almost similar but are considered identical as in ordinary life when a person sees his image, reflected in a mirror. Though the reflection is different from the face reflected, people identify their face with the reflection and make use of such expressions in connection with the *pratibimba* as—"this is my face", "I am stout" etc.

[Contd. on next page]

when the common properties or attributes are likewise expressed in different words but the properties in the *upamāna* are distinct from those of the *upameya* but are similar to each other

पाण्ड्योऽयमसापितलम्बहार वनृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति वातातपरक्तसानु सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराज ॥

Here the distinct objects of *Pāṇḍya* and *adrīraja* are considered similar because of the common qualities existent in them, namely, *hāra* and *aṅgarāga* in the former and *nirjhara* and *bala tapa* in the latter

(b) *Distinction between Śrautopamā and Ārthi-upamā* Viśveśvara¹ refers to the views of Vidyācakra-vartin regarding the distinction of *Śrautopamā* and *Ārthi upamā*. The distinction between them lies in the fact that the comprehension of similarity between the *upamāna* and the *upameya* is direct in the former and indirect in the latter. This distinguishing feature is pointed out by Vidyācakra-vartin in his *Brhatṭika* on the *Kāvya-prakāśa* (pp 253-255). It should be noted here that Mammata himself clearly distinguishes between these two varieties of *Upamā* in his *Ārthi*. Vidyācakra-vartin explains it more clearly and gives the distinction succinctly in a *Karika*

Śrautopamā occurs when words like *yathā*, and *iva* are employed or if the suffix *vat* in the sense of *iva* according to Panini's Sūtra 'tatra tasyeva' is used. The above-mentioned words and the suffix indicative of similarity have a peculiar natural power by which they reveal the moment they are heard the relation of similarity between the two distinct objects just like the declensional terminations. In राज पुंस्य the genitive after the first word indicates its subordination to the second word *purusa*. The genitive by its innate natural power directly reveals the connection between the principal word *purusa* and the attributive word *rājan*, though the case-ending is after the latter. Similarly, the words *yathā* *iva* etc., and the suffix *vat* show that the word after which

[Contd.]

अत एवात्र विम्बप्रतिविम्बभावव्यपदेशः । लोको हि दर्पणादी विम्बाप्रतिविम्बस्य भेदेऽपि मदीयमेवात्र वदनं सत्त्वान्तमित्यभेदेनाभिमन्यते । अन्यथा हि प्रतिविम्बदर्शनं कुतोऽहं स्थूलोऽहमित्याद्यभिमानो नोदियात् । भूषणविन्यासादौ च नायमा नादियेत् ।

—*Viśveśvara* p. 35

they are placed as the standard of comparison. Though the words and the suffix indicating similarity become subordinated to the *upamāna*, they show the relation of similarity between the *upamāna* and *upameya*, the moment they are heard, by their peculiar power. Hence the name *Śrauti* or 'direct' or 'verbal' is significant. Says Vidyācakra-vartin in his *kārikā*—

भेदवत्त्वेऽपि नियते षष्ठीवदिववाच्यम् ।

द्विष्टं श्रुत्यैव सुवच्यं नमयन्ति स्वभावतः ॥

This peculiar power to convey immediately the relation of resemblance does not exist in words like *tulya* and the suffix *-vat* according to the sūtra "*tena tulyam kriyā ced vatik*". The word *tulya* sometimes goes with the *upameya*, sometimes with the *upamāna* and sometimes with both, as in पत्रेन तुल्यं मुखं, पत्रं तुल्यं मुखस्य and पत्रं तुल्यं च तुल्यम् । In these, as well as in the use of *-vat* according to the sūtra, "*tena tulyam kriyā ced vatik*", we do not comprehend the relationship of similarity immediately or directly the moment the sentence is uttered but only after reflection and thought; hence the *Upamā* in such cases is called *arthī*, that is, based on *artha* or sense.

Udbhata, before Mammāṭa, had dealt with the question of the distinction between these two varieties of *Upamā* and his commentator Pratiṣṭhārendurāja had treated the subject in a lucid manner (K A S S pp 17 ff) Ancient *ālamkārikas*, Bharata, Bhāmaha and Dandin give examples of *Upamā*, in compounds and with the suffix *-vat* but did not recognise them as different varieties of *Upamā*, though some of the later writers like Mammāṭa have mentioned these as varieties. Ruyyaka omits these varieties and the *Saṅjīvanī* too does not speak of them.

(vii)

Ananvaya This occurs when a thing is compared to itself to emphasise its excellence. Hence in this figure the same thing occupies the position of the *upamāna* and the *upameya*, showing thereby in a suggestive way, the incomparability of the object.

पूर्वं रूपमुपमेयत्वं तदनुगमो वाच्याभिप्रायेण यत्पुनरपूर्वमूपमानत्वं तदनुगमो व्यङ्ग्याभिप्रायेण इति यावत् ।

—Saṅjīvanī, p 39

Explaining the illustrative verse युदेऽर्जुनोऽर्जुन इव etc., Vidyācakra-vartin says—

यत्र प्रथमार्जुनमीमशब्दौ वाच्यपरो चरणी च व्यङ्ग्यपरो ।

Evidently Vidyācakra-vartin is following the Dhvanikāra (Udyota I 13/14) who points out that *Ananvaya* involves suggestion

The attribution of the two characteristics of *upamānatva* and *upameyatva* to the same object is apparently of a conflicting nature but this itself constitutes the charm of the figure in as much as there is no other thing like it in this world but the object itself, that is, there is no *anvaya* or *sambandha* of the object with any other *upamāna*. Vidyācakra-vartin makes this point clear in his explanation of Ruyyaka's *vṛtti* and in his *Nṣkṛṣṭārtha-kārikā*

सहस्रचारी सहज । एवस्यैवोपमानोपमेयत्वबन्धुति सहसान्तरसद्वन्धनिवृत्त्यर्थ-
मित्यर्थः । यत इत्थं सहसान्तरस्यानन्वयः भवत्सहस्रमन्वयः ।

विरुद्धमसंसर्गस्तुल्यान्तरनिवृत्तये ।

आस्तदन्वयाभावाद् भवेदयमन्वयः ॥

—*Saṅgīvanī*, p 40

(viii)

Upameyopamā Ruyyaka is the first *ālamkārika* to refer to the two varieties of this figure according as the common characteristic is mentioned only once or separately. The first variety is illustrated in the verse *Khamiva jalam* etc. where the single common quality of *nairmalya* that connects the sky and water, swan and the moon, white lilies and stars is suggested. The verse *Sacchāyambhojavadanāḥ* etc. where the quality of *sacchāyatva* is connected separately with *ambhojavadana* and *vadanāmbuja*, illustrates the second variety.

While explaining Ruyyaka's *sūtra* and the *vṛtti* on this figure, the three commentators, Jayaratha, Samudrabandha and Vidyācakra-vartin elaborate or emphasise different issues. A point on which all the commentators and later writers spend sometime to elucidate the position is the varieties of *Upameyopamā*.

Jayaratha (pp 39-40), at the outset, recognises two types of this figure, according to the mention or non-mention of the common quality. The former is exemplified in the verse,

कमलेव सतिर्भक्तिरिव कमला ननु रिव विभा विभेव तनुः ।

परणीव ध्रुतिर्धृतिरिव परणी सतत विभाति नत यस्य ॥

where the common quality is given in the verb *vibhāti*. Ruyyaka's example of *Khamiva jalam* etc. illustrates that variety of

Upameyopama where the common quality is not explicitly mentioned. The first variety of the mention of the common quality being expressed in the figure, falls into three divisions, as under the figure *Upama*¹—

(i) Where the common quality connecting the different objects is mentioned only once, as in the verse *Kamaleśa matiḥ* etc. that is already referred to

(ii) Where the common quality is mentioned in two different words, as in the verse *

तद्वत्पुनः युगपदुन्मिषितेन तावत्सद्य परस्परमुलामधिरोहता द्वे ।

प्रत्यन्दमानप्रपतितस्तारमन्तश्चयुलव प्रचलितभ्रमर च पद्मम् ॥

Here the common quality is separately mentioned as *praspandamāna* and *pracalita*

(iii) Where the common quality is separately referred to and there is *bimbapratibimbabhāva* between the two objects as in the verse cited by Ruyyaka *Sacchāyāmbhojavadanah* etc

Jayaratha adds further that the verse cited by himself, namely, तद्वत्पुनः युगपदुन्मिषितेन etc. illustrates all the three varieties of *Upameyopama* mentioned above (which he gives in the order ii, iii i)

अथ प्रत्यन्दमानप्रचलितत्वेन शुद्धसामान्यरूपत्वम् । तारकभ्रमरयोस्तु विम्बप्रति-
विम्बभावः । उन्मेषामिप्रायण चायुगामिनिति भेदत्रयस्याप्यतदुदाहरणम् ।

Samudrabandha does not specifically mention the varieties of this figure but takes trouble to explain in detail the verse *Sacchāyāmbhojavadanah* etc. cited by Ruyyaka. In the first instance he takes *sacchāyāmbhojavadanatva* as the common property and explains the verse in two ways

(a) This common attribute existing in both the objects *vapa* and *angana* is separately mentioned as *sacchāyāmbhojavadana* and *sacchayavadanambuja*. Here a difficulty arises in as much as the first compound is dissolved as वपनमिव अम्भोजे and the second, अम्बुजमिव चदन, consequently giving rise to a difference in their meaning. It is evident therefore, that *sacchāyāmbhoja*

1 Jayaratha says under the figure *Upama* that the three-fold classification of that figure by Ruyyaka according to the way in which the common quality is mentioned is applicable to all figures based on similarity

एतच्च भेदत्रय सर्वेषामेव सादृश्याश्रयाणामलङ्काराणां जायितभूतत्वेन समवर्तीत्यत एव तत्रततोदाहरिष्याम । (P 34)

vadana could be regarded as the common characteristic. *Samudrabandha* solves the problem by accepting here *Atisayokti* based on *abhedādhyavasāya*

(ii) Alternately *bimbapratibimbabhāva* has to be accepted, for, in the verse, we have the similarity of two *dharmins*, namely, *vapi* and *angana* due to the attribute *sacchāyāmbhojavadanatā*, which by itself involves the similarity of *vadana* and *ambhoja*

(iii) Thirdly, *Samudrabandha* takes *sacchāyatva* as the common quality existing in both the *upamāna* and the *upameya*. But here again, *bimbapratibimbabhāva* has to be accepted

Without mentioning any name *Samudrabandha* (pp 29-30) gives the views of an earlier commentator, on the varieties of *Upameyopamā*, these views however being close to Jayaratha's

मये तु द्वयोरपि वाक्ययोः समानधर्मस्य सकृदुपादाने धर्मस्य साधारण्यमसकृदुपादाने वस्तुप्रतिनिर्देशं चाह ।

Vidyācakra vartin, like *Ruyyaka*, accepts two varieties of *Upameyopamā* and rules out the possibility of *bimbapratibimbabhāva* in this figure

मयं विम्बप्रतिविम्बभावो न सम्भवति भिन्नवाक्यत्वेन तत्रिवन्धनवैचित्र्यप्रतीतेः ।

साधर्म्यनिबन्धनमन्यत् ।

—*Saṅgīti*, anī, p 40

It is clear, therefore, that since the time of *Ruyyaka*, there has been a controversy about the number of varieties of *Upameyopamā*, he himself being the first author to deal with this particular aspect regarding this figure. *Appayya Dīkṣita*¹ discusses this question in detail and accepts only two varieties, while *Jagannātha Paṇḍita*² recognises three varieties

The statement of two similar things in the two different forms called *vastuprativastubhāva* and *bimbapratibimbabhāva* had already been mentioned in explaining the first figure of similarity itself *Upamā*. It is not necessary to digress upon this distinction which forms the basis of several figures involving similarity. Suffice it for the present to point out that there are these two different ways of stating two similar things, and of these, *vastuprativastubhāva* is more comprehensive in so far as it can appear purely

1 The passage is quoted by Mallinātha (*Ekāraṇī Yārāla* II 20')

2 *Citrāmīmāṃsā* pp. 36-39

3 *Rasagangādhara* p 197

by itself and sometimes along with *bimbapratibimbabhāva* also. This has been further discussed by Appayya Dikṣita (*Cītramīmāṃsā*, p 40), who shows two more ways in which the *astupratibimbabhāva* involving *bimbapratibimbabhāva* could be distinguished, the way in which the involved *bimbapratibimbabhāva* appears as the *viśeṣaṇa* and the way in which it appears as the *viśeṣya*. The result is that a variety of *Upameyopama* involving *bimbapratibimbabhāva* could have two sub-varieties from the point of view of the *viśeṣaṇa-viśeṣya-bhāva*. But it has been accepted on all hands that the varieties of *Upameyopama* are only two.

(b) *Distinction of Upameyopama from Ananvaya* : While one difference between *Ananvaya* and *Upameyopama* consists of the mention of only one object in the former and two in the latter, a second element of difference is emphasised by the condition *parāyena* in the sūtra. The mention of the mutual comparison twice, naturally involves sequence and the reversed repetition. Explaining the word *parāyena*, Ruyyaka says that it means the absence of simultaneity, पर्यायो योगपद्याभावः, and as a consequence of this, there would be two sentences अत एवान् वाक्यभेदः । *Vakyabheda* would, however, be against the principle that there should be a sentence-unity, that is, *ekavākyatva*. Hence Vidyācakra-vartin hastens to explain this part of the *vytti* by saying that *ekavākyatva* is of two kinds—*padāikavākyatva* and *vākyaikavākyatva*. In normal sentences the former principle holds good whereas in cases like the present one which have two component sentences, the overall unity is a *mahāvākyā*.

उपमेयमुद्देश्यमुपमानं तु विधेयम् । इत्येव सति उपमानोपमेयभावव्यत्ययो
वाच्यकवाक्यतामन्तरं न सम्भवति । अनन्वये तु परिकवाक्यवर्तवति ।

—*Saṅgīvanī*, p 40

And in the *Niskṛtārtha-kārikā*—

उपमेयोपमा तेन वाक्यभेदकगोचरा ।

Ibid, p 41

(ix)

Smarana (a) Ruyyaka rightly emphasises that in the figure *Smarana*, the recollection must be due to the perception of a similar object—सदृशानुमनादस्त्वन्तरस्युति । The ultimate purpose of the reminiscence is the similarity between the two objects. Jayaratha feels that the identification may be of a prescribed object by a recollected one or *vice versa* (P 41)

अतश्च स्मर्यमाणेनानुभूयमानस्य अनुभूयमानेन वा स्मर्यमाणस्य सादृश्यपरिकल्प-
नमयमलङ्कारः । यदुक्तम्—

यथा दृश्येन जनिता साम्यधी स्मर्यमाणगा ।

स्मर्यमाणकृताप्यस्ति तथेय दृश्यगामिनी ॥ इति ॥

The first variety is illustrated in the verse quoted by Ruyyaka himself from *Uttararāmacarita*, अतिशयितमुरासुरप्रभावे etc., where the similarity of Candraketu (*anubhūyamāna*) with Raghunan-dana (*smaryamāna*) is intended. Jayaratha gives the Meghasand-eśa śloka, तस्यास्तीरं रचितशिखरं etc. as an example of the second variety, for, here the Yakṣa identifies the recollected object, the artificial hill with sapphire peaks and the fence of golden plantain trees with the perceived object, the cloud with the lightning flashing on its fringes. Vidyācakravartin, however, does not deal with the subtle difference regarding the identification of the two objects in *Smarana* as mentioned by Jayaratha as it is not of much importance.

(b) *Distinction between Smarana and Anumāna* Following Ruyyaka closely, Vidyācakravartin clearly distinguishes the figures *Anumāna* and *Smarana* in both of which the sight of one object results in the knowledge of another related to it through common attributes. But the peculiar feature in *Anumāna* is invariable concomitance or *vyāpti* that is conspicuously absent in *Smarana*. There is not the invariable connection between the perceived and recollected objects as in the case of smoke and fire. When one sees any object one is not necessarily reminded of something that is similar to it. For example the sight of a cow does not necessarily remind one of a *gaiaya*.

अविनाभावभावानुमानम्—*Sarasva N S ed*, p 40

अविनाभावो व्याप्तिः । न हि गवादिदर्शने नियमेन गवादिदृष्टान्तरस्मरणमस्ति,
तादात्म्यतदुपपत्त्योरन्यतराभावेनालिङ्गत्वात् । —*Saṅgīyanti*, p 41

(c) *Distinction of Smarana and Smṛti*¹ *Smarana* as a figure is also different from the cognitive process of remembrance called *Smṛti*. The impression left in the mind, after the apprehension of an object, gives rise to remembrance when stirred; that is in *Smṛti*, anything can be presented as an object of remembrance. But in the figure *Smarana* the object presented for recollection must

1. Sobhākaramitra calls the figure itself *Smṛti* (*Alarāra Patnākara* p 22)

necessarily be similar to the one that is currently being experienced. Hence Ruyyaka says सादृश्यं विना ॥ स्मृतिर्नायमलङ्कारः । He cites the Raghuvamśa śloka, अदालुगोद मृगयानिवृत्त etc. where Rama gives his recollected impressions to Sītā at the sight of Pañcavaṭī, while travelling in the aerial car. Incidentally it could be seen that the recollection only represents a past scene which bears no similarity to the context. Hence the verse in question illustrates only *Smṛti* and not *Smaraṇālambhāra*.

Digressing a little, Ruyyaka points out a flaw in the above-mentioned verse, lest the reader should be misled that here the attributes of Rāma, given as if belonging to his state as the recollector, really belong to the past state of himself as recollected—

अत्र च वस्तुविशेषणानां स्मृत्यव्यवसायाभावित्वे स्मर्तृदशाभावित्वमसमीचीनम् ।

Ruyyaka Ibid., p. 42

Vidyācakra-vartin explains the text of Ruyyaka clearly—

मृगयाव्यवसायाभाविकर्तृविशेषणानां स्मरामोति स्मरणक्रियाकर्तृदाशरथेविशेषणानां मृगयानिवृत्त्यादीनां स्मृत्यव्यवसायाभावित्वेऽनुभूतवत्त्वात् ।

—*Saṅgīyanī*, p. 42

Jayaratha (p. 42) finds in the verse referred to above two flaws, the non-mention of an intended idea and mention of an unintended idea both of which are defined and illustrated by Maḥimabhaṭṭa¹. The past experience of Rāma is the idea to be expressed but is not actually done while the present state of the person recollecting is an unintended idea but is actually expressed. Hence there are the two defects of *ākya-avacana* and *avācya-avacana*.

स्मृत्यव्यवसायाभावित्वं वाच्यं सदनादित्यर्थः । अत एव वाच्यस्यावचनम् । स्मर्तृदशाभावित्वमित्यस्यावाच्यस्य वचनम् । यद्यपि स्मर्तृदशायामतीतत्वात् (तु) कर्तृविशेषणानां मृगयानिवृत्त्यादीनामप्यतीतकालावच्छिन्नानां तद्भावित्वं तथापि वर्तमानकालावच्छिन्नस्य स्मर्तृविशेषणभावेनोपनिबन्धात्तेषां तदवच्छिन्नतैव प्रतीयत इति यथोक्तमेव दूषणद्वयं युक्तमिति सहृदया एव प्रमाणम् ।

But according to Vidyācakra-vartin (p. 42) there is the flaw of *Abhayanmatayoga* (absence of the intended connection) = *ākya-rthadoṣa* defined and illustrated by Mammata² on whose work he

¹ *Vyākhyāṇśekhā*, pp. 85 and 100

² *Ācāryapraśāsa* p. 70 (Part II T S S ed.)

himself has written two commentaries. Here the attributes मृगयानिष्ठ etc. should have a syntactical relationship with *supti* (sleep) that is recollected and not with the predicate *smarāmi*.

न हि मृगयानिवृत्त्यपनोतसेदत्वादिविशिष्टस्मृतिः । किन्तु मृगयानिवृत्त्यादिकं स्मर्तव्यसुप्तिविशेषणम् । अत इष्टार्थोऽपि न भवतीत्यभवन्मतयोगाख्योऽयं दोषः ।

(d) *Distinction of Preyas and Smarana*. Ruyyaka then proceeds to explain how *Smarana* differs from *Preyas*. While explaining the figure *Preyas*, Ruyyaka himself says that it is the same as *Bhavalambhara*—एष एव च भावालङ्कार (p 237) Explaining *Bhava* further, Ruyyaka says—

भावो विभावानुभावम्या सूचितो निर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्भेदः । देवादिविषयश्च रत्यादिर्भावः । (Ibid)

Preyas can occur either by itself or as part of a memory of the beloved, that is, through the *vyabhicāribhāva* of *Smṛti*. It is not the first direct variety of the *Preyas* but the second one occurring through *Smṛti* that has to be distinguished from *Smarana*.

ननु यदि प्रेयोऽलङ्कारो रतिभावात्मकः, न तदा स्मृतिः । यदा तु व्यभिचारिभावात्मकस्तदा स्मृतिरूपोऽपि कदाचित् सम्भवति । —*Saṅgīvanī*, p 42

In this variety of *Preyas*, as illustrated in अहो कोपेऽपि कान्तं मुखं the lover's impressions about his beloved are awakened by his being fully engrossed about the movements of his beloved, though the latter is not actually before him. This recollection again, not due to the apprehension of a similar object, is different from *Smarana*.

प्रेयोऽलङ्कारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापिता स्मृतिविषयः ।

—*Ruyyaka Sarvasva N. S. ed*, p 42

अत्राभिनिविष्टस्य नायकस्य प्रियानुरागसंस्काराणां संस्कारान्तराभिभावकतया भूयो भूयस्समुद्बुध्यमानानां महिम्नैव स्मृतिः, न हि सदृशानुभवात् ।

—*Saṅgīvanī*, p. 42

Another distinction between *Preyas* and *Smarana* is that in the former the recollection or *Preyas* imbedded in *Smṛti* is brought out by *vibhāva*, *anubhāva* etc whereas in *Smarana*, there has to be an actual expression like *Smarami*.

तत्रापि विभावाद्यागूरितत्वे, न स्वशब्दमात्रप्रतिपाद्यत्वे, यथा—‘अत्रानुगोदम्’ इत्यादि । —*Ruyyaka, Ibid*

And Vidyācakravartin (p. 44) says in his *karika*—

स्मृतिस्सा स्मर्यते यत्र सदृशात्सदृशान्तरम् ।
असादृश्यादवाच्यत्वादितः प्रेयान्विभिद्यते ॥

(e) *The figure of speech in the verse यद्विष्टोऽपि etc.* : Another figure from which Ruyyaka distinguishes *Smarana* is *Viśeṣa* as exemplified in the verse यद्विष्टोऽपि etc. Here two objects are presented unlike in the other figures previously distinguished from *Smarana*. Yet the case does not become *Smarana* because the precise nature of the affirmation does not take the form of *Smarana*.

एवं च प्रत्युदाहरणद्वयस्यापि प्रयोजनं भिन्नविषयत्वात् । क्वचिच्च सादृश्यनिमित्तापि स्मृतिरवाक्यायत्वात्तास्मिन्प्रयवस्यतीत्याह—यद्विष्टोऽपीत्यादि ॥

—*Vimarśinī*, p. 42

Describing the fierce battle that ensued between a King and his rival forces, a poet says that those who saw him with many blows on his forehead, the body reddened due to the continuous flow of blood and the fire of anger emanating from his eyes while destroying his foes had no curiosity to visualise Lord Śiva at the height of his fury. Here is an implied similarity of the King with Lord Śiva. According to Jayaratha, the subject of description is King Jayapīḍa.

प्रासप्रहारनेत्रयोरसृक्क्षुत्पन्नलज्वालयोः परपातनकालदहनयोनयिकस्मररिष्वोश्च
सादृश्यं विवक्ष्यते ।

—*Saṅgītanī*, p. 43

Ruyyaka (p. 43) accepts *Viśeṣa* in the verse on the ground that in experiencing the sight of the King there is the unexpected vision of the Lord also.

सदृशवस्त्वन्तरानुभावेऽनवयवस्त्वन्तरकरणात्मा विशेषालङ्कारः ।

Commenting on the above, Vidyācakravartin says—

अशक्यस्मररिपुदर्शनकौतुकास्तमयरूपार्थान्तरकरणात्मा विशेषालङ्कारः ।
एतद्दर्शनेन तदपि सिद्धमिति प्रतीतेः ।

—*Saṅgītanī*, p. 43

But the acceptance of *Viśeṣa* in the given verse may be questioned since we have here only the sight (*darśana*) of another unintended object and not the accomplishment (*karana*) of an unexpected action. Ruyyaka solves the problem by explaining that the root *kr* includes the idea of *seeing* also due to its wide range.

करणस्य क्रियासामान्यात्मनो दर्शनेऽपि संभवात् ।

Vidyācakravartin (p. 43) adds further that this inclusion

of other root-meanings within its scope is to be found in the roots *bhu* and *as* also. In this context, he refers to and quotes from his own work on grammar, the *Prayogadīpikā*.

कृञ्भ्वस्त्यर्थानां सर्वधात्वनुयायित्वात् क्रियायाः सामान्यात्मा करोत्यर्थः दर्शनेऽपि स भवात् । यदुक्तमस्माभिः प्रयोगदीपिकायाम्—

तेऽस्त्यर्था धातवो ज्ञेया य उदासीनकर्तृकाः ।

विकृर्वाणप्रयुञ्जानकर्तृका भूकृजर्थकाः ॥ इति ॥

येषां कर्ता उदासते तेऽस्त्यर्थाः येषां विकृर्वन्ते ते भवत्यर्थाः येषां तु प्रयुञ्जते ते करोत्यर्थाः । भूतो ह्रिः प्रयुञ्जानकर्तृकत्वात् करोत्यर्थ एवेति सिद्धम् ।

If the extended meaning of roots is not acceptable, the other alternative is to recognise *Kāvyalinga* in the verse in question :

मतान्तरे काव्यलिङ्गमेतत् ।

Sarvasva, N. S. ed., p. 43

Jayaratha and Samudrabandha explain *matāntara* as referring to the view of Udbhata¹.

Vidyācakravartin (p 43) makes no such observation but states emphatically that whether it is *Kāvyalinga* or *Viśeṣa*, there is no possibility of *Smarana*.

अस्मद्दर्शने विशेषालङ्कारः मतान्तरे काव्यलिङ्ग स्मरणं तु सर्वत्र न भवतीति भावः । काव्यलिङ्गत्वाभावे अशक्यकरणात्मा विच्छित्तिविशेषहेतुः ।

(x)

Rūpaka : According to Ruyyaka, the chief element in *Rūpaka* is the superimposition of a *viśayin* on a *viśaya*; the other essentials are the predominance of non-difference and the non-concealment of the object on which the superimposition is made. Ruyyaka (p. 43) adds further in the *vytti* that the mention of the prominence of non-difference does not preclude the existence of difference between the *viśayin* and *viśaya*.

अभेदस्य प्राधान्याद्भेदस्य वस्तुतः सद्भावः ।

Strictly speaking there is difference between the *viśaya* and *viśayin*. When there is the identification of two distinct objects, it ultimately leads to an implied similarity. Evidently Ruyyaka wants to point out in his above explanation in the *vytti* and in the subsequent remark—साधर्म्यं त्वनुगतमेव—that an identification of

1. Udbhata defines *Kāvyalinga* as—

श्रुतेर्नैकं यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।

हेतुता प्रतिपद्येत काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥

two different objects based on similarity alone constitutes *Rūpaka*. *Vidyācakravartin* (p 44) explains further that the presence of the distinctness of the two objects is an essential requisite of *Rūpaka*, to mark off its province from *Ātiśayokti*.

भेदस्य वस्तुतः सद्भाव इत्यतिशयोक्तितो येषमर्थं दर्शितम् ।

and the *kārika* (p 50)—

वस्तुतो भेदसद्भावाच्चङ्कषा नातिशयोक्तता ।

In the process of indicating similarity between two distinct objects, *Rūpaka* is the subsequent stage of *Upamā*, in as much as the comparison is effected in a greater degree in the former. *Yasaka* calls *Rūpaka* elliptical Simile (*Luptopamā*). In this context *Ruyyaka* (p 44) quotes *Dandin*, who says that *Rūpaka* is only *Upamā* where the distinction of the two objects is suppressed

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते ।

Explaining the verse *Jyōtsnamasmachchurṇa* etc. cited by *Mammata* as an illustration of *Samastarūpaka*, *Vidyācakravartin* points out in his *Sampradāyaprakāśinī* that the adjective *antardhānavyāsana rasikā* is applicable only to the non-contextual *Kāpalikā* and the same attribute is superimposed on the contextual *rātri*, giving rise to the metaphor *rātrikapalikā*

अन्तर्धानव्यसनरसिकत्व कापालिक्यामनुपचरित रात्रावारोध्यत इति रूपकपरि-
ग्रहसाधकम् ।

—*Sampradāyaprakāśinī* part II, p 281

In this connection, *Vidyācakravartin* distinguishes *Upamā* from *Rūpaka*. According to him, if the qualities of the contextual object are attributed to the non-contextual, there is *Upamā* and if the superimposition is the other way about, it results in *Rūpaka*. If the attributes are so set forth as to be common to both there is the *Samkara* of *Upamā* and *Rūpaka*

भवेत्प्रकृतधर्माणामारोपोऽप्रकृते यदि ।

उपमा रूपक त्वन्यत् साधारण्ये तु सङ्कुर ॥ *Ibid*

Having indicated the degree of similarity in *Upamā* and *Rūpaka*, *Ruyyaka* points out the difference between *aropa* and *adhyavasāya*. In the latter, the identification is carried through a greater extent than in the former, for the *viśayin*, as it were, swallows the *viśaya* completely so that the latter is not at all perceived. For the very same reason, *Ruyyaka* (p 45) says that he

is dealing with the figures based on *adhyavasāya*, namely *Utpreksa* and *Atiśayokti* after his treatment of *Rūpaka*

आरोपादभेदेऽध्यवसाय प्रकृत्यत इति पश्चात्तन्मूलालङ्कारविभागः ।

Vidyācakravartin (pp 44 45) adds further that the degree of identification of the *viśaya* and the *viśayin* indicates its extent of promoting the realisation of *Rasa*

प्रतिज्ञादृश्यप्रत्यायनाद्वस्य प्रत्यासन्नोपकारी भवतीत्यर्थः ।

In fact, the rationale of the classification of the various figures of speech in the *Sarvasva* is the relationship of the figure with *Rasa*. The same fact has been borne in mind in the arrangement of the figures also. No doubt, the figures *Bhavodaya*, *Bhāvasandhi*, etc. treated in the end are more important from the view-point of *Rasa*. But these figures, helping the appreciation of *Rasa* in a subtle manner, are treated in the end after the other figures that are less intimately connected with *Rasa*.

इह यावानलङ्कारवर्गो विवेचयिष्यते विवेचितचरञ्च तस्य सर्वस्यैव यत्र रसः प्रति प्रत्यासन्नोपकारिता पुनरादादुपकारिता । तत्र यद्यपि प्रत्यासन्नोपकारिणा प्राधान्यं तथापि तेषां सूक्ष्मतरत्वात्स्थूलालङ्कारपुरस्कारेण व्युत्पादनमिति ।

—*Saṁjivani*, p 45

(b) *Varieties of Rūpaka*. Ruyyaka has eight varieties of the figure *Kevalaniravayava*, *Mālaniravayava*, *Samastavastuvīśaya*, *sāvayava*, *Ekadeśavivartī sāvayava*, *Śliṣṭaśabdakevalaparamparīta*, *Śliṣṭaśabdāmālaparamparīta*, *Aśliṣṭaśabdakevalaparamparīta*, and *Aśliṣṭaśabdāmālaparamparīta*.

Ruyyaka then points out that other *ālamkārikas* have mentioned additional varieties of *Rūpaka*, like *Vākyaokta* and *Samāsokta*. Samudrabandha (p 33) explains that in *Vākyaoktarūpaka*, the superimposition is effected between the *viśayin* and the *viśaya* in separate words while in *Samāsoktarūpaka* it is done in a compound.

यत्र विषयविषयिणोर्व्यस्तत्वं तत्र वाक्योक्तं, यत्र पुनस्तयो समासत्वं तत्र समासोक्तम् । अन्यत मोजादिग्रन्थे ।

Vidyācakravartin (p 46) takes only the *Samāsoktarūpaka* out of the above-mentioned two varieties and explains it in two ways

- (i) The superimposition is made in a compound.
- (ii) The superimposition of the object is suggestively understood due to the force of the superimposition of the qualifying attributes.

(c) *Accord of gender and number in Rupaka* : It is usual for *alaṃkārikas* to point out in *Upamā* that between the object of comparison and the thing compared to, there should be accord of gender and number and to say that the absence of these would result in *Upamadoṣas*. The question would naturally arise that *Rupaka* being an extension of *Upamā*, is not such an accord necessary there also. It is however Ruyyaka, who for the first time, raises this point. The accord with respect to gender is of course necessary, as Vidyācakravartin (p. 49) says:

तत्राविष्टलिङ्गत्व व्याप्तं प्राविष्टसङ्ख्यात्वं तु कचिद्दृष्टमभिचरति ।

The accord in respect of number is not however borne out in some cases of *Rupaka*, as for example, in the passage cited from Bana's *Harṣacarita*—कचिज्जटावल्ललावलम्बिनो दावाग्रयः । Here, there is a lack of natural accord of number as the fires are many and sage Kapila superimposed on them is only one. The explanation in such cases as pointed out by Ruyyaka and Vidyācakravartin is that one sage Kapila is to be superimposed on every single fire.

अत्र चारोप्यमाणस्य धर्मित्वादाविष्टलिङ्गमस्यात्वेऽपि कचित्स्वतोऽसम्भवसङ्ख्या-
योगस्य विषयसङ्ख्यात्वं प्रत्येकमारोपात् ।

—Ruyyaka's *Sarvasva*, N. S. ed., p. 49

Says Vidyācakravartin in his *karika* (p. 50)—

विषयमारोप्यते येन प्रतिष्ठां विषयेषु तत् ।

भवेद्विषयसङ्ख्यात्वं सङ्ख्याभेदेऽपि धर्मिणोः ॥

Amongst the later *alaṃkārikas*, Jagannātha Pandita refers to the two flaws due to the difference of number and gender in *Rupaka* and cites some stray instances¹ where the flaws are not detrimental to the appreciation of the piece of poetry.

(d) *Rupaka and Śleṣa* : Ruyyaka is one of those *alaṃkārikas* who accept *Śleṣa* as the most powerful and dominant amongst the figures and one that vetoes the presence of the other figures.

1. अत्र विषयविशेषलिङ्गादिभिरन्यैर्बलशून्यैर्नयोग्यनाद्वयमुद्धी प्रतिरूलम् । न चिन्तयितुं मय-
निदग्धया चमन्तागृहानिगदित्वे तु नाम्ना दोषाः । "मन्तापनान्तिवाग्निवादने तव
गन्धमाः" इत्यादौ तुल्यम् ।

—Rasa-jagat-Jāhara, p. 823

Amongst the varieties of *Rupaka*, there are some based on *Śleṣa*. So, the question naturally arises about the scope of the figures *Rupaka* and *Śleṣa*. In this connection, Ruyyaka quotes the verse भ्रमिमरति etc and following Anandavardhana who also quotes it in his *Dhvanyāloka*¹, accepts *Śleṣa*. In this verse, due to the force of the eight conditions *bhrami* etc., the double meaning of 'poison' and 'water' of the word *viṣa* is evident. The *Śleṣa* in *viṣa* brings into being *Rupaka* in *jaladabhuja-gajam* and for this reason of *Śleṣa* being pre-existent, it is reasonable to accept it as the prevailing figure. Vidyācakravartin (p 50) concurring with the view expressed by Ruyyaka, goes a step further and enunciates a general rule in instances like भ्रमिमरति etc. He feels that of the two figures *Rupaka* and *Śleṣa*, whichever is pre-existent and brings about the presence of the other, is the prevailing figure.

रूपक पूर्वसिद्ध श्लेषमुत्पापयेद्यदि ।

तदा रूपकमेव स्यादन्यथा श्लेष इष्यते ॥

Samudrabandha (p 38) feels that in the verse referred to above, the *Śleṣa* in *viṣa* is quite independent of the *Rupaka* in *jaladabhuja-gajam* for, the two meanings of that word are already got at, due to the force of the conditions *bhrami* etc. But the *Śleṣa* in *viṣa* is the deciding factor of *Rupaka* in *jaladabhuja-gajam* as otherwise, there is the doubt whether it is *Upamā* or *Rupaka*, consequently resulting in *Sandehasankara* of the two figures.

Jayaratha (p 50) is of the opinion that it is somewhat difficult to decide *Śleṣa* as the prevailing figure in the verse भ्रमिमरति etc.

वित्त्य चैतत् । यत् श्लेषस्तावद्वाच्ययोर्द्वयो प्रकृतयोरप्रकृतयो प्रकृताप्रकृतयोश्च भवति । अत्र च द्वयोः प्रकृतत्वं नाप्यप्रकृतत्वम् ।

The double *entendre* of not only the attributes but also of the subject of description may lead one to treat the verse as an illustration of *Śabdāśaktimūlādhvani*, but the idea of poison being expressed in the metaphor *jaladabhuja-gajam* does not support it. Jayaratha, following the view of Abhinavagupta as expressed in the *Locana*², accepts *Śleṣaparamparitarupaka* and not

1 अत्र रूपकच्छायाविद्याही श्लेषो वाच्यतैवावभासते । p 237

2 *Dhvanyāloka*, Kāśī Sanskrit Series No 135 (1910) p 239

Śleṣā in the verse

स्थिते तु जलदभुजगजमिति रूपके तन्माहात्म्यादेव विपशब्दे श्लिष्टशब्दनिबन्धन रूपकम् । अन्यथा हि जलदभुजगजमिति रूपकं व्यर्थं स्यात् ।

—*Vimarśinī Ibid.*

Incidentally it may be pointed out that as far as the passage explaining the figure in the verse भ्रमिमरति etc is concerned, while the Trivandrum edition does not present any difficulty regarding punctuation, the Nirṇayasāgar edition of the text and Jayaratha's commentary thereon, is not free from difficulties.

(xi)

The figure of speech Parināma and its distinction from Rūpaka : As an example of an *alamkāra* having an interesting history of its own and in the evolution of which Vidyācakra-vartin occupies a noteworthy place, the *Parināma* may be cited. The conception of this figure underwent a radical change since it was first introduced as a distinct *alamkāra* by Ruyyaka. As Vidyācakra-vartin himself remarks, much confusion prevailed upon the exact nature of this figure and he takes credit for clarifying the issues. The discussion on *Parināma* continues upto the time of the two last celebrated writers, Appayya Dikṣita and Jagannātha Paṇḍita.

Ruyyaka, is the first rhetorician to introduce *Parināma* as a new figure in his *Alamkāra Sarvasva*. Mammāṭa, the immediate predecessor of Ruyyaka, did not recognise it as a distinct figure and Nāgeśabhaṭṭa in his *Udyota*¹ on the *Kāvya-prakāśa* defends Mammāṭa and rejects this figure. He remarks that in *Parināma* like वदनेन्दुना तन्वी स्मरताप विलुम्पति, the apprehension of identity of the face (*viśaya*) with the moon (*viśayin*) for the purpose of alleviating the grief due to separation, does not contribute any special charm to the object described namely, the face

यत्तु “भारोप्यमाणो यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणामः । अत्र च विषयाभेद भारोप्यमाणो उपयुज्यते रूपके तु नैवमिति विशेषः । वदनेन्दुना तन्वी स्मरताप विलुम्पति इत्यादि उदाहरणम् । अत्र हि स्मरतापनाशनसामर्थ्यं मुखात्मनैव इन्दो ग्रीष्मसन्तापहारकत्वाद्भ्रमणीयशोभाघारत्वाच्च इन्दु विषयतयोपात्तः” इति दाक्षिणात्या । तत्र, इन्दो वदनतादात्म्यप्रतीतेर्वर्णनीय-मुखाद्यनुकल्पकत्वेनालङ्कारकत्वाभावात् इति दिक् ।

Earlier *alamkāra* writers like Dandin¹ and Bhoja recognised many varieties of *Rūpaka*, in some of which the peculiar characteristic of *Parināma*, namely, *prakṛtopayogitva*, the subserviency of a certain contextual purpose can be found, though not in a pronounced manner

In Udbhaṭa's illustration of *Samastarūpaka*,

ज्योत्स्नाम्बुनेन्दुकुम्भेन ताराकुसुमशारितम् ।

क्रमशो रात्रिकन्याभिर्व्योमोद्यानमसिच्यत ॥

his commentator Pratiharendurāja is conscious of this striking feature for, he says that the action of sprinkling can be associated with water alone

यदात्वतो भम्बुशब्द आवादिताम्बुभावज्योत्स्नाभिधायी सन् सेवक्रियया समन्वय-
मापद्यमानो यदेतदत्र सेवसाधनत्वेन भम्बु उपयुज्यते तज्ज्योत्स्नैवेति ज्योत्स्नया
विशिष्यते तदा तस्य न रूपकावस्था ।

—*Kavyālamkārasārasaṅgraha*, Bombay ed., p 12

But in this case Pratiharendurāja does not accept *Rūpaka* but only *Atīśayokti*. He argues that the real action described here is only pervading (*vyāpti*) but this action is mentioned as sprinkling in a hyperbolic way. Thus we see that the figure *Parināma* with its peculiar feature of *prakṛtopayogitva* of the thing superimposed was included in the varieties of *Rūpaka* and not distinctly referred to by earlier *alamkāra* writers. Ruyyaka himself, the first writer to recognise *Parināma* as a separate figure, gives illustrations² under *Rūpaka* which are truly instances of *Parināma*. His commentator Jayaratha³ also, while explaining the etymology of *ekadeśavartita* says—

एकदेश आरोपविषयाणामर्थात्तदात्मन एवारोप्यमात्रप्रयोजनप्रतिपादनाय तदु-
पतया विवर्तते परिणमति यत्र तत्तथोक्तम् ।

So it is clear that there has been some confusion regarding the figure *Parināma* among *alamkārikas*

1. ताम्राक्षतदलप्रेचिनसदीधितिकेसरम् ।

भियते मृद्धि भूपालर्भवचरणपद्मम् ॥

—*Kāśīdhāra*, II, 52 &

Saravasthānābhāṣaṇa (p 357)

—an illustration of *Samastarūpaka*.

2. 'Dāśa-kṛīḍya' e'tc., an example of *Keta'svararaya-rūpaka* and, *Nirīkya-rīḍyannagayāṣaṭh* e'tc., an instance of *ekadeśavartitarūpaka* really illustrate the figure *Parināma*.

3. *Samastarūpaka*, p 43

As already stated, Ruyyaka is the first author to recognize *Parināma* as a distinct figure from *Rapaka*. Our author *Vidyācākṛavartin* has dealt with this figure in detail and has formulated certain principles for distinguishing the figure from *Rapaka*. In view of the above facts as also that of Ruyyaka not being correctly understood by many rhetoricians, it would be relevant here to discuss the opinion of Ruyyaka regarding this figure and also trace its history in the works of later *alamkāra* writers.

According to Ruyyaka the figure *Parināma* occurs when the object superimposed (*āropyamāṇa*) serves a certain purpose.

Now, *āropyamāṇa* is the non-contextual thing like the moon that is superimposed and the special feature of this figure is the utility of the *aprakṛta* for a contextual purpose. How does the *aprakṛta* perform this function? It can do so only by superimposing its qualities on the thing described. Hence here the *aprakṛta* is identified with the *prakṛta* and a consequent transformation of the *prakṛta* into the *aprakṛta* is effected.

The essential features of the figure are—

- (i) the subserviency of a contextual purpose by the object superimposed
- (ii) the identification of the *aprakṛta* with the *prakṛta* for this purpose and
- (iii) the consequent transformation of the *prakṛta* into the *aprakṛta*.

Hence the name *Parināma* applied to this figure is significant.

The figure is exemplified in the verse of Mūrāri wherein the second line reads as—

तस्मै सौमित्रिर्मन्त्रोद्यय¹ श्वपकृतवानातर नाविवाय ।

Here the author refers to Rāma giving to Guha, the boatman, the

1 Samudrabandha (p. 39) records the opinion of some according to whom the *mayat pratyaya* if employed here makes the *āropa* impossible and hence 'saumitrimantramayam' should be split up as 'saumitrimantram' and 'ayam', the latter being construed with 'asaṁ' in the first line of the verse.

2 While Mūrāri reads *upakṛtavan* Samudrabandha, Vidyācākṛavartin and Appayya Dikṣita (*Kuvalayānanda* p. 20 and *Cūṭramīmāṃsā* p. 70) read it as *upakṛtāraṇ*.

ferry fee in the form of his friendship such as he has dowered on his brother Lakṣmana himself. The thing superimposed in the present case is the *ātara* and the contextual purpose to be served is the crossing of the Ganges with the help of Guha. It is evident that the friendship the thing on hand, cannot serve the purpose of crossing the river. Hence the *aprakṛta* is identified with the *prakṛta* and the latter changes into the former, viz. the ferry fee.

अथ सोमिन्निमैत्री प्रकृता भारोप्यमाणसमानाधिकरणान्तररूपत्वेन परिणता ।
आतरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृते उपयोगात् ।

—*Alaṅkāra-sarvasva* N S ed p 51

And

आतरम तरेण तरणायोगात् । अतश्च प्रकृते यत् आतरस्य उपयोगः ततश्च
प्रकृताया एव मैत्र्या तत्कायकारित्वात्तद्व्यवहारारोपः ।

—*Uimarṣinī*, p 52

Ruyyaka has two varieties of this figure according to the use of the *viśaya* and the *viśayin* with or without apposition, that is *samānādhikaranyā* and *vaiyadhikaranyā*. The above verse is an illustration of the first variety for the *prakṛta* and *aprakṛta* namely *saumitrimaitrim* and *ātaram* are in the same case. The second variety of *vaiyadhikaranyā* is illustrated in the verse अथ पक्विनमता etc., where the *viśaya* (*vacobhikṣ*) and *viśayin* (*upāyanam*) respectively are in different cases. Jagannātha Paṇḍita justified by his commentator Nāgeśabhaṭṭa (*Rasagangadhara* p 333) criticises Ruyyaka for citing this as an illustration of *vaiyadhikaranyā* *Parināma*. According to the general saying रिषदस्ता न बोधेत राजानम्, a person going to a king's assembly necessarily takes a present (*upāyanam*) along with him. Jagannātha and Nāgeśa remark that in the verse the *aprakṛta* (*upāyanam*) can by itself serve the purpose and not when it is identified with the *prakṛta* (*vacobhikṣ*). In fact Nāgeśa thinks that the very use of the words *vacobhikṣ* and *turāgamādyaṁ* in the context is not proper since these are the usual presents taken to a king. It should be mentioned here that Jagannātha and his commentator are not just in their criticism of this verse and the difference of opinion is due to their not understanding Ruyyaka's definition of *Parināma* properly. Jagannātha accepts *Parināma* in places where the *aprakṛta* assumes the form of the *prakṛta* to serve a purpose while Ruyyaka is of the opposite view. In the above verse the *prakṛta* (*vacobhikṣ*) under-

goes transformation into the *aprakṛta* (*upāyanam*) thereby serving the purpose of being presented to the king So according to Ruyyaka it is an apt illustration of *vaiyadhikarāṇya Parīṇāma*

After defining *Parīṇāma*, Ruyyaka distinguishes it from *Rūpaka* In the latter the *viśayin* is superimposed on the *viśaya* to show the superiority and excellence of the object described In *Rūpaka* like *mukhacandra* the moon is identified with the face, showing thereby that the particular face is so beautiful that in it all the charming features of the moon are noticed This identification reveals the excellence of the particular face as distinguished from other ordinary faces and this alone constitutes the charm of the superimposition in *Rūpaka* But in *Parīṇāma* like *सुप्तचन्द्रेण तन्वी शिशिरीकुरुते दशौ* it is evident that the face can 'gladden the eyes with its cooling effect only on being identified with the moon The superimposition in *Parīṇāma* has an extra element of serving the contextual purpose Hence it is *prakṛtopayogitva* that distinguishes *Parīṇāma* from *Rūpaka*

आरोप्यमाण रूपके प्रकृतोपयोगित्वाभावात् प्रकृतोपरक्षकत्वेनैव केवलेनावय मज्जे,
परिणामे तु प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्योपयोग इति प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन
परिशुमति ।

—*Sarvasva*, N S ed, p 57

Since Ruyyaka has been differently interpreted by different *alamkārikas* let us take the individual words that constitute the definition of the figure and the *vytti* on it by the author himself There has been no difference of opinion regarding the word *āropyamāṇa* in the *sūtra* The thing superimposed is always the non-contextual object like the moon The word *prakṛtopayogitva* has been interpreted in two different ways While criticising Ruyyaka's definition of *Parīṇāma*, Jagannātha (p 333) discusses the meaning of *prakṛtopayogitva*

आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोग इत्यस्य प्रकृतकार्ये उपयोग आहोस्वित् प्रकृत-
विषयात्मतया उपयोगोऽर्थः ।

The first meaning is not applicable, for then the verse *दासे वृतागसि* etc., cited by Ruyyaka himself as an illustration of *Rūpaka* will be treated as illustrating *Parīṇāma* Here the *prakṛta* (*pulakāṇkura*) is identified with the *aprakṛta* (*kaṇṭhaka*) so that it can be connected with the sense of *pādakhedana*, pricking the

delicate foot of the heroine Here¹ we have the utility of the object superimposed for a contextual purpose Neither can we take *prakṛtopayoga* to mean *prakṛtakārye upavogah* This criticism of Jagannātha is due to his not understanding Ruyyaka properly But it must be mentioned that Ruyyaka himself is not very clear in his exposition of the figure and his words प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्थोपयोग in the vṛtti (p 51, N S ed), आतरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृते उपयोगात् (p 52, Ibid) and इह तु द्वयोरप्यभिधानं तादात्म्यात्तयो परिणामित्वम् while distinguishing *Parināma* from *Somasakti* (p 52) are vague and are capable of different interpretations In fact, the words in antique in the above references have led many ālamkārikas to recognise *Parināma* where the *aprakṛta* assumes the form of the *prakṛta* for the subserving of a purpose while in reality, the *prakṛta* transforms into the *aprakṛta* in the figure In the third sentence quoted above, Ruyyaka has generally referred to the transformation as occurring between the *viśaya* and *viśayin* (*taṇoh*) and has not explicitly stated which is transformed into which Ruyyaka's words मैत्रीरूपतया प्रकृते उपयोगात् show that the word *prakṛta* is perhaps not used in the sense of *viśaya* but is to be interpreted as meaning "the context". *Prakṛtopayoga* means 'being useful in the context'

Ruyyaka is ambiguous in his vṛtti while he remarks, प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्थोपयोग इति प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन परिणमति, and in his explanation of the verse तीर्त्वा भूतेश etc., wherein he says—

अत्र सीमिन्निर्मन्त्री प्रकृता आरोप्यमाणसमानाधिकरणान्तररूपत्वेन परिणता ।
आतरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृते उपयोगात् ।

In the above sentences, the author refers to the transformation of the *prakṛta* into the *aprakṛta* in *Parināma*, while maintaining at the same time that the *aprakṛta* is useful for the purpose in

1. Sri DT Ta'acharya in his *Pupalaparāśuddha* (p 43) defends Ruyyaka against the unjust criticism of Jagannātha and points out that the causing of fatigue or pain cannot be connected with *kantala* alone Even if there is no superimposition of the *kantala* over the *pulalāṅkura* as in उपरतोपुलकाङ्गमाप्रतिद यस्मिन् इति etc where *kan aṅgrash* is replaced by *samprarāśuddham* the pricking of the delicate foot of the heroine is effected The superimposition of the *kantala* only intensifies the *kāśa* and thereby serves to enhance the charm of the *prakṛta*

प्रकृतरूपेण तीर्त्वा भूतेश्च येन उपरतोपुलकाङ्गमाप्रतिद इति न तु प्रकृतरूपेण लभते ।

the form of the *prakṛta*. In fact, these conflicting statements of Ruyyaka regarding *Parīṇāma* have been the reasons for the misunderstanding of this figure and consequently he is accused of being self-contradictory. There is no doubt of Ruyyaka's opinion that in *Parīṇāma*, the *prakṛta* transforms into the *apṛakṛta* for the accomplishment of a purpose, but his statement *प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्यापयोग* requires some explanation. It means that the thing superimposed is useful to the subject of discussion as its *ātman* or soul. Just as the soul is useful to the body, the *apṛakṛta* is to the *prakṛta* in the accomplishment of an action mentioned in the context. Ruyyaka uses the particular word *prakṛtātmatayā* to show that the *apṛakṛta* superimposes only its qualities over the *prakṛta* and not its form. The *dharma* of the *apṛakṛta* enters into the body of the *prakṛta*. The retaining of the *rūpa* of the *prakṛta* is necessary for, if the *viśaya* itself is not seen due to its transformation into the *viśayin*, where can *prakṛtopayogitva* lie? It is essential therefore, that in *Parīṇāma* the *apṛakṛta* imposes only its qualities on the form of the *prakṛta*. So *prakṛtātmatayā* should be taken to mean *prakṛtadharmisvarūpena*.

प्रकृतात्मतया प्रकृतोपमेयधर्मिस्वरूपेणेतिर्य, न तु विषयतावच्छेदकरूपेणेति ।
अप्रकृतधर्मिण एवान्न अविद्यमानत्वे तत्र धर्मान्तरान्वयप्रसङ्गस्य दूरोत्सारितत्वात् ।

—*Rapakaparīśuddhi*, pp 43 44

And

उपमानतावच्छेदकावच्छिन्नतया परिणमति अवस्थान्तरं प्राप्नोति । तथा च आत-
रत्वेन पृहीता मंत्री आतर सपद्यत इति मंत्रीरूपोऽयमातर । धर्मो प्रकृत एव ।
धर्म एव तु आरोप्यमाणस्य ।

आरोपितमेकत्र प्रकृतस्वार्थान्तरस्य यद्भवति ।

अनुगुणमेतदभिज्ञा परिणामरहस्यमभिदधति ॥

—*Ibid*, ॥ 42

It is therefore seen that Ruyyaka must be interpreted with much care, if not difficulty. Being the first author to recognise *Parīṇāma* as a distinct *ālamkāra*, he is not very clear about it. Hence he has made the ambiguous statements of the *apṛakṛta* becoming the *prakṛta* and also *apṛakṛta* transforming into the *apṛakṛta* in this figure.

Śobhākaramitra who immediately followed Ruyyaka is very clear in his definition and exposition of this figure. He takes

prakṛtopayogitva in the sense of *prastāve upayoga*. In *Rupaka* where the *aprakṛta* is superimposed on the *prakṛta* the identification is helped or rendered more appropriate whereas in *Parināma* the identification itself is primarily brought about by the purpose served by the *viśaya* as superimposed on the *viśaya*.

प्रमाणान्तरेणातिविविक्तत्वेनावगतत्वाद्विषयविषयिणोरेकरूपतया प्रतिपादनेऽपि प्रखलत्वेनामुखेऽपि न तथा प्रतिपत्तिरित्येकरूपाद्रूपकादस्य भेदो विषयस्य तत्त्वतो विषयिकार्यकारित्वादिना तद्वत्त्वेन प्रतीते स्फुट एव ।

—*Ālamkāraśāstrakāra* p 39

Herein Śobhākara criticises those who do not recognise *Parināma* as a distinct figure due to their non acceptance of *prakṛtopayogitva* as unique and its being present in all figures in instances of *Rupaka* like यद्रजनीपुरन्ध्रीप्रतिलक and in *Utprekṣas* like अनान्तरे सरस्वत्यवतरणवातामिव कथयितुमवततार मध्यम लोक्मशुमाली ।

Śobhākara remarks that in the above illustrations there is only *ānugunya* or *aucitya* in general and no specific *prakṛtopayogitva*.

यथोक्तस्य प्रकृतोपयोगित्वाभावात् । न हि रजनीपुरन्ध्रीत्यादि रूपकान्तरानुगुण्य प्रस्तावोचित्यमात्र वा प्रकृतोपयोगित्वम् ।

प्रकृतार्थानुगुण्यत्वे नेष्टा प्रकृतोपयोगिता, सा हि ।

सर्वत्र रूपकेऽस्मिन्साक्षात्कार्यकारिता किन्तु ॥ —*Ibid*

Jayaratha in his *Viṃśatisūtrī* endorses Ruyyaka's view that in *Parināma* the *prakṛta* is transformed into the *aprakṛta* for subserving a certain purpose. He very clearly states that in *Parināma* there is *vyavahāra-samāropa* of the *aprakṛta* over the *prakṛta*.

प्रकृतमप्रकृतव्यवहारविशिष्टतयावतिष्ठते । प्रवृत्तस्वरूपमात्रावस्थाने प्रवरणार्थ-
निवृत्त ।

The expressions *aprakṛtavvyavahāraśiṣṭatā* and *prakṛta-sārūpamātrāvasthāne* show that the *prakṛta* retains its form while it assumes only the qualities of the *aprakṛta*. He takes *prakṛtātmata* in the sense of *prakṛtāngatā*. According to him therefore, the *aprakṛta* is subordinated to the *prakṛta*. Śrī D T Tatacarya¹ explains Jayaratha clearly. If the word *prakṛtātmata* is split up as *prakṛtāśā* *atmata* it means that the thing superimposed is useful to the *prakṛta* like the soul to

1 Sarcasta A S ed., pp 51-52

2 Rūpakoparāśuddhi p 41 2

the body In this case since the *aprakṛta* is the *upakāra* it is subordinated to the *upakārya* The word *prakṛtatmatayā* can be split up as a Bahuvrīhi also, as *prakṛtam* (*upameyam*) *ātma yasyeti* Even here the *prakṛta* being the *upakārya* is prominent and the *aprakṛta* is subordinated to it

Jayaratha takes *prakṛtopayogitva* to be a unique feature of *Parimāma* not present in other figures

एवमत्र प्रकरणोपयोगित्वाभावादित्यारोप्यमाणस्योपयोग इति चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतोपयोगित्वस्यामाधारणत्वं दर्शितम् । असाधारणत्वस्य हि धर्मस्य तत्त्वव्यवस्थापकत्वान्नक्षणात्त्वम् । अतश्च नास्त्येवालङ्कारान्तरेषु प्रकृतोपयोगित्वम् ।

He also strongly criticises other rhetoricians who accept *prakṛtopayogitva* in similes like आशास्यमन्यत्पुनरुज्जभूत etc, in poetic fancies like अत्रान्तरे नरस्वन्यवतरण etc, and in metaphors like मन्दरमेदकदाहि etc In the above illustrations Jayaratha points out that there is just *aucitya* from which *prakṛtopayogitva* is different

योचित्यं हि सिद्धस्य सत् प्रकृतार्थोपलम्भकं भवति । उपयोगं पुन सिद्धादेव प्रकृतार्थहेतुतां भजत इत्यनयोर्महान्भेदः ।

Ruyyaka himself, as pointed out by Jayaratha, is very clear in his distinction¹ of *aucitya* and *prakṛtopayogitva* while distinguishing between *Ananyaya* and *Lāṭanuprāsa*

Śobhākara also clarifies this with reference to examples of *Utprekṣā* and *Rūpaka*

Samudrabandha (pp 38-40) in his explanation of this figure follows the text very closely, but does not deal with the figure in a detailed manner

Our author Vidyācakravartin in his *Saṅgītanī* says that he is dealing with the figure *Parimāma* in great detail because the earlier śālikarīkas have not properly understood the definition of this figure and its distinction from *Rūpaka* Between the time of Ruyyaka and our author, we have Śobhākaramitra (latter part of the 12th century or early part of the 13th century), Jayaratha (first quarter of the 13th century), Vidyadhara² (1285-1325 A D) and Narendraprabhasūri³ (Samvat 1282 i e 1225-6 A D) who accept the transformation of the *prakṛta* into the *aprakṛta* in

1 See also p 87 of this Introduction

2 *Ekavārī* p 220

3 *Alaṅkāramahodadhī* p 260

Parināma, while Jayadeva (1200-1250 A D) is very vague in his definition¹, Viśvanātha² (1300-1384 A D) and Vidyānātha³ (first quarter of the 14th century) accept the opposite view, namely, that of the *aprakṛta* assuming the form of the *prakṛta* Vidyācakravartin may also be taken to fall in line with Jayaratha Śobhākaramitra and others who accept the transformation of the *prakṛta* into the *aprakṛta* in *Parināma*. In this context, the author enumerates his high qualifications as a poet and the various titles conferred on him by his royal patron, showing thereby that his views carry much weight and authority. And it must be mentioned to the credit of our author that he is very lucid and explicit in his explanation of this figure and its distinction from *Rūpaka*.

Vidyācakravartin first deals with the manner of superimposition in the figures *Rūpaka* and *Parināma*. In that connection he remarks that superimposition may apparently refer either to the attribution of the qualities of the *aprakṛta* over the *prakṛta* or vice versa. But there is difference between *viśayāropa* and *viśayyāropa* due to the peculiar characteristics of the *viśaya* and the *viśayin*. The former is a thing to which some other qualities are always attributed whereas the latter is a thing imposing its qualities on other objects.

आरोपस्य द्विष्टत्वेऽपि प्रकृताप्रकृतयोर्नैकविधा वृत्तिः । विषयविषयित्वेन विवक्षा-
नियमात् । विषयः खलु भाषेयगुण एव भवति । विषयी पुनर्गुणाभासैव भवति ।
—*Saṅgīvanī*, p. 51

So *āropa* whether it is in *Rūpaka* or *Parināma* must mean the superimposition of the qualities of *aprakṛta* over the *prakṛta*. The difference between the two figures lies in the degree and utility of the superimposition. In *Rūpaka*, the apparent identity of the *aprakṛta* with the *prakṛta* reveals the excellence of the object described while in *Parināma* the identity is carried on till the contextual purpose is served.

परिणामालङ्कारे पुन आरोप्यमाण न केवल प्रकृतोपरक्षक यावता प्रकृतरूपम्
पञ्चवान सत्तादात्म्यत्वेन उपयुज्यते । अत इह वाक्यानुप्रवेसान्तमारोपविवक्षा ।

—*Ibid.*

1 परिणामाऽनयोर्यस्मिन्नभेद पर्यवस्यति, *Candraloka* ॥ 112

2 *Sahityadarpana* ॥ 34

3 *Pratīparudrīya*, ॥ 273

Moreover, in *Rūpaka* the form of the *prakṛta* is concealed due to the momentary superimposition of the *aprakṛta*. When we say *mukhacandra* for the moment the moon alone is perceived and not the face. Later the perceiver recognises that the particular face is so charming that it possesses all the characteristics of the moon. In *Parināma*, the *prakṛta* does not entirely lose its original form. If the *prakṛta* itself is not seen, where can *prakṛtopayogitva* lie? And if there is no *prakṛtopayogitva* there is no point in recognising *Parināma* as a distinct figure.

Vidyācakra-vartin's view is that in *Rūpaka* the apprehension of the identity between the *aprakṛta* and the *prakṛta* is only for a short time, the superimposition revealing the excellence of the *viśaya*. Here the *aprakṛta* merely colours the *prakṛta*. Once the superiority of the *viśaya* is realised, the *aropa* is of no avail. There is the concealment of the *viśaya* though it is only for a short time. In *Parināma* the superimposition is extended till the purpose is accomplished by the *prakṛta* transformed into the *aprakṛta*. If due to this transformation, the *prakṛta* is not perceived till the purpose is served, the term *prakṛtopayogitva* (here Vidyācakra-vartin takes *prakṛta* in the sense of *viśaya*) loses its significance. So in *Parināma*, the *prakṛta* not losing its individual form transforms into the *aprakṛta*.

विषय्याकारमारोप्य विषयस्थगनं यदा ।
रूपकत्वं तदा तत्र रङ्गनेन समन्वयः ॥
यदा तु विषयो रूपात्स्वस्मादप्रच्युतो भवेत् ।
उपयुक्त्यै पराकारं परिणामस्तदा मतः ॥

—*Ibid*, pp 51-52

Explaining the verse तीर्त्वा भूतेशमौलिहज etc., Vidyācakra-vartin says
यतः प्रकृतस्य अप्रकृतरूपापनस्य प्रकृतोपयोग इति प्रकृतस्य स्वरूपादप्रच्युते
परिणामत्वम् ।

—*Ibid*, p 53

In the next two *kārikas* he distinguishes between the two figures in a very clear manner. He explicitly states that in *Rūpaka* there is *rūpasamāropa* while in *Parināma* there is only *vyavaharasamāropa*, the *prakṛta* thereby retaining its original individual form. Due to the *rūpasamāropa* there is no *kṛiānāvaya* in *Rūpaka*. In *mukhacandram paśyāmi* the moon does not serve any purpose in the act of seeing.

आरोप्यमाण. प्रकृते यदासावुपयुज्यते ।
परिणामस्तदा तेन रूपकादस्य भिन्नता ॥
रूपमात्रसमारोपाद्रूपके रक्षकोऽह्यसौ ।
व्यवहारसमारोपादिह स्यात्प्रकृतान्वयः ॥

—*Ibid* , p 55

So according to Vidyācakra-vartin, in both *Rūpaka* and *Parināma* there is the superimposition of the *aprakṛta* over the *prakṛta*, the differences lie in the manner, degree and utility of the *āropa*. Briefly stated they are .

(i) In *Rūpaka* the *āropa* enhances the charm of the *prakṛta*. It is *prakṛtoparañjaka*, whereas in *Parināma* it serves a distinct purpose, that is, it is *prakṛtopayogī*.

(ii) In *Rūpaka* the *aprakṛta* merely tinges or colours the *prakṛta* while in *Parināma* it is identified till the purpose is served.

(iii) In *Rūpaka*, due to the *āropa*, the *prakṛta* is concealed by the *aprakṛta*. In *Parināma* the *prakṛta* does not lose its individual form, the emphasis being in the activity.

(iv) In *Rūpaka* there is *rūpa-samāropa* while in *Parināma* there is *vyavahāra-samāropa*.

(v) Due to mere *rūpa-samāropa* in *Rūpaka*, the thing superimposed merely enhances the charm of the *prakṛta* while it has *prakṛtānvaya* in *Parināma*.

Vidyācakra-vartin is the first ālamkārika to point out the distinction between the two figures as lying in the concealment and non-concealment of the *prakṛta* due to the superimposition. The *kārikās viśayyakāra* etc., mentioning the *sthaganasthagana-vailakṣanya* are quoted by Mallinātha¹ and Kumārasvāmin².

1 *Taraṇa* on the *Ekavākī* p 221 The view of Mallinātha that in *Parināma* the *prakṛta* transforms into the *aprakṛta* is evident from his commentaries on the *Mahāvākyas* also. For example under the verse समीरशिशिर शिरसु वसता etc (*Śiṃṣalavadhā* iv 54) he distinguishes between *Rūpaka* and *Parināma*—अत्र बलाहकतत्पारोप्यमाणानां ज्वनिकानां मुद जनयन् इति प्रकृतोपयोगवर्णनात्परिणामालङ्कारः । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम' इति लक्षणात् । रूपके ॥ उपरञ्जनमात्रमिति भेदः ।

2 *Ratnapana*, p 273

Moreover in *Rūpaka* the form of the *prakṛta* is concealed due to the momentary superimposition of the *aprakṛta*. When we say *mukhacandra* for the moment the moon alone is perceived and not the face. Later the perceiver recognises that the particular face is so charming that it possesses all the characteristics of the moon. In *Parīṇāma*, the *prakṛta* does not entirely lose its original form. If the *prakṛta* itself is not seen where can *prakṛtopayogitva* lie? And if there is no *prakṛtopayogitva* there is no point in recognising *Parīṇāma* as a distinct figure.

Vidyācakra-vartin's view is that in *Rūpaka* the apprehension of the identity between the *aprakṛta* and the *prakṛta* is only for a short time, the superimposition revealing the excellence of the *viśaya*. Here the *aprakṛta* merely colours the *prakṛta*. Once the superiority of the *viśaya* is realised the *āropa* is of no avail. There is the concealment of the *viśaya* though it is only for a short time. In *Parīṇāma* the superimposition is extended till the purpose is accomplished by the *prakṛta* transformed into the *aprakṛta*. If due to this transformation, the *prakṛta* is not perceived till the purpose is served, the term *prakṛtopayogitva* (here Vidyācakra-vartin takes *prakṛta* in the sense of *viśaya*) loses its significance. So in *Parīṇāma*, the *prakṛta* not losing its individual form transforms into the *aprakṛta*.

विषय्याकारमारोप्य विषयस्वग्नं यदा ।
रूपकत्वं तदा तत्र रक्षणेन समन्वयः ॥
यदा तु विषयो रूपात्स्वस्मादप्रच्युतो भजेत् ।
उपयुक्तं पराकार परिणामस्तदा मत् ॥

—*Ibid* pp 51 52

Explaining the verse तीर्त्वा भूतेशमौलिन etc Vidyācakra-vartin says
मत् प्रकृतस्य अप्रकृतरूपापन्नस्य प्रकृतोपयोग इति प्रकृतस्य स्वरूपादप्रच्युतो
परिणामत्वम् ।

—*Ibid*, p 53

In the next two *kārikās* he distinguishes between the two figures in a very clear manner. He explicitly states that in *Rūpaka* there is *rūpasamāropa* while in *Parīṇāma* there is only *vyavahārasamāropa*, the *prakṛta* thereby retaining its original individual form. Due to the *rūpasamāropa* there is no *kriyānvaya* in *Rūpaka*. In *mukhacandram paśyam*: the moon does not serve any purpose in the act of seeing.

आरोप्यमाणं प्रकृते यदासावुपयुज्यते ।
 परिणामस्तदा तेन रूपकादस्य भिन्नता ॥
 रूपमात्रसमारोपादूपके रक्षकोऽहसौ ।
 व्यवहारसमारोपादिह स्यात्प्रकृतान्वयः ॥

—*Ibid*, p 55

So according to Vidyācakravartin, in both *Rūpaka* and *Parināma* there is the superimposition of the *aprakṛta* over the *prakṛta*; the differences lie in the manner, degree and utility of the *aropa*. Briefly stated they are

(i) In *Rūpaka* the *aropa* enhances the charm of the *prakṛta*. It is *prakṛtoparañjaka*, whereas in *Parināma* it serves a distinct purpose, that is, it is *prakṛtopayogi*

(ii) In *Rūpaka* the *aprakṛta* merely tinges or colours the *prakṛta* while in *Parināma* it is identified till the purpose is served

(iii) In *Rūpaka*, due to the *aropa*, the *prakṛta* is concealed by the *aprakṛta*. In *Parināma* the *prakṛta* does not lose its individual form the emphasis being in the activity

(iv) In *Rūpaka* there is *rūpa-samaropa* while in *Parināma* there is *vyayahāra-samaropa*

(v) Due to mere *rūpa-samaropa* in *Rūpaka*, the thing superimposed merely enhances the charm of the *prakṛta* while it has *prakṛtānvaya* in *Parināma*

Vidyācakravartin is the first alankārīka to point out the distinction between the two figures as lying in the concealment and non concealment of the *prakṛta* due to the superimposition. The *kārikās* ११५५५५५५ etc., mentioning the *sthaganasthagana* *vilakṣanya* are quoted by Mallinātha¹ and Kumārasvāmin².

1 *Tarala* on the *Ekāraṇī* p 221 The view of Mallinātha that in *Parināma* the *prakṛta* transforms into the *aprakṛta* is evident from his commentaries on the *Mahābhāṣya* also. For example under the verse *ममोरतिमि निमि दग्ध* etc. (*Śiṣyapāraśa* 1v 54) he distinguishes between *Rūpaka* and *Parināma* अत्र यदाहृत्यारोप्यमाणानां जवनिकानां मुदं जनकं इति प्रत्यक्षं दग्धं रूपमात्रात् । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतौपयोगिने परिणाम' इति उक्तम् । इति ननु उपरपन्नमात्रमिति भेदः ।

2 *Paṭalipana* p 23

But this view of our author has been criticised by Appayya in his *Cūṭramīmāṃsā*. He remarks that in *Rūpaka* there is the concealment of the *viśaya* due to the superimposed form of the *viśayin* but the former does not completely disappear from our mental picture. The speaker is fully cognisant of the existence of the *prakṛta* though it is identified with the *aprakṛta*. There is not even that much of concealment as found in the illusion of the silvery appearance on the pearl-oyster, for in the latter case the silver is perceived till the person recognises that it is only a pearl-oyster. Nor can we say that in *Parīṇāma* the *viśayin* is subordinate. In both *Rūpaka* and *Parīṇāma* the compounds are formed according as मयूरन्यसराद्य and hence *uttarapadārthapradhāna*. The *aprakṛta* in both the cases is the prominent member. So the fact of the *aprakṛta* being concealed due to its subordination to the *prakṛta* in *Parīṇāma* is also ruled out. So the *sthaganasthagana* *vaiśakṣanya* should not be the distinguishing characteristic of the two figures.

Many later *ālamkāra* writers including Appayya Dīkṣita and Jagannātha Paṇḍita have accepted *Parīṇāma* where the thing superimposed serves a purpose in the form of the object described. All these writers have completely left off the words प्रकृतमरौप्यमाणरूपेण परिणमति in *Rūpyaka* s *vṛtti* and have taken note of the words प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्य उपयोग alone. Appayya Dīkṣita¹ cites the same verse तात्त्वा भूतेशमौलिस्रज etc. with the reading *upakṛtavān* instead of *upakṛtavan*. The *prakṛta kṛya* according to him is *guhopakāra* and he has explained the verse as satisfying his own definition

अत्र आरोप्यमाणमातरौ समिन्निर्मयीरूपतापत्त्या गुहोपकारलक्षणकार्योपयोगी न
स्वारभना गुहस्य रघुनाथप्रसादकारित्वेन वेतनायित्वाभावात् ।

—*Kuvalayananda* p 21

Appayya takes the word *prakṛta* in *prakṛtatmanā* in the sense of *viśaya* as otherwise there will be non-acceptance of the figure *Parīṇāma* in instances like the following

गुहदालापेनैव प्रणश्यति स्यात्सुरान्तरं वलम् ।
कातामुखचन्द्रश्च हि शाम्यति रुचिरेण विरहजस्ताप ॥

Here is a mixture of *Dṛṣṭānta* and *Parināma*. The second line, though an example of *Parināma*, is itself an Illustration and hence *aprakṛta*. He further states that the utility in *Parināma* should be with respect to an activity pertaining generally to the contextual thing but not a specific activity which brings forth the knowledge of the implied *prakṛta*.

उपयोगित्वं च प्रकृतागमककार्यं प्रति विवक्षितम् ।

—*Citramīmāṃsā*, p. 56

Hence there cannot be *Parināma* in the verse सोऽप्युर्वो रसनाविपर्यय etc., an instance of *Aprastutaprasamsā*, for the idea of abandoning the service of bad masters is brought into being here by the description of the non-contextual, namely the bee serving an elephant and being asked to give it up. The activities *rasanāvīpariyaya* and *śūnyakaratva* are, unlike that of *karna-cāpala* hardly applicable to the *aprakṛta*. Here the *aprakṛta* (elephant) is connected with the sense of the contextual action of *sevātyāga* by taking the form of the *prakṛta* (bad patron). Are we to accept *Parināma* here? Appayya answers the question by saying that since the whole idea of *duḥprabhusevātyāga* is got at by the description of the elephant's *sevātyāga*, we do not have *Parināma* though there is the eventual accomplishment of a contextual purpose by the *aprakṛta*. Hence Appayya explains *prakṛtasya* in Vidyānātha's definition¹ of *Parināma* as *prakṛtagamakasya*². Appayya has modified the opinion of Vidyādhara and Vidyācākṛavartin regarding the concept of this figure. While criticising Vidyādhara's instance of *Parināmadhikāraṇi*, he interprets Vidyādhara differently, from what Vidyādhara meant.

विद्याधरेणापि विषयिण स्वरूपेण कार्यानुपयोगे तदुपयोगाय विषयिणे विषया-
त्मना परिणतयेदायामेव परिणामोऽङ्गीकृतः । यदाह—

त परिणाम द्विविधः कथयन्त्यारोप्यमाणविषयतया ।

परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥

—*Citramīmāṃsā*, p. 59

- 1 आराध्यमानमारोपयिष्यात्मतया स्थितम् ।
प्रकृतस्योपयोगिनि परिणाम उदात्तः ॥

—*Pratīparudhīya* p. 23

Humarastavin takes the term *prakṛtopajogitra* in the sense of *prakṛtopajogirham*.

- 2 The Banaras and K. M. editions of the *Citramīmāṃsā* adopt the reading *prakṛtagamakasya* which is incorrect in the context. The foregoing discussion has shown that the *litras* should be *pralīyasamāsa* in *Parināma*.

The published *Ekavali* adopts the reading *aropyamāna-rūpatayā* in the first line and it is supported by the word *visaya* in the second line. If Appayya's reading is accepted, it would be necessary to emend the first line as *viṣayitayā*. Appayya refers to the *sthaganāsthagana vaikalakṣaṇya* mentioned by Vidyācakra-vartin in the distinction of *Rūpaka* from *Parināma*, as being followed by Vidyānātha and says that according to himself, (Appayya), the transformation of the *prakṛta* into the *aprakṛta* in *Rūpaka* and the reverse in *Parināma*, constitute the distinction between the two figures

तत्र रूपके प्रकृतमप्रकृतरूपापन्न भवति परिणामे तु अप्रकृत प्रकृतरूपापन्न भवतीति
वैलक्षण्य स्थिते यत्तदुपजीव्य चक्रवर्तिना तदन्यथैव तयोर्वैलक्षण्य दक्षितम् etc

—*Ibid*

It has already been seen that Vidyācakra-vartin does not accept the transformation of *ap-rakṛta* to *prakṛta* in *Parināma*, although it must be accepted that the very concept of *Parināma* and *prakṛtopayoga* involve the reverse process of *aprakṛta* becoming *prakṛta*. Jagannātha Pandita (p 328) also is of the same view as Appayya regarding this figure

विषयी यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतोपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणाम । अत्र च
विषयाभेद विषयिण्युपयुज्यते । रूपके तु नैवम् ।

Jagannātha points out that there is a difference in the verbal cognition in the two figures though there is the same relation of *abheda* between the *visaya* and the *visayin*. In *śrāvaṃ śrāvam vacaḥsudham*, an instance of *samāsagata-parināma*, identity exists between *vacaḥ* as the *prat-yogin* and *sudhā* as the *anuyogin* since the idea of hearing can be connected with the former alone. So the *śabdabodha* assumes the form वचोऽनिलहृषा-
नियकधरणम् । On the contrary, in the illustration *payam payam vacaḥsudham* the relation of *abheda* is between *sudhā* the *prat-yogin* and *vacaḥ* as the *anuyogin*. Here the verbal cognition is of the form वचोनिष्ठाभेदप्रतियोगिमुधाकर्मविवानम् । Similarly in *vyastarūpaka* like वदनेन्दुना तन्वी शिजिरीबुद्धे दशौ, the moon is the *prat-yogin* while in *vyasta parināma* like वदनेन्दुना तन्वी स्मरताप विलम्पति, the moon is the *anuyogin*.

Nāgeśabhaṭṭa in his commentary (p 329) on the *Rasagān-gadhara* concurs with the view of Jagannātha. He further states

that in cases where the thing superimposed serves a purpose of its own accord, we should accept *Rupaka* alone

यद्य तु रूपम् । उपमानप्रतियोगिकाभेदो रूपकम् । उपमेयप्रतियोगिकाभेद परिणाम प्रतीपवत् । तत्राभेदे उपमेयप्रतियोगिवत्त्वतात्पर्यग्राहक प्रकृतकार्योपयोग । न तु तच्छरीरे अन्य प्रवच । एव च यत्रोपमानस्य स्वात्मनैव प्रकृतकार्योपयोगा यत्र चोदासीनता तत्र रूपकमेव ।

It has already been noticed that Nāgeśa in his *Udyaota* does not recognise *Parināma* as a distinct figure. Besides Nāgeśa, Vāgbhaṭa (14th cent), Amṛtānanda Yogī (2nd half of the 14th century¹), and Viśveśvara, author of the *Alamkāraḥkaustubha* (1st half of the 18th century), though later than Ruṣyaśa do not accept it as a separate figure. The main reason² put forward by them is that in instances like प्रसन्नेन दृग्भेदेन वीक्षते मदिरसणा, there should be *upamāsamāsa* according to the sūtra *upamāsamāsa viśaghradibhiḥ* though the common characteristic of *prasannatva* is expressly stated on the analogy of the usage of Kaiyaṭa भाष्यान्धि कातिगम्भार । In the latter instance if metaphor is recognised, the subject of description (*Bhaṣya*) loses its prominence³.

Nāgeśabhaṭṭa in his commentary on the *Rasagangadhara* accepts *viśeṣaśamāsa* in *Parināma*. He remarks that both *mukhaścandra* and *candramukha* are instances of *Rupaka* though the former is *mayūrayamśakādisamāsa* and the latter, a *viśeṣaśamāsa*. Herein he records the opinion of others who object to the very use of the term *candramukha* on the ground of the sūtra *mayūrayamśakādisamāsa* which bars विशेषण विशेषेण दृष्टम् । Since *Parināma* also necessarily involves superimposition, *mayūrayamśakādisamāsa* is to be accepted while in some cases the compound may be also a *viśeṣaśamāsa*.

In the foregoing pages the opinions of many rhetoricians regarding the concept of *Parināma* have been noticed. The

1 This date is according to the *Alamkāraśaśraṭa* (Intro. p. xiii) published in the Adyar Library. The edn. of the same work in Sri Venkateswara Oriental Series (No. 12) assigns it a date to 17th century (p. 9 Intro.).

2 Vide p. 161 *Alamkāraśaśraṭa* referring to the opinion of 'Jagadguravara' and others regarding *Parināma*.

3 But Nāgeśabhaṭṭa in his *Laṭāśaśraṭa* under *upamāśamāsa* (p. 111) accepts *Rupaka* in the above case.

word *Parināma* literally means 'transformation' and the special charm of this figure lies in the accomplishment of a contextual purpose by the non contextual superimposed object. The *prakṛto-paśyogitī* is taken in the sense of *viśaya* by those who accept the transformation of the *viśayin* into the *viśaya* while others recognising the transformation in the reverse order, take it to mean *prastāva* or context. In *Parināma* it is logical and reasonable to accept the transformation of the *viśaya* into the *viśayin* as in *Rūpaka*. In the regular system of classification of the figures adopted first by *Rūpyaka* and followed by most of the later *alan-kāra* writers, the figures from *Upamā* to *Atiśayoktī* form a separate class. There is a gradual change from *Upamā* where the *upamāna* and the *upameya* are regarded as distinct objects though connected by similarity, to *Atiśayoktī* where the *viśayin* completely swallows up the *viśaya*. We have in between these two figures *Rūpaka* where there is the superimposition of the *aprakṛta* over the *prakṛta* to show off the latter's excellence. *Parināma*, where the superimposition of the *aprakṛta* over the *prakṛta* serves a distinct purpose, *Sandeha*, where there is identity of the *aprakṛta* with the *prakṛta* till the poetical doubt is removed, *Bhrāntimān*, where the *prakṛta* is mistaken for the *aprakṛta* due to illusion. *Apakṛtī* where the *prakṛta* is denied its nature and represented as the *aprakṛta* and *Utpreksā* where the *viśaya* is imagined in the nature of the *viśayin*. In the above order of figures we notice the *aprakṛta* gradually occupying the place of the contextual thing till the climax is reached in *Atiśayoktī* where the *viśaya* is completely absorbed in the *viśayin*. In the above order of *ālaṃkāras* *Parināma* is the next stage after *Rūpaka*. As already seen in *Rūpaka* like *mukha-candram paśyāmi* the superimposition of moon over the face has no connection with the act of seeing. The *aropa* merely enhances the beauty of the face and after the recognition of the charm and excellence of the *prakṛta* it is of no use. In *Parināma* on the other hand the *aropa* is extended till a contextual purpose is served. In वदनेन्दुना तन्वी शिशिरीवृक्षे दृशौ the moon imposes its qualities on the face so that the latter can gladden the eyes with its cooling effect. Jayaratha and Vidyācakravartin have clearly shown that in *Parināma*, unlike *Rūpaka* there is *vyavahārasamāropa*. In *Parināma* therefore the action mentioned in the context should have a natural connection with

the *aprakṛta*, and the *prakṛta* transforms into the *aprakṛta* for being connected with the contextual action ¹ The utility in the context (*prakṛtopayoga*) of the thing superimposed (*aropyamāna*) lies in the latter helping the subject of superimposition to have connection with the action mentioned in the context So the word *prakṛta* in *prakṛtopayoga* should be taken in the sense of context and not *viśaya* Śobhākara is very clear in his definition and explanation of the figure *Parināma*.

आरोप्यमाणस्य यदाऽभव उचितो न तथा आरोपविषयस्येति प्रकृते प्रस्तावे
उपयोगित्वात् विषयरूपस्याप्रकृतस्य यत्कार्यं तत्प्रकृतेनारोपविषयेण वस्तुत
सपाद्ये न प्रतीतिमात्रेणेति प्रकृतमप्रकृततया परिणमतीति परिणामालङ्कारः ।
प्रमाणान्तरेणातिविविक्तत्वेनावगतत्वाद्विषयविषयिणोरेकरूपतया प्रतिपादनेऽपि
प्रखलद्रूपरक्षेणामुल्लेखेऽपि न तथा प्रतिपत्तिरित्येवरूपाद्रूपकादस्य भेदो विषयस्य
तत्त्वतो विषयिकार्यकारित्वादिना तद्रूपत्वेन प्रतीते स्फुट एव ।

—*Ālamkāraratnākara*, p 39

A typical illustration of *Parināma* is प्रसन्नं वदनेन्दुना तन्वीं शिशिरी
कुरुते दशौ । Here the action mentioned in the context pertains to the
moon alone The non-contextual moon imparts its qualities to the
face so that the latter can give the cooling effect to the eyes
The word *prasannena* is used to bar the *upamitasamāsa* accord-
ing to 'upamitam vyaghrādibhiḥ' so that the compound *vadanendu*
is formed according to 'mayābravyamsakādayaḥ' and hence will be
uttarapadārthapradhāna

(xii)

The Figure of Speech in the verse रजिता नृ etc . Describing
intense darkness Bhāravi says in the above-mentioned sloka
that it has darkened the various trees and hills, screened the
clouds, filled the earth at its uneven surfaces and annihilated
the directions Ruyyaka cites the verse as an illustration of
Samdeha where the things superimposed, namely, *rañjana*,
namana, *sthaḡana purāṇa* and *samharāṇa*, have different sub-
strata—*taruśailaḥ*, *gaḡana*, *dharitri* and *kakubhaḥ*, and where

1 The illustrations for *Parināma* प्रसन्नेन हसन्नेन etc., and भुगचन्द्रेण तापं शाम्यति
etc. are defective for in both the cases the actions mentioned are connected
with the *prakṛta*.

the single darkness is suspected as existing in different forms. Ruyyaka, in this context, records the opinions of other *ālamkārikas*. Some recognise in the above sloka the figure *Samdeha* based on *adhyavasāya* and not *bhinnāśrayatvāropa*. Yet others accept *Utprekṣā*, the particle 'au' conveying the idea of poetic fancy.

अत्रारोपविषयतिमिरे रागादितर्वादिभिन्नाश्रयत्वनारोपितम् । केचित्त्वध्यवसाया-
श्रयत्वेन सन्देहप्रकारमाहुः । अन्ये तु नृदाब्दस्य सभावनाद्योक्तकसत्त्वाद्दुत्प्रेक्षाप्रकार-
मिममाचक्षते ।
—Ruyyaka, *Sarvasva N S ed*, p 55

Vidyācakravartin opposes both the above mentioned opinions and reiterates that it is proper to accept only *Samdeha* here.

वस्तुतस्तु नेह सभावनाप्रतीतिः । वितर्कस्यैककोटिपक्षपाताभावात् । अतो ढोलाय
माननानाकोटिकोऽयं सन्देह एवेति भावः ।
—*Saṅgīvanī*, p 57

The argument for accepting *Utprekṣā*¹ in the verse under discussion is that the pervasion (*vyāpana*) of darkness is not mentioned in words, but it is only poetically represented as colouring screening etc. Hence the *viśayin* is more prominent than the *viśaya*, necessitating thereby the recognition of *Utprekṣā*. In *Samdeha*, on the other hand, the poet gives equal prominence to both the *viśaya* and the *viśayin*. Vidyācakravartin, however, feels that in the sloka of Bhāravi referred to above the darkness enveloping the place is apprehended under different alternatives all of which are equally prominent. Hence according to him it is proper to accept the figure *Samdeha*.

(xiii)

(a) *Bhrāntīman* Ruyyaka and Mammata are the early *ālamkārikas* to recognise *Bhrāntīman* as a separate figure of speech—a figure where error is committed due to the illusory apprehension of an object as another the illusion arising out of the semblance of the two objects. Explaining the etymology of the word *Bhrāntīman* Ruyyaka says—

1 Visvanātha (*Sahityadarpana* p 33) cites the verse रचिता नृ etc. as illustrating *Utprekṣā*.

भ्रान्तिश्चित्तघर्म । स विद्यते यस्मिन्भ्रान्तिप्रवारे स भ्रान्तिमान् ।

—*Sarvasva, N S ed, p 56*

Here, a doubt naturally arises as to how the figure could be called primarily *Bhrāntimān* for as rightly pointed out by Ruyyaka, illusion is a mental quality and hence *Bhrantimān* would only mean "a person who is under an illusion" The figure is not in error and therefore, the primary meaning of the name *Bhrāntimān* given to it is not possible

Jayaratha (p 56) clarifies this point and says that the figure is so called only in its secondary sense as in it, expression is given to a person's mistake

मत्तन्मूलद्वारे भ्रान्तिसद्भावं उपचरित इति भाव ।

Amongst the later *alamkarikas* Jagannātha Pandita (p 352) concurs with Jayaratha's view and in this context quotes anonymously a *karika*

अत्र च भ्रान्तिमानमलङ्कारः । भ्रान्तिमानलङ्कार इति व्यवहारस्तद्वैपचारिकः ।
तथा चाह —

प्रमात्रस्तरधोर्भातिरूपा यस्मिन्ननुद्यते ।

स भ्रान्तिमानिति ख्यातोऽलङ्कारे त्वैपचारिकः ॥

(b) *Distinction between Rūpaka and Bhrantimān* Viśveśvara in his *Alamkāra Kaustubha* (p 205) refers to our author's view regarding the distinction of *Rūpaka* and *Bhrantimān* based on the manner of identity or superimposition of the *viṣaya* and the *viṣayin* in the two figures

अनाभेद एव रूपक तस्य प्रतीतिराहार्या भ्रान्तिमति त्वनाहार्येति केचित् ।

That is in the figure *Rūpaka* based on identity, the apprehension of the non distinction of the two objects is volitional. In *Bhrantimān* on the other hand according to some writers the apprehension of the identity of the two objects is natural. The above distinction between *Rūpaka* and *Bhrantimān* is ascribed by Viśveśvara in his gloss to Vidyācakravartin

Vidyācakravartin has not stated this in his *Saṅgītan* but we can trace this view to his commentary on the *Kāvya-prakāśa*. As stated already Mammāṭa and Ruyyaka are the early authors to deal with *Bhrantimān* as a distinct figure. Of the two, it is only Mammāṭa who distinguishes *Bhrantimān* from *Rūpaka* and

the single darkness is suspected as existing in different forms. Ruyyaka, in this context, records the opinions of other *ālamkārikas*. Some recognise in the above śloka the figure *Samdeha* based on *adhyavasāya* and not *bhinnāśrayatvāropa*. Yet others accept *Utprekṣā*, the particle 'nu' conveying the idea of poetic fancy.

अत्रारोपविषयतिमिरे रागादितर्वादिभिन्नाश्रयत्वेनारोपितम् । केचित्त्वध्यवसाया-
श्रयत्वेन सदेहप्रकारमाहुः । अन्ये तु नृशब्दस्य सभावनाद्योतकसत्त्वादुत्प्रेक्षाप्रकार-
मिनमाचक्षते । —Ruyyaka, *Sarvasva N S ed*, p 55

Vidyācakravartin opposes both the above-mentioned opinions and reiterates that it is proper to accept only *Samdeha* here.

वस्तुतस्तु नेह सभावनाप्रतीतिः । वितर्कस्वैतकोटिपक्षपाताभावात् । प्रती डोलाय-
माननानाकोटिकोऽयं सन्देह एवेति भावः । —*Saṅgīvanī*, p. 57

The argument for accepting *Utprekṣā*¹ in the verse under discussion is that the pervasion (*vyāpana*) of darkness is not mentioned in words, but it is only poetically represented as colouring screening etc. Hence the *viśayin* is more prominent than the *viśaya*, necessitating thereby the recognition of *Utprekṣā*. In *Samdeha*, on the other hand, the poet gives equal prominence to both the *viśaya* and the *viśayin*. Vidyācakravartin, however, feels that in the śloka of Bhāravi referred to above, the darkness enveloping the place is apprehended under different alternatives all of which are equally prominent. Hence according to him it is proper to accept the figure *Samdeha*.

(xiii)

(a) *Bhrāntīman* Ruyyaka and Mammata are the early *ālamkārikas* to recognise *Bhrāntīman* as a separate figure of speech—a figure where error is committed due to the illusory apprehension of an object as another the illusion arising out of the semblance of the two objects. Explaining the etymology of the word *Bhrāntīman* Ruyyaka says—

1 Visvanatha (*Sahityadarpana* p. 33) cites the verse रजिता नु etc. as illustrating *Utprekṣā*.

(xv)

Āpahnuti: According to the sūtra of Ruyyaka the charm in the figure *Āpahnuti* consists chiefly in the concealment of the *viśaya*, विषयस्यापह्वेषकृति । He further adds in the *vṛtti* that there is naturally the representation of another object in its stead—वस्तुन्तरप्रतीतिरित्येव । These words in the *vṛtti*, as pointed out by Jayaratha and Samudrabandha, are carried over from the sūtra on *Bhrāntimān*, सादृश्यादस्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान् । In this context, Jayaratha (p 63) points out that according to the given order of the figures in the *Sarvasva Ullekha* intervenes *Bhrāntimān* and *Āpahnuti*, and so the *anuvṛtti* of the words *vastvantarapratiti* is not immediately sequential but according to the well-known principle of *mandakapluti*. Owing to the indirectness of the *anuvṛtti* some mss show a changed order of the figures. Accordingly, *Āpahnuti* must immediately follow *Bhrāntimān* and *Ullekha* should follow *Ātīśayokti* giving thereby a direct *anuvṛtti*. Jayaratha, in this context observes that the changed order is not correct and assigns sufficient reasons in support of the original order of figures

न चैतत् । यत् उल्लेखस्तावदतिशयोक्त्यन्तर प्र-बहुता न तथित । यद्व्यति—
“एवमध्यवसायाश्रयेणालङ्कारद्वयमुक्त्वा गम्यमानोपम्याश्रयालङ्कारा इदानी-
मुच्यन्ते । तत्रापि पदार्थवाक्याश्रयत्वेन तेषां द्वैविध्येऽपि पदाश्रयतमलङ्कारद्वय-
क्रमेण उच्यते” इति । तस्मादस्वन्तरप्रतीतिर्भावादभ्रान्तिमदन्तरमेवास्य प्र-
बहुता लक्षणं कृतम् । अत एव चोल्लेखेऽपि तत्सम्बन्धस्व-न्तरप्रतीतेर्विन्तरमेवानु-
वर्तनादिर्हैवास्या लक्षणमुचितमिति यथास्थित एव ग्रन्थे साधु ।

Explaining the *vṛtti*, वस्तुन्तरप्रतीतिरित्येव Vidyācakra-vartin clarifies another point regarding the figure *Āpahnuti*. Vidyācakra-vartin points out that in *Āpahnuti* it is not a mere case of seeing one thing in another but a specific or express effacement of the old thing and bringing in its place a new thing (*prakṛtanīṣedha* and *aprakṛtasthāpana*). That this ■■■ more specific definition of *Āpahnuti* is seen by what the *Kaīyaprakāśa* says—प्रकृतं यन्नियिध्यान्वत्तस्याप्ये सा त्वपहृति and the adoption of this form of definition in the *Sahityadarpaṇa* also. Elucidating this point further in his *Sampradāyaprakāśinī*, Vidyācakra-vartin goes one step further in pointing out this idea of *prakṛtanīṣedha* and *aprakṛtasthāpana* and criticises the commentator Sādhavi-grahika

*pratyabhijñā*¹ of Utpaladeva, guru of Abhinavagupta. As the latter has explained² in his commentary on the above text, the viewing of a thing in diverse ways is possible on the basis of the attitude of the perceiver. The grounds of difference in viewing are given as *ruci* or one's own free bent or taste, *arthitva* or purpose, *vyutpatti* or the mental background or heritage—that is, in the words³ of Abhinavagupta, *svāntaryā*, *arthakriyābhīlāṣapara-vaśatā* and *vyṛddhavyavahāraśaraṇatā* or *pūrvaprasiddhi*.

As already pointed out, Ruyyaka from whom this *ālankāra* starts, points out its distinction from other *ālankāras* with which it might exist in *samkara* or with whose areas it may overlap namely, the figures *Rūpaka*, *Bhrāntiman*, *Atīśayokti* and *Śleṣa*. The grounds on which Ruyyaka distinguishes *Ullekha* from these figures is succinctly set forth by Vidyācakravartin in the following *Kārikās*, using for the most part Ruyyaka's terminology.

अतद्रूपस्य ताद्रूप्यात् ह्यसौ भ्रान्तिरिष्यते ।
न चाप्यतिशयोक्तिस्स्यादभेदे भेदरूपिणी ॥
आद्ये नानेकवाक्य स्याज्जातुभेदो न चास्ति मे ।
विषयज्ञातुभेदाभ्यां विना नील्लेखसंभवः ॥
यद्यपि श्लेषतो वायो न तथाप्यस्य निह्वः ।

Similar admixture or overlapping with figures, other than those enumerated above (*ālankārāntaresu*⁴), could be shown for *Ullekha*.

1. *Kashmir Series of Texts and Studies*, No XXXIII. Vol. II p 85
2. *Ibid*, pp 85-88
3. The words *ruci*, *arthitva* and *vyutpatti* are variously interpreted by different writers. *Ruci* is taken to mean *svāntaryāya vikalpana* by Jayaratha, *sāra-kālīkā vachā* by Samudrabandha, *abhrata* by Vidyācakravartin and Appayya Dīkṣita (*Uttarāmāṇsā*, p 67) and *anurāga* by Mallinātha (*Ekāvatī Taralā*, p 227). *Arthitva* is taken to mean *lipsā* by almost all writers Samudrabandha gives it the sense of *tātkālyapekṣā* while Jayaratha gives it a more clear and explanatory sense *arthakriyābhīlāṣaparatva*. *Vyutpatti* is taken to mean *tridhavyavahāraśaraṇatā* by Jayaratha and *śabdārthasaṅketajñāna* by Vidyācakravartin and Mallinātha (*Ibid.*) It may be seen that the wording in Jayaratha is almost close to that of Abhinavagupta.
4. As already pointed out, (Sarcaspa, present ed., pp. 61-62) *ālankārāntara* in Ruyyaka's text here is read in some mss as *kāraṇāntara*, a reading rejected by both Jayaratha and Vidyācakravartin. Adopting the reading *kāraṇāntara*, a mechanical kind of elaboration of *Ullekha* based on different declensions is given by Samudrabandha (pp 44-45, T S S ed.).

(xv)

Apahnuti: According to the sūtra of Ruyyaka the charm in the figure *Apahnuti* consists chiefly in the concealment of the *viśaya*, विषयस्यापह्नवेऽपह्नुतिः। He further adds in the *vṛtti* that there is naturally the representation of another object in its stead—वस्तुन्तरप्रतीतिरित्येव। These words in the *vṛtti*, as pointed out by Jayaratha and Samudrabandha, are carried over from the sūtra on *Bhrāntimān*, सादृश्याद्वस्तुन्तरप्रतीतिर्भातिमान्। In this context, Jayaratha (p 63) points out that according to the given order of the figures in the *Sarvasva*, *Ullekha* intervenes *Bhrāntimān* and *Apahnuti*, and so the *anuvṛtti* of the words *vastvantaraprāpti* is not immediately sequential but according to the well-known principle of *mandākapluti*. Owing to the indirectness of the *anuvṛtti* some mss show a changed order of the figures. Accordingly, *Apahnuti* must immediately follow *Bhrāntimān*, and *Ullekha* should follow *Atiśayokti* giving thereby a direct *anuvṛtti*. Jayaratha, in this context, observes that the changed order is not correct and assigns sufficient reasons in support of the original order of figures

न चैतन् । यत् उल्लेखस्तावदतिशयोक्त्यनन्तरं प्रत्यवृत्ता न लक्षितः । यद्वदपि—
“एवमव्यवसायाद्येनालङ्कारद्वयमुक्त्वा गन्धमानोगम्याद्यथाऽनङ्कारा इदानी-
मुच्यन्ते । तत्रापि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन तेषां द्वैविध्यमपि पदार्थगतमलङ्कारद्वय-
क्रमेण उच्यते” इति । तस्माद्वस्तुन्तरप्रतीतिर्भावादभ्रान्तिमदनन्तरमेवास्य प्राप-
यिता लक्षणं कृतम् । अत एव चान्तेनेऽपि तत्त्वभवाद्वास्तुन्तरप्रतीतिरित्यन्तरमेवानु-
वर्तनादिहेवास्या लक्षणमुचिनमिति यथास्थित एव प्रत्य साधु ।

Explaining the *vṛtti*, वस्तुन्तरप्रतीतिरित्येव Vidyācakra-vartin clarifies another point regarding the figure *Apahnuti*. Vidyācakra-vartin points out that in *Apahnuti* it is not a mere case of seeing one thing in another but a specific or express effacement of the old thing and bringing in its place a new thing (*prakṛtanīṣedha* and *aprakṛtasthāpana*). That this is a more specific definition of *Apahnuti* is seen by what the *Kāya-prakāśa* says—प्रहृतं यन्निविष्टान्यन्मप्यागता त्वदङ्गि and the adoption of this form of definition in the *Sahitya-darśana* also. Elucidating this point further in his *Sampradāya-prakāśinī*, Vidyācakra-vartin goes one step further in pointing out this idea of *prakṛtanīṣedha* and *aprakṛtasthāpana* and criticises the commentator Sandhya-grahika

*pratyabhijñā*¹ of Utpaladeva, guru of Abhinavagupta. As the latter has explained² in his commentary on the above text, the viewing of a thing in diverse ways is possible on the basis of the attitude of the perceiver. The grounds of difference in viewing are given as *ruci* or one's own free bent or taste, *arthitva* or purpose, *vyutpatti* or the mental background or heritage—that is, in the words³ of Abhinavagupta, *svatantrya*, *arthakriyābhīlāsaparavāṣatā* and *vyddhavyavahāraśaraṇatā* or *pūrvaprasiddhi*.

As already pointed out, Ruyyaka from whom this *ālamkāra* starts, points out its distinction from other *ālamkāras* with which it might exist in *samkāra* or with whose areas it may overlap namely, the figures *Rūpaka*, *Bhrāntiman*, *Atīśayokti* and *Śleṣa*. The grounds on which Ruyyaka distinguishes *Ullekha* from these figures is succinctly set forth by Vidyācakravartin in the following *Kārikās*, using for the most part Ruyyaka's terminology.

अतदूपस्य तादृष्यान्न ह्यसी भ्रान्तिरिष्यते ।
न चाप्यतिशयोक्तिस्त्यादभेदे भेदरूपिणी ॥
भासे नानेकपात्व स्याज्जातृभेदो न चान्तिमे ।
विषयज्ञातृभेदाभ्यां विना नोत्प्लेखसंभवः ॥
यद्यपि श्लेषतो वाचो न तथाप्यस्य निह्नवः ।

Similar admixture or overlapping with figures, other than those enumerated above (*ālamkārantareṣu*⁴), could be shown for *Ullekha*.

1. *Kashmir Series of Texts and Studies*, No. XXXIII, Vol. II, p. 85

2. *Ibid.*, pp. 85-89

3. The words *ruci*, *arthitva* and *vyutpatti* are variously interpreted by different writers. *Ruci* is taken to mean *svātantryena vikalpana* by Jayaratha, *sūrakālikā icchā* by Samudrabandha, *abharata* by Vidyācakravartin and Appayya Dīkṣita (*Citrāmīmāṃsā*, p. 67) and *anurāga* by Mallinātha (*Ekāvalī Taralā*, p. 227). *Arthitva* is taken to mean *lipsā* by almost all writers. Samudrabandha gives it the sense of *tātkālikayapekṣā* while Jayaratha gives it a more clear and explanatory sense *arthakriyābhīlāsaparatā*. *Vyutpatti* is taken to mean *vyddhavyavahāraśaraṇatā* by Jayaratha and *śabdārthasamīkṣatājñāna* by Vidyācakravartin and Mallinātha (*Ibid.*). It may be seen that the wording in Jayaratha is almost close to that of Abhinavagupta.

4. As already pointed out, (*Sarvasva*, present ed., pp. 61-62) *ālamkārantara* in Ruyyaka's text here is read in some mss as *kāraṇāntara*, a reading rejected by both Jayaratha and Vidyācakravartin. Adopting the reading *kāraṇāntara*, a mechanical kind of elaboration of *Ullekha* based on different declensions is given by Samudrabandha (pp. 44-45, *T S S* ed.).

(xv)

Apahnuti: According to the sūtra of Ruyyaka the charm in the figure *Apahnuti* consists chiefly in the concealment of the *viśaya*, विषयस्यापह्वेष्यति । He further adds in the vṛtti that there is naturally the representation of another object in its stead—वस्तुन्तरप्रतीतिरित्येव । These words in the vṛtti as pointed out by Jayaratha and Samudrabandha are carried over from the sūtra on *Bhṛantimān*, सादृश्यद्वस्तुन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान् । In this context, Jayaratha (p 63) points out that according to the given order of the figures in the *Sarvasva Ullekha* intervenes *Bhṛantimān* and *Apahnuti*, and so the anuvṛtti of the words *vastvantarapratiṭi* is not immediately sequential but according to the well-known principle of *mandakapluṭi*. Owing to the indirectness of the anuvṛtti some mss show a changed order of the figures. Accordingly, *Apahnuti* must immediately follow *Bhṛantimān* and *Ullekha* should follow *Atiśayokti* giving thereby a direct anuvṛtti. Jayaratha, in this context observes that the changed order is not correct and assigns sufficient reasons in support of the original order of figures

न चेत्तत् । यत् उल्लेखस्तावदतिशयोक्तयनन्तरं अन्यकृता न लक्षितः । यद्वदयति—
“एवमध्यवसायाध्ययनालङ्कारद्वयमुक्त्वा सम्यग्मानोपम्याधयाऽऽद्वारा इदानीं
मुच्यन्ते । तत्रापि यदार्थवाक्याद्यगतत्वेन तथा द्वैविध्येषि यदायगतमलङ्कारद्वय
क्रमेण उच्यते” इति । तस्माद्वस्तुन्तरप्रतीतिर्भावादभ्रान्तिमदन्तरमेवास्य अन्य-
कृता लक्षणं कृतम् । यत् एव शोल्लेखेष्वपि तत्समयाद्वस्तुन्तरप्रतीतिरित्यन्तरमवानु-
वर्तनादिहैवास्य लक्षणमुचितमिति यथास्थितं नव अन्यं माघु ।

Explaining the vṛtti वस्तुन्तरप्रतीतिरित्येव Vidyācakra-vartin clarifies another point regarding the figure *Apahnuti*. Vidyācakra-vartin points out that in *Apahnuti* it is not a mere case of seeing one thing in another but a specific or express effacement of the old thing and bringing in its place a new thing (*prakṛtanisedha* and *aprakṛtasthāpana*). That this is a more specific definition of *Apahnuti* is seen by what the *Kaśyaparakāśa* says—प्रहृतं यन्नपिप्यान्यभावेन मा स्वयङ्गि and the adoption of this form of definition in the *Sahityaśāstra* also. Elucidating this point further in his *Sampradāyaparakāśini*, Vidyācakra-vartin goes one step further in pointing out this idea of *prakṛtanisedha* and *aprakṛtasthāpana* and criticises the commentator *Sādhuvigraha*

for not making this point very clear. He also flatters himself and shows off his own superiority.

अतः प्रकृतनिह्नुवाप्रकृतप्रतीतिमात्रं नापह्नुतिः । मुख न भवति नूनं चन्द्र इत्यादा-
वपि प्रसक्तेः । नायं विशेषः सान्धिविग्रहिकेण चेनितः । एवमादिष्वतद्भारेषु
विशेषतः सामान्यतस्त्वापरिसमाप्तेर्दशमोत्त्वाने स न प्रमाणम् । किं बहुना,

सन्त्येव तत्र तत्र स्खलितानि बहूनि सान्धिविग्रहिकेः ।

तदपि न दृष्टोऽस्माभिः स इवाद्यतनेषु काव्यमीमांसुः ॥

सैयमलङ्कारमीमांसामूढमेशिका तेषामेव गोचरः यैरेवालङ्कारसर्वस्वं मुपरिशील्य
विशेषाय काव्यप्रकाशहृदयं निर्जातम् । अतस्त्वर्थस्वसंक्षीव्यामभिरतैः संप्रदायप्रका-
शिण्या भूयो भूयोऽभिरन्तव्यं मचेतोभिः ।

If we take the above *Sāndhivigrahika* as Śrīdhara whose commentary on the *Kāvya-prakāśa* has been recently published, it would appear that Śrīdhara did not stress this point which was quite express in Mammata's sūtra, and dwelt a little on the concomitant idea of *satyatva* and *asatyatva* of the two things. Either Vidyācakravartin exaggerates the sin of omission in Śrīdhara's commentary or Śrīdhara is probably not the *Sāndhivigrahika* meant by Vidyācakravartin.

(b) *Sādṛśya* in *Apahnuṭi*: It has been generally accepted that *aupamya* or similarity is at the basis of *Apahnuṭi*. According to the classification adopted by Ruyyaka, the figures from *Rūpaka* to *Apahnuṭi* come under the category, where superimposition and consequent identification (*aropa* and *abheda*) are the prominent characteristics. Over and above this general feature, there is a peculiarity in each of these figures that gives it a distinct stamp; in *Parīṇāma*, for example, a contextual purpose being served, in *Sandeha*, a poetic doubt, in *Bhṛāntimān*, a poetic illusion and so on. In all the above figures, there is an implication of similarity, that forms the basis of superimposition. Ruyyaka himself makes this point clear under *Rūpaka* while explaining the term *aropa* and pointing out the narrow margin between *Rūpaka* and *Upama*.

Ruyyaka, however, causes some confusion by adding the term *sādṛśyāt* in his sūtra defining *Bhṛāntimān*; for, the latter figure also, coming under the group of figures where *aropa* is prominent, naturally involves the concomitant factor of *sādṛśya*.

But from Ruyyaka's own statement and that of Jayaratha and Vidyācakravartin, the mention of *sādrśya* is to ward off other cases of delusion, due to several causes, which would not become *Bhṛāntimān*. For example, illusion not based on similarity is not accepted as an *alamkāra*.

Ruyyaka's laconic definition of *Apahnuti* necessitates his own *vṛtti*, वस्तुवन्तरसर्ततिरित्येव which words are, as pointed out by Jayaratha and Samudrabandha, carried over from the definition of *Bhṛāntimān*. According to a discussion in Jayaratha there is the incongruity of *Ullekha* where *sādrśya* is not an indispensable factor¹, intervening *Bhṛāntimān* and *Apahnuti*. According to him, some *Sarvasva* manuscripts follow a different order of arrangement of figures, by mentioning *Apahnuti* immediately after *Bhṛāntimān*—an order which would justify the element of *sādrśya* not being repeated again in the definition of *Apahnuti*. If this were not the original order, and *Ullekha* came in between *Bhṛāntimān* and *Apahnuti* as found in the texts now we would have to say that Ruyyaka's definition of *Apahnuti* gives rise to some confusion because we do not know whether according to him *sādrśya* was essential or not in *Apahnuti*. As against this we may say that all the illustrations in Ruyyaka involve *sādrśya*, and in the later context under *Śleṣa* where he has occasion to refer to *Apahnuti*, he specifically mentions *sādrśya*².

Amongst the three commentators Jayaratha, who under *Apahnuti* as under other figures adversely criticises Śobhākara at great length, does not directly refer to this point. While his pointing out of the *anuyyiti* of *aropa* from *Bhṛāntimān* may be taken to imply the *anuyyiti* of *sādrśya* also, an express statement of his like अत्रापगर्भेना च सादर्यादा भवति सख्यत्तरादा भवति and one of his illustrative verses below would mean that he would accept *Apahnuti* in cases of *asādrśya* also. The second commentator

1 The question whether *sādrśya* is involved in *Ullekha* or no has no figured in the discussions of *Ullekha* in all the *āśā* works.

2 In 131 132 A S ed. Herein Ruyyaka recognises two varieties of *Apahnuti* the first where *sādrśya* leads to *apahnara* and the second where *apahnara* leads to *sādrśya*. उभयधापि अपहृतिर्गर्भेना । सादर्यपर्यवसायिना वापहृतापहृत् पर्यवसायिना वा सादर्येन भूतायां हवस्योभयत्र विद्यमानत्वात् ।

सादर्यव्यत्यये यत्रापहृत् उभावपहृति ।

अपहृत्वाय सादर्ये यत्रापहृत् उभावपहृति ॥

Samudrabandha is not elucidatory in his text on *Apahnuti*. Vidyācakravartin on the other hand, expressly mentions the *anuvṛtti* of *sādṛśya*.

ननु यदि साहस्यद्वस्त्वन्तरप्रतीतिरिहापि को विशेषः तद्व्यस्य भ्रान्तिमत इत्याह—
—*Saṅjivani*, p. 62

The point whether *Apahnuti* involves *sādṛśya* or not is an interesting enquiry. A historical study of *Apahnuti* from Daṇḍin to Viśveśvara, author of the *Ālamkāraśaustubha*, reveals the fact that *ālamkārikas* are not unanimous in the recognition of *sādṛśya* as an essential requisite of *Apahnuti*. No doubt, most of the *ālamkārikas*, like Bhāmaha¹, Udbhaṭa², Vāmana³, Rudraṭa⁴, Vidyānātha⁵, Appayya Dīkṣita⁶ and Jagan-nātha Paṇḍita⁷ explicitly mention similarity as a regular feature of *Apahnuti*. As a matter of fact, Rudraṭa, Mammata⁸ and Jagan-nātha refer to the two objects as *Upamāna* and *Upameya*. Yet, there are others who are either not clear regarding the relationship between the two objects or admit of both similarity and dissimilarity in *Apahnuti*. Daṇḍin⁹ accepts *Apahnuti* in instances

1. *Kāvyaśāstramālā*, III. 21

अपहृतिरमीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।

भूतार्थोपपन्नदस्याः क्रियते चाभिधा यथा ॥

2. *Kāvyaśāstramālārasāṅgraha*, V. 3 ॥ the same as the above definition of Bhāmaha except for the fourth pāda that reads as निरन्तरः क्रियते इयं ।

3. *Kāvyaśāstramālārasāṅgraha*, III. 5, ममेन वस्तुनाऽन्यापलापोऽपहृतिः ।

4. *Kāvyaśāstramālā*, VIII. 57

अतिसाम्यादुपमेयं यस्यामसरेव कथ्यते नदपि ।

उपमानमेव सदिति च विशेषापहृतिः तोयम् ॥

Rudraṭa brings *Apahnuti* under the *upamya* group.

5. *Pratīparudhīya*, ॥ 273. निषिध्य विषयं साम्यादन्यारोपे क्षपहृतिः ।

6. *Citrāmṛtānand*, p. 70

प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकृत्यनन् ।

साम्यादपहृतिरान्यभेदाभेदवती दिष्टा ॥

Kuraliyānanda, pp. 25-6. शुद्धापहृतिरन्यस्यान्यारोपायौ धर्मनिश्चयः । ... वर्णनीये वस्तुनि तत्सदृशतयाऽपहृतिः ...

7. *Rasagangādhara*, p. 365. उपमेयतावच्छेदकनिषेधमामानाधिकरूपेनारोप्यमाण-मुपमानतादात्म्यमपहृतिः । Pp. 365-6 give the many varieties of *Apahnuti*.

8. *Kāvyaprakāśa*, T. S. S. ed., Part II. p. 259

उपमेयनगद्यं हृत्वोपमानं तत्समया यत्स्याप्यने सा रवपहृतिः ।

9. *Kāvyaśāstramālā*, II. 201

where there is the concealment of an object by another, irrespective of the underlying similarity between the two concerned objects

अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदशनम् ।

न पञ्चेषु स्मरस्तस्य सहस्र पत्रिणामिति ॥

Nageśa also in his *Uddyota* on the *Kāvya-prakāśa* (Ānandaśrama ed., p. 473), holds the same view regarding *Apahnuti*:

किञ्चिदपह्नुत्य कस्यचित्प्रदर्शनमपह्नुतिरित्येव लक्षणम् ।

Dandin², under *Tattvapahnava Rūpaka* (*Kāvya-darśa*, II 94-95), that is the same as *Apahnuti* of later-day writers, does not make any mention of the underlying similarity between the two objects though the words *padma* and *mukha*, *netra* and *bhramara* used in the illustrations cited by him do indicate similarity. It is therefore seen that Dandin's *Apahnuti* is of a very general nature and he does not refer to *sādrśya* under *Apahnuti* or *Tattvapahnava Rūpaka*. Bhoja³ accepts varieties of *Apahnuti* based on both *aupamya* and *anaupamya*. Vidyādhara,⁴ Viśvanātha,⁴ and Viśveśvara⁵ are vague in their definitions and explanations. Śobhākara⁶ is unique in his definition and explanation of *Apahnuti* and like Jayaratha accepts *sādrśya* as well as other sorts of relationship between the two objects in *Apahnuti* (*Ibid.*, p. 41, एते साधर्म्योदाहरणे । सवन्धान्तरनिमित्ता यथा—)

1 नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रं भ्रमराविमौ ।

मुखादित्वं निवर्त्यैव पद्मादिवेन रूपणत्वं ।

उद्भासितगुणोत्कर्षं तत्त्वापह्नवरूपकम् ॥

2 *Sarasvatikanthadhara* IV 41 3

औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोऽयते ।

3 *Ekavālī* VIII 11

कलयति विषयेऽपह्नवमारोप्य यत्र भासते सुतराम् ।

4 *Sahitya-darpana* V 37 38 mention two distinct varieties of *Apahnuti*—

प्रकृतं प्रतिपिध्यान्यस्यापनं स्यादपह्नुति । and

गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।

यदि इलेखेणान्यथा वा अन्यययेत्साप्यपह्नुति ।

In both the above varieties Viśvanātha does not make clear the implication of *sādrśya*. However in his example for the first, there is similarity between the two objects while this is not the case in the illustration for the second.

5 *Alaṅkāra-kauśubha* pp. 235 6 प्रकृतं निपिध्म मिश्रतमया प्रोक्तावपह्नुति कथित ।

6 *Alaṅkāra-Ratnākara* pp. 40-2

It is evident from the above brief survey of the history of *Apahnuti* that though a majority of the *ālaṃkārikas* recognises similarity in *Apahnuti*, some of them are equivocal. Appayya Dīkṣita¹ and Viśveśvara² clearly point out this difference of opinion amongst *ālaṃkāra* writers regarding similarity being involved in *Apahnuti*. Ruyyaka does not explicitly make clear the above factor in *Apahnuti*, though, as already pointed out, his *Apahnuti*-illustrations involve similarity and the *Apahnuti*-reference under *Śleṣa* mentions the implication of similarity. Of the three commentators Vidyācakravartin is clear and direct on this point.

(c) *Varieties of Apahnuti*: Though the figure *Apahnuti* has been recognised by earlier authors, Ruyyaka is the first *ālaṃkārika* to give its varieties and sub-varieties. He gives three varieties :

(1) To negate first the real character of the object and then to superimpose another character.

(2) To superimpose first and then negate the original.

(3) To conceal the real nature by the use of words like *chala* and *chadma*.

After illustrating the first two varieties of *Apahnuti*, Ruyyaka, under the verse "*Udbhrāntojjhita*" etc., cited to exemplify the third variety, says that no doubt the last variety of *Apahnuti*, in its turn, admits of two sub-varieties, *āropapūrvakāpahnava* and *apahnava-pūrvakāropa*. Ruyyaka points out, in this context, that under the third variety of *Apahnuti* also, it is possible to have two sub-varieties, according as the superimposition of the *viśayin* over the *viśaya* follows or precedes the negating of the real nature of the concerned object. But he has not accepted these sub-varieties due to the lack of any peculiar charm or novelty in this classification.

एतस्मिन्नपि भेदेऽपह्नवारोपयोः पौर्वापर्यप्रयोगपर्यायभेदद्वयं संभवदपि न पूर्व-
वच्चित्रतामावहतीति न भेदत्वेन गणितम् ।

—Sarrasva, N. S. ed., pp. 65-66

Following his predecessors, Ruyyaka rightly accepts the dictum that poetic charm alone is the criterion for classifying

1. *Citrāmṛtāṃśa*, p. 72

2. *Op. cit.*, p. 235

and accepting the many varieties of a figure. It is proper to accept only the above-mentioned three varieties of *Apahnuṭi*; for, in the first variety, there is *apahnavapūrvakāropa*, while in the second, *āropapūrvakāpahnava*. This necessarily puts down the condition for having two different sentences, the superimposition of the *visayin* over the *visaya* in one, and the negation of the *viśaya*'s real nature in another. The third variety of the figure, namely, of concealing the real nature of the *visaya* by the usage of words like *chadma* and *chala* is distinct from the first two varieties, in its having a single sentence. It is possible that in examples of the last variety, the superimposition may precede or follow the concealment of the *visaya*. But since the poetic charm of the verse is not much dependent on this factor it is proper not to recognise these two varieties as distinct. Vidyācakravartin is the only commentator who brings out this idea very clearly.

अभेदमाकृतम् । यद्यपल्लवारोपणीर्वापर्यविपर्यय भेदद्वयं भवत्येव, न तु चमत्कार कश्चित् । न हि भेदमभवोऽनवारप्रयत्नहेतुरपि तु सचमत्कारभेदमभव । सचमत्कारिता च सति वाक्यभेदे स्यात् एकवाक्यतायां तु च्छन्नादिशब्दस्य पूर्वोपर्ययविपर्ययप्रसङ्गेऽपि न प्रतीतिभेद कश्चित् क्रियाविरोधत्वेन क्रियापेक्षया प्रतीती प्राचम्यनियमात् । अतश्छन्नादिप्रयोगे द्विधा न गणितम् ।

—*Saṅgīṭa* p 65

(xvi)

Utprekṣā. This is one of the few figures that is dealt with in great detail by Ruṣyaka not only in the well-known published *Alamkāra* work, the *Sarasa*, but also in the unpublished *Alamkāranusārinī*, *Harṣacarita-vārttika* and *Sahitya Mīmāṃsā* as evidenced in the references to them in the *Sarasa* itself and in the *Vimarśinī* of Jayaratha.

एवमपि ममन्मोगमाप्रतिपादकविपर्ययेऽपि हर्षवद्विस्तारितिके साहित्यभोमालाभां च तेषु तेषु प्रदेशेषुदाहृता इह तु अन्यविम्बरभवाप्र प्रपञ्चिता ।

—*Ruṣyaka, Sarasa, N S ed p 77*

Jayaratha refers to *Alamkāranusārinī* on three occasions, under the figure *Utprekṣā*

मत्र एवालङ्कारानुसारिण्यां अन्यवृत्तानयोगेति ममयो दक्षित ।

—*Vimarśinī*, p 73

तदुक्तमलङ्कारानुसारिण्यां 'प्रतीयमानोत्प्रेक्षाभेदा अष्टचत्वारिंशत्' इति ।

—*Ibid*

एतच्चासङ्गारानुसारिण्यामुत्प्रेक्षाविचारे ग्रन्थवृत्तं दक्षितम् ।

—*Ibid*, p 76

Ruyyaka, in his *Alamkāra sarvasva*, breaks new ground in the definition and formulation of the numerous varieties of *Utprekṣā*

(a) *Definition of Utprekṣā* While defining this figure as अव्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा Ruyyaka introduces the word *adhyavasāya*, instead of *sambhāvanā* that is used by a majority of his predecessors and successors¹ Ruyyaka's acceptance of *adhyavasāya* as a requisite of *Utprekṣā* in the *sūtra*, necessitates an elaborate explanation in the *ṛiti* of the concept of *adhyavasāya* He first defines *adhyavasāya*, recognises two of its varieties and then equates one of them with *sambhāvanā*, *uha abhīmana* and *Utprekṣā*

(70 ff, N S ed)

If identity is effected owing to the concealment of the object of description by the object superimposed, it is called *adhyavasāya*

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिविषयिणोऽव्यवसायः ।

There are two varieties of *adhyavasāya*—*sādhya* and *siddha* It is called *sādhya* (being accomplished or perfected), owing to the probable identification of the *viṣayin*, with the *viṣaya* when the characteristic pertaining to the *viṣayin* is imposed on the *viṣaya* The characteristic that is either a *guṇa* or *kṛiyā* which is present in the *viṣayin* and not present in the *viṣaya* is the basis of the false representation of the former as the latter Hence the *viṣayin* is falsely identified with the *viṣaya* The process of identification (*vijāpāra*) is therefore prominent in the *sādhya* variety of *adhyavasāya* ■

1 लोशनिनान्तविषया भावाभावाभिमानतः ।
समावनेषमुत्प्रेक्षा

—*Uddhāraśa Kāryamāmlārasāraśa ngrā' n* III 47

भेदेऽभावनोत्प्रेक्षा प्रत्यक्ष परामना ।

—*Sādhyaśāstra* 40

विषयिणः समावनमुत्प्रेक्षा ।

—*Alamkāra Śāstra* p 47

समावनमप्युत्प्रेक्षा प्रत्यक्ष समेन यः ।

—*Ādyaśāstra* TSS ed Part II p 271

साध्यो यत्र विषयिणोऽसत्यतया प्रतीतिः असत्यत्व च विषयगतस्य घर्मस्य विषय
उपनिबन्धे विषयिसमवित्वेन विषयासमवित्वेन च प्रतीतेः । घर्मो गुणक्रियारूप-
तस्य सभावसमवप्रतीतो सभावधर्मस्य तत्रापरमार्थतयासत्यत्व प्रतीयते, इतरस्य तु
परमार्थतया सत्यत्वम् । यस्यासत्यत्वं तस्य सत्यत्वप्रतीतावध्यवसाय साध्य ।
अतश्च व्यापारप्राधान्यम् ।

In *siddhādhyavasāya*, the *viṣayin* falsely represents the
viṣaya 'in toto'.

सिद्धो यत्र विषयिणो वस्तुतोऽसत्यस्यापि सत्यतया प्रतीतिः ।

When the identification between the *viṣaya* and *viṣayin* is
being effected and the process of identification is consequently
prominent, the type of *adhyavasāya* is the same as *sambhavana*
and *Utprekṣā*. Thus it amounts to define *Utprekṣā* as the fancying
of a contextual object in the garb of the non-contextual owing to
the common relationship of *guna*, *kriyā*, etc.

तत्र साध्यत्वप्रतीतो व्यापारप्राधान्ये अध्यवसाय. सभावनमभिमानस्तर्क ऊह
उत्प्रेक्षेत्यादिषट्दैर्घ्यते । तदेवमप्रकृतगतगुणक्रियाभिसम्बन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृत-
सभावनमुत्प्रेक्षा ।

The very introduction of the term *adhyavasāya* which is a
knowledge of certainty poses a problem, for *Utprekṣā*, as everyone
knows, turns on the element of fancy or *sambhavana*. As seen
presently, Ruyyaka is the first author to introduce *adhyavasāya*
in *Utprekṣā* and this fact probably explains his elaborate treat-
ment of the above term in the figure. In the three commentaries,
different points arising out of Ruyyaka's statements are dealt with
by the respective commentators with varying emphasis. Jayaratha
(p 69) in the first instance, clearly marks off the provinces of
samdeha, *tarka* and *sambhavana* and points out that while the first
two are at the two ends, the last-mentioned occupies a middling
position.

“ इत्युभयविशेषस्मरणजन्मनः मदेहादेवतरविशेषस्मरणजन्मा विनियते
तर्क इत्याद्यवान्तरमतिगहनमनयोरस्ति भेदमाधन तत्पुन प्रवृत्तानुपयोगादिह
नोक्तम् । तेन मन्देहनिश्चयान्तरालवर्ती तद्विलक्षणः सभावनाप्रत्ययस्त्रिगङ्गुरिव
सम्बन्धानोऽवस्याभ्युपगन्तव्यः ।

Jayaratha then takes up *adhyavasāya*, which, according to
him, is of two types—*śārasika* and *utpadita*. It is *śārasika* as in
Bhāratīman, where the perceiver identifies the *viṣayin* owing to

a mistaken notion, and he is not at all conscious of their distinction. In other words, the identification between the *viśaya* and the *viśayin* is voluntary, and takes place of its own accord (*svarasatah*) owing to some circumstances. *Adhyavasāya* is *utpadita* (volitional), when the *viśaya* and the *viśayin* are identified for a purpose though the speaker is fully aware of the distinctness of the two objects.

अनोच्यते—इह द्विधास्त्यध्यवसायः स्वारसिक उत्पादितश्च । तत्र स्वारसिके विषयानवगम एव निमित्तसामर्थ्यात्स्वरसत् एव विषयः (यि ?) प्रतीतेरुल्लासात् । न ह्यवगतशुक्तिकास्वरूपस्य प्रमातुः कदाचिदपि रजतमिदमिति प्रत्ययोत्पादः स्यात् । इतरन तु विषयमवगम्यापि तदन्तःकारेण प्रतिपत्तौ स्वात्मपरतन्त्रविकल्पनाद्विषये (यि ?) प्रतिपत्तिमुत्पादयेत् । अनान एव हि विषयविविक्त विषयः तत्र प्रयोजनपरतया विषयिणमध्यवस्येम् । तत्राद्यो भ्रान्तिमदादिविषयः इतरस्तु त्रेधा विषयः ।

According to Jayaratha, it is only *utpadita adhyavasāya* that comes under the province of *Utprekṣā*. This *adhyavasāya* again is of two types—*sādhya* and *siddha*, as accepted by Ruyyaka. Jayaratha (p. 69) makes clear the distinction of *sādhya* and *siddha adhyavasāya*. *Adhyavasāya* is called *siddha* (or fully accomplished) when the *viśayin* or *adhyavasāya* is prominent due to the non-mention of the *viśaya* which is consequently *niḡirya* or concealed. *Adhyavasāya* is *sādhya* when due to the usage of *sambhāvana-pratyayas* like *iti*, the *viśaya* is *niḡirya-māna* or in the process of being concealed, whence the *kriyā* or *vyāpāra* of *adhyavasāya* is prominent.

सिद्धो यत्र विषयस्यानुपात्ततया निगीर्णत्वादध्यवसितप्राधान्यम् । साध्यो यत्रेवाध्यापदानात्स भावनाप्रत्ययात्मकत्वाद्विषयस्य निगीर्यमाणत्वादध्यवसायक्रियाया एव प्राधान्यम् ।

An important point that Jayaratha tackles and, which the two other commentators do not touch upon in the same manner, is Śobhākara's criticism of the definition of *Utprekṣā* by Ruyyaka on the basis of the *sādhya* variety of *adhyavasāya*. Śobhākara would prefer to avoid the term *adhyavasāya* and use instead the term *sambhāvana*.¹ Replying to this Jayaratha says that this is a distinction without a difference.² On the basis of the copious

1 Cf. his definition of *Utprekṣā* (*Alaṅkāra Ratnākara*, p. 47).

2 Cf. *Alaṅkāraśaṭṭha vyākhyā* (pp. 180-181) the view of Nyāyapaśanana who doubted the difference between *adhyavasāya* and *sambhāvana*.
(Contd. on next page)

references found in Ruyyaka himself, he shows that *sambhāvana* is only another name of the *sādhya* variety of *adhyavasāya*

यदेव चाध्यवसायस्य साध्यत्वं तदेव सभावनात्मकम् ।

—*Sarvasva N S* ed p 70

In respect of the sub varieties of *Utprekṣā* also, Jayaratha devotes much attention to the criticism offered by Śobhakara

A point to be noted in the commentary of Samudrābandha (p 55) is his verbatim quotation of an earlier commentator, not yet identified, who clarified the exact nature of *adhyavasāya* and *asatyatva* in a slightly different manner

The third commentator Vidyācakravartin, first discusses the general nature of *adhyavasāya* and then, the type that comes within the province of *alamkāra*. According to him, *adhyavasāya* is of two types—*saṃyagatmā* and *mithyārūpa* that is valid and invalid knowledge. Neither of these types of certain knowledge could be useful for *alamkāra*. On the other hand, there is a knowledge different from either in which the cogniser knows a thing as it is, and yet perceives it as another. It is this *adhyavasāya* that could be used in *alamkāra*, because it is out of the way¹ and can be made to possess some charm. In the latter *adhyavasāya*, Vidyācakravartin, again distinguishes two types—one in which the act of *adhyavasāya* itself is prominent and the other, in which the thing superimposed is prominent. It is only in the former case that we have *Utprekṣā*. And it is these two varieties that are referred to as *sādhya* and *siddha* in Ruyyaka's text

The elaborate classification of *Utprekṣā* is another noteworthy feature in the *Sarvasva*. It is well-known that great poets like Kālidāsa, Māgha and Bāṇa, in their flights of imagination revel in *Utprekṣā* and Ruyyaka has taken much trouble to analyse the innumerable instances of this figure found in literature. Almost all the later *alamkārikas* have followed

(Contd. from last page)

न्यायपञ्चाननादयस्तु 'सभावनाध्यवसाययाविरुद्धेति अत्रापि शाब्दबोधे इत्याहुः ।

- 1 It is evidently to this observation of Vidyācakravartin that Viśveśvara refers to in his *Alaṃkāraśāstraśūbhāṣya* (p 160)

सभावनमनध्यवसायभिन्नमिति । तस्योपपन्नं सभावनाप्रत्यायकत्वादङ्कारत्वमिति च प्रवर्तितम् ।

Ruyyaka in this aspect. The varieties of *Utprekṣā* are dealt with by Ruyyaka in two sections. In the first, the classification is based on the principle of *śācya* and *vyaṅgya*, the expressed and the implied and the principle of the idea involved being *jāti*, *guṇa*, *dravya* and *kriyā* as also *hetu*, *śarāpa* and *phala*. In the second section the classification of Ruyyaka proceeds on the basis of the admixture of *Utprekṣā* with other figures like *Upamā*, *Apahnuṭi* and *Śleṣa*¹.

At this juncture a ticklish point arises regarding the use in *Utprekṣā*, of 'iva' that is used also in *Upamāna*. There is, therefore, a need to distinguish 'iva' as used in the two figures. This is a point that Vidyācakravartin alone discusses and later writers like Kumārasvāmin², Appayya Dīkṣita³, Nāgeśa⁴ and Viśveśvara⁵ give due credit to Vidyācakravartin for clarifying this point. It is in connection with the well-known verse लिम्पती तमाङ्गानि etc given by Ruyyaka for *Kriyotprekṣā* that the question is taken up by Vidyācakravartin. According to Ruyyaka, the first line of the verse illustrates *Utprekṣā* and in the second line, there is only *Upamā*, and not *Utprekṣā* although in both cases 'iva' is used. It is in his comments on this portion of Ruyyaka that Vidyācakravartin offers the clarification that the ideas of the first line, namely, the anointing of darkness appearing to smear itself on the limbs, and collyrium appearing to fall in showers from the skies, are brought into being by the force of the poet's imagination. The idea in the second, namely, serving a bad master is a thing well-known in the world. It is this principle of the idea being a product of imagination or one of factual existence in life that makes for 'iva' being indicative of *Utprekṣā* or *Upamā*. As said already, the *kārikas* of Vidyācakravartin that sum up the distinction are quoted by later writers like Appayya and Viśveśvara.

1 Samudrabandha (pp 57-8) considers Ruyyaka's *vṛtti* एवा चार्थाभ्यापि धर्मविषये लिङ्प्रशब्दस्तुका कचिद् दृश्यते that deals with the mixture of *Utprekṣā* and *Śleṣa* as also the verse प्रसे स्थिता हिमवतोऽपि etc cited by Ruyyaka in this connection as interpolations. It is to be noted however that while the above statement *eva ca* etc is found in all the *Sarvasva* texts the illustrative verse is known only from its quotation and explanation by Samudrabandha.

2 *Ratnapana* II 281.

3 *Citrāmīmamsa* pp 7 and 73.

4 *Kavyaprakāśa Uddyota* pp 458-459.

5 *Alaṅkāraśaustubha* p 11.

अर्थात्तदुपह्वरम्—उपमानाशस्चेत्लोकतस्सिद्धस्तदोपमैव द्वयोस्सिद्धत्वादिवशब्दस्साधर्म्यं चोक्तम् । यदा तु कविकल्पितस्तदोत्प्रेक्षैव । उपमानस्य लोकतोऽप्यभवादिबशब्द सभावना चोत्पद्यति यत् । अत्रावान्तरश्लोकी—यदायमुपमानाश etc

—*Saṅgīvanī*, p 72

We may note another point in respect of *Utprekṣā* and the much-discussed verse *limpativa* etc, though the critical observation of Cakravartin on this point is made expressly in his *Sampradaya Prakāśinī* (Part II p 275) rather than in the *Saṅgīvanī*. In regard to *Utprekṣā* in *tamas* and *lepana*, the *viśaya-viśayi-bhava* according to Ruyyaka is between *tamas* on the one hand and *lepana* on the other. This he states for the reason that the *viśaya* being the basis of poetic fancy, it should find express mention in the verse and not allowed to be understood by implication (*gamyamāna*)

न च विषयस्य गम्यमानत्वं युक्तम् । तस्योत्प्रेक्षिताधारत्वेन प्रस्तुतस्याभिधानुमुचितत्वात् ।
—*Sarvasva*, N S ed p 81

Vyāpana cannot be the *viśaya* of *Utprekṣā*, according to Ruyyaka, for it is itself *gamyamāna*. But this view of Ruyyaka differs from that of Mammaṭa according to whom, *vyāpana* is fancied as *lepana*, that is, *vyāpana* is the *viśaya*. In his commentary (Part II p 275) on this in Mammaṭa, Vidyācakravartin points out how this view differs from that of Ruyyaka¹. It may be noted that Vidyācakravartin tries to reconcile the two positions, using his ingenuity Vidyācakravartin says that even in the view of Mammaṭa, *vyāpana* is not *gamyamāna* as its *dharma*, 'tamas', is mentioned

(xii)

Atiśayokti Ruyyaka defines the figure in the following terms—अप्यवगितप्राधान्यं त्वनिशयाक्तिः । He has already explained under *Utprekṣā*, about the two types of *adhyaśayaśaya*, *sādhyā*, and *siddha*, and how the latter is the basis for charm in *Atiśayokti*. Under the latter figure also, he explains in the *vṛtti*, the distinguishing features of the two varieties of *adhyaśayaśaya*. After defining the figure, Ruyyaka formulates five varieties—(a) non-

1 For the different viewpoints of Mammaṭa and Ruyyaka on the verse in question, see Mm Kane's notes on the *Sikṣitadarpana* pp 147 149

distinction of two objects when there is distinction (b) and *vice versa*, (c) non-relation between two objects when there is relation and (d) *vice versa*, and (e) inversion of the cause and effect. The acceptance of the second and fourth varieties referred to above necessitates a detailed explanation of the mode of *adhyavasāya* in *Ātīśayokti*, though it is accepted on all hands that it is *siddha adhyavasāya* that comes under the purview of this figure. The passage of the *vr̥tti* in the *Sarvasa* (N S ed p 90) अत्र चानिश्चयाख्य यत्फलं ' ' एवमन्यत्रापि ज्ञेय, after the illustrations of the varieties of the figure, discusses in detail the implications of the manner of identification. Jayaratha, in a detailed critique on the passage considers it an interpolation. Vidyācakravartin, as also Smudra bandha accepts the passage as genuine, the former offers lucid comments also on it. At the end of his treatment of *Ātīśayokti* Vidyācakravartin sums up in a *karikā*, *abhedadhyavasāyah*, etc., which is quoted by Mallinātha¹, Kumārasvāmin² and Narasimha-lavi³. From the last-mentioned fact, it is clear that later writers attach some importance to Vidyācakravartin's treatment of the figure.

According to Ruyyala's definition *Ātīśayokti* is seen in instances where the *adhyavasāya* or the thing identified is prominent. This is possible if the *viśaya* is thoroughly hidden by the *viśayin* due to the completion of the *adhyavasāna*. Hence the *viśayin* or *adhyavasāya* prevails over the *viśaya*. Having considered the *viśayipradhanya* as the criterion for charm in *Ātīśayokti*, Ruyyala accepts, as already stated, five varieties of the figure. After illustrating the above varieties of *Ātīśayokti* Ruyyala enters into a discussion as to what is it that gets merged into another with which it is identified. According to him, what is common to all varieties of *Ātīśayokti* is a certain extraordinariness which is conveyed in different ways and expressions like "*bhede abhedah*". The object of such a statement is to concretise a sense of surpassing excellence and that is also the cause or motive for the *adhyavasāna*. This clarification is necessitated as Vidyācakravartin explains by the difficulty of applying a general definition of *adhyavasāya* in *Ātīśayokti* to the varieties other

1 *Ekavākī Taralā* p 337

2 *Ratnapāna on the Pratyaprudhīya* II 208

3 *Nañjarajayaśobhāsana* p 181

than the first. According to this clarification, the *adhyavasāya* turns on the fruit (*phala*) of *atīśaya* and does not relate directly to the objects themselves.

यदिह भेदेऽभेदादिरूपाया अतिशयोक्तिनिमित्तभूतं प्रयोजकमतिशयाह्यं फलं
तत्राभेदाध्यवसायो न तु फलिनोः ।

अभेदाध्यवसायो हि फलेऽतिशयनामनि ।

न पुनः फलिनोस्तत्राभेदे भेदो न सिध्यति ॥

—*Saṃjivani*, pp. 84-85

It is this idea that is summarised in his *kārikā*, which is referred to, as already noted, by later writers¹.

The passage in which this point is clarified in *Ruyyaka* is considered an interpolation by Jayaratha. The reason for Jayaratha considering it an interpolation is the supposed contradiction of this passage with the earlier observation of '*Ruyyaka* under the first variety of *Atīśayokti*. Jayaratha, 'however, is not quite correct as this very passage is necessitated by, not the first variety where *adhyavasāya* has to be understood between two '*dharma*'s but with reference to the *atīśaya* which is the eventual result. The knowledge of later writers of this passage in question also supports its genuineness.

(xviii)

Vyatireka : A study of the history of *Vyatireka* is interesting and *Ruyyaka* occupies an important place in the evolution of the figure. *Ruyyaka*, in his *Sarvasva*, expressly offers two varieties of the figure—one, the generally well-known variety in which the *upameya* excels over the *upamāna* in some respects, and another, in which the difference between the two consists of the inferiority (*nyūnatva*) of the *upameya*.

भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिनये विपक्षे वा व्यतिरेकः ।

1. (a) स्वतः सिद्धकविप्रीदोक्तिसिद्धातिशयोः फलभूतयोर्भेदाध्यवसायस्य सर्वभेदव्याप-
वरान् । यदाह सञ्जीवनकारः — *—Eldraṭi Tarala*, p. 237

(b) " " अतः स्वतस्मिद्वप्रीदोक्तिसिद्धयोर्निमित्तयोः फलरूपयोर्भेदश्चोपमेदाध्यवसायः
न पुनः फलिनोस्तयोर्वोस्तत्राभेदे अन्यभेदाध्यवसायक्यनायोमान् । तदुक्तं चक्रवर्तिना

—*Ratnāpana*, p. 187

(c) अत्र तच्छब्दव्यतिरेके नञ्प्राप्ते विषये विषयिभूतपार्थभेदप्रतीतिनिबन्धनात्तत्राज्ञा-
नुज्ञाभेदवृत्तिगुणोन्मेषयोः फलयोर्व्याप्यवसायादतिशयोक्तिः न ॥ फलिनो-
विषयविषयिणोः । तदुक्तं चक्रवर्तिना— *—Nāṇajayajñāṭhāpana*, p. 118

Mammaṭa, the immediate predecessor of Ruṣṣaka, deals with the figure in some detail and is clear on the point of *Vyatireka* having only one variety, and that, the first one consisting of the excellence of the subject on hand over the *upamāna*.

उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

Incidentally, in the *vytti* explaining the above definition, Mammaṭa quotes the verse *kṣiprah kṣiprah* etc., and refers anonymously to the wrong explanation of the figure in the verse by an Ālaṅkārika. Mammaṭa further adds his own explanation of the figure in the verse in question.

क्षीणः क्षीणोऽपि... इत्यादावुपमानस्योपमेयाधिक्यम् इति यत्केनचिदुक्तं तदयुक्तम् । अत्र यौवनगतास्येयस्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

It may be noted here that the verse referred to above is quoted by Ruṣṣaka in his *Sarvasva* to illustrate his second variety of *Vyatireka* in which there is the inferiority of the *Upameya*. Vidyācakraṣartin, in his *Sampradāyaprakāśinī*, points out this difference in view¹ between Mammaṭa and Ruṣṣaka, though in his *Saṁjivani*, he does not offer any additional remark on this point. Some commentators on the *Kāvya-prakāśa*,² as also later writers like Mallinātha³ and Kumārasvāmin,⁴ have taken the *Sarvasva-kāra* as the Ālaṅkārika in the mind of Mammaṭa. This would appear, on the very face of it, an anachronism; for, Ruṣṣaka who has written the *Samheta* on the *Kāvya-prakāśa*, can at best be only a younger contemporary of Mammaṭa.

The figure *Vyatireka*, in which the distinction between the *upamāna* and *upameya* is brought about prominently by the poet is a well-known figure since Bhāmaha and Daṇḍin. A close study of the verses that have been taken to illustrate *Vyatireka*, reveals a variety of ways in which the distinction between the *upamāna* and *upameya* is brought about. Daṇḍin (*Kāvya-darśa*, II. 180-97) illustrates the many varieties of the figure in his *Vyatirekakakra* and Bhoja⁵ also closely follows him.

1 See Mm. P. V. Kane's *Notes on the Sāhityadarpana*, pp. 174-175 for the conflicting views between Mammaṭa and Ruṣṣaka on this figure.

2 Vidyācakraṣartin, *Kāvya-prakāśa*, T. S. S. ed. Part II. pp. 317-318, Bhaṭṭa-gopāla, *Ibid*; Jhalakikara, *Kāvya-prakāśa*, N. S. ed. p. 625

3 *Ekāpāṇi Tarala*, p. 249

4 *Ratnāṣana*, p. 314

5 *Saravaliṅkaṇṭhābhāṣana*, III. 32 ff.

Udbhata¹ refers to three varieties of *Vyatireka*. In the first of them, Udbhata defines the figure in a general way, like Bhāmaha and points to the bringing about of a speciality between the *upamāna* and *upameya*. This variety is two-fold, according as the cause or motive of such a statement is mentioned or not. In the second variety, according to Udbhata an illustration (*Dṛṣṭānta*) by contrast would also fall within the scope of *Vyatireka*, for here too, a feature of distinction between the *upamāna* and *upameya* is mentioned. In the third type, a word capable of giving rise to double meaning is separately referred to in the two senses and thus the distinction between them is brought about.

The two commentators, Pratihārendurāja and Tīlaka, refer to the possibilities of a larger number of sub-divisions of *Vyatireka*, which figure also in Mammaṭa's treatment of the figure. Pratihārendurāja's commentary (pp 37-38) is specially to be noted for the point which we are considering here. He says that *Vyatireka* would occur in both cases, when there is some superiority of the *upameya* over the *upamāna* and also some inferiority of the *upameya* with reference to the *upamāna*—the position that Ruyyaka also takes.

तत्र ह्युपमानादुपमेयस्योपमेयादुपमानस्य वा केनचिद्विशेषेणातिरेकः प्राधिपत्य
तस्माद् व्यतिरेकः ।

However, earlier than Pratihārendurāja, it is Rudraṭa who refers to two varieties² of *Vyatireka*, namely, the superiority of the *upameya* or its inferiority. Rudraṭa's treatment is pertinent to our discussion as it is he who quotes the illustrative verse *kṣīṇaḥ kṣīṇaḥ* etc., which also forms part of our discussion. Now, according to the commentators on the *Kāvyaprakāśa*, Māṇikyācandra³ and Someśvara⁴, who are earlier to Vidyācākravartin, Mammaṭa is having in mind Rudraṭa when he criticises this verse as providing an illustration for the superiority (*adhikya*) of the *upamāna* over the *upameya*. This is likely, though the word

1 E A S S G O S ed II 12 18

2 Kāvyaśamukha VII 86 and 89

या गुण उभये स्यात्प्रतिपत्त्यौ च दोष उपमाने ।

व्यस्तगमस्तन्यस्तौ तौ व्यतिरेकं त्रिधा वृत्तः ॥

यो गुण उपमाने वा तत्प्रतिपत्त्यौ च दोष उपमेये ।

भवती यत्र समस्तौ न व्यतिरेकोऽप्यनन्यस्तु ॥

3 Kāvyaśamukha Mysore University Oriental Library Publication No 60 p 350

4 Kāvyaśamukha Pijashān Padana Granthamālā part I p 220

adhikya is not found in Rudraṭa nor in his commentator Namiśādhū who must have written immediately before Mammaṭa. The word *viśeṣa* is found in Udbhaṭa, and in his commentary Indurāja, who also wrote just before Mammaṭa, explains *viśeṣa* as *adhikya*. But Indurāja does not quote the verse *kṣīṇaḥ kṣīṇaḥ* etc.

The argument of Mammaṭa who does not accept a second variety has some substance in it. One describes a thing on hand to bring out its excellence or importance and not to show its inferiority. 'In the case of the verse *kṣīṇaḥ kṣīṇaḥ* etc., Mammaṭa's illustration would be that the resultant idea is something in favour of the *upameya*, hence, in substance, an *adhikya* and not a *nyūnata*

(xix)

Śleṣa : This is a figure that has engaged the attention of the *ālaṃkārikas*, earlier and later, as also modern writers on *ālaṃkāra*. Amongst the former, Udbhaṭa, Mammaṭa and Ruṣyaṅga stand out prominently in respect of three different conceptions of *Śleṣa* and the relationship of that figure with other figures. The peculiar nature of *Śleṣa* due to its dependence on both *śabda* and *artha* necessitated also the formulation of the criteria on which *ālaṃkāras* were to be distinguished as those of *śabda* and *artha*. The clear formulation of this distinction and its history starting with Tīlaka, the commentator on Udbhaṭa, has been dealt with fully by my Professor¹. As is clear from their respective texts, Mammaṭa and Ruṣyaṅga take opposite stands in the conception of *Śleṣa* and its relationship with other figures. Vidyācakravartin who happens to be commentator on both the texts, makes a special mention of this difference of opinion between the two writers.

ये ह्यलङ्कारसर्वस्वे श्लेषालङ्कारपारगाः ।

पूर्वपक्षविदस्ते स्युरिह श्लेषेऽपिकारिणः ॥

—*Sampradāyaprakāśinī*, Part II, p. 240

इत्यन्यानिर्भरतया अनेन प्रपञ्चितापि काव्यप्रकाशकृता प्रतिपदं खण्डितोऽयं श्लेषालङ्कारः । खण्डनयुक्तयस्तु अनौचित्याग्नेह लिख्यन्ते । संप्रदायप्रकाशिन्यां तु काव्यप्रकाशटीकायां वितत्य दक्षिता इति तत् एवावधार्याः ।

—*Saṅgītanī*, p. 132

1 See Dr. V. Raghavan, *Bhoja's Śṛṅgāra Prakāśa*, (1963), 380ff

Of the two writers, Mammāṭa, following the theory of *Anvayaavyatireka* on the question of the assignment of the figures to *śabda* or *artha*, considers *Śleṣa* as a *śabdālamkāra* and accordingly deals with it in the ninth *Ullāsa* 'Ruyyaka, on the other hand, following the *Āśrayāśrayibhāva* theory on the same question, lays equal emphasis on the elements of *śabda* and *artha* and considers *Śleṣa* as an *ubhayālamkāra*. The distinction between *Śabdāśleṣa* and *Arthāśleṣa* is clearly brought out for the first time by Ruyyaka through analogy, in the case of *Śabdāśleṣa*, he cites the analogy of *Jatukāṣṭhanyāya* and in the other, *Arthāśleṣa*, *Ekavṛntagataphaladvayanāya*. That is, in *Śabdāśleṣa*, two entities, namely the two *śabdas*, get fused together like lac and a piece of wood and in the case of *Arthāśleṣa*, the two *arthas*, like two fruits, hang together on a single word as on a single stock. Ruyyaka, of course, does not deal with *ālamkāras*, as Bhoja does, in three classes—those of *śabda*, of *artha* and of both, *ubhaya*. Nor does he bring a large number of well-known *arthālamkāras* under the third category of *ubhayālamkāra* as Bhoja¹ does. But Ruyyaka's recognition of *Śabdāśleṣa*, *Arthāśleṣa* and *Ubhayāśleṣa* can be taken as an evidence of such a threefold classification being present in his mind. Moreover, at the end of his treatment of *arthālamkāras*, in his resume, Ruyyaka indicates a re-classification of all *ālamkāras* into these three groups. In that connection, Ruyyaka considers *Śleṣa* as an *Ubhayālamkāra*.

एवमेते शब्दार्थोभयालङ्काराः सूचिताः । ... सत्र शब्दालङ्कार उपमादयः
अर्थालङ्कार उपमादयः उभयालङ्कार सादानुप्रासादयः । संसृष्टिसंकरप्रकारयोरपि
नयोश्चित्तद्रूपत्वात् ।

Explaining the above passage, Jayaratha (pp. 256-257) makes it clear that Ruyyaka considers *Śleṣa* as an *ubhayālamkāra*.

के ते शब्दार्थोभयालङ्कारा इत्याशङ्क्याह—उन्नेत्यादि । आदिग्रहणादनुप्रासान्वय-
श्लेषादीनां ग्रहणम् । ननु च सादानुप्रासश्लेषयोरेवोभयालङ्कारत्वे(त्य?)पूर्वमुक्त्वा
उभयालङ्कार इति... अतश्च अन्यद्वन्मते सादानुप्राससंसृष्टिः । श्लेषाणा-
(दीना?)मेवोभयालङ्कारत्वम् ।

Vidyācakra-vartin, under *Śleṣa* itself, makes clear the same idea. He says at the end of *Śleṣa* (p. 132)—

1. For a list of these and their detailed treatment, see Dr. V. Raghavan, *op cit.*, pp. 385-391.

शब्दसाम्यं भवेच्छ्लेषो विशेषणविशेष्ययोः ।

यद्येकोऽप्रकृतार्थश्चेद्भेदांशे भिन्नशब्दता ॥

शब्दार्थोनयनिष्ठोऽयम्

Also, while introducing the illustration सकलकलं पुरमेतद् etc.,—

एवमुभयालङ्कारतो प्रसाध्य वार्थवाधकविवेचनं... इत्थं निरवकाशत्वोभयालङ्कार-
त्वसिद्धौ ... —*Saṁśivanti*, p. 127

Before Ruyyaka, Udbhaṭa dealt with both *Śabdasleṣa* and *Arthasleṣa* and considered them in the fourth *varga* along with six other *arthalamkāras*, like *Preyas*, *Urjasvin* and *Udatta*. Ruyyaka follows Udbhaṭa in this respect. But he adds the third variety of *Ubhayasleṣa* and considers *Sleṣa* as an *ubhayālamkāra*. Mammaṭa, on the other hand, deals with *Sleṣa* exclusively as a *śabdālamkāra*¹.

Regarding the second point, namely the relationship of *Sleṣa* with other figures, Ruyyaka refers to two distinct views prevalent amongst *ālamkārikas*:

1. *Sleṣa* always occurs in combination with other figures, giving rise to them or contributing to their charm. The figure is therefore unique in as much as it has no independent existence but yet is a factor to be reckoned with, in expressions involving other figures. The corollary of the above view is that *Sleṣa* would override the other figures with which it appears, thereby making them subordinate or just show their head (*pratibhātamātra*). *Sleṣa* would thus be a *badhaka* or an *apavāda*. In this connection, the upholders of the above view cite the axioms येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति and निरवकाशा हि विधयः सावकाशान्विधीन् बाधन्ते that are used in Śāstraic texts².

1. For a discussion of *Sleṣa* as an *ālamkāra* of *śabda* or *artha* see: P. V. Kane, *Sāhityadāraṇa*, pp. 198-199, N. D. Banhatti, K. A. S. S. pp. 115-117.; K. P. Trivedi, *Ekāvaṁś*, 621ff.; Dr. S. K. Do, *History of Sanskrit Poetics*, Vol. II, pp. 232-234.

2. Cf. (a) *Mahābhāṣya* under "द्वित्रिचतुरिति वृत्त्वोऽर्थः" 83.43: नाप्राप्ते पूर्वोण्यं विभाषारभ्यते सा यथैवह बाधिका भवति चतुःकरोति चतुःकरोतीत्येवं चतुष्कपालेऽपि बाधिका स्यात् । (b) *Mahābhāṣya* under "शेषाद्विभाषा" (5. 4. 154): अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः । (c) Kumāri-abbātta's *Tantravārtika* (p. 860, *Ānandāśrama Sanskrit Series*, No. 97) निरवकाशेन सावकाशं बाध्यते ।

2 *Śleṣa* does occur independently, without the admixture of any other figure in instances like येन ध्वस्तमनोभवेन etc. On this view, *Śleṣa*, while in combination with other figures, enters into *Samkara* and has equal prominence with them (*tulyabala*) In case *Śleṣa* is not developed in a pronounced manner in its combination with other figures, it naturally follows that *Śleṣa* like any other figure under such conditions, is subordinated (*badhya*)¹

Ruyyaka examines these two views, but deals with, in detail, the first of them, namely, that *Śleṣa* has no independent scope, showing thereby his preference for that view. In his elucidation of this, the first view, Ruyyaka points out that in two cases where the ideas are both contextual or non-contextual, *Tulyayogita* occurs with *Śleṣa* and in one case where the ideas are contextual and non-contextual, *Dīpaka* occurs with *Śleṣa*. In all these three cases *Śleṣa* dominates over these two figures which appear later in an incipient form (*pratibhātamatra*) According to Ruyyaka the instance येन ध्वस्तमनोभवेन etc. would come under the first class with *Tulyayogita* and would not thus be an illustration of pure *Śleṣa*. Ruyyaka points out also that in the verse सकलकल गुरं etc., there is just the *pratibhāna* of *Upama*, *Śleṣa* being dominant.

Ruyyaka has however to explain *Samāsokti* and some varieties of *Rūpaka* in which *Śleṣa* is necessarily involved. In these cases he accepts that the main figures are *Samāsokti* and *Rūpaka* and it is *Śleṣa* that is thrown to the background (*badhya*). This he explains by analysing the different stages of *Rūpaka* and showing that in the final stage, the *viśrānti* is in *Rūpaka*, *Śleṣa* appearing only in the intermediate stage.

A third well-known verse dealt with by Ruyyaka in this context is त्रयीमयोऽपि etc. In this verse, *Atīṣayokti*, *Utprekṣā* and *Virodha* occur with *Śleṣa*. Here again, Ruyyaka would consider *Śleṣa* as the *badhaka*.

इनेपस्य सर्वालङ्कारापवादत्वाद्विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुरयं श्लेषः ।

However, while dealing with the same verse at the end of the *Sarvasya*, under *Samkara*, Ruyyaka, after reiterating the

1 In the present printed text of the *Sarvasya* (pp 125-126), the lines setting forth the second view are to be read, with correct punctuation as follows —

येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादिविविक्तोऽस्य विषय इति निरवकाशत्वाभावाच्चान्यबाधकत्वमित्यन्यैस्सह सङ्गरं, दुर्बलत्वाद्वा बाध्यत्वमित्यन्य ।

above view of his, gives as an alternate view according to others, that the first half of the verse may be taken as illustrating the *Samkara* of the two figures, *Virodha* and *Śleṣa* ¹

अत्र प्रथमाद्यं विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुं श्लेषः । ¹ दर्शनान्तरे तु विरोधश्लेषो ²
द्रावलङ्कारो ।

Towards the end of the section on *Śleṣa*, Ruyyaka takes up the verse आश्वादावमन्द etc., given by Tilaka as a case of pure *Arthasleṣa* and considers that there is *Apahnuṭi* in the verse. Ruyyaka then concludes his treatment with the affirmation

तेनालङ्कारान्तरविविक्तो नास्य विषयोऽस्तीति सर्वालङ्कारापवादोऽयमिति स्थितम् ।

From the above, it will be clear that Ruyyaka is definitely in favour of the first view of *Śleṣa* being *niravakāṣa* and *badhaka* in general, and that in cases like *Rūpaka* and *Samāsokti*, it would be *badhya*. Therefore, the statement of Mm P V Kane¹ that Ruyyaka along with Mammaṭa and Jagannatha² follows the second view requires correction.

The commentator Vidyācakravartin understands Ruyyaka correctly and makes an express statement of Ruyyaka's exact position. It should be said to the credit of Vidyācakravartin that his commentary on this section is very clear and precise, unlike that of Jayaratha, which as we shall see presently, is confusing. Attention may be drawn to the following specific statements of Vidyācakravartin here

इत्थं निरवकाशत्वादन्यबाधकत्वमुपपाद्य शब्दार्थोभयविषयतामस्य स्थापयितुमाह
(p 126)

इत्थं सति विविक्तो यस्माद्विक्तो विषयः सोऽप्यविविक्त एवेत्याह—(Ibid)

¹ अथ यत्र न तुल्ययोगिता नापि दीपकं तत्रापि नास्त्वलङ्कारान्तरविविक्तोऽस्य विषय इति दर्शयितुमाह—(p 131)

शब्दार्थोभयनिष्ठोऽयं सर्वालङ्कारावयवः ।

पूर्वसिद्धस्य चेदङ्गं तदा न्यायेन बाध्यते ॥ (p 132)

1 Notes on the *Sūhṛityādarpana* 3rd ed (1951) p 201

2 The *Rasagangādhara* (pp 525-529) refers to the *niravakāṣa* *samāhāra* and *badhya* theories. Sobhakara (*Alaṅkāra Ratnakara* p 76) refers to five types of relationship between *Śleṣa* and other figures

Samudrabandha also confirms the above position of Ruyyaka in clear terms.

Jayaratha's commentary on Śleṣa is prolix and confusing. No doubt he adds to our knowledge by supplying a textual link in the *Alaṃkārasāra* which he mentions here. But all through he labours under the wrong idea that Ruyyaka is an advocate of the *sāvakaśa* theory, and that the *niravakaśa* theory is held only by Udbhata. Even in his introductory remarks on Ruyyaka's text where the two theories are set forth, Jayaratha makes the summing-up statement—तदेवमस्य सर्वालङ्कारापवादत्वं न युक्तम्। According to Jayaratha (p. 125) Śleṣa is on the same par with other *alaṃkāras* in respect of its relation to other figures—अन्यालङ्कारवदेव बाध्यबाधकभावादिदर्शनात्।

Again, at the end of his comments on Ruyyaka's view of the illustrative verse येन ध्वस्तमनोभवेन etc., as a case of Śleṣa and *pratibhāna* of *Tulyayogita*, Jayaratha (p. 126) says :

एतच्च यथा नोपपद्यते तथा समनन्तरमेवोक्तम् । तदेवं स्वमतोपोद्बलनाम पूर्वमस्यान्यैस्सह संकरो दुर्बलत्वाद्वा¹ बाध्यत्वमिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्चयितुमेतत्कर्तुं तावदन्यालङ्कारभाष्यत्वं दर्शयति ।

A further point on which Jayaratha misunderstands Ruyyaka is the interpretation of the verse त्रयीमयोऽपि etc. As already explained, Ruyyaka takes the first line of this verse as a case of Śleṣa with *pratibhāna* of *Virodha*, and a case of *Samkhāra* of the two figures only according to the other view. But Jayaratha's *avataṛika* (p. 126-7) to this verse runs as :

एवं इत्यस्यान्यालङ्काराणां च परस्परं बाध्यबाधकभावं प्रकाशयान्यैस्सहास्य सङ्कीर्णत्वं दर्शयति ।

Jayaratha (p. 128) later in the course of his comments feels that he has been going at a tangent from the position of Ruyyaka and is forced to make the hair-splitting distinction between *Samkhāra-alaṃkāra* and just being *Samkhāra* :

तथा चात्रानयोः सङ्कीर्णत्वमात्रमेव न पुनस्सङ्ख्यालङ्कारः ।

1. The passage is evidently a reproduction of an earlier portion of Ruyyaka's text (p. 125, *N. S.* ed). Jayaratha's text (*Ibid.*, p. 126) reads here दुर्बलत्वाभावात्त्रायैर्बाध्यत्वम् । *Mm.* E. V. Kane (*op. cit.*, p. 201) suggests the emendation दुर्बलत्वात्त्रायैर्बाध्यत्वम् । Both the emendations in the *N. S.* ed. and *Mm.* P. V. Kane are wrong.

On the specific statement of Ruyyaka, श्लेषस्य च सर्वालङ्कारापवादत्वाद् द्विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुरयं श्लेषः, at the end of the above verse, Jayaratha (pp. 128-9) makes the comment identifying this as the view of the ancients.

प्राच्यानां मते पुनरेतद्विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषोऽयमित्याह ।

A further confusing observation of Jayaratha is occasioned by the unmistakable statement of Ruyyaka in the section under *Samkharālaṃkāra* which we have already noted. Adverting to this, Jayaratha (p. 129) has to say : तेनाद्यः पक्षः स्वाभिप्रायेण ग्रन्थकृतोक्तः ।

However, immediately after this, summing up the discussion, Jayaratha (p. 129) again presents Ruyyaka as holding the second view.

तदेवं स्वमताभिप्रायेणास्यालङ्कारान्तरवदन्यालङ्कारैस्तद् वाच्यवाचकभावं सङ्कीर्ण-
एव च प्रदर्शयं ...

Attention was drawn to the concluding portion of Ruyyaka's discussion of *Śleṣa*, his citation of Tilaka's verse, आकृत्यादायमन्द etc., as a case of pure *Śleṣa*, his refutation of that interpretation, and his final affirmation of the *niravakāśa* view. Here again, Jayaratha (p. 131) makes the statement :

एवं स्वमतेन श्लेषस्य यथोपपत्ति स्वरूपं प्रतिपाद्यापि प्राच्यानुरोधात्पुनरपि तदीय-
मेव मतं दर्शयितुमाह ।

Jayaratha adds that what Ruyyaka has said here is in accordance with the views of the ancients, that is, not according to himself.

अथ च ग्रन्थकृता श्लेषः सर्वालङ्कारापवादक इति न केवलं प्राच्यमतानुसारमुक्तं यावदपक्षवचनयुक्तमित्याहस्यरूपापह्नुतिभेदोऽपि तन्मतानुसारमेवोक्तः ।

Mammāṭa, on whom both Ruyyaka and Vidyācakravartin have commented, not only accepts *Śleṣa* as a *śabdālaṃkāra* but also considers it to be on a par with other figures with independent scope, as seen in verses like येन च्यस्तमनोमयेन etc., and देव त्वमेव पातालम् etc. It is thus clear that the viewpoints of Ruyyaka and Mammāṭa are mutually opposed to each other, and Vidyācakravartin who commented on both Mammāṭa and Ruyyaka expressly draws attention to this difference. It is strange that Ruyyaka

1. 'Virodha' is omitted in the printed text.

himself, while commenting on Mammaṭa in his *Samketa*, does not say anything about his own standpoint. Mammaṭa criticizes some earlier writer in a general way, but it is reasonable to suppose that the author in the mind of Mammaṭa is only Udbhata. This is made clear further by Mammaṭa's citation of the illustrative verse from Udbhata. As Ruyyaka is a younger contemporary of Mammaṭa, it cannot be supposed that Mammaṭa criticises Ruyyaka. The remarks of some of the commentators and later writers might give rise to such a misapprehension. On the other hand, there are clear indications, as pointed out by Jayaratha also under *Śleṣa* (p 130) of Ruyyaka presupposing the view of Mammaṭa.

In this connection, it is interesting to note an important link in the history of the discussion on *Śleṣa*, as noted above. It is to Jayaratha that we owe the supplying of this link in a work called *Ālamkārasāra*, which Śobhākara also quotes in other contexts. Subsequent to Udbhata, or probably also after Tilaka or about the same time as Tilaka, it was the *Ālamkārasāra* which perhaps gave a detailed exposition of all the views on this question, throwing its own weight on the side of the *savakāśa* theory.

The illustrative verses cited and explained by *ālamkārikas* in connection with *Śleṣa*, present an interesting study of the viewpoints from which the same piece of poetic expression could be examined. A verse cited by one *ālamkārika* is viewed in a different perspective by another, whence arises the difference in the identification of the figure or figures there. In the case of *Śleṣa* this has been, in a way, the basis of the difference of opinion among *ālamkārikas* and the conception of *Śleṣa* as being *savakāśa* or *viravakāśa*. A verse considered by an *ālamkārika* as an example of pure *Śleṣa* is considered otherwise by another. Tilaka, for example, cites two verses as examples of pure *Śleṣa*, ते गच्छन्ति महापद etc for *Śabdasleṣa* and आह्वयादावमन्द etc for *Arthasleṣa*. Among *ālamkārikas* who refer to the first-mentioned verse, Samudrabandha is of the view that it is not a case of pure *Śleṣa* but one of *Tulyayogitā* or *Vikalpa*. Regarding Tilaka's verse for pure *Arthasleṣa*, Ruyyaka expressly refutes it being so and takes it as having *Apahnuṭi*. Similarly Mammaṭa cites देव स्वमेव पाताल etc, as illustrating pure *Śleṣa*, but here again,

Vidyācakravartin also accepts the above discussed text as genuine and, like Samudrabandha, interprets *sambhava* in accordance with the earlier definition of *Parīṇama* by Ruyyaka, that is, *sambhava* as *upayoga* (*pratipattirūpadupayogat*). He also identifies the last view as the author's own, that is, Ruyyaka's अद्यतना इत्याचार्यः स्वात्मप्रमुखान्वक्ति ।

In passing, we may note that among other *ālaṃkārikas*, Rudraṭa¹ considers a verse like असंयुतं मण्डनं etc. as *Vibhāvanā*. Bhoja², who quotes the same verse, identifies it as *Vibhāvana*. Of the commentators on the *Kumārāsambhava*, Cāṭravardhana takes the whole verse in question as a case of *Vibhāvana*, and not one pāda of it. Mallinātha accepts *Vibhāvanā* in the second foot and *Parīṇama* in the first and third feet. Arunagirinātha³ quotes Bhoja and then Ruyyaka as also the latter's discussion of the different views about the *ālaṃkāra* or *ālaṃkāras* in the different feet of the verse. Arunagirinātha, however favours the acceptance of *Rūpaka*. Nārāyaṇa⁴ too shows his acquaintance with the controversy about the divergent opinions regarding the verse. But he follows his own teacher, who considers the verse as an instance of *Rūpaka* with *Vyāyireka*.

(xxi)

Among the *ālaṃkāras* dealt with by Ruyyaka at the end of his work, figures like *Svabhāvokti*, *Bhāvika*, *Rasavad*, *Preyas* and *Urjasvin* related to *rasa*, stand on a different and higher footing. In the treatment of *Svabhāvokti* and *Bhāvika* especially, Ruyyaka has clarified in a detailed manner, the conceptions of these figures and marked off the respective spheres of these two and *Rasavad*. Vidyācakravartin has further explained in a lucid manner, the text of Ruyyaka on these two *ālaṃkāras*, *Svabhāvokti* and *Bhāvika*, and even takes credit for having contributed his share to the elucidation of *Bhāvika* (*Saṅgītanī*, pp. 203, 211).

अथ प्रतीतिर्बचिन्वात्तारतम्यनिरूपणः ।

भाविकं दूरदुर्लभं ध्यत्तं व्याप्रियतेतया ॥

1. स्तुत्यमपरं निद्रायाः मरममवेतन्यकारणं पुंसां ।

अपदलमाभ्यनिमित्तं मन्देदुरतासरो लक्ष्मीः ॥

2. *Sarasaśikhaśāstra*, p. 272

3. *Kumārāsambhava*, (T. S. S. ed.), p. 57

4. *Ibid.* p. 52

भाविके बुद्धिसवादो मया स्याद्यदि कस्यचित् ।
व्याख्याशिल्पस्य निकषः स मे धीमान्भविष्यति ॥

However, there are no controversies raised nor criticism of any other writer in the *Saṅgīvanī*. It is only in his *Sampradāya-prakāśinī*, that under both *Svabhāvokti* and *Bhāvika* Vidyācakravartin criticises *Sāndhivigrahika*. As we are dealing here primarily with the *Saṅgīvanī* and as already Ruyyaka's contribution to *Svabhāvokti* and *Bhāvika* has been dealt with¹ in detail, it is not necessary to devote any attention to these two alamkāras in this Introduction. Similarly, at the very end of the *Sarvasva*, the criteria of distinguishing alamkāras into those of *śabda* and *artha* are dealt with by Ruyyaka. This again has already been dealt with at length.²

1 Dr V. Raghavan, *Some Concepts of Alamkāraśāstra* 91ff 111ff Dhoja's *Srngara Prakāśa*, pp 133, 431-432

2 Dhoja's *Srngara Prakāśa* pp 330-385

श्रीमद्राजानकरुय्यकप्रणीतम् अलङ्कारसर्वस्वम्

नमस्कृत्य परां वाचं देवीं त्रिविधविग्रहाम् ।
निजालङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते ॥

श्रीमद्विद्याचक्रवर्तिविरचिता

सञ्जीवन्याख्या व्याख्या

विषयं प्रकाशयति या जातिगुणाद्यात्मकैः¹ निजैः प्रसरैः² ।

सत्कारगुणसमृद्धा वाणी मामवतु सरल³सन्दर्भा ॥

‘रुचकाचार्योपशे सेयमलङ्कारसर्वस्वे’ ।

सञ्जीवनीति⁴ टीका श्रीविद्याचक्रवर्तिना क्रियते ॥

उदाहरणशेषोऽत्र ध्वनो⁵ ग्रन्थकृताऽकृतः ।

तदीयन्याय⁶सम्पन्नैः स्वपद्यैः पूरयामि तन्⁷ ॥

1. D. आत्मकैः प्रसरैः E. आत्मकनिजैः प्रसरैः 2. B. द्रव्य 3. F. सरल 4. B. E.F. रुचकार्यो D. रुचकार्यो

5. In A. this verse is found with a different First-half, omitting the verse of prayer :

अकृत यदलङ्कृतीनां सर्वस्वं सान्धिविग्रहीतस्य ।

सञ्जीवनीति टीका श्रीविद्याचक्रवर्तिना क्रियते ॥

C. begins with the following verse given before अकृत etc.

गुणालङ्कार-वक्रोक्ति-भोग-रूप-गुणस्थः ।

धामनीन्द्रवक्रोक्तिमद्वैतानन्दपद्वैतः ॥

which is clearly an additional note by some student or scribe as a resume of the initial discussion in the Sarvasva ; the mention of the authors in the second line associated with the various theories is hardly satisfactory.

6. All except B. सञ्जीवनी 7. A.C.F. उदाहरणविशेष 8. A.C.F. यो यः 9. D. न्यास 10. E. तव

१ध्वनिदर्शनानुरक्ता २ सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्ष्य टीका मे ।
 वयस्यसाचेतना अपि वितनुत साहित्यसाम्राज्यम् ॥
 नि विस्तरेण बहुना ३ टीका ४ सञ्जीवनीमिमा नश्चित् ।
 यद्यभ्यसूयति जड स्वमेव पाण्डित्यमभ्यसूयति स ॥

तत्र सावदधितृतेष्टदेवतानमस्कार^५पुरस्कारेण^६ प्रवरणप्रतिपाद्यमर्थं प्रतिजानीते
 नमस्कृत्य^७ परामिति ।

सर्वे सखिय वाक् परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति^८ चतुभि पदै^९ परिभूयते ।
 १०ध्वनुति —“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि” इत्यादिवा । तत्र परा नाम निरुपाधिक
 रूपम्^{११} । पश्यन्त्यादीनि श्रोणि पुनरोपाधिकानि स्थूलत्वात् विग्रहस्यानीयानि^{१२} ।
 तथा चागमः—

स्वरूप^{१३}ज्यातिरेवान्त परा— वागनपायिनी ।
 यस्या दृष्टस्वरूपायाम् अधिवारो निवर्तते ॥
 १४अविभागेन वर्णानां सवतस्महतक्रमा ।
 प्राणाध्या तु पश्यन्ती मयूराण्डरसोपमा ॥
 मध्यमा १५बुद्ध्युपादाता कृतवर्णपरिग्रहा ।
 अन्तस्तज्जल्प^{१६}रूपा सा^{१७} न श्रोत्रमुपसपति ॥
 ताल्वोष्ठ व्यापृति^{१८}यङ्गघा^{१९} परबोधप्रकाशिनी ।
 अनुप्यमानमुत्तमा बाह्या नागैखरी मता ॥ इति ॥

तत्र पश्यन्त्याद्य^{२०}परवाचनमापेक्षया ज्येष्ठत्वादाद्या^{२१} परा । द्वितीया विश्वामि
 मुखीभावात्पश्यन्ती । तृतीया नाम्यन्तरी न च बाह्यति कृत्वा मध्यमा । तुरीया^{२२} तु
 २३परबोधोपायं प्रवृत्तति वैखरी^{२४} । यद्वा 'ख^{२५} सुख दुख च, तद्विशेष्य राति

1 This verse is not found in A & C 2 ॥ रक्ता सूक्ष्म D अनुक्ता
 सूक्ष्म 3 F बहुधा 4 all except E. टीका 5 A. & C. omit नमस्कार
 6 C कारेण प्रति 7 E. कुर्येति 8 B.E वैखरी वेति 9 A B omit पदै C पदै
 10 A C तथा च श्रुति —“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि

तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहाऽश्रीणि निहिता नेद्वयन्ति*

तुरीयऽवाचो मनुष्या धदन्ति इति । का तत्र

[§ A C गुहासु * A नेवायन्ति C नेद्वयन्ति † A तुरीया वाचम्]

B.F तथा च आगमन्ति । तत्र परा 11 B स्वरूपा DE स्वरूप 12 C स्यानि 13 C
 रूप 14 D अपि भागे 15 A B बुद्ध्या 16 C सङ्ख्य 17 A salt & ॥
 तु या श्रो D E तु न 18 C व्याप्रतिव्या 19 A B व्यक्ता 20 A परवाक्यात्
 ज्येष्ठत्वा B वाक्या C वाक्यवादज्येष्ठत्वा D परत्रयापेक्षया 21 D त्वादपरा
 22 A C चतुर्थी 23 D विशेषणपरा 24 A वैखरीति ज्ञेयम् । तदेव C वैखरीज्ञेय
 तदेव F वैखरीतिज्ञेयम् । तदेतदभि—25 D यद्वा सुखदु ख च तद्विशेष्य राति ।

इह हि तावद्भामहोद्भूतप्रभृतयःचिरन्तनालङ्कारकाराः प्रतीयमानमर्थं

ददातीति विखरो देहेन्द्रियसङ्घातः तत्र भवा वंखरीति" ज्ञेयम्¹ । तदेवाभिसन्धा-
योक्तम्²—वाचं त्रिविधविग्रहामिति । चतुर्विधमपि । कीदृशी देवोम् ? परादिभिश्चतुभिः
पदैः³ क्रीडन्ती⁴ नामपूर्वकत्वात्⁵ सर्वस्यैव रूपस्य जगदेतद्विजिगीषमाणां समस्त-
व्यवहारार्थिका⁶ स्वरूपावबोधसमतया⁷ द्युतिमयी⁸ मन्यस्तुती स्तोतव्यताया च
प्रभवन्तीमविमर्शान्यतमसं⁹ ध्वसनात्¹⁰ कान्तिमयीमप्रतिहतप्रसरत्वात्¹¹ गत्यात्मिका-
ञ्चेत्यर्थः¹² । तामिमा नमस्कृत्य । नमस्कारो हि नाम पृथगहङ्कारपरित्यागेन नमस्वर्तव्य-
महिमोद्घाटन¹³ सामरस्यमिति¹⁴ यावत् । सयाहि—येयं परा¹⁵ सा¹⁶ सत्त्वम् । या
पश्यन्ती सोद्युत्तता¹⁷ । या तु मध्यमा सा प्रवृत्तता । या¹⁸ पुनर्वंखरी सा निर्वाहकतेवि ।
शक्तिमतो वक्तुरेव स्वरूप परादिशक्तयः ।

इत्यमिमा वाच नमस्कृत्य निजाना स्वेनैव प्रणीतानाम् अलङ्कारमूत्राणां
सात्पर्यमुच्यते । हृदयमुद्घाटयते । केन प्रकारेण ? द्युत्या द्युति¹⁹स्वरूपेण मन्दभोगे ।

अथ²⁰ ध्वनिदर्शनानुसारेण प्रकरणं प्रणिनीपुः²¹ भामहोद्भूतादीनां²² दग्ध-
स्थितिं²³ पूर्वपक्षत्वेनो²⁴पन्यस्यति—इह²⁵ हि तावद्भामहोद्भूतेत्यादिना । अत्रैव दग्ध-
स्थितिं²⁶ दिक् ।²⁷ काव्य हि नाम विशिष्टशब्दार्थमकम् । तत्रार्थो वाच्यः²⁸, त्रयोद-
मानञ्च । यथा²⁹

भम³⁰ धम्मिअ³¹ वीसत्थो सो सुगग्घो अज्ज मारिग्घो देग्गु ।

गोलाणइ कच्छ कुडङ्ग³² वासिणा दरिअ सोहेग्गु³³ ॥

अत्र स्वरिण्युक्तो³⁴ भमयनिवृत्त्या धामिअ भमण्य³⁵ विवि³⁶र्वाच्यदेन म्दिदः,

1. B. ज्ञेया । 2. A. C. उक्तं त्रिविध 3. C. पार्श्वः 4. A. B. D. अर्थवर्ती
5. A पूर्व (ह्र) त्वात् 6. A द्वात्मकस्य रूपे पगावदोऽ C. अलङ्कार मूत्राणां च
- बोध F. आत्मकस्वरूपा 7. E. द्विति 8. A's alt. C. F. न्ति 9. A. E. C. प्रसक्तौ
10. C. मयी प्रति 11. C. प्रसरत्वात् 12. A. दग्धस्थितिः 12. A. मन्द भोगः
14. F. परान्वास्य च 15. B. D. E. सात्य 16. C. नन्द्युत्तः 17. C. Odyutya वा
18. D. E. omit स्य 19. A's alt. B. C. अत्रैव 20. A. B. C. D. H. I. प्रणिनीपुः
21. C. omits भा 22. D. E. इह दग्धस्थितिः 23. A's alt. पूर्वपक्षे
- C. पूर्वपक्षत्वेन 24. B. E. F. यथापवांशं दग्ध 25. A. इह तावद्भामहोद्भूतेत्यादिना
26. A. D. F. अत्रैव दग्धस्थितिः 27. A. B. C. F. H. I. तत्र काव्यं
28. D. E. F. वाच्यं 29. A. B. C. यथा 30. A. B. C. भम
31. E. अग्निअ 32. D. कुडग 33. D. म्दिद 34. C. अत्र 35. A. B. C. धामिअ
- कत्व भम- 36. A. B. D. वाच्यत्वेन ।

† Vidyācakravartin's allegiance to Kāśī is obvious in also from his vocabulary which naturally comes to him, for example, in his comments on the first verse and in use of the expression 'सामरस्य' which is peculiarly characteristic of this School.

वाच्योपस्कारकतया लङ्कारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते । तथा हि—पर्यायोक्ताप्रस्तुत-
प्रशंसासमासोक्त्याक्षेपव्याजस्तुत्युपमेयोपमानन्वयादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं
वाच्योपस्कारकत्वेन

साक्षात्सङ्केतितत्वेना^१व्यवधान^२प्रतीतिकत्वात्^३; गोदावरीतीरे^४सिंहोपलब्ध्या भ्रमण-
निषेधस्तु प्रतीयमानः^५, वाक्यार्थसमन्वयसमनन्तरमसङ्केतितत्वेन^६ प्रतीतेः^७ । इत्थं
वाच्य^८विलक्षणः^९ प्रतीयमानो योऽर्थः स यथायोगं रस^{१०}वस्त्वलङ्कारस्वरूपेण
त्रिस्कन्धः^{११}सन् सचमस्कारत्वात्^{१२} कविसंरम्भ^{१३}गोचरत्वात् सहृदयप्रतीति^{१४}विश्रान्ति-
विषयत्वाच्च काव्यात्मा^{१५} । तस्य भाषुर्यादयो गुणाः शौर्यादिवत्समवायवृत्त्या उपकुर्वन्ते ।
उपमादयः पुनः ^{१६}कटकादिवत्संयोगवृत्त्येति ध्वन्याचार्याः^{१७} । त्रिविधोऽपि^{१८} प्रतीयमानो
वाच्योपस्कारकत्वादलङ्कारकस्यैवेत्यन्ये ।

अथ^{१९} ग्रन्थमवयवशो व्याकुर्मः^{२०} । इह काव्यमार्गः । अलङ्कारपक्ष^{२१}निक्षिप्तं
मन्यन्ते, तत्त्वं ^{२२}पुनरन्यथेति यावत् । ^{२३}ग्रन्थमन्यन्ते ^{२४}तत्त्वविशेषं दर्शयितुमाह—समा-
होत्यादिना^{२५} । पर्यायोक्तमप्रस्तुतप्रशंसा समासोक्ति^{२६}राक्षेपः व्याजस्तुतिरुपमेयोपमा
अनन्वयः^{२७} इत्यादिपु^{२८} ^{२९}वस्तुमात्रमेव प्रतीयते न तु रसालङ्कारौ । ^{३०}व्यञ्जनाव्या-
पारस्येह^{३१} लक्षणाभूतत्वात् । लक्षणाभूतत्वे^{३२} रसालङ्कारयोर्व्यञ्जपदासम्भवात् ।
तत्र प्रतीयमानस्याप्यर्थस्य^{३३} प्रकारान्तरेणाभिधानं^{३४} पर्यायोक्तम् । यद्वक्ष्यति “गम्यस्यापि
भङ्गपन्तरेणाभिधानं^{३५} पर्यायोक्तम्” इति । यथा—

सृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसंभोगलालिताः^{३६} ।

सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जरीं यस्य सैनिकैः ॥

अत्र हयग्रीवस्य स्वर्गविजयः^{३७} सैनिकतावत्पारिजातमञ्जरी^{३८}स्पर्शलक्षणेन
कार्येण^{३९} प्रत्याप्यते ।

सामान्यविशेषभावादीना^{४०} सम्बन्धेन यदप्रस्तुताप्रस्तुतप्रतीतिः सेयमप्रस्तुत-

1. C. एतेन ध्यव 2. E. धानेन 3. C. कृत्वा A.B.D.H.I. कृत्वात् 4. A.B.
सिंहो D. सीरीप-5. D. प्रतीयमानं 6. D. असङ्कित 7. A's alt B. C. प्रतीयमानः
8. A. धार्थ 9. D. E. यो प्रतीय F. यं प्रतीयमानार्थं 10. F. वस्त्वलङ्काररस्रूपेण
11. E. F. स्कन्धकः 12. D. कारकत्वात् 13. A's alt गोचरत्यार्थं-14. A. B.
C. D. H. I. प्रीति- 15. A's alt काव्यस्यात्मा B. काव्यात्मतास्य 16. E. कटक-
कटादिवत् 17. D. आचार्यः 18. A.C. तयोपस्कारत्रिविध-19. A's alt C. आद्य-
ग्रन्थ 20. A. C. व्याकुर्मः । पर्यायोक्त-21. पक्षे 22. A. पुनरादेति 23. H. D. E.
F. यं 24. H. सत्त्वविशेष- 25. F. आदि पर्या- 26. A. C. उक्त्याक्षेपोपमा 27. A's
alt अनन्वय 28. A's alt आर्दी 29. F. वस्तु तावत् 30. F. व्यञ्जन 31. A's
alt C. व्यापारस्यैव 32. D. E. F. भूतत्वेन 33. A's alt C. मानस्यार्थं F. मानार्थं
34. F. अन्तराभिधानं 35. A's alt पर्यायोक्तं-यथा 36. F. पालिताः । 37. C.
विजय 38. A's alt. मासिका C. कलिका 39. A's alt B. पर्यायेण 40. D. भावा-
दिना F. भावादि ।

प्रशसा¹ । यद्वक्ष्यति—“अप्रस्तुतात्सामान्यविशेषभावे कार्यकारणभावे सारूप्ये² च प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशसा” इति । यथा—

तण्णत्थि किप्पि पहणो पकप्पिय ज एण णिअइ धरणीए ।

अणुवरअगमणसीलस्स कालपहिअस्स पाहिज्ज ॥

[तत्रास्ति किमपि पत्यु प्रकल्पित यत्र नियतिगृहिण्या ।

अनवरतगमनशीलस्य कालपथिकस्य पायेयम् ॥ इति च्छाया ।]

अत्र अनवरतगमनशीलस्य पत्युनिजगृहिण्या पायेयत्वेन यत्र कल्पित तद्यथा नास्ति, तथा कालपथिकस्य पायेयत्वेन यदकल्पित तत्रास्तीत्यत्र³ कालस्सर्वं प्रसतीति सामान्यरूपादप्रस्तुतात् प्रस्तुतो विशेषात्मा प्रहस्तवध प्रत्याप्यते ।

विशेषणसाम्यादप्रस्तुतोऽर्थो⁴ यदवगम्यते सा समासोक्तिः । यद्वक्ष्यति—

“विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः” इति । यथा—

उपोढरागेण विलोलतारक तथा गृहीत शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्त तिमिराशुक तथा पुरोऽपि⁵ रागाद्भ्रूलित⁶ न लक्षितम् ॥

अत्रोपोढरागत्वादिना विशेषणसाम्येनाप्रस्तुतो नायकवृत्तान्त प्रतीयते ।

उक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा प्राकरणिकस्थ⁷ विशेषप्रतीत्यर्थम्⁸ आभासतो निषेधनाक्षेप⁹ । यद्वक्ष्यति उक्तवक्ष्यमाणो¹⁰ प्राकरणिकयोविशेषप्रतीत्यर्थं¹¹ निषेधाभास आक्षेप इति । यथा—

बालम् । एाह दूई तीए पिअोसि ति एम्हवावारी ।

मा मरइ तुज्ज अयसो एअ धम्मवखर भणियो ॥

[बालक । नाह दूती तस्या प्रियोऽसीति नास्मद्व्यापार ।

मा म्रियते तवायस एतद्धर्माक्षर अणाम ॥ इति च्छाया]

अत्र ‘नाह दूतीति दूतीत्वनिषेधो विशिष्टास्मि¹² दूतीत्यवगमयति ।

¹³स्तुतिनिन्दयो निन्दास्तुतिगमकत्वे व्याजस्तुतिः । यद्वक्ष्यति¹⁴—‘स्तुति-निन्दाम्या निन्दास्तुत्योर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिः’ इति¹⁵ । यथा—

हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसा किं विस्तरस्तोयधे¹⁶ ।

नास्ति त्वत्सदृश परं परहिताधाने¹⁷ गृहीतव्रत¹⁸ ।

तुष्यत्सान्यजनोपकारघटनावेमुख्यलब्धायशो¹⁹

आरप्रोद्धने²⁰ करोपि कृपया साहायक यन्मरो ॥

1 A's alt C प्रशसेति 2 साम्ये 3 A C सत् तत्रास्ति 4 A C अप्रस्तुतार्थो 5 A पुरोप 6 Except F all have विहित 7 A 'प्राकरणि-कार्यविशेष' D E. 'प्राकरणिकस्य यद्विशेष' 8 E प्रतिपत्त्यर्थ 9 A. न आरोप आक्षेप, C निषेधसंज्ञारोप DE स आक्षेप- 10 C उक्त वक्ष्यमाणाय अत्र नाह सीति । 11 E F. प्रतिपत्त्यर्थ 12 A's alt सती 13 F स स्तुति- 14 D वक्ष्यति, यथा C यथा वक्ष्यति । 15 A C स्तुति । य 16 A's alt स्तूयसे 17 A's alt. द्वितायाने 18 A's alt मते 19 C लब्धायशो 20 A's alt हर प्रोन्यहते

“स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्” ।
इति यथायोगं द्विविधया भङ्ग्या प्रतिपादितं तैः ।

अत्र मरोरुपकारे^१ करोपीति स्तुतिनिन्दामवगमयति । उपमानोपमेययोः पर्यायेण तथात्वं^२ चेदुपमेयोपमा । यद्वक्ष्यति—

“द्वयोः पर्यायेण तस्मिन्नुपमेयोपमा” इति । यथा—‘समिव जलं जलमिव खं हंसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्रः ।’ अत्रोपमानोपमेयभावविनिमयः तृतीय^३सन्नह्यचारिणं निवर्तयति^४ । एकस्यैवोपमानोपमेयभाववेज्जन्यः^५ । यद्वक्ष्यति—“एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेज्जन्यः” इति । यथा—‘युद्धेज्जुनोज्जुन इव प्रथितप्रभावंः’—इति । अत्र द्वितीय-सन्नह्यचारिनिवृत्तिः ।

‘आदि^६शब्दाह्लादानुप्रासादि^७परिग्रहः । एषु पर्यायोक्तादिषु यदेतद्वस्तुमात्रं प्रतीयते स्वर्गविजयादिकं^८ रसालङ्कारपरिहारेण तदिदं सर्वरूपि^९ प्रमाणैरात्मत्वेना^{१०}वभासमानमेव सद्गज^{११} निमोक्तिकया वाच्योपस्कारकत्वेन तैरुद्धटादिभिः^{१२} प्रतिपादितम् । न्यग्भावितवाच्यस्य वाच्यकस्यातिलङ्घिनः^{१३} कथमस्तु^{१४} वाच्योपस्कारकत्वमिति भावः । केन^{१५} प्रकारेण प्रतिपादितम् ? ^{१६}“स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्” इति द्विवि^{१७}धया भङ्ग्या । भङ्गिः प्रकारः ।

^{१८}अत्रायमाशयः । लक्षणाभूलोऽयं पर्यायो^{१९}क्तादिषु प्रतीयमानोऽयः^{२०} । लक्षणा च द्विरूपा—अजहत्स्वार्थका “कुन्ताः प्रविशन्ति” इत्यादौ । परा तु जहत्स्वार्था—“गङ्गायां घोष” इत्यादौ । ^{२१}तनाजहत्स्वार्थायां कुन्तानां^{२२} स्वतः प्रवेशासंभवे^{२३} कौन्तिकात्^{२४} आक्षिप्य प्रवेशनंभवः । अतस्त्व^{२५}सिद्धये परानाक्षिपतीति^{२६} तत्र लक्षणा^{२७} । स्वकीय^{२८}प्रवेशादेस्सिद्धये^{२९} परस्य^{३०} ^{३१}कौन्तिकस्याक्षेप^{३२} इति । जहत्स्वार्थायां तु गङ्गादेर्मुह्या^{३३}स्यस्यात्यन्तमनुपपत्तिरेव । अतः परार्थं^{३४} ^{३५}स्वसमर्पणमिति लक्षणम् ।

1. C. D. उपकरोपीति 2. D. E. F. उपमानोपमेयभावे सन्नुपमेय 3. A's alt. C. तस्मिन्सत्युपमे 4. F. चन्द्र इव हंसः । 5. D. E. तृतीय 6. D. निवर्तयति 7. A. उपमेयव (ख) भाव C. भावेज्जन्यः । 8. A. C. D. E. F. अनन्यः । यथा—9. F. अत्र 10. C. सौघप्रासादि 11. F. आदि omitted. 12. C. विजयादिकं सर्वरूपि । 13. C. omits खै E. प्रमाणैः प्राधान्यदशायां (P. 8.) 14. C. अवभासमेव A's alt भासमानमपि 15. A. सदा(ज्ञा) 16. A. निम्न 17. B. उद्धट-प्रभृतिभिः 18. A. क (जा) तिलङ्घिनः C. वाच्यकं-जातिलङ्घनं 19. A's alt C. कथमस्य 20. D. तेन 21. C. तस्य सिद्ध 22. C. omits 23. C. omits अत्र 24. A. C. उक्त्यादिषु 25. A. C. अयं: 'कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ अजहत्स्वार्था । परा तु— 26. A's alt C. अत्र तु 27. C. कान्तानां 28. A. सम्मयो 29. C. कौन्तिकात् 30. C. स्वभिप्राये 31. A's alt. D. E. F. आक्षेप इति । 32. E. F. सत्तायां— 33. D. F. स्वकीयस्य 34. D. परप्रवेश 35. D. परस्य 36. A's alt परस्य क तिकादेराक्षेपात् 37. D. E. कौन्तिकादेराक्षेपः । ज 38. F. omits अयं 39. D. E. परार्थ C. परमार्थ 40. C. omits स्व ।

रुद्रेणापि भावालङ्कारो द्विर्ध्वोक्तः । रूपकदीपकापह्नुतितुल्ययोगि-
तादाबुपमालङ्कारो वाच्योपस्कारकत्वेन उक्तः । रसवत्प्रेयऊर्जस्विप्रभृतौ

परायं तटादे^१घोषाद्यधिकरणायं स्वसमर्पणं स्वस्वरूपपरित्याग इति । इत्थं च सति
'स्पृष्टास्ता नन्दन' इति पर्यायोक्तोदाहरणे संनिकानां सावज्ञापारिजातमञ्जरीस्पर्शः^२
स्वर्गविजयम^३नाक्षिप्य न सम्भवतीति^४ कुन्तादिनयेन स्वसिद्धये पराक्षेपः । एवम् "उपोढ
रागेण" इति^५ समासोक्त्युदाहरणेऽपि ज्ञेयम् । नायकश्चाक्षेपे सति निशादे तिमिरा^६-
द्युकादियोगसम्भवात् अजहत्स्वार्थस्वम्^७ । अथ 'त एत्यू^८' इति अग्रस्तुतप्रशंसोदाह-
रणे मुख्यायंस्याग्रस्तुतत्वात् "बाळग्र^९ ग्राहम्" इत्याक्षेपोदाहरणे द्वीतीत्वनिषेधस्या^{१०}-
भासरूपत्वात् 'हे हेलाजिते'ति व्याजस्तुत्युदाहरणे स्तुतेर्व्याजरूपत्वात्^{११} 'खमिव जल^{१२}
जलमिव खम्' इत्युपमेयोपमोदाहरणे खजलयोर्द्वयोरपि प्राकरणिकत्वेनोपमानोपमेय-
भावात्^{१३} 'युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इव' इत्यनन्वयोदाहरणे चैकस्यानेवत्वलाभाभावात् मुख्यायं स्व
अत्यन्तमनुपपत्तिरेव । अतः परायं^{१४} स्वसमर्पणमिति लक्षणम् । तमिम^{१५} विषयविभागम्
अभिसन्धायोक्तम्—यथायोगं द्विविधयेति^{१६} । योगो योय्यता^{१७} तामनतिक्रम्येत्यर्थः ।
इत्थं वस्तुध्वनौ विमतिर्भाषादिषु दक्षिता^{१८} । *Difference of opinion*

अथ रुद्रे^{२१} रसालङ्कारध्वन्योर्विमतिमुपपत्त्यति—रुद्रेणापीत्यादिना । भावा-
लङ्कारः प्रेयोऽलङ्कार^{२३} स^{२४} द्विर्ध्वोक्तः^{२५} ।

तथा हि—

यस्य विकार^{२६} प्रभवप्रतिबन्धेन हेतुना येन ।

गमयति^{२८} तदभिप्रायं तत्प्रति^{२९} बन्धं च भावोऽसौ ॥ इति^{३०}

भावस्थितिभावशान्तिरूपेण रुद्रे भावालङ्कारद्विर्ध्वोक्तत्वात् । तदिदम् उत्प्रेषा-
वत् वृत्त्यमिति भावः । यतो भावालङ्कारस्य^{३१} सन्धिसंवलतादि^{३२} लक्षणा अपि भेदा

1 C. E घोषाधे D F घोषाधिकरणार्थं 2 E. स्पर्श 3 C. नाक्षिप्य
4 C. कान्तादि 5 A रागेति । 6 A's alt आरोपे 7 C तिमिनाशु 8 A अशु
काति E. अशुक्त्वादि A D E. F 9 अर्थस्य यतः । अ 10 A तण एकी (दी) E. F.
तणदी 11 A "बाळ(ज) अ ग्राह" C बाळग्र ग्राह D ग्राह अह 12 A's alt निर-
वयवस्याभास C निवेशस्य-पेधस्य भासरप 13 C निषयात् 14 D E. जलमियुपमेय
15 all except D read भाषामाषात् 16 C अर्थस्वममर्प- 17 A's alt तमो
विषय 18 C विधायेति 19 D omits सा 20 C आदिषु दक्षिता 21. D, रुद्रेन्
22 C omits रेफ 23 D प्रयोगाल 24 A's alt स्य 25 E. I उक्तः । आकार
व्यङ्ग्यतया वाक्य व्यङ्ग्यतया च द्विर्ध्वोक्तः । तथा— 26 C. विकार 27. A's alt
प्रभवेय मप्रति 28 A C तमभि D तदभिप्राय 29 बन्धं 30 व्यप्यायिति
भावः । 30 E I इति ।

अभिप्रेयमभिधाय^{३०} तदेव तदमप्यप्यङ्गुणदोषम् ।

अर्थान्तरमवगमयति यद्वाक्यं^{३१} मोऽसौ भावः ॥ इति च

तदिदं [* E.I omit दः E.I वाक्यं तथा स] 31 E. I स्य व्यङ्ग्यभेदादस्य ।
व्यङ्ग्यभेदा सन्धि— 32 D बन्ध F शब्दादि ।

रसभावादिर्याच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तः । उत्प्रेक्षा तु स्वयमेव प्रतीयमाना कथिता । तदित्यं त्रिविधमपि प्रतीयमानमलङ्कारतया ख्यापितमेव ।

वामनेन तु सादृश्यनिबन्धनाया लक्षणाया वक्रोक्तचलङ्कारत्वं ब्रुवता फश्चिद्वचनिभेदोऽलङ्कारतयैवोक्तः ।

संभवन्ति । वक्ष्यति हि—भावोदय^१सन्धिशबलताश्च^२ पृथगलङ्कारा इति । रूपकादिष्वपि उत्तान^३दक्षिता^४मुदधाटयति—रूपकदीपकस्यादि । रूपकं दीपकम्^५ अपह्नुति-स्तुल्ययोगिता । आदिशब्दाभिबन्धनादिकं च^६ लक्षयिष्यते । तत्रोपमालङ्कारः प्रतीयमानो^७ वाच्यशोभा^८हेतुत्वादुप^९सर्जनत्वेन^{१०} भोक्तः । तदप्यसारमिति भावः । उपमालङ्कारस्य^{११} वाच्यरूपकादिस्वरूप^{१२}भ्यग्भावनेन^{१३} उत्थापितस्य प्राधान्येन तेष्ववस्थानात् । अथ रस-भावयोः सममादृशमुदधाटयति—रसबलप्रेयऊर्जस्त्वोत्थादि^{१४} । रसो^{१५} गुणीभूतो रसवान-लङ्कारो, भावस्तु प्रेयान्, ^{१६}रसाभास^{१७} ऊर्जस्वी, भावाभासस्तमाहितम् । एवं रसभावादिः^{१८} वाच्यशोभा^{१९} हेतुत्वेनोक्तः^{२०} । तदपि मन्दमिति भावः । यतो रसादेरलङ्कारत्वं सदातनं न भवति, प्राधान्यदशायामलङ्कार्यत्वात् ।

उत्प्रेक्षात्विति । प्रतीयमाना स्वयमेव कथिता प्रतीयमानाप्यलङ्कार्यत्वेन कथिते-त्यर्थः । तदप्य^{२१}गंभीरमिति यावत् । प्रतीयमानदशार्था^{२२} सर्वस्यैव ^{२३}अलङ्कारस्यालङ्कार्य-त्वं^{२४} सिद्धान्तितं यतः । त्रिविधं वत्तलङ्काररसरूपमलङ्कार्यतया^{२५} ख्यापितमेव^{२६} । काव्यजीवितत्वेनालङ्कार्यमेव^{२७} सत्तया^{२८} न चेतितमिति^{२९} यावत् । इत्थं^{३०} काव्यजीवि-तांशविचारविमुखानाम् अलङ्कारमात्ररसिकत्वात् उत्तानदृशां मतम् उपन्यस्य^{३१}, काव्य-जीविततांशपराणां^{३२} मतानि यथावदुपन्यस्यति—वामनेन त्वित्यादिना । सादृश्यनिबन्ध-नाया^{३३} इति वदता सादृश्य^{३४} संबन्ध-निबन्धना^{३५} शब्दवृत्तिगोलीति वदन्तो^{३६} द्रूप्यत्वेन कटाक्षिताः । ध्वन्याचार्याणां^{३७} गोप्या वृत्त्या^{३८} लक्षणांतर्भावो^{३९} नेष्टुः ।

1. A. उदय (शान्ति) (भाव) सन्धि (भाव) शबलताश्च (ध्वते) 2. D. शयलाश्च
3. D. उत्तान 4. A's alt C. उपदर्शयति 5. A's alt दीपकं पन इति स तुल्य
6. C. omits च 7. A. C. ध्यज्यमानो 8. A's alt C. शोभावदृष्ट्यात् 9. E.
सर्वत्र उप 10. C. उपसर्जनत्वेनोक्त्या D. F. सर्जनेभोक्तः 11. F. अन्यत्र वा 12. A.
रूपे 13. A's alt. and C. भावेनापि स्थितस्य D. भावभोक्त्या 14. C. प्रज्जस्विद्
E. प्रेयस्विद् 15. C. गुण 16. C. रस 17. C. भाव F. भावः 18. F. रसा-
भासादि 19. A's alt C. शोभावदृष्टेन 20. C. D. उक्तं 21. C. गंभीरमिति
यावत् । यतः 22. A. अलङ्कार्यत्वात् सर्वं 23. A's alt. D. असद्वार्पं 24. A's
alt कारणं 25. B. D. E. F. कार 26. All except E. omit एव 27. C.
कार 28. D. E. अपि 29. F. पेतितमतीति 30. A. C. F. इत्थं काव्यजीविततांश-
पराणां म 31. C. स्व 32. A's alt., C. पराणि 33. D. E. लक्षणाया इति
34. C. दृष्टमिव 35. A's alt. निबन्धनी C. निबन्धीनि F. निबन्ध शब्द 36. C.
वदन्ते 37. D. आचाराणां 38. Except C. all read वृत्तेः 39. A's alt.
D. मापे E. मापे नेष्टेः ।

केवलं गुणविशिष्टपदरचनात्मिका रीतिः काव्यात्मत्वेन उक्ता । उद्भूटादिभिस्तु गुणालङ्काराणां प्रायशः साम्प्रमेव सूचितम् । विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनात् ।

सादृश्यनिबन्धना¹ लक्षणा² वक्रोक्त्यलङ्कार³ इति प्रथयता⁴ कश्चित् ध्वनिभेदो⁵ लक्षणाभूतो⁶ ज्यन्तितिरस्त्वृत्वाच्य⁷ नामाजलङ्कारत्वेनोक्त⁸ काव्यात्मभूतस्तत्प्रलङ्कारमत्वेन नावधारित इति यावत् । यस्त्वशोऽलङ्कार्यो न भवति सोऽप्यलङ्कार्यत्वेन कथित इत्याह—
केवलं गुणविशिष्टेति । केवलग्रहणाद्रसानकारनिरपेक्ष⁹ कटाक्षितम्¹⁰ । रसानङ्कार¹¹ निरपेक्षमधिगुण्यदि¹² भिर्गुणैर्विशिष्टा¹³ येय सघटनाधर्मभूता¹⁴ वैदम्ब्यादि¹⁵ रूपिणी रीतिः सैव काव्यात्मेत्युक्ता¹⁶ । तथा च सूत्रितेन—“रीति आत्मा काव्यस्य” इति । प्रख्यापित च¹⁷—

अविदितगुणाऽपि¹⁸ सत्त्वविभ्रणिति कर्णेषु वमति मधुधारां ।

¹⁹अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृश मालतीमाला ॥ इति ॥

इदमप्युक्तमिति भावः । तथाहि—काव्यस्य²⁰ शरीरस्थानीयौ (शब्दार्थौ) कटकमुकुटादि-
कल्पा²¹ अनुप्रासोपमादयः । व्यङ्ग्यार्थस्तु²² आत्मभूत इति स्थिते, शब्दालङ्कारेभ्योऽपि²³
यो बाह्यो वर्णालङ्कारो²⁴ अनुप्रासस्तत्समकदयका²⁵ एता²⁶ रीतयः । यतो²⁷ द्वयोरपि
वर्णधर्मता²⁸ । एतदभिप्रेत्याय²⁹ वृत्त्यनुप्रासवर्णालङ्कारप्रस्तावे वैदम्ब्यादयो³⁰ रीतयो
विधेयता काव्यप्रकाश³¹ कृदादिभिः । अन्यकारोऽपि तत्र विवेचयिष्यति । व्यङ्ग्य-
कात्वेतासु³² व्यङ्ग्यधरससन्निकर्षादारमत्व³³ भ्रम उत्तान³⁴ धियाम् । तदनुप्रासादावपि
समानमिति³⁵ मन्दमेतद्रीतिमात्रपक्षपातित्वम् । वस्तुतस्तु व्यङ्ग्यार्थं³⁶ एव आत्मा
काव्यस्य³⁷ ।

अथोद्भूटादिभिः गुणालङ्कारयोर्भेदोऽपि³⁸ नावधारित इत्याह—उद्भूटादि-

1. A.C.F. बन्धनाया 2. A.C.F. लक्षणाया 3. A.C.F. वदता 4. A.C.
भेद अलङ्कार्यत्वेन 5. E. मूल 6. D. वाच्यो 7. D. ग्रहणात्म्योऽनङ्कार 8. A's alt.
C. गृह्यते 9. C. omits रस 10. C. निरपेक्षी 11. F. भाव्यार्थादिभिः 12. D.
भूषणविशिष्टा 13. A. धर्मरूपा C. omits धर्मभूता 14. A.C. वैदम्ब्यादिकोऽप्यौ
A's alt. reading वैदम्ब्यादि रूपिणीमिति सैव 15. A's alt. D.F. उक्तं 16. C.
omits च 17. A.C. गुणगणापि 18. A's alt. C. सुरुपेर्भणिति 19. A's alt.
C. अधिदित 20. D.E.F. काव्ये 21. C. गुण्या 22. E.F. व्यङ्ग्योऽर्थः ।
23. C. अलङ्कारोऽपि 24. A. योऽनुप्रास C. यानु F. वारम्भ भानु 25. D. कदा
E. कदाका 26. A's alt. C.F. एता एव री 27. A's alt. पयो 28. A's alt.
धर्मत्वा दनु (भि) सन्धाय C. धर्मत्वं तदभि E. धर्मत्वं एत 29. A. वृत्त 30. A's
alt. D.F. आदि वृत्तयो 31. A. कृदादि 32. Except C. all read. व्यङ्ग्यका
प्रिय 33. A's alt. मन्दमिति रीति C. मन्दमिति मात्र 34. F. व्यङ्ग्योऽर्थं
35. A's alt. C. काव्ये 36. A.C. गुणालङ्कारयोर्भेदो

संघटनाधर्मत्वेन शब्दार्थधर्मत्वेन चेष्टेः ॥ तदेवमलङ्कारा एव काव्ये प्रधानमिति प्राच्यानां मतम् । वक्रोक्तिजोवितकारः पुनः वैदग्ध्यभङ्गीभसितस्वभावां बहुविधां वक्रोक्तिमेव प्राधान्यात्काव्यजोवितमुक्तवान् । व्यापारप्राधान्यं च काव्यस्य प्रतिपेदे । अभिधाप्रकारविशेषा एवालङ्काराः । सत्यपि च त्रिविधे

मिस्त्विति । साम्यं सजातीयत्वमित्यर्थः । तत्र हेतुः^१—‘विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनादिति’ । मात्रग्रहणात्स्वरूपभेदाभावः कटाक्ष्यते । काव्यशोभाहेतु^२त्वलक्षणं तु स्वरूप-मेकविध^३भेदेति तेषामाशयः । विषयभेद^४ दर्शयति—‘सङ्घटनेत्यादि । “सङ्घटनाधर्मा गुणा^५, अलंकारास्तु शब्दार्थधर्माः” इति । तदिदमप्यगम्भीरमिति भावः । गुणा-लंकारयोश्च^६ स्वरूपत एवातिविभिन्नत्वात् ।

तथाहि—अङ्गिणो रसस्य धर्मा गुणाः अङ्गयोः^७ शब्दार्थयोस्त्वलङ्काराः । गुणास्तु^८ नियमेनोत्कर्षहेतवः^९, अलङ्कारास्त्वनियमेन ।^{१०} गुणास्समवायेन वर्तन्ते, अलङ्कारास्तु संयोगेन^{११} । यदाह—

“ये रसस्याङ्गिनो धर्माः^{१२} शौर्यादयः^{१३} इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युः अचलस्थितयो गुणाः ॥

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः” ॥ इति ॥

इत्थं च सति अलङ्कारापेक्षया गुणेष्वेव प्रकृष्टः^{१४} काव्योपस्कारः^{१५} यद्वदस्फुटा-लङ्कारत्वेऽपि^{१६} काव्यत्वाभ्युपगमः, न हि तद्वत्^{१७} अस्फुटगुणत्वे । यदाह—‘अनलङ्कृती पुनः कापीति’^{१८} । यदेतदेवंविधं गुणानामलङ्काराणां च^{१९} प्राधान्यं^{२०}, तत्रापि पुरातनानां^{२१} दृष्टिरसमीचीनेत्याह—‘तदेवं अलङ्कारा^{२२} एवेति’ ।

अथ^{२३} वक्रोक्तिजोवितकारमट्टनायक^{२४} योस्तं^{२५} [दृष्टी]मन्त्रिकृष्टे^{२६} ध्वनिदर्श-नस्येत्यभिप्रायेणाह — ‘वक्रोक्तिजोवितकारः पुनरित्यादिना ।^{२७} वैदग्ध्यभङ्गी^{२८} ।

1. A.C. omit Visarga. 2. A's alt. शोभावसत्य C. शोभावहत्य 3. A.C. omit विध 4. D.E.F. विभेद 5. D. गुणाऽगुणाः 6. D.E. omit च 7. A. शब्दा-लङ्काराः 8. A.C. नियमेस्तत्र विद्यमानेऽपि (P. 24.) A.C. make a confusion here. The portion उत्कर्षहेतवः ...to प्रतीयमानोऽर्थः (P. 24) is omitted in this context but is found later after यदा ॥ (P. 29) 9. A. उत्कृष्टेति 10. A.C. गुणानामङ्गिणि संभवात् । अलङ्काराणां तु 11. A.C. योगाद्यदाह—12. F. भावाः । 13. A.C. भेयादय 14. A.C. प्रकृष्ट 15. D.F. उपकारः 16. E. काव्यत्वाद्युप 17. A. अस्फुटक 18. E. F. कापि काव्यमिति 19. C. omits च 20. A.C. प्रमाणं 21. A.C. दृष्टिस्समीचीना । D. असमर्थानि 22. F. अल-ङ्कार 23. अथप्राप्ति 24. C. भट्टनाय कायां दृष्टि 25. All read संदृष्टि 26. A.C. D. H. I. सन्त्रिकृष्ट 27. C. वैदग्ध्या 28. A. C. omit भङ्गी ।

प्रतीयमाने व्यापाररूपा भणितिरेव कविसंरम्भगोचरः । उपचारवक्रतादिभिः समस्तो ध्वनिप्रपञ्चः स्वीकृतः । केवलमुक्तिर्वैचित्र्यजीवितं काव्यं, न व्यञ्जचार्यजीवितमिति तदीयं दर्शनं व्यवस्थितम् ।

भट्टनायकेन तु व्यञ्जनव्यापारस्य प्रौढोक्त्याभ्युपगतस्य काव्यात्मत्वं कथयता न्याभाविताशब्दार्थस्वरूपस्य व्यापारस्यैव प्राधान्यमुक्तम् । तत्राप्यभिधाभावकत्वलक्षणव्यापारद्वयोत्तीर्णो रसचर्वणात्मा भोगपरपर्यायो व्यापारः प्राधान्येन विश्रान्तिस्थानतयाङ्गीकृतः ।

भणितिस्वभावा^१ वैदग्ध्यप्रकारोपेतभणितिस्वरूपमित्यर्थं । जीवितमुक्तवानित्यलङ्कारमात्रदुराग्रहभावो^२ द्योतित । अन्योऽपि सारभूत^३ सूक्ष्मोऽज्ञ^४ तेन अवधारित इत्यभिप्रायेणाह—व्यापारप्राधान्यं चेति । व्यापारो रसप्रत्यायनात्मा । तस्य प्राधान्यं प्रतिपेदे । न पुन अप्रधानस्य^५ अलङ्कारमात्रस्येति यावत् । अलङ्कारा पुनर्वाच्यकथयन्वास्य सम्मतेत्याह—अभिधाप्रकारेत्यादि । यत्र वस्त्वलङ्काररसरूप त्रिविध प्रतीयमानोऽर्थः । तत्र विद्यमानेऽपि तत्प्रत्यायनलक्षणस्य^६ व्यापारस्यैव^७ प्राधान्यमस्य^८ मतमित्याह—सत्यपि चेत्यादि । ^९उपचारो लक्षणाश्रयण तद्वकतेति^{१०} भविवक्षितवाच्यादि^{११}समस्तध्वनि^{१२}कटाक्षित । इत्यत्र सति ध्वनिदर्शना^{१३}देत^{१४}दर्शनस्याल्पयो—भेद इत्याह—‘केवलमुक्तिर्वैचित्र्येति ।’

अथ भट्टनायकमतम्—भट्टनायकेनत्वित्यादि^{१५} । ^{१६}प्रौढोक्त्याभ्युपगतस्येति^{१७} । भोग^{१८} इति स्वकपोल^{१९}कल्पितो^{२०} व्यवहार प्रौढोक्तिस्तथाङ्गीकृतस्येत्यर्थं । ईदृशस्य व्यञ्जनव्यापारस्य वाच्यात्मत्वं कथयता न्याभाविताशब्दार्थस्वरूपोऽयं^{२१} ^{२२}व्यापारस्तस्यैव प्राधान्यमुक्तम् । स च व्यापारो लौकिको न भवतीत्याह—तत्राप्यभिधाभावक^{२३}येत्यादि । तत्र तेषु व्यापारेषु मध्यादभिधाभावकत्वे^{२४} इति । साक्षात्तद्वैतार्थ^{२५}विषया शक्तिरभिधा । अप्रसाधारण्येन प्रतीतेष्वर्थेषु^{२६} साधारणीकरणरूपा शक्तिर्भावकत्वम्^{२७} । एतद्व्यापारद्वयो^{२८}त्तीर्णसाधारणीकृतेषु विभावादिषु^{२९} रसचर्वणात्मा

1 A. C. स्वभावा E. F. स्वभावात् 2 A. C. भणितिरित्यर्थः । E. F. भणिति-स्वभाव रूपमित्यर्थः 3. F. भाषकम् । अन्य 4. A. C. भूत तेन 5. D. सूक्ष्माज्ञा 6. D. अप्राधान्यस्य 7. A. C. F. लक्षणोऽस्य 8. A. C. F. व्यापारस्तस्यैव 9. A. D. F. अन्यस्य 10. E. यत्र यावद्भ्वनिभेदः समर्थोऽपि पर्यायान्तरेण परिगृहीत इत्याह—उपचारवक्रतेत्यादि । उप 11. C. तद्वकतेति 12. D. ध्वनम् 13. A's alt. E. F. ध्वनिकटाक्ष 14. A's alt. दर्शना 15. A. —देस्य तद्वत् C. भादेस्त—F. भादेस्तदर्शनस्य 16. A's alt. C. 'नायकस्थित्यादि' 17. C. प्रौढाक्त्या पगत 18. D. इति स्व 19. F. प्रौढ इति 20. A's alt. F. परिकल्पितो 21. A's alt. C. कल्पितम् 22. Except D. all have वाच्यार्थः 23. A's alt. C. स्वभावो 24. F. व्यवहारः 25. A's alt. C. भाषक 26. A's alt. C. भाषकत्वं 27. E. भवेतितात्पर्यं 28. A's alt. प्रतीतेषु साधा- 29. A's alt. C. भाषक 30. D. F. प्रयो 31. C. आदि रम् ।

ध्वनिकारः पुनरभिधालक्षणातात्पर्याख्यव्यापारत्रयोत्तीर्णस्य ध्वनन-
द्योतनादिशब्दाभिधेयस्य व्यञ्जनव्यापारस्यावश्याभ्युपगम्यत्वाद्व्यापारस्य च
वाक्यार्थत्वाभावाद्वाक्यार्थस्यैव च व्यञ्जनरूपस्य गुणालङ्कारोपस्कृत्तव्यत्वेन
प्राधान्याद्विश्रान्तिस्थानत्वादात्मत्वं सिद्धान्तितवान् ।

व्यापारस्य विषयमुखेन स्वरूपप्रतिलम्भात् तत्प्राधान्येन प्राधान्यात्
स्वरूपेण विचार्यत्वाभावाद्विषयस्यैव समग्रभरसहिष्णुत्वम् । तस्माद्विषय एव

भोगापर^१नामधेयो व्यापारो^२ विश्रान्तिस्थानतया प्राधान्येनाङ्गीकृतः । अत्र दशने भोगा
दिष्यद्भारस्य स्वकपोलकल्पित^३व्यापारप्राधान्यमि^४[त्यधो] ध्वनिकारदर्शनविलक्षणः ।

अथ सिद्धान्तः—ध्वनिकारः पुनरित्यादि । ध्वनिकारस्तु व्यञ्जनात्मनो वाक्य-
ार्थस्यैव वाक्यात्मत्व सिद्धान्तितवान् । तत्र हेतुः—व्यञ्जन^५व्यापारस्यावश्याभ्युपगम्य-
त्वा^६दिति । कीदृशस्य ? अभिधालक्षणातात्पर्याख्य व्यापारत्रयोत्तीर्णस्य । तात्पर्यं^७ नाम
‘पदार्थाधिगमसमन्तरभाविनी समन्वयशक्तिः । एतत्त्रयोत्तीर्णस्येति चतुर्थ्यव्या-
वस्यापितोक्ता^८ । ^९ध्वननद्योतनेति । ध्वनन^{१०} द्योतन^{११} प्रत्यायन^{१२} ^{१३}व्यञ्जनमित्यादि
प्रसिद्धपर्यायसहस्रस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात्^{१४} तदनभ्युपगमे व्यञ्ज्यार्थप्रतीती न गत्यन्तर
यतः, अतः व्यञ्ज्यार्थ^{१५} एवास्मैत्यर्थः । ननु^{१६} व्यञ्जनव्यापारः प्रधानं किं न भवति,
इत्यतः आह—व्यापारस्य च वाक्यार्थत्वाभावादिति । अप्रत्यक्षत्वेन निरूप्यतेन हत्वाद्वा-
क्यार्थत्वाभावः । सर्वा एव^{१७} एतन् पदार्थगतस्य कार्यादिप्रतीत्यन्ययानुपपत्त्या ^{१८}अभ्युपगम्यन्ते
एव । अतो व्यापारो न प्रधानम् । यत्र हेतुः प्राधान्ये सोऽपि व्यङ्ग्य एवोपपद्यते, न तु
व्यञ्जनव्यापार इत्याह—वाक्यार्थस्यैवेति । गुणालङ्कारोपस्कृत्तव्यत्वं विश्रान्तिस्थानत्वं^{१९}
च^{२०} प्राधान्ये^{२१} हेतुः । अतो^{२२} व्यञ्ज्यार्थ एव वाक्यात्मेति सिद्धान्तितवान् ।

अत्र भूयस्तरा^{२३}पुत्कीरन्मुञ्चितीति—व्यापारस्य विषयमुखेनेत्यादि । व्यञ्जनादेर्हि
व्यापारस्य व्यञ्ज्यार्थमुखेनैव स्वरूपसिद्धिः । अतो न^{२४} वाक्यार्थत्व^{२५}समयः । यथास्व-
रूपोपलम्भो विषयमुखेन^{२६} तथा प्राधान्यं विचारक्षमत्वमपि तन्मुखेनैवेत्याह—तत्प्राधान्येन
प्राधान्यात्^{२७} । स्वरूपेण विचार्यत्वाभावादिति च^{२८} । विषय^{२९} एव तु पुष्कलं वाक्यार्थं^{३०}

1. D भोगा पर 2 C व्यापारित्वे चि 3 A's alt. D. E. F. वति-
कल्पित व्यापार 4 A's alt. C. H इत्ययं हृदयमेव D. अशब्दयमेव दर्शन E.
अशमेव B. F. अशेष्यनि, इय एष्यजनि 5 A व्यञ्जना 6 A—C गम्यमान-
त्वात् 7 A's alt. -पर्यं व्या 8 E हि नाम 9 A's alt. अयांङ्, C अयंमम
10 A's alt. अयमायिनोश्च 11 A ध्वनि द्योतनमिति ध्वन 12 Except E all
have ध्वन 13 A. द्योतक (न) C द्योतन 14 A प्रत्यायक (न) C प्रत्यायकं
15 A. C. व्यञ्जक 16 A. गममा (अमा) न रत्ना— 17 A. C. व्यङ्ग्यार्थ 18 D
न स 19 C सर्वाभ्यस्तु 20 C. अप्यु 21 D स्थान च 22. C न 23 C
प्रधानादे A. प्राधान्ये (नये) 24 B अतो स्वरूप 25 D युक्ति 26 D omits न
27. A omits स 28 A मुखेनैव तथा तत्प्राधान्येन C. मुखेनैव एतत्प्राधान्येन
29. D यथास्व 30 omitted in CD 31. D विस्मय 32 F. अर्थः ।

व्यङ्ग्यनामा जीवितत्वेन वक्तव्य यस्य गुणालङ्कारकृत्तचारुत्वपरिग्रहसाम्राज्यम् । रसादयस्तु जीवितभूता नालङ्कारत्वेन वाच्या । अलङ्काराणामुपस्कारकत्वादरसादीना च प्राधान्येनोपस्कार्यत्वात् । तस्माद्व्यङ्ग्य एव वाक्यार्थो-भूत काव्यजीवितमिति । एष एव पक्षो वाक्यार्थविदा सहृदयानामावर्जक । व्यञ्जनव्यापारस्य सर्वैरनपह्नुतत्वात्तदाश्रयणे च पक्षान्तरस्याप्रतिष्ठानात् । यत्तु व्यक्तिविवेककारो वाच्यस्य प्रतीयमान प्रति लिङ्गतया व्यञ्जन-

भावमर्हतीत्याह—विषयस्यैवेति । साक्षात्स्वरूप^१प्रतिलभ स्वतः प्राधान्य स्वरूपेण विचार्यत्व^२ चेत्यादि^३ समग्रो भर । तत्पहिष्णुत्व^४ हि व्यङ्ग्यार्थलक्षणस्य विषयस्यैव । अतो विषयस्यैवात्मत्वं युक्तमित्याह—तस्माद्विषय एवेति । समग्रमर^५महिष्णुत्वात् स निरवशेष^६भवमर्हतीत्यत^७आह—यस्य गुणालङ्कारेत्यादि ।

ननु रसादयो रसवदाद्यलङ्कारा^८ एव प्राचा मता । कथमेयमलङ्कार्यत्वमित्यत आह—रसादयस्त्विति । तत्र^{१०} हेतु—अलङ्काराणामुपस्कारकत्वाद् रसादीनां च प्राधान्येनोपस्कार्यत्वाच्च इति । रसादीनां हि यदा गुणीभाव^{११} तदालङ्कारत्व, यदा तु प्राधान्यं तदालङ्कार्यत्वमेव । यत इत्य^{१२} व्यवस्था^{१३}, अतो व्यङ्ग्यार्थ एव काव्यात्मेति निगमयति—तस्माद् व्यङ्ग्य एवेत्यादि । वाक्यार्थोभूत इति प्राधान्यदशा^{१४} कटाक्षयति, ^{१५}अप्राधान्य^{१६}दशायामनात्मत्वात्^{१७} । तदिदं ध्वनिकृतो दर्शनम्^{१८} । ^{१९}एतदनुसारित्वात्मनो दर्शयितुमाह—एष एव^{२०} पक्ष इत्यादि । एवकारेण पक्षान्तरेष्वनुपपत्तिरविष्क्रियते । ^{२१}भावजक^{२२}बलादात्माभिमुखीकारक^{२३} । तत्र^{२४} हेतु—व्यञ्जनव्यापारस्येत्यादि । य इच्छन्ति व्यङ्ग्यार्थस्य काव्यात्मना^{२५}, ये च नेच्छन्ति, सर्वैरेव खल्वेभिर्न शक्यते हि^{२६} व्यञ्जनव्यापारोऽपह्नुतुम् । यदि नापह्नुत किं तत इत्यत^{२७} आह—^{२८}तदाश्रयणे चेत्यादि ।

पक्षान्तरस्याप्रतिष्ठान^{२९} दधितवरीभियुक्तिभि सिद्धम्^{३०} । यत्तु^{३१} तत्र व्यक्तिविवेककार प्रत्यवस्थित^{३२} तदुपपत्त्यति—यत्तु^{३३}व्यक्तिविवेककार इत्यादिना । लिङ्ग-

1 Except C all have रूपे 2 A विचार्यकत्व 3 A आदि 4 A's alt सहितस्याहस्य व्य C सहितस्य रहस्यस्य लक्षण 5 C भास 6 A C शेष 7 A अर्ह स्तीत्यत— 8 C बदलङ्कारा चामता । 9 D अलङ्कार 10 C तत्रतु अलङ्काराच्चेति रसा^१ 11 C गुणि 12 F अव्यवस्था 13 C व्यवस्था-नात् 14 D प्राधान्या दशा 15 C omits अ 16 D भूतदशा 17 A अन्यूनकत्वात् 18 C दर्शन हारित्व D दर्शन 19 A. तदनु 20 D F एष च 21 A वज्रल 22 A's alt बलानभि C बलादभि 23 A तद्वेतु । तत्र 24 C तस्य 25 C आत्मता । 26 C omits हि 27. A's alt अत्र C F इत्याह 28 A's alt C यदाश्रयेण D तदनाश्रयेण 29 D अप्रत्यादिना 30 A's alt C सिद्धान्तयन् 31 A omits यत्तु 32. A प्रत्यपाक्वस्थितत्र अ (पास्थित तदु) C अवास्थित 33 F omits यत्तु 34 A अविवेक ।

स्यानुमानान्तर्भवमाख्यत्, तद्वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्य-
भावादविचारिताभिधानम् । तदेतत्कुशाग्रोयधिषणक्षोदनीयमतिगहनमिति
नेह प्रतन्यते ।

अस्ति तावद्व्यङ्ग्यचिनिष्ठो व्यञ्जनव्यापारः । तत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्या-
प्राधान्याभ्यां ध्वनिगुणोभूतव्यङ्ग्याख्यौ द्वौ काव्यभेदौ । व्यङ्ग्यस्यास्फुट-
त्वेऽतङ्कारवत्त्वेन चित्राख्यः काव्यभेदस्तृतीयः । तत्रोत्तमो ध्वनिः । तस्य
लक्षणाभिधामूलत्वेनाविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्याख्यौ द्वौ भेदौ ।

तथा गमकतया । तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादिति । धर्मधर्मिणोलिङ्गलिङ्गिभावे तादात्म्य
नाम नियतस्त्वन्व^१ । कार्यकारणयोस्तु^२ तदभावे^३ तदुत्पत्तिर्नास्तीति । अगयो-
नियतसम्बन्धयो यद्यन्यतरो न स्यात् तदा व्यभिचारान्न सम्भवति लिङ्गलिङ्गिभाव
इति यावत्^४ । यत् इत्यभेदत्^५ अतस्तदविचारिताभिधानं, तदेतद्व्यक्ति^६विवेककृतो^७
वर्णनं वायसवासित^८कल्पमिति यावत् । एव ध्वनिदर्शनसमर्थने यथावदस्ति युक्तिजात
तदतिगहनम्^९ । ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचयोरेव^{१०}काव्ययोर्मीमासायामुपयुज्यते, चित्रकाव्य-
मीमासाया तु नात्युपयुज्यते इत्याशयेन निगमयति—तदेतत्^{११}कुशाग्रोयेत्यादि । इह^{१२}
चित्रकाव्ये^{१३} । न प्रतन्यते, यथोपयोगमनूयत एवेति यावत् ।

अथ^{१४} यावानुपयोगश्चित्रप्रस्तावे^{१५} १६ ध्वनेस्तावन्मात्रमनुवदति—अस्ति तावदि-
त्यादिना । यद्यस्ति वि तत्^{१७}इत्यत आह—तत्र व्यङ्ग्यस्येत्यादि । प्राधान्ये ध्वनिर्ना-
मोत्तम काव्यभेद । अप्राधान्ये^{१८}तु गुणीभूतव्यङ्ग्य^{१९}नामा मध्यम । चित्रस्य विषय-
माह—व्यङ्ग्यस्यास्फुटत्व इति । चित्रमवरमित्यर्थः । तत्र भेदात् सक्षिप्य^{२०}संख्यानु-
माह—तत्रोत्तमो ध्वनिरित्यादिना । स चाभिधामूलतया लक्षणाभूततया च प्रयते^{२१}
इत्याह—तस्य लक्षणाभिधामूलत्वेनेति । लक्षणाभूतत्वे सति अविवक्षित^{२२}वाच्याख्य^{२३}
मुख्यार्थबाधशालिन्या^{२४}लक्षणाया वाच्याशस्याविवक्षितत्वात् । अभिधामूलत्वे तु विवक्षि-
तान्यपरवाच्याख्य^{२५}, अभिधाया वाच्ये^{२६}बाधाभावाद्^{२७}विवक्षितत्वं, व्यङ्ग्यभाक्त्वेन
विवक्षणात् अन्यपरता चेति^{२८}विवक्षितान्यपरत्वम् अभिधामूलस्य । इत्य लक्षणाभूलो^{२९}-
अभिधामूलश्चेति सामान्यतो^{३०} ध्वनिद्विराक्षिक^{३१} ।

1. C नियतस- 2 A's alt तथास्तु तद् 3 A's alt पत्तिर्ननास्ति C
पत्तिर्नास्ति D नामा । अगयो 4 D भाववत् युक्ति 5 E.F.G इत्यत — 6 C
तदेव तद्व्यक्ति 7 A's alt C कृद्दर्शनं 8 E. F वासितदिक् 9. D गदितम्
10 F. भाग्य 11. D कुशाग्रोये F. कुशाग्रिये 12 A C E. इह तु 13 A's
alt C काव्य 14 A's alt C अवयवानुप 15 A. C. चित्रकृत् 16 A's
alt C.F. ध्वनी 17 D F. इत्याह— 18 C न्ये गुणी 19 C. व्यङ्ग्य E
व्यङ्ग्यास्फुट 20 C संख्यामाह 21 C प्रयत 22. E वाच्या तु 23 A C F
आख्या 24 D अर्थ वाचिन्या 25 A. C आख्या F. आख्या 26 C वाच्य
27 A's alt. C वाचाया अमा 28 A's alt C परत्व 29 Except F. all read
मूलान्धि 30 A's alt सामान्येन अनि, C. सामान्येन ध्वनि 31 F राक्षितम् ।

आद्योऽर्थान्तरसकमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वेन द्विविध । द्वितीयोऽप्य-
सलक्ष्यक्रमसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतया द्विविध । लक्षणाभूल शब्दशक्तिमूलो वस्तु-
ध्वनि । असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलो रसादिध्वनि । सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य

तत्र लक्षणाभूलस्यावातरभेदमाह—आद्योऽर्थान्तर^१ इति । आद्यो लक्षणा
मूलस्योऽर्थान्तरसकमितवाच्यो अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विधा । अजहृत्स्वायतया^४
स्वसिद्धये पराक्षेपे सति अर्थान्तरसकमितवाच्य^५ । यथा—

प्रारम्भे श्रुतिमुन्दर परिणतो पथ्य जनैस्तुग्रह
नानाशास्त्ररसं^७ प्रसन्नमधुरं^८ प्रत्यक्षरं^९ क्षालितम्^{१०} ।
आह्लादाय^{११} न कस्य नाम विदुषा वक्त्राम्बुजादुद्गत
^{१२}चित्तान्तर्विकसद्विवेक^{१३}मुकुलामोदानुविद्ध वच ॥

^{१४}अत्रैवविधवच उपदेशनक्षणे अर्थान्तरे सङ्क्रामति । ^{१५}वचोमात्रस्यैव
वैशिष्ट्यासम्भवात्^{१६} ।

अथ यदा जहृत्स्वार्थतया परार्थं स्वसमपण तदात्यन्ततिरस्कृतवाच्याह^{१७} ।
यथा—

^{१८}एके ^{१९}मूकवदासते जडधियो जिह्मेति तत्सन्निधा
वग्ये दुर्विविकित्सित विदधते तेभ्योऽपि वीभत्सते^{२०} ।
अस्याने बहुधा स्तुवन्नि कतिचित्तरुक्या^{२१}दहते
विद्या विक्रवते कया न विधया प्राप्यान्तिक^{२२} दुष्प्रभो ॥

अत्र विद्याया ^{२३}हीवीभत्सादि^{२४} गङ्गादौ^{२५} घोषाधिकरणतादीव^{२६} सर्वथा^{२७}
स्वसयोगिने स्वार्थं परित्यज्य ^{२८}न मभवतीत्यत्यन्त^{२९}तिरस्कृतवाच्याता ।

इत्थम्^{३०}विवक्षितवाच्यस्वार्थान्तरसकमित^{३१}वाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्वौ
भेदौ । अथाभिधामूल^{३२}प्रभेददिक । द्वितीयोऽपीति^{३३} । द्वितीयोऽभिधामूलो विवक्षिता
न्यपरवाच्याह्य । तत्र कचिद् व्यङ्ग्य^{३४}क्रमो न सलक्ष्यते । कचित्सलक्ष्यते । तस्मा
द्विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविध ।
^{३५}अथानयो ^{३६}लक्षणाभिधामूलव्यङ्ग्योवस्त्वलङ्कार^{३७}रसरूपता^{३८}विषयविशेष^{३९} व्यवस्था-

1 D अर्थान्तर 2 D लक्षणा 3 C मूलास्सा 4 D स्वार्थयो C अर्थत-
यास्य सिद्धये 5 C वाच्या 6 C पत्युजनै D पथ्यजनै 7 C रस 8 A's
alt F. सिधिरै 9 A D अत्र 10 D क्षालित 11 A's alt C आह्लादा
यत कस्य 12 C विक्रान्त 13 A B C G सरोजमुकु 14 F अत्र वच 15 D
वचामात्र 16 A अभावात् 17 C आरय 18 C येते A's alt. येते A 11
D F येके 19 A's alt C मूढ 20 C मस्यते, 21 F उल्क्या 22 11 प्राप्यान्तिक
23 C omits ही 24 C आदि 25 A C गङ्गाया 26 A. आदिवत् C
करणादिव 27 C सर्वथा 28 C omits न 29 C इति अत्र 30 F omits अ
31 D सक्रामित 32 C omits प्र 33 C इति अभि 34 A.C व्यङ्ग्यस्य 35 D
तथा 36 D E.F मूलयो 37 D स्वरूप 38 C रूपत 39 A.C.E विशेषे ।

शब्दार्थोभयशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरलङ्कारध्वनिश्चेति । तत्र रसादिध्वनिः

ययितुमाह—लक्षणामूल इत्यादिना । यो हि लक्षणामूल स नियमेन शब्दशक्तिमूलो वस्तुरूपश्च भवति । यद्धि यावदस्ति जातिगुणक्रियाद्यात्मक^१ पदार्थजात सर्वमेवंतद्वस्तु कथ्यते^२ । तदेव कवि^३कल्पितविच्छित्तिसङ्घीचीनमलङ्कार^४ । रसास्तु विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यज्यमाना रत्यादयः सहृदयप्रतीतिविशेषा^५ । अथ विवक्षितान्यपरवाच्यो^६ योऽयं असलदयक्रमव्यङ्ग्यः ॥ नियमेनार्थशक्तिमूलो रसादिरूपश्च भवति । सलदयक्रमव्यङ्ग्यस्तु शब्द^७शक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूल उभयशक्तिमूलश्च भवति । नियमेन वस्तुरूपो^८ऽलङ्काररूपश्च भवति । तत्र यदा रसभावदसाभास^९भावाभासभावोदयभावशान्ति^{१०}भावसन्धिभावसबलता व्यज्यन्ते, तदा क्रमो न^{११}सलदयत इति असलदयक्रमत्वम्^{१२} । तत्र रसेषु^{१३}शृङ्गारस्नभोगात्मा यथा—

पुष्पोद्भेदमवाप्य कैलिरागना^{१४}दूरस्यया ध्रुवने

वान्नेन स्फुरितोधरेण निभृत भूसज्जया याचिते ।

आच्छाद्य स्मितपूरं^{१५}गण्डफसक^{१६}चेलाञ्चलनानन

मग्नान्दोलितकुण्डलस्तववया तन्म्या विधूत शिर ॥

अत्र नायिकानायकवृत्तान्तलक्षणो यो^{१७} वाच्योऽर्थ^{१८} या च सहृदयप्रतीति^{१९} वेद्यान्तरिगलनेन धर्म्मवस्तुतन्मयीभावलक्षणा रससंबिद् न सन्तु तयो क्रमस्मलदयते । विद्यमानोऽपि पद्य^{२०}पत्रशतव्यतिभेदनयेन^{२१} अविद्यमानवदुपलक्षयत ।

विप्रलम्भशृङ्गारो यथा—

नान्त प्रवेशनरणदिमुली न चासी^{२२}दान्द्रोष^{२३}परुषाणि^{२४}न वाक्षराणि ।

सा वैदल सरलपद्मभिरक्षिपातं वाग्म^{२५}विलोकितवती जननिविशेषम् ॥

एवमादिप्लवन्नमत्^{२६}प्राग्बदनुसन्धेयम् ।

हास्यो यथा—

पद्मरसपण्डशृङ्गलवेसा पासग एमु तरलेषु ।

शिङ्गसर परुषती भविष्यम ह्य ६ थणवट्टम् ॥

1 C त्रियारमर्ह 2 C कथ्यते 3 C omits क F omits कवि 4 A's alt सर्माची 5 F कार 6 A विशेषाविव 7 D F वाप्ये 8 A's alt. C शब्दशक्त्यर्थानि उभयशक्तिमूलश्च 9 F मूलो 10 D रस 11 C यद्भारस्यया भाव 12 D नलक्ष्यत 13 A's alt क्रमता 14 A C F असौगन्धेरात्मा 15 A C दयतादुधाय दूरस्यया 16 A's alt C पूरे 17 A's alt C पत्र कायाग्रनेन 18 F अन्तो यो 19 A C F नाव्याय 20 A's alt C प्रनलो 21 C पत्रा तपन्ति 22 A C F क्रमरहित वदु 23 C यामी A's alt धामीप्रा-चष्ट 24 C दोष 25 A कोष न 26 A C D सा त A's alt वाता 27 C 'यादि प्रथम' ।

अत्र ^१पतिमरणमण्डनो^२ज्ज्वलवेपाया^३ तरुणेषु पाश्वर्भुपगतेषु^४ सत्सु^५ सद्यः स्निग्धस्वर
प्ररुदत्ता-^६ सविभ्रम ^७यदेतत्स्तनवृत्त^८हनन तत्^९प्रच्छन्नानुरागस्यानौचित्येन प्रवृत्तेर्हस्य-
समिष्यनक्ति ।

करुणस्य यथा—

^{१०}साहित्यलक्षणकले समुपैपि^{११} नव्य^{१२}वैधव्यमद्य^{१३} विरते ^{१४}गुरविष्णुदेवे ।

कर्णान्तिकप्रणयन^{१५}प्रणयोत्सवाय साक्षीदत्तापंगमित.^{१६}परमक्षम^{१७} ते ॥

रौद्रस्य^{१८} यथा—

हृत्पत्सूकर^{१९}कालकण्ठ^{२०}शकलव्याकीर्णं^{२१} धारा^{२२}न्तरा

^{२३}क्रोधोत्तालुलायकण्ठनलकच्छेदार्थवक्त्रानना. ।

श्रीवल्लाल^{२४} विधाय केलि^{२५}मृगयामावर्तमानस्य ते

घादूलेन्द्रवसाभिपेकसमये^{२६} ^{२७}जीयासुरग्राशरा. ॥

धीरस्य यथा—

^{२८}आधातुर्भुवन^{२९} तदेतदखिल चक्षुष्मदाकीटका-^{३०}

दिव्य चक्षुरनन्यलम्प्य^{३१}मुभयत्रास्ते^{३२} पर^{३३} दुस्तहम् ।

फाले भूतपतेर्मनोभवमुख^{३४}धुद्र^{३५}क्षयोज्जागर^{३६}

बाणे^{३७} च प्रतिराजदपंदलन^{३८} बस्ताल^{३९}पृथ्वीपते. ॥

भयानकस्य यथा—

गिरिकुञ्जेषु^{४०} गूढानां तवारि^{४१}वरयोपिताम् ।

असूर्यपश्यतामान^{४२} ^{४३}भूतिचिह्नेष्वसिष्यते^{४४} ॥

बीभत्सस्य यथा—

स्वात्मानन्द किमपि^{४५} परम^{४६} साधु^{४७} सभुञ्जते^{४८} ये^{४९}

तेषामस्या विषयवितती^{५०} जायते हेयबुद्धिः ।

1. A's alt C प्रकरण 2. C. मण्डलो 3. F. वेपरेपायाः 4. Except E, all read अपगते 5. F. omits सत्सु 6. A.C प्ररुद्य 7. A's alt C. यदि तत् 8. A's alt पृष्ठ 9. C. प्रच्छिन्न 10. A's alt. हाहित्य 11. A's alt. सकपेहि (चि) D समुपैति 12. Except C all read नव्य 13. A's alt. अन्य 14. C गरु 15. C. प्रणयिन 16. C. इत 17. A's alt अशमस्त्यात् 18. A's alt. रीद्रे C रीद्री 19. A's alt. C. मस्तक 20. Except A's alt all read खण्ड 21. A व्याकीर्णया 22. F सारा 23. A's alt C. क्रोधात्ता— 24. A. C. वल्लाल 25. A's alt केन्द्रि 26. A's alt. C. सरसा 27. B.D.E.F. दीपासु 28. C. आयातु 29. A || C D F H.I. भवनं 30. Except C, all read आकीटका 31. लम्प्य कथय 32. A. उभयं त्रासे (ते) 33. A.C पुनः 34. C. मुखं 35. C. रद्दा 36. A's alt. C. ज्ञयेष्वादर् 37. C पार्थी 38. A's alt. C. दलने 39. A.C. वल्लाल 40. A.F. कूटेषु 41. C. पर 42. A's alt. read परया गात्र C. परयतां गात्रं 43. A's alt. मृत्तिचिनी E मृमि 44. D. अपश्यत 45. A.C.D.F. कमपि 46. E. परमस्यासु 47. A's alt. C. स्वादु 48. A's alt. C.F. सभुञ्जते । 49. A's alt F ये, 50. A's alt. विनती—

अन्येषां तु प्रसरतितरां^१ प्रत्युतास्वादानेच्छा
द्यदिक्लिप्ते^२ कफकलुषिते मक्षिकाणामिवाग्ने^३ ॥

अद्भुतस्य यथा—

आ^४कर्णितोत्तमगुणानुगुणेति कृत्वा^५ यामुल्लिखेत् सुचिरेण मनो मदीयम् ।
तामाकृति^६ विसदृशीमतिमात्र^७मस्या दास्येऽपि^८ नास्मि विनिवेशयितुं विदग्धः^९ ॥

अत्र ^{१०}मुचिर^{११}मष्टचरनायिकारूपस्यानुगुण^{१२}श्रवणानुरागिणो नायकस्य
नायिकाप्रथमदशने आकर्णितोत्तम^{१३}गुणानुगुणतया मनसा ^{१४}समुल्लिखितचरी^{१५} या
नायिकामूर्तिः, सा सम्प्रति^{१६} ^{१७}साक्षात्कृतनायिकामूर्तेरतिमात्रं^{१८} विसदृशी सती
^{१९}दासीत्वेनापि निवेशयितुं^{२०} न शक्यत ^{२१}इत्युक्तिरभिहृष्यनिबन्धनस्य^{२२} परा काष्ठा-
माविष्करोति ।

शान्तस्य यथा—

मा भैषीः कुल^{२३} मा व्ययस्व^{२४} विनय क्लेशोऽस्तु मा ते^{२५} श्रुत^{२६}
प्रध्वसाय यतस्व^{२७} मा खलु मते माहात्म्य मा मा त्यज^{२८} ।
युष्मद्गौरवसारदारणपरान्मत्वा वृणाय प्रभूत्
भिक्षापर्यटनार्जितेन कलये^{२९} पिण्डेन पिण्डस्थितिम्^{३०} ॥

इत्थं रसध्वनिर्दिद्भात्रे^{३१}णोदाहृतः^{३२} ।

अथ भावध्वनिः—भावो हि नाम नायिकाव्यतिरिक्ते ^{३३}देवतागुरुपुत्रादौ
व्यज्यमाना रतिर्वाक्यार्थत्वेन^{३४} व्यज्यमाना निर्वेदादयो व्यभिचारिणश्च^{३५} । यथा—

अद्य^{३६} स्वप्नमुपागतेन यमुनातीरे^{३७} मयावस्थितं^{३८}
दृष्टस्तत्र च वेणुबादनिपुणो^{३९} बालो गवां पालकः ।
तं दृष्ट्वा करणैरनन्य^{४०}विपर्यन्तविलीनो^{४१}ऽभवत्
^{४२}भावतावद्^{४३}अहं चिरादुपचितैः पार्पैः प्रबोधं गतः^{४४} ॥

1. F. प्रसरतितरां 2. D. क्लिप्ते 3. C. अन्ते 4. F. कुण्डल 5. A's alt. F. मत्वा 6. E. कामाकृति 7. D. मात्र दास्य 8. D. विनास्मि 9. A's alt. समर्थः 10. A's alt. सुश्रुत 11. A.C. दृष्टनायि 12. D. रूपस्य गुण 13. C. उत्तम गुणतया 14. C. समाश्रित 15. D. चरया 16. F. तं प्रति 17. A's alt. C. साक्षाद्दृष्ट— 18. F. अतीतमात्रं अति 19. A's alt. C. दासरेण 20. A.C. विनिवेशयि—21. A's alt. C. दृष्टाभिरुष्य 22. D. निबन्धस्य 23. C. काल 24. All except C. प्यधम्य 25. C. माते 26. A.B.C.D. श्रुते 27. C. omits च 28. D.E.F. मान्यज 29. C. कलय 30. C. स्थितिः 31. A's alt. मात्रमुदा 32. C.F. उदाहृतम् D. उद्दिन. 33. C. देवतारूप 34. D. omits च 35. E. आश्रयया 36. C. अस्म D. आद्य 37. A's alt C. तीरेण पापद् 38. C. स्थितः 39. A's alt C. बादनपरो 40. F. अनन्तः— 41. C. निशीनो F. विलिनी 42. A's alt C. स्वापाद् 43. A's alt पापद् 44. C. गतः सं ।

यथा च—

संसारार्त्या¹ विधुरविधुरो ब्रह्म यत्ना²द्विचिन्वत्
नानारूपं³ जगदिदमहं दृष्टवानेव पूर्वम् ।
हस्ते न्यस्ते⁴ सति तव गुरो सप्रितं मस्तकेऽस्मिन्
ब्रह्मैतत्सकलमभवन्नो जगन्नापि चाहम्⁵ ॥

यथा च⁶—

काष्ठाप्राप्तिरियं परा खलु परीपाकस्य⁷ भाग्योद्वेगः
श्री¹⁰वल्लाल नृपाल ! यदयमिमौ¹¹ पादौ तवोपास्महे ।
यस्तिष्ठेत्प्रतिहार¹²भीष्मि भवतो रुद्रभवेत्तच्चिरं
कि नासावपि चोत्पाज्ज्यपृथ्वीपालंस्समं गण्यते ॥
इत्थं पुत्रादिविषयो व्यभिचारिरूपश्च भावः स्वयमूहः¹³ ।

रसाभासो यथा—

स्फुरन्मुखाभोदविबुद्ध¹⁴गन्धं, जिघ्रन्मुहुर्मीलितरक्तनेत्रः ।
पूर्वं प्रियाचञ्चुपुटोपयुतं¹⁵ चूताङ्कुरं चुम्बति चञ्चरीकः ॥ इत्यादि ।
अत्र तिर्यग्विषयत्वाद्वरसस्याभासता¹⁶ ।¹⁷धीरोदात्तत्वाद्यभावाद् । यदाह—
“उत्तमप्रकृतिरुज्ज्वलवेपः¹⁸ शृङ्गारः” इति¹⁹ ।

भावाभासो²⁰ यथा—

कणाद्विरेफावलिनीलकङ्कणं²¹ प्रसार्य शालामुजमान्न²²वल्लरी ।
कृतोपगूहा²³ कलकण्ठकूजितः अनामयं पृच्छति दक्षिणानिलम् ॥
अत्र सौहा²⁴र्दस्यारोपितत्वाद् भाव आभासी²⁵भवति ।

भावोदयो यथा—

केलितल्पगत²⁶मङ्गियावकं, सुधयत्युपसि²⁷ चक्षुपा²⁸ प्रिये²⁹ ।
भू [भ्रू]³⁰ त्रिभागमुपकल्प्य भङ्गुरं, गूढ³¹हास³²मधुरं चुकोप सा ॥

1. A's alt C. संसाराद्यो F. सं सारार्थं 2. A's alt. C. यत्नत् 3. C. रूपं
4. C. द्रष्ट 5. D. तव सति गु 6. F. आह—7. A. C. धां 8. C. कण्ठ 9. A's alt.
परिपाकस्य 10. A.C वल्लाल 11. A.C. हमे 12. C. द्वारि— 13. D.E.F. अमूहः
14. D. मोहं 15. A. C युक्त 16. A's alt. C. भासत्वं— 17. D. उदात्तादि
18. A.C. वेप च D वेप 19. E. इति *नायकत्वाद्यारोपात् अयमपि रस इत्याचार्याः ।
भावा 20. C. भावो 21. H. कान्तर्ण 22. A. मात्र च 23. C. गूह. D. 24. आदितस्य
25. C. आभासं 26. H. नवमङ्गि 27. A's alt C.H. त्यसित 28. A's alt. C.
चक्षुप. 29. H. प्रिया 30. All mss read भू. 31. H. मुग्ध 32. A. भास ।

* This is a note by the scribe or manuscript-owner to show the view of some other writers who would take such cases too as Rasa as there is the Samādhi of Nāyaka-Nāyikā-bhāva here.

अत्र^१ लज्जाहर्षयोर्दयः^२ ।

भावसन्धियंया—

नेत्रे जिह्वा^३खरारुणे क्षणमय^४ व्यामील्यमानेक्षणं
हस्तं^५ व्यग्रभागमं क्षणमथो दन्ते^६ शयानं^७ क्षणम् ।

सञ्चारं विपमाकुलं^८ क्षणमथ प्रक्रान्तलीलं क्षणं
घत्ते तोत्रिपु^९ पट्पदेषु च समं दत्तावधानो गजः ॥

अत्र गजस्य मदाकुलस्य^{१०} यदेतत्क्षणमात्रं नेत्रयोः^{११} जिह्वाखरा^{१२} रूपयोः धारणं
समन्तरमेव^{१३} यच्चैतदव्यामीलनं, तथा हस्ते च^{१४} यत्क्षणमात्रं व्यग्रो गमा^{१५} गमः यच्च
समन्तरमेव दन्ते^{१६} शयनं, सञ्चारे च^{१७} क्षणमात्रं^{१८} येयं विपमाकुलता, समन्तर^{१९}-
मेव यन्नायं^{२०} लीलाप्रक्रमः, तदेतत् विविधं^{२१} विलक्षणं विवेष्टितद्वयं^{२२} उद्भवा^{२३}-
भिभवध^{२४} मितया क्षणं^{२५} क्षणमाविर्भवत्^{२६} तोत्रिविषयं रोपं पट्पद^{२७} शब्दलक्षितं^{२८}-
पट्पदगीतविषयं हर्षं च परस्परस्वादात्ता^{२९} वसरतया समुत्पुभितम्^{३०} अभिव्यनक्ति ।
द्वन्द्व^{३१} वृत्तिषु च^{३२} त्रिष्वपि^{३३} वान्येषु प्रतिस्वं^{३४} क्षणं क्षणमित्युपा^{३५} दानाद्यथा यथा
३६ समुत्पुभिताद्विकलोलकल्प^{३७} [ल] तथा तोत्रिणामुपर्युपरि विनिपात^{३८} जन्मानो^{३९} रोपा-
वेशमहावेगाः^{४०} तथा तथा तदभिभवक्षमाणां पट्पदगीताकर्णनसुखाभिनिवेश-
विकासानां मध्ये मध्ये प्राबुर्भावि इति प्रत्याभ्यन्ते । घत्त इति वर्तमाननिर्देशेन
प्रारब्धापरिसमाप्तभावादेकतरस्यां कोटावनिष्टेति द्योत्यते । तथा जिह्वाखरारुणत्वव्यग्र-
गभागमत्वविपमाकुलत्वलक्षणधर्मयोगाद्व्यामीलघमानत्वदन्तेशयनत्वप्रक्रान्तलीलत्वलक्षण
धर्मयोगाच्चानुक्षणमाकुलीभावमापाद्यमानं नैत्रहस्तसञ्चारं लिङ्गैर्यदेतद्विध्यते, तोत्रिपु^{४१}
पट्पदेषु च तुलितमवधानदानं^{४२} तदप्येक^{४३} तरस्यां कोटा^{४४} वनिष्ठामेव व्यनक्ति । अतो
रोपहर्षं^{४५} भावयोरेयं^{४६} सन्धिः^{४७} ।

१. D. तत्र २. C. दयः नेत्रे ३. A's alt. C. दिङ्मुल ४. A. D. व्यामील्य ५. F. हस्त ॥ A. C. दत्ते ७. A. शयानु ८. D. व्याकुलः ९. H. तोत्रि १०. A's alt. C. यक्षण ११. A's alt. C. दिङ्मुल— १२. A's alt. मुखारुण १३. D. पददन्ते १४. A's alt. E. F. H. यं क्षण १५. H. समागमः १६. A. दान्त C. दत्ते १७. E. च येयं १८. A. C. D. F. मात्रकं— १९. A's alt. F. H. अनन्तरं च २०. A's alt. C. H. omit च लीला २१. D. E. F. विनक्षत् विविधं २२. E. प्रविचेष्टित H. चेष्टित ममं क्षणं २३. A's alt. C. छुज्जाव E. उज्जव २४. A. समतया (धर्म) C. समतया २५. A's alt. D. E. क्षणात् २६. C. भवतो यि H. भवन् २७. C. पदलक्षित २८. C. लक्षितं २९. A's alt. मदत्ताधिकपसर C. मदत्ता विद्या पसर ३०. F. व्यनक्ति ३१. H. यति ३२. C. omits च ३३. D. अपि च ३४. A's alt. प्रातिस्विकं लक्षणं C. प्रातिस्विकं लक्षणं ३५. H. उपपादनात् ३६. A's alt. समुत्पुष्टभूतायं C. छुभितार्थ ३७. All mss read. कल्पलव ३८. D. पातजनेषु तोत्रिषु ३९. H. जन्मानो ४०. C. F. H. वेगाः तेषु तोत्रिषु ४१. E. I. अतो यिपु ४२. C. तदाऽपि ४३. C. H. एकस्यां ४४. A. कोटावनिष्ट C. कोटावनिष्ट ४५. H. भावे । मध्ये ४६. F. भावः ४७. D. भावं भा

भावशबलता यथा—

मध्येसखीजनमुपह्वरवृत्तजात वाचा प्रवासयति मय्यु¹पदेशवृत्त्या² ।

सामूयसप्रणयसत्रप³सप्रसादं⁴ सा मा विलोकितवती चटुर्ल⁵ कटाक्षं ॥

अत्रासूयादीना कटाक्षेषु समारोपाद्वाच्यता⁶ न मन्तव्या । अतो हृद्येव भाव-
शबलता व्यज्यते ।

भावशान्तिर्यथा—

१तो सम्मुखप्रचलितौ सविधे गुरुणा भागंप्रदानरभसस्वसितावधानी⁷ ।

२पाभ्रांसर्पणमुभावपि⁸ भिन्नदिक्क⁹ कृत्वा मुहुर्मुहुरपासरता सलज्जी¹⁰ ॥

अत्र मतिविवोध¹¹योरुपशमः ।

एषु २सादि¹²ध्वनिषु प्रपञ्चोऽज्यतो ज्ञेयः । चित्रकाव्यप्रपञ्चनपरेण ग्रन्थकृते¹³-
वातिसङ्कोचितत्वात् अस्माभिर्दिङ्मात्रमुदा¹⁴हरणं प्रदर्शितम्¹⁵ ।

अथ सलक्ष्यक्रमे¹⁶ दम्भशक्तिमूलोजलङ्काररूपो¹⁷ वस्तुरूपश्च नियमेन भवति ।

२०तत्रालङ्काररूपो यथा—

प्राप्याधरद्वयधुरा²¹ परिचुम्बतीव लोलोत्तर विसिखतीव नखत्वमेत्य ।

तस्या कटाक्षवलन गुरुसन्निधौ मामाक्षिप्यतीव समवाप्य²² च बाहुभावं ॥

अत्रोत्प्रेक्षा²³लङ्कारेण चुम्बनादिकारणा²⁴भावेऽपि सभोगसुखा²⁵वातिलक्षण-
कार्योत्पत्तिरूपा²⁶ विभावना व्यज्यते ।

वस्तुध्वनिर्यथा—

दृष्टि कातरतामुपैति सहसा तस्मिन्पुरो²⁷ऽवस्थिते,

नर्मालापिनि तत्र न प्रतिवचो जिह्वाप्रमारोहति ।

सत्परां²⁸ च न तत्स २९वेत्युप³⁰चितस्तम्म ३१मर्मतद्वपु

सकृत्तत्सखि सङ्गमोऽपि विरहप्रायो विधातास्मि³²किम् ॥

अत्र वस्तुनि भवस्तुत्वभ्रमात् भौग्यलक्षण वस्तु प्रत्याप्यते³³ । ३४प्रयार्पणशक्ति-

1 DEFHL अप 2 E वत्सा 3 H सद्गय 4 H प्रसारं 5 H विमले
6 A's alt E वाच्यानुमन्त D वाच्यतामनन्तव्या 7 A D interchange the
first two feet 8 AC धान 9 A पाशौ (श्वं) C पाशौ 10 CH अविभिन्न
11 C दत्त 12 D F सलज्जम् H ससर्जम् 13 As alt C H विभेद 14 A
आदिषु 15 D कृतेव स 16 A's alt उदाहृत F उदाहृतम् । 17 C दर्शिता
18 H क्रमेण 19 A's alt C रूपश्च नियमेन H रूपत्वनियम 20 H omits तत्र
21 CF सुधा 22 A's alt H समुपेत्य 23 A उपप्रेक्षायात् F उपप्रेक्षयान्त्व
24 D करण 25 A's alt C सुखा 26 A's alt रूपो 27 A पुरोप 28 A's
alt C स्पर्शश्च 29 ACFHI चेत्यु 30 A's alt अपनत 31 A's alt CH
मया तत् 32 As alt C भयादास्मि 33 As alt F प्रकाश्यते H प्रत्याप्यते
34 C omits. अथ ।

मूलो व्यञ्जकोऽर्थः स्वतः संभवी^१ कविप्रौढोक्ति^२निष्पादितः^३ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति-
निष्पादितश्चेति त्रिरूपः । स चालङ्काररूपो वस्तुरूपश्चेति प्रत्येकं द्विविधे पोढा ।
षड्विधस्य च व्यञ्जकस्य व्यङ्ग्योऽर्थो^४ वस्तुरूपोऽलङ्काररूपश्चेति द्वादश^५भेदोऽयम् ।

तथा हि—स्वतस्संभविना वस्तुना^६ वस्तु^७ स्वतस्संभविना वस्तुना अलङ्कारः ।
स्वतस्संभविनालङ्कारेण वस्तु, तेन अलङ्कार इति चतुर्धा । तथा कविप्रौढोक्तिनिष्पा-
दितेन वस्तुना वस्तु, तेनालङ्कारः^८ कविप्रौढोक्तिनिष्पादितेन अलङ्कारेण वस्तु तेन
अलङ्कारः इत्यपि^९ चतुर्धा । इत्थं कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पादितेऽपि^{१०} विषये
चातुर्विध्यमनुसन्धेयम् । अत्र प्रपञ्चः संप्रदायप्रकाशिन्यां^{११} काव्यप्रकाशटीकायां^{१२}
अस्माभिः वितत्योप^{१३}दक्षित इति^{१४} १५ ततोऽवधार्यः । इह तु ग्रन्थगीरवमयात् प्रस्तावानुप-
योगाच्च न प्रतन्यते । दिङ्मात्रनूदा^{१६}ह्रियते—
तत्र स्वतस्संभविना वस्तुना^{१७} वस्तु यथा—

अद्यापि लोके न कविर्न सोऽस्ति प्राचां तुलां यः प्रयतोऽधिरोदुम् ।

पुरातनो नाय^{१८}मितीय^{१९}देव तयापि निन्दा यदि किं करोतु ॥

अत्र^{२१} स्वतस्संभविना वस्तुना अहम् एवंविध इति^{२२}वक्तुः स्वमाहारम्यप्रस्थापन-
लक्षणं वस्तु प्रत्याम्यते^{२३} ।

कविनिबद्धेनालङ्कारेण वस्तु^{२४} यथा—

दृष्टिनिष्ठुर^{२५}ध्वजसारसदिरांगार स्फुलिङ्गोपमा

जिह्वे सज्जन^{२६}तर्जनोत्पण^{२७}बलत्कालाङ्गुली^{२८}वञ्चते ।

दन्ताश्रान्तककेलिकाननविपां^{२९} (?) ^{३०}कूरानुकारासखे

जह्ते हि यदि^{३१}ते भुजङ्ग भुवनं^{३२} बलीकक्षेपं^{३३} भवेत् ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिनिष्पादितेन अप्रस्तुतप्रसंतालङ्कारेण^{३४} विधिविहितमना-
याणां^{३५} कचिदंशे^{३६} दीर्घल्यं विद्वमभिरक्षतीति वस्तु । कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पा-

1. E. संभवीति 2. F. After. प्रौढी and before. उक्ति we have the
portion विचित्रान्यान्वयव्याघात..... to प्रकरणं समाप्तम् । that comes in the
end of this commentary. 3. D. निष्पादितं 4. C. व्यंग्यार्थो 5. A's alt
C. विधोऽर्थ 6. D. वस्तुना अलं 7. A. वस्तुनः H. वस्तुनः 8. D. कारः इत्यपि 9. A's
alt. इति 10. H. निष्पादितेमापि च 11. A's alt. C. प्रदक्षिन्यां 12. A. टीकायां वित
13. A's alt. C. प्रदक्षित 14. A's alt. इत्यथो 15. E. तत एव 16. A's alt.
माद्यमुदा- 17. H. स्वविना 18. C. omits वस्तुना, 19. H. नाम विर्माति यत्के-
चापि 20. C. इति यदेव 21. I omits. अत्र 22. A. C. प्रनिवक्तुः H. इति
यन्तुः स्वल्पविमर्षं प्रस्था 23. A's alt. प्रकाशयते 24. A. वस्तुनिर्णयं 25. C.
निष्ठुर 26. F. सज्जनो 27. A's alt. C. चमत्कारा E. H. चलाचारा 28. C.
अङ्गुलीं चले 29. C. विपां 30. A. कूरानु 31. A's alt. D.E.F. हि 32. A's
alt. C. भवनं 33. A's alt. C. H. I. च कर्तु 34. D. करोतु यथा 35. A's alt.
प्राचीना 36. A. "कचिद् (यत्र) दीर्घं" ।

कालिदासादिप्रबन्धेषु । गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्याङ्गत्वादिभेदयथासंभवं समासोक्त्यादौ प्रदर्शितम् ।

दितोऽलकारेणासंकारो यथा—

अणिधारिवगूहणं संछंदालावसोम ववसजण ।

वेधवमरणमहसव दिमहे दिमहे समो अरमु ॥

छाया—अनिवारितोपगूहनस्वच्छन्दापशोकविवञ्जनः ।

बान्धवमरणमहोत्सवः दिवसे दिवसे समवतरतु ॥ इति ।

कविनिबद्धायाः^१ स्वरिण्याः प्रौढोक्तिनिष्पादितेन रूपकालङ्कारेण उपगूहनादि-
निवारणशालिर्म्योऽस्य^२ बान्धवमरणमहोत्सवस्य अतिशयप्रत्यायनात्मा^३ व्यतिरेका-
लङ्कारः प्रत्याम्यते^४ । इत्यमन्यदप्युक्तम् ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यस्वरूपदिक् । गुणी^५भूत^६व्यङ्ग्यं वाच्याङ्गे^७त्यादि ।
वाच्याङ्गरूपमगूढत्वमपराङ्गत्वमस्फुटत्वम्, सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं काकाक्षित^८
मसुन्दरत्वम् इति वाच्याङ्गत्वादयो भेदाः । समासोक्त्यादौ^९ प्रदर्शित^{१०}मिति । ध्वनि-
कारादिभिरिति शेषः । तत्र वाच्याङ्गत्वं यथा—

धून्ये^{११} त्वद्विपुराजघाम्नि सुदृशा चित्रापिता^{१२}ना करं

संज्ञापस्पृहया पतप्रपि मुहुः कीरस्समारोहति ।

श्रीबल्लालनृपाल । चिञ्जितरसान्मञ्जीरेखामुखं

वञ्चवन्नेण च हन्त हसपृथुकस्तञ्जालयन्कन्दति ॥

अत्र धून्यीकृतरिपुराजवेदमा^{१३} नायकप्रभावातिशयः^{१४} प्रतीयमानोऽपि शुक्लस-
वृत्तान्तोपपादकत्वेन स्थित^{१५} इति वाच्याङ्गत्वम् । इत्यमगूढत्वादयोऽपि भेदा ज्ञेयाः ।

इत्थं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः काव्ययोस्वरूप^{१६}भुपोद्घातत्वेन^{१७} यथायोग-

1. C. बद्धायां 2. C. शाली 3. A. म्यो धा 4. A's alt. C. मरणोत्सव
5. A's alt प्रत्ययनाङ्गयति 6. A's alt प्रतीयते D.H. प्रयते 7. D.E.L. अम्यूल्यम् ।
8. A's alt C. गुण 9. D. गुणस्वरूपमूर्तं, 10. A's alt C. गुण 11. D. मूर्तं 12. C.
- D. अन्ते 13. C.D. त्रिषुत्वं सु. 14. A.C.D. सौम्यादिषु 15. A's alt C. दर्शिता
16. Except E all read देव 17. H. अप्रितादी 18. A.C. वेरमना ना A's alt
- वेरमात्माना, 19. A's alt प्रत्याम्यते 20. A's alt स्थितं 21. A. रूपग्रहणमुपो
22. H. उपोद्यत्वेन ।

† The N. S. ed. here adopts the reading अलङ्कारमङ्गयां दर्शितः
काव्यस्य शङ्कारप्रधानत्वाद् । शिष्टसु यथावसरं तत्रैव विमक्तम् । गुणी" though
there is no positive evidence from Jayaratha for the same. The
Sajjivani does not help us to fix the reading.

चित्रं तु शब्दार्थलिङ्कारस्वभावतया बहुतरङ्गमेदम् । तथा हि—

इहार्थपौनरुक्त्यं शब्दपौनरुक्त्यं शब्दार्थपौनरुक्त्यं चेति त्रयः
पौनरुक्त्यप्रकाराः ॥१॥

आदौ पौनरुक्त्यप्रकारवचनं निरूपयिष्यमाणालङ्काराणां कक्ष्यावि-
भागघटनायम् । अथपि क्षया शब्दस्य प्रतीतावन्तरङ्गत्वेऽपि प्रथममर्थगत-
निर्देशश्चिरन्तनप्रसिद्ध्या पुनरुक्तवदाभासस्य पूर्वं लक्षणार्थः । इह शाब्दे
प्रस्थाने । इतिशब्दः प्रकारे । त्रिशब्दादेव सख्यापरिसमाप्तिनिर्देशः ।

मुपन्यस्य प्रकरणं प्रतिपिपादयिषितं चित्राख्य काव्यमणिकीर्तुराह—चित्रं त्विति ।
ध्वनिगुणीभूतस्य ज्ञापकेक्षया भेदबाहुल्यं तरवयं ।

अथादिसूत्रमवतारयितुमाह—तथाहोति—अथ सूत्रम्^१ । इहार्थपौनरुक्त्यं शब्द-
पौनरुक्त्यं^२ शब्दार्थपौनरुक्त्यं चेति त्रयः^३ पौनरुक्त्यप्रकाराः^४ ।

ननु चित्रं मित्युपक्रम्य पौनरुक्त्यप्रकारवचने वा सङ्गति इत्यतः आह—
आदौ पौनरुक्त्येत्यादि । पौनरुक्त्यप्रकाराणाम् एषा यदेतदादौ वचनं निरूपयिष्यमा-
णानां शब्दार्थोभयाश्रयतया^५ कक्ष्या^६ विभाग घटयितुं कक्ष्याविभाज्यत्वं^७ च स्फुटी-
काराय^८ प्रत्येकं पौनरुक्त्यप्रकरणम् । अतोऽनुप्रासयमकादयः शब्दालङ्काराः । उपमा-
रूपकादयोऽर्थालङ्काराः । जाटानुप्रासादयस्तु भयालङ्कारा इति कक्ष्याविभागोऽनु-
सन्धेयः ।

ननु शब्दप्रतीतिपूर्वकं^९ स्वादर्यं^{१०} प्रतीतेः प्रथमं अर्थपौनरुक्त्यनिर्देशो न युज्यत
इत्यत आह—अथपि क्षयेत्यादि । अन्तरङ्गत्वं प्रायमिवत्वं, अथगतनिर्देशः^{११} अर्थ-
विषयकं^{१२} पौनरुक्त्यं^{१३} निर्देशः^{१४} इत्यर्थः । चिरन्तनप्रसिद्ध्या मामहोऽमूटादिपूर्वाचार्य-
प्रसिद्धधनुस्तारेण । ते हि^{१५} पुनरुक्तवदाभासाख्यमर्थालङ्कारमेव^{१६} पूर्वं लक्षितवन्तः^{१७} ।
निर्दिष्टस्य च^{१८} पौनरुक्त्यत्रयस्य सम्प्रतिपन्नतामभिसंभासाह—शाब्दे प्रस्थान इत्यादि ।
^{१९} इतिशब्दं योत्येज्यं व्यवस्थापयति—इतिशब्दः प्रकार इति । ननु^{२०} त्रय एवेति
समाप्त्यर्थतां वि नेष्यत इत्यत आह—त्रिशब्दादेवेत्यादि^{२१} ।

1 A's alt. DE करणे 2 D विपति 3 A सूत्रं वा सि C सूत्रं वाह
4 F पुनरुक्तवदाभासा शब्द 5 D त्रय 6 D प्रकार 7 C चक्रम 8 H अथ
9 A's alt. तत्र निरूप 10 H निरूप्यमाण 11 H आश्रयत्वेन 12 A C
क्षया 13 A's alt. E भागस्व च C D H omit च 14 A's alt. करणाय
15 H पूर्वकं पदार्थं 16 A C अर्थादीनां 17 A's alt. निर्देशश्च विषय C निर्देश
D निर्देशा 18 C विषयकं 19 C. पौनरुक्त्य 20 F निर्देश इत्यर्थः । चिर 21 D
तेन 22. Except H. all read ण्य 23 D लक्षितवन्ता निर्दिष्ट 24 H omits
च 25 H omits इति 26. A C repeat 'ननु त्रय एवेति' 27 C शब्दादे-
वेत्यादि ।

तत्रार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढं दोषः ॥२॥

प्ररूढाप्ररूढत्वेन द्विविध्यम् । प्रथमं हेयवचनमुपादेये विश्रान्त्यर्थम् । तत्रेति त्रयनिर्धारणे । यथावभासनं विश्रान्तिः प्ररोहः ।

आमुखावभासनं पुनरुक्तवदाभासम् ॥३॥

आमुखग्रहणं पर्यवसानान्यथात्वप्रतिपत्त्यर्थम् । लक्ष्यनिर्देशे नापुंसकः

अत्रायमाशयः । विभागेनैव^१ त्रित्वमवगतम् । त्रिशब्दात्^२ परिसमाप्तिस्तिष्ठा, 'सिद्धे सत्पारम्भो नियमाय' इति न्यायात्^३ । अत इतिशब्दः प्रकारे^४ विवक्ष्यते । न च मन्तव्यं सति^५ प्रकारशब्दे पौनरुक्त्यं प्रसज्येदिति^६ । प्रकारशब्दो हि पौनरुक्त्यप्रकारः माह—स च पौनरुक्त्यप्रकारः केन प्रकारेण त्रिप्रकार इति जिज्ञासायाम् इतिशब्दः^७ तत्प्रकार^८ वचन इति सर्वमव^९दातम् ।

विभागा^{१०}धिगतं त्रित्वं त्रिशब्देन समाप्यते ।

^{११}त्रिप्रकारत्वं^{१२}वचन^{१३} इति शब्दस्ततो मतः^{१४} ॥ इति

अर्थे^{१५} पौनरुक्त्येषु हेयांशं^{१६} विभक्तुं^{१७} सूत्रम्—तत्रार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढं^{१८} दोषः । प्ररूढग्रहणस्य^{१९} व्यावर्त्यमुद्घाटयति^{२०}—प्ररूढाप्ररूढत्वेनेति । उपादेये विश्रान्त्यर्थमिति । उपादेये प्रतियोग्यन्तरे प्रसृताया^{२१} प्रतिपत्तुं^{२२}प्रतीतेः ।^{२३}अव्याक्षेपाय इत्यर्थः ।^{२४}हेयांशो हि विविच्य त्यक्ते स्वरसा^{२५} भवत्युपादेयमीमासा । त्रयनिर्धारण इति । भावानयने^{२६} द्रव्यानयनमिह अनुसर्तव्यं^{२७} निर्धारिते पौनरुक्त्यत्रय इत्यर्थः । ननु प्ररूढं^{२८} दोष इत्युच्यते । कोऽयं प्ररोह इत्यत आह—^{२९}यथावभासनमित्यादि । यच्चवणसमन्तरं यथावदव^{३०}भात^{३१}तत्सर्वं चेत्प्रतीतिः ।^{३२}विश्रान्त्यन्त^{३३}निर्वाच्यम्^{३४}अवतिष्ठेत स प्ररोह इत्यर्थः ।

ययोर्दोषं पौनरुक्त्यमधिकृत्य सूत्रम्—आमुखाव^{३५}भासनं^{३६}पुनरुक्त^{३७}वदाभासम्^{३८} । आमुखम् आरम्भः^{३९} । पर्यवसानान्यथात्व^{४०} इत्यनेन^{४१} हेयात्^{४२} वैधर्म्यं^{४३} दर्शितम् ।

1 H. विभागादेव. 2 C. omits. तु 3 H. न्यायसः 4 D. प्रकारेऽपि ध- 5. A's alt. असति D. सप्रति 6. A. प्रसज्येदिति D प्रसजदिति 7. C. शब्दत्वप्रकार 8 H. इतिवचन 9. A's alt. C. H. अनवचम् 10. H. विभाग 11. C. त्रिः 12. H. omits. त्व 13. D. E वचन इति 14. H. मतः अथ 15. A. C. अर्थेषु 16. C. हेयांश 17. C. विभक्तुः E. F. विभक्तुं 18 A. C. प्ररूढ 19. A's alt. C. H. शब्दस्य 20. C. D. E. H. 'यति । उपादेय' 21. C. प्रसृतायाः 22. C. 'वक्तु' 23. D. अव्याक्षे- 24. ये F. व्याक्षेपाय 24. A's alt C. H. ज्ञेयांशे 25. A's alt. स्वत एव भव 26. A. D. द्रव्यानयने द्रव्य 27. A. C. F. अनुसर्तव्यं 28. A. F. प्ररूढ 29. A. यथाभा (याभा) सन C. यथाभास D. E. F. H. यथाभास । 30 A.C. आभातं । 31. A's alt. C omit सत् 32. C विश्रान्त्यं तन्निर्वा D. विश्रान्त्यर्थ 33. H. 'तन्निर्वाच्यमवतिष्ठेतः स' 34. A. C. इव तिष्ठेत् 35. A. C E. H. I. भासमानं 36. A.D. E. F. I. भासनं तु 37. A. C. 'तदाभासः 38. F आभासः 39 C. आरंभ D. आरंभे 40, A's alt. C. अन्यथात्वेन अनपेक्षायाम् वै । 41. A. omits न 42. H. ज्ञेयात् 43. F. दर्शयति सं ।

संस्कारौ लौकिकालङ्कारवैधर्म्येण काव्यालङ्काराणामलङ्कार्यपारतन्त्र्यध्वन-
नार्थः । अर्थपौनरुक्त्यादेवार्थाश्रितत्वादर्थालङ्कारत्वं ज्ञेयम् । प्रभेदास्तु
विस्तरभयान्नोच्यन्ते । उदाहरणं महतीये श्रीकण्ठस्तवे—

अहीनभुजगाघोशवपुर्वल्यकङ्कणम्
शैलादिनन्दिचरितं क्षतकन्दर्पदपंकम् ॥
वृषपुङ्गवलक्ष्माणं शिखिपावकलोचनम् ।
ससर्वमङ्गलं नोमि पार्वतीसखमोश्वरम् ॥

ननु लक्ष्यपदे^१ पुनरुक्तवदामास इति स्वरूपप्राधान्येन निर्देशो न्याय्यः; न तु पुनरुक्त-
वदामास^२मिति काव्यपरतन्त्रतया इत्यत आह—लक्ष्यनिर्देश इत्यादिना^३ । 'नापुंसकः
संस्कारः पुनरुक्तवदामासो यत्रेति बहुव्रीहिसमासाश्रय^४णेनालङ्कार्यपारतन्त्र्यध्वननार्थः
इति लौकिकालङ्कारवत्त काव्यालङ्काराणा^५ अलङ्कार्यपृथग्भावेनाप्य^६वस्थानसम्भवः ।
अपि तु नियमेन काव्यपारतन्त्र्यमेवेति^७ ज्ञापना^८येत्यर्थः । अर्थालङ्कारत्वम् अस्य स्फुट-
मेवेत्याह—अर्थपौनरुक्त्यादेवेति^९ । ^{१०}अतिगम्भीरं दोषं वृषाप्रयनभीरुतामाविश्वि-
कीर्तुराह—प्रभेदास्त्विति । अवान्तरभेदाः प्रभेदाः । महतीये महती^{११}लक्ष्यकविकर्तृके^{१२} ।

अहीनेति^{१३} । इतस्त्वामी अहीनाम्^{१४} इतो^{१५} भुजङ्गाना^{१६}मधीशश्चेति^{१७} । वलय
कङ्कणञ्चेति^{१८} आमुने पौनरुक्त्या^{१९}वभासन^{२०}, पर्यवसानेपु^{२१} अहीनस्य महतो^{२२} भुजङ्गा-
घोशस्य वपुर्वलय कङ्कणमस्येत्यन्यथात्वम्^{२३} । इत्य शिला^{२४}देरपत्य^{२५} शैलादिः शैलादेः
नन्दिन^{२६} इव चरितमस्येति, शैलादि नन्दयति चरितमस्येति च । तथा क्षतः^{२७}
वन्द्यो^{२८} दपंकश्चेति, क्षतः^{२९} वन्द्यदपयो^{३०} येनेति^{३१} च । तथा वृषः पुरुषो^{३२} गौश्चेति,
वृषस्येष्ट इति च । तथा शिखी पावकश्च लोचने यस्येति च शिखिपावकलोचन^{३३} इति
च^{३४} । तथा^{३५} सर्वमङ्गलासहितः पार्वतीश^{३६} इति च सर्वमङ्गलैस्सहितश्चेति^{३७}

1. A. F. पदेन । 2. A's alt. आभास इति 3. H. आदिना । अर्थालङ्कारत्वमस्य घटपटेत्यत
आह—अर्थपौनरुक्त्यादेवेति । 4. A. C. 'नपुंस' 5. D भावनदा 6. D. E. आश्रयणात्मा-
त्का 7. D. अलङ्काराः 8. A's alt. भावेन व्य D. भावेन अव्य 9. A's alt. C. omit.
इति 10. A's alt. 'ज्ञापयितुमि' 11. D. E. इत्यादि 12. A. 'अनति' 13. A's alt. C.
'महत्सुकाय' D. 'मेहाय' 14. D. अतृके 15. D. अर्ननेति 16. A. अहीनाना 17. D.
इगः 18. D. इयति 19. C. omits इति 20. C. इत्यस्य दपंकश्चेति त्यामुने 21. A.
C. D. उपयावदामासन, 22. F. अवभादन 23. D. पर्यवसानान्यथात्वं च अनुमन्धेयम् ।
24. C. 'महाशु' 25. E. इत्यर्थः यि 26. C. शाला 27. E. शिलादस्या 28. A's alt.
इव नन्दि चरितं C. उपनन्दनं चरि 29. C. हनः 30. E. omits नः C. हनकन्दर्पो 31.
A's alt. C. येन पेति 32. C. पुरुषो 33. A's alt. D. पावन 34. Omitted in
C. 35. Except E. all omit तथा 36. A's alt. E. पार्वतीसखमेति 37. A's alt.
C. सर्वमङ्ग 38. A. असहित C. आसहित ।

दाहणः काष्ठतो जातो भस्मभूतिकरः परः ।

रक्तशोणाचिरुच्चण्डः पातु वः पावकः शिखी ॥

एतच्च सुवन्तापेक्षया । तिङन्तापेक्षया च यथा तत्रैव—

भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।

जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः ॥

शब्दपौनरुक्त्यं व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं च । अलङ्कारप्रस्तावे केवलस्वरपौनरुक्त्यमचारुत्वान्न गण्यत इति द्वैविध्य-मुक्तम् ।

पौनरुक्त्यं ^१चामुखाभासनं, पर्यवसानान्ययात्वं च अनुसन्धेयम् ।

अथ व्यस्ततया समासान्तरायथयतया च दर्शयितुमुदाहरणान्तरं—दाहण इति । पौनरुक्त्यापेक्षया दाहण इति पञ्चम्यन्तम्^३ । पर्यवसाने तु^४ प्रथमान्तम् । इत्थं भस्म च^५ भूतिश्चेति भस्मनोऽभि^६वृद्धिरिति च । तथा^७ रक्तं च शोणं^८ चेति च शधिरवच्छोणं^९मिति ^{१०}चावगन्तव्यम्^{११} । इत्थं सुवन्तापेक्षया ^{१२}द्विषोदाहृतम्^{१३} ।

अथ^{१४} तिङन्तापेक्षया—भुजगेति^{१५} । कुण्डली^{१६} सर्पौ^{१७} भुजंगश्च कुण्डली^{१८} चेति भुजङ्गकुण्डलवानिति च^{१९} । शशी^{२०} शुभ्रांशुः, शीतगुश्चेति^{२१} । शं शिवः शुभ्रैः भ्रंशुभिः शीतं चक्षुरिन्द्रियमिति च^{२२} । हरश्शिव इति^{२३} चेतो हर इति^{२४} च योजनीयम् । शशि^{२५}-शुभ्रांशुशीत^{२६}गुरिति त्रिषु^{२७} पौनरुक्त्यं दर्शितम् । पायादव्याच्चेति तु ^{२८}तिङन्तापेक्षया इत इत्यपायविशेषण^{२९}त्वेन पर्यवसाने पञ्चम्यन्ततया पायादव्यादि^{३०}त्यन्ययात्वम् ।

पुनरुक्तवदाभासो यत्र^{३१}त्येवं हि संस्क्रिया ।

अलङ्कार्यैक^{३२}निघ्नत्वव्यक्तये समुपाधिता^{३३} ॥

अथ शब्दपौनरुक्त्यप्रस्तावाय सूत्रम्—शब्दपौनरुक्त्यं^{३४} व्यञ्जनमात्र^{३५}पौन-रुक्त्यं स्वरव्यञ्जन^{३६}समुदायपौनरुक्त्यं च । अत्राद्यं^{३७} पदमु^{३८}द्देयं^{३९} चरमं^{४०} तु द्वयं

1. F. चाभास 2. C. उत्पद्य 3. D. पञ्चम्या 4. C. तुषेति भुजंग (But the omitted portion is found after. शिव इति) । 5. C. omits च 6. A. अभि वृद्धारिति 7. Omitted in C. 8. A's alt. C. शोणमिति च 9. D. शोणह 10. D. omits. च 11. E. गन्तव्यः, 12. A's alt द्विविधं 13. A's alt. 'हृतः' 14. Omitted in C. 15. D. भुजगेति 16. D. कुली 17. C. सर्पौ 18. C. ही भुज 19. च omitted in C. D. 20. C. शशि 21. A. C. D. E. H. I. शीतांशुश्चेति 22. C. omits च 23. A's alt. C. इतश्चेतो 24. A. C. E. F. H. I. हरश्चेति 25. D. E. शशी 26. A's alt. C. F. शीतांशु 27. omitted in C. 28. A's alt. C. 'तिङ्गण-रुक्तया' 29. C. 'विशेषणं । खनपर्यं' 30. A. C. F. H. I. इति तदन्त्य 31. A's alt C. इति सं 32. D. कार्यैक C. कार्यैकविधं 33. A's alt. उदाधिता 34. A. 'तु' 35. A. मात्र निघ्नतया 36. A's alt. च चिरपौनरुक्त्यं स्वरपौन 37. A's alt. E. आद्य द्वयमु C. आद्यद्वयमु 38. C. अपदेयं 39. A. E. F. च चरमा 40. A. F. चरमं तद्द्वयं C. चरमद्वयं E. यं चरमं तु द्वयं ।

संख्यानियमे पूर्वं छेकानुप्रासः ॥४॥

द्वयोर्व्यञ्जनसमुदाययोः परस्परमनेकधा सादृश्यं संख्यानियमः । पूर्वं व्यञ्जनसमुदायाश्रितं यथा—

किं नाम ददुर्दुरध्यवसाय ! सायं कायं निपीडय निनदं कुरुष्व ह्येव ।

एतानि केलिरसितानि सितच्छदानामाकर्ण्य कर्णमधुराणि न लज्जितोऽसि ॥

अत्र सायंशब्देऽस्यालङ्कारस्य 'यकारमात्रसादृश्यापेक्षया वृत्त्यनुप्रासेन सहैकाभिधानानुप्रवेशलक्षणः संकरः । छेका विदग्धाः ।

अन्यथा तु वृत्त्यनुप्रासः ॥५॥

केवलव्यञ्जनसादृश्यमेकधा समुदायसादृश्यं त्रयादीनां च परस्परसा-

विधेयम् । शब्दपीनरक्त्य^१ व्यञ्जनमात्रनिष्ठतया,^२ स्वरव्यञ्जनसमुदायनिष्ठतया च द्विप्रकार-
मित्यर्थः ।

ननु केवलस्वरपीनरक्त्यस्य^३ किं वृत्तमित्यत आह—अलङ्कारप्रस्ताव इत्यादि । अलङ्कारो हि^४ विचित्रितः, तत्प्रस्तावे केवलस्वरपीनरक्त्यम^५ चास्तत्वाद् न गणनामर्ह-
तीति भावः ।

तत्र व्यञ्जनमात्रमधिकृत्य सूत्रम्—सङ्ख्यानियमे पूर्वं^६ छेकानुप्रासः । कोऽयं सङ्ख्या-
नियम इत्यत आह—द्वयोर्व्यञ्जनेत्यादि । युग्मशोऽवस्थितानां व्यञ्जनसमुदायानां^७ परस्पर-
मनेकधासादृश्यम् इह सङ्ख्यानियमः ।

किन्नामेति । ददुरो भेकः^८ । कायं निपीडय वपुरायास्य^९ । सितच्छदा, हसा.^{१०} ।
अत्र^{११} ददुर्दुरध्यवसाय इत्यादौ सङ्ख्यानियमः^{१२} । ननु सायं^{१३} कायमित्यत्र कोऽलङ्कार
इत्यत आह—अत्र सायं शब्देत्यादि । यकारमात्रसादृश्यापेक्षया हि सायं सायेतिच्छेका-
नुप्रासः । सायं कायमिति तु^{१४} सानुस्वार^{१५} यकारमात्रापेक्षया^{१६} वृत्त्यनुप्रासः । इत्यत्र
सति सायं शब्दे^{१७} द्वयोरेकाभिधानलक्षणस्तङ्कारः^{१८} अभिधत्त इत्यभिधान वाचक^{१९}शब्दः
एकवाचकानुप्रवेशलक्षण^{२०} इत्यर्थः । लक्ष्यपदं निर्विवक्षुराह^{२१}—छेका विदग्धाः^{२२} इति ।
छेको^{२३} पलालितत्वाच्छेकानुप्रास इत्यर्थः ।

अथानुप्रासान्तराय सूत्रम्—अन्यथा तु^{२४} वृत्त्यनुप्रासः । अन्यथात्वं त्रिधा
'संभवतीत्याह—केवलव्यञ्जनेत्यादि । केवलव्यञ्जनसादृश्यं समुदायत्वाभावादन्यथा-

1. D. व्यञ्जनमात्रपीनरक्त्यं 2. A's alt. C. निष्ठतया 3. F. उक्तं किं C. उक्त्यम-
चार 4. H. विचित्रित प्र 5. C. कर्णं चारु 6. A's alt. पूर्वश्रुत्वा 7. A. repeats.
'व्यञ्जनसमुदायानां' 8. C. परं सादृ 9. D. भेकं 10. A's alt. आपरय C. च पुरा यस्य
11. omitted in D. 12. A. करव्यवसाय (अत्र दुरदुरसाय) साये C. दुरध्यवसाय
साये 13. D. नियमं 14. A's alt. C. 'सायं' 15. D. omits. तु 16. A. C. अनु-
प्रासात् A's alt अनुप्रस्वार 17. D. omits य 18. A. after शब्दे repeats the
portion from अनुस्वार to शब्दे 19. A. धानानुप्रवेशलक्ष 20. D. पाचकः य 21. H.
वाचकानु 22. C. विविध 23. A. दग्धा 24. A's alt. C. D. द्वयोर्व्यञ्जनातिशयोक्त्यु
25. C. 'अन्यथा'—

दृश्यमन्यथाभावः । वृत्तिस्तु रसविषयो व्यापारः । तद्वती पुनर्वर्णरचनेह
वृत्तिः । सा च परुषकोमलमध्यमवर्णारव्यत्वात् त्रिधा । तदुपलक्षितोऽयम्
अनुप्रासः । यथा—

सह्याः पञ्चगभूत्कृतानलशिखा नाराचपाल्योऽपि वा
राकेन्दोः किरणा विषद्रवमुचो वर्पासु वा वायवः ।
न त्वेताः सरलाः सितासितरुचः साचीकृताः सालसाः
साकूताः सरसाः कुरङ्गकदशां मानानुविद्धा दृशः ॥

त्वम् । एकपा^१ समुदायसादृश्य^२ श्वनेकधात्व^३ विरहात् । आदीना^४ पुनस्तमुदायाना^५
‘द्वयातिरिक्तत्वादन्यथात्वम् अनुसन्धेयम् । सव्यपद निर्वक्ति—वृत्तिरिति । शृङ्गारा-
दिरसविषयो^६ योऽयं प्रति^७ नियममात्रा वर्णानां व्यञ्जनव्यापार स वृत्तिरुच्यते^८ ।
सोऽयं वर्णव्यापारो^९ अस्मिन्^{१०} वर्णरचनारमके कविव्यापारेऽस्तीत्युपचारेण वर्णरचना-
वृत्तिरित्याह—तद्वती^{११} पुनरित्यादि । तस्यास्त्रैविध्यं दर्शयति—सा च परुषेत्यादि । श्रुति-
प्रतिबलता वर्णानां परस्त्वम्^{१२} । या परुषवर्णारव्या सा गौडीया रीति । या तु कोमल-
वर्णारव्या सा^{१३} वैदर्भी । मध्यमवर्णारव्या तु पाञ्चाली । एता रीतयो वामनादिभि^{१४}
काव्यारमत्वेन^{१५} सिद्धान्तिता । उपपत्तिपर्यालोचनायां तु काव्यारमकया तावदास्ताम् ।
यावता शब्दालङ्कारेष्वपि यो बहिरङ्गो वृत्त्यनुप्रासात्मा वर्णालङ्कार उद्धर्मत्वाद्
तच्छेषभूता एता^{१६} इत्यलम^{१७} प्रासज्जिवैदग्ध्य^{१८} प्रवचनेन ।

सह्या^{१९} इति । विषद्र^{२०} वमुच इति ।^{२१} निरुणापेक्षया दुस्तुहत्वम् ।^{२२} वाय्वपेक्षया
तु गरलकल्पजलकण^{२३} योगः । सरला अनुरालपातिन्य^{२४} । सितासितरुच^{२५} उत्तरलतार-
कत्वाद् अनवस्थितवर्णसन्निवेशा साचीकृता मपाङ्गादिगन्तुम् इवेहमानास्तालसा
रसानुशयं निवर्तमाना ।

यदुक्तं भावप्रकाशे—^{२६}‘‘मालस्य श्वतदभौष्टार्थात् श्रीढादे^{२७} अंनिवर्तनम्’’ इति ।
साकूता^{२८} भवतु पश्याम इतीव^{२९} व्याहरत्य^{३०} सरसा ।

रमो रागे विषे वीर्ये^{३१} सितकदो पारदे^{३२} इवे ।

1 As' alt C. अथवा 2 C. सादृश्यत्वं 3 H. इयं ऋष्य 4 D. विद्वत्तया
5 A's alt. C. आदीना 6 A's alt. C. समुदायद्वय- 7 C. 'द्वय'यति 8 D. वृत्ति-
रुच्यति 9 D. 'विषयोऽयं' 10 D. विषय 11 As' alt. C. इत्यते D. इत्युच्यते
12 C. पारोऽयमस्मि 13 A. यस्मिन् 14 A. तद्वदिनि । पुनरि C E. तद्वति 15 D.
पुण्य 16 D. सा तु 17 A's alt. वामनमनादि 18 A's alt. C. वामनमना 19. A.
एवता C. omits. एता 20 D E. प्रामद्वि 21 D. E. प्रवचने H. वर्णनेन 22. Except
E all have सह्यास्ता 23 D विषय C. दुष 24 D. वरण 25 A's alt. C.
वर्णपे 26. C. रूप F. लक्ष्य 27. H. पातिन. 28. A's alt. रूप 29 C. रूप
30 H. यद् 31 C. श्रीढादेयं निव 32. F. साकूता 33. A's alt. C. H. इति प्या
34 C. इत्यप्ये रोगा 35. H. विषे 36. C. वाद्यवे

यथा वा—

आटोपेन पटीयसा यदपि सा वाणी कवेरामुखे
खेलन्ती प्रयते तथापि कुरुते नो सन्मनोरञ्जनम् ।
न स्याद्यावदमन्दसुन्दरगुणालङ्कारभङ्गारितः
सप्रसन्नन्दिलसद्रसायनरसासारानुसारी रसः ॥

रोपाणिम्ना^१ विषय विनिर्णय्य मानानुविद्धा. ^२दृष्टश्रुताद्यपराध^३जन्मा रोपो
मानस्तेन सम्पृच्छिता ज्वलत्कल्पा इत्यर्थः । अत्र केवलव्यञ्जन^४पानिश्चलत्पलक्षणमन्य-
यात्वम् । वृत्तिस्तु रोपवर्णनात्परुषा^५ ।

आटोपेनेति । यद्यपि कवेराणी प्रवलेन शब्दाडम्बरेण^६ खेलन्ती प्रारम्भे प्रयते,
तथापि^७ सता मनोरञ्जन न कुरुते^८ अमन्दं सुन्दरं गुणालङ्कारं मुखरीकृतं^९
समिप्यन्द^{१०} मिलसद्रसायन^{११}रसा^{१२}सारा^{१३}नुसारी^{१४} शृङ्गारादिको रसो यावन्न स्यादित्यत्र
केवलवर्ण^{१५}साम्यञ्चतु^{१६}ध्वंषि पादेष्वलङ्कार^{१७} । भङ्गारितेत्यादावेकधा^{१८} समुदायसादृश्य
रसायन^{१९}रसेत्यत्र तु रसेति^{२०}समुदायस्य परस्परसादृश्यमित्यनुसन्धेयम् । तथा च
'आटोपे^{२१}'त्यादौ गौडीया 'अमन्दसुन्दरे'त्यादौ बंदर्भी, 'गुणालङ्कारे'त्यादौ पाञ्चा-
लीया च^{२२} तत्तदर्थानुसारेण द्रष्टव्या ।

प्रवृष्टो वर्णविन्यासो^{२३} रसाद्यनुगतो^{२४} हि यः^{२५} ।

सोऽनुप्रासस्त च छेन्न वृत्त्यु^{२६}पाधिव^{२७}शादद्विधा ॥

समुदायद्वय यत्र विविध साम्यमृ^{२८}च्छति^{२९} ।

मच्छेन्नलालनारप्रौढं^{३०} छेकानुप्रास ईरित ॥

व्यञ्जनव्यापृति^{३१}वृत्ति^{३२}वर्णाना रसगोचरा ।

तत्सयोगादिय वर्णरचना वृत्तिरिष्यते ॥

सा बंदर्भादिभेदेन^{३३} त्रिधा पूर्वनिर्दिष्टा^{३४} ।

तयोपलक्षितत्वात् वृत्त्यनुप्रास इष्यते^{३५} ॥

इत्य वर्णालङ्कारो द्विधा वक्षितः^{३६} ॥

1. E. अरुणिमा 2 A's alt. C. दृष्टश्रुताद्य 3 C. अपराध 4 C. व्यञ्जना
5 D परा A C D E F I परादापि 6. H. अलङ्कारेण 7. A's alt. F. अथापि H.
अथापि 8 H कुरुते एव रायण (p. 31) 9 A. C इना 10 D. निष्य—11. A रसा-
रसारसायन C विनयानु सारसारसायन रसघारा 12 All mss. read रस 13 All
except F. घारा 14. C. सार 15. A's alt. स व्यञ्जन भा 16 A's alt C
साम्यम ग्रन्थपि 17 C. अलङ्कार गङ्गा 18. A's alt. पदद्वय C पदद्वय D पदका
19. C रसायना 20 समन्ताय त्रय 21. A's alt च द्वयोपेयादौ C च द्वयोपेया 22. D
E. omit च 23 C 'विन्यासो' 24 A. C. अनुगुणो A B. गतसु य, 25 D. य
26. D अनुप्रासतोद्वि 27 C उपाय 28. D F इच्छति 29 F. ति ईरित 30. D E.
प्राप्त 31 C. व्यापृति 32. A B C. व्यनि 33 A. भेदात्रिधा C भेदात्रिधा 34 A's
alt C उदाहृता 35 A C इष्यते 36 D वक्षितः ।

स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं यमकम् ॥६॥

अत्र क्वचिद्भिन्नार्थत्वं क्वचिदनयंकत्वं क्वचिदेकस्यार्थवत्त्वमपरस्यानर्थ-
कत्वमिति संक्षेपतः प्रकारत्रयम् । यथा—

- यो यः पश्यति तन्नेत्रे रुचिरे वनजायते ।

तस्य तस्यान्यनेत्रेषु रुचिरेव न जायते ॥

इदं सार्यंकत्वे । एवमन्यज्ज्ञेयम् ।

शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्ररुढं दोषः ॥७॥

प्ररुढग्रहणं वक्ष्यमाणभेदवैलक्षण्यार्थम् । यदाहुः—शब्दार्थयोः

अथ शब्दालङ्कारप्रस्तावः ॥ तत्र यमकलक्षणाय सूत्रम् । स्वरव्यञ्जनसमु-
दायपौनरुक्त्यं यमकम्^१ ॥ स्वरव्यञ्जनात्मिकस्य शब्दसमुदायस्य यत्तेनैव रूपेण पुनर्वचन
तद्यमनाद्यमकम् । तस्य पदावृत्त्यर्थावृत्तादयो भेदाधिरस्तनरेव बहुधा प्रपञ्चिता ।
ते काव्यगङ्गाभूता इति नेह प्रतन्यन्ते^२ । किन्तु 'सर्वेषामेवंपा भेदानामेत'द्वैविध्यत्रयम्^३
भावहतीति अभिप्रायेणाह—अत्र क्वचिद्भिन्नार्थत्वादिति । यम्य^४भानयो^५ ११समुदाययोर्द्वयो-
रपि क्वचिद्भिन्नार्थता, क्वचिद^६नयंकता, क्वचिदेकस्यार्थ^७वत्त्वमपरस्य अनयंकत्व^८मिति
क्रीडीकृतसकलविशेषमेतद्भेदत्रयम् । यो यः^९ इति । रुचिरे रम्ये^{१०}वनजायते पश्य^{११}-
श्चलवत् दीर्घं तस्या^{१२} नेत्रे यो यः पश्यति, तस्य^{१३} तस्यान्यनेत्रेषु अभिरतिरेव न जायते ।
इदं^{१४} द्वयोस्त्यार्थकत्वे^{१५} अनयंकत्वे द्वैरूप्ये^{१६} यथा—

एवं रावण ! जगत्पुष्पैर्नङ्कालङ्कारभूरम् ।

धार्मीके^{१७}येन बबुधे सारस्तारस्वतस्वत ॥

अत्र "रभूरभूरि"ति अनयंकता । "लङ्कालङ्कारे^{१८}" त्यादी^{१९}द्वैरूप्यम् ।

इत्यमर्यपौनरुक्त्ये^{२०} पुनरुक्त्यदाभास^{२१} शब्दपौनरुक्त्ये तु अनुप्रासयमकालङ्कारौ
च विवेचिता । अयोभयपौनरुक्त्ये ह्याश विभक्तु^{२२} सूत्रम् । शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्ररुढं
दोषः ॥

प्ररुढग्रहणस्य^{२३} प्रयोजनमाह—प्ररुढग्रहणमित्यादि । ^{२४}अप्ररुढपौनरुक्त्यं वक्ष्य-

1. D. कम् । आवृत्त्या 2. C. व्यञ्जनार्थक 3. C. यमवादि यम 4. C. गूढ 5. D.
E. प्रतन्यते 6. D. समीपेषां 7. A's alt. तदेतद् 8. A. C. D. 'अयं त्रैगुण्यभाव'
9. A. भिन्नार्थे 10. A's alt. घर्मलयाः C. घर्म्यमानयोः F. गम्यमान 11. A.C. द्वयो-
रपि समु— 12. A. भिन्नार्थकता । भिन्नार्थकतं 13. omitted in. F. 14. C. एकस्या-
त्यर्थ 15. A's alt. F. H. L. अर्थवत्त्वं 16. F. यं 17. C. च वन 18. A's alt. C.
पश्यवत् 19. C. तस्य 20. A.C. omit. तस्य 21. A's alt. C. इति 22. F. कवे यथा
23. E. च यथा 24. C. धार्मीके येन 25. A. इत्यत्र 26. E. तु 27. D. उत्तयं 28. A.
C. E. F. आभासः 29. E. विभङ्क्तु 30. F. स्य प्ररुढादौ 31. A's alt. अत्र दोषः ।
पौनरुक्त्यस्य वक्ष्य D. प्ररुढं E. अप्ररुढं

पुनर्वचनं पीनरुक्त्यमन्यत्रानुवादात् इति ॥

तात्पर्यभेदवत्तु लाटानुप्रासः ॥८॥

तात्पर्यमन्यपरत्वम् । तदेव भिद्यते यत्र, न तु शब्दार्थस्वरूपम् । यथा—

ताला जाग्रन्ति गुणा जाला दे सहिग्रह हि घेष्यन्ति ।

रक्षकिरणाणुरगहिग्राह ह्रीति कमलाइ कमलाइ ॥

“अत्राञ्जपत्रनयने ! नयने निमोत्य” इत्यादौ विभक्त्यादेरपीनरुक्त्येऽपि बहुतरशब्दार्थपीनरुक्त्याल्लाटानुप्रासत्वमेव । “काशाः काशा इवे”-

माणो^१ भेदः । तस्य प्ररूढाङ्गलक्ष्य^२मदोपात्मकत्वम् । तदेवादोपात्मकत्वमभियुक्तसंवादेन द्रष्टव्यति^३—यदा^४हृत्स्वित्यादि^५ । शब्दस्यार्थस्य च पुनर्वचनमनुवादादितिरिक्ते विषये^६ दोष इत्यर्थः ।

अथोपादेयांशमपिकृत्य सूत्रम् । तात्पर्यभेदवत्तु^७ लाटानुप्रासः । यत्र पीनरुक्त्ये शब्दार्थौ तावेव, तात्पर्यमात्रं त्वन्यत् । सोऽयं लाटोप^८लासनात् लाटानुप्रासः^९ । तस्मादसार्व^{१०}जनीनत्वान्^{११}ग्राम्यानुप्रास इति^{१२} चेत्ति । ताला^{१३} जाग्रन्तीति ।

तदा जायन्ते गुणाः यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रक्षकिरणानुगृहीतानि भवन्ति^{१४} कमलानि कमलानि ॥

अत्र^{१५} द्वितीययोर्गुणः कमलशब्दयोः श्लाघाद्या^{१६}अपराधं तात्पर्यभेदः ।

ननु^{१७} यत्र प्रकृतिमात्रं^{१८} तदर्थं च पुनरुच्यते, न प्रत्ययतदर्थः, अत्र कौशलद्वार इत्यतः^{१९} ग्राह—^{२०}अत्राञ्ज^{२१}पत्रेत्यादि^{२२} ।^{२३}विभक्त्यादेरिति । ग्राहो हि नयनशब्दो बहुव्रीहि-^{२४}वतित्वात् अन्यपदार्थलिङ्ग^{२५}वचनविभक्तिकः^{२६} । द्वितीयस्तु स्वलिङ्गवचनविभक्तिकः । अतो नेह विभक्त्यादेः पुनरुक्तिः । नापि लाटानुप्रासत्वहानिः । कुत इत्यत ग्राह—
बहुतरशब्दार्थपीनरुक्त्यादिति । इत्थं च सति पदनिबन्धनतया प्रातिपदिक^{२७}भाननिबन्धन-
तया च^{२८} लाटानुप्रासो द्विषा मन्तव्यः ।

1. A's alt. यो भेदः 2. A's alt. विलक्षणयात् 3. D. द्रष्टव्यति 4. D. यमाहुः
5. A's alt. C. इति 6. H. शब्दस्य चार्थ- 7. C. अनुपादयति 8. C. विषयी
9. A's alt. D. भेदवत् 10. A's alt. C. omit. लाटानुप्रा 11. C. प्राप्तं 12. A.
पानेक्यात् 13. A. ग्राम्यानु 14. A's alt. F. इत्यपि 15. A's alt. C. ज अस्ती D.
साता अतीति 16. A. विमन—17. E. गुणाग्मदा गुणा जायन्ते इति अभ्याहारः । दाष्टं
निरूपयात् । अत्र 18. A. C. आगन्तृत्वं A's alt. श्लाघात्पदवात् E. 'मास्यद्वय
तात्पर्य' 19. A's alt. C. 'न च' H. न तु 20. C. मात्रं यत्र 21. A's alt. अत्राह C.
इत्याह— 22. A's alt. प्रकृतिमात्रं अत्र 23. C. अत्रपुन 24. A's alt. पुन 25. D.
विभादेरिति 26. A's alt. C. वृत्ति 27. C. विभक्त्यवचन 28. D. विभक्तिकं अतो 29.
पदिकार्थं निव— 30. A's alt. C. omit. च

† In this verse the word अत्र alone is expressly repeated, and the word गुण mentioned by Vidyācākṛavartin as repeated is so only by implication.

त्यादावनन्वयेन सहास्य सङ्कुर । अन्योन्यापेक्षशब्दार्थगतत्वेनार्थमात्रगतत्वेन च व्यवस्थितेर्भिन्नविषयत्वात् ।

अनन्वये च शब्दैक्यमोचित्यादानुपङ्गिकम् ।
अस्मिस्तु ताटानुप्रासे साक्षादेव हि लक्षणम् ॥
तदेवं पौनरुक्त्ये पञ्चालङ्काराः ॥६॥

निगदव्याख्यातमेतत् ।

वर्णानां सङ्गाद्याकृतिहेतुत्वे चित्रम् ॥१०॥

अनन्वयाद्विशेषमस्य दशयति—काशा काशा इवेत्यादि । अनन्वये^१ ह्येकस्यैवोपमानोपमेयत्वम् । तत्र^२ यद्यपि अयपौनरुक्त्य लक्षणम्^३, अयापि शब्दपौनरुक्त्य^४ दोषभयादङ्गीक्रियत एव^५ । 'ययोद्देशस्तथैव प्रतिनिर्देश' इति न्यायोक्तवृत्ते पर्यायप्रक्रमभेददोषप्रसङ्गात्^६ । ताटानुप्रासे^७ तु शब्दपौनरुक्त्यमपि लक्षणमिति विशेषे^{१०} । तदेतदाह—अन्योन्यापेक्षेत्यादि । परस्परव्यपेक्षिणो घट्टाद्ययो पौनरुक्त्य ताटानुप्रास । अनन्वये^{११} त्वय मात्रपौनरुक्त्यमित्यय । अत्रार्थे^{१२} सङ्ग्रहश्लोक-^{१३}—अनन्वये तु इत्यादि । ^{१४}मोचित्या दुद्देशप्रतिनिर्देशयो ऐकरूप्यसमाश्रयणलक्षणात्^{१५} ॥

यत्र तावेव शब्दार्थौ तात्पर्यं तु विभिद्यते^{१६} ।
तत्पौनरुक्त्यमाचार्यैर्लाटानुप्रास इष्यते ॥
दोषापत्तिभयादेव शब्दैक्य स्यादनन्वये ।
अस्मिस्तु ताटानुप्रासे साक्षादेव हि लक्षणम्^{१७} ॥

अय पौनरुक्त्यनिबन्धनानां^{१८}मलङ्काराणां नियमनाय^{१९} सूत्रम् । तदेव पौनरुक्त्ये^{२०}पञ्चालङ्कारा । यथैव^{२१} पौनरुक्त्य व्युत्पत्तित्वे वगसोऽवतिष्ठन्ते^{२२} । तद्योपमादयोऽपि साधर्म्यादिव्युत्पाद्येण^{२३} वगसोऽनस्थामिन् इत्येव^{२४}बोधित मन्तव्यम् । तदिदं न्यायविदा मव^{२५}गतमवेत्यभिप्रायेणाह—निगदव्याख्यात^{२६}मिति । ^{२७}निगद^{२८}शब्दोच्चारण तन्मात्रेण प्रतीतायत्वात् व्याख्यातकल्पमित्यय ।

अथ चित्रार्थं सूत्रम् । वर्णानां सङ्गाद्याकृतिहेतुत्वे चित्रम् ॥ सङ्गादिमाह—

1 D II अनन्वयो 2 A's alt D omit तत्र 3 A's alt लक्षणं न^१ यापि
4 C पौनरुक्त्य 5 A's alt D एव यावत्तयानिर्देश । 6 C तयानिर्देश H यो देश
7 D मङ्गात् 8 C प्रास 9 D उत्पत्तिलक्षणे 10 D विशेष 11 D E H अनन्वयस्तु
12 A's alt C अर्थ 13 A's alt सङ्ग्रहक D लङ्का 14 A's alt C औप
चित्या 15 A's alt लक्षणान्य C लक्षणायत्र यत्र 16 D ज्ञे तयापि (P 34)
17 H एव 18 C निबन्धन नाम 19 E निगमनाय 20 A's alt C पञ्च प्रकारा
21 All except E read एव 22 A's alt E F तिष्ठते 23 A's alt
आश्रयणेन H आश्रयतो 24 C इत्येव 25 A's alt E अवदाते E वृत्त मापेत्यभि
26 A's alt व्याख्यान 27 A निगदन् निगद 28 H निगद

पौनरुक्त्यप्रस्तावे स्थानविशेषश्लिष्टवर्णपौनरुक्त्यात्मकचित्रवचनम् । यद्यपि लिप्यक्षराणां खङ्गादिसन्निवेशविशिष्टत्वं तथापि श्रोत्राकाशसमवेत-वर्णात्मकशब्दाभेदेन तेषां लोके प्रतीतेर्वाचकशब्दालङ्कारोऽयम् । आदिग्रहणा-द्यव्युत्पत्तिसंभवं पद्यबन्धादिपरिग्रहः । यथा—

भासते प्रतिभासार ! रसा भाता हताविभा ।

भावितात्मा शुभा वादे देवाभा बत ते सभा ॥

एषोऽष्टदलपद्मबन्धः । अथ दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टाक्षर-

पौनरुक्त्य-प्रस्ताव^१ इत्यादि । स्थानविशेषेषु^२ खङ्गाद्यवयवविशेषेषु विन्यासक्रमेण^३ श्लिष्टानां^४ वर्णानां^५ यत्पाठे पौनरुक्त्यं तदात्मकस्य खङ्गबन्धादिचित्रस्य कथनं पौन-रुक्त्यप्रस्तावे^६ सङ्गच्छत इत्यर्थः । ननु कथमयं शब्दालङ्कारः ? लिपिसन्निविष्टानां वर्णानां वाचकत्वाभावात् इत्यत आह—यद्यपीत्यादि । खङ्गादिसन्निवेशो हि लिप्यक्षराणाम् एव न श्रोत्राकाश^७समवायिनाम् । वाचकत्वं तु श्रोत्राकाशसमवायिनामेव न पुनर्लिपि सन्निवेशिनाम् । इत्थं च^८ सति खङ्गादिवन्धगतानां यद्यपि वाचकशब्दालङ्कारता नोप-पद्यते, तथापि लौकिकानां लिप्यक्षरेष्वपि वाचकत्वप्रतीतेर्वाचकशब्दालङ्कारत्वमुपचर्यत^९ इति भावः । अतः^{१०} स्थूलबुद्धिलालनीयत्वात् वाचकशब्दबहिर्भावाच्च नात्र कविभिरादरः कार्य^{११} इति मन्तव्यम्^{१२} । आदिशब्दायंमाह—आदिग्रहणादि^{१३} इत्यादि । यथाव्युत्पत्ति^{१४}-संभवं, यथा^{१५} शब्दः प्रत्येकमभिसंबन्धनाति^{१६} । अतो यथाव्युत्पत्ति^{१७} यथासंभवं च पद्य^{१८}-मुरज^{१९}गोमूत्रिकादिवन्धानां परिग्रहो^{२०}ऽभ्यनुज्ञायत^{२१} इति शेषः^{२२} ।

भासत इति^{२३} । प्रतिभया सारभूत^{२४} सभा ते भासते । बतेत्याश्रये । रसाभाता^{२५} खङ्गारादिना^{२६} समन्तादुपशोभिता । हताविभा^{२७} निर्णीशितव्यामोहा^{२८} । भावितात्मा^{२९} तत्संस्कारैः भात्मानं^{३०} भावितवती । शुभा वादे^{३१} तत्त्वबुभुत्सा (सया ?) तु^{३२} (वा ?) विजिगीषया^{३३} वा वादमात्रे विदग्धा । अत एव देवाभा^{३४} सुधर्मासहशीत्यर्थः । मन्त्रोद्धार-प्रकारमुपदिदिक्षु^{३५} राह - एषोऽष्टदल इत्यादि^{३६} । ३६दलानि दिक्षु चत्वारि^{३७} चत्वारि च

1. A's alt. C. इति 2. A's alt. D.E.F.H.I. गञ्जनकपालिका कुण्डिकेषु खङ्गा 3. C. श्लिष्टा 4. A.C. "नं यद्वियत्या पौन" A's alt. वां यत्पौन 5. H. 'वर्णा-नायत्पाठे' 6. H. सहजते 7. C. श्रोत्रार्थोकाय 8. च omitted in A. C. D. F. 9. C. उपचीर्यते 10. A's alt. D. H. अथ 11. A's alt. C. कर्तव्यः 12. D. मन्तव्य 13. A's alt. C. इति 14. C. पत्यसंभवे 15. E. यद्यथा 16. A's alt. C. यज्यते । 17. C. पत्तिः 18. A's alt. C. पद्य 19. D. मुरजबन्धगो 20. A's alt. C. मृदङ्गानु-ज्ञायते 21. A's alt. C. ते । भास 22. D. शेषः । 23. H. इति । अत्राप 24. F. भूतं 25. D. रसेन आसम E. रसेन ॥ सम 26. A. हनापिडा (मा) निः । F. विभावाणांशित 27. D. व्यामोहो C. मोहात्मा 28. A.C. सन् 29. D. भवि 30. A's alt. वादेन 31. Omitted in C. 32. Except A. all read विजिगीषा 33. C. सधर्मा 34. A. दिदिक्षु (दिदिक्षु) । 35. A.C.F.H.I. दलव्य इति 36. F. दलादिषु च 37. C.D.F. चत्वारि ।

स्वम् । विदिदलेषु त्वन्यथा । कर्णिकाक्षरं तु स्मृतेव ।

उपमानोपमेययोः साधर्म्यं भेदाभेदतुल्यत्वे उपमा ॥११॥

अर्थलिङ्कारप्रकरणमिदम् । उपमानोपमेययोरित्यप्रतीतोपमानोपमेय-
निषेधार्थम् । साधर्म्यं त्रयः प्रकाराः । भेदप्राधान्यं व्यतिरेकादिवत् । अभेद-
प्राधान्यं रूपकादिवत् । द्वयोस्तुल्यं यथास्याम् । यदाहुः—“यत्र किञ्चित्ता-

विदिक्षु, प्रथमाक्षरं कर्णिकायाम् । अथ^१ दलेषु द्वयं द्वयमक्षराणां प्राग्दलात् प्रादक्षिण्येन^२
पाठः । दिदलेषु प्रवेशनिर्गमौ । अत्रायं निष्कर्षः—

कर्णिकाया लिखेदेकं द्वौ द्वौ दिक्षु विदिक्षु च ।

प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु पञ्चबन्धो भवेदयम् ॥

आरोप्यलिपिवर्णानां साम्याद्वाचकवर्णता^३म् ।

सङ्गबन्धादिकं चित्रं कान्यालङ्कार इष्यते ॥ इति ॥

इति श्रीविद्याचक्रवर्तिकृतो प्रलंकारसर्वस्वतन्त्रीव्याख्यां शब्दालङ्कारप्रकरणम् ॥

॥ अर्थार्थलिङ्काराः ॥

तत्र साहस्यविच्छित्तिविशेषं नानालङ्कारबीजभूता^४ उपमा^५मादौ लक्षयितुं सूत्रम्^६ ।
उपमानोपमेययोस्ताधर्म्यं भेदा^७भेदतुल्यत्वे^{१०} उपमा । उपमीयते^{११} साधर्म्यं^{१२} नयतीत्युपमानम्
अप्राकरणिकोऽर्थः तच्च नियमेन अधिक^{१३}गुणमेव भवति गुणाघातत्वात् । उपमीयते
साधर्म्यं नीयते इत्युपमेयं प्राकरणिकोऽर्थः तच्च नियमेन^{१४}भेदगुणत्वात् न्यूनगुणमेव
भवति । तयोर्वस्तुनित^{१५}भेदाभेदाच्च समानधर्माभिस्त्वन्धः, स^{१६} उपमालङ्कार इति
सूत्रार्थः । तदेतद् व्याख्यासु^{१७} प्रकरणविभागा^{१८}याह—अर्थालङ्कारेति ।

ननु साधर्म्यं नाम^{१९}तदुपमानोपमेययोरेव भवति । न कार्यकारणादिकयोः ।
इत्यम^{२०}पदैवसान^{२१}सिद्धयोरनयोः किं शब्दोपादानेनेत्यत आह—उपमानोपमेययो^{२२}रिती^{२३}-
स्यादि । सिद्धे सत्यास्मभ्योऽप्य, प्रसिद्धयोरेवोपमानोपमेययोरलंकारत्वमिति नियमाय ।
अतो मेरुसर्पपादौ विवक्षया परिकल्पयितुं अन्वयोऽपि उपमानोपमेयभावो नालङ्कार-
विषयः । अप्रतीतत्वा^{२४}दित्यनुसन्धेयम् । भेदाभेदेत्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयितुं साधर्म्यं^{२५}प्रकारा-
न्विविनक्ति साधर्म्यं त्रय इत्यादि । व्यतिरेकवदिति^{२६} । “तत्र^{२७} तस्येवेति” वतिः ।
व्यतिरेकालङ्कारे मथेत्यर्थः । यथास्या^{२८}मिति । उदाहरिष्यत इति शेषः ।

1. D. य द्वयं दलेषु द्वयम् 2. C. येन न पाठः 3. C. निर्गमो 4. C. वर्णतः । 5. A.
C. D. जीवित्यां 6. A's alt. C. भूतासादौ 7. C. उपमां ल 8. F. उपमेय्यादि 9. A.
'भेदाभेदे' 10. C. तुल्यत्वं 11. E. उपमीयते 12. A's alt. नीयत 13. A. गुणकं
14. D. नियमेनाधिकगुणमेव भवति । 15. A. C. E. F. तुल्यत्वं 16. Omitted in
D. 17. C. व्याख्यासुः 18. F. विभागार्थ 19. C. नाममेतद् 20. C. अन्वयमान
21. D. omits न 22. D. 'मेययोरित्वा' 23. A. C. हवीति (प्रतीतोपमानोपमेयनिषे-
धार्थमिति) आह—सिद्धे 24. A.C.F.H.I. त्वादनु 25. C. धर्म— 26. H. इत्यादि
27. All mss. read तत्रैवेति 28. A.D.F. स्यात् ।

मान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सहस्रतायाः" इति । उपमेव चे प्रकारव-
चित्र्येणांनेकालङ्कारबीजमूतेति प्रथमं निदिष्टा । अस्याश्च पूर्णालुप्तात्व-

भेदाभेदतुल्यत्वं एवोपमा स्यादिति यदुक्तं तत्प्रामाणिकसंवादेन द्रढयितुमाह—
यदाहुरित्यादि । भाष्यकृदादय इति^१ शेषः । सामान्यं साधर्म्यम् । विशेषो^२ वैधर्म्यम् ।
सहस्रतायाः^३ उपमायाः साधर्म्यवैधर्म्ययोः तुलया^४ वृत्ता^५वृपमा^६ स्यादिति यावत् ।
यदेतदस्या उद्देशे^७, प्राथम्यं तत्र प्रयोजनं दर्शयति—उपमेव चेति । प्रकारवचित्र्येणेति ।
तथाहि—मुखं चन्द्र इवेत्युपमा । मुखं मुखमिवेत्यनन्वयः^८ । मुखं चन्द्र इव स^९
तदिवेत्युपमेयोपमा । दृष्ट्वा मुखं चन्द्रमनुस्मरामीति^{१०} स्मरणम् । मुखमेव चन्द्र इति
रूपकम् । मुखचन्द्रेण तापः शाम्यतीति परिणामः^{११} । किं चन्द्र आहोस्त्विन्मुखम्^{१२} इति
सन्देहः । मुखं^{१३} चन्द्र^{१४} इति चकोरा नन्दन्तीति भ्रान्तिमान् । चन्द्र^{१५} एव न मुखम् इति
अपह्नुतिः^{१६} । नूनं^{१७} चन्द्र इवेत्युत्प्रेक्षा । चन्द्रं पश्येत्यतिशयोक्तिः । अस्यां प्रावृषि मुखं
चन्द्रबिम्बञ्च पिच्छायमित्येका तुल्ययोगिता । शरदि^{१८} रम्यमिति^{१९} त्वन्या । इदं च^{२०}
तच्च^{२१} रम्यमिति दीपकम् । मुखमेव रम्यं^{२२} चन्द्र एव हृद्य इति^{२३} प्रतिवस्तूपमा ।^{२४} भुवि मुखं
दिपि चन्द्र^{२५} इति दृष्टान्तः । मुखं^{२६} रूपं^{२७} चन्द्रमसो मलिनीकरणमिति निदर्शना ।
चन्द्राद^{२८} अधिकं मुखं, मुलादधिकं^{२९} चन्द्र इति^{३०} अतिरेकः । चन्द्रेण सह मुखमिति
सहोक्तिः । न^{३१} मुखेन विना चन्द्र^{३२} स्मयीचीन इति विनोक्तिः । कलाभिरामं^{३३} मुखमिति
समाप्तोक्तिः । कलाभिरामौ मुखचन्द्राविति श्लेषः^{३४} । नमस्ते चन्द्र प्रसन्नोऽसि^{३५} इत्य-
प्रस्तुतप्रशंसा । मुखे शोषो^{३६} न दोषाय^{३७}, नहीदो^{३८} निन्दायै कलङ्करेत्यर्थान्तरन्यासः ।
इत्थं स्वप्रकारवचित्र्येण^{३९} साहस्यविच्छित्तिविशेषात्मना यतो नानालङ्कारनिदानभूता,
अतोऽर्थांलङ्कारेषु प्रथमं^{४०} निदिष्टेति यावत् ।

संपूर्णप्रभेदप्रयनभीस्ता^{४१} नाविधिकीपराह—अस्याश्च पूर्णत्वादि । पूर्णालुप्तात्वे^{४२}

1. D. स्य यदा 2. C. कृदादिति 3. A's alt. इत्यर्थः । 4. A.C.H. विशेषं F. शेषो तत्र 5. A.H. तयोपमायाः C. तयोत्साधय 6. A.C.F.H.I. तुलनया 7. C. प्रवृत्ता 8. C. मानसया 9. A's alt. उद्देश साधर्म्यं C. उद्देशे साधर्म्यं 10. D. अनुन्वेया 11. A's alt. C. H. चन्द्रो मुखमिवे 12. A's alt. स्मरति 13. H. शामालंकारा 14. D.E. मुखपत्र 15. Omitted in D. 16. C. चन्द्र * * * कोशा नन्द 17. C. चन्द्र-मिव 18. A's alt. अपह्नुतः । C. अनुभवः 19. A. नन्दनात् मुखं मुखं चन्द्र C. H. मुखं चन्द्र D. आनं चन्द्र 20. A's alt. C. तर्हि रम्य 21. A's alt. C. इत्यन्या 22. H. omits च 23. D. तन्वरम्यं 24. D. रम्य 25. D. omits प्रति 26. D. omits भु 27. A. C. इवेति । 28. C. मुखं 29. A. C. चन्द्रमलि 30. C. D. अधिकं मुखं 31. D. अधिकं 32. A's alt. E.F.H. इति च 33. D. omits च 34. A.C.F. चन्द्र इति । 35. A's alt. D. E. पूर्णं मुखं 36. D. शेषः । 37. C. प्रसीदोऽपि H. प्रमदो 38. H. दोषः, 39. D. E. H. I. दोषः, 40. A's alt. C. इन्दी निन्दा निन्दायै इत्थं 41. A's alt. साधर्म्यं 42. D. omits अतो 43. C. प्रथमनिदि 44. A's alt. भीरुवै 45. A's alt. C. H. 'सुप्ता चेत्यत्र' ।

भेदाद् बहुविधत्वं चिरन्तनैरुक्तम् । तत्रापि साधारणधर्मस्य कचिदनुगामितपैक-
रूप्येण निर्देशः । कचिद् वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ्निर्देशः । पृथङ्निर्देशे च
संबन्धिभेदमात्रं प्रतिवस्तूपमावत् । बिम्बप्रतिबिम्बभावो वा दृष्टान्तवत् ।
क्रमेणोदाहरणानि—

त्यत्र भाषितपुंस्कत्वाभावात् न पुंवद्भावः । संज्ञे हि खसूपमाया एते^१ पूर्णां लुप्ता
चेति । तत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्म^२ उपमाप्रतिपादकानां चतुर्णामपि^३ शब्दोपादाने
पूर्णा^४ । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता । अनयोर्भेदप्रभेद^५ वैचित्र्य^६ सहस्रमस्माभिः
संप्रदाय^७ प्रकाशिन्यां काव्यप्रकाशबृहद्दी^८ कायां वितत्या^९ दक्षितम् । लघुदोकायां^{१०} च^{११}
^{१२} यथोपयोगमिति ततोऽवधारयम् । अयं^{१३} पुनराचार्यः सर्वस्वोपमाप्रपञ्चस्य अन्यैः
अनुप^{१४} पादित^{१५} चर^{१६} वैचित्र्यत्रयमुपपिपादयिपुराह—तत्रापि साधारणधर्मस्येत्यादि । अनु-
गामितया उभयाभिसंबन्धाहृतया । मुखं^{१७} चन्द्र इव हृद्यमित्येकेनैव रूपेण हृद्य^{१८} त्वा-
दैसाधारणधर्मस्य निर्देशः क्रियते इत्येक वैचित्र्यम् । अथ वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ्
निर्देश इति द्वितीयम् । एकोऽर्थो वस्तुत्वेनोपमेयगतः^{१९} प्रतिवस्तुत्वेन निर्दिश्यत इति
यावत्^{२०} । यदैवं पृथङ्निर्देशः, ^{२१} तदावान्तरभेदोऽस्तीत्याह—पृथङ्निर्देशो^{२२} चेत्यादिना ।
संबन्धिभेदमात्रमिति । “वलितकन्धरमाननमावृत्तवृन्त^{२३} शतपत्रनिभम्” इत्यादौ हि^{२४} येन
सह संबन्धाति साधारणो धर्मः स^{२५} सम्बन्धी, केवलं^{२६} भिन्नः^{२७} एकत्र कन्धरा अपरत्र
वृन्तं तद्धे^{२८} दोषाधिना स्वयमभि^{२९} जोऽपि अभेदो धर्मो^{३०} भेदेन निर्दिष्टः । इदमेकं वैचित्र्यम् ।
प्रतिवस्तूपमावदिति । यथा प्रतिवस्तूपमायां । ^{३१} अभिन्न^{३२} धर्मस्य भेदेन निर्देशो^{३३} न्यायो
यस्त^{३४} इहापि संभवतीति यावत् । यदा पुनरसापितं^{३५} हारोऽयं^{३६} सतिर्नरो^{३७} हार इवे-
त्यादौ ^{३८} साधर्म्यं^{३९} धर्मि^{४०} द्वारकं, तदा द्वयो^{४१} रैकात्म्यं^{४२} भावात् न वस्तुप्रतिवस्तुभावः ।
अपि तु बिम्बप्रतिबिम्बभावनय इत्याह—बिम्बप्रतिबिम्बभावो चेति । प्रतिबिम्बं
प्रतिमा । हारनिर्भरादौ हि बिम्बप्रतिबिम्बनयेन साधर्म्यावगतिः । अत्र नये दृष्टान्ता-

1. A. इते 2. C. धर्मोपमा 3. H. अपि उपा 4. A. C. शब्दतोपा A's alt. शब्दे न 5. D. प्रभेदा 6. A's alt. C. वैचित्र्यात् 7. C. प्रकाशप्रकाश 8. D. 'दीपिका' 9. C. विद्यत इति द 10. C. 'दीपिकायां 11. A's alt. C. 12. A's alt. C. यथायोग 13. H. 14. पुन 14. A's alt. 'अनुत्पादयि - 15. A's alt. C. D. चर उप 16. 'मुख चन्द्र' 17. A's alt. D. H. हृद्यता 18. A. C. F. 'अन्योऽर्थेऽनुगामितगत इति प्रति' 19. H. 'यदा पुनः' 20. E. 'तदावान्तर' 21. A's alt. C. निर्देशश्च 22. A's alt. वृत्त 23. H. omits. 'हि 24. A. omits. स 25. A's alt. C. केवलं 26. A's alt. C. भिन्न एक 27. C. संज्ञाय 28. C. अभिन्नो 29. A's alt. C. धर्मभे 30. A's alt. C. सामान्यस्य धर्म 31. H. अभिन्नस्य 32. A's alt. निर्देशस्या 33. A's alt. 'E. H. 'अयं स 34. A's alt. C. हारसभिर्नरो 35. A. omits स 36. F. रोगि-रिरिति चेत्यादौ 37. D. साधर्म्यं 38. C. धर्म्य 39. A. धर्म 40. A's alt. C. एकात्मता न D. E. एका H. एकात्म्य भावेन वस्तु 41. A. E. अभावात्,—

प्रभामहत्या शिखयेव दीपखिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विमूषितश्च ॥

यान्त्या मुहुर्वलितकण्ठरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं यहुन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

लङ्कारं दृष्टान्तयति^१—दृष्टान्तवदिति । अत्रैतदाकृतम् । या यावतो^२ संभ^३वत्युपमा पूर्णा लुप्ता च^४ सप्रभेदप्रपञ्चा सा^५ सर्वैवास्मदुपदिशितेन वैचित्र्य^६त्रयेण त्रिधा प्रयत इति^७ ।

प्रभामहत्येति । प्रभापेक्षया^{१०} महतीति कथनात् स्वापेक्षया तन्वीति^{११} विवक्ष्यते । तदेतत्प्रभामहत्त्वं^{१२} दीपशिखापेक्षया देव्याः साधारणो धर्मः । उभे हि^{१३} लक्ष्णे एते स्वापेक्षया तनीयस्यौ प्रभापेक्षया तु महत्यौ । एवं संस्कारवत्त्वं यागपेक्षया । तत्र वाचि संस्कारो न्याकृतिः, देव्यां तु निसर्गसिद्धादिव्यानुभाववासनानु^{१४}वृत्तिः । त्रिमार्गयेत्यत्र तु^{१५} साधारणधर्मः प्रतीयमानः । न चात्र प्रक्रमभेदः शङ्क्यः । ^{१६}जगत्पावनत्वादेस्साधारण^{१७} धर्मस्य उभयत्रा^{१८}पि सुप्रसिद्धतमस्य शब्दोपादाननिरपेक्षत्वात्^{१९} । इत्थं च सत्य^{२०}नुपात्तस्यापि साधारणधर्मस्यानु^{२१}गमितयक^{२२}रूप्येण^{२३} निर्देश^{२४} उदाहृतो मन्तव्यः । यद्वा त्रिमार्ग^{२५}येत्येतदेव तन्त्रेण न्यायेन देवीविशेषण^{२६}तयापि सङ्गच्छते । तथाहि—त्रिवृत्करणादिवैदिकप्रक्रियानुसारेण^{२७} वा, ^{२८}त्रैपुराबितान्त्रिकप्रक्रियानुसारेण वा देव्यास्त्रिमार्गत्वं प्रसिद्धमेव । हिमगिरेस्तु दीपत्रिदिव^{२९}मार्गमनीपिभिस्सह साधारणो^{३०} धर्मः ^{३१}पूतत्वम् । विमूषितत्वं या आद्यन्तावकापेक्षया पूर्णोपमा । मध्यमवाक्यापेक्षया^{३२} लुप्तसाधारणधर्मा । तत्रापि^{३३} सा पूर्णव वा^{३४} । सा^{३५} च मालारूपेणावस्थानान्मालोपमेत्यादि वैचित्र्यमनुसन्धेयम् ।

अथ यस्तुप्रतिवस्तुभावेनोदाहरति—यान्त्येति । मालतीविलाससाक्षात्कारोत्प्लुभितमन्मयस्य भाषवस्ये^{३६}यमुक्तिः । यान्त्या उपवनात्पुरं प्रति करेतु कया गच्छन्त्या^{३७}

1. Omitted in D. 2. A's alt. अग्रेद् C. अग्रेद् 3. H. यायाचती 4. A's alt. सङ्गव्युप C. सङ्गव्युप । 5. A's alt. C. H. च । सा 6. Omitted in D. 7. E. 'महर्षि' 8. A's alt. C. वैचित्र्येण 9. H. ति । अथैक 10. C. 'प्रभापेक्षया' 11. D. लक्ष्यते 12. D. महत्त्वं 13. D. ह एतौते 14. D. omits. तु 15. Omitted in D. 16. D. जगत्पावन 17. D. धारणे 18. D. यत्र प्रत सिद्ध E. 'यत्र प्रसि' 19. C. पेक्षत्वादिकं च 20. D. E. मथार्यस्यानु 21. C. नानुमितेव 22. A's alt. एष 23. A's alt. C. रूपेण 24. Omitted in D. 25. D. मार्गयेत्येत 26. D. 'विशेषण' 27. A's alt. सरणेष C. सरणेव D. E. सरणेन 28. A's alt. ने त्रिपुर C. त्रेत्रपुर 29. A. C. H. दीप - 30. A. C. साधारण 31. A's alt. C. धर्मपूत 32. D. E. ॥ लुप्त 33. F. तत्रविधिपूर्वैव वा । सा 34. C. omits वा 35. A's alt. C. साऽपि च 36. A's alt. C. घषस्यांतिः 37. A's alt. C. गच्छन्त्यसह ।

अत्र चलितत्वावृत्तत्वे संबन्धिभेदाद्भिन्ने । धर्म्यभिप्रायेण तु विम्बप्रति-
विम्बत्वमेव ।

पाण्ड्योऽयमसापितलम्बहारः . कलसाङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः ॥

अत्र हाराङ्गरागयोनिर्भरबालातपौ प्रतिविम्बत्वेन निर्दिष्टौ ।

एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयः ॥१२॥

वाच्याभिप्रायेण पूर्वरूपावगमः । एकस्य तु विरुद्धधर्मसंसर्गो द्वितीय-
सम्यक्चारिनिवृत्त्यर्थः । अत एवानन्वय इति योगोऽप्यत्र संभवति यथा—

सहचरीर्मल्लापादिव्यपदेशेन वारवारमप^१वृत्तशिरोधरा^२, अत एव आवृत्त^३वृन्तस्य कल^४-
हंसकर्ण^५कण्ठयनादिना विवर्लित^६बन्धनस्य कुशेशयस्य सहस्रम् भाननम् वहन्त्याः कटाक्षो
मे हृदये निखातः । अपाङ्ग^७ निक्षिप्ता चक्षुःप्रभा स कटाक्षः, सः^८ कीलित इव ।
केन^९ प्रकारेण ? गाढं परिचाल्याऽपि उत्कीलयितुं न शक्यते, यथा तथेति यावत् ।
कीदृक्कटाक्षः ? अमृतेन दिग्धः लिप्तः, यतस्तदा जीवानुरभूत् । विरेण च^{१०} दिग्धः
यतस्सप्रति दहति । अत्रैक^{११} एव ^{१२}धर्मसम्बन्धिभेदेन चलितवृत्तशब्दाभ्यां वस्तुप्रति-
वस्तुभावेन निर्दिष्टः ।

वस्तुप्रतिवस्तुभावोऽयं धर्मपेक्ष एव । विम्बप्रतिविम्बभावस्तु धर्मपेक्ष इति
व्यवस्थार्थं^{१३}माह—धर्म्य^{१४}भिप्रायेणेत्यादि । पाण्ड्योऽयमिति । हारनिर्भरादीनां ^{१५}धर्मि-
त्वाद्भिन्नेप्रतिविम्बभावः ।

भेदाभेदतुलावृत्ती साधर्म्यमुपमोच्यते ।

धर्मविच्छित्तवशातः त्रैविध्यमुपयाति सा ॥

अनन्वयं सूत्रयति^{१६}—^{१७}एकस्यैवोपमानोपमेयत्वे^{१८} अनन्वयः । ननु^{१९} उपमेयत्वमुप-
मानत्वं च कथमेक^{२०}त्रैव सङ्गच्छत इत्याह^{२१}—वाच्याभिप्रायेणेत्यादि । पूर्व^{२२} ह्य^{२३}
मुपमेयत्वं तदनुगमो वाच्याभिप्रायेण यत्पुनरपूर्व^{२४} रूपमुपमानत्वं तदनुगमो व्यङ्ग्यपाभि-
प्रायेणैति यावत् । ^{२५}नन्वेकत्र विरुद्धधर्मोपनिबन्धसम्य^{२६} कोऽयं इत्यत आह—एकस्य तु^{२७}

1. A's alt. अप्रवृत्त D. आवृत्त 2. E. धरं— C. धरात् त एव 3. C. आवृत्तस्य
4. A's alt. C. कलभकण्ठं 5. D. omits. कर्णं 6. A's alt. विचलित D. विषयधुः
7. C. अयात्रेण E. अपाङ्ग 8. A's alt. - C. omit. स 9. A's alt. C. येनापि
10. A's alt. F. अत एव 11. A's alt. C. धर्मः वन्ति— 12. A's alt. C. स्थानार्थं
13. C. धर्म्यंभि F. धर्माभि 14. A. C. F. धर्मं 15. C. सूचयति । 16. A's alt.
- F. एकस्येति । ननु 17. C. तेन अनन्वयः । 18. A. ननु च उष्मान् य यन्मुपमानत्वं च ।
19. A's alt. C. एकस्यैव D. omits इव, 20. A.E. इत्यत H. omits इति 21. C.
- 'एवं' 22. All read 'रूपमुप' 23. A.C.H. पूर्वस्वरूप 24. A's alt. C. नन्वत्र
25. A's alt. C. कथमनन्वय 26. Omitted in all except C.

पुष्टेऽर्जुनोऽर्जुन इव प्रयितप्रतापो भीमोऽपि भीम इव धैरिषु भीमकर्मा ।
न्यप्रोपयतिनमयाधिपति कुरुणामुत्प्रासनायमिव जगमुरादरेण ॥

द्वयोः पर्यायेण तस्मिन्नुपमेयोपमा ॥१३॥

तच्छब्देनोपमानोपमेयत्वप्रत्ययमशः । पर्यायो योगपद्याभावः । अतः
एव त्वत्र यापयनेदः । इयं तु धर्मस्य साधारण्ये वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च द्विधा
प्राद्या यथा—

एवमिव जलं जलमिव स्रं हंसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्रः ।

कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥

विरुद्धेत्यादि । सन्नह्यपारी सहगः । एतत्पदयोःमानोऽपमेयत्व^१कृतिः सहगान्तरमन्वय-
निवृत्त्यर्थमित्यर्थः^२ । यत इत्थं सहगान्तरस्यानन्वयः अतस्तत्तन्नेय^३मन्वयवैत्याह—अतः^४
एषानन्वय इत्यादि । योगः प्रवृत्तिनिमित्तम् । अपि शब्देन सहगान्तरनिवृत्तिरिति^५समुची-
यते^६ । पुष्टेर्जुन^७ इति । उत्प्रासनमभिप्रायपरिज्ञानम् । अत्र प्रथमार्जुनभीमशब्दो
वाच्यपरो, चरमो^८ तु व्यङ्ग्यपरो ।

विरुद्धधर्मसं^९सर्गस्तुत्यान्तरनिवृत्तये ।

^{११}अतस्तदन्वयाभावात् भवेदयमनन्वयः ॥

अथ कृतीयसन्नह्यपारिनिवृत्तिपक्षा^{१२}मुपमेयोपमां सूत्रयति—द्वयोः^{१३} पर्यायेण
तस्मिन्नुपमेयोपमा । द्वयोरुपमानोपमेयभावविनिमये सत्युपमेयोपमाज्झार इत्यर्थः ।
तदेतद्व्याघाटे—तच्छब्देनेत्यादि । तच्छब्देनोप^{१४}मानोपमेयत्व^{१५}प्रत्ययमशः इति वदता
सन्निहितानन्वयप्रत्ययमशसंज्ञा निवार्यते^{१६} । अनन्वयाद्वैषम्यान्तरं दर्शयितुमाह—पर्याय^{१७}
इत्यादि । योगपद्यमिहैक्याक्यानुप्रवेशः । तदभावाद्भिन्नवाक्यत्वमेवेत्याह—अतएवतिवति ।

अत्रायमाशयः । उपमेयमुद्देश्यम्, उपमानं तु विधेयम् । ^{१८}इत्थं च सत्युपमानोप-
मेयभावव्यत्ययो वाच्यवाक्यतःमन्तरेण न संभवति^{१९} । अनन्वये तु पदैकवाक्यतमेति ।
अत्र विन्यप्रतिविन्यभावो न संभवति । भिन्नवाक्यत्वेन तन्निवन्त्यन^{२०}वैचित्र्यप्रतीतेः^{२१} ।
साधर्म्यनिवन्त्य^{२२}अनन्वय^{२३} । वैचित्र्य^{२४}द्वय^{२५} संभवतीत्याह—इयं तु^{२६} धर्मस्येत्यादि^{२७} ।
साधारण्यमैक्यरूपेण निर्देशः । वस्तुप्रतिवस्तुभावस्तु प्रतीतचरः^{२८} ।

1. D.E. omit त्व 2. A's alt. अर्थम् । यत 3. A's alt. C. 'अनन्वयेऽप्येता'
D.E. 'अन्वयिके' 4. C. अत्र A. अतः 5. A's alt. D.E.H. वृत्तिरपि सत्यु 6. C. ते ।
अत्र H. ते । विरु - H. omits from, पुष्टे ' ' व्यङ्ग्यपरो - 7. F. इत्येति 8. A.C.
F. उद्गायनं D.E. उद्गाय 9. D. परमो 10. A's alt. C. सन्नह्य 11. A's alt. यतः
D.E. सतः 12. A's alt. परो C. परत्वं H. फलं 13. A's alt. F. द्वयोरिति । 14. D.
उपमेय 15. C. omits त्व 16. A's alt. C. निवृत्तये- 17. D. पर्यायेण- 18. H. पुं
19. D. ति । भिन्न 20. A's alt. अन्वयात् D. अन्वया 21. C. प्रतीयते । 22. D.
अन्वयो 23. A.D.H. 'अन्वय' C. अन्वयन्तु 24. E. वैचित्र्यं 25. C. द्वय 26. Omit-
ted in all except D. 27. D. आदिना 28. C.H. चरम् ।

द्वितीया यथा—

सच्छायासम्भोजवदना सच्छायावदनाम्बुजाः ।

वाप्योऽङ्गना इवाभान्ति यत्र वाप्य इवाङ्गना ॥

सदृशानुभवाद्वस्त्वन्तरस्मृतिः स्मरणम् ॥१४॥

वस्त्वन्तर सदृशमेव । अविनाभावाभावाज्ञानुमानम् । यथा—

प्रतिशयितसुरासुरप्रभाव शिशुमवलोक्य तवं तुल्यरूपम् ।

कुशिकसुतमखद्विषा प्रमाथे धृतघनुष रघुनन्दन स्मरामि ॥

सादृश्य विना तु स्मृतिर्नायमलङ्कारः । यथा—

अध्रानुगोद मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।

रहस्त्वबुत्सङ्गनिघण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुतः ॥३॥

खमिवेति । अत्र प्रतीयमानस्य नैर्मल्यधर्मस्यानुगामित्वेन साधारण्यम् । सच्छा
येति । छाया, शोभा अत्र सच्छायात्वं सम्बन्धिभेदाद्भिन्नम् ।

उपमानोपमेयत्वव्यत्ययो^३ न क्रम विना ।

उपमेयोपमा तेन वाक्यभेदक^४गोचरा^५ ॥

अथ स्मरण सूत्रयति^६—सदृशानुभवाद्वस्त्वन्तरस्मृतिस्मरणम् । सदृशानुभवात्
सदृशान्तरस्मरण स्मरणालङ्कारः । आचष्टे—वस्त्वन्तरमिति । सदृश^७ समभिव्याहारा
वस्त्वन्तरसदृशमेवेति भावः ।

द्विष्टस्य धर्मस्य एवत्र^{१०} स्यान्तो प्रतियोग्यपेक्षामन्तरेण^{११} अनुपरमादनुमानवैध-
^{१२}र्म्यायाह—अविनाभावे^{१३}त्यादि । अविनाभावो व्याप्तिः । नहि गवादिदर्शने नियमेन
गवादि^{१४}सदृशान्तर^{१५}स्मरणमस्ति । तादात्म्यबहुत्वरूपोरन्यतराभावेना^{१६}लिङ्गत्वात् ।
प्रतिशयितेति । ^{१७}इय योदुक्ताम लवमालोक्य सकौतुकस्य सूतस्य च^{१८}द्रकेतु प्रत्युक्तिः^{१९} ।
तवं^{२०} तुल्यरूपमिति सदृशानुभवो^{२१}दृष्टाट^{२२}नम् । असा^{२३}हृदयहेतुका स्मृतिर्न स्मरणालङ्कारः

1. C कन्ध. 2. H 'मेयत्वं' 3. A's alt C H व्यत्ययेन 4. A's alt C.
भेदेन 5. A गौचरात्वं ममभि 6. D सुषय 7. F सत्तेति । 8. D 'भवस्तु अन्तर'
9. D सदृश अभि 10. A's alt अनवस्थानात् D अनवस्थेस्ता E. अधस्या F अत्र
वस्थातो 11. C अनुपम 12. D धर्माय 13. A.C इति 14. A's alt B C. F
गवादि 15. C. अन्तरं 16. H भावात् 17. Omitted in C. 18. A's alt C H
उने 19. A's alt C तस्यैव D.E.F.H.I तस्यैव 20. A C D भाव 21. न साधारण्य
22. F omits सा ।

‡ The normal reading is सुतः but the variant सुप्ति is also found
which, however, seems to have been brought about under the
supposition of a grammatical difficulty in the quite idiomatic usage
स्मरामि वानीरगृहेषु सुतः । So far as Vidyacakravartin himself is con-
cerned the word सुप्ति is used in the course of his explanation but

अत्र च कर्तृविशेषणानां स्मर्तव्यदशाभावित्वे स्मर्तृदशाभावित्वम-
समीचीनम् । प्रयोऽलङ्कारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापिता स्मृति-
विषयः । यथा “अहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्” इति । तत्रापि विभावाद्यागूरि-
तत्वे, न स्वशब्दमात्रप्रतिपाद्यत्वे यथा—“अत्रानुगोदम्” इत्यादि ।

इत्याह—सादृश्यं विना त्विति¹ । प्रत्युदाहरति—अत्रानुगोदमिति² । अत्र हि पूर्वानु-
भूतायं दर्शनादेव स्मृतिः न तु सहशानुभवात्³ । प्रसङ्गात्⁴ गूढमभवन्मतयोगोदोपमु-
दघाटयति—अत्र च कर्तृविशेषणानामित्यादि । मृगया⁵दशाभाविकर्तृ¹⁰विशेषणानां
स्मरामीति¹¹ स्मरणक्रियापतुर्दासत्येविशेषणानां भृगयानि¹²वृत्त्यादीनां स्मर्तव्यदशा-
भावित्वेऽनुभूतचरत्वात् । स्मर्तव्यमृगयादशाभावित्वे युक्ते¹³ स्मर्तृदशाभावित्व¹⁴
मृगयानिवृत्ति¹⁵ स्मरामीति स्मरणकालभावित्वमसमीचीनम् । नहि मृगयानिवृत्त्यपनीत-
त्वेदत्वा¹⁶द्विविधेऽस्मृतिः¹⁷ । किन्तु भृगयानिवृत्त्यादिकं स्मर्तव्यमुक्तिविशेषण¹⁸मत
इष्टार्थोऽपि¹⁹ न भवतीत्यभवन्मतयोगाख्योऽयं दोषः ।

ननु यदि प्रयोऽलङ्कारो²⁰ रतिभावात्मकः, न तदा स्मृतिः । यदा²¹ तु व्यभिचारि-
भावात्मकस्तदा स्मृतिरूपोऽपि कदाचित्सम्भवति । ततोऽस्य स्मरणालङ्कारस्य किं वैधर्म्य-
मित्यत आह—प्रयोऽलङ्कारस्य त्वित्यादि । उदाहृत्य दर्शयति—अहो कोपेऽपि कान्तं मुख-
मित्यादि²² । अत्रा²³भिनिविष्टस्य नायकस्य प्रियानुरागसंस्काराणां संस्कारान्तराभिभाव²⁴
कतया भूयो²⁵भूयस्स²⁶मुद्बध्यमानाना महिम्नैव स्मृतिः, नहि सहशानुभवात् । वैधर्म्यान्तर-
मुद्भावयति—तत्रापि विभावेत्यादि । विभावानुभावा²⁷दिभिः यदा स्मृतिर्व्यज्यते, तदैव
हि भावालङ्कारः ।

1. C. ति । स्मृतिस्मा 2. C. ति । पूर्व 3. A.C.F.H.I.भवार्थ 4. C. भवात् । गूढ
5. D. उपसङ्गात् 6. D. योगमदोपमुद्राभाव 7. Except C. all read उद्भावयति
E. दोषमनु— 8. A's alt C. उद्भास 9. A's alt C. मृग्या 10. A.C.H.
कर्म 11. A's alt C. स्मरती 12. All Mss. omi वि 13. A's alt C. युक्तं 14.
A's alt C. भावित्वे 15. Except C. all read निवृत्त E. निवृत्त 16. D. आदिकं
स्मर्तव्य सुप्त- 17. E. स्मरति 18. A's alt विशेषण वैधर्म्यः । E. पणमेष अतः ।
19. C. omits अपि 20. A's alt C. यदा रति । 21. C. यदा स्मृति । 22. D. E.
इति । 23. D. E. यत्रात्यभि 24. A's alt C. भावुकः । 25. C. omits भूयो D. भूतो
26. A's alt C. सम्बध्यमाना D. सम्बध्यमाना 27. A's alt D. मनुद्रा 28. E.
भावादीनां ।

that does not justify taking it as a variant. For, in his anuvāda
of the first pāda, he says more than once मृगयानिवृत्तिः; and on that
score we may not be justified in restoring the reading अत्रानुगोदं
मृगयानिवृत्तिः. The correct explanation of the nominative usage सुप्तः
is given by Mallinātha.

यैर्दृष्टोऽसि तदा ललाटपतितप्रासप्रहारो युधि

स्फीतासृवस्रुतिपाटलीकृतपुरोभागः परान्पातयन् ।

तेषां दुस्सहकालदेहदहनप्रोद्भूतनेत्रान्त-

ज्वालाभीभरभासुरे स्मररिपावस्तं गतं कौतुकम् ॥

इत्यादौ सहशवस्त्वन्तराभावे अशक्यवस्त्वन्तरकरणात्मा विशेषा-
लङ्कारः । करणस्य क्रियासामान्यात्मनो दर्शनेऽपि संभवात् । मतान्तरे काव्य-
लिङ्गमेतत् ।

यैर्दृष्टोऽसि । प्रासप्रहारनेत्रयो^२रसृक्^३स्रुत्यनलज्वालयो पर^४पातनकाल^५दह-
नयो^६ नायकस्म^७ररिपवो^८ अ सादृश्यं विवक्ष्यते । अत्र योऽयं सहशवस्त्वन्तरानुभवो
यैर्दृष्टोऽसि इति निर्दिष्टः । नासौ^{१०} स्मररिपुस्मरणजननात्स्मरणालङ्कारः कि^{११}न्त्व^{१२}शक्य-
स्मररिपुदर्शनकौतुका^{१३}स्तमयरूपार्थान्तरकरणात्मा विशेषालङ्कारः^{१४} । एतद्दर्शनेन तवपि
सिद्धमिति प्रतीतेः । नन्वशक्यवस्त्वन्तरकरण विशेषालङ्कारस्य लक्षणं, इह तु करण^{१५}
नौपलभामह इत्यत आह—करण^{१६}स्येत्यादि । कृ^{१७}न्त्व^{१८}स्त्यर्थात् सर्वधात्वनुपायित्वात्
क्रियाया^{१९}स्सामान्यात्मा करोत्यर्थं^{२०} दर्शनेऽपि^{२१} सम^{२२}वृत्ति^{२३} ।

यदुक्तमस्माभिः प्रयोग^{२४}दोषिकायाम् ।

“२^{२४}तेऽस्त्यर्था पातवो^{२५} ज्ञेया य^{२६} उदासीनकर्तृकाः ।

विकुर्वाणप्रयुञ्जानकर्तृका भूकृज^{२७}र्धकाः” ॥ इति ॥

येषा कर्तार^{२८} उदासते तेऽ^{२९}स्त्यर्था । येषा^{३०} विकुर्वन्ते ते भवत्यर्थाः । येषा तु
प्रयुज्यन्ते ते करोत्यर्था । अतो^{३१} इति प्रयुञ्जानकर्तृ^{३२}कत्वात् करोत्यर्थं एवेति सिद्धम् ।
ननु स्म^{३३}ररिपुदर्शनकौतुकास्त^{३४}मये प्रकृतनायकदर्शनं हेतुरिति काव्यलिङ्गं किं न स्या-
दित्यत आह—मतान्तर इत्यादि । अस्मद्दर्शने विशेषालङ्कारः, मतान्^{३५}तरे काव्यलिङ्गं^{३६},
स्मरणं तु सर्वत्र न^{३७} भवतीति भावः । काव्यलिङ्गत्वाभावे अशक्यकरणात्मा विच्छिन्ति-
विशेषहेतु^{३८} ।

1 A. दृष्टा(दृष्टो)मीति । C. रयोःदृष्टामीति । 2. A's alt नेतृदृष्ट C नेत्र
दृष्ट । 3. C. सृया 4 A.C.F. 'परि' 5. A's alt काम 6. C. न नाय 7. D. सृत्ते-
अरिपोश्च 8. C. रिपवोः D स्मररिपुस्मरण 9. A's alt 'दृष्टो भवति' 10. C. नासौ स्मरण
11. C. किन्त्व 12. D omits अ 13. A's alt C. 'कौतुकार्यरूपा' 14. D. अलंकाराः
15. A's alt C. करण्योरूप 16. D. कारण 17. A. F. कृद्म्यस्य C. कृद्म्यं ' ' कर्तृर्थं
D. कृद्म्यस्य E. कृद्म्यस्य 18. D. क्रियात्मा 19. C. अर्था 20. All except C.
read अपि न 21. A's alt संभवात् 22. Except C. all read संभवति इति ।
23. A.F. 'गुप्तगीति' 24. A's alt त्येऽन्य 25. C. पातवो 26. A's alt C. यदुदा
27. A's alt C. कृद्म्य, F इत्य 28. Except E. all read कर्ता 29. A.C. ते भवत्यर्थः ?
30. C. येषां तु प्रयु 31. A's alt अतोऽत्र अप्यु- C. अतोऽत्र प्रयु- 32. F. omit-
कर्तृ 33. A's alt C. पु 34. A's alt कौतुकार्य सम C. 'कौतुकार्यं स'—35. A. F
तु काव्य 36. C. लिङ्गस्मर 37. F. न मरणात् 38. C. D. E. 'विशेष एव हे' ।

तदेते सादृश्याश्रयेण भेदाभेदतुल्यत्वेनालङ्कारा निर्णीताः । संप्रत्य-
भेदप्राधान्ये कथ्यन्ते—

अभेदप्राधान्य आरोप आरोपविषयानपह्नवे रूपकम् ॥१५॥

अभेदस्य प्राधान्याद्भेदस्य वस्तुतस्तद्भावः । आरोपोऽन्यत्रान्यावापः ।
तस्य विषयविषय्यवष्टब्धत्वाद्विषयापह्नवेऽपह्नुतिः । अन्यथा तु विषयिणा
विषयस्य रूपवतः करणाद्रूपकम् । साधर्म्यं त्वनुगतमेव । यदाहुः—“उपमं
तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते” इति । आरोपादभेदेनाध्यवसायः प्रकृष्यते इति

स्मृतिस्ता स्मर्यन्ते यत्र सहस्रात्सदृशान्तरम् ।

असादृश्यादवाच्यत्वादितः प्रेयान्विभ्रियते ॥

इत्थं भेदाभेदतुल्यत्वेऽलङ्कारान्वि^१विच्य अभेदप्राधान्यमधिकीकुराह—तदेते
सादृश्येत्यादि । तत्राप्या^२रोपमूलालङ्काराणां बीजभूतं रूपकमादौ सूत्रयति—^३अभेद-
प्राधान्य^४ आरोप^५ आरोपविषयान^६पह्नवे रूपकम् । ‘मुखमेव चन्द्र’ इत्यादौ हि^७ साधर्म्यं-
म^८भेदप्राधान्यम् । चन्द्रत्वाद्यारो^{१०}पस्य यो विषयो मुखादिः तस्यानपह्नवश्च^{११} रूपका-
लङ्कार इति सूत्रार्थः । तदेतद्व्याचष्टे—अभेदस्येत्यादि । भेदस्य वस्तुतस्तद्भाव^{१२} इत्यति-
शयोक्तितो वैधर्म्यं^{१३} दक्षितम् ।

अयारोप^{१४}शब्दार्थं विवृण्वन् व्युदत्तनीयविषयविवेचनपुरस्कारेण विषयमस्य विवे-
चयति—आरोपोऽन्यत्रान्येति^{१५} । अन्यत्र हि मुखादौ अन्यस्य चन्द्रा^{१६}देरध्यवसान^{१७}मा-
रोपः । स च द्विष्टत्वात् विषयिणा विषयेण चावष्टम्ब्यते । इत्थं द्वौ शब्दौ^{१८} सिद्धौ ।
यथा^{१९} चन्द्र एव न^{२०} मुक्तमिति विषयस्यापह्नवः तदापह्नवस्यलङ्कारः । अन^{२१}पह्नवे तु
रूपकमिति विभागः^{२२} ।

लक्ष्यपदं निर्वक्ति—विषयिणा विषयस्य रूपवतः करणा^{२३}दिति । विषयी विषय
स्वेन रूपेण रूपवन्तं करोतीति^{२४} रूपकमित्यर्थः^{२५} । उपमातः प्रभृति^{२६} साधर्म्याधिकारम्
अनुस्मारयति—साधर्म्यं त्वित्यादि । तत्रार्थं संवादा^{२७}याह—उपमंयेत्यादि^{२८} । तिरोभूत-
भेदा नत्वपह्नुतभेदा । आरोपमूलस्याध्यवसायमूले^{२९}म्य उत्प्रेक्षादिभ्यो निर्देश^{३०}प्राप्तम्यं^{३१}
न्याय^{३२}स्तोऽवस्थापयति—आरोपादभेदेनेत्यादि । प्रकृष्यते । अतिसादृश्यप्रत्यायनाद-

1. A's alt C. H. विचार्य 2. A's alt C. आरोप्य D. च्यारोप 3. A's alt
F. अभेदेत्यादि । 4. A. प्राधान्यं 5. A. आरोप्य D. आरोपस्य यो 6. A. विषयाप
7. C. चन्द्रं 8. H. हि अभेद 9. A's alt भेद 10. C. आरोपकस्य 11. A's alt D.E.
F.H.I. अपह्नवरूप 12. C. भावः 13. A's alt C. विलक्षणं 14. C. आरोपित 15. H.
इति हि 16. Except C. all read 'चन्द्रत्वादे' 17. A.C.F.H. अध्ययसन्- E. अप्या-
18. A's alt E. शब्दसिद्धौ 19. H. यथा 20. Omitted in H. 21. A's alt अनहुते
C. अपह्नवे 22. D. विभागा 23. A's alt C. करणाद्विषयी 24. A's alt C. इत्यर्थ
25. H. अर्थः । तद्भेद 26. A.F. प्रभृति 27. C. संवादा 28. E- इति । 29. C. कृते
30. E. निर्देशे 31. C. प्राप्तम्यं 32. C. न्याय्यतो ।

पञ्चात्तन्मूलालंकारविभागः । इदं च निरवयवं सावयवं परम्परितं चेति प्रथमं त्रिविधम् । आद्यं केवलं मालारूपकं चेति द्विधा । द्वितीयं समस्तवस्तु-विषयमेकदेशविवर्तितं चेति द्विधैव । तृतीयं तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनत्वेन द्विविधं सत्प्रत्येकं केवलमालारूपकत्वाच्चतुर्विधम् । तदेवमष्टौ रूपकभेदाः ।

सस्य प्रत्यासन्नोपकारी भवतीत्यर्थः^१ । इतिहेतोः^२ । यत इत्यमभेदेनाध्यवसायः प्रकृत्यते, अतस्तन्मूलालङ्काराणां विभजनं पञ्चात्करिष्यते इति शेषः । अत्रेदम्भनसन्धेयम् । इह^३ यावानलङ्कारवर्गो विवेचयिष्यते, विवेचितचरश्च^४, स सर्वश्चैव (तस्य सर्वस्यैव ?) अत्र रस (प्रति ?) प्रत्यासन्नोपकारिता^५ पुनरासन्नोपकारिता^६ । तत्र यद्यपि प्रत्यासन्नो-पकारिता^७ प्राधान्यं, तथापि तेषां^८ सूक्ष्मतरत्वात् स्थूलालङ्कारपुरस्कारेण व्युत्पादन-मिति ।

तद्भेदाः^९ नाह—इदञ्च निरवयवमिति^{१०}त्यादि^{११} । परम्परितं परम्परयातम् । प्रथमं^{१२} ग्रहणं^{१३} प्रभेदान्तरप्रयनोपोद्घातः । निरवयवस्य द्वै^{१४}विध्यं दर्शयति—आद्यमित्यादि । केवलं सहचरं^{१५}रूपकान्तरं^{१६}रहितं^{१७} मालारूपकं नानारूपकसाहचर्यावस्थम् । सावयवस्य द्वैविध्यमाह—द्वितीयं समस्तेत्यादि । वस्तुशब्दोऽत्र पदा^{१८}र्थवचनः । समस्तानि निरवशे-पाणि विशेषण^{१९}विशेष्यात्मकानि वस्तूनि^{२०} विषयो यस्य तत् समस्तवस्तुविषयम् । वस्तुन विशेषणादो कचिन्न क्रियते विशेषः^{२१}णाशान्तरे विशेष्ये च क्रियते तदेकदेश एव^{२२} विशि-ष्य^{२३}वर्तनादेकदेशविवर्तितः । परम्परितं तु^{२४} चतुर्थं^{२५}त्याह—तृतीयं तु श्लिष्टाश्लिष्टेत्यादि । श्लिष्टशब्दम् अश्लिष्टशब्दं चेति द्वैविध्यमनुप्रपन्नं प्रतिस्व^{२६} केवलं मालारूपं चेति प्रथत इत्यर्थः । भेदचर्चा^{२७} निगमयति—तदेवमष्टाविति । केवलं^{२८}निरवयव, मालानिरवयव, समस्तवस्तुविषय^{२९}सावयवम्, एकदेशविवर्तितं सावयव, श्लिष्टशब्द^{३०}केवलपरम्परितं, श्लिष्ट-शब्द^{३१}मालापरम्परितम्, अश्लिष्टशब्द^{३२}केवलपरम्परितम्, अश्लिष्टशब्द^{३३}मालापरम्परितं

1 C आसन्नोप 2 A D. E. F. H. I. अर्थः इति । इ 3 A D. F. H. इति हे 4. A's alt D अत्रैत E. अत्रतदनु 5 Except D. all read यो यावा 6. D. रसश्च 7. A's alt. C. D. E. सर्वत्रैव 8. Except C. all read रसं प्रत्युत्तरोत्तरं 9. A's alt कारिता C. उपकार 10 Except C. all read 'कारिता पूर्वपूर्वं पु' D. उपका-रिता A's alt उपकारित 11. C कारिता 12 Except C all read सूक्ष्मम् 13 A's alt C. omit तत् 14 A's alt इति आदि । 15. D. E. आदि निरवयव विशेष्यमात्रमिष्टं सावयवं विशेष्यविशेषणाभयमिष्टं । पर 16. Except D. all read पृथग्य 17. E. omit प्र E. F. प्रधानोपे 18 C. वैविध्यं D. प्राधान्यं 19. A's alt चरित 20. E. अन्तरं हि तन्माला 21. A's alt रहित 22. D. चर्मायं 23 D 'वैशिष्ट्यात्म' 24. Omitted in F 25 H विशेषणान्तरे- 26 Omitted in D E 27. C चित्तमा 28 Omitted in C 29 A's alt चतुर्था—A. C. D. F. H. I चतुर्थे । त- 30. C. 'शिष्टाशिष्टे' 31. C. शिष्ट 32. A's alt C. H. स्वयं 33. D चर्चा 34. D. केवल 35. C विषये 36. Except C. all read शब्दं D. शब्दं श्लिष्ट 37. A's alt D. E. शब्द C. शब्दमात्रा 38. A's alt E शब्द 39. A's alt शब्दं ।

अन्ये तु प्रत्येकं वाक्योक्तसमासोक्तादिभेदाः संभवन्ति, तेऽन्यतो द्रष्टव्याः ।
क्रमेण यथा—

दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पावप्रहार इति सुन्दरि ! नास्मि द्वये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
र्यत्खिद्यते तव पदं ननु सा ध्यया मे ॥
पीयूषप्रसृतिर्न वा मलभुजां दात्रं तमोत्तनये
स्वर्गंङ्गा विमनस्ककोकवदनलस्ता मृणालीलता ।
द्विर्भावः स्मरकामुकस्य किमपि प्राणेश्वरीतागसा-
माशातन्तुष्वश्नति प्रतिपदि प्रालेयभानोस्तनुः ॥

विस्तारशालिनि नभस्तलपत्रपात्रे कुन्दोज्ज्वलप्रभभसञ्चयभूरिभक्तम्
गङ्गातरङ्गघनमाहिषदुग्धदिग्धं जग्धं भया नरपते ! कलिकालकर्ण ! ॥
आभाति ते क्षितिभृतः क्षणदा प्रभेयं निखिषमांसतलमालवनान्तलेखा ।
इन्दुत्विषो युधि हठेन तवारिकीर्तीरानीय यत्र रमते तरुणः प्रतापः ॥
क्षितिभृत इत्यत्र श्लिष्टशब्दपरम्परितम् ।

चेति । यदा तु विशेषणां^१ रूपणवलादेव विशेष्ये^२ रूपकमर्थादवगम्यते, तदा समासोक्ति-
रूपकम् । यद्वा समासेनोक्तम् । एवमादिभेदाः^३ स्थूलतया न प्रतन्यन्ते^४ इति आह—
अन्येतिवत्यादि^५ ।

दास इति । अस्मोत्यहमर्थे निपातः । अत्र पुलकाङ्कुराणां कण्टकत्वेन निरव-
^{१०}यवरूपणं । तच्च^{१२} रूपकान्तर-साहचर्याभावात् केवलम् ।

पीयूषप्रसृति^{१३}रिति । दात्रं सवित्रं, लूनि^{१४}श्लेषनं । विमनस्कत्वं^{१५} निशि विरहेण
द्विर्भावो द्वि^{१६}रुदयः एतन्मालानिरवयवम् । विस्तारशालिनीति । पत्र^{१७}पात्रं पलाशोप-
रचितममत्रं, भानि^{१८} ताराः । भक्तम् अर्घ्यं, घनं शृतम् । अत्र ग्राम्यजनोक्तौ समस्तपदार्थ-
विषयत्वात् समस्तवस्तुविषयं सावयव^{१९} रूपकम् ।

आभातीति । क्षितिभृताका स एव क्षितिभृत् शैलः^{२०} । निखिषः खङ्गः^{२१} स एव
तमाल^{२२}वनान्तलेखा^{२३} । अत्र कीर्तीनां^{२४} हठहृत^{२५}महिमात्वमर्थात् प्रतीयत इति एकदेश
विवर्ति^{२६}सावयवम् । क्षितिभृत इत्यत्र तु संकरः इत्यभिप्रायेणाह—क्षितिभृत इत्यत्रेत्यादि^{२७} ।

1. A. C. F. रूपेण 2. C. विशेष्य रूपकत्वादर्थं 3. A's alt आपतति, 4. D.
E. उक्तं 5. H. समासोक्तमेव । 6. H. भेदान् 7. A. C. F. H. 'प्रकाशयन्त' 8. H.
आदि—यत्त्वभेद । 9. C. कण्टकेन 10. D. E. निरवयवं 11. A. D. F. अन्यच्च E.
तच्च 12. E. प्रसृतिमिरि 13. C. लभूनिफलवर्णं 14. A's alt C. F. H. वा निशि
15. C. द्विरुदय 16. A. पत्रं C. पत्रो 17. C. भानितरार्भकमत्रं 18. C. सावयव
19. C. omits शैलः 20. D. omits चङ्गः 21. D. लतवन 22. D. वनान्तलेखाः
23. C. कीर्ति 24. F. शृत C. संशृत । 25. A. C. F. H. विवर्तिरूपकं साव 26. C.
आदि । अत्र ।

किं पद्मस्य रूचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
 वृद्धिं वा भयकेतनस्य कुक्षे नालोकमात्रेण किम् ।
 वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्गतो
 दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव बिम्बाधरे ॥
 अत्र वक्त्रेन्दुरूपणहेतुकं पीयूषस्याधरामृतेन श्लिष्टशब्देन रूपणम् ।
 विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते !
 दुर्गामार्गणनीललोहित ! समित्स्वीकारवैश्वानरं ।
 सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो !
 साम्राज्यं वरवीर ! वत्सरशतं वैरिभ्यमुच्चैः क्रियाः ॥

किं पद्मस्येत्यादि । अत्र न हन्ति किमित्यादौ नवा^१ प्रथमतो हननादिनिषेध
 किमिति काका^२ निराक्रियते । अतो हन्त्येवेत्याद्यर्थः सम्पद्यते । अत्र वक्त्रेन्दुरिति
 रूपणम् यस्येन्दुनिष्ठस्य पीयूषस्य हेतु तदधरामृतेन सह श्लिष्टम् । इतरथा^३ तदपीहा-
 स्तीत्युपन्यासः कथं सङ्गच्छते । अत इन्द्ररूपणद्वारा भातत्वात् परपरितं केवलं च ।
 तदेतद्दर्शयितुमाह — *अत्र वक्त्रेन्दुरूपणेत्यादि ।

विद्वन्मानसहंस इति । विदुषा मानसमेव मानसं तत्र हस^४, वैरिणां कमलाया-
 लक्षण्याः सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचः । तत्र दीप्त^५द्युते गमस्तिमालिन् । दुर्गाणा
 नदीशैला^६दि परिक्षेपवतामावासानां मार्गणमन्वेपणम्^७ । तदभाव एव दुर्गायाः कात्या-
 यिन्या मार्गणं तत्र^८ नीललोहितः । ^९समितः संग्रामाः ता एव समिध^{१०} एषासि तत्स्वी-
 कारे वैश्वानरः^{११} । सत्ये प्रीतिरेव । सत्या^{१२} दाक्षायिण्याम् । ^{१३}अप्रीतिस्तद्विधाने । दक्षः

1 F इति 2 A.C. जाती A's alt नात्रा 3. A's alt C. वाक्यात् 4. Except E all read इत्यर्थः । 5. A's alt C. तदासारा 6. A.F.H. इतरथा 7. A's alt C उपहासः 8. A. Except E all omit वत्त्र 9. Except D. all read रूपेण 10.D. ईसा वै वैकरिणां 11. E. दीप्त 12. C. omits आदि 13. D. omits नं 14. D. तत्रा नील 15 D. स्मितः 16. D समिधाः 17. E. वर 18. C सत्या 19. A.C.F.H. omit अ ।

* The N. S. edition reads the text as अत्र वक्त्रेण रूपणमहेतुकम् । पीयूषेणाधरामृतस्य श्लिष्टशब्दं रूपणम् । Evidently the reading अहेतुक is a mistake. But the above second sentence is read as पीयूषस्याधरामृतेन श्लिष्टशब्देन रूपण by both Samudrabandha and Vidyācākṛavartin Jayaratha (p 47) criticises the latter reading as a scribe's error. But both the readings could be justified. While the former specifically mentions the superimpositions of the non-contextual moon and the nectar on the contextual face and adharāmṛta, the latter refers to their superimpositions in a general manner. Jayaratha wrongly uses the word निरूपण instead of रूपण throughout in the explanation of the passage

अत्र त्वमेव हंस इत्यारोपणपूर्वको मानसमेव मानसमित्याद्यारोप इति
श्लिष्टशब्दमालापरम्परितम् ।

यामि मनोवाक्कायैः शरणं करुणात्मकं जगन्नाथम् ।
जन्मजरामरणार्णवतरणतरण्डं हरादिघ्नयुगम् ॥
पर्यङ्को राजत्तुल्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गो
भग्नप्रत्ययिवंशोत्थण-विजयकरिस्त्यान - दानाम्बुपट्टः ।
संप्रामन्नास-ताम्यन्मुरत्तपतियशोहंस नीलाम्बुवाहः
खड्गः क्षमासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥

अत्र क्षमासौविदल्ल इति परम्परितमप्येकदेशविवाति । एवमादयोऽपि
भेदाः लेशतः सूचिता एव । इदं च वैधर्म्येणापि दृश्यते । यथा—

सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-
ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरसतायोगश्वपुच्छच्छदा ।

दक्षप्रजापतिः विजये^१ प्राग्भावोऽग्रे^२ सरता स एव विजयादर्जुनात्प्राग्भावः^३ पुरोजन्म तत्र
भीम ! वत्सरशत^४मित्यन्तसंयोगे द्वितीया । क्रिया. कुरु^५ । अत्र^६ विदुषा मानसे^७ त्वं हंस
इति प्रतीतो^८ कथमस्य हंसत्वमिति विमर्शो जातो, मानसपदे^९ श्लेषमवगमयति । तथाऽज-
गमितेन श्लेषेण हंसत्वमेव व्यवतिष्ठत इति श्लिष्टशब्द^{१०}परम्परितम् । तच्च मालारूपम् ।
तदिदम्^{११}भि^{१२}सन्ध्यायाह—अत्र त्वमेवेत्यादि । समर्थत्वभयावहत्वसंक्षणयोरर्थयोरभासन-
मात्रमेवेति न विरोधः । यदा तत्र अश्लेष^{१३} एवास्तु । दक्षभीमपदयोः श्लेष एव
प्रतीतिविधान्तः^{१४} भ्रंशान्तर^{१५}मिहोदाहरणमिति सर्वमवदातम् ।

यानीति । तरण्ड^{१६} भवः । अत्र^{१७}तर^{१८}इत्वं^{१९}रूपणसिद्धिः । जन्मजरामरणानां
प्रणवत्वरूपणा^{२०}पत्ते^{२१}त्यश्लिष्टशब्दरूपणं केवलं^{२२} परम्परितम् ।

पर्यङ्क इति । पर्यङ्को विष्टरः । वंशः^{२३}कुलम्, वेणुश्च । स्त्यान^{२४} घनम्^{२५} । मुरतो-
वेशविशेषः । सौविदल्लः कञ्चुकी^{२६} । इदं स्पष्टमेवाश्लिष्टशब्दमालापरम्परितम् । ननु^{२७}
क्षमा^{२८}सौविदल्ल इत्यत्र भूमेः महिष्यादिरूपणमशब्दमित्यत आह—अत्र क्षमेत्यादि ।

विषमनेनाशविषमनेदो^{२९}हरणेन प्रयोक्तव्यमित्यत आह—एवमादयोऽग्रेतेत्यादि ।
तथाहि अत्र^{३०}समा^{३१}सोक्त्यादिभेदो निरुदाहरणं सूचितम्^{३२} । आभाति^{३३}शितिमृत इत्यत्र

1. E. परपराभवे प्रा 2. A's alt अग्रेसर । 3. C. भाव 4. Except E. all read सता 5. Omitted in D. 6. E. अत्र हि 7. C. मानस हंस 8. D. omits प्रती 9. A.C.F.H. पद 10. D. शब्द 11. D. तमिन् 12. A's alt C. अनु 13. Except E. all read श्लिष्ट 14. D. विधान्तोऽज्ञा 15. A's alt D. omit इह 16. A.F.H. तरणिः । C. तरं D. वरयदं 17. A's alt C. omit अत्र 18. A. तरिष (तरणि) C. तराय 19. D. परण्डरूप 19. E. ल रूपकं पूर्वं 20. C. रूपणायेत्यल्लि 21. A. आपत्तायेति 22. D. केवलं 23. D. वंश 24. D. स्ताना 25. D. घनः 26. A.C.F. कञ्चुकी 27. D. omits ननु 28. A. C. घुर A's alt क्षमा 29. D. ननु किं 30. A's alt विषमनेनाश 31. A's alt. आदी D. आमी 32. D. सूचित 33. A.D. सूचितः 34. D. अभातेति ।

येरेषापि दुराशया कलिपुगे राजावली सेविता

तेषां शूलिनि भक्तिमात्रमुलमे सेवा कियत्कोशलम् ॥

अत्र चारोप्यमाणस्य धर्मित्वादाविष्टलिङ्गसङ्ख्यात्वेऽपि क्वचित् स्थितोऽसंभवत्सङ्ख्यायोगस्य विषयसंख्यात्वं प्रत्येकमारोपात् । यथा—

“क्वचिज्ज्ञातवत्कलावलम्बिनः कपिला दावाग्रयः” इत्यादौ । न हि कपिलमुनेर्बहुत्वम् ।

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसावम् ।

मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥

सङ्करः¹ । क्षमासौविदल इत्यत्र² परं³परितमप्येकदेशविवर्तीत्येव⁴माद्यो भेदा इति यावत्⁵ । न⁶केवलमिदं परपरित⁷ रूपकम् अन्ययमुखेनैव यावता⁸ व्यतिरेकमुखेनापि संभवतीत्याह⁹—इदं चेत्यादि ।

सौजन्येति¹⁰ । सौजन्यरूपस्याम्बुनो¹¹ मरु¹²स्थली अत्यन्तम्¹³ असंभवात् । मुचरित¹⁴रूपस्य चित्रकर्मणो गगनभित्तिरनधिष्ठानत्वादित्यनुसन्धेयम्¹⁵ । दुराशया¹⁶ दुरभिप्राया दुष्टया लिप्तया च ।

ननु रूपके यस्मारो¹⁷पस्तस्य धर्मित्वादा¹⁸विष्टलिङ्गसङ्ख्याकत्वं युक्तम् । तत्राविष्ट-
लिङ्गत्व¹⁹ व्याप्तम् भाविष्टसङ्ख्यात्वं²⁰ तु क्वचि²¹द्वषभिचरति । तत्र का गतिरित्यत²² आह
—अत्र चारोप्य²³माणस्येत्यादि²⁴ । सत्यम्, भाविष्टलिङ्गसङ्ख्याकत्वं धर्मिणो युक्तं, तत्र
लिङ्गान्यथा²⁵ करणे गति²⁶रस्ति काचित् । सङ्ख्यान्यायाकाररत्न²⁷ प्रत्येक²⁸मारोपादुपपद्यते ।
सदेतदुदाहरत्य हृदय गमयति—यथा क्वचिदित्यादि । दावाग्रिपु प्रत्येकमारोपात् । कपिल²⁹-
मुनावसत्यपि बहुत्वसङ्ख्याधोपपत्त्यत इति यावत् ॥

निरवकाशत्वाद्वृत्ती श्लेषस्सर्वालङ्कारबाध इति सिद्धान्तमिष्यते । तेन³⁰ श्लेषेण
रूपकबाध इति सोदाहरणमाह—भ्रमिमरतिमित्यादि । भ्रमिः शिरो³¹धूमि³²रतिरनवस्था ।
भालस्यम्³³ अभीष्टतानिवृत्तिः । प्रलय इन्द्रियोपरतिः, मूर्च्छां सेपामान्धं तमोऽन्तर्धुमाय³⁴-
मानता, शरीरसादः अङ्गानामप्रभविध्युता, मरणं प्रतीतम् । तैरेतैः निमित्तैरर्पुभिः विष-

1. D. संकर 2. A's alt D. इति तु 3. D. परितरि 4. D omits एव 5. A's alt. C. 'सावयवः' 6. A. C. D. F किञ्चन 7. D. परंपरित 8. A's alt. य...ता 9. All Mss read इत्यादि । 10. Omitted in. C. 11. A's alt C. अस्मनी 12. A's alt. मन 13. D. अत्यन्त संभ 14. A's alt. C. सत्परित 15. C. अनुसन्धेयः । 16. A. C. दुराशा दुर A's alt. 'दुराया' 17. D. आरोपा 18. A. परं 19. A's alt. C. लिङ्गकत्वं 20. A. संख्यात्वं B. संख्याकं 21. D. अभि 22. C. अत्र 23. A. C. D. omit च 24. D. इतीत्यादि 25. A's alt. 'लिङ्गाधन्या' D. अयधिकर 26. D. गति 27. C. आकाशस्य 28. A's alt. प्रत्येकमानापदस्य C. प्रत्येक मानो पदस्य 29. D. रूपमुना 30. A. तेन न 31. D. शिरो निमित्तैः 32. D. धूमिल 33. D. स्यं चरति 34. A. 'दूमा' ।

इत्यत्र नियतसङ्ख्याककार्यविशेषोत्थापितो गरलार्यप्रभावितो विष-
शब्दे श्लेष एव । जलदभुजगजमिति रूपकसाधकमिति । पूर्वं सिद्धत्वाभावात्
तन्निवन्धनम् । विषशब्दे श्लेषशब्दपरंपरितमिति श्लेष एवावेत्याहुः ॥

आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ॥१६॥

आरोप्यमाणं रूपके प्रकृतोपयोगित्वाभावात्प्रकृतोपरञ्जकत्वेनैव केवले-

कार्येण गरलरूपोऽर्थ उद्भाव्यत^१ इति नेह विषशब्दश्लेषो रूपकहेतुकः । यथा
विद्वन्मानस^२ इत्यादौ^३ । किन्तु श्लेषे^४ पूर्वसिद्धे^५ रूपकहेतुः इति । एवंविधे विषये श्लेष
एव^६ न तु रूपकमित्याहुः । न्यायविद^७ इति शेषः^८ ।

यत्त्व^९ भेदप्रधानं^{१०} स्यात्साधर्म्यं^{११} तद्विधा मतम् ।

आरोप्यमाणसाम्यामारोपे^{१२} रूपकं^{१३} भवेत् ॥

वस्तुतो भेदसद्भावाच्छङ्खपा^{१४} नातिशयोक्तित्वा ।

विषयस्यान^{१५}प्राप्त्या न चैत^{१६}स्यादप्राप्त्यतिः ॥

ततो विषयिरूपेण रूपवान्^{१७} विषयो मतः ।

आरोपणेन द्वियते^{१८} तेनैतद्रूपकं मतम् ॥

भेदस्तृतीयो यस्तत्र परंपरितसंज्ञकः^{१९} ।

साधर्म्येणापि^{२०} तत्सिद्धिर्वैधर्म्येणापि दृश्यते ॥

विषयमारोप्यते येन प्रतिस्वं विषयेषु सत् ।

भवेद्विषयसङ्ख्यात्वं सङ्ख्या^{२१}भेदेऽपि^{२२} धर्मिणोः^{२३} ॥

रूपकं पूर्वसंरिद्धं श्लेषमुत्थापयेद्यदि ।

तदा रूपकमेव स्यादन्यथा श्लेष इष्यते ॥

अथ रूपकात्प्रकृतोपयोगलक्षणवैधर्म्यंशालिने परिणामालङ्काराय सूत्रम्—
आरोप्यमाणस्य^{२४} प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ॥ प्रकृतोपयोगित्वं विविच्य दर्शयितु-
माह^{२५}—आरोप्यमाणं^{२६} रूपकम् इत्यादि । आरोप्यमाणं चन्द्रत्वादि^{२७} । प्रकृतोपयोगित्वा-
भावादिति । प्रकृतं^{२८} मुखादि, तत्रोपयोगित्वं वाक्यार्थानुप्रवेष्ट^{२९}पर्यन्तमारोपणं^{३०} वि-

1. A. C. F. भास्यत 2. A's alt. विद 3. A. शब्दे C. शब्दो 4. A. D.
इंस इ 5. F. आदि 6. D. छेया 7. A. D. F. सिद्धो 8. A's alt. C. पावनरूप
9. C. नन्या 10. D. ज्ञेया 11. D. भेद 12. D. प्रभेदः 13. D. यं भावात् 14. A's
alt. C. F. आरोपो 15. A's alt. C. मतम् 16. A. C. F. H. शङ्खपा 17. A's alt.
C. साति 18. H. अपद्ध 19. A's alt. C. पेशत् H. नश्यते स्या 20. C. रूपं वा
21. A's alt. क्रियया 22. C. 'संज्ञि' 23. D. एव 24. A's alt. D. H. संख्यापेक्षे
25. A's alt. D. H. विधिमि 26. H. धर्मिणः 27. D. E. रूपकालङ्कारात् 28. F.
आरोप्येति 29. A's alt. इत्यादिप्र 30. A's alt. C. दर्शयति आरो 31. All
except D. आरोप्यमाणो 32. Omitted in D. 33. D. प्रकृत 34. C. प्रवेष्टः 35.
A's alt. C. आरोप्यमाण ।

नान्वयं भजते । परिणामे तु प्रकृतात्मतया आरोप्यमाणस्योपयोग इति प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन परिणमति ।

धाया स्यात् । तद्धि रूपके नास्ति । 'मुखमेव^१ चन्द्र' इत्येतावतव रूपकत्वसिद्धिः^२ । तस्मादारोप्यमाण चन्द्रत्वादि^३ मुखादौ प्रकृतार्थे साद्रूप्यप्रतीत्या^४ धानरूपेण^५ उपरञ्जक-
त्वेनैव रूपकालङ्कारेणैव भजते । परिणामे त्विति । परिणामालङ्कारे पुनः आरोप्यमाणं
न केवलं प्रकृतोपरञ्जक यावत्ता प्रकृतरूपमपह्नुवानं^६ सत्तदात्मत्वेनोपयुज्यते । भत, इह
बावयानुप्रवेशान्तर्^७ आरोपविवक्षा । सा चाप्रकृतस्य प्रकृतरूपापत्तावेवोपयुज्यते^८ । न
पुनः^{१०} रूपकवत् प्रकृतस्य^{११} अप्रकृतरूपापत्तौ । तदेतदाह—प्रकृतमारोप्यमाण^{१२} रूपस्ये-
नेत्यादि^{१३} ।

अत्रैतदुपह्वरम् । आरोपस्य द्विष्टत्वेऽपि प्रकृताप्रकृतयोर्नैकविधा वृत्तिः^{१४} ।
विषय^{१५} विषयित्वेन विवक्षा^{१६} नियमात् । विषयः खलु^{१७} आधेय^{१८} शुण एव भवति । विषयी
पुनर्गुणाधारतैव^{१९} भवति । इत्थं च सति विषयित्वारोपणं विषये साद्रूप्य^{२०} प्रतीतिमात्रं^{२१}
चेद्विवक्षते,^{२२} तदा साद्रूप्यप्रतीति^{२३} जनकत्व^{२४} मात्रमु^{२५} परञ्जकत्वम्^{२६} इत्ये^{२७} तावतव आरो-
पणस्य^{२८} चरित^{२९} यता^{३०} । अतस्ताद्रूप्यप्रतीतिमात्र^{३१} प्रसिद्धयर्थं प्रकृतम्^{३२} (अ) प्रकृत^{३३}
रूपापन्नं भवति रूपके । परिणामे तु प्रकृतोपयोगान्तमारोपविवक्षयेति । स्वहृपादप्रच्युत-
स्यैव प्रकृतस्याप्रकृतरूपो^{३४} पप्राहित्वलक्षणवस्थान्तरापत्तिरेव । इतरथा रूपकन्यायेन
प्रकृतस्य स्वरूपस्थगनेन^{३५} प्रकृतमेव^{३६} न प्रतीयेत । का तत्र प्रकृतोपयोगिता ? तदभावे च
का रूपकस्य^{३७} विविक्तविषयता ? प्रायेणात्र प्राचामाचार्याणाम् अपि व्यामोह^{३८} कलानु-
वृत्तिरिति रहस्यमुदाटितम् । रूपकपरिणामविषयविवेचनस्यात्र सङ्ग्रहायावान्तर-
श्लोकी—

विषय्या^{३९} कारमारोप्य विषयस्थगन^{४०} यदा ।

रूपकत्वं तदा तत्र रञ्जनेन समन्वयः ॥

1. A. C. F. H. omit एष 2. H. मिद्धः 3. C. चन्द्र इत्यादि 4. A. C. अधीन 5. D. 'रूपेणोपकरणेवरञ्जक' 6. D. अपह्नुवानं 7. F. आत्मधनेन 8. D. अन्तर 9. E. उपपद्यते 10. H. प्रया 11. D. E. अप्रकृ 12. D. भावस्य 13. E. omits ने । 14. A's alt. C. भक्तिः । 15. D. E. कुनः ? वि. 16. A. C. E. विषयज्ञा H. विव-
क्षणा 17. C. repeats खल्वपेय 18. E. आधेयः 19. A's alt. F. आधान C.
आयात 20. Except E. all read रूप्ये 21. D. मात्रान्तं 22. A's alt. C.
मनस्यते । 23. C. प्रतीतिः 24. A's alt. C. जनन 25. D. अप 26. A's alt. C.
'रञ्जन' 27. D. E. इति ताव 28. A's alt. आरोप्यमाण 29. A's alt. C. चारि-
ताभ्याम् 30. H. ता । विषय्या का 31. A's alt. C. मात्रं न प्रकृतं सिद्धयर्थं 32.
A's alt. C. D. E. F. H. I. अप्रकृ. 33. All Mss. omit अ. 34. D. omits
पो 35. C. D. omit. न 36. C. omits च 37. D. E. omit स्य 38. A. C.
व्यामोहमाह—कलानुवृत्तिः । A's alt. व्यामोहनामुवृत्ति F. व्यामोहनामुवृत्ति 39.
C. विषया 40. H. 'विषयस्य ते यदा' ।

आगमानुगमविगमख्यात्यभावात्साङ्ख्योपपरिणामवैलक्षण्यम् ।

यदा तु विषयो रूपात्त्वस्मादप्रच्युतो^१ भजेत् ।

उपयुक्त्यै^२ पराकार परिणामस्तदा मतः ॥ इति ॥

नन्वयं लक्षणपरिणामः साङ्ख्यचरप्युपवर्णितः । तथाहि—धर्मपरिणामो लक्षण-
परिणामोऽवस्थापरिणामश्चेति त्रिधा^३ परिणामः साङ्ख्यघातः^४ । तत्र लक्षणपरिणामात्कि-
मस्य वैधर्म्यमिष्यत आह—आगमानुगमेत्यादि । आप्तोक्तिरागमः । अनुगमो व्याप्तिः ।
व्यावृत्तिविगमः^५ । तदभावात्तद्वैलक्षण्यम् । न खल्वयं काव्ये लक्षणपरिणामः^६ आगमरूपेण
वा^७ अनुमानरूपेण वा^८ स्या (त^९ इ) त्यलं प्रसंगेन^{१०} बहुना ।

तत्रापि^{११} साङ्ख्ययोगादिशास्त्रविषयेण प्रतिज्ञातं खल्वस्माभिः श्रीगुरुप्रसादसम-
नन्तरं शैशव एव यथा^{१२}—

“शैवं^{१३} विष्णुनिबद्धमौपनिषदं साङ्ख्यं सपातञ्जलं^{१४}
शास्त्रं^{१५} स्वात्महिताय वेद सकलंस्साकं पुराणादिभिः ॥
भूपानां तु विनोदनाय भरतं^{१६} नीतिं च वात्स्यायनं
पद्मभापाकवितां च लक्षणवतीं^{१७} श्रीचक्रवर्तीं^{१८} कविः” ॥ इति ॥

स्पर्धया^{१९} सिसाधमिषु. (पून्)^{२०} दुस्ताविकजरद्भवान्^{२१} प्रत्युपहासपरस्य ममायमन्यः

श्लोकः—

साङ्ख्यं वेदमनि वेदमनि श्रुतिसिद्धं^{२२} वरपासु वदयानु च
द्वारि द्वारि सिवागमैः पयि पयि प्राचा कवीनां गिरः ।
पठ्यन्ते^{२३} यदसूयिभिर्जडतरप्रज्ञैर्जस्ताकिनैः
तत्त्वैर्^{२४} खलु^{२५} चक्रवर्तिव बिलुविद्यायशोऽडिण्डिमः ॥ इति

महाराज^{२६} श्रीरघुलालास्वानजुषा विदुषा^{२७} प्रसादाशिषो हि^{२८} मय्येताः प्रयन्ते^{२९} ।
वास्ताः^{३०} ?

संस्कृतसार्वभौमः^{३१}, प्रावृत्^{३२} पृथ्वीश्वरः सौरमेनी^{३३}शिरोमणि^{३४}मार्गधीमकरस्वजः

1. D. प्रच्युतो 2. A. C. उपयुक्तौ A's alt. E. H. उपयुक्त्य 3. C. विपरि
4. A's alt. C. धर्म 5. A's alt. यथा 6. H. साङ्ख्यघातः । स चायं परिणामः द्विरूपपति
प्युपादयति (P. 53) आरौप्यमात्रः प्रकृते (P. 55) 7. A's alt. आगमः । 8. All
except E. 'परिणाम' 9. A. D. F. H. omit वा 10. A's alt. D. व्याख्या 11. All
mss. read. व्याप्तिरित्य 12. F. प्राप्तमिव 13. A's alt. C. तत्रादि 14. D. omits
यथा 15. D. शैवं 16. A's alt. C. च वा 17. C. शास्त्र 18. D. भरतः 19. C. लक्षणवतीं
20. C. वतिः 21. स्पर्धयापि साध 22. D. E. साधयितुं 23. C. मवान् 24. D. गिरः
25. A's alt. C. पठ्यन्ते विदुषां धर्वातरद्वितीयैः श्वान्ताकिनैः 26. Except E. all
read कविचक्रः 27. C. महावह्ना 28. Omitted in D. 29. Omitted in C. 30
A's alt. प्रयान्ते 31. A's alt. व्यास्ताः 32. D. मः पृथ्वी । 33. A. महः 34. A.
सौरमेन C. ईश्वरः न्तसेन 35. E. मणिणे मार्ग ।

तस्य च सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां द्वैविध्यम् ।

आद्यो यथा—

तौत्वा भूतेशमौलिलजममरधुनीमात्मनासौ तृतीय-

स्तस्मै सोमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय ।

व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदधदक्षं

कृच्छ्रादन्वीयमानस्त्वरितमथ गिरि चित्रकूटं प्रतस्थे ॥

पैशाचीपरमेश्वरो^१ उपभस^२ राजहंसो^३ जलद्वार^४ चक्रवर्ती^५ ध्वनिप्रस्थानपरमाचार्यः^६
महजसर्वज^७ (:) परमयोगीश्वरः^८ शैववैष्णवयोगसाहूयप्रमुख^९ समस्तस्वात्मविद्यातत्त्व^{१०}
निष्णा^{११} (सः) श्रुता^{१२} धिगतसमस्तविद्याकला^{१३} शौर्द्धंतविद्याविद्वेपिवनदावानलः^{१४}
कैलियुगस्कन्द^{१५} (:) अभिनवभट्टाचार्य^{१६} वैदिकविद्याप्रतिष्ठापनपरमा^{१७} चार्यं (:) ^{१८}
काव्यमीमांसाप्राभा^{१९} करवादि^{२०} वृणेन्द्र^{२१} (:) वेद्याभुजङ्ग इत्याद्या महाराजहोसल-
राज^{२२} कुलद्वारि प्रशस्ति^{२३} शिलाशासन^{२४} प्रभृतिभिः^{२५} वयमुपशान्तरभसा^{२६} । अत्र तु
ग्रन्थे^{२७} काव्यमीमा^{२८} (मा) निकपता^{२९} ममो^{३०} पयान्तु वत्सभास्सचेतसः ।

प्रकृतमनुसरामः । स चाम^{३१} परिणामालङ्कारो द्विस्व^{३२} इति व्युत्पादयति—
तस्य सामानाधिकरण्येत्यादि ।

तौत्वेति । धुनी सरित् । आत्मना तृतीय इत्यनेन सीतासौमित्रिव्यतिरिक्तपरिजनवि-
सर्जन^{३३} प्रत्याप्यते । आतरस्तरणपथ्यम् । तस्मै^{३४} नाविकाय गुहाय । व्यामग्राह्येन तत्परि-^{३५}
माणमुच्यते तदिह बाहुद्वय^{३६} लक्षयति । तदग्राह्यस्तनीत्वेन^{३७} तु^{३८} कृच्छ्रानुपाने हेतु-
रप्यस्तः । अत्र^{३९} तरस्या^{४०} प्रकृतस्य न केवलं मंत्री^{४१} तादृष्यप्रतीतिमात्रं विवक्ष्यते, अपि तु
नदीतरण^{४२} प्रत्युपकरणात्मकं प्रकृतोपयोगित्वमपि । अतः^{४३} ४४ प्रकृतस्य प्रकृतरूपा^{४५}—

1. E. ईश्वराय 2. A. E. F. अंशिक C. अंशक 3. F. ईसा 4. E. 'आलङ्कारिक-
चक्र' 5. I. वर्ति, E. वर्तिन् 6. C. E. I. आचार्य 7. All mss. read सर्वज्ञ 8. E. ईश्वर
9. C. मुखस्वा 10. E. तत्त्वनिष्पत्ति 11. A. C. निष्णातो D. E. F. H. I. निष्णाता 12.
E. अश्रुत 13. D. E. I. कलापा 14. All mss. अमल 15. All mss. स्कन्द. 16. A.
C. आचार्यः 17. A's alt. C. omit परम 18. All mss. आचार्य 19. D. E. F.
G. I. प्रमा 20. D. वानि 21. All mss. इन्द्र 22. A's alt. होषिमल C. होषिमल
F. भीमल 23. A. C. E. H. प्रशस्त 24. A's alt. D. शामल प्रतिष्ठापनात् प्र. 25.
D. E. प्रभृतिवय 26. A's alt. शान्तरभराः 27. C. ग्रन्थ 28. All mss. मीमांस 29.
A. निताता D. E. H. I. निकपता 30. A's alt. ममा चापयन् C. ममोत्थापयन्
31. E. स आत्मना 32. C. रूपक 33. D. तत्र A's alt. C. प्ययते 34. E. अमै
35. A's alt. C. प्रमाणं D. परिणाम 36. A's alt. आसीत् वत् इति C. बाहु मायि
इति 37. E. स्तपेन 38. All except. E. च तु 39. Except. E. all तत्र 40. A's
alt. आतरस्याय E. स्व प्रकृ 41. C. अत्र ताद् 42. Except. E. all. read तरण
43. Omitted in A. C. F. K., E. अत्र 44. D. omits. अ 45. D. अप्रकृत ।

अत्र सौमित्रिमैत्री प्रकृता आरोप्यमाणसमानाधिकरणातरत्पत्वेन परिणता । आतरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृते उपयोगात् । तदत्र यथा समासोक्ता-
वारोप्यमाणं प्रकृतोपयोगि तच्चारोपविषयात्मतया स्थितम्, अत एव तत्र
व्यवहारसमारोपः, न तु रूपसमारोपः, एवमिहापि ज्ञेयम् । केवलं तत्र
विषयस्यैव प्रयोगः, विषयिणो गम्यमानत्वात् । इह तु द्वयोरप्यभिव्याप्तं,
तादात्म्यात् तयोः परिणामित्वम् ।

-- द्वितीयो यथा --

पद्मस्य प्रकृतोपयोग इति प्रकृतस्य स्वरूपादप्रच्युते^१ परिणामत्वम् । तदेतद्दर्शयितुमाह—
अत्र सौमित्रिमैत्रीत्यादि^२ । समानाधिकरण^३ग्रहणं प्रथमप्रकारत्वं^४प्रधानाय । प्रकृतरूपा^५-
पद्मस्य प्रकृतोपयोग इति परिणामबीजभूत^६ उपयोगित्वं^७मुद्धाटयितुमाह—आतरस्य
मैत्रीत्यादि । यत इत्य सामानाधिकरण्य^८प्रयोगे परिणामालङ्कारस्य विषयव्यवस्था
तस्मात् नमानोक्तिमाधर्म्यमस्तीति व्युत्पिपादयिषुरुपक्रमते—तदत्र^९ यथेत्यादिना ।
विशेषणमाध्यादप्रस्तुतस्य^{१०} गम्यत्वे^{११}ममासोक्तिर्वक्ष्यते^{१२} ।

उपोढरागेण वितोलतारक तथा गृहीत शशिना निशामुखम् ।

यथा ममस्त तिमिराशुक् तथा पुरोऽपि^{१३} रागाद्भवित न सजितम्^{१४} ॥

अत्रो^{१५}पोढरागत्ववितोलतार^{१६}वत्वादि^{१७}हेतुना नाविधानायवयोः धर्मविशेष-
गृहीतः^{१८} । न सजित^{१९} [मि] ति वाक्यानुप्रवेष्टान्न विवक्षित इति प्रकृतोपयोगी ।
ग आरोपविषयभूतमध्याराग^{२०}नशत्रादिरूपेणवास्ते^{२१} । अनेन प्रकृतस्य स्वरूपाद-
प्रच्युतिर्दिशिता^{२२} । अतो व्यवहारान्त^{२३}मारोपः । न तु^{२४} रूपवन्त्यायेन रूपसमारोपमात्र-
मित्यने^{२५} परिणामसमामांशयोः^{२६} माधर्म्यमवगन्तव्यमित्यत^{२७} आह—एवमिहापीति ।
तहि विमनयोमिधो^{२८} वंशशष्पमित्याह^{२९}—केवल तत्रेत्यादि । प्रयोगः गन्देनोपादानम् ।
ननु यदि द्वयोः प्रयोगमिह परिणामत्वमेव कथमित्यत्र आह—तादात्म्या^{३०}त्विति ।
न अमु तादात्म्यं मति “शोरं दधीनि” प्रयोगमात्रात् परिणामत्वहानि ।

1. D. च्युता 2. A's alt. C. मैत्रीमिति 3. D. E. करणप्रथ 4. C. कार
परि 5. D. E. कृतोपयोग 6. C. मित्र 7. C. योग 8. A. करणार्थ C. करण्ये
9. A's alt. नद यथादिना । 10. C. मुगम्य 11. E. हि यमा 12. A's alt. C. इष्यते
13. A's alt. C. रागा 14. D. E. सजितमिति । 15. E. omits यत्र 16. D. E's
alt. शोचनवादि 17. A's alt. आदयो D. E. F. आदिको नापक 18. D. E.
गृहीतं 19. All mss. सजित इ 20. A's alt. C. रागव्यवहारादि । 21. A's alt.
C. omit एव 22. A's alt. C. उक्ता 23. All except E. अन्तरमारो 24. A's alt.
ननु 25. A. C. इष्यतेन A's alt. E. इष्यते 26. All except. E. योनि 27. E.
इष्याद् 28. C. मिधो 29. All except. E. इष्यताह 30. A's alt. C. तादा-
त्म्येति । F. तादात्म्येति ।

अथ पवित्रमतामुपेयिवद्भिः सरसंवक्रपथाश्रितैर्वचोभिः ।

क्षितिभर्तुरुपायनं चकार प्रथमं तत्परतस्तुरङ्गमाद्यं ॥

अत्र राजसङ्घटने उपायनमुचितम् । तच्चात्र यचोरूपमिति वचसां
व्यधिकरणोपायनरूपत्वेन परिणामः ॥

विषयस्य सन्दिह्यमानत्वे सन्देहः ॥१७॥

अभेदप्राधान्ये आरोप इत्येवं । विषयः प्रकृतोऽयं, यद्विहितत्वेना-
प्रकृतोऽयं सन्दिह्यते । अप्रकृते सन्देहे प्रकृतोऽपि सन्दिह्यत एव । तेन प्रकृता-
प्रकृतगतत्वेन कविप्रतिभोत्थापिते सन्देहे सन्देहालङ्कारः । स च त्रिविधः ।
शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च । शुद्धो यत्र संशय एव पर्यवसानम् यथा—

बंधम्येणोदाहरति—अथ पवित्र^१मतामिति । पाको^२ [विक्रितिः^३] । पवित्रमता^४
प्रयोजनवत् लक्षणप्राचुर्यम् । वक्रः^५ पन्थाः । तदाश्रितस्तदवलम्बिभिः । तत्परत^६
तदनन्तरम् । अत्र लक्षणयोजनायाह^७—अत्र राजसङ्घटनेत्यादि^८ । उचितग्रहणेन प्रकृ-
तत्व^९ द्योतितम् ।

आरोप्यमाणः प्रकृते यदासावुपयुज्यते ।

परिणामस्तदा तेन^{१०} रूपकादस्य भिन्नता ॥

रूपमात्रसमारोपाद्रूपके^{११} रङ्गको ह्यसौ ।

व्यवहारसमारोपादिह^{१२} स्यात् प्रकृतान्वयः^{१३} ॥

परिणामममासोक्तयो^{१४} ज्ञातव्योऽस्माद्विपर्ययः ।

उपादानानुपादानकृतो भेदस्तयोर्मिथः ॥

विषयस्य सन्दिह्यमानत्वे सन्देहः । सङ्गत्यर्थमधिकारम् अनुस्मारयति—“अभेद-
प्राधान्य इत्यादि^{१५}” । ननु विषयत्वे निजति ‘वस्सन्देह इत्याह^{१६}—विषय^{१७}’ (:) प्रकृत
इत्यादि । निर्जातमेव^{१८} मुखादिलक्षण^{१९} प्रकृतमर्थं^{२०} भित्ती^{२१} कृत्य^{२२} चन्द्रादावप्रकृतोऽयं^{२३}
मन्दिह्यमाने सन्देहस्य द्विष्टत्वात् प्रकृ^{२४}तोऽर्थोऽपि^{२५} सन्देहहोतामधिरोहति^{२६} । इत्थं प्रकृता-
प्रकृत^{२७}गतत्वेन य^{२८} उच्यमान्यते प्रतिभयं सन्देहः, स मन्देहोऽनङ्कारः न तु रूपागु-
पुरूपादाविव स्वरमवाही^{२९} । तद्विशेषार्थमाह—स च त्रिविध इत्यादि ।

1. A. C. F. K. पक्वि 2. A's alt. D. E. पाक्वि 3. A. C. निरुक्तिः D. ■
F. H. I. निवर्तिः । 4. A. पक्वि 5. A. C. F. H. अवक्त्रः । 6. E. ततः परं 7. A. E. F.
H. omit इ 8. A. C. संशय इत्यादि A's alt. घटनायेत्या 9. E. प्रकृति 10. A. तदा
नेरु C. तदा नेरु 11. H. रूपाके 12. D. रोहा 13. A. C. E. F. H. वयः । भवेद-
प्रकृतायेन रूपकं प्रकृतस्थितिः । परि 14. C. मोक्षया 15. H. इति 16. C. इत्थ-
त्राह E. इत्यत्राह 17. All mss. विषय 18. A's alt. अज्ञात—वः C. H
अज्ञातमेव 19. A's alt. श्रुत्या 20. H. कृतमिति 21. A. H. अमिमी C. अमिह 22.
C. कृत्यं 23. C. अप्रकृताये 24. A's alt. प्रकृतोऽयं C. प्रकृतार्थोऽपि 25. D omits
अपि 26. C. रोहति प्रमः । प्र 27. A. C. E. F. कृत्येन 28. All except D एव
29. D. वादी ।

किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा मञ्जरी
 लीला प्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारांनिधेः ।
 उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविलम्बिभणः
 किं साक्षादुपदेशयष्टिरयवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥
 निश्चयगर्भो यः संशयोपक्रमो निश्चयमध्यः संशयान्तः । यथा—
 मयं मार्तण्डः किं त खलु तुरगैः सप्तभिरितः
 कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।
 कृतान्तः किं साक्षान्महिषबहनोऽसाविति तिरः
 समालोक्याजौ त्वां विवेचयति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥
 निश्चयान्तो यत्र संशयोपक्रमो निश्चये पर्यवसानम् । यथा—
 इन्दुः किं क कलङ्क सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।
 ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिरणाक्षि ! निश्चितं परतः ॥
 क्वचिदारोप्यमाणानां भिन्नाभयत्वेऽपि दृश्यते ॥ यथा—

किं तारुण्येति । उत्कलिका उत्कण्ठा । समयः सम्प्रदाय उपदेशयष्टिरक्षरनिर्देश-
 दण्डः । शृङ्गारी^१ देवी मन्मथः । अत्र निश्चयानुपादानात् सन्देहः शुद्धः । निश्चयगर्भं
 विविध्य^२ दर्शयति—निश्चय इति^३ । संशयान्ते^४ कथनात् मध्ये निश्चयो निश्चया-
 भासोऽनुसन्धेयः^५ ॥

अयं मार्तण्ड इति^६ । इतः प्राप्तः^७ । सर्वा दिशो^८ न^९ प्रसरतीति ऊर्ध्वं^{१०} ज्वलनैव
 स्वभावः^{११} रूपत्वात् । तिरस्तिर्यक् । अत्रासह्य^{१२} तुरगत्वा^{१३} दिना मार्तण्डत्वादित्यन्देहा^{१४} ।
 पगम एव^{१५} जायते^{१६} । तेन^{१७} पुनर्नायकस्य शृङ्गारादिकया रूपनिर्णयमिति^{१८} निश्चया-
 भासा^{१९} एते । अत एव पुनस्त्वयो^{२०} स्थानमिति निश्चयगर्भता ।

तृतीयं विवेचयति—निश्चयान्तः^{२१} इत्यादि । इन्दुः^{२२} किमिति । परतो^{२३} निश्चित-
 मिति कथनात् द्वितीया^{२४} ध्यान्ते^{२५} इत्य^{२६} सन्दिह्येत्यध्याहार्यम् । क्वचित्पुनर्विषये मशयित^{२७}-
 व्येऽपि आरोप्य^{२८} भाषाणां धर्माणां^{२९} विषयान्तरत्वमपि^{३०} भवतीति आह—क्वचिदि^{३१}त्यादि ।

1 C. शृङ्गार 2 A's alt. मिलय 3 H विवेचयति । 4 H इति । अयं मार्तण्ड
 इति । 5 A's alt. C. अन्तवताम् 6 A. सन्देहः C सन्देहः यः अ- 7 A's alt C
 इति प्रा 8 A's alt C. प्राप्तस्य म D प्राप्त 9 A's alt. दिशः 10 Omitted
 in C. 11. H 'उज्ज्वल' 12. E. F. H स्वरूप 13 C. व्यात तु 14 A's alt तुरगादि
 15 A. उपगम D अवगम 16 A इवाव 17 A's alt. C गम्यते । 18. Omitted
 in D. 19. E. निर्ज्ञानं H. विज्ञानं 20 A's alt C आययते । अ 21 A's alt
 C. सन्देहात्वा 22. C. F. अन्त 23 Omitted in C. 24 A's alt पातो 25. A
 द्वितीयात्तच्छयः C द्वितीया खिल्यः । 26 A's alt यान्ते D 'द्वितीयादान्ते'
 27. A. C. D. E. तेनैव 28 A's alt त्वात्वेऽपि C त्वात्वेऽपि 29 A's alt. C
 आरोप्युदासीनानां वि 30 Omitted in H. 31 A's alt. अन्तरत्वे 32. A's alt
 C. इति ।

रञ्जिता नु विविधास्तरुक्षिता नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
 पूरिता नु विषमेषु धरित्री सहता नु ककुभस्तिमिरेण ॥
 अत्रारोपविषयतिमिरे रागादि तर्वादिभिन्नाभयत्वेन आरोपितम् ।
 केचिदध्यवसायाभयत्वेनेम सन्देहप्रकारमाहुः । अन्ये तु नुशब्दस्य सभावना-
 द्योतकत्वादुत्प्रेक्षाप्रकारमिमम् आचक्षते ॥

सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान् ॥१८॥

असम्बन्धज्ञानत्वसाधर्म्यात्सदेहादनन्तरमस्य लक्षणम् । भ्रान्तिश्चित्तधर्मो
 विद्यते यस्मिन्भणितप्रकारे स भ्रान्तिमान् । सादृश्यप्रयुक्ता च भ्रान्तिरस्या
 विषयः । यथा—

घोष्ठे बिम्बफलाशयालमलकेपूत्पाकजम्बूधिया
 कर्णासङ्कृतिभाजि दाडिमफलभ्रान्त्या च शोणो मणौ ।
 निष्पत्त्यासकृदुत्पलच्छवदृशमात्तङ्गमाना मरौ

रञ्जिता इति । रञ्जिता^१ वर्णान्तर नीता^२ । सहता^३ स्सक्षिता । अत्र भिन्नाभयता
 दर्शयति—अत्रारोपेत्यादि ॥

नन्वत्र सम्भावनापि प्रतीयत इति कथं स देहात्तद्भार इत्यतः^४ आह—केचिद-
 ध्यवसायेत्यादि ॥ अध्यवसाय उत्प्रेक्षणम् । उत्प्रेक्षा^५अयोऽयं सन्देह इति केचित् ।
 उत्प्रेक्ष्येत्यन्ये । उभयत्र नुशब्दस्य सन्देहसभावनाद्योतकत्वमेव हेतुः । वस्तुतस्तु नेह
 सभावनाप्रतीतिः । वितर्कस्वैककोटिपक्षपाताभावात् । अतो^६ डोलायमाननानाकोटिकोऽयं
 सन्देह एवेति भावः ॥

सन्देहः^७ प्रकृतद्वाराऽप्रकृत सस्पृशेद्यदि ।

प्रतिभो^८त्पापिता सेय सन्देहालङ्कृतिर्मता ॥

अथ भ्रान्तिमतः^९ सूत्रम् । सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिर्भ्रान्तिमान्^{१०} । सादृश्यहेतुको
 विषयं यो भ्रान्ति^{११}मानित्यर्थः^{१२} । सङ्गत्यर्थमाह—असम्बन्धज्ञाने^{१३}त्यादि ॥ लक्ष्यपद
 निर्वन्ति—भ्रान्तिश्चित्त^{१४}ेत्यादि । चित्त^{१५}धर्म^{१६}मात्रस्यालङ्कारता मा भूदित्या^{१७}
 शङ्कयाह—सादृश्यप्रयुक्त्यादि ।

घोष्ठे^{१८} बिम्बेति^{१९} ॥ शोणो मणि^{२०}मणिष्यम् । निष्पत्त्य^{२१} आतीय^{२२} सादृश्या-

1 E रञ्जिता 2 D नीता 3 A's alt C F I आरोप्ये 4 C. अत्र 5
 A's alt C उल्लेखो सयोजयति । कचिद् उ H प्रेक्षेयति 6 Omitted in C H.
 7 C अतो माणि कोटि 8 A's alt C सन्देहे 9 A's alt C उत्पादित
 10, A's alt C भ्रान्तिमान् । सादृ 11 F दृश्यादिति । 12 A. D H. इति ।
 सा 13 A's alt C भ्रान्तित्व 14 C भ्रान्तिमात्रेति स 15 D अज्ञाने
 16 A's alt. C. omit चित्त 17 D चित्त 18 E. F. धर्मता 19 A इत्याह 20 C
 ओष्ठ H ओष्ठ सादृ 21 C. बिम्ब माहत्या शोणो 22 D मणिमाधिस्य E. माधिकं
 23 A C. F. H निष्पत्त्य D निवत्त्य 24 C आत्त

राजन् ! गूर्जरराजपञ्चरशुकैः सद्यस्तृपा मूर्च्छितम् ॥
गाढमर्मप्रहारदिकृता तु भ्रान्तिर्नास्यालङ्कारस्य विषयः ।

यथा—

दामोदरकराधातच्चूणिताशेषवक्षसा ।

दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥

सादृश्यहेतुकापि भ्रान्तिर्विच्छित्यर्थं कविप्रतिभोत्थापित्वं गृह्यते यथो-
दाहृतम् । न स्वरसोत्थापिता शुक्तिकारजतवत् । एवं स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो
वा स्यादिति संशयेऽपि बोद्धव्यम् ।

एकस्यापि निमित्तवशादनेकधा ग्रहणमुल्लेखः ॥१६॥

यत्रैकं वस्त्वनेकधा गृह्यते स रूपबाहुल्योल्लेखनाबुल्लेखः । न चेदं
निनिमित्तमुल्लेखमात्रमपि नानाविधधर्मयोगित्वाख्यनिमित्तवशादेतत्क्रियते ।

दिति यदुक्तं तत्र प्रत्युदाजिहीर्षुराह—गाढमर्मत्पादि । दामोदरेति^१ । 'वक्षीरूप-
मर्मचूर्णनं'^२ नमसः शतचन्द्रत्वेन दर्शने^३ हेतुः ।

सादृश्यहेतुकाऽपि लोकविलक्षणं भ्रान्तिरसंकारबीजमित्याह—सादृश्यहेतु^४का-
पीत्यादि । विच्छित्तिरलौकिकी शोभा । शुक्तिकारजतवत् । शुक्तिकारजते यथेत्यर्थः^५ ।
भलौकिकरत्नयोऽयं^६ सन्देहेऽपि समान इति व्युत्पादयति—एवं स्थाणुरित्यादि ।

“सादृश्योत्थापिता भ्रान्तिर्यत्रा^७सौ भ्रान्तिमान्मतः ॥”

अथोल्लेखालङ्काराय मूत्रम्—एकस्यापि^८ निमित्तवशादनेकधाग्रहणमुल्लेखः ।
एकस्यापि^९ वस्तुनो नाना^{१०}विधधर्मयोग^{११}निमित्तवशादनेकधाग्रहे सत्युल्लेखालङ्कारः ।
तच्च^{१२} अनेकधात्वं^{१३} गृहीतृभेदाद्भवति विषयभेदाद्वा भवति । तदेतद् व्याचष्टे—यत्रैकं^{१४}
वस्तिवत्यादि । यत्रोक्तिप्रकारे । गृह्यते ज्ञायते । उल्लेखनं निर्धारणम् ।^{१५}नानाविधधर्म-
भावे त्वनेकधाग्रहणमात्रेण नोल्लेख इत्याह—न चेदं^{१६}मित्यादि । एतत्क्रियते, उल्लेखन
निष्पाद्यत इत्यर्थः ।

ननु नानाविधधर्मयोगमात्रा^{१७}अनेकधाग्रहणमनुपश्यामः इत्यत आह—तत्र च
सर्व^{१८}मित्वेत्यादि । रुचिरभिरतिः । अचित्वं लिप्ता । व्युत्पत्तिः शब्दार्थसङ्केतज्ञानम् ।

1. A's alt. इत्यादि 2. C. वक्षो 3. C. रूपत्वं E. रूपं 4. A. C. चूर्णनं D.
चूर्णनं 5. C. दर्शनं हेतु साद 6. H. विचित्र 7. E. हेतुकेत्यादि B. H. अर्थसाह 8.
A's alt. C. अविषयो 10. C. यः 11. D. एष्ये आ० 12. D. E. 'यत्र स' 13. F.
एकस्यापि इति । एकस्यापि नाना A. C. D. H. omit अपि 14. A's alt. अपि
नाना 15. A's alt. H. नाना धर्म 16. D. E. F. योग लक्षणानि 17. C. अनेकधा
च 18. A's alt. omits. खं H. अनेकधा वा गृ 19. D. एतं 20. D. re-
peats नाना 21. Except. E. all read चेदिदं 22. A. मात्रान्तानेक D. मात्रा-
नेक 23. A. C. F. H. अर्थ ।

तत्र च रुच्यर्थित्वव्युत्पत्तयो यथायोगं प्रयोजिकाः । तदुक्तम्—

यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्तिं भिद्यते ।

• आभासोऽप्यर्थं एकस्मिन्ननुसन्धानसाधिते ॥ इति ॥

यथा—“यस्तपोवनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेश्याभिः सङ्गीत-
शालेति सासकैः” इत्यादि श्रीकण्ठाख्यजनपदवर्णने । अत्र ह्येक एव श्रीकण्ठ-
जनपदस्तत्तद्गुणयोगात् तपोवनाद्यनेकरूपतया निरूपितः । रुच्यर्थित्वव्युत्पत्त-
यश्च प्रापशः समस्ता व्यस्ता वा योजयितुं शक्यन्ते । नन्वेतन्मध्ये “वज्रपञ्जर-
मिति शरणागतैरसुरविधरमिति चादिकैः” इत्यादौ रूपकालङ्कारयोग इति
कथमयमुल्लेखालंकारविषयः ? सत्यम् । अस्ति तावत् “तपोवनम्” इत्यादौ
रूपकविविक्तोऽस्य विषयः । यदत्र वस्तुतस्तद्रूपतायाः संभवः, यत्र तु रूपकं
व्यवस्थितं, तत्र चेदियमपि भङ्गिः संभावनी तत्संकरोऽस्तु । नतावतास्याभावः
शक्यते वक्तुम् । ततश्च न दोषः कश्चित् । एवं तर्हि तत्र विषये भ्रान्तिमदलं-

यथायोगमिति । १. योगो योग्यता^२ । तामनतिक्रम्य रुच्यादिषु त्रिषु यथायोगमेकं द्वयं
त्रयमेव वा प्रयोजकं भवतीति यावत् । तत्र संवादायाह^३—तदुक्तम्^४ । यथाएषीत्यादि ।
रुच्यर्थित्वव्युत्पत्त्यनुसारेण एकस्मिन्नप्यनुसन्धानेन^५ साधिते निर्धारितेऽर्थे आभासः
प्रतीतिभिद्यते । नानुल्लेखात्मिका जायत इत्यर्थः ।

यस्तपोवनमित्यादि^६ । एक एव श्रीकण्ठजनपदः भुन्यादिभिस्तपोवनत्वाद्या^७-
कारेण गृह्यते । तथा चानेकधा ग्रहणे^८ तपोवनत्वादिनानाविधधर्मयोगो निमित्तम्^९ ।

जनपदे हि तपोवनत्वादि धर्मा निसर्गत एव सन्ति । इतरथा नोल्लेखः^{१०} । रूप-
कत्वप्राप्तेः^{११} । सधराणं योजयति—^{१२}अत्र ह्येक^{१३}एवेत्यादि^{१४} । समस्ता^{१५} व्यस्ता^{१६} इति भुन्या-
दीनां तपोवना^{१७}दित्वेनोल्लेखे तपाविधा रुच्यादयो हि समस्ततया व्यस्ततया वा संभवन्ति ।
विषयपरिच्छुद्धये^{१८} बोधयति—नन्वेतन्मध्ये इत्यादि । वज्रपञ्जरत्वादेहि तपोवनत्वादि^{१९}-
वज्र जनपदधर्मत्वमिति रूपकत्वमेव । परिहरति—सत्यम्, अस्ति तावदित्यादि । न
तावदस्य रूपकविविक्तविषयता नास्ति । यत्र स्वशे रूपकं तत्र^{२०} यद्युल्लेखात्मिका
विच्छित्तिर्न समवति तदा नास्त्येव विवादः । अयं संभवति, तदा सङ्कर एव व्याप्यः ।
न पुनरस्य स्वरूपत एवापलापः शक्यः ।

भ्रान्तिमतो विविक्तविषयतामस्य दर्शयितुम् आक्षिपति—एवं तर्ह्येत्यादि ।

1. E. त्रियायोगो 2. C. Omits ता 3. H. आह । सधराणं योजयति ।
4. A. E. F. H. I. उक्तमिति । 5. D. omits. ने 6. E. इति 7. A's alt. D.
त्वाद्यनेका कारत्वेन E. त्वाद्यमनेकाकारत्वेन F. त्वादि धर्मानि 8. A. C. F. H. I.
गृह्यमाणे 9. A. C. D. F. H. I. अतिमात्रं 10. C. सेख 11. A's alt. C. अग्राप्तिः .
12. A's alt. C. तत्र 13. A. C. D. F. H. I. एकः 14. H. आदि । नाना धर्मवता-
(P. 62.) 15. C. समस्तस्य 16. A's alt. नास्ति । 17. D. वनत्वा देनो 18. D.
F. वनादि । 19. All mss. read अत्र ।

कारोऽस्तु । अतद्रूपस्य तद्रूपताप्रतीतिनिबन्धनत्वात् । नैतत् । अनेकधा ग्रहणाख्यस्यापूर्वस्मातिशयस्याभावात् । तद्वेतुकत्वाच्चास्यालकारस्य सकर-प्रवृत्तिस्त्वङ्गीकृतेव । यद्येव अमेदे भेद इत्येवरूपातिशयोक्तिरनास्तु । नैव दोषः । ग्रहीतृभेदाख्येन विषयविभागेनानेकधात्वोद्बुद्धान्तस्य च विच्छिद्य-न्तररूपत्वात्सर्वथा नास्यान्तर्भावः शक्यक्रिय इति निश्चयः । यथा वा—

एणाराग्रणोत्ति परिणग्रवर्हहि सिरिवल्लहो त्ति तरुणीहि ।
बालाहि उण कोऊहलेण एअमेअ सच्चविओ ॥

तत्रेति । यो रूपविविक्तः तत्र विषय इत्यर्थः । भ्रान्तिमत्त्वशङ्काया बीजमुदाटयति—अतद्रूपस्य तद्रूपतेति । यद्यपि जनपदे तपोवनत्वादयः सन्त्येव धर्माः । यस्तुतस्तु न तद्रूपा जनपदः^१ । तस्मादतद्रूपस्य तद्रूपताप्रतीति^२निबन्धनेन भ्रान्तिमानस्त्विति^३ यावत्^४ । परिहरति—नैतत् । अनेकधेत्यादि । न ह्यनेकधाग्रहरूपं वैचित्र्यं भ्रान्तिमतिं लक्षणम् । इह तु सप्तणमेव । अतो न भ्रान्तिमात्रमिति यावत् । नन्विह भ्रान्तिमानपि स्वलक्षणेपपन्न इत्यत आह—तङ्कुरप्रवृत्तिस्त्विति । अतिशयोक्तिविषयतोऽप्यस्य विभक्तविषयतायं शङ्कते—यद्येवममेदे भेद इत्यादि । यस्तुतो हि तपोवनाद्यवयवापेक्षया न^५ जन^६पदस्यावयविनो भेदोऽस्ति । इत्यत्र सत्यभेदे भेद इत्यव^७रूपातिशयोक्तिर^८नास्तु वि^९मन्यवल्पनेनेत्याक्षेपनिषेधः^{१०} । परिहरति—नैव दोषः । ग्रहीतृभेद इत्यादि । न ह्यतिशयोक्तौ ग्रहीतृभेदोपयोगः । अत्र पुनरुप^{११}योग इति ।^{१२}नातिशयोक्तिमात्रमेतत् । न च ग्रहीतृभेद^{१३}स्थाप्रयोजकत्वं शङ्क्यमित्याह—तस्य धेत्यादि । यत् इत्यमत^{१४}सर्वथा नास्यान्त^{१५}र्भावः शक्यक्रियः ।

रूपासङ्कीर्णतयोदाहरति—एणाराग्रणोत्तीति । 'नारायण इति परिणतवयोभि श्रीवल्लभ इति तरुणीभि । बालाभि पुनः कौतुकेन एवमेव दृष्टः ।^{१६}

अत्र पुरः प्रयोगावसरे एव एव कृष्णो^{१७}जरतीभि सागाभामप्रदो^{१८}नारायण इति दृष्टः । तासां रूपादस्नयविषयत्वात् । तरुणीभि पुनः सङ्ख्या^{१९}प्राणवल्लभ इति^{२०} । बालाभि पुनः कौतुकेन एवमेव दृष्टः । एवमेवेति निपातो यत्किञ्चिदित्यर्थे विधानः । न चात्र शङ्कनीयः कौतुकेनति प्रयोजनान्तरोपादानाद्ग्रह रूपादयः प्रयोजका इति । कौतुवस्यापि रूपा^{२१}दिबभनरेणामभवात् ।

1 D एत 2 D एत तद्रूप 3 A प्रतीति 4 A C D F H I अस्तीति ।
5 D यावत् । नन्विह 6 A's alt C मानेति । 7 A's alt C. स्यात् स्या
8 A's alt विभेदोऽपि C विभेदोऽपि 9 A's alt C विभक्ति विभेदोऽप्यस्य
विषयता एवं इति यद्य 10 A C. अवस्था A's alt Omit आदि 11 Except
E. all omit न 12 A's alt C यन्त्र 13 D एव 14 A's alt C उन्निवेद्याम्
15 D तिम 16 C य । गृहीतृ । 17 C उपाया याग 18 A's alt C नन्विनि
भक्तिमात्रमेतत् । 19 D भेदक 20 A's alt नन 21 A C D F H I
नान्तर्मा 22 C आती 23 A's alt D E प्रदोऽप्यमादिना 24 D लक्ष्या
25 A C F H L इति दृष्टः । 26 A. अतिशयोक्त्यै C आदिशान्तम् ।

एवं “गुरुर्वचसि पृथुररसि अर्जुनो यशसि” इत्यादाववसेयम् । इयांस्तु विशेषः—पूर्वत्र ग्रहीतृभेदेनानेकधात्वोल्लेखः, इह तु विषयभेदेन । नन्वयं श्लेषालङ्कारविषय इति कथमलङ्कारान्तरमत्र स्थाप्यते ? सत्यम् । अनेकधात्वनिमित्तं तु विच्छिद्यन्तरमत्र दृश्यत इति तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषोऽत्र स्यात्, न तु सर्वथा तदभावः । अतश्चालङ्कारान्तरं, यदेवविधे विषये श्लेषाभावेऽपि विच्छिद्यत्तिसंभवः । तस्मादेवमादाबुल्लेख एव श्रेयान् । एवमलङ्कारान्तरविच्छिद्यत्थाश्रयेणाप्यमलङ्कारो निदर्शनीयः ॥

एव ग्रहीतृभेदादुदाहरणं विषयभेदादुदाहरति—एव गुरुर्वचसीत्यादि । वचसि विषयभूते गुरु प्रामाणिकत्वात् अनुल्लङ्घ्यो वाचस्पतिश्च । त्रयोरसि पृथुः^१ प्रयीयान् पृथुनामा नृपश्च । यशस्यर्जुनोऽवदातो धनञ्जयश्च । इत्यादौ ह्येव एव उपवर्ण्यो नायको वच-प्रमुखः^२ विषयभेदाद्ग्रहीतृभेदनैरपेक्ष्येण कथादिवशात् अनेकधा गृह्यत इत्युल्लेखालङ्कारत्वम् । प्रवारद्वयस्यावान्तरबंधमप्याह—इयास्तिवत्यादि । अत्रोल्लेखाभावम् आशङ्कते—नन्वयमित्यादि । श्लेषस्य सर्वालङ्कारबाधकत्वं हि^३ वक्ष्यते^४ । अतो लक्षणोपपन्नम् अलङ्कारान्तरं सति श्लेषे न स्यादिति शत्रोल्लेखो युक्त इत्याक्षेपः । परिहरति—सत्यमित्यादि । सत्यम् । उक्तनयेन श्लेषेणोल्लेखो बाध्यते । अथापि स्वरूपेण अविद्यमानस्य बाधासंभवात् बाधः^५ एवोल्लेखसङ्कावे तिङ्गम् । अनेकधा ग्रहणरूपविच्छिद्यविशेषबलात् प्रतिभा^६त्युल्लेख इति यावत् । यत इत्यमतो न तु सर्वथा^७ तदभाव इत्यलङ्कारान्तरमेव । एतदेव माधयितुम् अत्रैवोदाहरणे श्लेषनैरपेक्ष्य दर्शयति—यदेवविध इत्यादि । अत्र^८ अनुल्लङ्घ्यो^९ वचसि, प्रयीयान् उरसि, निर्मलो यशसि^{१०} इति श्लेषा^{११}भावेऽपि न उल्लेखाभावः^{१२} । श्रयस्मादित्य तस्मादेवमादौ विषये उल्लेखा^{१३}लङ्कार एव विशेषणविच्छिद्यत्वि^{१४} इति अलङ्कारान्तरापेक्षया श्रेयान् प्रशस्यतर^{१५} इत्यर्थः ।

इत्य^{१६} रूपकानि^{१७}शायोक्तिलेपादिविच्छिद्यत्थाश्रयत्वन्यायेन श्रयस्मादित्यलङ्कारान्तरविच्छिद्यत्थाश्रयेणाप्ययं संभवति । स तु स्वयमनुसन्धेयः । न्यायस्य व्युत्पादितत्वात् इत्यभिप्रायेणाह—एवमलङ्कारान्तरैत्यादि । निदर्शनीयः^{१८} उदाहरणीयः^{१९} । अचिद्

1 C पृथु 2 A's alt. C प्रयति 3 A. भेदात् 4 D omits इति 5 Except. E. all read आह्वयते । 6 A's alt. F. विषयस्य 7 A's alt. C. वक्ष्यते । 8 A's alt. C. बोध्यम् 9 C omits. अ 10 A. D H. अथापि 11 A's alt. C. भासत एवो D E 'भाष्येवो' 12 D धानतु 13 E's alt. तदामा 14 E. हिमनु 15 C. सहाये 16 D. पंपोदे A's alt E F पापंहे 17 A's alt. D E F. अपोह 18 A's alt. C. तस्मा 19 C. श्रेया 20 D. विषय एव वि 21 A. C F H I. क 22 A's alt. C. श्रेयान् 23 A. C. D. F. H. I. प्रशस्यत 24 A's alt. C. एवं 25 A's alt. रूपकादि C रूपका श्रेया वि 26 A. C. अलङ्कारान्तर विच्छिद्यत्थाश्रयत्व न्यायेन अस 27 A's alt. इति F. सति । 28 A. कारेणा 29 C. बाध 30 C. इत्यर्थं य D इत्यर्थः ।

विषयापह्नवेऽपह्नुतिः ॥२०॥

वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येव । प्रकान्तानपह्नववैधर्म्येणेदमुच्यते । आरोप-

*१ कारकान्तरंति पाठः ।

नानाधर्मवत्तादेकं^१ यदि नानेव, गृह्यते ।

नानारूपसमुत्प्लेखात् उत्प्लेख इति, स्मृतः^२ ॥

यदेकं^३ तद्वि^४ नानेति गृह्यते रूपभेदतः

१॥ ह्य्यादिवद्यतो लोके नानात्वं चेद^५ कृत्रिमम् ॥

अतद्रूपस्य ताद्रूप्याग्रहणमौ भ्रान्तिरित्युच्यते ।

न चाप्यतिशयोक्तिरित्यादिभेदे भेदरूपिणी^{१०} ॥

आद्ये नानेकघातं न्याज्जातुभेदी^{११} न चाभितमे ।

विषयज्ञातुभेदाभ्यां विना नोत्प्लेखसंभवः ॥

यद्यपि ज्ञेयतो याधो न तयाप्यस्य निह्नवः ।

अन^{१२}पेक्षया^{१३}पि यच्छन्नेपं^{१४}तथैव स्यात्तुमहंति ॥

अथापह्नवै मूत्रम् । विषयापह्नवेऽपह्नुतिः^{१५} ॥ ननु मुखं न भवतीति विषया-
पह्नवमात्रे मत्पि नापह्नुतिरित्य^{१६}तोऽधिकारं स्मारयति—वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येवेति ।
अतः प्रकृतनिषेध^{१७}गुरस्कारेण^{१८} अप्रकृतसमर्थनमपह्नुतिरित्यर्थः । तथाहि काव्यप्रकाश-
कृत्—

“प्रकृत^{१९}यन्निविष्टान्यत् न भिद्यते सा स्वपह्नुतिः ।”

ननु यदि^{२०}माहृदयाद्वस्त्वन्तरप्रतीतिरिहापि को विशेषः^{२१}तद्व्यास्य भ्रान्तिमत इत्यत
आह—प्रकान्तानपह्नवेत्यादि । प्रकान्त प्रकृतम् । तस्य ह्यत्रापह्नवः । भ्रान्तिमत्यनप-
ह्नव इति, विशेषः । उत्प्लेखे तु न^{२२}प्रकृतानपह्नवमात्रं विशेषः किन्तु^{२३}अनेकघातग्रहणमपि^{२४}

1. A's alt. C. कारिकान्तरंति 2. A's alt. C. पृष 3. A's alt. C. नमुनेदायुहेत्य इति सः 4. All mss. स्मृतः इति । 5. D. एनं 6. A. C. F. तद्वि
7. A. C. D. F. H. I. धर्म 8. A's alt. C. प्राच्या 9. A's alt. C. भेदकृत्रिमम्
10. A's alt. रूपिणः C. रूपिणि 11. A's alt. C. भेदनिषेधार्थं H. भेदे 12. C.
अना 13. A. C. D. F. H. पेक्षैव 14. A's alt. D. E. F. H. तत्रैव 15. Except
E. all read निः इति 16. A इत्यन्नाधिका A's alt. अन्यारोपाधि C. अन्यारोपाधि
D. F. रित्यर्थः । तथाहि 17. A's alt. C. पेक्षया प्रकृत समर्थनं 18. A. H. कारेण
मम 19. A. E. H. हि नि 20. Omitted in C. 21. D. तस्य 22. A's alt.
मप 23. A's alt. C. omit किन्तु 24. A's alt. C. अपीनि ।

* The T. S. S. Edition adopts the reading कारकान्तरं Samudrabandha says that मुखं चक्षुः etc is an illustration of उत्प्लेख having the locatives in यस्मिन्, उरि etc. The commentator then gives his own illustrations for the other Cases. Jayaratha expressly says that kārakāntara is a wrong reading (p. 62).

प्रस्तावादारोपविषयापह्नुतावारोप्यमाणप्रतीतावपह्नुत्याख्योऽलङ्कारः । तस्य त्रयो बन्धच्छाया अपह्नुवपूर्वक आरोपः, आरोपपूर्वकोऽपह्नुवः, छलादि-
शब्दैरसत्यत्वप्रतिपादकैर्वापह्नुवनिर्देशः । पूर्वकभेदद्वये वाक्यभेदः । तृतीयभेदे
त्वेकवाक्यम् । आद्यो यथा—

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां प्रकुर्वते

तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।

अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणो-

कटाक्षोत्कापातजणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

अत्रैन्दवस्य शशस्यापह्नुव उपसिप्ते शशकप्रतिवस्तुकिणवत इन्दोरा-
रोपो नान्वयघटनां पुण्यतीति न निरवद्यम् । तत्तु यथा—

शेषम्^१ । इदमिति वचन^२ क्रियाविशेषणम् । ^३यत्वेवमिदमपह्नुतिवचन तत्प्रक्रान्ता-
नपह्नुववैधर्म्येणेत्यर्थः । तक्षण निष्कण्टमाह—आरोपप्रस्तावादित्यादि^४ । आरोप-
प्रस्तावो रूपका^५प्रभृतीति ॥

तत्प्रकारवैचित्र्यायाह—तस्य त्रयोऽस्यादि । त्रयो त्रिप्रकारेत्यर्थः । बन्धच्छाया
प्रथ^६नवैचित्र्यम्^७ । त्रैविध्यं विविर्नाति—अपह्नुवपूर्वक इत्यादि । छलादय^८ छलछय-
वैतवनिभादय^९ । तंरपि^{१०} हि^{११} नञ^{१२}यं एव भवस्याप्यते । ^{१३}तर्हि^{१४} तृतीयभेदे नो
विच्छित्तिविशेष इत्यत आह—पूर्वक^{१५}इत्यादि ।

यदेतदिति^{१६} । नो^{१७} मा प्रति तथेति प्रकृत^{१८}पह्नुवः उत्तरार्धेऽप्रकृतमाधनमिति ।
यद्यपि अपह्नुतिरेया तथापि दोषानुविद्धत्वात् उदाहरणाभास इत्यतः^{१९} आह—अत्रैन्दवस्ये-
त्यादि । शशक^{२०}प्रतिवस्तिवति । अपह्नुतोमुपि^{२१} शशकस्य यः प्रतिवस्तुभूत उत्त्वा^{२२}-
पातविण^{२३} तत्स्यवारोपो न्याय्यः । न पुनस्तद्वत इन्दोऽप्रतो नान्वय^{२४} सपटते । इत्य
तक्षणोपपन्नोऽपि^{२५} अलवारो दोषानुविद्ध^{२६}स्मिन् आभासी^{२७}भवतीति व्युत्पाद्य^{२८} मय्यनुदा-
हिहीर्षुराह—तत्तु यथेति ॥

1 A C D ज्येयम् । 2 E 'वचन' 3 A वाक्यवमिद A's alt H अर्चव-
मिद C. यथेत 4 A अपि 5 A's alt. प्रकृता 6. D. F H. अनप 7. H. इति
8 D. प्रस्ताव इति 9 H आदि । मादुरापह्नुति (P. 65) 10. A. C. H.
रूपक 11. A. C F. H I. प्रथम 12. A's alt. 'प्रथम' 13 All except E
Omit छलादय C. छलादि शब्दै छल 14. A's alt C. निदृशदयः 15. D. मन्दपि
16 A. C. हीन इत्यर्थ एव 17 D. repeats. वचन E. न अर्थ 18. A's alt. तत्र
19 C. प्रतिप 20. A C. पूर्वमिथा D. पूर्वम् इ 21 A's alt. इत्यादि । 22. A. C.
नो माप्रेति । A's alt न तस्मा प्रति 23. A's alt. C. प्रक्रान्ता 24 E. इत्याह 25.
F गणाह 26. A. C स्याप प्रति A's alt. D F. स्यपः 27. D. उत्कापातकिण
28 A. F. विरण C. किणि 29 A's alt. C. वचस्य स्यपट 30. C. omits
अपि 31. D 'विद्वन्मा भा' 32. C. आमागं 33 A's alt. C. D. पाप ।

पूर्णन्दोः परिपोषकान्तवपुषः स्फारप्रभाभास्वरं
 नेदं मण्डलमभ्युदेति गगनाभोगे जिगीषोर्जगत् ।
 मारस्योच्छ्रितमातपत्रमधुना पाण्डु प्रदोषश्रिया
 मानोन्नद्धजनाभिमानदलनोद्योगैकहेवाकिनः ॥

द्वितीयो यथा—

विलसदमरनारोनेग्रनीलाब्जषण्डान्यधिवसति सदा यः संयमायःकृतानि ।
 न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥
 तृतीयो यथा—

उद्भ्रान्तोज्झितगेहगूर्जरवधूकम्पाकुलोच्चैःकुच-
 प्रेङ्खोलामलहारवल्लिविगलन्मुक्ताफलच्छपना ।
 सार्धं त्वद्विपुभिस्त्वदीययशसां शून्ये मरौ धावता-
 भ्रष्टं राजमृगाङ्क ! कुन्वमुकुलस्थूलः श्रमाश्रमःकराः ॥

अत्र शून्य इत्यस्य स्थाने मन्ये-शब्दप्रयोगे सापह्नवोत्प्रेक्षा स्थापयि-
 ष्यते । 'अहं त्विन्दुं मन्ये' इति वाक्यभेदे 'मन्ये' शब्दप्रयोगे नोत्प्रेक्षेति च

पूर्णन्दोरिति । दृष्टश्रुताद्यपराधजन्मा रोपो मानः । तेनोन्नद्धः उत्सिक्तो जन-
 शृङ्गारी लोकः तस्याभिमानस्सा^१त्वात्तद्विपुता । हेवाकः स्वाच्छन्द्यम् । अत्र न मण्डलम्
 अपि तु मातपत्रमेवेत्यन्वयो घटते 'अयमपह्नवपूर्वक' आरोपः^२ ॥

आरोपपूर्वकमुदाहरति—विलसदमरेति ॥ समयो^३ 'मनोनिग्रहः । तेनायः-
 दृष्टान्याक्रान्तानि । अत्र नेत्रषण्डानि अध्यास्ते । न तु मयूरे वर्तते इत्यारोपपूर्वकता^४ ।

उद्भ्रान्तेति^५ । सार्धं धावतामित्यनेन यशस्तत्प्रदेशव्याप्तिः समकालमेव
 सूचिता । मुक्ताफलच्छपना । अश्रमः^६करा^७भ्रष्ट^८मित्यत्र हि^९ न मुक्ताफलानि, अपि तु
 अश्रमकणा एवेति प्रतीतिः^{१०} । इत्य^{११}मेवापह्नुतिम् उत्प्रेक्षाङ्गत्वेन प्रतिपिपादयिपुरप-
 क्षिपति—अत्र शून्य^{१२} इत्यस्य इत्यादि ॥ "मन्ये मरावि"त्यादि पाठे^{१३}हि मन्येशब्द-
 माहारम्यादुत्प्रेक्षा । छत्र^{१४}शब्दतः^{१५}स्त्वपह्नुतिः सा चोत्प्रेक्षाङ्ग^{१६} । अभिष्यति । इत्य-
 नोत्प्रेक्षाङ्गत्व^{१७} न केवलं तृतीयभेदस्यैव, धावता पूर्वभेद^{१८}इत्यस्यापि^{१९}संभवतीत्याह
 अहं त्विन्दुमित्यादि ॥ वाक्यभेदग्रहणं प्राथमिकभेद^{२०}इत्यप्रथनाय । इत्य^{२१}

1. A's alt. C. F. सत्त्वा 2. E. omits. एव 3. A's alt. आयः C. आघाप
 4. A. C. D. omit. क. E. A's alt. आरोप्यः । C. आरोप्य 6. A's alt. विक्रम
 7. D. मान 8. A. कृता 9. A's alt. C. आम्बेति 10. A. अम्बु C. D. अयः, 11.
 A. E. F. एतं 12. C. ही 13. A's alt. प्रतीतिः 14. A's alt. E. F. H. I. इमो
 15. A. F. इत्यादि A's alt. इत्यास्यादि 16. Omitted. in D. 17. A's alt.
 C. D. E. F. H. I. ह्य 18. A. C. D. F. H. I. omit. त 19. A's alt.
 C. D. E. F. H. I. इति य 20. C. अय न 21. A's alt. E. पूर्वक 22. A's alt.
 C. H. omit स 23. A's alt. C. 'भेदग्रहणाय' 24. D. इत्यं ।

वक्ष्यते । एतस्मिन्नपि भेदेऽपह्नुवारोपयोः पौर्वापर्यविपर्ययभेदद्वयं संभवदपि न पूर्ववच्चित्रतामावहतीति न भेदत्वेन गणितम् । तत्रापह्नुपूर्वकं आरोपे समनन्तरमुदाहृतम् । आरोपपूर्वके त्वपह्नुवे यथा—

ज्योत्स्नाभरमच्छुरणघवला बिभ्रतो तारकास्थो-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधतो चन्द्रमुद्राकपाले
व्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्यच्छलेन ॥

कचित्पुनरमत्यत्वं वस्त्वन्तररूपताभिधायिशब्दनिबन्धनम् । यथा—

त्रिरूपाऽप्यपह्नुतिरस्त्रेक्षाङ्गत्वेन सूचिता । ननु^१ च्छलादिप्रयोगेऽप्यपह्नुवारोपपौर्वापर्य-
विपर्ययनिबन्धनं वैचित्र्यं किं नोच्यत इत्यत आह—एतस्मिन्नपीति ॥

अत्रेदं माकृतम् । यद्यपि^२ ह्नुवारोपपौर्वापर्यविपर्यये भेदद्वयं भवत्येव, न तु चमत्कार
व श्रित् । न^३ हि भेदसंभोजनं ह्नुप्रथमं हेतुरिति^४ तु सचमत्कारभेदमभवत् । सचमत्कारता च
सति वाक्यभेदे स्यात्, एकवाक्यतायां तु च्छलादि शब्दस्य पौर्वापर्यविपर्ययप्रसङ्गो^५ऽपि
न प्रतीतिभेद कश्चित्^६ । क्रियाविशेषण^७त्वेन क्रियापेक्षया प्रतीतौ प्राप्य^८ नियमात्^९
१० अतः^{११} च्छलादिप्रयोगे द्विपा न गणितम् । वैचित्र्याभावमेव सोदाहरणं दर्शयितुमाह—
तत्रा^{१२} पह्नुवेत्यादि । १३ समनन्तरमिहोक्त^{१४} प्रतियोगिकम् उद्भ्रान्तो^{१५} जिहतेत्यत्रेति
यावत् ।

ज्योत्स्ना भस्मेति । छुरणमुद्गलनम्^{१६} । अन्तर्धानं रात्रिपक्षे^{१७} तिरस्कृतिः, विलयः,
अग्नयं त्वदृश्यत्व^{१८} सिद्धिः । मुद्रा^{१९} मिश्रापिण्डस्तदर्थं कपालं मुद्राकपालम् । परिमलं^{२०} ()
परिमलंस्तेन तज्जनितं लक्ष्म^{२१} सद्यते । यथाच्छलादिप्रयोगेण अर्थाक्षेपात्^{२२} अमत्यत्वं,
तथा प्रकारान्तरेणापि^{२३} संभवतीत्याह—कचित्पुनरित्यादि । वस्त्वन्तरं प्रकृतापह्नुव-
धमम् ।

अमुष्मिन्निति । अत्र हि धूमनिष्ठा रोमावलिषु^{२४} २५ परिणमतीत्युक्तौ, न रोमा-

1. A's alt. निरूप्य C. त्रिरूप्य 2. A's alt. C. H. व तु । 3. A. C. H. अग्रतःप्राकृतं 4. H. यद्यपि अ 5. C. पर्यभेद 6. E. न ॥ 7. A. C. H. प्रधान 8. C. तुः मच्च 9. E. F. पर्याय 10. E. F. प्रयोग 11. Omitted in D. 12. A's alt. हेतु 13. C. प्राधाम्य 14. A's alt. नियमनात् । 15. D. एत 16. E. जला 17. D. तथा 18. D. सदन 19. A's alt. D. E. F. सत्त्वं 20. A's alt. C. उक्तिः H. स्तोत्रे 21. C. H. नम् । रात्रि 22. A. C. पक्षे विरतिः अ A's alt. F. पक्षे विरत्य-तिरस्कृतिः H. पक्षे विल 23. H. Omits 'त्व' 24. A's alt. C. अभिज्ञापि 25. All ms. मय 26. F. सद्यते । य 27. A's alt. C. अपेक्षया स्यादस्य H. अपेक्षया स्यादस्य 28. A's alt. C. प्रधानानि । 29. A. D. E. F. H. I. वर्षा 30. D. परिमल ।

अमुष्मिँल्लावप्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।

यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिक्षा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिबपुः ॥ इति ॥

एवमभेदप्राधान्ये आरोपगर्भानलङ्काराल्लक्षयित्वा अध्यवसायगर्भा-
ल्लक्षयति । तत्र—

अध्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा ॥२२॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिविषयिणोऽध्यवसायः । स च द्विविधः—

वलिरेपितु धूम^१शिक्षेति प्रतीयते । अनेनैषा प्रतीयमानापि दर्शिता मन्तव्या ॥

प्रकृतं यन्निपिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

नन्वा^२च्छलादिशब्दं च सा शब्दान्तर^३तन्निधा ॥

स्याद्भेदाभेदतुल्या^४ विच्छित्तिरूपमादिकः ।

रूपकादिस्त्वभेदाशे^५ मुख्ये^६ त्वारोपसंभवात् ॥

तामेव^७ सङ्गतिं विशदोक्तुं च उत्प्रेक्षाप्रस्तावायाह—एवमभेदप्राधान्य इत्यादि ।
आरोपमूला रूपकादयो अपह्नुत्यन्ताः । अध्यवसायगर्भास्तु^८ उत्प्रेक्षादयः । अतएव
टीका—तत्रैति^{१०} । अध्यवसायगर्भेषु मध्ये^{११} इत्यर्थः ।

अथ सूत्रम्—अध्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा ॥ अध्यवसायो निश्चय-
ज्ञानम् । स च लोके द्विरूपः सम्यगात्मा^{१२} मिथ्यारूपश्च । उभयरूपोऽप्ययं नालङ्कारः ।
नहि शुक्तिरिति सम्यगध्यवसाये रजतमिति मिथ्याध्यवसाये वा विच्छित्तिः^{१३} काचित् ।
उभय^{१४}विलक्षणस्तु जानतोऽप्येतस्मिन् तदेवेति योऽप्यासरूपस्स इहालङ्कारत्वेन परि-
गृह्यते । तत्सर्वं^{१५} अलौकिकस्य विच्छित्तिरूपत्वात् ।

तस्य च द्वयी गतिः । कदाचिदध्यवसाया^{१६}त्मनः स्वरूपस्य प्राधान्यं, कदाचिद-
ध्यवसितस्य विषयस्य । इत्येव सत्यध्यवसाये विषयभूते यदा अध्यवसानस्य प्राधान्यं
^{१७}तदोत्प्रेक्षाऽलङ्कार इति सूत्रार्थः^{१८} । तदेतदवयवयो व्याचष्टे—विषयनिगरणेनेत्यादि ।
निगरणं^{१९}निगलनम् । स्वरूपतोऽपलाप इत्यर्थः । ^{२०}विषय निगोर्णवतो विषयिणो विषयि-
तादात्म्येन प्रतीतस्स इहाध्यवसायो अभिमत इति^{२१} यावत् । अनेनालौकिकस्यैवा^{२२}

1. A's alt. C. शिक्षेव 2. A's alt. C. नन्वा 3. A. अन्तरस्त्रि 4. A's alt.
तुल्या 5. A's alt. आदिष्वभे C. आदिषु भे 6. A's alt. C. मुख्यकारोपसंभवात् H.
मुख्ये चारो 7. As' alt. D. E. F. H. एनां 8. D. गर्भस्थे 9. A's alt. C.
अतस्तटीका 10. A. D. तत्रैति 11. D. E. मध्या 12. A's alt. C. मध्यात्मा 13.
C. त्तिः इहालङ्कार 14. E. तदुभय 15. C. Omits च 16. Except F all
read वसानात्म 17. A repeats. तदप्येक्षा A's alt. C. H. तत्र 18.
A's alt. C. सूत्रात्तदे 19. A. निगरणं 20. A's alt. D. E. येयं वि C. येयं
21. D. विषयाय 22. A. B. C. F. G omit एव ।

साध्यः सिद्धश्च । साध्यो यत्र विषयिणोऽसत्यतया प्रतीतिः । असत्यत्वं च विषयिगतस्य धर्मस्य विषय उपनिबन्धे विषयिसंभवित्वेन च प्रतीतेः । धर्मो गुणक्रियारूपः तस्य संभवासंभवप्रतीतौ संभवाश्रयस्य तत्रापरमार्थतयाऽसत्यत्वं प्रतीयते, इतरस्य तु परमार्थतया सत्यत्वम् । यस्यासत्यत्वं, तस्य सत्यत्वप्रतीतावध्यवसायः साध्यः । अतश्च व्यापारप्राधान्यम् । सिद्धो यत्र विषयिणो वस्तुतोऽसत्यस्यापि सत्यतया प्रतीतिः । सत्यत्वं च पूर्वकस्यासत्यत्व-

ध्यवसायस्य धनद्वारबीजत्वं दर्शितम् । व्यापारप्राधान्यग्रहणस्य व्यावर्त्यमुदाहरितुमाह—स च द्विविध इत्यादि^१ । तत्र साध्यस्य^२ स्वरूपमाह—साध्यो यत्रेत्यादि । साध्य-इति^३ यदैकं वाक्यमाक्षिप्तेन^४ तच्छब्देनार्थेनाभिसंबन्धः । उत्तरवाक्यगतोऽपि यच्छब्दपूर्व^५वाक्या^६च्छब्दोपादाननिरपेक्ष^७ एव तदर्थेन^८ सम्बन्ध^९भीष्टे । यत्र^{११} विषयिणोऽसत्यतया प्रतीतिः स^{१२} साध्य^{१३} इत्यर्थः । अत्रेदमनु^{१४}सन्धेयम् । मुखं मुखत्वेन जानन्नेव^{१५} यदा^{१६} नूनं चन्द्र इति सभावयति तदा विषयी चन्द्रो मुखत्वेनासत्यं प्रतिभाति तदाध्यवसायं साध्यं^{१७} ।

ननु साध्य एवास्तु अध्यवसायं सिद्धो वा, ^{१८}अत्रेदप्रतीतौ कथमसत्यत्व^{१९} इत्यत आह—असत्यत्वं चेत्यादि । विषयिगतस्य चन्द्रादिगतस्य माधुर्यादि^{२०} धर्मस्य^{२१} विषये, मुखादावुपनिबन्धे, नूनं चन्द्र इत्यस्या दत्ताया विषयिण्येव^{२२} संभव^{२३}स्य विषये तु न संभवतीति प्रतीयमानत्वात्^{२४} । विषयविषयिणोरभेदस्फुरणेषु^{२५} धर्मस्या^{२६}सत्यताप्रतीत्या न प्ररोहति । अतो^{२७}अध्यवसानव्यापारस्य साध्यता । ननु को धर्मः ? विप्रमार्णा चामी^{२८} ? तदाश्रयस्य सत्यत्वासत्यत्व^{२९}प्रतीतिरित्यत आह—धर्मो गुणक्रियारूपः^{३०} इत्यादिना । गुणक्रिया^{३१}रूप इति धर्मस्य सावर्त्यवचनात् तदुभयमूलतया उत्प्रेक्षासंभ^{३२}वस्तूचितः । अस्य^{३३} हि धर्मस्य संभवोऽसंभवश्च विषय्या^{३४}ध्यतया संभव^{३५}असंभवस्तु विषया^{३६}श्रयतया । इत्य^{३७} च सति^{३८} मत्स्यत्वासत्यत्व^{३९}प्रतीतिर्ना^{४०}प्रामाणिका । कुतः ? संभवाश्रयस्य तत्रावस्थाया परमार्थबुद्धपनुदयात् असत्यत्वं प्रतीयते । यतस्तदितरस्य ॥ ^{४१}असत्यत्वमेव

1. H. आदि । अत्रेदं 2. D. ध्वस्वरूप 3. A. यत्रैकं C. यत्रैक E. इयदैव एक F. यदैवैक 4. F. आक्षिप्यते 5. D. F. शब्दार्थेन 6. A. omits पूर्वं 7. C. वाक्य F. वाक्ये 8. C. पक्षेण 9. D. तदनेन न 10. C. सवद् 11. A. C. यत्र यत्र 12. C. D. F. omit स 13. C. साध्यत 14. H. इदमनु 15. H. अपि 16. F. पृथ चन्द्रं चन्द्र इति 17. E. यः इति । 18. A. C. E. H. चाभेद 19. A. D. F. H. असत्यत्व 20. A. धर्ममात्रस्य 21. Except D. E. all read विषयिण्येव 22. C. भव इत्यर्थं 23. A. C. D. F. नूनं चन्द्र इत्यस्या दत्ताया वि 24. A. अगता प्र D. स्यात्प्राप्तयाम् H. अगता 25. C. अतोऽप्याध्य 26. C. शाभामो 27. D. omits त्व 28. A. C. F. H. यादि 29. A. C. D. H. I. त्रिपादि 30. A's alt. C. H. सद्यित् 31. A. C. तस्य च 32. A's alt. C. विषयाश्च 33. C. असंभ 34. A's alt. C. विषया 35. C. इयं 36. Omitted in D 37. A's alt. C. त्वनप्राक् 38. A. C. H. अप्राकरशिकाय 39. A. C. H. अगता 40. A. C. H. अगता 41. A. C. H. असत्यत्वमेव

निमित्तस्याभावात् । अतश्चाध्यवसितप्राधान्यम् । तत्र साध्यत्वप्रतीती व्यापार-
प्राधान्ये अध्यवसायः संभावनमभिमानस्तकं ऊह उतप्रेक्षेत्यादिशब्दरुच्यते ।
तदेवमप्रकृतगतगुणक्रियाभिसंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संभावनमुत्प्रेक्षा ।
सा च वाच्या इवादिभिः प्रदर्श्यते । प्रतीयमानायां पुनरिवाद्यप्रयोगः । सा
च जातिक्रियागुणद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसेयत्वेन चतुर्था । प्रकृतस्यैतद्भेद-
योगेऽपि न वैचित्र्यमिति न ते गणिताः । प्रत्येकं च भावाभावाभिमानरूपतया
द्वैविध्येऽष्टविधत्वम् । भेदाष्टकस्य च प्रत्येकं निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडश
भेदाः । तेषां च प्रत्येकं निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत्प्रभेदाः । तेषु च

१ परमार्थत्वात् २ चक्षितमयं निष्कर्षयति ३ यस्यासत्पत्त्वमित्यादि । अतश्चेति । यत्र
इत्यमध्यवसाय साध्य अतः ४ उत्प्रेक्षायामध्यवसाय ५ व्यापारस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः ।

अथ सिद्ध विवेचयति—सिद्धो यत्रेत्यादि ६ । सिद्ध इति पूर्ववदेव वाक्यम् ।
न इति द्योतित ७ भोऽमाविरयत आह यत्र विषयिणो वस्तुत इत्यादि । यथा
तु मुखमुद्दिश्य चन्द्रोऽयमिति प्रयोग तदा ८ वस्तुतोऽमत्योऽपि १० विषयी मत्यतया
प्रतीयते । ११ सत्यत्वप्रतीतेर्हेतुमाह—सत्यत्व चेत्यादि । सभवाश्रयस्य १२ अपरमा-
र्थत्व १३ प्रतीतिरसत्यत्व १४ स्य निमित्तम् । यत इत्यमतश्चाध्य १५ वमित्तस्यार्थस्यैव प्राधान्य,
तदाऽतिशयोक्तिर्वक्ष्यते । यदा माध्यत्वप्रतीति तदाध्यवसायस्य पर्यायान् १६ व्युत्पादयति—
तत्र साध्यत्वेति । १७ चक्षितलक्षणनिष्कर्षणम् १८—तदेवमित्यादि ।

तस्यास्मान्यनस्तावद्द्वैविध्यमाह—सा च वाच्येत्यादि । तत्रापि सामान्याच्चानु-
विध्य दर्शयति—सा च जातिक्रियेत्यादि । अध्यवसे १९ त्वेन सभाव्यत्वेन ।

नन्व २० प्रकृतग्रहणं किम् ? प्रकृतेऽप्येव सभावदित्यत आह—प्रकृतस्यैतदित्यादि ।
प्रकृतं हि लौ २१ किं कविवनूत २२ विच्छित्तिविधुरतया न वैचित्र्याय २३ भेदचतुष्टय २४ यमपि द्विधा
दर्शयति—प्रत्येकं च भावाभावेत्यादि । भावरूपा सभावना २५ २६ असभावरूपा २७ चेति । अथ
व्यापारभेदा २८ द्वेद । पूर्वं व्यापारवद्भेदात् व्यापारनिमित्तभेदादाह—भेदाद्य २९ कस्य चेत्यादि ।
भेदषोडशकमपि निमित्तोपादानानुपादानाभ्यां द्विगुणयति—तेषां ३० चेत्यादि । अथ सभा-
व्यस्य हेत्वादि ३१ रूपतया पुनस्त्रैविध्यमाह—तेषु च प्रत्येकमित्यादि । वा (व्या) ३२ निग-

1 A. C. H अपरम 2 C त्वाच्च 3 F कर्षति 4 D अत्र 5 A C D E
H 1. साय साध्यस्य व्यापा 6. H स्यादि तत्र तुल्ययोगितार्थ (see below under
Tulyayogita) 7. Except A C. all read द्योतित 8 C तद्वस्तु 9 E.
मत्यां 10. D omits अपि 11 D रूपत प्रतीयते हे 12 A F omit अ 13 A's
alt. अधिका C अर्थत्वात् D E अर्थताम् 14 D omits त्व 15 C. चाध्यवसित
मार्थ 16 C. पर्यायान्नत्वा D पर्याया व्यु 17. E. चक्षित 18 D. E. कर्षति । 19 A's
alt. पेयत्वेन 20. D अपस्तुत 21. A's alt. C. तार्किक 22 A C F H वल्लि
30. A C F H. I. वैचित्र्यायाः । 24 D चतुष्टय 25 C भावनात् 26 C omits
अ. 27 A C F. रूपा सभावनार्थः । अथ 28 A C. F. भेदाभे 29 A अष्टक
30. D. तदेव 31 A C. F हेतुत्वा 32. A C. H I. वाच्यश्चि D F. वाच्य निग ।

प्रत्येकं हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षणरूपत्वेन घणवतिर्भेदाः । एषा गतिर्वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्रापि द्वयस्य प्रायः स्वरूपोत्प्रेक्षणमेवेति हेतुफलोत्प्रेक्षाभेदास्ततः पातनीयाः । प्रतीयमानायाश्च यद्यप्युद्देशत एतावन्तो भेदाः तथापि निमित्तस्यानुपादानं तस्यां न संभवतीति तर्भेदेन्यूनोऽयं प्रकारः । इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्तने उत्प्रेक्षणस्य निष्प्रमाणत्वात् । प्रायश्च स्वरूपोत्प्रेक्षात्र न संभवति । तदेवं प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया यथासंभवं भेदनिर्देशः । एषा चार्था-

मयति^१—एषा गतिरित्यादि । तत्राप्येव अशायाह—तत्रापि द्वयस्येत्पादि । पात^२-नीया हाप^३नीया । प्रतीयमाना विभक्तुमाह—प्रतीयमानायाश्चेत्पादि । उद्देशत एतावन्त । लक्षणपरीक्षयोस्तु कृतयो वृत्तिवन् ह्रीयन्त इति भावः । ये ह्रीयन्ते तान् प्रस्तौनि—तत्रापि निमित्तस्येत्पादि^४ । तंरिति (निमित्ता^५)नुपादाननिवन्धने । अयं प्रकार इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षाप्रकार इत्यर्थः । निमित्तानुपादानं न संभवतीति यत्प्रतिज्ञात तत्प्रमाणेन द्रवयति—इवाद्यनुपादान इत्यादि । इवाद्यनुपादाननिमित्तकीर्तनमोरन्यतरभावे न विश्वत्प्रमाणमुत्प्रेक्षणे । अनुपातनिमित्तका हि या वाच्योत्प्रेक्षा^६ तस्याम् इवाद्यनुपादान-बलादेवोत्प्रेक्षणप्रतीतिः । इह पुनरिवा^७द्यनुपादानवन्ध्याया^८ प्रतीयमानाया निमित्त^९ बलादेवेति निमित्तोपादाननियमः । स्वरूपोत्प्रेक्षणमपि न संभवतीत्याह—प्रायश्चे^{१०}त्यादि । प्रायोप्रहणात् पर्यायोत्तनयेन^{११} स्वरूपस्य क्वचित्संभनदप्युत्प्रेक्षण गम्यस्यापि भङ्गघन्तराभि^{१२}धानात् निरूपणार्हमिति द्योतितम् । प्रतीयमाना^{१३} निगमयति—तदेव^{१४}मिति । यथासंभव संभव^{१५}भनतिक्रम्य ।

तथा हि प्रतीयमानोत्प्रेक्षा तावत् वा^{१६}च्योत्प्रेक्षाप्रकृतिका । वाच्योत्प्रेक्षा^{१७}पणवति-योहिष्टा । यथा जानिगुगत्रियाद्रव्याणाम्^{१८}उत्प्रेक्ष्यत्वेन चतस्र उत्प्रेक्षा । आतय^{१९}प्रतिस्वचतुर्विंशतिधा प्रथमे । अथवा जात्युत्प्रेक्षा तावत् भावा^{२०}भावाभिमानरूपतया^{२१}द्विधा । द्विविधा^{२२}ऽपि गुणनिमित्तिका, क्रियानिमित्तिका च । इत्थं^{२३}चतुर्धा । साचो^{२४}पात-निमित्तानुपातनिमित्ता चेत्यष्टधा । अष्टविधाऽपि हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षा^{२५}रूपतया त्रिविधा इति चतुर्विंशतिप्रकारा । अनेनैव नयेनान्यदप्युत्प्रेक्षा^{२६}त्रय प्रत्येकं चतुर्विंशतिधा

1. A C गमयति— एषा परीक्ष 2 D वात नानाः 3 D हावनीया । 4 A. C. F आदि निमि 5 All mss निपातानु 6 A C इवाद्यन्यतोपा F इवाद्यनुपादान 7 D अन्यन्वामागे हि न 8 Except F all read नि.मित्तिका 9 Except F all read प्रेक्षा इह पुनः 10 A. C. D E. H I उपादान 11 A's alt दासबलादेव 12 C. निमित्त 13 A C चित्तेत्या A's alt. D E. पत्तेत्या 14 A C. न कचि 15 A C E F अन्तरतोऽपि 16 A's alt. C मानं 17 A. C. D. E तदेतदिति F. तेवेदमित्यादि 18 C घनमति 19 C. शक्यो 20 D E तु य 21 A C प्रेक्ष्यतया F. प्रेक्ष्यत्वेन 22 C. इति प्रति 23 D बाया 24 D omits भावा 25 Omitted in D 26 A C F द्विधा 27 A C. सा चतु 28 D इत्थं चो 29 A C प्रेक्ष्यतया 30. D प्रेक्षाध्वं ।

श्रयापि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुका कचिद् दृश्यते । कचित्पदार्थान्वयवेलायां सादृश्याभिधानादुपक्रान्ताप्युपमा वाक्यार्थतात्पर्यसामर्थ्यादिभिमनृतव्यापारोपा-
रोहक्रमेणोत्प्रेक्षायां पर्यवस्यति । कचिच्छलादिशब्दप्रयोगे सापह्नवोत्प्रेक्षा

मन्तव्यम् । तथा च^१ प्रत्येकं त्रिस्कन्धिका एता हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षाएतया^२ स्कन्धत्रयमपि
प्रतिस्वमष्टविधम् । तथा हि उपात्तगुणनिमित्ता^३ भावाभिमानरूपिणी^४ हेतुजात्युत्प्रेक्षा^५ ।
संवानुपात्तगुणनिमित्ता । तथोपात्तक्रियानिमित्ता, संवानुपात्तक्रियानिमित्ता चेति भावा-
भिमानरूपतया चतुर्धा । एवमभावाभिमानरूपतया चतुर्थेति हेतुत्प्रेक्षास्कन्धोऽष्टविधः^६ ।
अनर्थवरोत्या स्वरूपोत्प्रेक्षास्कन्धः 'फलोत्प्रेक्षास्कन्धश्च प्रतिस्वमष्टविधेति^७ 'जात्यु-
त्प्रेक्षा^८ त्रिस्कन्धतया चतुर्विंशतिधा ।

एवं गुणक्रियाद्रव्योत्प्रेक्षा^९ऽपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिधा विज्ञेया^{१०} । तत्र द्वयो-
त्प्रेक्षायां हेतुफलोत्प्रेक्षापाते^{११} षोडशकहानिः^{१२} । अतः स्थूलदृष्ट्या तावद्^{१३} प्रतीतिविज्ञा-
याच्या^{१४} । प्रतीयमानायां^{१५} तु^{१६} मनुपात्तनिमित्ताया^{१७} निरवशेषं^{१८} पाते अष्टचत्वारि-
शद्वानिः । उपात्तनिमित्तायां च स्वरूपो^{१९}त्प्रेक्षा^{२०}पाते षोडश^{२१}कहानिः । अतो द्वाविंश-
द्भेदाः प्रतीयमाना मन्तव्याः ।

उभयरूपाया^{२२}मपि अस्य वैचित्र्यान्तरायाह—एषा चेत्यादि । अर्थाश्रया^{२३}ऽपि
अर्थान्कारोऽपीत्यर्थः । धर्मो^{२४} गुणक्रियात्मको^{२५} विषयो यस्य सः । श्लिष्टशब्दः कश्चिदे-
तुर्मवत्यस्याः । उत्प्रेक्षा हर्षालङ्कारः । श्लेषः पुनरुभयालङ्कारोऽलङ्कारान्तरावापकश्च ।
तथाऽपि धर्मविषये श्लिष्टशब्द^{२६}हेतुका संभवत्येषा न^{२७}वाच्यते, न चो^{२८}भयालङ्कारप्राप्ति-
रिति यावत् । यथेत्वं श्लेषमुत्प्रेक्षाङ्गं तथोपमा^{२९}ऽपि अङ्गमस्याः भवतीत्याह—क^{३०}चि-
त्पदार्थान्वयेत्यादि । पदार्थसमन्वयदशायां^{३१} उपमा^{३२}युपक्रमः । तथोप^{३३}क्रान्ताऽप्युपमा^{३४}
वाक्यार्थतात्पर्यपर्याप्तोच्चनमहिम्ना । अभिमनू^{३५}स्संभावयितुं^{३६}व्या^{३७}पारो^{३८}ऽपारोहक्रमेण

1. Omitted in A. C. 2. A's alt. स्कन्धि C. त्रिस्मन्धि 3. E. कण-
रूपतया 4. D. ताति भावा 5. C. रूपण F. रूपिर्माहेतु 6 F. प्रेक्षा रूपतया स्कन्ध-
रूपमपि । देव 7. A. C. अन्ये च 8. A. स्कन्धे 9. A. C. F. विषय 10. D.
भावेति 11. C. विषयेति 12. A's alt. तादृश्या F. दृष्ट्या C. तस्योत्प्रेक्षा 13. A.
C. E. F. H. I. प्रेक्षाश्च 14. A. प्रेक्षामा C. प्रेक्षा " " " प्रये 15. D. E.
ज्ञयाः 16. A. C. पाते स्थूल D. पाते अतः षोड 17. D. निः तद्वतीति 18. A.
षोडशकहानिः तथा अ F. च षोडशकहानिः तदर्था 19. D. प्राच्या 20. D. माना
21. A. C. F. न अतु 22. A. C. या निपाते 23. D. ज्ञेया 24. All except
D read. त्रिस्व 25. E. प्रेक्षणपाते 26. D omits च 27. D. चाऽपि 28. A.
C. F. आश्रयोऽपि 29. A. C. धर्मो 30. A. D. F. आश्रया 31. C. पदार्थहेतु 32.
A. C. E. F. H. I. न च 33. A. C. F. न नृम 34. D. उपमाहि 35. D.
तस्मिन्वद 36. A. C. उपमयो A's alt. उपमाया F. उपमोष 37. A's alt.
क्रान्ता C. धमाहा 38. D. उपमाय 39. D. मन् 40. D. भावयितुं 41.
C. D. व्यापारोऽङ्गधर्म 42. A. उपरोह ।

भवति । अतश्चोक्तवक्ष्यमाणप्रकारवैचित्र्येणानन्त्यमस्याः । सांप्रतं त्वयं दिङ्मात्रेणोदाह्रियते । तत्र जात्युत्प्रेक्षा यथा—

स वः पायादिन्दुनं वविसलताकोटिकुटिलः

स्मरारेयो भूर्ध्न ज्वलनकपिशे भाति निहितः ।

स्वन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा

कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्गुर इव ॥

अत्राङ्गुरशब्दस्य जातिशब्दत्वाज्जातिरुत्प्रेक्ष्यते ।

क्रियोत्प्रेक्षा यथा—

सिम्पत्तोव तमोऽङ्गानि वर्धतीवाञ्जनं नभः ।

अत्र लेपनवर्धनक्रिये तमोनभोगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । उत्तरे त्वध

सभावनाव्यापारस्य प्रतीतिविश्रान्त्यन्त उपर्युपरि प्रसर^१परिपाटया उत्प्रेक्षाया पर्यवस्यति । अथ अपह्नुतिप्रस्तावः^२ । उत्प्रेक्षाङ्गत्वेन^३ यदपह्नुतिः^४ प्रतिज्ञाता, तस्या अयमवसर इत्यभिप्रायेणाह—कश्चिच्छलादि^५ इत्यादि । इत्यथे प्रकाराः उक्ताः, ये च^६ वक्ष्यन्ते तेषां वैचित्र्यादस्या इयत्तव नास्तीत्याह—अतश्चोक्तवक्ष्यमाणेत्यादि ।

ननु यद्यानन्त्य कथमुदाहरणतो दर्शयिष्यते^७ इत्यत आह—साम्प्रतं^८ त्वित्यादि । दिङ्मात्रेणेत्यादि । यथा दिङ्मात्रेणोदाहृता अपि न्यायतः^९ स्वाकल्पेन जातु^{१०} शक्यते^{११}, तथेति यावत् । उद्देशक्रममाविश्रिकीर्षुराह—तत्र जात्युत्प्रेक्षा यथेति ।

स वः पायादिति । कुटिलत्वलक्षणो गुणो निमित्तम् । अङ्गुरशब्दो जातिवचनः । अत उपान्तगुणनिमित्तिका भावाभिमानरूपिणी जात्युत्प्रेक्षेयम् । तत्र यद्यपि स्वरूप-मुत्प्रेक्ष्यते न तु हेतु^{१२} कले, अथाप्युद्देशक्रमविरोधात्सोऽतो नोदा^{१३} जिही^{१४} र्पित^{१५} । एवमुदा-हरणमुदाहृतंभ्यां^{१६} विज्ञेयासां स्वयमनुभव्येया । क्रमस्याविवक्षणात्^{१७} नास्माभि प्रतिस्व प्रतन्यन्ते^{१८} । अत्र जात्युत्प्रेक्षात्वं विविच्य दर्शयति—अत्राङ्गुरेत्यादि^{१९} ।

अथ क्रियोत्प्रेक्षा—सिम्पत्तोवेत्यादि । क्रियोत्प्रेक्षात्वं विवेचयति—अत्र लेपने-त्यादि । न च मन्तव्यं^{२०} वर्णणस्य नभ कर्तुं^{२१} कत्वात् न तमोगतत्वं^{२२} मिति । नभसोऽपि तमसा^{२३} अधिष्ठितस्यैव वर्णणकर्तुं^{२४} कत्वसमवादानेन परस्परमाताया अपि सम्भावनाया

1. D. श्रान्तमुप 2. A's alt. F. प्रतिभाष E. प्रसरण । 3. A. C. प्रस्तावा-
दुत्प्रे D. E. प्रस्ताव 4. D. omits न । 5. D. अपह्नुति 6. Except E all
read छलादित्या 7. D. प्रिये 8. D. omits. च 9. D. विष्यत 10. D. प्रतमित्या 11.
D. न्यायताः 12. D. न शक्य 13. C. शक्यन्ते 14. A. C. E. निमित्त 15. D. हतेतु
क 16. A's alt. C. नोज्जिही । 17. F. हीर्षतः C. हीर्षितम् । 18. A's alt. C
भाष 19. A. C. F. हि जेया 20. D. अविवक्षया 21. A. C. F. प्रतन्यते । 22. D
इत्यादि । क्रियोत्प्रेक्षात्वं 23. D नर्पण 24. A. C. F. omit क 25. A's alt. C
omit त्व 26. A. C. तमोऽधि D. तमोऽधि 27. A's alt. omits क ।

“असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता” ॥ इत्यत्रोपमैव, नोत्प्रेक्षा । गुणोत्प्रेक्षा यथा—

संया स्थली यत्र विचिन्त्यता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥

अत्र दुःखं गुणः । द्रव्योत्प्रेक्षा यथा—

पातालमेतन्नयनोत्सवेन विलोक्य शून्यं मृगताञ्छनेन ।

इहाङ्गनाभिः स्वमुखच्छलेन कृताम्बरे चन्द्रमयीव सृष्टिः ॥

अत्र चन्द्रस्यैकत्वाद् द्रव्यत्वम् । एतानि भाषाभिमाने उदाहरणानि ।

अभावाभिमाने यथा—

कपोलफलकावस्याः कष्टं सूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविधान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥

उत्प्रेक्षात्व द्योतितम्¹ । ननूत्तरार्धानुदाहरणं को हेतुरित्यत आह—उत्तरेष्वित्यादि । उप-
मैव नोत्प्रेक्षेति । अत्रैतदुपलक्ष्यम्—उपमानाशब्दचेल्लोकतः सिद्धस्तदोपमैव द्वयोस्सिद्धत्वा-
दिवशब्द साधर्म्यद्योतकः । ²यदा तु कविकल्पितः तदोत्प्रेक्षैव । उपमानस्य ³लोकतो
⁴असंभवादिवशब्द संभावना द्योतयति यतः । अत्रावान्तरश्लोकी—

यदायमुपमानाशो लोकतस्सिद्धिर्भृच्छति ।

तदोपमैव येनेव⁵शब्द साधर्म्यसूचकः¹¹ ॥

यदा पुनरयं लोकादसिद्धः¹² कविकल्पितः¹³ ।

तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दस्मभावनापरः¹⁴ ॥ इति ॥

अथ गुणो¹⁵त्प्रेक्षा—संया¹⁶स्थलीति¹⁷ । इयं ¹⁸प्रतिष्ठमानस्य दाशरथेः मीता
प्रत्युक्तिः¹⁹ । गुणोत्प्रेक्ष²⁰त्वं दर्शयति²¹—दुःख²² गुण इति ।

अथ द्रव्योत्प्रेक्षा—पातालमेतदिति । द्रव्यत्व दर्शयति—चन्द्रस्येत्यादि । उदा-
हरणचतुष्टयेऽपि अनुगत विशेषम् उदाटयति—एतानि²³ भावाभिमान इत्यादि ।

अथाभावाभिमाने—कपोलफलकाविति । कष्ट²⁴ कृच्छ्रात् । तथाविधाविति ।
त्वानुभवंकसमधिगम्यो रमणीया²⁵निशयो द्योत्यते । क्षामतागमनं नंसगिकम् । परस्पर²⁶-
दर्शनाभावो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते²⁷ । ²⁸अत एवाभावाभिमानरूपना । नदेतद्दर्शयति—अत्राप-

1 D द्योतितः 2 D अत्रेति । तद् 3 C. तदेव उप 4 D. F. यतः य 5.
D. लोकतोस्स 6. E. सर्वभा 7. F. यदासावुप 8 D यदुप 9. D मिद 10. D.
एनेव 11. D. सूचकं 12. D. सिद्ध 13. D. कल्पितं 14. D. परं 15. D उत्प्रे 16.
A. C. पृष्ठा 17. F. repeats इति 18. A's alt. C D. E. प्रतिप्रतिष्ठ 19.
D. उक्तिः 20. A. F. प्रेक्षां सन्दर्श 21. D. दर्शयति । एते भाषा 22. A. C.
दुःख 23. A C. F. एते 24. D कथं 25. D. रमणीयानि 26. D परा 27.
प्रेक्ष्यन्ते 28. All except E omit अ ।

अजापश्यन्ताविति क्रियाया अभावाभिमानः । एवं जात्यादावप्युक्तम् ।
गुणस्य निमित्तत्वं यथा—“नवबिसलताकोटिकुटिलः” इत्यत्रोदाहृते कुटिल-
त्वस्य । क्रियाया यथा—“ईदृक्षां क्षामतां गतो” इत्यत्र क्षामतागमनस्य । एते
निमित्तोपादानस्योदाहरणम् । अनुपादाने “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि” इत्याद्युदा-
हरणम् । हेतुत्प्रेक्षा यथा—“विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्” इत्यादौ ।
स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

कुबेरजुष्टां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घय ।

श्यन्ताविति^१त्यादि^२ । न्यायस्य सुज्ञानत्वात् । स्थालीपुलाकन्यायेनोदाहरणमात्रमिति न
अनुक्तमदोषः दाकू^३नीयः । क्रमा^४पेक्षया तु जात्याद्युत्प्रेक्षापुरस्कारेणोदाहृतं^५व्यम् ।
‘तदेतदमित्यन्वायाह—एव जात्यादावप्युक्तमिति । इत्यजात्यादि^६वतुष्कम्^७अभावा-
भिमानरूपतयोदाहृतम् ।

अथ भेदाष्टकस्य गुणक्रियानिमित्तोदाहृतं^८व्या । तत्र गुणनिमित्तकत्वेनोदाजि-
हीर्षुराह—नवबिसलतेत्यादि । तद्विवेचितं^९वरम्^{१०} । एव गुणनिमित्तकत्वं क्रिया-
द्युत्प्रेक्षात्रये स्फुटतरत्वादुदाहरणनिरपेक्षं^{११}मि^{१२}त्यभिपन्नाय क्रियानिमित्तं^{१३}कत्वेनोदा-
हरति—“ईदृक्षामित्यादि^{१४} । क्षामता^{१५}गमनलक्षणक्रिया^{१६}ह्यदर्शनीत्युत्प्रेक्षाया निमित्तम्^{१७} ।
इयता पोहताकमुदाहृतं मन्तव्यम् । अथ निमित्तोपादानानुपादानाभ्यां चोदशकरय यद्द्वै-
विध्यं प्रतिपातं तत्र निमित्तोपादानस्य समनन्तरो^{१८}दाहरणान्वेबांदाहरणत्वेन दर्शयति—
एते निमित्तेत्यादि । कुटिलत्व^{१९}क्षामतागमन^{२०}योः पादानादनुपादानमप्युदाहृतेष्वेव दर्श-
यति लिपतीवेत्यादि । अत्र^{२१}लेपनादित्वेन सभावने व्या^{२२}पनादि निमित्तं नोपातम् ।
इयता द्वात्रिंशद्भेदा उदाहृताः ।

अथ द्वात्रिंशद्भेदेषु फलस्वरूपात्मकतया त्रयोदाहृतं^{२३}व्या । तत्र हेतुरूपं^{२४}तयोदा-
हरति—विश्लेषदुःखादिवेत्यादि । अत्र दुःखगुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः^{२५} । इत्यजातित्रये
हेतुत्वेनावगन्तव्ये ।^{२६}द्व्योत्प्रेक्षाया^{२७}तदभावात् तन्निबन्धनम् अष्टकं पातनीयम् । अथ
स्वरूपतयोदाहरति—कुबेरजुष्टामित्यादि ।^{२८}जुष्टा मेविताम्^{२९} । कुबेरजुष्टा दि^{३०}गुदीची,

1 C स्तावित्यादि 2 D E आदिना 3 E. नाय 4 D य कर्मा 5.
D क्रमा 6 All except E जात्युत्प्रेक्षा 7. A. C. F. इतं^८व्य, 8 A. C. यदे
9. A C आदावुक्तं D. आदावप्यु 10. D. आदि सदिरेषित 11. Except
F. all omit अः 12 D पर 13 E इति । य 14 D पेक्षाय मि 15. E.
omits इति 16 All except D omit क 17. A दृक्षा 18. D आदि । द्विविध्य
19 A's alt. C भजन 20 A. त्रियास्य 21 C. चये ना 22. Except E all
read. रोदाहरणत्वेन द 23. D omits त्व 24 A's alt. C. समनादानादनु 25.
A's alt. C. व्यपना 26. A's alt. C. लेपनादि 27. A हेतु [य]—त्व (त्य) रूप
फलाम् C. हेतु पक्षम् 28. D तदोदा 29 D प्रेक्षितं 30 D. तद्वद्व्यो E. अत्र
31. A C. क्षामताया A's alt. D. F. तदन्तर्भावात् 32 D E. जुष्टा 33. D. E.
सेविता । 34 A. C. F omit दिक् ।

दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन च्यलीकनिःश्वासमिवोत्सर्ज ॥

फलोत्प्रेक्षा यथा—

चोलस्य यद्भूतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।

अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन्द्रपुमिवाक्षराणि ॥

एवं वाच्योत्प्रेक्षाया उदाहरणदिग्दत्ता । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा—

‘महिलासंहस्रभरिणं तुह हिमं सुहृदम् ! सा अमाग्रन्ती ।

विग्रहं अण्णग्रन्मा अङ्गं तण्णुअंवि तण्णुएइ ॥ इति ।

‘अमा अग्रन्ती’ इत्यत्रावर्तमानेवेति तनूकरणहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् । एवं भेदान्तरेणैवपि ज्ञेयम् । श्लिष्टशब्दहेतुका यथा—

सा प्रतिनायिकात्वेनानुसन्धीयते । समय एक^१दत्तुविशेषः । अन्यदा^२स्वनन्यत्र गमनलक्षणः सकेतः । दक्षिणस्यां दिशि^३ नायिकात्वमनुसन्धीयते । व्यलीकम् अपराध^४ । अग्र^५ निश्वासस्य स्वरूपमेवोत्प्रेक्ष्यं, न तु हेतुः फलं वा । इत्थं गुणोत्प्रेक्षादित्रये स्वरूपात्मकत्वं ज्ञेयम् ।

अथ फलोत्प्रेक्षा—चोलस्येत्यादि । अत्र दर्शनक्रिया^६ विपाटनफलत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । इत्थं जातिगुणयोरपि फलत्वमनुसन्धीयम् । द्रव्योत्प्रेक्षायां हेतुफलासम्भवात् तन्निबन्धन षोडशकं पातनीयम् । इत्थं^७मशीतिविधाऽपि वाच्योत्प्रेक्षा साकल्येनो^८दाहृतकल्पं^९ । तदेतन्निगमयन्नाह—एवं वाच्योत्प्रेक्षाया^{१०} इत्यादि^{११} ।

अथ प्रतीयमाना परिपाटयोदाह्रियते—महिलासह^{१२}स्तेत्या^{१३}दिना ।

महिलासहस्रभरिते^{१४} तव^{१५}हृदये^{१६}सुभग ! सा अमाग्रन्ती ।

^{१७}दिव^{१८}समनन्यकर्मा^{१९} अङ्गं^{२०} तन्वपि^{२१} तनयपति^{२२} ॥

दिवसमित्य^{२३}त्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रतीयमानामुत्प्रेक्षामुदाटयति—अमा (अ^{२४}) न्तीत्यत्रेत्यादिना । न्याय^{२५}स्य^{२६}ज्ञानत्वात् विस्तर^{२७}भीरु^{२८}राह—एवं भेदान्तरेणैवपि । अर्थाश्रयाऽपि धर्मविषये श्लिष्ट^{२९}शब्दहेतुका संभवतीति योद्दिष्टा तामुदाहरति—

1. C. एकः दत्तु D. दत्तु E. दत्त 2. A. C. F. अन्यत्र 3. C. दिशिः, 4. C. रागं 5. D. E. हि 6. D. क्रियापि पाट A. C. F. या हि पाट 7. D. प्रेक्षाया 8. A. C. F. ग्राह्यं वा वाच्यो D. अपीति वाच्यो 9. C. नोवेत्तादा 10. A. C. F. कल्या भवति । 11. All except E omit या 12. Omitted in D. E. 13. गहस्ते 14. D. इत्यादि । 15. A. भरितेति च ह 16. Omitted in C. 17. C. ते सु A's alt. हृदयेन्त 18. A's alt. दिश्यमन 19. C. दिवमत्र न्यकर्मा 20. D. कर्म 21. C. अङ्ग 22. Omitted in A's alt. C. 23. A's alt. हान C. हन 24. D. omits इति । 25. All mss. omit अ. 26. C. न्यायस्य 27. D. E. इह 28. C. संज्ञानत्वा वि 29. D. विस्तर 30. A. C. भीरुत्वाद् 31. D. श्लिष्टहेतु ।

अनन्यसामान्यतया प्रसिद्धस्त्यागीति गीतो जगतीतले य ।

अमूदहपूर्विकया गतानामतीव भूमि स्मरमार्गणानाम् ॥

अत्र धर्मविषये मार्गणशब्द श्लिष्ट । उपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा—

कस्तूरीतिलकन्ति भालफलके, देव्या मुखाम्भोरुहे
रोलम्बन्ति, तमालवालमुकुलोत्तसन्ति मौलावपि ।

या कर्णे विकचोत्पलन्ति, कुचयोरङ्कु च कालागुरु-
स्थासन्ति पथयन्तु तास्तव शिव श्रीकण्ठकण्ठत्विव ॥

अत्र यद्यपि “सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्तिबित्येके” इत्युपमानात् क्तिबि-
धावामुखे उपमा प्रतीति, तथाप्युपमानस्य प्रकृते सभावोचित्यात्सभावनोत्थाने
उत्प्रेक्षाया पर्यवसानम् । यथा वा विरहवर्णने “केयूरायितमङ्गदं” इत्यादौ ।

श्लिष्टशब्देत्यादि¹ । अनन्येति । प्रसिद्धस्त्यागीति शानप्रकार² । मार्गणाश्वरा याच
काश्च । लक्ष्ययोजनायाह—अत्र धर्मविषय इति । मार्गणविषयीभावो धर्म सभाव-
नाश एव प्रतीतिविधान्ते श्लेषो³ नोत्प्रेक्षावाचक⁴ । कस्तूरीति । रोलम्बा⁵
भृङ्गा । अङ्कु⁶ पयन्त⁷ । स्थासक⁸ अचिका⁹ । उपमोपक्रमतामुपपादयति—अत्र¹⁰
यद्यपीत्यादि । सर्वप्रातिपदिकेभ्य उपमानार्थे¹¹ क्तिप् इत्येवे आचार्या इति सूत्रार्थ¹² ।
अत्र क्तिपो माहात्म्या¹³ दुपमाप्रतीताऽपि¹⁴ सभावनाया पयवस्यतीति । कण्ठत्विया तिल
कादिरूपत्वनियमासिद्ध तिलकादिरूपताऽपि¹⁵ कदाचित्स्यादुपमानाशे सभावनाप्राणत्व
मेव ननु वास्तवत्वम् । अत उत्प्रेक्षाया पर्यवसानम् । तदिदमभिसन्धायाह—तथाऽप्युप
मानस्येत्यादि¹⁶ । उपमानस्य तिलकादे प्रकृते कण्ठविडरूपे¹⁷ सभावोचित्यात् सभावन
मात्रस्योचितत्वात् । सभावनस्योत्थाने उत्प्रेक्षणस्योदयात्¹⁸ । अथोपमायकप्रत्ययान्तर-
प्रयोगेऽपि उपमोपक्रमत्व¹⁹ दशयितुमाह—यथा वेत्यादि²⁰ ।

केयूरायितमित्यत्रापि हि²¹ क्यडो²² माहात्म्यादुपमा प्रतीतिरङ्गदादे²³ । केयूरादि
वदाचरणे²⁴ नियमाभावात् तथात्वसभावनायाम् उत्प्रेक्षेव पयवस्यति । अथोपमानाशस्य
वस्तुनोऽसिद्धस्य कविकल्पनायातत्वे सर्वोपमा (प्रतिपादक²⁵) शब्दमाहात्म्यादामुख
प्रतीताऽप्युत्प्रेक्षात्वेन पयवस्यतीत्यभिसन्धायाह—एथा²⁶ वेत्यादि । अप्रपञ्चने हेतुमाह—
इह त्विति ।

1 A C D F H I यादि । प्र 2 D सिद्धस्त्या 3 A F ति गीति
गान 4 A C F धनुर्वि 5 C यन्त । 6 D श्लेषा 7 A C साधक , 8 A C
रोलम्बो 9 D अक 10 D पर्युत । 11 C स्थासत्त्व E omits क 12 C चर्चिका
13 Omitted in A C F 14 E F अर्थेभ्य 15 E अर्थ्या । 16 A F
माहात्म्य 17 A C प्रतीतावपि 18 A C omit अपि 19 F इति 20 A C
F रूप 21 D E उदये 22 C क्रम द 23 C चेयादि D त्वेया 24 C पिकर्म हि
हास्य D एक्यन्दो 25 A क्यन्दो 26 A C अङ्गादे A's alt F अङ्गलीयकादे
27 A C आभरणे । 28 All mss read प्रातिपदिक 29 A F एष

एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्तिके साहित्यमीमांसाया च तेषु तेषु प्रदेशेषुदाहृता इह तु ग्रन्थविस्तरभयात् प्रपञ्चिता । सापह्न-
वोत्प्रेक्षा यथा—

गतासु तोर तिमिघट्टनेन ससभ्रम पौरविलासिन्यु ।

यत्रोल्लसत्फेनततिच्छलेन मुक्तादृहासेव विभाति सिप्रा ॥

अत्रेशब्दमाहात्म्यात्सभावन छलशब्दप्रयोगाच्चापह्नवोऽवगम्यते ।
एवं छलादिशब्दप्रयोगेऽपि ज्ञेयम् । “अपर इव पाकशासन” इत्यावावपर-
शब्दाप्रयोगे तूपमेवेयम् । तत्प्रयोगे तु प्रकृतस्य राज्ञः पाकशासनत्वप्रतीतावध्यव-
सायसम्भवादिवशब्देन च तस्य साध्यत्वप्रतीतेरुत्प्रेक्षवेयम् । इयं शब्दाप्रयोगे
सिद्धत्वादध्यवसायस्यातिशयोक्तिः । इवापरशब्दयोरप्रयोगे तु रूपकम् ।
तदेव प्रकारवैचित्र्येणावस्थितायामुत्प्रेक्षाया, हेतुत्प्रेक्षाया यस्य प्रकृतसबन्धिनी

गतासु तोरमिति । ‘सभ्रमा’ गति फेनोल्लासहेतुः । अत्रेशब्दाददृहासस्य सभा
व्यता । यत् व्यक्तियेककृदोद्दिष्टं विषये मन्यते—“छलादिशब्दैरेव प्रकृता”^१यस्या
सत्त्वप्रतीते छलादिशब्दा पुनरुक्ता इति तन्^२ भन्वम् । न खल्वोद्दिष्टं विषये छलादि
शब्दा^३प्रयोगेऽपि प्रकृतार्थस्यासत्यता गम्यते । अपि तु उत्प्रेक्षा^४ प्रति हेतुभाव एव । यथा
अत्रैव^५ ‘फेनपरपराभि रिति पाठे । अतस्सापह्नव^६त्वलक्षणमुत्प्रेक्षावैचित्र्य^७ छलादि
प्रयोगैकशरणम्^{१०} । तदेतदभिसन्ध्यायाह—अत्रेशब्देत्यादि ।

अयोरप्रेक्षाया एव प्रपञ्चनार्थं तत्तदलङ्कारबीजभूत^{११}तत्त्वदावापोद्धा^{१२}राम्याम्
अलङ्कारवैचित्र्यमाविर्भवतीति व्युत्पादयति—अपर इवेत्यादिना । अपरशब्दाप्रयोगे^{१३}ऽपि
पाकशासनं सिद्धतया प्रतीयत इत्युपमैव । तत्प्रयोगे तु प्रकृतो राज्ञेय अपरपाकशासन
त्वेनाध्यवसायते । इयं शब्दासाध्यवसानस्य साध्यतेषु प्रेक्षैव । इव^{१४}शब्दापोहे त्वपरपाक-
शासनत्व सिद्धतया प्रतीयत इत्यतिशयोक्तिः । इवापरशब्दयो द्वयो^{१५}रप्यपोहे रूपकभेद-
प्राधान्यप्रतीतेः । इत्य^{१६} नानावैचित्र्यनिर्भरायामस्या कुत्रचिदक्षे^{१७} नियमेन बाधयता,
कुत्र^{१८}चित्^{१९} कामचार इति व्युत्पिपादयिपुर्हंतुत्प्रेक्षा तावत् व्युत्पादयति—तदेवप्रकारे
त्यादिना । प्रकृतसबन्धिन उपमेयसबन्धिन । यस्य धर्मस्य हेतुत्प्रेक्षयते, स धर्मोऽऽत्र^{२०}
मायवशात् अनेदोपकरणवशात् अभिस उत्प्रेक्षानिमित्तमा^{२१}श्रीयते “नियमेन”^{२२}भाव्यो

1 A's alt C D E F H I सविभ्र 2 D E अम 3 A C F
कृतस्य 4 Omitted in D 5 E F शब्दस्याप 6 C D प्रेक्षाया 7 A F
तत्रैव 8 A C द्वाच्छल पत्रमुळे 9 A C F चिन्त्यात् 10 C 'शरणा' 11 A's alt
C. तत्त्व भावा वाप्या 12 D उत्तारमल 13 D इति E हि 14 Omitted in A
C F 15 A C omit द्वयो 16 A C F इत्य वैचि 17 A C F चिद्रेदा
18 A's alt कचित् 19 All except E omit तु 20 D. वासवया 21 C
आश्रयते 22 D E. ते उपमानधर्मेष म्भेद त्यागेनैव उल्लेजाहेतुतया आश्रयते ।
निय 23 D E. H I चवाच्यो

धर्मस्य हेतुस्तरेष्यते, स धर्मोऽप्यवसायवशादभिन्न उत्प्रेक्षायां निमित्तत्वेनाधी-
यते । स च वाच्य एव नियमेन भवति । अन्यथा कं प्रति हेतुः स्यात् । यथा—
“अपश्यन्त्याविचान्योन्यम्” इत्यादौ । अत्र कपोत्तयोः प्रकृतयोः संबन्धित्वेनो-
पात्तस्य क्षामतागमनस्य हेतुरदर्शनमुत्प्रेक्षितम् । हेतुफलं च क्षामतागमनं तत्र
निमित्तम् । एवं “अदृश्यत त्यञ्जरणारविन्दविशेषपदुःखादिव बद्धमौनम्” ।
इत्यत्र नूपुरगतस्य मौनित्वस्य यो हेतुर्बुद्धित्वं तदुत्प्रेक्षणे मौनित्वमेव निमित्तं
ज्ञेयम् । एवं सर्वत्र ।

स्वरूपोत्प्रेक्षायां यत्र धर्मो धर्मन्तरगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते सत्रापि निमित्त-

भवति । अस्त्योपमानधर्मण सहामेदाश्रयण वाच्यत्व वेति¹ नियमद्वयमनुसन्धेयम् ।
यदेव न स्यात् तदोत्प्रेक्षमाणो हेतुरभित्तिकमेव चित्तं स्यादित्याह—अन्यथा कं प्रतीति ।
तामिमां ध्ययस्यामुदाहरणतो हृदय एवमपि—यथा अपश्यन्तावित्यादिना । अत्र
कपोलौ प्रकृतौ तत्तत्तन्धौ धर्मः क्षामता चित्तहेतुत्वेन दर्शनमुत्प्रेक्षितम् । तदुत्प्रेक्षणे च न
केवला कपोलक्षामता निमित्तम्, अपि तु लोके परस्परमदृष्टोर्वा क्षामता² तदभिन्नत्वेना-
ध्यवसिता सैव चोत्प्रेक्षिता दर्शनतदागुस्य हेतोः फलम् । तद्विषयमित्याद्याह—
अत्र कपोलयोदित्यादि । तच्च³ मिश्रयति फलदत्तायाम् अर्भेदेनाध्यवसीयत⁴ इत्यर्थः ।
अदर्शनं प्रत्य⁵ प्रकृतं हि क्षामता फलं, तत्र निमित्तं हेतुत्प्रेक्षणे प्रयोजकम्⁶ । परस्पर-
मदृ⁷ द्रोर्वाक्षामतागमनं तेन सहामेदेनाध्यवसितमित्यर्थः । इवमभावाभिमान⁸ रूपक्रिया-
वशात् हेतुत्प्रेक्षा । एव भावाभिमानरूपलक्षणहेतुत्प्रेक्षायांमपि न्यायसम्मान⁹ इत्याह—
एवम¹⁰ हृदयतेत्यादिना । यत्रापि हि नूपुरगतमौनित्वस्य हेतुत्वेन दुःखमुत्प्रेक्षितम् । तदु-
त्प्रेक्षणे च मौनिकदुःखमौनित्वाभेदेनाध्यवसित¹¹ नूपुरमौनित्वमेव निमित्तं¹² दुःखोत्प्रेक्षणे-
फलं च । इयं प्रक्रिया सर्वत्रैव हेतुत्प्रेक्षायामेव रूपेत्याह—एवं सर्वत्रेति ।

यत्र स्वरूपोत्प्रेक्षाया¹³ क्वचिद्धर्मो धर्मन्तरगतत्वेनाध्यवसीयते । क्वचित्तु¹⁴ धर्मं
एव धर्मन्तरगतत्वेन । तत्रोभयत्रापि निमित्ताद्यः वदाविद्याभ्यो भवति । वदाचित्तु नेति¹⁵
विवेचयितुमारभते—स्वरूपोत्प्रेक्षायां यत्र धर्मोऽप्यदिना¹⁶ स यः वायादित्यादि । अत्रेन्दु¹⁷-
बन्धनपातातुरयोः साधर्म्यस्यासिद्धत्वात् । कुटिलस्य¹⁸ तदागम्य¹⁹ गन्देनोपादानम्²⁰

1. D. E चेति । 2 F इत्यतः 3 C अवस्था 4 A's alt C अतीकरोति
D E गर्माकरोति 5 E तावित् 6 C तथै 7 C. D. E. F. H. I अदृष्टो
8 D क्षम 9. A. C. तत्त्व 10. D. E विविध 11 E ते किन्तु उपमान धर्मत्वा-
दिभिर्न 12 A. C. F कृतैः नृप क्षाम D कृतै ते मिश्राय 13 A. F योजनं
C योजन परं D कम् । इवमभावा 14 D. E. H. I यो C अदृष्ट्युक्ता 15. E
मानमत्ता 16. A. C. D. F स्म 17. A. C मेतदित्या 18 D गिल 19. C गुण
20 C. प्रेक्षायाः F प्रेक्षायां यत्र धर्मो 21. A. C omit तु 22 D E तु गन्ध
मानेति । 23 D अत्र 24. E repeats सच 25 E यत्राद्य 26. A
C दाते ।

भूतो धर्मः क्वचिन्निदिश्यते । यथा—“स वः पायादिन्दुः” इत्यादौ । अत्र कुटिलत्वं निर्विष्टमेव । “वेलेव रागसागरस्य” इत्यादौ तु संक्षोभकारित्वादि गम्यमानम् । यत्र च धर्म एव धर्मगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते तत्रापि निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वैविध्यम् । उपादाने यथा—

प्राप्याभिपेक्षमेतस्मिन्प्रतितिष्ठासति द्विषाम् ।

चकम्पे *लोप्यमानाज्ञा भयविह्वलितेव* भूः ॥

अत्र भूगतत्वेन भयविह्वलितत्वाख्यधर्मोत्प्रेक्षायां कम्पादिनिमित्तमुपात्तम् । अनुपादाने यथा—“सिम्पतीव तमोऽङ्गानि” इत्यादि । अत्र तमोगतत्वेन लेपनक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां व्यापनादिनिमित्तं गम्यमानम् । व्यापनादौ तूत्प्रेक्षाविषये निमित्तमन्यदन्वेष्ट्यं स्यात् । न च विषयस्य गम्यमानत्वं युक्तम् । तस्योत्प्रेक्षिताधारत्वेन प्रस्तुतस्याभिधातुमुचितत्वात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधु ।

“वेलेव रागसागरस्ये” एष तु संक्षोभकारितायाः प्रसिद्धत्वादनुपादानम् । अयं धर्मस्य धर्मगतत्वेनाध्यवसाने निमित्तोपादानानुपादाने दर्शयति—यत्र च धर्म एवेत्यादि । प्राप्याभिपेक्षमिति । द्विषा भूरिति समन्वयः । अत्र धर्मिणि धर्मसंभावने, निमित्तोपादाने च विवेचयति—अत्र भूगतत्वेनेत्यादि । सिम्पतीवेति । निमित्तानुपादानं विवेचयति—अत्र तमोगतेत्यादि । ननु धर्मो धर्मोत्प्रेक्षणादेचिन्त्याय व्यापने लेपनमुत्प्रेक्ष्यतामिष्यत आह*—व्यापनादौ तिष्ठति । निमित्तमन्यदन्वेष्ट्यं स्यादिति । यथा लेपनोत्प्रेक्षणे व्यापनं निमित्तत्वेन* गम्यते, न हि तया व्यापनोत्प्रेक्षणे निमित्तमन्यदवगम्यते । अतोऽनवगतस्य* नल्पनमवगतस्य परित्याग इति दोषद्वयमापतेदिति भावः । दोषान्तरमप्युक्तावयति—न च विषयस्येति । यदि व्यापनमेव उत्प्रेक्षणाविषयः न हि तस्य गम्यमानता युक्ता । तत्र हेतुः—तस्योत्प्रेक्षिताधारत्वेनेति । उत्प्रेक्षितम् उत्प्रेक्षितं, तदाधारत्वेनाभिधातु*, प्रस्तुतस्याभिधातुमेवोचितत्वाद् । अतो लेपनमेवोत्प्रेक्ष्यमिति निगमयति—तस्माद्यथोक्तमेवेति ।

1. Omitted in E. 2. A. C. D. F. H: 1 स्मारोत्प्रे 3 A's alt C, D. ततोपादानं 4. F धर्मसंभावने 5 A. repeats ननु... अनाह 6. A F. एतेषु गम्य 7. C D गतस्य परित्याग 8. C. प्रज्ञा D प्रेक्ष 9: C धारं ।

* The reading लोप्यमानाज्ञा adopted here is according to the T. S. S. edition, though unwarranted by the Sāñjivani. The N.S. edition reads लोप्यमानाज्ञाः which conveys no sense in the context. Appayya Dikṣita quotes the same verse in his Cīramimamsā (p. 92) with the reading लोप्यमानार्थः । The manuscript of the Sarvasva in Telugu (D. 12797) in the Government Oriental manuscripts library, Madras has लोप्यमानार्था while that in Malayalam in the Adyar Library (68530) has लोप्यमानाज्ञा.

फलोत्प्रेक्षाया यदेव तस्य कारणं तदेव निमित्तम् । तस्यानुपादाने कस्य तत्फलत्वेनोक्तं स्यात् । तस्मात्तत्र निमित्तस्योपादानमेव न प्रकारान्तरम् । यथा—

रयस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव बाहूनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥

अत्र परिवर्तनस्य फलस्योत्तरदिगमन कारणमेव निमित्तमुपात्तम् । तदसावुत्प्रेक्षायाः कक्ष्याविभागः प्रचुरस्थितोऽपि लक्ष्ये दुरवधारत्वादिह न प्रपञ्चितः । अस्याश्चेवादिशब्दवन्मन्येशब्दोऽपि प्रतिपादकः । किन्तुत्प्रेक्षा-

अथ फलोत्प्रेक्षाया^१ निमित्ता^२नुपादानम् असमवमित्यारभते—फलोत्प्रेक्षायामि-
त्यादि । तस्य फलस्य^३यदेव लोकस्थित्या कारणं, तदेवोत्प्रेक्षणनिमित्तम् । तच्चेष्टो^४
पादीयेत्, तदेवोत्प्रेक्ष्यमाणं फलं यस्य^५फलतयोक्तं स्यात् । अतः फलोत्प्रेक्षाया निमित्तो-
पादानं^६ नियम एव । तदिदमुदाहरणं दर्शयति—रयस्थितानामिति । अत्रोत्तरदिशस्तुर-
गो^७त्पत्तिभूमित्वात् तद्वनः^८ पुरातनतुरङ्गपरिवर्तने हेतुः । तदेवोत्प्रेक्षणनिमित्तम् ।
तदनुपादाने परिवर्तमानं उत्प्रेक्ष्यमाणं कस्य फलं स्यात् । तदिदमभिप्रेत्याह—अत्र
परिवर्तनस्येत्यादि^९ । अनेना^{१०}शीतिविधत्वेन दृष्टेषु प्रभेदेषु पुनः केषांचित् पातो^{११}
दक्षितः । तथाहि—उपात्तनिमित्ता^{१२} ये षोडशभेदास्तेषां प्रतिस्व हेतुस्वरूप^{१३}फलो-
त्प्रेक्षणरूपत्वे अष्टचत्वारिंशत् । इव्ये^{१४}हेतुफलोत्प्रेक्षा^{१५}पातेऽष्ट^{१६}वहानिरिति चत्वारिंशत् ।
अनुपात्तनिमित्तत्वे तु षोडश^{१७}के हेतुफलरूपताभावात् स्वरूपोत्प्रे^{१८}क्षारूपतयेति^{१९} षोडशैव ।
^{२०}अतः तत्पदपञ्चाशदेव प्रभेदाः । यदित्यभियमुत्प्रेक्षा प्रतिस्वरूपेक्षिकया प्रपञ्चिता । तत्र-
हनुमाह—तदसावित्यादि । कक्ष्याविभागो जातिगुणादि^{२१}रूपतया स्थितः^{२२} । प्रचुर-
स्थितोऽपि^{२३} अनाकुलन्याय^{२४}तया प्रभूतवृत्तिरपि । तदये^{२५} दुरव^{२६}धारत्वात् उत्तान^{२७}-
यिया^{२८} लक्ष्ययोजनान्तम^{२९}शक्या^{३०}धिगमत्वात् (न) प्रपञ्चित^{३१} इत्यर्थः ।

अथ मन्येप्रमुखस्य शब्दस्य सभावनाद्योतकत्वेऽपि तत्रप्रयोग^{३२}मात्रणोत्प्रेक्षा-
भ्रमो^{३३} न कार्य इति व्युत्पादयति—अस्या^{३४}श्चेत्यादि । उत्प्रेक्षासामग्र्यमात्र इति ।

1 D 'प्रेक्षा' 2. A C D F. H 1 'लोतादा' 3 C omits च
4 A C उपदी 5 A's alt C फलस्य तयोक्त 6 A C D F H I अनियम
7 D E गोतमोत्प 8 D omits तत् 9 D F वर्तनस्येत्यादि 10 A C इति
11 A's alt C असादि 12 A C F पाठभेदो 13 D निमित्तो 14 C स्वरूप
15 D इव्य 16 A's alt प्रेक्षा 17 A C omit अष्टक 18 D षोडशक 19
A F प्रेक्षा रूपतः D प्रेक्षक 20 D इतीति 21 A omits अतः 22 D गुणरूप
23 D स्थितं 24 F अपि योगमात्रेण 25 A's alt C ध्यायतस्या 26 A C
अतः 27 C इन्दुरवधारणत्वा 28, A उभा 29 C नायिका 30 Except D all
mss अन्तःशक्या 31 A's alt C शक्या विगम 32 A प्रपञ्चिता न is wanted
but is missing from all mss 33 E omits प्र 34 D भ्रमापमान कार्य
35 A. C F अस्यां च

सामग्र्यभावे मन्येशब्दप्रयोगो वितर्कमेव प्रतिपादयति । यथोदाहृतं प्राक्—
“अहं त्विदं मन्ये” इत्यादि ।

एवमध्यवसायस्य साध्यतायामुत्प्रेक्षा निर्णय सिद्धत्वेऽतिशयोक्ति
लक्षयति—

अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः ॥२२॥

अध्यवसाये अयं भवति—स्वरूपं विषयो विषयी च । विषयस्य हि

अप्रकृतगतगुणक्रियाभिः^१सम्बन्धात् अप्रकृतत्वेन प्रकृतसमावनमुत्प्रेक्षामामग्री ।
तदभावे^२ वितर्को नूनमित्यभ्यूहमात्रम् । तदिदमनुस्मारयति—“यथोदाहृतं प्रागित्यादि ।

अत्र सग्रहभूको —

गुणक्रियाभिः^३सम्बन्धात्प्रकृतेऽप्रकृतात्मना ।

समावन स्यादुत्प्रेक्षा वाच्येवाचं परान्यथा ॥

जातिक्रियागुणद्रव्योत्प्रेक्षा सा चतुर्विधा ।

भावाभावाभिमानत्वे^४ जात्यादेस्साष्टधा पुन ॥

गुणक्रियानिमित्तत्वे ज्ञेया षोडशधा^५ तथा ।

द्रव्यसत्त्व निमित्तस्योपादानादन्यथा स्थिते ॥

हेतौ स्वरूपे चोत्प्रेक्ष्ये फले^६ पण्यवति पुन ।

द्रव्यहेतुफलसामत्वात्संभवात्तद्विदा^७भ्युति^८ ॥

तथा प्रतीय^९मानाया निमित्तस्यानुग्रह^{१०} ।

नापि स्वरूप तैर्भेदे तस्मात्^{११}न्यूना भवेदियम् ॥

कचिच्छ्लेषेण धर्माश^{१२}गतेर्नपा न^{१३}वाच्यते ।

उपमोपक्रमाप्येषा भवेत्सापह्नवाऽपि च ॥

अपात्प्रेक्षा निगमयन् अतिशयोक्तिं सङ्गतिपुरस्कारेण प्रसीति—एवमध्यवसाय-
स्येति । सिद्धत्वं इति । अध्यवसितस्य विषयिण प्राधान्ये अध्यवसायस्य सिद्धत्वं ।
अथ मूलम्—अध्यवसितप्राधान्ये^{१४} त्वतिशयोक्तिः । उत्प्रेक्षाऽतिशयोक्त्यो विषय^{१५} विम-
^{१६}कुमाह—अध्यवसाये अयमित्यादि । ^{१७}स्वरूपमध्यवसान^{१८} व्यापारात्मकम् । विषय^{१९}
प्रकृतोऽर्थ^{२०} विषयी^{२१} स्वप्रकृत^{२२} । तत्राध्यवसायस्वरूपम् उत्प्रेक्षाप्रस्तावे विवेचितम् ।

1. C क्रियाभिरभि 2. D कृतस्य 3. A C F भावेऽपि तर्को 4. A's alt
C तथा 5. D क्रियादि 6. C प्रकृते प्रकृ 7. A वाच्येवान्य C D वाच्यवाच्यं .
8. D मानत्वात् 9. A. षोडशधा 10. A C ज्ञेया 11. A C E F H I
द्रव्या 12. D भ्युति^{१३} 13. E. मानाया F मानत्वात् 14. F. गहात् 15. A. C F
तस्या 16. All except E read 'धर्माश्रिते' 17. All except D न च 18
'वाच्य' 19. A C न्येऽति 20. D विषय. 21. F अहम् 22. A F. विषयिण
स्वरूप 23. Except D. all read अवसायात्मक 24. D विषय 25. D अर्थ
26. C विषयि 27. C कृता.

विषयिणाऽन्तर्नीतत्वेऽध्यवसायस्य स्वरूपोत्थानम् । तत्र साध्यत्वे स्वरूप-
प्राधान्यम् । सिद्धत्वे अध्यवसितप्राधान्यम् । विषयप्राधान्यमध्यवसायेनैव
सभवति । अध्यवसितप्राधान्ये चातिशयोक्तिः । तस्याश्च पञ्च प्रकाराः—
भेदेऽभेदः, अभेदे भेदः, सम्बन्धेऽसम्बन्धः, असम्बन्धे सम्बन्धः, कार्यकारण-
पूर्वापर्यविध्वंसश्च । तत्र भेदेऽभेदो यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारमुभेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अत्र मुखादीनां कमलाद्यभेदेऽभेदः । अभेदे भेदो यथा—

अण्णं लडहत्तण्ण अण्णावि अ कावि वत्तणच्छाया ।

सामा सामण्णपम्मावइणो रेहत्तिम ण होइ ॥

अत्र लडहत्वादीनामभेदेऽप्यन्यत्वेन भेदः । यथा वा—

णाराअणो त्ति परिणअयआहिं सिरिवल्लहो त्ति तरुणींह ।

बालाहिं उण कोडूहलेण एमे अ सज्जविभ्रो ॥

प्रतीतिवैशद्याय स्मारयति—विषयस्य हीत्यर्थात् । अन्तर्नीतत्वे निगोणत्वे । तन्मोक्षे-
विषय विभजति—साध्यत्वे^१ स्वरूपप्राधान्यमिति । अतिशयोक्ति^२विषय विभजति—
सिद्धत्वे अध्यवसितप्राधान्यमिति । अध्यवसितो गुणीकृताध्यवसानो विषयी । विषयन्तु
प्राधान्यं नाहंतीत्याह—विषयप्राधान्यमिति । नैव समवतीति विषयस्य । विषयिणा^३
निगीर्णस्वरूपप्र-नीति^४रेव तिरोधीयते । प्राधान्यसम्भवः कुत इति भावः । अतिशयोक्ति-
लक्षणं निगमयति—अध्यवसितप्राधान्ये चेति । तद्वेदानुद्दिशति—तस्या^५द्वेत्त्यादि ।

क्रमेणोदाहरणानि कमलमनम्भसीति । अत्र मुखनयन^६भाष^७लक्षणान्विषयान्
निगीर्णं कमलवृत्तयलयनवत्तान्मक्षणा^८ विषयिण तदभेदेनाध्यवसिता । भेदेऽभेद^९
विवृणोति—अत्र मुखादीनामित्यादि । अण्ण^{१०} लडहेति ।

अन्यत्सीन्दयंमन्यापि च वापि यतनच्छाया ।

दयामा मामान्यप्रजापते रेगं न भवति ॥

लडहत्त्य^{११} प्रीटडम् । अभेदे भेद दर्शयति—अत्र लडहेत्यादि । अत्रा^{१२}भेदे भेदो^{१३}
धमनिष्ठ^{१४} एकविषयो दानित । धमनिष्ठतया विभिन्नविषयतया च दर्शयितुमाह—
यथा^{१५}ध्वेति । एतदाप्रणोत्तीति^{१६} ।

“नारायण इति परिणतवयोनि धीवल्लभ इति तस्मीमि ।

बानाभि पुन वीतुनेन एवमेव दृष्ट ॥”

1 C. रोऽस्य रूप 2 E. उक्तं 3 A C F विषयिणो 4 D ति इति
भेदानुसृतिरिति स्वीयते वा 5 A C F स्व द्विष्या 6 A C मंजन 7. Except D
all read म देहयद्विष 8 C. एता 9 A C तद्वे 10 D omits वि 11. A's alt
C. अन्य 12. A's alt C D त्वं अभे 13 A C F अत्र 14. A. C. F अभेदो
15 A's alt C निष्पन्नं वि 16 F. चेति 17 A. C दर्शयति ।

अत्राभिन्नस्यापि विषयविभागेन भेदेनोपनिबन्धः । संबन्धेऽसंबन्धो
यथा—

लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महान्स्वीकृतः
स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निमित्तः ।
एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद्वराकी हता
फोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्यास्तनुं तन्वता ॥

अत्र लावण्यद्रविणस्य व्ययसंबन्धेऽप्यसंबन्धस्तन्वीलावण्यप्रकर्ष-
प्रतिपादनार्थं निबद्धः । यथा वा—

अस्याः सगंविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु भवनो मातो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यामृत्कौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसंबन्धेऽप्यसंबन्ध उक्तः । असंबन्धे सबन्धो
यथा—

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्थान्मुक्ताफलं वा स्फुटचिद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौषपयंस्तरुचः स्मितस्य ॥

इत्यत्र परिणतवयस्काणां^१ श्रीवल्लभत्वाभेदेऽपि नारायण इति (भे^२)देन
दृष्ट^३स्तयैवाभिरुचे^४ । तच्छृणीना नारायणत्वाभेदेऽपि श्रीवल्लभ इत्येव, तयैवाधित्वाद् ।
बालानां तु य^५त्किञ्चिदिति भूतन^६ वस्तु द्रष्टव्यमित्येव^७, तथा व्युत्पत्तेः । यद्वा प्रत्येक
समस्ता रुच्यधित्वव्युत्पत्त्यो भेद^८दृष्टौ निमित्त प्रपञ्चितम्^९ उल्लेखप्रस्तावे । तदिदमभि-
सन्ध्यायाह—अत्राभिन्नस्यापीति । अभिन्नस्य^{१०} धर्मिण इति शेषः । विषयविभागेन ।
परिणतवयस्कादि^{११} (ना) । लावण्येऽप्यत्र सम्बन्धेऽसम्बन्ध^{१२} । अत्रैक^{१३}निर्मातृ^{१४} निष्ठतया
धर्मसम्बन्धेऽसम्बन्धः । अथ^{१५} अभिन्ननिर्मातृनिष्ठतयाऽपि दर्शयितुमाह—यथा चेति । अस्या-
स्तरुचि^{१६} । शृङ्गारैकरस इति प्रत्येकमभिसंबन्धते^{१७} । पुष्पं प्रवालेति । अत्र पुष्प-
प्रवालादिकयो साक्षादसम्बन्धेऽपि^{१८} यदीति समावनया सम्बन्धः । पुष्पकाले प्रवाल-
त्वा^{१९}पगमात् । न च मन्तव्यं सभावनाया व्यापारप्राधान्यात्^{२०} अत्रोपेक्षंवेयमिति ।

1 D. कायाना 2 C. स्वाभेदे 3 All mss. अभेदेन 4. C. दृष्ट 5 A's alt
C रुचि 6 All except. E य. कश्चिदिति । 7. D नून द्रष्ट 8. Except E all
read इत्येतावय 9. D omits च 10. A C योजित इ 11. All mss. भेद उक्ते
12. D. omits स्य 13. All mss. आदिरूप लाव । 14. F. च अवभिन्न 15 D
omits क 16 C निर्मात 17 D अभि 18 E. ते पुराणो मुनिर्नरसख । पुष्प 19.
D. बन्धो 20 C अथ 21. D. धान्यादिद अभि E. धान्यादुच्ये ।

अत्र संभावनया संबन्धः । यथा वा—

दाहोऽम्भः प्रसृतिपचः प्रचयवान्बाष्पः प्रणालोचितः

आसाः प्रेङ्खितदीप्रदीपकलिकाः पाण्डिन्नि मग्नं वपुः ।

किं चान्यत्कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने

हस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्तते ॥

अत्र दाहादीनामम्भः प्रसृत्याद्यैरसंबन्धेऽपि संबन्धः सिद्धत्वेनोक्तः ।
कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसः पौर्वापर्यविपर्ययात्तुल्यकालत्वाद्वा । पौर्वापर्य-
विपर्ययो यथा—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।

चरम रमणीवल्लभ ! लोचनविषय त्वया भजता ॥

तुल्यकालत्वं यथा—

अधिरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपमुरभिवनवातः ।

अयमायातः कालो हन्त ! मृताः पथिकनेहिन्यः ॥

एषु पञ्चसु भेदेषु भेदेऽभेदादिकथनं लोकातिक्रान्तगोचरम् । अत्र

सतोऽनुपूर्वादिति समन्वयवाक्ये अर्धवसितप्राधान्यात् । अत उत्प्रेक्षा^१नुगृहीतेयमति-
शयोक्तिः । तदिदमभिसन्ध्यायाह—अत्र संभावनया संबन्ध इति । अथोत्प्रेक्षाप्रहणमन्तरे-
णापि असंबन्धे संबन्धमुदाहरति—दाहोऽम्भः प्रसृतिमिति^२ । अत्र दाह^३बाष्पश्चासव-
पुषामम्भ प्रसृति^४पच^५त्वप्रणा^६लोचितत्वदीपकलिका^७प्रेङ्खोलनपाण्डिममग्नेषु संबन्धाभावे
अपि सिद्धत्वेनोक्तिः । तदेतदाह—अत्र दाहादीनामित्यादि ।

कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसे द्वैविध्यमाह—कार्यकारणेत्यादि । विपर्ययः कार्यस्य
पूर्वकालभाविता । हृदयमिति^८ । अत्र हृदयस्य दयिताधिष्ठानं कुसुमचाप^९बाणाः^{१०}धिष्ठा-
नस्य कारणम्^{११} । कारणञ्च नियतपूर्वकालभावि । तदिहान्येषोपन्यस्तमिति पौर्वापर्य-
विपर्ययः । अधिरस्तेति^{१२} । नीपः वदम्बः । प्रावृद्धयन्^{१३} पथिकनेहिनीमृतिवारणम् ।
अत्र^{१४}त्वायातो^{१५} मृता इति निष्ठाभ्या तयोस्तमकालता ।

ननु भेदेऽभेदादिकथनं^{१६}अमसङ्गतम् इत्यत आह—एषु^{१७}पञ्चस्त्विति^{१८} । लोकाति-
क्रान्तगोचरं लोकातिशय^{१९}मित्वलक्षणं गोचर^{२०}यतीत्यर्थः । अतो भेदेऽभेदरूपो^{२१}मुख्यार्थो^{२२}
न विवक्षित इति यावत् ।

1. A. F. omit अनु 2 A. C. मति 3. C दाहं 4. A. C. F. प्रसृती 5.
A. C. F. पच 6 A. प्रणालयो C. प्राणालयो 7. C हृदयति 8. C. निष्ठा 9. D.
चाप 10 A. C. E. F. H. I बाणेत्यादि 11. Omitted in C. 12. A's alt C.
तु 13 E. आपान 14 A. C. श्रवाणो 15. D repeats यातो 16. A. C. F.
कथन 17. All except C read एष 18. D स्त्विति 19 Except E all read
यय 20. Except C all चरती 21. A. C. रूपा 22 C अर्थः ।

चातिशयारय यत्फल प्रयोजकत्वात्निमित्त तत्राभेदाध्यवसाय । तथा हि—
 “कमलमनम्भसि” इत्यादौ वदनादोना वास्तव सौन्दर्यं कविसमर्पितेन
 सौन्दर्येणाभेदेनाध्यवसित भेदेऽभेदवचनस्य निमित्तम् । तत्र च सिद्धोऽध्यव-
 साय इत्यध्यवसितप्राधान्यम् । न तु वदनादोना कमलादिभिरभेदाध्यवसायो
 योजनीय । अभेदे भेद इत्यादिप्रकारेष्वप्याप्ते । तत्र हि “अण्ण लडहत्त-
 णम्” इत्यादौ सातिशय लडहत्व निमित्तभूतमभेदेनाध्यवसितम् । एवमन्य
 चापि ज्ञेयम् । तदभिप्रायेणैवाध्यवसितप्राधान्यम् ।

प्रकारपञ्चकमध्यात्कार्यकारणभावेन य प्रकार स कार्यकारणता-

ननु^१भेदेऽभेदाध्यवसायो लक्षणमतिशयोक्त । तदभेदे भेद इत्यादावव्यापक^२-
 मित्यत आह—अत्र चातिशयाख्यमित्यादिना । यदिह भेदेऽभेदादिरूपाया अति-
 शयोक्ति^३निमित्तभूत प्रयोजकमतिशयाख्य फल तत्राभेदाध्यवसायो, न तु फलिनो^४ ।
 तद्विदुषुपवशयति—तथा होत्यादि । वदनादोना^५ यद्वस्तुवृत्त^६सिद्ध^७ सौन्दर्यं तत्कवि^८स
 मर्पितेन^९ कमलादिसौन्दर्येण सहाभेदेनाध्यवसित^{१०} सद्भेदेऽभेदादिवचनस्य निमित्त कमल
 मुखादिकयोरभेदाध्यवसायो योजयितुं शक्य । तथा^{११}सति अग्न्यासिद्धोप स्यादित्यत
 आह—अभेदे भेद इत्यादि^{१२} । ^{१३}आदिसाब्दात्^{१४} सम्बन्धेऽसम्बन्धपरिग्रह । प्रकारेणैविति ।
 बहुवचन तदवान्तर^{१५}भेद^{१६}परम् । अभेदे^{१७} वास्तवे यदा^{१८} भेदकथन न^{१९}हि तदा फलि
 नीरभेदाध्यवसाय । फल तु^{२०} तत्राप्यभेदेनैवाध्यवसीयत इत्यत^{२१} आह—अण्ण लडहत्त-
 णम् इत्यादा^{२२}विति । अण्ण लडहत्तणममित्यादौ हि यत् वस्तु^{२३}तस्मिन् लडहत्व यच्चा
 न्यत्वेन वविसमर्पित सानिदाय^{२४} न खलु तयोर्भेद वञ्चित् । किन्तु सामान्यप्रजापति
 निर्माणकविरामर्पितनिर्माणयोरेव फलिनोर्भेद । अयं न्यायस्सम्बन्धे^{२५}सम्बन्ध इत्यत्रापि
 सम इत्याह—एवमयमेति । तत्रापि खलु^{२६}लावण्यद्रविणे त्यादौ वेधसो लावण्यद्रविण
 सम्बन्धेऽप्यसम्बन्ध केवल न पुनस्तव्या^{२७} नैसर्गिकलावण्यवविसमर्पितवधस्सम्बन्धि
 लावण्ययोरसम्बन्ध । एव मस्या सगविधा विरमत्रापि ज्ञेयम्^{२८} । नियमतो लक्षणभूत
 मध्यवसितप्राधान्य^{२९} फलाभिप्रायेणैवेत्याह—तदभिप्रायेणैवेत्यादि । अयं वायकारण^{३०}
 लक्षण^{३१}प्रकारे पुनर्विवेचयित्वा पाठोक्तमशङ्का शमयितुमाह—प्रकारपञ्चकेत्यादि ।

1 A C भेदाप्य 2 A एक इ 3 E omits च 4 A अभेदेऽभे 5 C उक्ति 6 A
 C F फलिनि 7 A, C वचन य 8 D वृत्ति 9 A omits सिद्ध C सिद्ध 10 A's alt
 कवि 11 D E अर्पित 12 D omits सत् 13 D E तथात्वे स 14 D दि इति ।
 15 A आवि चन्दन आ 16 All except D शब्दपरिग्रहात् 17 A C F तरमव
 वास्त 18 D omits भेद 19 D अभेद 20 A's alt वदति चक C यदि वध ण्त
 द्रविण्द्रिष्टोरभेद 21 A, F omit न हि A's alt omits न 22 A C F omit
 तु 23 E F इत्याह 24 A C D F H I आदी हि 25 A C वस्तुवृत्तसि 26
 A, C सापञ्च 27 A C भेदसम्बन्ध केवल न 28 D E तस्या 29 Omitted in
 A, C 30 D घान्या 31 E ण भावलत्त 32 All except D लक्षणे ।

श्रयालंकारप्रस्तावे प्रपञ्चार्थं लक्षयिष्यते ।

एवमध्यवसायाधयेणालङ्कारद्वयमुक्त्वा गम्यमानोपम्याश्रया अलङ्कारा इदानीमुच्यन्ते । तत्रापि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन तेषां द्वैविध्ये पदार्थगतमलङ्कारद्वयमुच्यते—

श्रीपम्यस्य गम्यत्वे पदार्थगतत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा समानधर्माभिसंबन्धे तुल्ययोगिता ॥२३॥

इवाद्यप्रयोगे श्रीपम्यस्य गम्यत्वम् । तत्र प्राकरणिकानामप्राकरणिकानां धार्यानां समानगुणक्रियाभिसंबन्धे अन्वितार्था तुल्ययोगिता । यथा—

सज्जातपत्रप्रकराश्रितानि समुद्बहन्ति स्फुटपाटलस्यम् ।
विकस्वराभ्यर्कंकरप्रभावाद्दिनानि पद्मानि च वृद्धिमयी^१ ॥

कार्य^१ताश्रय^२वात् तत्रापि सङ्गति^३ प्रपञ्चाश्रय^४वात् नानयं^५क्यमिति सर्वम^६वदातम् ।

अभेदाध्यवसाया^७ हि फने^८प्रतिसय^९नामनि ।

न पुन फलिनोस्तत्राभेदे भेदो न निष्पद्यति ॥

अथाध्यवसायमूलम^{१०}लङ्कारद्वयं निगमयत्^{११} धर्मान्तरमधिकिविपरीतं—एवमध्यवसायाधयेण^{१२}त्यादि । गम्यमानोपम्याश्रयेष्वपि^{१३} धन्यायात्प्राध्यायमर्हति तद्द्वयमधिकवरोति—तत्रापि पदार्थ^{१४}त्यादिना ।

तत्र तुल्ययोगितार्थ^{१५}मूनम् । श्रीपम्यस्य^{१६} गम्यत्वे^{१७} पदार्थगतत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा^{१८} समानधर्माभिसंबन्धे^{१९} तुल्ययोगिता ।

श्रीपम्यस्य गम्यत्वे पदार्थगतत्वेनेत्यधिकवारद्वयम्, अग्यत्तु सगण व्याप्यते—इवाद्यप्रयोग इत्यादि । प्राकरणिकानामप्राकरणिकानां वेति विषयद्वयम् । गुण^{२०}क्रिया वेति धर्मद्वयम् । अत^{२१}श्चातुर्विध्यमनुसन्धेयम् । प्राकरणिनेषु गुणाभिमबन्ध, क्रियाभिमबन्धश्च । अप्राकरणिकेषु तथेति । समान^{२२}गुण^{२३}क्रियामबन्धो हि तुल्ययोगि (ता^{२४}) । तामिमा निवृत्तिमाविप्सरोति^{२५}—प्रतितायेति । अन्वितार्था अन्वयार्था^{२६} । तस्मेति^{२७} । दिनानि^{२८} सज्जाना^{२९}मातपत्राणां प्रव^{३०}रंश्रितानि^{३१} । पद्मानि तु मञ्जातानां^{३२} गुज^{३३} ।

1. D स्वाद्य 2 C. गता 3. C ॥ 4 A's alt C अपवाद् 5 A C F शंसिफ 6 A C शयनमिति A's alt शयिनीमिति 7 D omits मृज H Omitted in A. C D 9 D शयन 10 All except E. अययं-या 11 A's alt मिथेयं 12 F पम्येत्यादि 13 H यथायं 14 Omitted in A. C. F 15 A अग्यत्तु 16 C F गुण 17 A's alt अय C. यथा 18 A. C. F H I omit ममान 19 F गुणाभिम 20 All mss. omit ता 21 C. अन्वितार्था 22 A मपनि । 23 D भिदानि 24 A's alt मज्जाना 25 A C. D H प्रव 26 H ता न च 27. Omitted in E 28 A D मजा ।

अत्र ऋतुवर्णनस्य प्रक्रान्तत्वाद्दिनाना पद्माना च प्रकृतत्वम् । वृद्धि-
गमन क्रिया । एव गुणोऽपि ।

योगपट्टो जटाजाल तारवी त्वङ्मृगाजिनम् ।
उचितानि तवाङ्गस्य यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥

अत्रोचितत्व गुण । अप्राकरणिकाना यथा—

धावत्त्वदन्धपृतनापतित मुखेऽस्य
निनिव्रनीलनलिनच्छदकोमलाङ्गधा ।
भग्नस्य गूर्जरनृपस्य रज कयापि
तन्व्या तवासिलतया च यश प्रमृष्टम् ॥

अत्र गूर्जरनृप प्रति नायिकासिलतयोरप्राकरणिकत्वम् । प्रमाजंन
क्रिया । गुणो यथा—

त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुं कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशमृल्लेखाकवलीना कठोरता ॥
अत्र कठोरत्व गुण । एवमेवा चतुर्विधा व्याख्याता ॥

ताना पद्मानाम् । ¹पाटेनेत्येकत्र वर्णं, अन्यत्र तु ²पुष्पम् । प्राकरणिकायविषयता³
क्रियाभिसवन्ध च दर्शयति—अत्र⁴ ऋतुवर्णनेत्यादि । ऋतुर्थाप्ति⁵ । प्राकरणिनेपु⁶
गुणाभिसन्ध्यायाह—एष गुणोऽपीति । योगपट्ट इति । अत्र तप प्रस्तावाधोगपट्टादीना
प्रकृतत्वम् । उचितत्व⁷ गुणस्वभावाभिमानरूपतयाभिसवन्धयत, यद्युचितानि तदुच्यता
मित्याक्षेपात् । अनेन गुणक्रिययोर्भावा¹⁰भावाभिमानरूप¹¹ वैचिन्त्यमप्या¹²मूनिताम् ।

धाव¹³स्वदश्चेति । अन्ध¹⁴पृतनायास्सवादात् ¹⁵गूर्जरनृपस्य भग्नस्य¹⁶ मुखे पतित
रज¹⁷ । कयाऽपि सानुकम्पया¹⁸ तन्व्या प्रमृष्टम् । यश¹⁹स्तु तवा²⁰सिलतया । अप्राकर²¹
णिकविषय क्रियाभिसवध दर्शयति—अत्र गूर्जर²² ²³प्रतीत्यादि²⁴ । ²⁵गूर्जरापेभ्या²⁶हि²⁷
कयाऽपीति निर्देशात् तन्व्या²⁸ अप्राकरणिकत्वम् । असिलतायास्तु वण्यनायकविषयतया ।
त्वदङ्गेति । त्वदङ्गमार्दवं पश्यत मवर्त्यैव चित्ते²⁹ माल³⁰त्यादीना कठोरताऽवभासत

1 F आया 2 Omitted in D E 3 C ता 4 A C ५ वर्णने ऋतुस्थारव
प्राक 5 F H शरत् 6 A C H लिङ्गी गु 7 A C H अत्र 8 A C उचित
D तस्तु ग 9 D यद्युचि 10 A C H वासिमा 11 D रूपा 12 C अम्
13 A अपवा कचित् भेदश्चेति C अर्थ वाक्यचिद् भेदश्चेति । अथवा वेचिद् भेदश्चेति
14 A C H अस्पष्टतायास्त 15 A घूर्जर 16 C. भग्नस्य D अनग्र 17 C F H
रजकया 18. A C H. पतया 19 A अथवा H इतस्तु 20 A = alt C तयाऽपि
अतया । अ 21 D करिक 22 A. घूर्ज 23 H omits प्रति 24 F आदिना 25
E गु 26 C क्षयाऽपि 27 Omitted in F 28 A's alt द्वन्द्वेया C द्वन्द्वेया 29
Omitted in A C H 30 A सतापी ।

प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्व्यस्तत्वे तुल्ययोगिता प्रतिपाद्य समस्तत्वे दीपक-
मुच्यते—

प्रस्तुतानाप्रस्तुतानां च दीपकम् ॥२४॥

श्रीपद्मस्य गम्यत्व इत्याद्यनुवर्तते । प्राकरणिकाप्राकरणिकवर्गस्य
मध्यादेकत्र निविष्टस्समानो धर्मः प्रसङ्गेनान्यत्रोपकाराद्दीपनाख्याद्दीपसादृश्येन
दीपकाख्यालङ्कारोत्थापकः । तत्रेवाद्यप्रयोगादुपमानोपमेयभावो गम्यमानः ।
स च वास्तव एव । पूर्वत्र शुद्धप्राकरणिकत्वे शुद्धाप्राकरणिकत्वे वा वैवक्षिकः ।
प्राकरणिकत्वाप्राकरणिकत्वप्रभावितत्वादुपमानोपमेयभावस्य । अनेकस्यैक-
क्रियाभिसम्बन्धादोचित्यात्पदार्थगतत्वोक्तिः । वस्तुतस्तु पदार्थत्वे आदिम-

इत्यथ । अत्र माला^१त्यादिषु अप्राकरणिकेषु कठोरत्वगुणाभिसम्बन्धः । तुल्ययोगिता^२
निगमयति—एवमेवेति^३ ।

प्रकृतेष्वप्यन्येषु ज्ञातव्या तुल्ययोगिता ।

गुणक्रियाभिसम्बन्धान् समानादन्विता^४पिक्का ॥

अथ सङ्गतिपुरस्कारेण दीपकं प्रतीति—प्रस्तुताप्रस्तुतयो इत्यादि । अथ
सूत्रम्—प्रस्तुताप्रस्तुतानां तु दीपकम् । समानधर्माभिसम्बन्ध इत्यनुपगम्यते । अधिकार-
मनुस्मारयन् व्याचष्टे—श्रीपद्मस्येत्यादिना । इह प्राकरणिका अप्राकरणिकाश्रो-
पादीयन्ते । तेष्वेकतरत्रोपात्तसाधारणो धर्मोऽप्यत्राप्यवरोति^५ । अतो दीपनरूपादुप-
काराद् दीपसदृशोऽपि कृत्वा दीपक^{१०}मिदम् ।

तदिदमुक्तम्—प्राकरणिकाप्राकरणिकेत्यादिना । श्रीपद्मस्य^{११} गम्यत्व प्राप्त-
देवेत्याह—तत्रेवाद्य^{१२}प्रयोगादित्यादि । यत्रात्रोपमानोपमेयभावः स तुल्ययोगितातो विल-
क्षण इत्याह—स चेत्याह^{१३}दि । वास्तव^{१४} प्राकरणिकाप्राकरणिकनिम्नत्वाद् । पूर्वत्र
तुल्ययोगितायाम् । वैवक्षिक^{१५} विवक्षया कृत^{१६} । वैवक्षिक^{१७}त्वे हेतुः—शुद्ध^{१८}प्राकरणि-
केत्यादि । शुद्धप्राकरणिकत्वे हि उपमानत्व वा^{१९}स्तवम् । शुद्धा^{२०}प्राकरणिकत्वे तुपमेय-
त्वम् । तदिदं विशदीकरोति—प्राकरणिकत्वे^{२१}त्यादिना । ननु^{२२} प्रतिस्व क्रियासम्बन्धे
कथं पदार्थगत इत्यत्र आह—अनेक^{२३}स्यैकक्रियेत्यादि^{२४} । सम्ब^{२५}ध्यमान^{२६}धर्मस्यैकत्वा

1 A C H माल्यादि 2 D ता 3 H एवेति 4 A अर्थका C आदिमिका
E अथिता H अर्थता 5 A C H प्रकृताप्रकृत 6 F स्तुतेति । समा 7 C इत्यत्रानु
E इत्याद्यनु 8 A C एवत्रो 9 A C H करोतीति । 10 E कालंकार 11 D
म्यगम्य 12 A's alt अन्य 13 D इत्यत्र आह 14 F आदि शुद्ध 15 A F H
वप्रा 16 A C F H कावि 17 A C F H सत्यै 18 A C F H कर्तव्य
19 All except E शुद्ध 20 D अवा 21 C F दप्रा 22 D E केत्या 23
Omitted in C 24 A's alt C अनेकस्य 25 A's alt येति आदि
26 A's alt धर्म्य 27 F H मानस्य ।

ध्यान्तवाक्यगतत्वेन धर्मस्य वृत्तावादिमध्यान्तदीपकाख्यास्त्रयोऽस्य भेदाः ।
क्रमेणोदाहरणम्—

रेहइ मिहिरेण णहं रसेण कच्चं सरेण जोव्वणअम् ।

अमएण धुणीधवओ तुम ए एरणह भुवणमिणं ॥

यथा वा—

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्ना प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥

विसमग्रओ व्विअ काणवि काणवि बोलेइ अमअणिम्माओ ।

काणवि विसामअमओ काणवि अविसामअमओ कालो ॥

त्पदार्थत्वोपचरण^१मित्यर्थः । अतो^२ वाक्यार्थगतत्वे^३ वास्तवे त्रैविध्यमुपपद्यत इत्याह—
वस्तुतस्तिवत्यादि । रेहइ इति^४ ।

राजते मिहिरेण नभो रसेन काव्य स्मरेण यौवनम् ।

अमृतेन धु^५नीधव^६स्त्वया नरनाथ भुवन^७मिदम् ॥

धुनी^८ सरिद्धवः^९ पतिः, सागर इत्यर्थः । इदं क्रियायाः आदिवाक्यगतत्वादावादि-
दीप^{१०}कम् ।

तञ्चारेति । निलयो^{११} गृहम्^{१२} अस्तमयञ्च । पल्लवरागो माणिक्यविशेषः योगाङ्ग-
रागः^{१३}(?)॥ इदमप्यादिदीपकम्^{१४} । क्रियायाः प्रथम^{१५}पदत्वम्^{१६}तन्त्रमिति द्योतयितुम्—
(यथा वेति) । (‡विसमग्रओ) इति । एतन्मध्यदीपकम् । (बोले^{१७}इ) इति मध्ये^{१८}
वाक्ये क्रिया^{१९}विनिवेशात् । किवलाणेति ।

1. D. चार 2. A's alt. अधो C. अथ 3. C रसे नरनाथ 4. H. इत्यत
आह 5. Omitted in D. 6. E. धुनी सुधी ध 7. D. I. धवलस्य 8. C. भुवनार्दी
9. C. धनी 10. A. दवश्च C. दश्च D. E. I धवल इह पतिः 11. H कं घोम्रहः 12. A.
C. ति । लघो 13. A. C अहं D. गृहः 14. A. C. H. I चागधरा इ 15. C. दीपक
16. A. C. H. ममुपात्तत्वादत् 17. A's alt. अतीन्द्र C. अतीन्द्र 18. All mss.
वक्रेन्दुत्विति 19. All except E मध्य 20. A. D. F. H. क्रियानि ।

¶ This perhaps is a mistake of the copyist for योगरूढ
which fits in the context.

* All the mss. give wrong readings.—A. C. H. read as
यत इति while D. E. F. have ज्याघात इति । The reading यथा वेति is
restored here since the verse सञ्चारपूतानि etc. is an alternate
illustration for the first variety of Dipaka.

‡ The pratika of the illustrative verse विषमग्रयो has
strayed after एतन्मध्यदीपकम् and is found corrupt in all mss. as
विद्विषनां (given in A. D. E. F. H. I.) and विषयतां (in C) Usually our
author gives the chāyā of the prakṛit verses which too is missing
etc.

किवशाण धरां नाग्राण फणमणी केसराइ सीहारं ।

कुलवालिआण अ यणा कुत्तो छेप्पंति अमुआणं ॥

एवमेकक्रियं दीपकं निर्णीतम् । अत्र च यथानेककारकगतत्वेनैकक्रिया-
दीपकं तथानेकक्रियागतत्वेनैककारकमपि दीपकम् । यथा—

साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् ।

न कुतूहलं कस्य मनश्चरितं च महात्मनां ओतुम् ॥

अत्रोपकरणाद्यनेकक्रियाकर्तृत्वेन कुतूहलविशिष्टं मनो निर्दिष्टम् ।
ध्यायान्तरेण तु भालादीपकं प्रस्तावान्तरे लक्षयिष्यते ।

वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ्निर्देशे प्रतिवस्तु-
पमा ॥२७॥

पदार्थारब्धो वाक्यार्थ इति पदार्थालङ्कारानन्तरं वाक्यार्थगतालङ्कार-
प्रस्तावः । तत्र सामान्यधर्मस्येवाद्युपादाने सकृन्निर्देशे उपमा । वस्तुप्रतिवस्तु-

कुपणाणा धरा नागाना फणमणिः केसराणि सिंहानाम् ।

कुलपालिकाना च स्तनी कुतस्सुदयन्ते^१ऽमृतानाम् ॥

जीवितान्न (जीविता न ?) स्पृश्यन्ते इत्यर्थः । क्रियादीपकत्रयं निगमयति—एव-
मेकेति । अनर्थवन्तीत्या कारकदीपक उदाहर्तुमाह—अथ च यथेत्यादि । साधूनामिति ।
कारकदीपकत्वं विदुषोति अत्रोपकरणा^२दिति । भालादीपकं तु प्रस्तावान्तरे भवि-
ष्यतीत्याह—ध्यायान्तरेण त्विति^३ ।

दीपक वास्तवीपम्य प्रवृत्ताप्रवृत्ताथयम् ।

आदिमध्यान्तवाक्येषु क्रियाकारकभेदतः ॥

अथ वाक्यार्थगतत्वेन प्रतिवस्तूपमा सूत्रयति—वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य
वाक्यद्वये पृथङ्निर्देशे प्रतिवस्तूपमा ॥ गङ्गनिमाह—पदार्थारब्धेति । इह नानालङ्कार-
गङ्गामपनेतु विषयं विभजति—तत्र सामान्यधर्मस्येत्यादि । इत्या (इवा ?) दिवमुपादाय
सामान्यधर्मस्य सकृन्निर्देशे उपमा^४ इत्यमेवो^५ दाहृन्^६ ॥ १३ ॥ प्रभामहत्यामित्येव दीप इति ।
इवादिवमुपादाय वस्तुप्रतिवस्तुभावेनासकृन्निर्देशेऽपि मैव^७ यान्त्या मुहुर्वलितकन्धर-
माननं नदावृत्त^८ वृत्तशतत्रनिभमिति । इवादिवमनुपादाय यथा सकृन्निर्देशस्तदा
प्रस्तुताप्रस्तुतानां समस्तत्वे दीपक, तर्पेव व्यस्तत्वे^९ तुल्ययोगिता । तदुभयमपि सम-
नन्तरमेव दशितम् ।

1. A. C. H न्ते इत्यर्थः । 2. A. C. F. H ण्च च 3. A. C इत्यादि । 4.
A. C. F. H इति । अथ वाक्या 5. D वस्तुवद्वाक्यं 6. F. अर्थेति । संगति 7. D दिः
8. A. C. H अर्थान्तरस्ये 9. A. C. H omit धर्मं 10. E उपमा 11. E. यथांश
12. A. C. इतः । 13. A. वृत्त C. वृत्तं 14. D. तु तुल्य ।

भावेनासकृन्निर्देशोऽपि सैव । इवाद्यनुपादाने सकृन्निर्देशे दीपकेतुल्ययोगिते । असकृन्निर्देशे तु शुद्धसामान्यरूपत्वं विम्बप्रतिविम्बभावो वा । आद्यः प्रकारः प्रतिवस्तूपमा, वस्तुशब्दस्य वाक्यार्थवाचित्वे प्रतिवाक्यार्थमुपमा साम्यमित्यन्वयाश्रयणात् । केवलं काव्यसमयात्पर्यायान्तरेण पृथङ्निर्देशः । द्वितीय-प्रकाराश्रयेण दृष्टान्तो वक्ष्यते । तदेवमौपम्याश्रयेणैव प्रतिवस्तूपमा । यथा—

“ चकोर्य^१ एव चतुराश्रन्द्रिकाचामकर्मणि ।

आवन्त्य एव निपुणाः सुहृशो रतकर्मणि ॥

अत्र चतुरत्वं साधारणो धर्म उपमानवाक्ये, उपमेयवाक्ये तु निपुण-पदेन निविष्टः । न केवलमियं साधर्म्येण, यायद्वैधर्म्येणापि । यथात्रैवोत्तर-स्थाने—

विनावन्तीनं निपुणाः सुहृशो रतनर्मणि ।

इति पाठे ।

असकृन्निर्देशे^१ तु द्वयो गतिः—शुद्धसामान्यरूपत्वं, विम्बप्रतिविम्बो वा । शुद्ध-सामान्यत्वं नाम सम्बन्धिभेदमात्रा^२द्धर्मस्य पृथङ्निर्देशः । तथा^३ इवाद्यनुपादाने प्रति-वस्तूपमा । प्रतिवस्तूपमा^४निर्वक्ति—वस्तुशब्दस्येत्यादि । वस्तुशब्द इह वाक्यार्थपरः । उपमा तु साम्यम् । प्रतिवाक्यार्थं भवतीत्यन्वयाश्रयणा^५ ।

ननु यदि धर्मस्यासकृन्निर्देशरूपं शुद्धसामान्यरूपत्वं तदा किं पर्यायान्तरेणेत्यत आह—केवलं काव्येत्यादि । उद्देशप्रतिनिर्देशमावाभावे यदा तत्सर्वं पुनरुपादानं, तदा पर्यायान्तरा^६भावे अत्रवीहृतदोषः स्यात् । अतः पर्यायान्तरेण पृथङ्निर्देशः^{१०} इति काव्य-समयः । सोऽयं प्रतिवस्तूपमाविषयः । अथ धर्मपेक्षो^{११} विम्बप्रतिविम्बभावो यदा, तदा दृष्टान्तो वक्ष्यते^{१२} इत्याह—द्वितीयप्रकारेत्यादि । साहस्य^{१३}धिकारमनुस्मारयति—तदेवमौपम्येत्यादि । चकोर्य^{१४}इति । आवन्त्यः अवन्तीप्रभवाः ।

धर्मस्य^{१५} शुद्धसामान्यरूपता पर्याया^{१६}न्तरत्वं च दर्शयति—अत्र चतुरत्वं^{१७} मित्यादि । विच्छिद्यन्तरायाह—न केवलमित्यादि । साधवाय प्रागुदाहरणमेव^{१८}धर्म्येण दर्शयति—विनावन्तीरिति ।

असकृद्धर्मनिर्देशादिवादेरनुपग्रहात्^{२०} ।

प्रतिवस्तूपमा ज्ञेया प्रतिवाक्यार्थसाम्यतः ॥

1. D. य 2. A. H यरूपत्वं 3. F. omits मात्र 4. D. तदेवाय 5. D. निर्मुक्ति 6. C. E पात् D यणामनु 7. C. अत्राह D. अर्थत 8. D. अन्तर 9. A. आन 10. D. E निर्देश इ 11. C. पेक्षा 12. F. वक्ष्यन्ते 13. A. C. F. H. I रूपमपि 14. D. E कोर्य प्येति 15. A's alt. C स्येह 16. C. यरूपत्वं 17. A. C. D. H. I त्वामि 18. A. C. F. H. I साध 19. A. F. H इत्यादि 20. B. D. E

तस्यापि बिम्बप्रतिबिम्बतया निर्देशे दृष्टान्तः ॥२६॥

तस्यापि, न केवलमुपमानोपमेययोः । तच्छब्देन सामान्यधर्मः प्रत्यव-
मृष्टः । अयमपि साधर्म्यवेधर्म्याभ्यां द्विविधः ।

आद्यो यथा—

अग्निर्लङ्घित एव वानरभटैः किं त्वस्य गम्भीरता-

मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्याचलः ।

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं

जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ॥

अत्र यद्यपि ज्ञानाख्य एको धर्मो निर्दिष्टस्तथापि नैतन्निबन्धनमौपम्यं
विवक्षितम् । यन्निबन्धनं च विवक्षितं तन्नास्ति लङ्घनादायस्येव दिव्यवागुपस-
नादिना प्रतिबिम्बनम् ।

द्वितीयो यथा—

कृतञ्च गर्वाभिमुखं मनस्स्वया

किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विधः ।

तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमा-

श्च यावदायात्युदयाद्विनीलिताम् ॥

अयं दृष्टान्त मन्त्रयति—तस्यापि^१ बिम्बप्रतिबिम्बतया निर्देशे दृष्टान्तः । व्या-
चष्टे—तस्यापि न^२ केवलमित्यादि । प्रतिवस्तूपमान्यायेन^३ द्वैविध्यमाह^४—अयमपीति ।
अग्निर्लङ्घित इति । गुरुकुलक्लिष्टः नित्योपासनेन तदेकशरणीभूतः । अत्र^५ बहूना वानर-
भटैः^६ मन्याचलेन सह^७ धर्म्यपेक्षो बिम्बप्रतिबिम्बभावः । दिव्यवागुपासनस्य अग्निर्लङ्घनेन^८
गुरुक्लिष्टत्वस्या^९ पातालनिमग्नत्वेन च धर्मा^{१०}पेक्षः । ननु जानाति जानीत इति^{११} ज्ञानस्य
पृथङ्निर्देशात् कथमिदं दृष्टान्तोदाहरणमित्यत आह—अत्र यद्यपीत्यादि । नैतन्निबन्धन-
मिति । न हि ज्ञाननिबन्धनं^{१२} औपम्यं विवक्षितं,^{१३} ज्ञानस्योपचारात् । यत्र तु विवक्षा^{१४}
तत्र न^{१५} किञ्चि^{१६} न्यूनमित्यत^{१७} आह—यन्निबन्धनं चे^{१८}त्यादि । इदं साधर्म्यं^{१९} । कृत-
ञ्चेति^{२०} । त्वया मनसि गर्वाभिमुखे शृते तत्क्षणमेव द्विषो निहता इत्यर्थः । द्वौ चकारौ

1. A. F सूच ■ F अपि इति । व्या 3. Omitted in all except E. H.
4 C. न्यायो न 5 F ध्वं दर्शयति । अ 6. A. C. H अय 7. All except D. मुरारि-
कवेः स 8 A C साधर्म्यां 9 न omitted in A C. F. H. 10. E सत्त्वापाता 11.
D धर्म्यपे 12 D. E इति च 13 A C. F. H अनीप 14. A. C. F. H अयत्र ज्ञा
E अचले ज्ञा 15 A's alt. C ज्ञाते कि 16. Omitted in A's alt. C. D. 17
E किञ्चन 18 E. इत्याह 19 F चेति । Omitted in D. 20. All except F read
धर्म्य 21 E इत्यादि ।

अत्र निहतत्वादेः स्थानादिना बंधम्येण प्रतिबिम्बनम् ।

संभवताऽसंभवता वा वस्तुसंबन्धेन गम्यमानं प्रतिबिम्बकरणं
निदर्शना ॥२७॥

प्रतिबिम्बप्रस्तावेनास्या लक्षणम् । तत्र क्वचित्संभवक्षेपे वस्तुसंबन्धः
स्यसामर्थ्याद्विम्बप्रतिबिम्बभावं कल्पयति । क्वचित्पुनरन्वयबाधादसंभवता
वस्तुसंबन्धेन प्रतिबिम्बनमाक्षिप्यते । तत्र संभवद्वस्तुसंबन्धा यथा—

ब्रूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् ।

सतां कार्यातियेयीति बोधयन्गृहमेधिनः ॥

अत्र बोधयन्धत्त इति णिचस्तत्समर्थाचरणे प्रयोगात्संभवति वस्तु-
संबन्धः । असंभवद्वस्तुसंबन्धा यथा—

अव्यात्स घो यस्य निसर्गवक्रः

स्पृशत्यधिज्यस्मरचापलीताम् ।

जटापिनद्धोरगराजरत्न-

मरोचिलीढोभयकोटिरिन्दुः ॥

क्रिययोरेक^१रूपकालतामाहुत्यतः । बंधम्येण प्रतिबिम्बन^२ निदर्शयति—अत्र निहित-
त्वादेरित्यादि । निहतत्वं गर्वाभिमुखीवरण^३ च धन्वयमुत्तेन उक्तम् । तत्र स्थान उदया-
द्वि^४भीलित्वं च व्यतिरेकमुत्तेन । न^५ यावदित्युपन्यासात् । अतो बंधम्येण प्रतिबिम्बनम् ।

विम्बानुविम्बन्यायेन निर्देश^७ धर्मधर्मिणो^८ ।

दृष्टान्तालं कृतिर्नया भिन्नवाक्यार्थसंशया ॥

निदर्शना सूत्रयति—संभवताऽसंभवता वा^{१०} वस्तुसंबन्धेन गम्यमानं प्रतिबिम्ब-
करणं निदर्शना । सङ्गतिमाह—प्रतिबिम्बेति^{११} । व्याचष्टे—तत्र क्वचित्कित्यादि । वस्तुस-
म्बन्धो वाक्यार्थसंबन्धः । इत्यनिय^{१२} द्विधा—सम्भवद्वस्तुसंबन्धा, असंभवद्वस्तुसंबन्धा
चेति—ब्रूडामणीति । यो गिरिरागतः अभ्यागतः रविः सता^{१३} प्रातियेयी प्रतिधिसत्त्वृति
कार्येति^{१४} बोधयन्^{१५} धत्ते^{१६} । योजयति—अत्र^{१७} बोधयन्धत्त इति । बो^{१८} धनसमर्थस्य प्राचारो
गिरौ प्रयुक्त^{१९} तस्याचेतनत्वेऽपि कारीयोऽग्निरध्यापयतीतिवत् गिरिः गृहमेधिनो बोधन-
क्रियासमर्थान् करोतीति तत्सामर्थ्याचरणे णिच प्रयोगात् सम्भवति वस्तुसंबन्धः ।

अ^{२०}व्यात्स इति । स त्रिवोऽव्यादित्यर्थ^{२१} । ^{२२}यस्येन्दुः स्मरचापलीला स्पृशति ।

1 A's alt C. एषुकान्तामा H एषुकात्तामा 2 A C नम् । विम्बानु 3 D निर्देशयति E निर्देशयति 4 H न व्यति 5 E अदि 6 Omitted in all except E 7. A. C F H I देशो 8 E धर्मिणां 9. D सूच 10 Omitted in A C F H 11. D वति 12 D. E. H I चेय 13 D साता 14 A's alt बोधयन्धत्त इति 15 D omits य 16 A C D. F. H I चे । अत्र 17. A. C H चोद 18 A C. H चोद 19. A C. D F I प्रयुक्त इति सम्भवति 20 D ज्यामव ह 21. H अर्थः । यमवद्वस्तु (P 96) 22 A C F. H अस्य D यत्र ।

अत्र च स्मरचापसंबन्धिन्या लीलाया वस्त्वन्तरभूतेनेन्दुना स्पशंन-
मसंभवल्लीलासदृशी लीलामवगमयतीत्यदूरविप्रकर्षात्प्रतिबिम्बकल्पनमुक्तम् ।
एवापि पदार्थवाक्यार्थवृत्तिभेदाद्विधा । पदार्थवृत्तिः समनन्तरमुदाहृता ।
वाक्यार्थवृत्तिर्यथा—

त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।
इदं श्रीखण्डतेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥

केचित्तु दृष्टान्तालंकारोऽप्यमित्याहुस्तदसत् । निरपेक्षयोर्वाक्यार्थयोर्हि
बिम्बप्रतिबिम्बभावे दृष्टान्तः । यत्र तु प्रकृतवाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरमध्या-
रोप्यते सामानाधिकरण्येन तत्र संबन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनेनैव पुक्ता, न
दृष्टान्तः । एवं च—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता धनलताभिः ॥

यद्यन्यसम्बन्धिन्या लीलाया अन्येन स्पर्शासंभवात् इयमसंभवद्वस्तुसम्बन्धा । ननु तर्हि
यसङ्गतिरेव स्यादित्यत आह—लीलासदृशी लीलामित्यादि । नक्षत्रा^१श्रयणाद^२दूरविप्र-
कर्षेम् । वंचिभ्यान्तरायाह—एवापी^३त्यादि । समनन्तरोदाहृतायामेव क्रिया^४भिसम्बन्धात्
पदार्थवृत्तिता^५ । त्वत्पादेति । खरत्नानां निरगंशोत्पात्ताद् अलक्तक^६(^७)मार्जनं विधो
पाण्डुरीकरण^८ इत् अग्रयोजवगित्यर्थ^९ । इयमसंभवद्वस्तुसम्बन्धा वाक्यार्थवृत्ति । मार्जन-
मव पाण्डुरीकरणं न^{१०} भवति^{११} यत्^{१२} अत्र येना दृष्टान्त्यो^{१३} ते मन्दा इत्याह—केचि-
दित्यादि । वाक्यार्थनिरपेक्ष्ये^{१४} दृष्टान्तः । सापेक्षत्वे तु निदर्शनेत्याह—यत्र तु प्रकृत
इत्यादि । सामानाधिकरण्ये^{१५}माध्यारोप्यत इति वाक्यैवताश्रयणेन एव क्रिया^{१६}व्यात्
प्रकृतान्तप्राप्तित्व^{१७} नीयत इत्यर्थः । तत्र^{१८} वाक्ये प्रकृतप्रकृतवाक्ययोः सम्बन्धानुपपत्ति-
मूला^{१९} निदर्शने^{२०}वेत्यर्थः । यत्राप्यनतिस्फुट^{२१} सापेक्षत्वं दृष्टान्तधीमाभूदिति उदाहरणेन
दर्शयति—एव च^{२२} शुद्धान्तेत्यादि । आश्रमवासिनो जनस्य शुद्धान्तदुर्लभं वपु^{२३}भ्यदीनि^{२४}
पण्ड^{२५} उत्तरवाक्यं तर्हि दूरीकृता इति तत्तद्वद्^{२६}मुत्थापयति इति^{२७} वाक्यार्थयो^{२८} सापेक्ष-

1 D. अनुप 2. A C F. H क्षणं समाश्रय D. क्षणाद 3. A. F. H पाण्ड
4 A C H पेण्या 5 A C. D. H क्रियाम् 6 A. C. H तिल्लाणां 7. All
mss omit क 8 D रणं भवति । इदं प्र 9. All except E वाक्य वृ 10. A
यभवति । 11. E नि । अत्र 12 A C F. H यतः पृथा 13. A's alt पीतेः मापिण्या
C. पीते मापिण्या D पी. करण्ये 14 E. इयद एता 15. A's alt C करण्ये ई माप्या
नारोप्यत 16 E या समन्व 17 D पातत्वं 18. A C. F. H तत्र तु वा 19. C मूले
20. A's alt निरपेक्ष्य 21. F स्पुटं द 22. Omitted in A C. H. 23 D omits
वपुः 24 इति omitted in A. C. F. H 25. A's alt C यद्यप्यत 26 A.C. H
नक्षत्रसु 27. Omitted in C D. 28. A. H अर्थः । मापे C अर्थपापे ।

इत्यत्र दृष्टान्तबुद्धिर्न कार्या । उक्तन्यायेन निदर्शनाप्राप्तेः । इयं च सामान्येनैवोपमानवृत्तस्योपमेयेऽसंभवात्प्रतिपादिता पूर्वः । वस्तुतस्तूपमेय-
वृत्तस्योपमानेऽसंभवादपि संभवति । उभयत्रापि संबन्धविघटनस्य विद्यमान-
त्वात् । तद्यथा—

वियोगे गौडनारीणां यो गण्डतलपाण्डिमा ।

अलक्ष्यत स खर्जूरौमञ्जरीगर्भरेणुषु ॥

अत्र गण्डतलं प्रकृतम् । तद्धर्मस्य पाण्डिम्नः खर्जूरीरेणुष्वसंभवादोप-
म्यप्रतीतिः । एष च प्रकारः शृङ्खलान्यायेनापि संभवति । यथा—

मुण्डसिरे चोरफलं चोरोवरि चोरञ्च यिरं धरति ।

द्विगुच्छ्राग्रह अग्रा णालिग्रहेऽग्रा छलिज्जन्ति ॥

त्वाग्निदर्शनैव इयम् । तदेतदाह—उक्तन्यायेनेति । अथ वैचित्र्यान्तरायाह—इयं च सामान्येनैवेत्यादि । सामान्येन^३ वाक्यार्थयोरसकन्धात् प्रतिपादनं वैचित्र्यान्तरोपोढातः^४ । वैचित्र्यान्तरं विवेचयति—उपमेयवृत्तस्येत्यादि । शुद्धान्तदुर्लभमित्यादौ हि^५ उपमेय-
वृत्तेऽध्या^{१०}रोपितस्य उपमानवृत्तस्यासंभवः । अयंतद्विपर्ययोऽपि—वियोग^{११} इति^{१२} । वियो-
गेन^{१३} निमित्तेन^{१४} १५ पाण्डरीभूतानां नारीणां गण्डतले^{१६} यः^{१७} पाण्डिमा स^{१८} खर्जूरी^{१९} मञ्जरी^{२०}-
गर्भरेणु^{२१} प्वलक्ष्यतेत्यत्र उपमेयवृत्त^{२२}स्य गण्ड^{२३}पाण्डिमो मञ्जरीगर्भरेणुरूप^{२४} उपमान-
वृत्तेर्लक्ष्यत्वासंभवात् उपमा प्रतीयते । तदेतदाह—अत्र गण्डतलमि^{२५}त्यादि । अस्यां च प्रकारस्य वैचित्र्यान्तरायाह—एष चेति । एष प्रकार उपमेयवृत्तस्य उपमानवृत्ते^{२६}ऽन्यथा-
संभवलक्षणम् । मुण्डसिरेति ।

मुण्डसिरसि बदरफलं बदरो^{२७}परि बदरं स्थिरं धारयति ।

^{२८}द्विगुच्छ्रायते* आत्मा मूढः छेकारद्यत्यन्ते ॥

1. A's alt उत्तरन्या 2. A. C. H चित्र्यावान्त 3. A's alt C मान्ये यो वा 4. A's alt. अन्तरो हि इथा C. सरोहि 'घात. 5. F द्धानं विने 6. A. C तः दृष्टान्तवैलक्षण्ये न्याय अवान्तरं वैचि 7. A's alt C एवमेधवृत्त 8. Omitted in D. 9. A. C. F. H मेधाधारोऽपि 10. D वृत्तेरेण्या 11. A. C. योगः स्पृति 12. Omitted in F. 13. A. C. F. H omit न. 14. A. C. F. H omit न 15. A. C. F. H नारीणां पाण्ड D. E I गौरीणामाणा 16. A ताले 17. Omitted in A. C. H. 18. Omitted in D. 19. C खर्जरी 20. D. E. मञ्जरीणां 21. A's alt omits णु 22. A. C. H निमित्त 23. D. गण्ड 24. A's alt C. रूपवनवृत्ते D. F रूपे 25. C इत्यसंभवो मान (P. 95) A. F इत्यादि । असंभवो मान (P. 95) 26. D वृत्त 27. D दरफलीपरि 28. D द्विगु ।

* The meaning of द्विगु or द्वि in the Chāyā is obscure. The chāyā of the whole expression विमुच्छ्रायह given by Jayaratha and Samudrabandha is: विदम्यते । These two commentators give the chāyā of the last quarter as धनच्छेदा दम्यन्ते ।

अत्र मुक्तेति निषेधपदं तदन्यथानुपपत्त्या पादयोर्हंसगतिप्राप्तिराक्षिप्यते । सा च तयोरेनुपपत्त्या सादृश्यमवगमयतीत्यसंभवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धना निदर्शना ।

भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः

॥२८॥

अधुना भेदप्राधान्येनालङ्कारकथनम् । भेदो वल्लक्षणम् । सा च द्विधा भवति । उपमानादुपमेयस्याधिकगुणत्वे न्यूनगुणत्वे वा भावात् । विपर्ययो न्यूनगुणत्वम् । क्रमेणोदाहरणम्

द्विदृक्षवः पक्ष्मलताविलासमक्षणां सहस्रस्य मनोहरं ते ।

वापीषु नीलोत्पलिनीविकासरम्यासु नन्दन्ति न षट्पदौघाः ॥

प्राप्ते. सम्बन्धानुपपत्तिरपि क्वचिन्निदर्शना^१बीजमित्यर्थः । तदा(नी मिय^२)मार्थीति^३ भावः । उत्कोप इति । अत्र^४ पञ्चधा हंसगतिर्मुक्तेति त्यागरूपनिषेधबलात् पादयोर्हंसगतिप्राप्तिराक्षिता^५ । सा साक्षात्सम्बद्ध^६मशक्ता सादृश्यमवगमयति । तदेतदाह—अत्र मुक्तेतीत्यादि ।

सम्भव^७द्वस्तुसम्बन्धोऽन्वय^८भावबोधयेत् ।

प्रतिविम्ब यदि^{१०} तदा^{११}निर्जातिव्या निदर्शना ॥

विम्बानुविम्बार्थतया वाक्ययोः प्रकृतान्वयोः ।

स्यार्धरूपेण^{१३} दृष्टान्तः सापेक्षत्वे निदर्शना ॥

इत्यमभेदप्राधान्याधिकारगिपातिनोऽलङ्कारा. विवेचिताः ।

अथ भेदप्राधान्ये^{१३} व्यतिरेकं सूत्रयति—भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः^{१४} । भेदप्राधान्ये साधर्म्यं^{१५} इत्यनुपपद्यते^{१६} । भेदप्राधान्य व्यतिरेकस्योक्तचरमनुस्मारयन् अधिनरोति —अमुनेत्यादि^{१७} । भेदसम्भववैचित्र्यद्वय प्रभेदबीजत्वेन उद्धाटयति—भेदो^{१८} वल्लक्षणमित्यादि^{१९} । विपर्यय^{२०}सादृशात् मित्याज्ञान^{२१}भ्रमो प्रा भूवित्याह—विपर्ययो न्यूनगुणत्वमिति^{२२} ।

द्विदृक्ष इति । अत्र नीलोत्पलिनी विकासोपेक्षयाक्षितसहस्रपक्ष्मलताया अधिकगुणत्वम् ।

1. A's alt C नादीजं 2. A's alt. तदभी 3. All mss. नीयमिये 4. D अर्थी 5 C. अय 6. C. सार्थं साक्षा 7. C संबन्धम E. F वस्तु 18. H पञ्चमं वस्तु 9. D भवन्वा बो 10. Omitted in A C. D. F. H. 11. A. निर्जातिव्या C निनि D. निज्ञात 12. D पक्ष्म 13. D. E. F तत्र च 14. H कः स्यात् चरमनु 15. A's alt C धर्म्ययने 16. All mss. ते यावन्ति तासुः भेद 17. D. आदि । विपर्ययः । 18. H. भेद 19. H. आदि । विपर्ययो न्यून 20. D. पर्ययः A's alt. यः सुमित्या (प्या) [ज्ञान] भ्रमो C. यः स मित्याज्ञानं भ्रमो 21. Omitted in D F. 22. इति omitted in H. 23. A. C. D. H पञ्चानि ।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते सत्यम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्ति यात तु ॥

अत्र विकस्वरनीलोत्पलिन्यपेक्षयाक्षिसहस्रस्य पद्ममलताया वलक्षण्य-
मधिकगुणत्वम् । चन्द्रापेक्षया च यौवनस्य न्यूनगुणत्वम् । शशिवलक्षणेन
गतस्यापुनरागमात् ।

उपमानोपमेययोरेकस्य प्राधान्यनिर्देशोऽपरस्य सहार्थसंबन्धे
सहोक्तिः ॥२६॥

भेदप्राधान्य इत्येव । गुणप्रधानभावनिमित्तकमत्र भेदप्राधान्यम् ।
सहार्थप्रयुक्तश्च गुणप्रधानभावः । उपमानोपमेयत्व चात्र बंधक्षिकम् । द्वयोरपि
प्राकरणिकत्वादप्राकरणिकत्वाद्वा सहार्थसामर्थ्याद्धि तयोस्तुल्यकक्षत्वम् । तत्र

क्षीण क्षीणोऽपि शशी । अत्र अनिवर्तिनो यौवनस्य क्षयिणोऽपि भूयोऽभि-
वर्धितशशिव्यपेक्षया न्यूनगुणत्वम् । तदेतदुभय योजयति—अत्र विकस्वरेत्यादिना^१ ।

भेदप्रधाने साधर्म्ये व्यतिरेको विधीयते ।

साधिकादुपमेयस्य न्यूनत्वाद्दोषमानन ॥

सहोक्ति मूत्रयति—उपमानोपमेययोरेकस्य प्राधान्यनिर्देशोऽपरस्य सहार्थ-
सम्बन्धे सहोक्तिः । अधिकारमनुस्मारयन्^{१०} ११ सामग्रीमस्या दिविनक्ति—भेदप्राधान्य
इत्येवेत्यादिना । ननु सहाय^{१२}त्वा^{१३} तुल्यकक्षयो^{१४} कथं भेदप्रधानतेत्यत आह—गुण-
प्रधानभावेत्यादि । सत्यम् । सहार्थ^{१५}सामर्थ्यात् साधर्म्यमेवात्र । भेदप्राधान्यं तु व्यति-
रेक^{१६}नयेन साधर्म्यमिति^{१७}कमिह न भवति अपि तु गुण^{१८}प्रधानभाववित्तिकमिति पावत् ।
ननु समानयोगत्वे गुणप्रधानभावोऽपि^{१९} कीदृशि^{२०}त्यत आह—सहार्थप्रयुक्तेति । सहार्थो
हि तृतीया त गुणत्वेन प्रयोजयति । ननु सहार्थत्वे क^{२१} उपमानोपमेयभाव इत्यत
आह—उपमानोपमेयत्व चेत्यादि^{२२} । २३तद्धि तृतीयान्तस्य^{२४} विशेषणत्वादुपमानत्व
विवक्ष्यते । इतरस्य तु विशेष्यत्वादुपमेयत्वम् । यतो बंधक्षिकमेव न तु^{२५} वास्तवमिति
भावः । अत्रास्तवरे हेतुमाह—द्वयोरपीत्यादि । ननु^{२६} द्वयोः प्राकरणिकत्वमेवाप्राक-
रणिकत्वमेव वेति^{२७} किं नियामकमित्यत आह—सहार्थसामर्थ्यादिति । ननु तद्धि

1 A. C F H क्षीणादिति 2 D G त्रयिण्योऽपि E श्वेऽपि 3 C
भूयामि 4 A's alt C वक्षित F H अभिवृद्ध 5 A C F H आदिना
मदोक्ति 6 C चाद्योप 7 F उपमानेति 8 A भे पर 9 E अर्थाभिप्राय 10 D य साम
11 A C F H सामान्यस्य वि 12 H अर्थ येन साधर्म्यं 13 D स्या 14 A C
D H कक्षयो 15 C अर्थ 16 A C D F H I न्यायेन 17 C omits भित्ति
18 A C गुणप्रगुण 19 D अपीति की 20 A F H कीदृश इत्यत 21 A's alt
C तु 22 A's alt C नेत्या 23 A's alt C त तृतीय 24 A C F H अन्त तस्य
25 Omitted in A C H 26 A C F H न तु 27 All mss इति वा किं

तृतीयान्तस्य नियमेन गुणत्वादुपमानत्वम् । अर्थाच्च परिशिष्टस्य प्रधानत्वादुप-
मेयत्वम् । शाब्दश्चात्र गुणप्रधानभावः । वस्तुतस्तु विपर्ययोऽपि स्यात् । तत्रापि
नियमेनातिशयोक्तिमूलत्वमस्या । सा तु कार्यकारणप्रतिनियमविपर्ययरूपा
अभेदाध्यवसायरूपा च । अभेदाध्यवसायश्च श्लेषभित्तिकोऽन्यथा वा । साहित्य
चात्र कर्त्रादीनां भेदाद् ज्ञेयम् । तत्र कार्यकारणप्रतिनियमविपर्ययरूपा
यथा—

भवदपरार्धं सार्धं सन्तापो वर्धतेतरा तस्या ।

यैवक्षिकत्वे कतरत्^१ वेन रूपेण विवक्ष्यतामित्यत आह—तृतीयान्तस्येत्यादि^२ । ननु^३
प्रधानमपि तृतीयान्तेन^४ निर्देशमर्हतीत्यत आह—शाब्दश्चेति^५ । सहस्राब्दो हि नियमेन
तृतीयान्तस्य शाब्दगुणत्वं कल्पयति । इतरस्य तु प्राधान्यम् । तर्हि अर्थापेक्षया वा
स्थितिरित्यत आह—वस्तुतस्त्विति । गुणस्यापि प्राधान्यं प्रधानस्यापि गुणत्वं विपर्ययः ।
अपिशब्दाबन्धस्थितिरपि । एव न्यायक्रमे स्थितेऽपि विशेषोऽन्योऽस्या प्रयोजक
इत्याह—तत्रापीत्यादि । अतिसयोक्तिरपि^{१०} न^{११} साकल्येन अस्या मूलमित्यत आह—
सा चेत्यादि । कार्यकारण^{१२}प्रतिनियमविपर्ययोऽत्र तुल्यकालता न तु कार्यस्य पूर्वकालता^{१३}
सहस्रत्वात् । अभेदाध्यवसायस्तु^{१४} द्विधा भवतीत्याह—अभेदाध्यवसायश्चेत्यादि ।^{१५}तेनेम
त्रिविधोपक्षिता । वैचित्र्यान्तरमुपलपति—साहित्य^{१६} १ चरत्रेत्यादि । कर्तृकर्मादि
साहित्यनिबन्धनेनापि अभेदेन प्रयत^{१७} इति यावत् ।

क्रमेणोदाहरणानि । भवदपरार्धंरिति—अत्रापराधानां तृतीयान्तत्वाद्गु^{१८}णता ।
सन्तापस्य^{१९} प्रयमान्तत्वात्प्रधानता । यतो गुणप्रधानभाव^{२०} निबन्ध^{२१}नैवात्र भेदप्रधानता,
न^{२२} पुनर्वृद्धिक्रियानिवर्धना । स च गुणप्रधानभाव^{२३} सहाय^{२४}प्रयुक्तः । इयाञ्च प्राक्-
णिकत्वादुपमानोपमेयभावो वैवक्षिकः । अपराधानां च तृतीयान्त^{२५}त्वात् विशेषणानां
मुपमान^{२६}त्वं नियतमपराधा यथा वर्धन्त^{२७} इति । सन्तापस्य तु प्रधानत्वादुपमेयत्वं सन्ताप
स्तथा वर्धत^{२८} इति । स चायं गुणप्रधानभावः शाब्दः । अर्थं व्यपेक्ष्य तु^{२९} सन्ताप एव
(इव) अपराधा वर्धन्त इत्यपि^{३०} प्राप्ते । न्याय^{३१}क्रमोऽथ उदाहरणान्तरं यो जनीमः ।

1. A omits क A's alt C क्वेतरात्तेन 2 A F H आदिना 3 C omits
नु 4 F H अन्तत्वेन 5 A's alt. शब्दाश्चेति 6 D शाब्द E शाब्द 7 D प्राधान्य
स्या 8 E दाद्ययाव 9 A C F H स्थितिविशेषोऽन्यस्या 10 H अपि अभेदेन
11 Omitted in A C F 12 A's alt C च विप्रति 13 A's alt तात्पर्यस्य
पूर्वकालस C तात्पर्यस्य पूर्वकाल स 14 D सायो द्वि 15 All except E. omit ते
16 C. हित्य 17 A's alt. C इत्यत्रे 18 C प्रयत 19 C अगुणत्वात् E गुणत्वम् 20 A
E. H स्य प्रधानत्वात् प्रय A's alt C स्य अप्रधानत्वात् प्रयमान्तः । यतो 21 D भावि
22 D वर्धनेनैव C वर्धनेनैव 23 Omitted in D 24 D भावप्रयुक्ताहार्य 25 A C
अथ युक्तं च द्व 26 D तत्त्वा 27 A's alt C उपमेयच 28 A C वर्धन्त 29 D
वर्धन्त 30 Omitted in C 31 A C F इति प्रा 32 D न्याय

अत्र अपराधानां सन्तापं प्रति हेतुत्वेऽपि तुल्यकालत्वेनोपनिबन्धः ।
श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपा यथा—

अस्तं भास्वान्प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि ।

अत्रास्तंगमनं श्लिष्टम्, अस्तमित्यस्योभयार्थत्वात् । तदन्ययरूपा
यथा—

कुमुददलैः सह संप्रति विघटन्ते चक्रवाकमियुनानि ।

अत्र विघटनं सबन्धिभेदाद्भिन्नं न तु श्लिष्टम् । एतद्विशेषपरिहारेण
सहोक्तिमात्रं नालङ्कारः । यथा—

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनममरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥

इत्यादौ । एतान्येव कर्तुं साहित्ये उदाहरणानि । कर्मसाहित्ये यथा—

द्युजनो मृत्युना सार्धं यस्याजौ तारकामये ।

चक्रे चक्राभिधानेन प्रेप्येणाप्तमनोरथः ॥

अत्र करोतिक्रियापेक्षया द्युजनस्य मृत्योश्च कर्मत्वम् । इयं च मालयापि
भयन्ती दृश्यते । यथा—

अत्र कार्यकारणसमकालत्व^१लक्षणातिशयोक्तिमूलमिति दर्शयति—अत्रापराधाना-
मित्यादि ।

अस्तं भास्वानिति—संह्रियन्ता^२ विप्रकीर्णाग्निं एकीदियन्तामित्यर्थं अत्र
श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपा^३ मूलमिति दर्शयति—अत्रास्तंगमनमित्यादि । अस्तम्^४
एवदा गिरिः^५ अन्यदातः^६वनाद इत्युभयार्थत्वम् ।

कुमुददलैरिति—अत्र पुनः अश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूप^७मूलमिति दर्श-
यति—अत्र विघटनमित्यादि । एवमतिशयोक्तिमूलत्वादिलक्षणो यो विशेषः तदभावे महो-
क्तिमात्रं नालङ्कार इति व्युत्पादयति—एतद्विशेषेति । ^८अत्रुदाहरति—अनेन सार्धमिति ।
कर्तुं साहित्यलक्षणं वैचित्र्यमप्ये^९ध्वेव दक्षितमित्याह—एतान्येवेति । एषु हि सन्नापापरा-
धादि ^{१०}कर्तुं साहित्य^{११}म्—द्युजना इति । द्युजना देवाः । द्युजनस्य मृत्युना मह मनोरथा-
याति दंत्यवसतस्य । अत्र कर्मसाहित्यं दर्शयति—अत्र करोतिप्रियेत्यादि । द्युजन^{१२}मृत्योः
सात्तिक्रियापेक्षया कर्तृत्वेऽपि तस्योपमर्जनत्वात् नेह कर्तृसाहित्यम् । या तु (चक्रः^{१३}

1. A. C. omit ख 2. E. इति वि 3. C. कीर्णानि विद्वान्मनादृष्ट (P. 100)
4. A. F. रूप 5 A. ति। अत्र विघटन 6. D. E. अस्त 7. D. गिरि 8. D. omits अ 9.
A. E. F. H. I. रूपा 10 D. अत्र प्र E. अत्र प्रयु 11. E. omits अपि 12. A. F.
कर्म 13 Except F. all read यमपुन 14. A. शृण्वोः 15. A. C. F. H. I.
पर्यन्ता प्र D. चात्र कर्तृता प्र E. चक्र कर्तृता

उत्क्षिप्त सह कौशिकस्य पुलकः सार्धं मुखेर्नामितं
 भूपानां जनकस्य सशयचिया साकं समास्फालितम् ।
 वैदेह्या मनसा समं च सहसाकृष्टं ततो भाग्य-
 प्रौढाहंकृतिकन्दलेन च समं भग्नं तदैश धनुः ॥
 सहोक्तिप्रतिभटभूतां चिनोत्ति लक्षयति—
 विना कश्चिदन्यस्य सदमत्त्वाभावो विनाक्तिः ॥३०॥
 सत्त्वस्य शोभनत्वस्याभावोऽशोभनत्वम् । एवमसत्त्वस्याशोभनत्व-

इति) प्रधानभूता करोतिक्रिया तदपेक्षया कर्मत्वात्कर्मसाहित्यमेतदिति यावत् । एव
 करणादिसाहित्यवैचित्र्यमुन्नेयम्^३ ।

अथ पुनर्वैचित्र्यायाह—इय चेति ।^४उत्क्षिप्तमिति ।^५धनुष उरक्षेप^६उद्यावन्ध
 नङ्घट्टनम् ।^७आस्फालनमानर्प^८ । क्षितोमुखमोज इत्यादि क्रमिवाणि धा^९नुष्यकर्मणि ।
 तत्रा^{१०}वर्णन^{११}भाषान्त परिपण^{१२}नासावन्येवोपवर्णितानि । तत्रातिवत्सलस्य कौशिकस्य
 पुलकाना धनुस्तक्षेपसम^{१३}समयमुत्क्षेप, मत्सरप्रस्तत्वात् उत्क्षेपमात्रा^{१४}परितोषिताना भूपाना
 धनुर्नन्ति(सम)समय मुज्जति^{१५} । परिपणितार्कणस्य जनकस्य^{१६}नत्यन्त सशयानु-
 वृत्ते । उद्यास्फालनसमसमय सशयबुद्धिआस्फालनम् । वैदेह्या पुन परिपणनमिदधत्ता^{१७}
 मनाकृष्टमन^{१८}स्समाकर्प^{१९}सम^{२०}सम(य^{२१}) म(न^{२२})समाकर्प^{२३} । भागवाहकुनि-
 नन्दलस्य तु धनुर्भङ्गान्तमभ्र^{२४}स्य भङ्गसमसमय भङ्ग^{२५}श्रीमता रामचन्द्रेणावारीनि
 समन्ययात् कर्मसाहित्यमिह मालात्वेनावतिष्ठते । एवमन्यदपि मालात्वेन ज्ञेयम् ।

गुणप्रधानभावो य^{२६}शब्दस्तेन भिदोत्कटा ।

मथितातिशयोक्ति च^{२७}सहोक्तिस्त्वमयोमता ॥

अथ विनोक्त्यै^{२८}सङ्गतिमाह—^{२९}सहोक्तिप्रतिभटभूतादि—प्रतिभटभूता प्रतियोगि
 भूताम् । तत्र सूत्रम्—विना^{३०}कश्चिदन्यस्य^{३१}सदसत्त्वाभावो विनोक्तिः । व्याचष्टे—
 सत्त्वस्येत्यादि^{३२} । (ध्य^{३३}त्ययेनाभावशब्दार्थो) प्रत्येकमभिमन्य^{३४}ध्येने । शोभनत्वा-

1. A D कर्मसाहित्याकर्म 2. A F. त्यमुचे 3 A F उक्तवत् । इय 4 A C
 D. F. H I उपक्षिप्त 5. D उदनु 6 E. प. प्रेजाज्या 7. A. F पर 8 A. F. प्राक्-
 र्णम् 9 A धनु 10 D अग्र 11. D omits न् 12. A. पणारात्ता 13 D ममपय
 14. D. मात्रप 15 E. नन्ति 16 D नय 17 A. F निदार्थ A's alt. C. पणनेन
 मिदाल्ल 18 A C E F H I मममय 19 A C F वर्णम् 20 D. ममप
 मुम्पमा 21. All mss. मममय 22. All mss मममयदा 23 A C. वर्ण भा 24
 C. अना D. अनुभा 25 C. भङ्ग विमता 25 A. C F. ययस्तेन 27. Omitted
 in A. C. D F H I. 28 A C. F. नय 29 F. महेति 30 F. विनेति 31.
 A. D F H किञ्चि 32 A C. F. H. मण्यवामा 33 All mss दि'पद्रप 34
 A. C D H I मयमाभाष मृदा अर्था B E F. मयमाभाषरत्ता अर्था 35 A
 C. F. H पयते

इत्यादौ विनोक्तिरेव । तुहिनांशुदर्शनं विना नलिनीजन्मनोऽशोभनत्वप्रतीतेः ।
इयं च परस्परविनोक्तिभङ्गाया चमत्कारातिशयकृत् । ययोदाहृते विषये ।
द्वितीया यथा—

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥

अत्राशोभनत्वाभावः शोभनपदार्थप्रक्षेपभङ्गोक्तः । संपा द्विधा
विनोक्तिः ।

अधुना विशेषणविच्छित्त्याश्रयेणालङ्कारद्वयमुच्यते । तत्रादौ विशेषण-
साम्याबष्टम्भेन समासोक्तिमाह—

अत्र^१ तुहिनांशुदर्शनं विना नलिनीजन्म न शोभनमिति प्रतीयते । अतो विनोक्ति-
इयम् । विनाशब्दा^२नुपादाने त्वार्थोक्तिविशेषः । तदिदमभिसन्धायाह—इत्यादौ
विनोक्तिरेवेत्यादि^३ । अत्र च^४ हेतुहेतुमद्भावव्यत्ययो विनोक्तेरेव विच्छित्तिविशेषाधायकः^५
न पुनरलङ्कारान्तरमित्याह—इयं च परस्परेत्यादि । उदाहृतविषय इति । निरर्थकः^६
जन्मेत्ययमुदाहृतो विषयः । मृगलोचनमेति । सोऽने हि मृगलोचना^{१०} विना^{११}विचित्रव्यव-
हारप्रतिभाप्रगल्भ्य नास्ति सुहृदा विना च^{१२} सुन्दराशयत्वम् । अस्य तु नरेन्द्रमूनोर्न तमेति
श्लोकार्थः । अमत्त्वा^{१३}भाष्यं दर्शयति—^{१४}अत्राशोभन^{१५}त्वाभाषादित्यादि । ^{१६}प्रतिभा-
प्रगल्भ्य सुन्दराशयत्व^{१७} च^{१८} शोभनपदार्थः । निगमयति—संपा द्विधेति ।

सदमत्त्वनिवृत्ति^{१९}श्चेन्निकृत्त्या^{२०}ज्यस्य वर्ण्यते ।

तदा द्विधा विनोक्ति^{२१}स्म्याद्वि^{२२}धिरत्र पत्र भवेत् ॥

अथ^{२३} विशेषणविच्छित्तिमूलो^{२४} समासोक्तिपरिवरो प्रन्तोति—अधुना

1. H अत्र किं क्रियतामित्यर्थः । अथ पुनर्थोक्तिर्यायाह—इयं चेत् किमिन्द्रमिति
अप्रस्तुतस्य गम्यारे (समासोक्तिः P 103) 2 All except E. द्विरतिमद् 3 C शब्दा-
पादा D शब्दा 4. A. C H शेषं दिदम् 5 H आदि । सदास्य 6 Omitted in A
and C. 7. A C नोक्तिरेव 8 A धायकः 9 A अमृतस्य 10 C लोचना 11 A
C. E. F omit वि 12 Omitted in A C F 13 C संपा 14 A. C F. अत्र
शो 15 Except E all read अभाषा 16 A C F प्रतीता या 17. A C E
शयवत्यर्थः 18 A. C. F. अशोभ 19 H तिष्ठे 20 E. शब्दा 21. A F. I तिष्ठ
22 Except H all read द्विधाय 23 A. स एवोक्तिविच्छिन्ना C अथ अधुना 24 A
मूलो अधुना ।

* After अत्र A C repeat the passage श्रियन्तामित्यर्थः । upto
द्विधा पुन under गम्यारे (pp 99-100), then jumps to 'गम्यारे यदि
विनोक्त्यस्यापि' etc upto रहस्यविशामित्यप्यम्, a discussion occurring
under Samasokti (pp 103—104) and after this इयम् comes back
to Vinokti as इयम् । अथ समासोक्तिः । तुहिनीशु

विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः ॥३१॥

इह प्रस्तुताप्रस्तुतानां क्वचिद्वाच्यत्व क्वचिद्गम्यत्वमिति द्वैविध्यम् । वाच्यत्व च श्लेषनिर्देशमङ्गत्वा पृथगुपादानेन चेत्यपि द्वैविध्यम् । एतद्द्विभेदमपि श्लेषालङ्कारस्य विषयः । गम्यत्य तु प्रस्तुतनिष्ठमप्रस्तुतप्रशंसाविषयः, अप्रस्तुतनिष्ठ तु समासोक्तिविषयः । तत्र च निमित्त विशेषणसाम्यम् ।

विशेषेणेति^१ । विशेषण विच्छित्तिञ्च^२ द्विरूपा^३ साम्यं साभिप्रायता च । साम्ये समासोक्तिमधिकरोति—तत्रादावित्यादि । तत्र सूत्रम् । विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः । यत्र^४ विशेष्यादेः प्रकृतमानपरता विशेषणसाम्यात् पुनरप्रकृतो^५ऽवगम्यते सा^६ समासेन श्लेषेण अभिधानात् समासोक्तिः । तदेतद्व्याचिख्यामुविषयविभागायाह— इह प्रस्तुतेत्यादि । क्वचिद्वाच्यत्वम्^७ । उभयेयामिति शेषः । क्वचिद्गम्यत्वम्, 'एकतरेषामिति शेषः । 'श्लेषनिर्देशमङ्गत्वेति । विशेषणविशेष्यादायो श्लेषोपनिबन्धने^{१०}नेत्यर्थः^{११} । पृथगुपादानेन वेति । विशेषणादेः श्लेषमुपनिबन्धय विशेष्यादेः पृथक् शब्दोपादानेनेत्यर्थः । एतद्द्विभेदमपि वाच्यत्व^{१२} श्लेषालङ्कारस्य विषयः । यदा पुनर्गम्यत्व प्रस्तुतविषय^{१३} विशेषणसाम्यात् तदानीम्^{१४}प्रस्तुतप्रशंसा, यदा^{१५}त्वप्रस्तुतविषय तदा समासोक्तिरिति^{१६} विवेकः । अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे यदि विशेष्यस्यापि साम्यं तदा^{१७}किं स्यादित्यत आह—विशेष्यस्यापि साम्ये श्लेषप्राप्तेरिति । श्लेषमूलध्वनिप्राप्तेरिति यावत् । ननु श्लेषालङ्कारत्वं^{१८}प्राप्ति किं न स्यात् । उच्यते । अत्रैयं^{१९} चर्चा । समासोक्त्यलङ्कारः श्लेषालङ्कारः शब्दशक्तिमूलध्वनिश्चेति त्रिषु विषयेष्व^{२०}प्यस्ति श्लिष्टपदो^{२१}पनिबन्धः । तत्र यदा^{२२} श्लेषः तदर्थः^{२३} द्वयस्य नियमेन वाच्यता । वाच्यत्व चैव सम्भवति—यदार्थो हावपि प्राकरणिको स्त^{२४} अप्राकरणिको वा तदा विशेषणविशेष्यादायोदयोरपि^{२५}श्लिष्टपदोपनिबन्धात् श्लेषालङ्कारः । 'अभिधायानियमवगात्^{२७} हावप्यर्थो वाच्यो । अथ यदैकस्य^{२८} प्राकरणिकत्वमितरस्य अप्राकरणिकत्व तदा विशेष्यादेः पृथक् शब्दोपादानवलादेव श्लेषालङ्कारः । यदि विशेष्यादेऽपि श्लिष्टपदोपनिबन्ध तदा प्रकरण^{२९}नियन्त्रिताया^{३०} अभिधायानियमवगात् प्राकरणिकार्थ एवोपज्ञाया^{३१}प्राकरणिकार्थवर्गतिर्यञ्जनस्यैव विषयस्यात् । 'यद

1 F विशेषेति 2 C ति द्विरू 3 D रूप 4 Omitted in A C F H
5 A C H तो गम्य 6 A C H स 7 D तम् एकतरेषा 8 A C F H
एकत्र सेषा F एकत्र गतमिति 9 A E F H शेष 10 A C D F H I बन्धनेय
11 F अर्थ । एतद्द्विभे 12 A C F H यत्वे 13 A F H विषय 14 D मपि
प्राकृतप्रशंसा 15 A D H यदा प्र 16 A C H इति । समासोक्तिरूप (P 101)
17 D किं कि 18 H omits त्व 19 D E F H अथ चर्चा 20 अपि omitted
in D E. 21 A पद्या 22 A C D यदा तावत् स्ते 23 D अर्थलयनि 24 A C
स्त तदा 25 A C F अस्ति 26 H अथ अमि 27 D शादाकृत्य 28 A C D
F H I एकदेशस्य 29 F प्राकरणिकनि 30 A's alt C यन्त्रिकाया 31 A D
F ज्ञाया अथा 32 D E. अथ य

विशेष्यस्यापि साम्ये श्लेषप्राप्तेः । विशेषणसाम्यवशाद्धि प्रतीयमानमप्रस्तुत
प्रस्तुतावच्छेदकत्वेन प्रतीयते । अवच्छेदकत्वाच्च व्यवहारसमारोपो न तु
रूपसमारोपः । रूपसमारोपे त्ववच्छादितत्वेन प्रकृतस्य तद्रूपरूपित्वाद्वैकमेव ।

समासोक्तिस्तदा विशेषणाशे अर्थद्वयप्रतिपादकशब्दोपनिबन्ध विशेष्याशे तु प्रा-
रणिगार्थमात्रपरता । तदा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वादुक्तलक्षणा समासोक्ति ।
यदा पुन प्रावरणिवाप्रावरणिकयो विशेषणविशेष्याशेऽपि श्रुता तदा तावत्र
समासोक्ति विशेषणमात्रसाम्यलक्षणा यत् इनेपालङ्कारत्वे प्राप्तिरपि । वचनम् ?
तत्रार्थद्वयस्य वाच्यत्वं लक्षणं यत्, न ह्यत्र द्वयोर्वाच्यतोपपत्तिः प्रकरणपक्षपातिन्या
अभिधायी अप्रावरणिवेऽयं स्पर्शाभावात् अप्रावरणिकस्य समन्वयमनन्तरं प्रतीति-
वत्त्वात् सादृशकभूतस्य ध्वन इनेवेण विषयग्रासप्रमत्ताश्च । त्रिचित्तोऽयं घण्टापथ
ध्वनिनिदर्शनरहस्यविदामित्यलम् ।

अथ समासोक्तिरूपकयो वैधर्म्यं विवेक्षयति—विशेषणसाम्यवशादित्या
दिना । हिहोती । यतो विशेषणसाम्यादप्रस्तुतोऽर्थं प्रतीयते, अतो विशेष्याशे सस्पर्शा
भावाद्धिशेष्यं प्रकृतार्थं न स्वेन रूपेण रूपवन्तं वर्तुमीप्ते किन्तु विशेषणाशप्रतीत
त्वव्यवहार विशेषणाशप्रतीते प्रकृतार्थव्यवहारेऽयच्छेदकत्वेन समारोपयति । तदिद-
माह—प्रस्तुता अवच्छेदकत्वेन प्रतीयत इति । अवच्छेदकत्वेन विशेषकत्वेन । यत् इत्य-
मवच्छेदकत्वमतोऽस्ति रूपवद्वैधर्म्यमिराह—अवच्छेदकत्वाच्चेत्यादि । व्यवहारसमा-
रोप न तु रूपसमारोपः । ननु यदा रूपसमारोप तदा किं स्यादित्यत आह—
रूपसमारोपेऽस्यादि । अवच्छादितत्वेन क्रीडीकृतत्वेन । प्रकृतरूपरूपितत्वात् अप्र-
कृतरूपेण उपरक्षितत्वात् रूपकमेव । विवेचितं चतस्रयायोग परिणामालङ्कृतौ । अत्रा-
चान्तराङ्गोका — अप्रस्तुत प्रतीत चेद्भेदनाशकसांभ्यतः ।

व्यवहार समासरोप्यं प्रस्तुतेऽन्यभवत्ययम् ॥

1 A C F. H अप्राक 2 D repeats विशेषण 3 C लक्षण 4 A C
F. अशे छि 5 A C F H. क्षणाया छे 6 A C H omit त्व 7 A C F
H अन्यत्र 8 C पत्ति प्रक 9 E कस्य च 10 A F. प्रतीति 11 A's alt
विच्छित्तितोऽयं पु पण्य निदर्शन C विच्छित्तितोऽयं निदर्श 12 A C F
H वनादि 13 A ना । याहितौ यदा यतो C आदि इत्यादितां यतो F आदिना ।
यतो H आदिना अमिहितौ अतो विशेषण 14 C अशेषप्रकृ 15 A C F G H
अर्थ 16 Omitted in C 17 C न रूप 18 C नव्य 19 E H परिच्छेद 20
C कत्व समा 21 D प्रकृता 22 A C D F. repeat अवच्छेदकत्वेन प्रतीयत इति
23 C खेन यत् 24 A. C F H न स्वरूप 25 H रोप विशेषणां See below
the Karikā under Samāsokti. 26 A. नव्यदयारूप तदा C नव्य या
रूपत्वादि 27 F रोपेऽपित्या 28 C अवस्थादित 29 D स्वेन प्रकृत 30 A C प्राकृत
31 A C F प्रकृत 32 D प्रतीत 33 C सामान्य तद्वचन 34 D यच्च 35 C
हार 36 F रवमा 37 C आरोप 38 D. प्रकृतेऽन्यभव 39 A C. F. अपि

तच्च विशेषणसाम्यं श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा भवति ।
तत्र श्लिष्टतया यथा—

उपोदरागेण वितोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्त तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्भूतं न लक्षितम् ॥

अत्र निशाशशिनोः श्लिष्टविशेषणमहिम्ना नायकव्यवहारप्रतीतिः ।
अपरित्यक्तस्वरूपयोनिशाशशिनोर्नायकताव्यवहारमविशिष्टयोः प्रतीतिः । साधा-
रण्येन यथा—

तेना^१प्रस्तुतवृत्तान्तारोपेण प्रस्तुत स्वयम् ।

सदोपेणोच्यते सत्मात्समासोक्तिरिय मता^२ ॥

स्याद्विशेष्याश^३साम्यं चेत्प्रस्तुताकाररूपितम् ।

भवेदप्रस्तुत भेद्य रूपकालङ्कृतिस्तदा ॥ इति ॥

अस्या विशेषप्रपञ्चनार्थमाह—तच्च विशेषणसाम्यमित्यादि । साधारण्यमुभ-
यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमव । औपम्यगर्भत्व^४ तद्वर्गसमासा^५ध्ययणात् । इत्येव तद्विशेषणा-
साम्यं त्रिधा भवतीत्यर्थः । अतस्तमासोक्तिरपि त्रिधा ।

क्रमेणोदाहरणानि—उपोदरागेणेति । राग सन्ध्याश्लिषा कामञ्च । तारके-
त्यतो नक्षत्र^६हृगन्तर्मण्डलयो प्रति^७पत्ति । मुख प्रारम्भो वदत्र च । तिमिरमशुकमिव
तिमिरसदृश^८मशुक च । लक्षणं योजयितुमाह—अत्र निशाशशिनोरित्यादि । नायकञ्च
नायिका च नायकौ । “पुमास्त्रिये”त्येवशेषः । उपोदरागत्वादिश्लिष्ट^९विशेषणमहिम्ना
खल्वत्र निशाशशिनो नायकव्यवहार^{१०}विशिष्टो प्रती^{११}येते । ननु^{१२} वयम् अत्र ^{१३}निर्नायके
व्यवहारसमारोपो न रूपसमारोप इत्यत आह—अप^{१४}रित्यक्तेत्यादि । यदि^{१५} रूप-
समारोपस्तदा प्रकृ^{१६}तौ रूपवन्त्यायेन स्व स्व रूप^{१७}मव^{१८}च्छादित^{१९}त्वेन परित्यज्य यद^{२०}
वच्छादकमुपमान^{२१}रूपं तादृश्य^{२२}मुपगृह्णाति । इह पुनर्विशेष्यांते निष्प्रतियोगिकतया^{२३}
ज्ञातयोरत एवा^{२४}परित्यक्त स्व^{२५}रूपयो निशाशशिनोर्विशेषणसाम्यावगमितेन नायवर-
धर्मेण विशिष्टतया प्रतीते । अतो व्यवहारसमारोप एव^{२६} ।

1 A. C अनेना 2 A. C. सन 3 A. C. F. तद्विशेषणां 4 A. C. F. ए
पेद्वर्गं 5 A. C. F. omit सा 6 D. E. भयदि 7. A. C. F. इत्याद्यो 8. D.
रामण 9. C. त्रिधा प्रति 10. A. C. F. सदाच च 11. D. श्लिष्ट C.
श्लिष्टमहि 12. D. इति 13. D. प्रतीयेते । 14. A's alt. न इयं 15. A.
C. F. विज्ञा 16. C. omits अ 17. Omitted in A. C. F. 18. A's alt
महत् D. प्रकृते 19. Except E all read रूपं 20. A's alt. उपादृष्टेन C.
उपादृष्टं न परि 21. D. आदिरूपेण 22. A's alt. C. अवस्थादिन 23. C. omits
न 24. A. C. तद्रूपमुपमानार्थ इह इह 25. C. omits न 26. D. एव परि 27. All
except C. read एवस्वरूप 28. A. एव

तन्वी मनोरमा बाला लोलाक्षी पुष्पहासिनी ।

विकासमेति सुभग ! भवद्दर्शनमात्रतः ॥

अत्र तनुत्वेत्यादिविशेषणसाम्याल्लोलाक्ष्या लताव्यवहारप्रतीतिः । तत्र च लतैकगामिविकासात्स्थधर्मसमारोपः कारणम् । अन्यथा विशेषणसाम्यमात्रेण नियतस्य लताव्यवहारस्याप्रतीतिः । विकासस्तु प्रकृते उपचरितो ज्ञेयः । एवं च कार्यसमारोपेऽपि ज्ञेयम् । इयं च समासोक्तिः पूर्वपक्षया अस्फुटा । औपम्य-
गर्भत्वेन यथा—

दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणोक्षणा ॥

तन्वीति । पुष्पम् आर्तत्वं रजः, प्रसूनं च । इह तनुत्वादीनां विशेषणानामुभयत्र-
कार्यतासाम्यं न तु श्लिष्टता । तदेतदाह—अत्र तनुत्वेत्यादि । ननु तनुत्वादिधर्म-
साम्याद् कथं लताव्यवहारप्रतीतिरित्यत आह—तत्र च लतैकैत्यादि । विका^१सो हि
लताया एव तत्समारोपो लोलाक्ष्या^२ लताव्यवहारप्रतीतिः^३ कारणम् । ननु विकासस्य
लतैकगामित्वात्कथं साधारण्यमित्यत आह—विकासस्त्वि^४त्यादि । ययं च विशेषणसाधा-
रण्यं धर्मसमारोपश्च व्यवहारसमारोपस्य कारणं^५ तथा कार्यसमारोपोऽपीति
व्युत्पादयितुमाह—एवं च कार्येत्यादि । कार्यसमारोपनिबन्धनो हि^६ भेद इह धर्मसमा-
रोपनीत्या^७ सुज्ञातः^८ उपरि च शुद्धत्वेन^९ पृथग्प्राप्तीकरिष्यति । अत इह नोबाहुतः ।
एवमादी^{१०} धर्मकार्ययोरन्य^{११} तरारोपमन्तरेण अप्रकृतार्थो नावगम्यते । प्रकरणनियन्त्रि-
ताया अभिधायाः^{१२} प्राकरणिकार्थ एवो^{१३} पक्षयाद् । अतो धर्मकार्ययोरन्यतरारोप एव
व्यञ्जनव्यापारोत्या^{१४} पनेनाप्रकृतार्थविगतिः^{१५} हेतुः । इतो^{१६} विशेषणसाधारण्यनिबन्धना
समासोक्तिरन्याय^{१७} विदामेव विभक्तविषया । अस्फुटत्वात्तदिदमभिसन्धायाह—इयञ्चे-
त्यादि । पूर्वपक्षया श्लिष्टविशेषणनिबन्धना^{१८} समासोक्तिः पूर्वा^{१९} तदपेक्षयेत्यर्थः ।

दन्तप्रभापुष्पचिते^{२०}ति । अना^{२१}पेक्षिताख्याने^{२२} वाक्ये श्रवण^{२३} समनन्तरमेव
दन्तप्रभापुष्पचितत्वादिना हेतुना हरिणोक्षणायाः सुवेषता प्रतीयते । अतस्तदा सुवेषत्व-
लक्षण^{२४} कार्यवशाद्विशेषणानां^{२५} दन्तप्रभा^{२६} पुष्पाणी^{२७} वेत्युपमासमासपरत्वम् । अथ दन्त-

1. A. चिष्टि C. विशिष्ट D. शिष्ट 2. D. लता प्रती 3. F. लतेत्यादि 4. A. C. F. एका हि 5. D. लक्ष्याद् 6. A's alt. C. कारणेन विका 7. A. C. F. कारणतया कार्य 8. E. omits पो 9. C. हि इह 10. C. नित्या 11. A's alt. सुज्ञातः C. संज्ञातः 12. A's alt. प्रकाशीक 13. D. E. आदी हि 14. D. अन्यसमारोप 15. A's alt. omits या 16. A's alt. एवकोप क्षयापेक्षया C. एकोपत्वा पक्षया 17. C. omits प 18. C. D. गतिः 19. C. अतो 20. A's alt. C. सिद्धावेव 21. D. E. ना पूर्वा 22. A. C. F. पूर्वमुपेक्षितेत्य 23. A. पस्फुरिते 24. A. C. omit अ 25. C. स्याते 26. D. श्रवणमन्त 27. A. C. omit अतः 28. A. C. F. लक्षणे D. लक्षणः 29. A. C. F. विशेषणं 30. A. F. प्रभा पु 31. C. पुष्पाणि चेत्यु

अत्र दन्तप्रभा पुण्याणीवेति सुवेष्टवशादुपमागर्भत्वेन कृते समासे पश्चादन्तप्रभासदृशः पुष्परितेति समासान्तराश्रयणेन समानविशेषणमाहात्म्याल्लताव्यवहारप्रतीतिः । अत्रैव “परीता हरिरोक्षणा” इति पाठे उपमारूपकसाधकबाधकाभावात्सङ्करसमाश्रयेण कृते योजने पश्चात्पूर्ववत्समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिज्ञेया । रूपकगर्भत्वेन तु समासान्तराश्रयणात्समानविशेषणत्वं भवदपि न समासोक्तेः प्रयोजकम् । एकदेशविवर्तिरूपकमुखेनैवार्थान्तरप्रतीतेस्तस्या व्यर्थ्यात् । न च प्राङ्निर्दिशतोपमासङ्करविषय एष

प्रभासदृशं पुष्परिति मध्यमपदलोपि^१ समासान्तरप्रत्यायितः पुष्पपञ्चवादिभिः विशेषणसाम्यदशाया लताव्यवहारप्रतीतिः । तदेतदवबोधयति—अत्र दन्तप्रभा इत्यादिना । लताव्यवहारप्रतीतिरिति वदता रूपकसमासस्या^२ प्राप्तिरासूचिता । व्यवहारसमारोपे समासोक्तिः । रूपसमारोपे तु रूपकमिति प्रतिपादितम् यत् भव प्रतीतोऽपि रूपकसमास इह न्यायतो न प्राप्नोति । नन्वेवमादौ प्रागुपमासमाससमाश्रयणनिमित्तं यदि सुवेष्टत्वादिना^३ नोपात्तं तदा किं स्यादित्यत आह—अत्रैव “परीतैत्यादिना । परीता केशश्वाशालिवृन्देन परिगता । इह^४ दन्तप्रभा पुण्याणी^५वेत्यादिना किमुपमा^६समास, उत^{१०} दन्तप्रभा एव पुण्याणी^{११}त्यादिको रूपकसमास इति सन्देहः, उपमारूपकयो साधकबाधकामावाद् । अतः सन्देहरूप^{१२}सङ्करसमाश्रयेण पूर्वं योजना । न^{१३} च^{१४} मन्तव्य^{१५} समास^{१६} सन्देहो^{१७}पपन्न इति, सन्देहस्य कविप्रतिभोत्पा^{१८}पितस्य विच्छित्तिरूपत्वाद् । अतस्सङ्करसमाश्रयेणादौ^{१९} योजना । अथ सन्देहोपसमकाले^{२०} दन्तप्रभासदृशं, पुष्परित्यादि^{२१} पूर्ववदेव^{२२} मध्यमपदलोप^{२३}समास^{२४} लताव्यवहारप्रतीतो^{२५} समासोक्तावेव विश्रान्तिः । इत्यत्र सति उपमा^{२६}समासगर्भतया सङ्करसमासगर्भतया च समासोक्तिभेदोऽपि द्विधा दर्शितो मन्तव्यः । ननु केवलरूपक^{२७}समासाश्रये^{२८}णापि समासोक्तिभेदोऽपि किं नेष्यत इत्यत आह—रूपकगर्भत्वेन तिष्ठति । प्राक्^{२९} रूपकसमासे अथ^{३०} तद्वर्तमानोपमासमासाश्रये यद्यपि विशेषणसाम्यं भवत्येव^{३१}, अतथापि न तद् सत्यं लोके^{३२} प्रयोजकम्^{३४} । कुत ? एकदेशविवर्ति^{३३}मुखेनैव लताव्यवहारप्रतीतो समासोक्ते व्यर्थ्यात् । ननु^{३५} उपमासमासे सङ्करसमासे च समासोक्तिर्व्यर्थ्या किं न स्यादित्याह—न च प्राङ्निर्दिशितेत्यादि ।

1. A C लोप 2. D स्यात्किंवा 3. D E आदिना उपात्त 4. A. परिते 5. A C. D पाशयो वृ 6. Omitted in A. C F. 7. D प्रमा. 8. इव omitted in A C. D. F. 9. A. C. उपमा उत 10. C उदन्त 11. D पुण्याणिको 12. F. पूर्व 13. Omitted in D. 14. Omitted in C. 15. C. तव्या 16. C समासा 17. All except C. read सन्देहादुपपन्न 18. C प्रतिभोऽपि 19. A F. अथवादा 20. D. E. समये 21. D. आदिना 22. All except D. एवात्य म 23. D. E. लोपि 24. All except C समासा 25. A. C. F. प्रतीतेः 26. A C F. उपमासन्देहगर्भतया च समा 27. C omits क 28. A. C. D. E अथशोऽपि 29. Omitted in C. 30. A's alr C. तत्तयोपमा 31. C एव च 32. E. G. जया 33. A. C F. समासोक्ति 34. A C. कतु कुत. 35. A. C वर्तनोद्भावाद् 36. D न वृ

न्यायः । उपमासङ्कुरयोरेकदेशविवर्तितनोरभावात् । तच्चैकदेशविवर्तिरूपक-
मश्लेषेण श्लेषेण च भवतीति द्विविधम् । अश्लिष्टं यथा—

निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।
धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रो भयेत्यातंतरं ररास ॥

अत्र निरीक्षणानुगुण्याद्विद्युन्नयनैरिति रूपके पयोदस्य द्रष्टृपुरुषनिरूप-
णमातंतरं ररासेत्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया निमित्तत्वं भजते । श्लिष्टं यथा—

मदनगणनास्थाने लेख्यप्रपञ्चमुदञ्चय—

त्रिय किल बृहत्पत्रन्यस्तद्विरेफमपीलवैः ।

कुटिललिपिभिः कं कायस्यं न नाम विसृज्य-

न्यधित विरहिप्राणेष्वायन्ययावधिकं मधुः ॥

एष^१ न्यायः समासोक्तिर्वैयर्थ्यापत्तिलक्षणः । तत्र हेतुमाह—^२उपमासङ्कुरयोरेकदेश-
विवर्तितनोरभावात् । न^३ ह्युपमालङ्कारः सङ्कुरालङ्कारश्च एकदेशविवर्तितत्वेन केनचिदनु-
शिष्टो । अतः स्वतन्त्रालङ्कारत्वसंशयाप्राप्त्य^४बाध^५क्षमो^६ । रूपकं तु^७ एकदेशविवर्तितया-
नुशिष्टमन्यबाध^८क्षममेव ।

अत एवविधे विषये रूपक^९प्राप्ती^{१०} समासोक्ते प्राप्तिरिति सोदाहरण दर्शयितु-
माह—तच्चैकदेशविवर्तित्यादि । निरीक्ष्य विद्युन्नयनैरिति^{११} । पयोदो विद्युन्नयनैर्निशायाम-
भिसारिका^{१२}याः मुखं निरीक्ष्य धारानिपा^{१३}तैः सह चन्द्रो मया वान्त इति धियेवातंतर
ररासेत्यर्थः । अत्राश्लिष्टम् एकदेशविवर्तिरूपकं समासोक्तेर्नाववादां ददा^{१४}तीति दर्शयति—
अत्र निरीक्ष्येत्यादि । निरीक्षणं हि पुरुषयमो न पयोदयमं । अतः पुरुषा^{१५}नुसा^{१६}रेण
योजने विद्युत् एव नयनानीति^{१७} रूपकमेव न पुनरुपमा सङ्कुरो वा । अतः पयोदे द्रष्टृ-^{१८}
पुरुषरूपणम^{१९}र्थादिति एकदेशविव^{२०}र्तिता । तच्चे^{२१}दमातंतरं ररासेति प्रतीयमानोत्प्रे-
क्षाया^{२२} एव निमित्त समासोक्ते^{२३}प्राप्तिरेवेति भावः ।

मदन^{२४}गणनेति—पत्राणि^{२५} दनानि तान्येव पत्राणि तालदलानि ।^{२६}लिपयो
रीतयः सा एव लिपयोऽक्षर^{२७}सन्निवेशाः । कायस्वो देही गणकः । एषु^{२८} रूप-

1. D. एतन्न्यायः 2. D. E. उपमालङ्कार 3. A's alt. वर्तिरूपभा 4. A. C. F. omit हि 5. D. तान्यग 6. C. बाधक 7. A. C. जमा 8. D. पुरुष 9. D. बाधक जमं 10. A. C. F. रूपस्यापिरिति 11. D. E. च्यान्तो 12. E. शिष्यादीनि 13. A. C. सारिकासुर्यं 14. E. मंपातैः 15. A. C. ददाती इति E's alt. दिरातीति 16. A. C. पुरुषरूपेण 17. A's alt. F. सरण 18. श्री omitted in D. 19. C. द्रष्टृ 20. C. मप्यादि 21. C. विरहितता 22. A's alt. C. वन्पेद् 23. A. C. F. प्रेक्षायां 24. D. E. उक्तेस्त्वया 25. A. C. F. गणनेनेति E. गणेति 26. णि omitted in D. 27. A. C. लिपयोरिति इभाः एव A's alt. वर्तीकन्या रीतयः 28. A. C. E. H. विनिर्गयाः D. विनिर्गयः 29. D. एषु मा (p. 109)

अत्र हि पत्रलिपिकायस्थशब्देषु श्लेषगर्भं रूपकं द्विरेफमधीलवर्तित्येत-
द्रूपकनिमित्तम् । अस्य च प्रचुरः प्रयोगविषय इति न समासोक्तिबुद्धिः कार्या ।
तदेवं श्लिष्टविशेषणसमुत्थापितोक्ता । साधारणविशेषणसमुत्थापिता तु धर्म-
कार्यसमारोपाभ्यां द्विभेदा । औपम्यगर्भविशेषणसमुत्थापितोपमा संकरसमा-
साभ्यां द्विभेदा रूपकसमाश्रयेण तु भेदद्वयमस्या न विषयः । तदेवं पञ्च-
प्रकारा समासोक्तिः । इत्थं शुद्धकार्यसमारोपेण विशेषणसाम्येनोभयमयत्वेन

पसा^१मध्यान्म^२दनो महाराजतया मधु^३श्च शी^४करणा^५श्रृंगी^६त्वेन रूपितः प्रतीयते ।
तदेतद्रूपवर्णयति—अत्र हि पत्रलिपीत्यादि । ननु^७पत्राणी^८भे^९त्यादिरूपमा किं न
स्यादित्यत आह—द्विरेफमधीत्यादि । मयी^{११}योगो हि मया^{१२}वत्संभव^{१३}द्रुपमा^{१४}समासं
बाधित्वा गण^{१५}कवृत्ते^{१६}स्सभवस्तदनुसारेण रूपकसमासं साधयतीति यावत् । ननु^{१७}
समासोक्तिप्रस्तावे किं सोदाहरण^{१८} रूपक^{१९}भेदप्रदर्शनेत्यत आह—अस्य च प्रचुर
इत्यादि । अस्य एकदेशविवतिरूपकस्य । अत्रावान्तरश्लोकी—

स्या^{२०}दौपम्यसमासेन^{२१} समासोक्ति^{२२}विनिश्चये^{२३} । स्यात्सङ्करसमासेन समासस्य तु संशये ॥
न रूपकसमासस्य प्राप्तावस्याः प्रवर्तनम् । रूपकादर्थसंसिद्धेरेकदेशविवतिनः ॥

अतः प्रभेदा^{२४}न्तरप्र^{२५}धानाय उक्तभेदान्^{२६}संचष्टे—तदेवमित्यादि । इयं^{२७}श्लु
श्लिष्टसाधारणादौपम्यगर्भाच्चेति विशेषणवंचिन्त्यात्^{२८} त्रिषोहिष्टा । तत्र श्लिष्टाद्विशे-
षणादेक^{२९}विधा । साधारणालुनर्धर्मसमारोप^{३०}कार्यसमारोपाभ्यां द्विधा । औपम्यगर्भा-
दपि उपमासमासेन सङ्करसमासेन चेति द्विधा । श्लिष्टाश्लिष्टतया तु रूपकसमासद्वय-^{३१}
मस्या न विषयः । अतः पञ्च प्रकाराः । इत्थं विशेषणसाम्यात्पञ्चप्रकारत्वसिद्धा^{३२}व-
चान्तर^{३३}विशेषसहितमिमा पुनस्त्रिराशिकतया^{३४}संचष्टे—इत्थं शुद्धकार्येत्यादिना । शर्मस्य
शुद्धत्व नाम^{३५}निरूपित^{३६}विशेषणसाम्या^{३७}संकीर्णता । प्रथमं विशेषणसाम्यनिबन्धनभेदो-
दपादवर्गित्यर्थः । अत्रैतदा^{३८}कृतम्—विशेषण^{३९}साम्यादप्रस्तुतस्य सम्यत्वे हि समासोक्तिः ।

1. A. C. समर्थात् 2. A. C. E. भ्यां अतो महा 3. D. मधुत्व 4. C.
भीकर 5. D. E. F. H. I. कृताम् 6. A. गृहीत्वेन (ग्रहित्वेन) 7. A's alt. C. एतद्रूप-
दर्श 8. Except C. all read. पत्राणि पत्रा 9. A. पत्राणिभे 10. A's alt. धेत्युप-
मादि किं 11. A's alt. मधुग्रीयोगो C. मधुग्रीयो सो 12. C. मयाव 13. D. भवस्य-
मासं 14. C. उपमासं वा 15. C. गुणवदुक्तेस्संभ 16. A's alt. E. वृत्ते संभ 17. D. न
तु 18. A. C. हरण E. हरणं किं रूप 19. F. प्रभेद 20. C. स्यादावौप 21. C. समासे-
कंसमा 22. A. उक्ति विनि 23. C. निश्चया 24. C. भेदान्तर 25. C. प्रायना 26. D.
भेदात् E. भेदा 27. E. F. च श्लु 28. D. चिन्त्यतया E. F. चिन्त्यत्रयात् 29. E. देव-
कवि 30. D. आरोपाभ्यां द्वि A. आरोपककार्यं 31. A. C. द्वयस्य न D. द्वयस्या न
32. C. omits 33. D. अन्तरसहि 34. E. च संच 35. C. omits नि 36. All
mss. पितृवरवि. But चर seems told superfluous. 37. B. E. F. साम्यार्थं D.
साम्यादप्रस्तुत 38. A's alt. C. आवृत्त 39. A's alt. C. बगवत् ।

प्रथमं त्रिधा समासोक्तिः । विशेषणसाम्यं च पञ्चप्रकारं निर्णीतम् । सर्वत्र चात्र व्यवहारसमारोप एव जीवितम् । स च लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहार-समारोपः, शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः, लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः, शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्धा भवति । तदेवं बहुप्रपञ्चा समासोक्तिः । तत्र शुद्धकार्यसमारोपेण यथा—

विलिखति कुचावुच्चैर्गाढं करोति कचग्रहं
लिखति ललिते वक्त्रे पत्रावलीमसमञ्जसाम् ।
क्षितिप ! खदिरः श्रोणोविभ्याद्विकर्षति चांशुकं
मरुभुवि हठात्प्रत्यग्गतीनां तवारिमृगीदृशाम् ॥

तच्च विशेषणसाम्यं शुद्धकार्यसमारोपे सत्युपचरितं, यथा विलिखतीत्यादावुदाहरिष्यमाणे^१ पक्षे स^२ एको राशिः, यदा पुनरिदमनुपचरितं तदा पञ्चषोदाहृतम् प्राक् स द्वितीयः । उभयमयत्वे^३ तु तृतीयो राशिः । अनुपचरितविशेषणसाम्यनिबन्धनस्य न्याय^४निर्भरत्वेन प्राक् प्रदर्शनं पञ्चविधत्वेन^५ कृतमिति । अथ तदेव प्राक् प्रदर्शनमनुस्मारयति—
'विशेषणसाम्यं' चेति । ननु शुद्धकार्यसमारोपे विशेषणसाम्यमुपचरितम्,^६ अन्यदात्य-
नुपचरितं अनुगतमेकरूपं^७ तु प्रयोजन^८ नानुपश्याम इत्यत आह—सर्वत्र चात्रेत्यादि । एककारेण तदेकप्राणता समासोक्तं^९ रभिप्रैति^{१०} । तस्य चातुर्विध्यं दर्शयति—स च लौकिक इत्यादि । वस्तुजातिगुणादि । अनेन च व्यवहारसमारोपचातुर्विध्येन^{११} राशिप्रय-
मपि प्रत्येकं चतुर्धा^{१२} प्रयते^{१३} । अतस्समासोक्तिः प्रपञ्चव^{१४}तीत्याह—तदेवं^{१५} बहुप्रपञ्चेति । तत्रा^{१६}द्यं^{१७} राधिमुदाजिहीर्षराह—तत्र शुद्धकार्येति । विलिखतीति^{१८} । उच्चैर्विलेख^{१९} (न) (१^{२०}) गाढं कच^{२१}ग्रहः^{२२} पत्रावलीमसामञ्जस्यमंशुकविकर्षद्वे^{२३} चेति ^{२४}हृत्कार्यं^{२५} (मु) ककार्यम् । हठा^{२६}दिति विकर्षण^{२७} क्रियाविशेषणम् । अनोपचरितत्वावस्तुता^{२८} वगतौ विशेषण-
साम्यं^{२९} नातिबद्ध^{३०} भरम् अपि तु शुद्धकार्यसमारोप एव इत्याह—अत्र^{३१} पत्रावलीत्यादि ।

1. D. E. माणे स 2. Omitted in A. C. F. 3. C. इदमुप 4. E. मयत्वेन 5. A. C. नाय.....निर्मलेमप्राक्... प्रद 6. A. C. त्वेव तदिति 7. D. विशेषणस्येति । विशेष 8. D. चरितं अनुग 9. F. रूपं चिन्तप्रयो 10. E. F. प्रयोजकं 11. A. C. उक्तिः 12. A. C. प्रेतेति 13. A. C. D. विष्ये च 14. A's alt. C. चतुर्विधा 15. A's alt. C. प्रदेशे 16. E. G. प्रपञ्चयति C. पञ्चती 17. C. एव 18. A. C. F. तत्राप्या 19. A. C. D. आद्य 20. A. C. omit इति 21. All mss. लेखन 22. A gap of about two letters in all mss. Probably the missing word is कुचयोः 23. C. कुच 24. A. C. ग्रहं 25. A. C. D. विकर्ष इत्यं ह E. G. विकर्ष 26. A. C. हरकामुं हठा D. ह कामुकार्य A's alt. F. हृत्कार्य 27. All mss. कामुं 28. A's alt. C. हरा 29. C. omits ए. 30. C. स्तुता । विषे 31. A's alt. C. साम्याद्यात्र 32. C. पर F. चर 33. Omitted in A. C. F.

अत्र पत्रावलीविलेखनादिशुद्धकार्यसमारोपात्स्वदिरस्य हठकामुक-
व्यवहारप्रतीतिः । विशेषणसाम्येनोदाहृता । उभयमयत्वेन यथा—

निर्लूनान्यलकानि पाटितमुरः कृत्स्नोऽधरः खण्डितः

कर्णो रुज्जनिता कृतं च नयने नीलान्जकान्ते क्षतम् ।

यान्तोनामतिसंभ्रमाकुलपदन्यासं मरौ नीरसं^१

किं किं कण्टकिभिः कृतं न तर्ह्यभिस्त्वद्विरिवामभ्रवाम् ॥

अत्र कण्टकिभिरिति विशेषणसाम्यम् । निर्लूनान्यलकानीत्यादिषु कार्य-
समारोपः । व्यवहारसमारोपप्रकारश्चतुष्टये क्रमेणोदाहरणम् । यथा—

द्यामालिसिङ्ग मुखमाशु विशां चुचुम्ब

हृदाम्बरां

शशिकलामलिखत्कराग्रैः ।

खदिरेऽत्यसंभवात् पत्रावलीग्रहः ७ । व्युत्क्रमोक्तानां^१ क्रमस्वारस्यायानुस्मारयति—
विशेषणसाम्येनेति । विशेषणसाम्यं हि यदा श्लिष्टता^२ तदोभयार्थता । यदा^३ साधारण्यं
तदोभयत्र^४ प्रवृत्ति^५ निमित्तसंभवः । यदोपम्यमर्थविशेषणता तदा^६ समासभेद इति ।
विशेषणसाम्यं^७ वशादेव^{१०} ११ अग्रस्तुताधयतिरिति ज्ञेयम्^{१३} । अथोभयमयत्वेनोदाहरति—
निर्लूना^{१३} नीति । नीरसं^{१४} शुष्कं^{१५} रहदयंश्च । कण्टकिभिः^{१६} क्षुद्रशकुमभिः घातकजन-
योगिभिश्च । उभय^{१७} मयता योजयति—अत्र^{१८} कण्टकिभिरिति^{१९} ।

एषु^{२०} त्रिषु^{२१} राशिषु व्यवहारसमारोपः^{२२} वैविध्यनिबन्धः^{२३} तात् भेदानुपदर्शयितुकाम
माह—व्यवहारसमारोपेत्यादि ।^{२४} द्यामालिसिङ्गेति ।^{२५} अम्बरं नभो वासश्च ।^{२६} निमग्न-
चरपुष्पः^{२७} शरत्वादाहेन । तरुण प्रबलो युवा च । अत्र^{२८} अम्बरकरतरुणेषु विशेषण-

1 A. C. F उक्तं कम 2. D. E व्रजमावस्वार 3 A. C. छिद्रं त 4. E. यदाऽसाधा
5 D. यत्र निमि 6. A. C F. प्रवृत्त इति नि 7 E. यवर्दीप 8. D. E तदाऽपि 9. F.
साम्यादेव 10. A. C. एव 11 A. omits अ 12 F. ज्ञेया 13 E. लुनादिति 14 A's
alt. C. नीरस इ सहद 15. A. शुष्केश्चाहद 16 A's alt. कृदिष्वान् जनयोगि C.
कृतिर्वा कृतजन 17 E उभयत्वं यो 18 F. कण्टकादिभि 19 D. E. इतीति 20. A.
येषु 21. A. C त्रिराशि 22. F. आरोपनिब 23. A. D. E कथात् 24. A's alt.
C आलिङ्गनेति 25. A. C आंबरं 26 A's alt. C. निरग्रश्च पुष्पशरद्वन्दाहेन 27.
E. चरत्वं दा 28. A's alt. असुरपतत C असुरवरतल

* This is an explanation to justify the vṛtti singling out पत्रावली from among the common acts. While scratching on limbs and tucking at hair and garment are quite understandable in a tree, the drawing of a patrāvalī design is quite out of the way and least to be expected in a tree (खदिरे अत्यसंभवात्). The Sāmbhava, of course, is wrought by śleṣa.

अन्तर्निमग्नचरपुष्पशरोऽतितापा-

त्किं किं चकार तस्मिन् न यदीक्षणाभिः ॥

लौकिकं च वस्तु रसादिभेदाद्यानाभेदं स्वयमुत्प्रेक्ष्यम् ।

यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां

पश्यद्भिरव्ययमसङ्ख्यतया प्रवृत्तम् ।

लोपः कृतः खलु परत्वजुषो विभक्ते-

स्तैलक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥

अत्र आगमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणेप्रसिद्धवस्तुसमारोपः ।

साम्यम्^१ । अन्यत्र^२ । कार्यसमारोपः । अत्र^३ लौकिकवस्तुनि^४ लौकिकव्यवहारसमा-
रोपः । प्रदक्षितोदाहरणेपु च^५ ।

तत्र^६ लौकिकं^७ वस्तु विविधमित्याह—लौकिकं^८ चेति । यैरिति ।^{१०} एकरूप-
मविकृतं । वृत्तिषु जागरिता^{११}दिषु । अव्ययं^{१३} सौषु (पद्या^{१४}) दिषु^{१५} स्थगितम् ।
अत एवा^{१६} सङ्ख्यतया प्रवृत्तम्^{१७} । जाग^{१८}रे विश्वः प्रथमः, स्वप्ने^{१९} तैजसो^{२०} द्वितीयः,
सौषुप्ते प्राज्ञ^{२१} तृतीय^{२२} इति । सङ्ख्यतया^{२४} वस्तुतो रहितं^{२५} तुरीयस्य^{२६} सर्वानुस्यू-
तत्वात् ।

उक्तं हि^{२७} श्रीमद्भैरवादेः—“माया सङ्ख्या तुरीय^{२८}मि”ति ।^{२९} यैरीदृशां त्वां पश्यद्भिः
परत्वजुषो विभक्तेर्लोपः कृतः । अस्मात्परमस्तीति विभागो^{३०} लुतः । तैस्तव लक्षणं कृतं
(मन्ये) परमेश्वरस्य हि सर्ववृत्तिष्वेकत्व^{३१}रूपमव्ययत्वं असंख्यता न कुतश्चि^{३२}दपि देशका-
लादेर्भेद इति इदमेव लक्षणम् । इदमागमशास्त्र^{३३}प्रसिद्धं वस्तु^{३४} । अथ सर्वासु कारिकादिवृत्ति-
ष्वेकत्वादिसंख्यारहितमध्यये हि^{३५} स्थादिति प्रतियोग्येकत्वं नास्ति किं^{३६} त्वभेदेकत्वमेव । ईदृ-
शमव्ययं^{३७} पश्यद्भिः परत्वजुषः प्रकृतेः^{३८} परत्वलक्षणायाः^{३९} विभक्तेः प्रथमाः^{४०} तैर्लोपः कृतः^{४१} ।

1. D. साम्य 2. C. अत्र 3. A's alt. C. एकवस्तुनि एकवस्तु च 4. F. omits नि 5. Omitted in all except E 6. F. अत्र 7. A. C. एकं 8. A's alt. C. निधिगं 9. A's alt. C. एकेवेति 10. A. C. एकं 11. C. F. रूपं विकृ 12. C. जागरिका 13. C. व्यय 14. All mss. सौषुप्तादि 15. A's alt. C. स्थगित 16. D. एक 17. A. C. वृत्ति 18. A's alt. C. जाते 19. A's alt. C. रवपेतत्यजसा 20. A. C. जना जागरिता द्वि 21. A. C. तृतीयं सौ 22. C. प्राज्ञ 23. C. तृतीयं 24. D. संख्याय 25. C. तृतीय 26. F. यस्यलुतः 27. D. सर्वोऽस्तु 28. A. C. च 29. D. तुरीयां 30. A's alt. C. यैरेकैरेकान्यम् सुखं कुरोति 31. A. पश्यत्व 32. D. माली 33. All mss read. अन्ये 34. एव omitted in E 35. D. रूपत्वं संप्रत्याप्ता न अव्ययत्वं कृतं 36. अपि omitted in E 37. E. omits प्र 38. Omitted in A. C. F. 39. D. E. A. इत्यादि 40. A. च भेदेः तत्त्वमेवमीदृ 41. A. C. अप 42. C. कृते पर 43. C. त्रयाणापि प्र 44. A. मायाः दृष्टाकृत C. प्रथमा दृष्टाकृत 45. A's alt. C. कृतं

सीमान न जगाम यन्नयनयोर्नाग्येन यत्सङ्गत
न स्पृष्ट वचसा कदाचिदपि यद्दृष्टोपमान न यत् ।
अर्थादापतित न यन्न च न यत्तत्किंचिदेणीदृशा
लावण्य जयति प्रमाणरहित चेतश्चमत्कारकम् ॥

अत्र लावण्ये लौकिके वस्तुनि मीमासाशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोप ।
एव तर्कापूर्वदज्योति शास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपो बोद्धव्य ।

स्वपक्षलोलालसितैरुपोढहेतौ स्मरे दर्शयतो विशेषम् ।
मान निराकर्तुमशेषयूना पिकस्य पाण्डित्यमखण्डमासीत् ॥

अत्र तर्कशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोप । पाण्डित्यशब्द प्रकृते लक्षणमा
व्याख्येय ।

मन्दमग्निमधुरयमोपला दर्शितश्रययु चाभवत्तम ।
दृष्टयस्तिमिरज सिपेविरे दोषमोयधिपतेरसनिधौ ॥
अत्र आधुर्वदप्रसिद्धवस्तुसमारोप ।

इदमव्ययलक्षण 'सदृश त्रिषु लिङ्गे प्वि' त्यादिना प्रतिपादितम् ।^१ इद व्याकरणप्रसिद्ध
वस्तु । अत्र विशेषणसाम्यमेव ।

सीमानिति । अत्र नयनसीमालङ्घनेन प्रत्यक्षप्रमाणस्याविषयता । अन्येना
सङ्गत्या^२ नियतसम्बन्धाभावात्^३ अनुमानस्य, वचस्पर्शाभावाच्चब्दस्य लौकिकस्य
अदृष्टोपमानतयोपमानस्य, अर्थादिना^४ पातादमापत्तेर्न च न यदिति प्रमाणानु^५त्तावपि
वस्तुत ईदृशि^६ लावण्ये^७ मीमासादिसिद्धादिवस्तुसमारोप ।^८ चोदनैकलक्षणस्य^९
प्रमाणान्तरासन्निकर्षादत्र विशेषण^{१०} साधारण्यम् । शास्त्रीय^{११} वस्तुनो^{१२} ईदृशिव्य प्रदर्श-
यति — एव तर्क^{१३} त्यादि । स्वपक्षेति । पक्षो गदत्^{१४} साध्यधमविशिष्टो धर्मो च । हेति-
रायुष^{१५} हेतुनिर्णय^{१६} च । विशेषोऽतिशय पदायविशेषश्च । माना^{१७} रोप प्रमाण च ।

मन्दमग्निमिति^{१८} । अत्र मदाग्नि^{१९} श्रमद्युतिमिरदोषा^{२०} विर्भाव^{२१} मोयधिपते-
भिपजोऽस्तत्रिधाविति । अत्र विशेष्याशेषपि साम्यमित्युदाहरणान्तर मृग्यम् । यदा चन्द्र-
मस इति^{२२} विशेष्याभ्याहारादोष^{२३} धिपतेरित्येतद् विशेषणतया विवदाणीयम्^{२४} ।

1 Omitted in A C 3 C नियति 3 E I भावात् अनास्यद् मनुष्या 4. A. C. एषा समान A's alt. एषो मान 5 A C D G अनापा 6. D E H अतिवृत्तावपि 7 C एषा 8 D वयय 9 A s alt C शोधनै 10 F I तस्य प्र 11 D शेष 12 E. I स्त्रीपत्य 13 A s alt C ईदृशिव्य 14 A's alt. तर्प्येत्वा 15 A. अमाप्य 16 A. आयुष 17 E F G H I मान 18 A C. इति विशेष्याभ्या 19 E F I अग्निधयया 20 D E H I नेषा 21 E औपधि 22. A. C. D H विनेषाभ्या 23 A. C. H औष फर्दविति तद्विशेषणतया विष धिय प्रस्यं 24 H च सन्निधा प्रम E s alt. विवदाणीयान्तर प्र

प्रसर्पन्तात्पर्यैरपि सदनुमानैकरसिकै-
रपि ज्ञेयो नो यः परिमितगतित्वं परिजहत् ।
अपूर्वव्यापारो गुरुवर ! बुधैरित्यवसितो
न वाच्यो नो लक्ष्यस्तव सहृदयस्यो गुणगणः ॥

अत्र भरतादिशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः । तथा ह्यत्र गुणगणगतत्वेन
शृङ्गारादिरसव्यवहारः प्रतीयते । यतो रसो न तात्पर्यशक्तिज्ञेयः, नाप्यनुमा-
नविषयः, न शब्दैरभिधाय्यापारेण वाच्योक्तः, न लक्षणागोचरः किन्तु
विगलितवेद्यान्तरत्वेन परिहितपारिमित्यो व्यञ्जनलक्षणापूर्वव्यापारविषयी-
कृतोऽनुकार्यानुकृतं गतत्वपरिहारेण सहृदयगत इति प्रसर्पन्तात्पर्यैरित्यादिपदै-
रस एव प्रतीयते । एवमन्यवपि ज्ञेयम् ।

प्रसर्पन्तात्पर्यैरिति । ये तात्पर्यविदः ये चानुमानरसिका १ तैरपि (अवि)ज्ञेयश्चासौ
२ पारिमित्यं जहाति न ३ यत् ४ शक्यं न च लक्षयितुं किन्तु गुरुवर ! तव सहृदयस्यो
गुणगणो ५ बुधैरपूर्वव्यापारगुणगणान्तरं व्यापारातिशायि व्यापार इत्यवसितः । अत्र
गुणगणे शृङ्गारादिरसं व्यवहारः समारोपित इत्याह—अत्र भरतेत्यादि । रसः हि भरतो-
पज्ञम् ६ ग्रामनन्ति । विभावानुभावः ७ व्यभिचारिसंयोगादसन्निधत्ति ८ रित्यामानात् ९ ।
सहृदयवहारमुपपादयति—तथा ह्यत्रेत्यादिना । न तात्पर्यं १० शक्तिज्ञेयं ११ इति । तात्पर्यं हि
नाम १२ अभिहितान्वयमते समन्वयशक्तिः अभिधोत्तोषां समन्वयः १३ मात्रः १४ विश्रान्तयानया
समन्वयः १५ समनन्तरः १६ प्रतीतिको रसो न ज्ञायते । विभावानुभावव्यभिचारिभिस्सह नियत-
सम्बन्धाभावादानुमानस्यापि न विषयः १७ । साक्षात्सङ्केताः १८ विषयत्वात् न वाच्यः ।
मुख्यार्थः १९ वा २० भाष्यभाषाभाषि लक्ष्य अपि तु वेद्यान्तरविगलनादपरिमितत्वात् अभि-
धालक्षणातात्पर्योत्तीर्णं व्यञ्जनाख्यं वाच्यैक्यामिना शास्त्रान्तरापूर्वेण २१ व्यापारण
विषयीक्रियमाणो भोविषत्वात् अनुकार्यः २२ अभिनयप्रयासनिघ्नत्वात् २३ अनुपपत्तौ च २४
परिहृत्य सहृदयवगत इति बुधैः २५ रवसीयते । दिङ्मात्रमिदं, रसभोमांसायां २६ विस्तरः ।
प्रवृत्तानुपयोगीति न क्रियते । सप्रदायप्रकाशिन्यां काव्यप्रकाशटीकायां वितर्य हून इति
तत् २७ एवावधार्य इत्यतम् ।

1. A C H परविज्ञे 2 A C H परिमित 3 Omitted in A C H
4 A. C H पत्रं शक्यं यव लक्ष 5 A C H बुद्धे 6 A C D H
गणतद्व्या 7 F अभ्यवपित B D समन्वय 9 A's alt C D आव यन्ति 10
D भावमयो 11. D इति न्यायात् 12 A C H आज्ञातात् 13 C. यत्कि
14 D ज्ञेया 15 A's alt. C अभिधाशक्तिः 16 A's alt यमनाररथा D यममथा
17 E, F omit वि 18 C. यव, 19 A C अन्तरो—रसप्रतीतिर्यो रस प्रतीतिर्यो
रसो न 20 D विषय 21 A नष्टो 22 C. भाषाभाषा 23 D भाष 24 A's alt
C पूर्णो 25 A's alt. C. अनुकार्य 26 A's alt C अनुकार्यात्म 27 Omitted
in C. 28 A's alt C इव 29 D E मीमांसाया 30 A C E. अत

पश्यन्ती त्रपयेव यत्र तिरयत्यात्मानमाम्यन्तरी
यत्र वृत्त्यति मध्यमापि मधुरध्वन्युज्जिहासारसात् ।
चादृक्षारण्यचापल वितनुता वाक्त्र बाह्या कथं
देव्या ते परया प्रभो ! सह रह क्रीडादृढालिङ्गने ॥

ॐ ज्योतिःशास्त्रादिवस्तुसमारोपोऽनया रीत्या ज्ञेय इत्याह—एवमन्यदिति ।
पश्यन्तीति । १ मन्त्रेदुपलक्ष्य—२ वाग्देवता हि परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी चेति ३ वृत्त्युप-
परिमिता । तत्र ४ नामरूपात्मक प्रपञ्च स्वात्मन्युपसंहृत्य ५ स्वरूपज्योती ६ रूपिणी जागरि-
तादि ७ धामत्रयोल्लङ्घिनी परा । नामरूपप्रपञ्चोल्लासनाय प्रायमिकप्राणपरिस्पन्दाभि-
१० मानिनी ११ कन्दमन्दिरा १२ मणिपूरखावधिप्रसरन्ती बीजभावापन्ननिर्विभागवर्णमयी
विश्वाभिमुखी भवन्ती १३ सौपुत १४ वृत्ति पश्यन्ती । पराया १५ सकाशादुदिता १६ मणिपूरकात्
भनाहतावधि १७ प्राणपरिस्पन्दो १८ त्वुभितवुद्धिवृत्त्यभिमानिनी वर्णपटादिरिपहान्त १९ स्मज
रुपात्मिका २० पश्यन्तीप्रभवा स्वप्नवृत्तिमध्यमा । भनाहतामुखवन्दरावधि प्रसृता
बहिस्तज्ज्वात्मिका स्थूला मध्यमोद्भूता जागरितवृत्तिवैखरी । आसा २१ नाम २२ निरुक्त्यादि
विशेष प्रथमश्लोक २३ विवरणो प्रपञ्चित । अथ सहारावसरे जागरितजयपुरस्कारेण
वैखरी मध्यमाया २४ लीयते । मध्यमा स्वप्नजयपुरस्कारेण पश्यन्त्याम्, सा च सौपुत २५ तय-
पुरस्कारेण परायाम्, परा तुरीयपर्वा २६ त्मिका समाधिवृत्तिरुच्यते । इत्येव सति शक्ति-
मानात्मा परायाम् २७ तुरीय २८, पश्यन्त्या २९ प्राज्ञ, मध्यमाया तैजस ३०, वैखर्या विश्व ३१ इत्या ३२
शमार्थदिक् । अथ ३३ शब्दसङ्गत्या ३४ व्याकुलम् । प्रभो ३५ । वर्येन्द्रियतया ३६ प्रमवनशील ।

1 C अपुत्रै 2 A's alt C रूप पर 3 C वाग्दे 4 E रीति चतु 5 A's alt
C भानानुरूप प्रप 6 D स्वात्मज्यो 7 A and C ज्योति C, ज्योति 8
A's alt. नाम 9 C प्ररूप 10 D मानी 11 A H. कुन्द 12 E रात्मसिप् 13 C
भवन्त 14 A C सुपुत 15 D परिया 16 A's alt. C D उदितात् 17 D
अवधि परि 18 C स्पन्दात् D स्पन्दात् 19 F प्रहात् 20 D आगिका स्थूला 21
A's alt. एया 22 A's alt. तित 23 F श्लोक प्र 24 E. प्रनीय 25 A C. सुपु 26
A C मत्रा 27 A C. वरीयान् E. पराया 28. D E. तुरीय 29 F यत् परय 30
C. तै सह 31 A E विश्व 32. F आगमदिक् 33 A's alt C अपस्तब् 34 A's
alt. सत्त्वात् 35 A's alt C प्रयोचयेन्नि 36. C. तथा अष्ट पुरस्था

* The explanation of Vidyācakra-vartin of अन्यत् as refer-
ring to ज्योतिःशास्त्रादि (Jayaratha explains अन्यत् as अन्यताम्) and
his omission of the explanation of the verse "गण्डान्तो मदन्तिनाम्"
etc (which is given as an illustration of ज्योतिःशास्त्रप्रतिपत्त्यु-
समारोप in the N. S. and T. S. S. editions), while he has commented
on all the out-varieties of Samāsokti, shows that according to
our author, Ruyyaka did not give an illustration for ज्योतिःशास्त्र-
यल्लुसमारोप

अत्रागमप्रसिद्धे वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः । लौकिक-

तव परया देव्या सह क्रीडाहृदालिङ्गने अप्रयासेन तादृशी समाधिसामरस्ये प्रवृत्ते बाह्या^१ वाक् कथं चादृष्टारणचापलं स्फुटतात्त्वोष्ठ^२पुटव्यापारमुखरता कथं^३ नाम वितनुता चापलक^४थैव नास्तीत्यर्थः । कुतो नास्तीत्यत आह—ग्राम्यतरी पश्यन्ती अप्रयेवात्मानं यत्र तिरयति^५, मध्यमापेक्षयाऽम्यन्तरतमा स्वात्मानं न प्रकाशयतुमीष्टे । तुरीयपक्षणि प्राणानुदया^६द्यत्र मध्यमाऽपि मधुरध्वन्युज्जिहासारसात् ध्रुटयति । अतस्संज्ञत्वरूपं^७मधुरमपि ध्वनिं^८ नोन्मूलयतीत्यर्थः । यत्र^९ परा समाधौ पश्यतीमध्यमयो-
रनुदयः, तत्र^{१०} धैर्यतरी कथं नाम प्रवतताम् इति तात्पर्यार्थः । अत्रागमप्रसिद्धे वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहार^{११} शृङ्गारात्मकस्समारोपितः । यथा परया^{१२} देव्या पट्टमहिष्या सह तव^{१३} क्रीडाहृदालिङ्गने प्रवर्तमाने अन्या काचिदाम्यन्तरी^{१४} ग्राम्यन्तरत्वादेव युधयोरा-
लिङ्गने पश्यन्ती अप्रयेवात्मानं यत्र तिरयति^{१५} भोपयति । मध्यमाऽपि ग्राम्यन्तरी न च बाह्या^{१६} ।^{१७} मध्यमावृत्तिर्मधुरध्वनिः^{१८} यथा भवति तथा उज्जिहासारसात् ध्रुटयति ।
^{१९} उद्गातुकामा कौतुकादुपरमति । तत्र^{२०} बाह्या^{२१} परिग्रह^{२२} देश्या चादृष्ट^{२३} आरणचापलं कथं वितनुतामिति । अत्र लक्षणयोजना^{२४} याह—अत्राग^{२५} मेति । लौकिक^{२६} वस्तुनि बाह्योपयोगिर्ब^{२७} विध्य उक्तचरम्^{२८} अनु^{२९} स्मारयति—^{३०} लौकिक^{३१} वस्तुत्विति ।

ननु विशेषणसाम्यं समासोत्तिलक्षणमुक्तम् । ध्रुवकार्यसमारोपं तु तदव्यापक-

1 A C बाह्य 2 D पुटगया वा 3 A's alt कथा 4 A's alt C सतयैव 5 C निर 6 A's alt C उदयात् D उदयाकत्र 7 D मधुष्य 8 C मधीर 9 C ध्वनि 10 A C अत्र 11 A C नती 12 F हारात्मक 13 E परा 14 All except E. क्रीडालिङ्ग C क्रीडावने 15 C D E अन्य 16 All except E गोपा 17 A H बाह्य F बाह्या । वस्तुपयालोचनया (P 118) 18 C मध्यम 19 C ध्वनी 20 F उद्गातु गमिता की 21 F तत 22 A C F H बाह्य 23 A's alt पर 24 C मधुर्या आरण 25 A's alt चागू E चारू 26 A C नाया । मिति अत्र D E नाया अ 27 A C H आगमे च 28 A C च वस्तु 29 A C F द्वैवि 30 A's alt D भर 31 Omitted in all except E. 32 A C K यति पक्षमिति । लौ D F यति उण इति लौ 33 All except E लौकिक

* From the word बाह्या the mss F jumps to वस्तुपर्यालोचनया (p 118) which occurs in the middle of the explanation of the meaning enjoined in the rule दत्ता जुहानि । But the omitted portion (i.e. from मध्यमवृत्ति to अण ण्य मिद) is found in the end of the commentary, where the author enumerates the figures of speech dealt with by him as अणमिदं विषयमध्यमवृत्ति अण ण्य मिद and after this मिद, the ms. ends abruptly

वस्तुव्यवहारश्च रसादिभेदाद्बहुभेद इत्युक्तं प्राक् । तत्र शुद्धकार्यसमारोपे कार्यस्य विशेषणत्वमौपचारिकमाश्रित्य विशेषणसाम्यादिति लक्षणं पूर्व-शास्त्रानुसारेण विहितं यथाकथंचिद्योज्यम् । इह तु—

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्वधानाद्रनलक्षताभम् ।

प्रसादयन्ती सकलङ्कुमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥

अस्ति तावद्रविशशिनोर्नायकत्वप्रतीतिः । न चात्र विशेषणसाम्यमिति सा कुतस्त्या । प्रसादयन्ती सकलङ्कुमिन्दुमिति विशेषणसाम्याच्छरदो नायिकात्वप्रतीतौ तदनुगुण्यात्तयोः समासोक्त्या नायकत्वप्रतीतिरिति चेत् आद्रनलक्षताभमैन्द्रं धनुर्वधानेत्येतद्विशेषणं कथं साम्येन निर्दिष्टम् ? न चैकदेश-विवर्तिन्युपमोक्ता, यत्सामर्थ्यान्नायकत्वप्रतीतिः स्यात् । तत्कथमत्र व्यवस्था ?

मित्यत आह—तत्र शुद्धवार्त्त्यादि । शुद्धकार्यसमारोपे हि ^१वित्तिसति कुचाविर्यादौ ^२यत् कुचविनेलनादि ह(ठ^३)वा(भु^४)वकार्य^५ तस्य यद्यपि न^६ मुख्यतया ^७खदिरादिविशेषणत्व, अयाप्युपचारेण विशेषणीकरण, तत् (तत्र ?) यथावच्चल-क्षणयोजना वार्या । ननु किं उपचाराश्रयणेनेत्यत आह—पूर्वशास्त्रानुसारेणेत्यादि ।

अय^{१०} यत्र समासोक्तेरसामञ्जस्य तत्र न्यायसञ्चारेण समञ्जसीकर्तुमाह—इह विवर्त्यादिना । ऐन्द्रं धनुरिति । आ^{११}द्रनलक्षताभम्^{१२} ऐन्द्र धनुः पाण्डुपयोधरेण दधाना सकलङ्कुमिन्दु प्रसा^{१३}दयन्ती शरद्वेस्तापमभ्यधिकं चकार । पयोधरो मेघ, कुचश्च । प्रसा^{१४}दाति^{१५}शये वलङ्को^{१६}दुरीभावात् सकलङ्कुत्वोक्तिं जातत्वाविव्यरणाय । प्रावृषपेशया शरदि रवे तापाधिक्यम् । अत्र ^{१७}चर्चा—अस्ति^{१८}तावदिर्यादि^{१९} । नायकत्वप्रतीतिरस्तीति^{२०} प्रतिज्ञाय तदाक्षिपति—न चात्रेति । सा^{२१}कुतस्त्या नायकत्वप्रतीतौ नास्तिहेतुरित्यर्थः । हेतुसङ्गा^{२२}वमागद्वय निराचष्टे—प्रसार^{२३}-यन्तीत्यादि । सकलङ्कुप्रसा^{२४}दलक्षणविशेषणसाम्यान् शरदस्तावदस्ति नायिकात्व-प्रतीतिः, तदनुगुणत्वेने^{२५}दुररयोर्नायकत्वप्रतीतिरिति चेत् मन्यसे, ^{२६}नैतद्वदते । कुतः आद्रनलक्षताभ ऐन्द्रं धनुरिति विशेषण^{२७}स्यासाम्यान् । ऐन्द्र^{२८} धनुः शरद^{२९} एव विशेषण

1. A C. omit वि 2. Omitted in A. C D 3 All mss. इर 4 All mss कामुक 5 A. C. H. कार्यन्तरस्य 6 Omitted in D. 7. A's alt. C. मुग्धस्य तथा रव 8. D न यदि 9 A D H. विशेषकार C विशेषणकार 10. A C. अय 11. C. आद्र 12. C. क्षतात् 13. A. C. प्रसार 14 D आनाद 15. F. शये वलङ्कोक्ति 16 A. C. कलङ्क E. वमङ्कोदरी D. G. H. दूरी 17. Except A. all mss चर्च 18. C. अस्ति 19 A D F. आदिना 20 C इति स्पष्टमिति प्रति 21. A C. F. कृतमप्या 22 D स्वभावमा 23. A. C. प्रसादयती 24 E. F. प्रसादयन् 25 न Omitted in D 26. C. तदाप्यतर्कः । कु 27 A. C. F. वदामास्य 28. All mss. ति धनु 29. A's alt. C. शरदि

उच्यते—एकदेशविवर्तिन्युपमा यदि प्रतिपदं नोक्ता, तत्सा केन प्रतिपिद्धा ? सामान्यलक्षणद्वारेणायातायास्तस्या अत्रापि संभवात् । अथात्र नोपमानत्वेन नायकत्वं प्रतीयते, अपि तु रविशशिनोरेव नायकत्वव्यवहारप्रतीतिः । तयोरेव नायकत्वात् । तदत्राद्वेनलक्षताभिमित्यत्र स्थितमपि श्रुत्योपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे धनुषि संचारणीयम् । इन्द्रचापाभमाद्वेनलक्षत दधानेति प्रतीतिः । यथा 'दध्ना जुहोति' इत्यादौ दध्नि संचायंते विधिः । एवमुपमानुप्राणिता समासोक्तिरेव । इह पुनः—

न^१ नायिकाया । नन्वा^२द्वेनलक्षताभमिति^३ विशेषणोपम्यादेकदेशविवर्तिन्युपमा शरदि तत्सामर्थ्यादिन्दुरव्यो नायकत्वप्रतीतिरस्तिवत्यत आह—न चकवेगेति । यद्येकदेशविवर्तिन्युपमा^४ केनचिदुक्ता तदा तत्सामर्थ्यादिनयोर्नायकत्वप्रतीतिस्स्यात् । न चेयमुक्ता केनचित् । अतस्तत्सामर्थ्यात् कथं^५नयोर्नायकत्वव्यव^६स्थिति । अत्र समा^७धित्तुराह—उच्यत इति । एकदेशविवर्तिनीत्यादि । यद्यपि साक्षानोक्ता अद्यापि नास्या^८ प्रतिपेधोऽस्ति । ननूक्तिप्रतिपेधयोर्द्वयोरेव्यभावे कथं सम्भव इत्यत^९ आह—सामान्यलक्षणेति । ननु यद्येकदेशविव^{१०}र्तिन्युपमाया इह सम्भव तद्वर्धुपमालङ्कारत्वेव प्राप्तिसं स^{११}मासोक्तेरित्यत आह—अथात्रेत्यादि । अथेत्यधिकारे । यद्युपमानत्वेन नायकोऽधिकारी कश्चित्प्रती^{१२}यते, ^{१३}भ^{१४}वेत्प्राप्तिरुपमालङ्कारस्य । ^{१५}न हि प्रतीयते नायकोऽत्र वञ्चिवधिनारी । अपि तु रविशशि^{१६}नोरेव नायकत्वव्यवहारे प्रतीतिः, तयोरेवा^{१७}स्या^{१८} शरदि नायकत्वोपचारात् । इत्यत्र समासोक्तिप्राप्ती, तदनुसारेण शब्दन्यासो^{१९} न्याय्य इत्यत आह—तव^{२०}वेत्यादि । ^{२१}आद्वेन^{२२}लक्षते श्रुत्या^{२३} स्थितमप्युपमानत्वमिन्द्रधनु^{२४}षि संचारणीयम् । कुत ? वस्तुपर्यालोचनया । तामेव वस्तुपर्यालोचना स्फुटयति—इन्द्र^{२५}चा (पाभ^{२६}) इत्यादि । प्रतीतिः । पदा^{२७}र्थान्तर^{२८}समभिव्यवहारादिस्थम् एव^{२९} यत^{३०} । ग्रन्थनिष्ठस्य धर्मस्याभ्यन्तर संचारण कुत्र दृष्टमित्यत आह—यथा दध्नेत्यादि । दध्ना जुहोतीत्यत्र हि हवनमत^{३१}त्वेन विधि^{३२} प्रतीति^{३३} स त्वग्निहोत्र जुहोतीत्य^{३४}(त) एव सिद्ध

1 Omitted in C 2 C यिका नायकत्वादादौ 3 All except. E नत्वा 4 A C इति । ननु प्रसादयन्तीति वि 5 A C. F H. शेषेण साम्या 6 A F H साम्यादि 7 E न केन 8 A C F. व्यवस्थिति 9. D अतस्सा 10 Omitted in D 11 D F H. व्यवस्थेति 12 C समाधि साराभउ 13 A C E नासा 14 C. अतस्सामा 15 C D E विवर्त्यु 16 E न तु 17 D H प्रतीयेत 18 A C इति भवे 19 A's alt इनेति प्राप्ति 20 omitted in C 21 After नो D repeats the portion from उपमालङ्कारस्य to शशि 22 A एव गस्या 23 D अस्या 24 D न्यासो E H न्यासोऽसौ 25 A's alt C काऽनेत्या 26 A C. E F. अत्र 27 C न नश्यते 28 A जते भूत्यस्य A's alt क्षतु श्रुत्यातम C भूत्यवस्थम 29 A C. D F धनुष 30 D तद्वपचाप 31 All mss चाप इ 32. F पदान्तर 33 A's alt C समुचित्तन्य 34 A C. F. H एव 35 A C F H कुत 36 C गतार्थेन 37 A D विधि 38 A. C प्रतीति 39 All mss अत

नेत्रैरिवोत्पलं पदमैर्मुखैरिव सर श्रिय ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवार्कं स्तनैरिव ॥

सर श्रियामिति नायिकात्वप्रतीतिर्न समासोक्त्या, विशेषणसाम्या-
भावात् । तस्मान्नायिकात्रोपमानत्वेन प्रतीयते, न तु सर श्रोधर्मत्वेन नायिका-
त्वप्रतीतिरित्येकदेशविवर्तितन्युपमैवोपास्या, गत्यन्तराभावात् । यैस्तु नोक्ता
तेषामप्युपसङ्गचेयैव । यच्च तु “केशपाशातिवृन्देन” इत्यादौ समासोक्ता-
यामुपमाया समासान्तरेण विशेषणसाम्यं योजयितुं शक्यं तत्रोपम्यगर्भविशेषण-
प्रभाविता समासोक्तिरेव युक्तेति न विरोधः कश्चित् ।

सा च समासोक्तिरर्थान्तरन्यासेन क्वचित्समर्थगतेन क्वचित्समर्थकगतत्वेन

इति । वस्तुपूर्वालोचनया यथा^१दधिन सचा^२स्येते तथे^३हाप्यनुसन्धेयमिति यावत् । अतः
समासोक्तिरेवेममिति निगमयति—एवमुपमानुप्राणितेति । ऐन्द्रधनुष^४ उपमेय^५स्योप-
मानत्व^६कनृप्ते^७ वैवक्षिकोपमानुप्राणितत्वम् । अथ यत्र^८ न्या^९यत समासोक्तिमपोह्य
एकदेशविवर्तितन्युपमैव प्रयते त विषय दशमितुमाह—इह पुनरिति ।

नेत्रैरिवेति अत्र सर श्रिया नायिकात्वप्रतीती^{१०} निमित्तं विवक्षयति—सर
श्रियामिति^{११} । विशेष^{१२}णसाम्यान्नायिका^{१३}स्त्वप्रतीतिन समासोक्त्या । अत एव व्यवहार^{१४}—
समारो^{१५}पेक्षि न भवतीत्याह—तस्मान्नायिकेति । नायिका^{१६}स्य सर श्रियामुपमानतया,
न तु व्यवहारससारोपेण सर श्रोधर्मतया अत्र^{१७} एवविषे विषये गत्यन्तराभावादेकदेश-
विवर्तिनी उपमै^{१८}वोपास्या । अनुक्ता कथमुपास्येत्यत आह—यैस्त्विति । अस्माभि^{१९}
स्नावदुपप^{२०}त्तिभिहक्ता । यैस्तु नोक्ता तैरपि गत्यन्तराभावा^{२१}दुपसख्यात^{२२}स्यैवेत्यर्थः ।

ननु पूर्वमेकदेशविवर्तितन्युपमा निराकृता, सम्प्रति साधितेति व्यापात इत्यतः
आह—यत्र तु केशपाशेत्यादि । दन्तप्रभा पुष्पाणीवेत्यादि समाननोक्तायामुपमाया
सत्यामपि दन्तप्रभासदृशं पुष्परिवेत्यादि समासान्तरमहिम्ना विशेषणसाम्यमुपपद्यते ।
तथोपम्य^{२३}गर्भविशेषणोत्पापिता समासोक्तिरेव युक्ता । सम्प्रति तु नेत्रैरिवेत्यत्र गत्य-
न्तराभावादेकदेशविवर्तितन्युपमैव^{२४} व्य^{२५}वस्थापितेति व्यापाताभावात् सवमरदातम् ।

अपार्थान्तरन्यास^{२६}प्रभावितायामस्या वैविध्यान्तरं अस्तित्याह—सा चेत्यादि ।

1 Omitted in A C 2 C चाप्यते 3 D तथेत्याप्य 4 A. C D F धनु
रप 5 C मय शोष 6 D मानत्वं 7 A C D क्लृप्तिर्व 8 A's alt C यात्र 9 A's
alt C स्थाप्यायत 10 A C F प्रीति 11 All except C इत्यादि 12
D विप्रेषणत 13 A C D F नायक 14 D हार 15 A C E आरोपापि D
आरोपो न 16 D यत 17 D मैवास्या 18 भि Omitted in C 19 A's alt
C वृत्तिभि 20 All mss भावा-दुपमा सत्याया उप 21 A's alt. तैर्य E omits
एव 22 D मय विपे 23 Except A ill read उपा 24 After उपमेय A
repeats the portion from उपास्या । अनुक्ता etc to एकदेशविवर्तितन्युपमैव 25
A's alt C स्तुत्यापि 26 न्याय omitted in E F

च भवति । क्रमेण यथा—

अथोपगूढे शरदा शशाङ्के प्रावृक्ष्यौ शान्ततडित्कटाक्षा ।
कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनानां नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणाम् ॥
असमाप्तजिगीवस्य खीचिन्ता का मनस्विनः ।
अनाक्रम्य जगत्सर्वं नो सन्ध्यां भजते रविः ॥

अत्रोपगूढत्वेन शान्ततडित्कटाक्षत्वेन च शशाङ्कशरदोर्नायकव्यवहार-
प्रतीतौ समासोक्त्यालिङ्गित एवार्थो विशेषरूपः सामान्याश्रयेणार्थान्तर-
न्यासेन समर्थ्यते । सामान्यस्य चात्र इत्येवशादुत्थानम् । शान्ततडित्कटा-
क्षेत्योपम्यगर्भं विशेषणं समासान्तराश्रयेणात्र समानम् । “असमाप्तेत्यादौ”
तु खीशब्दस्य सामान्येन खीत्वमात्राभिधानात्सामान्यरूपोऽर्थो लिङ्गविशेष-
निर्देशगर्भेण कार्योत्थापितया समासोक्त्या समारोपितनायकव्यवहारेण रवि-
संध्यावृत्तान्तेन विशेषरूपेण समर्थ्यते ।

आकृष्टिदेगविगलद्गुजगेन्द्रभोग-

निर्मोकपट्टपरिवेपतयाम्बुराशेः ।

सम^१र्थः प्रकृतोऽर्थः समर्थकस्त्वप्रकृतः । अथोपगूढ इति । उपगूढे आलिङ्गिते ।
ययो अपगता । अत्र समर्थगता^२ । असमाप्ते^३ति । अत्र तु समर्थकगता । उभयत्र
योजनायाह—अत्रोपगूढ^४त्वेनेत्यादि । उपगूढत्व शान्ततडित्कटाक्षत्वं च^५ विशेषणसाम्यं
तदुत्थापितया^६ समासोक्त्या नायकव्यवहारप्रतीतिः । तथा सति समासोक्त्यालिङ्गितो^७
योऽर्थं विशेषात्मा^८ स सामान्यात्मना अर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते । सामान्यरूपस्य च समर्थ-
कत्वेनेत्यानम् । परिभ्रष्टपयोधराणामिति इत्येवशादुपगूढ^९ इति विशेषणं साधारणतया^{१०}
स्फुटम् । शान्ततडित्कटितेतत्तु प्रागुपमागर्भम् । तडितः कटाक्षा इवास्या (य मस्या ?) इति ।
अथ तटित्सदृश^{११}कटाक्षेति समा^{१२}सान्तराश्रयात् साम्यमालम्बते^{१३} । ^{१४}“असमाप्ते”त्यत्र
खीसामान्यग्रहणात् सामान्यरूपसम^{१५}र्थोऽर्थः खीलिङ्गपुलिङ्ग^{१६}निर्देशगर्भेण भजनरूपेण^{१७}
कार्योत्थापितया^{१८} समासोक्त्या समारोपितनायकव्यवहारेण विशेषात्मना रविसंध्या-
वृत्तान्तेन समर्थ्यते ।

उत्प्रेभावशात् वंलिभ्या^{१९}याह—आकृष्टि^{२०}वेगेति । वेष्टना वेष्टनं यस्य मन्दरगिरेः,

1. A. C. E. समर्थः 2. A. अपेति । उप 3. A. C. उपगूढे A's alt.
उपगूढे 4. C. गणना अ 5. आप्तेति 6. A's alt. C. गूढा पेण्या 7. Omitted in
A. C. F. H. 8. C. ताया 9. D. लिङ्गिता 10. A. C. F. H. I. आगमा ममर्थोऽर्थः
न 11. D. E. गूर्व 12. D. रणतत्रा स्फु 13. A. C. F. G. H. मत्ते 14. C. समामाद्य
15. C. लम्ब्यते 16. A. C. H. omit अ 17. G. ममर्थो 18. A's alt. C.
लिङ्गनेर्णेण 19. A. C. F. K. वंलिभ्या 20. A. C. D. समारोपितया समासोक्त्या
ममा 21. A's alt. चित्रयाह 22. A. C. G. K. दृष्ट

मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य

मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले ॥

अत्र निर्मोकपट्टापह्लवेन समारोपिताया मन्दाकिन्या यद्वस्तुवृत्तेन पाद-
मूले वेष्टन तच्चरणमूले वेष्टनत्वेन श्लेषमूलपातिशयोक्त्याध्यवसीयते । तत्तथा-
ध्यवसित मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवेत्युत्प्रेक्षामुत्थापयति । सोऽस्याप्यमानं-
वाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्भर्तुं पत्नीव्यवहाराश्रया समासोक्तिं गर्भोत्प्रेक्षां करोति ।
एवञ्चोत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेक कालः । एष “नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्”
इत्यत्रापि वनस्थलीना नायिकाव्यवहार उत्प्रेक्षान्तरानुप्रविष्टसमासोक्तिमूल
एव । एवमियं समासोक्तिरनन्तप्रपञ्चेत्यनया दिशा स्वयमुत्प्रेक्षा ॥

पाद पर्यन्त^१पर्वत चरणम् । अत्र समासोक्तेरुत्प्रेक्षा^२याश्च समकालता दशयितुमाह—
अत्र^३ निर्मोकेत्यादि । निर्मोक^४पट्टपरिवेष्टनया^५ मन्दाकिनीति कथनात् तदपह्लवेन मन्दा-
किनीसमारोप, तस्याश्च यत्प्रान्तपर्वतवेष्टन^६ तच्चरणमूलवेष्टनमेवेति, पादशब्दश्चेनेपोक्त्या^७
भेदेऽभेद इत्येवरूपया प्रतिशयोक्त्या^८ऽध्यवसीयते । तथाऽध्यवसितं च मन्थव्यपेक्षयादि
फलोत्प्रेक्षा^९मुत्थापयति । सा च वाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्भर्तुं पत्नीव्यवहारसमा^{१०}श्रया समा-
सोक्तिं स्वसमकालमुत्थापयतीति अनयोरेककालता । इत्यमन्यत्रापि दशयति—एष
नखक्षतेति^{११} । उत्प्रेक्षान्तरमनुप्रविष्टेति समकालता सूचिता । इत्येवञ्चिभ्यम्^{१२} अनुसन्धेय-
मिति निगमयति—एवमियमित्यादि ।

विशेषणाशसाम्येनाप्रस्तुतार्थस्य गम्यता ।

^{१३}समासोक्तिर्मेता येन सक्षिप्या^{१४}योऽभिधीयते ॥

शुद्धकायसमारोपे साम्य^{१५} स्यादोपचारिकम्^{१६} ।

व्यवहारसमारोपे साक्षादस्या प्रयोजक^{१७} ॥

स्याद्विशेषणसाम्यं चेत्^{१८} समासान्तर^{१९}सम्भवाद् ।

उपमा द्वाघते नैना^{२०}प्रेकदेष्टव्यवृत्तिरी ॥

दृश्यतेऽर्थान्तरन्यासे^{२१} सम^{२२}र्थ्ये च समर्थकं ।

उत्प्रेक्षायोगिनी चंपा कचित्स्यादेककालता^{२३} ॥

1 A's alt अन्तवेष्टनं च C पर्यन्तवेष्टनं तच्चरणमूल 2 E प्रेक्षा स 3
Omitted in A F K 4 D E G मौकपरि 5 A F H वेपतया 6 D वेष्टन
7 C उक्त्याया 8 A C H उक्त्याऽर्थोक्ती 9 H मन्द C मन्त 10 C समाश्र
11 E क्षतानी 12 E चिन्त्यान्तरमनु 13 C repeats समासोक्तिं to येन 14 A
C F H तिस्रा 15 A's alt E कार्य 16 G चारित 17 C जरु 18 A's alt
च हृत्पया 19 E अन्ते स 20 A C F H एने 21 A C D E F न्यास
22 C समर्थे 23 A's alt, कालता

विशेषणसाभिप्रायत्वं परिकरः ॥३२॥

विशेषणवैचित्र्यप्रस्तावादस्येह निर्देशः । विशेषणानां साभिप्रायत्व प्रतीयमानार्थगर्भीकारः । अत एव प्रसन्नगभीरपदार्थत्वान्नाय एवनेविषयः । एवं च प्रतीयमानाशस्य वाच्योन्मुखत्वात्परिकर इति सार्थकं नाम । यथा—

राज्ञो मानघनस्य कार्मुकमृतो दुर्योधनस्याग्रतः

प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य मिषतः कर्णस्य शल्यस्य च ।

पीतं तस्य मयाद्य पाण्डवघ्नूकेशाम्बराकर्षिणः

कोट्य जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुण्णादसृग्वक्षसः ॥

अत्र राज्ञ इत्यादौ सोत्प्रासपरत्व प्रसन्नगभीरपदत्वम् । एवम् “अङ्ग-
राज ! सेनापते ! राजवल्लभ ! द्रोणापहासिन् ! कर्ण ! रक्षन् भीमादुदुशास-
नम्” इत्यादौ ज्ञेयम् ।

परिकरं दशयति—विशेषणसाभिप्रायत्व परिकर^१ । सङ्गतिमाह—विशेषण-
वैचित्र्येति । व्याचष्ट—विशेषणानामित्यादि । प्रसन्नगभीरत्व नाम पदानां व्याङ्ग्यार्थ-
गर्भीकार^२ एव न तु व्यङ्ग्यस्य वाच्यातिशायिता । निर्वन्तुमाह—एव चेति । वाच्यो
न्मुख^३त्व वाच्याङ्गता^४ ॥

राज्ञ इति^५ । राज्ञो न तु यादृशतादृशस्य । तत्रापि मानघनस्य^६ न त्ववमान-
सहस्य । कार्मुकमृतो न निराशुघस्य । दुर्योधनस्य न तु शक्ययोधनस्य । अग्रतो
॥ त्वसमक्षम् । कुरुवा^{१०}न्धवस्य मिषतः कर्णस्य शल्यस्य च न निस्तहायस्य । ^{११}सर्वेदेय-
“मना”दरे पट्टी” । इत्य मिषतो^{१२} दुर्योधनकर्णशल्याननाहृत्येत्यर्थः । दुदशासनस्येत्यनु-
क्त्वा^{१४} तस्य पाण्डवघ्नूकेशाम्बराकर्षिण इत्युक्तिः ^{१६} ^{१७}हन्तव्यत्वप्रसिद्धिर्च । जीवत एव न तु
मूर्च्छितस्य मृतस्य वा^{१८} । तीक्ष्णकरजक्षुण्णाद^{१९}सृग्वक्षस न त्वा^{२०}धुधविदारितात् । कोट्य
न तु पयुपितम् । मयाद्य पीतमिति भीमसेनोक्तिः । साभिप्रायता दशयति—अग्रेत्यादि ।
वाक्येष्वपि दशयति—एवमङ्गराजेत्यादि ।

1 D कर 2 C गर्भ 3 A's alt करण 4 D निर्वन्तु 5. A C F G H
मुख वा 6 C अङ्गता 7 A C H इति व 8 D स्य अग्रतो 9 A's alt तु मान F
तु अमान 10 A C D G H पाण्डव 11 C सर्वेदेयमना D सर्व दे पट्टी 12 E
अना । वाचक सार्थं (P 124 under स्तेप) The omitted portion दरे पट्टी
to मार्गणसर्त is later found in the same figure Śleṣa while explaining
तत्रियायोग in the verse प्रथीमयोऽपि etc as तत्रियायोग तदरे पट्टी
मार्गणसर्त देतुका (p 128) 13 A's alt C द्विपतो 14 C उक्तगदस्य तस्य 15
Except E. all read कर्ण 16 A's alt उक्ति C उक्त H उक्त 17 A's alt
C मन्त 18 H वा विशेषणा 19 D E क्षुण्णात् न तु A. F G H क्षुण्णादस्य
व C अन्त 20 A's alt आरयति

विशेष्यस्यापि साम्ये द्वयोर्वोपादाने श्लेषः ॥३३॥

केवलविशेषणसाम्यं समासोक्तावुक्तम् । विशेष्ययुक्तविशेषणसाम्यं त्वधिकृत्येदमुच्यते । तत्र द्वयोः प्राकरणिकयोरप्राकरणिकयोः प्राकरणिका-प्राकरणिकयोर्वा श्लिष्टपदोपनिबन्धे श्लेषः । तत्राद्यं प्रकारद्वयं विशेषणविशेष्य-साम्यं एव भवति । तृतीयस्तु प्रकारो विशेषणसाम्यं एव भवति । विशेष्य-साम्ये त्वर्थप्रकरणादिना वाच्यार्थनियमोऽर्थान्तरावगतिर्ध्वनेर्विषयः स्यात् । आद्ये तु प्रकारद्वये द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वम् । अत एव द्वयोर्वोपादानं इति तृतीय-प्रकारविषयत्वेनोक्तम् । विशेष्यस्यापि साम्यं इति तु श्लिष्टप्रकारद्वयविषयम् । क्रमेण यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायं पुराखीकृतो
यश्चोद्धतभुजङ्गहारवलयो गङ्गा च योऽधारयत् ।
यस्याहं शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामरा
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वा सर्वदोमाधव ॥

विशेषणानां व्यङ्ग्यायग^१र्भीकरणलक्षण^२ ।

सोऽप्रासता^३ परिकरो^४ व्यङ्ग्य परिकरो यतः ॥

श्लेषं लक्षयति—विशेष्यस्यापि^५ साम्ये द्वयोर्वोपादाने श्लेषः । अथद्वयस्य यदा^६ प्राकरणिकत्वमप्राकरणिकत्वमेव वा तदा विशेषणविशेष्ययोः शब्दसाम्ये श्लेषः । यदा तुभयमयत्वं अथद्वयस्य तदा^७ विशेष्यार्थे पृथगुपादाने श्लेष इति सूत्रार्थः । सङ्गतिमाह—केवलविशेषणेति । इदमिति वचनविशेषणम् । व्याचष्टे—तत्र द्वयोरि-त्यादि । विशेषणविशेष्यसाम्यं एवेति । उभयत्र शब्दसाम्ये सत्येवेत्यर्थः । विशेष्यसाम्ये त्विति । तृतीयप्रका^८रे यदि विशेष्यार्थोऽपि शब्दसाम्यं तदा^९ अथप्रकरणादिना^{१०} अन्विधानियामकेन प्राकरणिक एव वाच्य^{११} इति नियमे अप्राकरणिकायप्रतीतिध्वनेरेव विषयस्त्वात् न तु श्लेषस्य । अनेकार्थो हि शब्द^{१२} प्रकरणादिना प्राकरणिक एवार्थं नियम्यते । आद्यं तु प्रकारद्वये नियमहेत्वभावात् द्वा^{१३}वपि वाच्यो^{१४} । इत्यसति विकल्पो भवति^{१५} उत इत्याह—अत एवेति । श्लिष्टप्रकारद्वयेति । आद्यं प्रकारद्वयं श्लिष्टं विशेष्यार्थोऽपि श्लेषाय^{१६}त्वात् ।

येन ध्वस्तेति । अनश्नाकटम्^{१७} । यमवेन अससारेण बलिर्दत्तजित्कायं पुराऽमृत-

1 H नम कर 2 A's alt. C लक्षणत्वात् E. लक्षण 3 K प्रासता 4 A C E F H परिकर 5 F विनेष्येति । अर्थ 6 A C G H यथा 7 D विनेषणाने 8 A C. तथा 9 D विशेषणार्थे 10 A E H प्रकारेति य 11 A. C F H तदर्थ 12 A C F आदिना प्राकरणिक एवार्थं 13 F G वाच्योऽर्थ 14 D E F शब्द 15 A's alt. आद्यावपि 16 A. सिद्धौ 17 D विधिति 18 A C F H अहं वा 19 Except E all read शक

नीतानामाकुलीभाव लुब्धंभूरिशिलीमुखं ।
सदृशे वनवृद्धाना कमलाना तदीक्षणे ॥

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तु
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।
मोहात्समाक्षिपति जीवितमप्यकाण्डे
कण्ठो मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्धः ॥

१सविभागकाले स्वीकृत स्त्रीभाव नीत । यच्च उद्धृतका^२सियादिभुजङ्ग्या^३तीति । अर
वलयवान् अरवलय चक्रम् । अग गोवर्धन गा मही च य कृष्ण वराहावतारे
४अघारयत् । यस्य च स्तुत्य नाम अमरा क्षिमिच्छिरोहर इत्याहुः^५ । क्षिमिद्राहुः^६
क्षिमिन् मन्नातीति । अग्धकाना^७वृष्णिस्सहचराणा^८क्षयकृत् आवासकर । ९माधवस्त्वा
सर्वदा पायात्^{१०} । अथ येन ध्वस्तमनोभवेन^{११} नाशितमग्धेन वलिजित्काय विष्णोर्वपु
पुराणा सहरणे अस्वीकृत । य^{१२}चोद्धृतंभुजगवल्यं हारवान् वलयवीश्च गङ्गा च योऽघार
यत् अमरा यस्य^{१३}क्षिर क्षिमिच्छकलावत् स्तु^{१४}त्य च नाम हर इत्याहुः । अग्धकामुर-
१५क्षयकर उमाधवो गौरीपतिस्सवदा त्वा पायात् । अत्र हरिहरयोर्द्वयोरपि प्राक-
रणिकता ।

नीताना^{१६}मिति । लुब्धंमधुलपटं व्याधंश्च^१ भूरीति^{१७} क्रियाविशेषणम् एववा
शिलीमुखै^{१८}भ्रंमरै अग्न्या भूरिवर्णं । वन जल विपिन च । कमलाना^{१९}पद्माना मृगाणां
च । अत्र पद्ममृगयोरप्राकरणिकता ।

एवे^{२०}च्छेति । विषयो^{२१} देशकोशादिस्त्व्यादिश्च । देहीति वितरेति दहवानिति च ।
मार्गणशतैर्वाचकमार्थं । वक्तु^{२२} न यातीत्येकदा मार्गण^{२३}शतै प्रयोगभेदान् (ए) ^{२४}शत-
सहस्रैर्वर्णं ^{२५}दुःख ददातीत्यग्न्यादा । जी^{२६}वित जीविका^{२७}जीवश्च^{२८} । ईश्वर ^{२९}दुर्वि-
दग्ध^{३०} । ^{३१}प्रभुरन प्राकरणिन , अप्राकरणिको मनोभव , अत्र विशेष्ययोर्द्वयोरुपादानम् ।

1 स Omitted in D 2 A C वृत्त भुजगहारवलय का 3 A C हति
भिन्दहार वल्यपुत्र आरधम्यमकुर्वन् अग 4 अ Omitted in D and E. G अघारयत्
5 A D F G H आह 6 A मथराहु A's alt मथ रामभग C मथरा 7 C
वृष्णीना 8 D E. G गा आवास 9 Omitted in A C F G 10 G यात्
अप्यात् । अथ 11 D भवेन वलि 12 A उद्धृत C उद्युते 13 F ह्य नाम रणि
14 A. सत्य 15 A's alt भवर C स्यकर 16 E. repeats नीताना
मिति 17 A पञ्जरी 18 D omits ति 19 D मुखे थ 20 A C F
G H सानां मृ 21 A. ह्येति C स्येति 22 A यापदेश 23 A. C F
G K वृत्त 24 C गने 25 D बहु 26 A C D. मार्गण 27 A's alt C
जाधिन D E. G K जीवन F जीवन जीवश्च 28 C का च ई 29 E. G जीवश्च
30 A's alt रविद 31 A's alt G. घ प्रभुश्च प्र 32 D प्रभु प्रा

अत्र हरिहरयोर्द्वयोरपि प्राकरणिकत्वम् । पद्माना मृगाणां चोपमान-
त्वादप्राकरणिकत्वम् । ईश्वरमनोभवयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वम् । एष च
शब्दार्थोभयगतत्वेन वर्तमानत्वात्त्रिविधः । तत्रोदात्तादिस्वरभेदात्प्रत्ययभेदाच्च
शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषः । यत्र प्रायेण पदभङ्गो भवति । अर्थश्लेषस्तु यत्र स्वरा-
दिभेदो नास्ति अत एव न तत्र सभङ्गपदत्वम् । सङ्कलनया तु भयश्लेषः । यथा—

रक्तच्छदत्वं विकचा बहन्तो नालं जलैः सङ्गतमादधानाः ।

निरस्य पुष्पेषु रुचिं समप्रा पद्या विरेजुः श्रमणा यथैव ॥

अत्र रक्तच्छदत्वमित्यादावर्थश्लेषः नालमित्यादौ शब्दश्लेषः । उभय-
घटनायामुभयश्लेषः । ग्रन्थगौरवभयात् पृथङ्नोदाहृतम् ।

एष च नाप्राप्तेष्वलकारान्तरेष्वारम्भमाणस्तद्वाधकत्वात्तत्प्रतिभो-
त्पत्तिहेतुरिति केचित् । “येन ध्वस्तमनोभवेने”त्यादिविविक्तोऽस्य विषय

उदाहरणत्रयेऽपि योजनायाह—अत्र हरिहरेत्यादि । पुनर्लब्धिष्यायाह—एष च
शब्दा^१र्थेति^२ । उदा^३त्तादीति । लौकिकशब्देष्वपि स्वरभेदादेवार्थविवर्तिता । तात्त्वोष्ठा^४ दिव्या-
पार^५ प्रयत्न भ्रम^६ शब्दा^७न्यत्वे हेतुः । शब्दश्लेषे लिङ्गान्तरमाह^८—यत्र प्रायेणेति ।
अर्थश्लेषस्तु ग्रन्थेत्याह^९—अत एवेति । उभयश्लेष^{१०}माह—सङ्कलनयेति ।

उभ^{११}यश्लेषमुदाहरति—रक्त^{१२}च्छ^{१३}दत्वमिति । ^{१४}छदो दल^{१५} वासश्च । विकचा
विकस्वरा^{१६}, ^{१७}कच^{१८}रहिताश्च । जलैस्सङ्गत नालमादधाना जडजनैस्^{१९}सख्यमल^{२०}भ्राद-
धाना । ^{२१}पुष्पेषु कुसुमान्तरेषु ^{२२}रुचिं शोभा पुष्पवाणप्रियता^{२३} च । उभयश्लेषता
दर्शयति—अत्र रक्तेत्यादि । पृथगनुदाह^{२४}रणे हेतुमाह—ग्रन्थगौरवेति ।

अथास्य सावकाशनिरवकाशादिवर्चाम् आरभते—एष चेत्यादिना । अलङ्कारा-
न्तरेष्वप्राप्तेषु अनारम्भमाणोऽयं^{२५} निरवकाशत्वाद्^{२६} ^{२७}बलीयानिति वाधित्वा तत्प्रतिभा-
मात्रं^{२८} मुत्पादयतीति केचित् । येन^{२९} ध्वस्तेति । अन्ये पुन “येन ध्वस्तमनोभवेने”ति

1 H शब्दे उदात्तति 2 A C F अर्थोदात्तेति 3 D उदात्तादी 4 C तात्त्वो-
ष्ठादि 5 D E G व्यापार आयाभो^१ ईक्ष्य मृगली^२ स्वस्तेति उर्ध्वं वरणानि^३ II
शब्दस्य । अन्वयमार्गो ^४मार्देवमुखारवस्येति नीचैः करणानि शब्दस्येति । अनुगृष्टो
गात्रायामादि प्रयत्न । (I D E G आयाभो II D वृत्ततात्वस्यैव III D करणादि
E G करणि IV D मर्गवम्) 6 Omitted in C 7 Except E all read
अन्यत्वं 8 D आह अत एवेति उभ 9 A's alt C H अन्यत्रे 10 A G H
रूपमुदाहरति सक 11 D सङ्कलनं 12 A's alt रत्न 13 D पदत्वं 14 C छदा
15 A C D F H दलानि 16 D विरचस्व 17 A's alt रूप 18 A C
शाख्य 19 A C H बद्धा E F अल दधा C पुष्पेषु 20 Omitted in A C
D F H I 21 A C H अथ 22 A C D G H I प्रिय च 23 C हरण
24 C यत् 25 A त्वादेव 26 A's alt वलितानि च D E F G वलीतानि च
27 F आवहती 28 A C यत्र चिति A's alt येनेति H येन चिति

इति निरवकाशत्वाभावाप्राप्त्यान्यबाधकत्वमित्यन्यः सह सकरः । दुर्बलत्वाद्वा
वाध्यत्वमित्यन्ये । तत्र पूर्वेषामभिप्रायोऽयम्—इह प्राकरणिकाप्राकरणीकोभय-
रूपानेकार्थगोचरत्वेन तावत्प्रतिष्ठितोऽयमलङ्कारः । तत्राद्य प्रकारद्वय तुल्य-
योगिताया विषयः । तृतीये तु प्रकारे दीपकं प्रभवतीति तावदलकारद्वयमिव
इत्येवविषय व्याप्यावतिष्ठते । तत्पृष्ठे चालङ्कारान्तराणामुत्थानमिति नास्ति
विविक्तोऽस्य विषयः । अत एव चालङ्कारान्तराणां बाधितत्वात्प्रतिभामात्रेणा-
वस्थानम् । “येन ध्वस्तमनोभवेन” इत्यादौ च प्राकरणीकत्वादर्थद्वयस्य
तुल्ययोगिताया प्रतिभानम् ।

अलङ्कार्यालङ्कारणभावस्य लोकवदाध्याश्रयिभावेनोपपत्तेः । “रक्त-
च्छदत्सम्” इत्यादावर्थद्वयाश्रितत्वादयमर्थालङ्कारः “नालम्” इत्यादौ शब्द-
द्वयाश्रितत्वाच्छब्दालङ्कारोऽयम् । यद्यपि “अर्थभेदे शब्दभेद” इति वक्ष्यते

अलङ्कारान्तरविविक्तोऽस्य विषय इति सावकाशत्वाप्राप्त्यान्यबाधकः । अतोऽयसम्प्राप्त
सङ्कर न्यायतो वा^१ दौर्बल्ये वाध्यत्वमित्याहुः । तत्र स्वमतनिरवकाशत्वभावि-
कीर्तुराह—तत्र पूर्वेषामित्यादि । अनकार्यगोचरत्वेनेति प्रत्येकमभिसम्बन्धः । आद्य^२
प्रकारद्वय प्राकरणीकानकार्यगोचरत्वं अप्राकरणीकानकार्यगोचरत्वं च । तदुभयमपि
हि तुल्ययोगिताया विषयः । तस्या प्रस्तुतानां वा समानधर्माभिसम्बन्धो लक्षणम्^३ ।
अत्रोभयरूपानेकार्यगोचरत्वं तृतीय प्रकारं तत्र तु दीपकं प्रभवति । तस्य प्रस्तुता-
प्रस्तुतानां समानधर्माभिसम्बन्धो^४ लक्षणं यत् । अत इनेपविषयोऽनेना^५लङ्कारद्वयेन
व्याप्तः । अलङ्कारान्तरेणापि व्याप्यते इत्यतः^६ आह—तत्पृष्ठे^७ चेति । यत् इयं
नास्य^८ विविक्तविषयता अतोऽलङ्कारान्तराणि^९ इत्येवबाधितानि प्रतिभा^{१०}मात्रा-
वशेपाणि भवन्ति । इत्यसति विविक्तो^{११} यद्विचिन्तितो विषयः सोऽपि अविविक्त
एवेत्याह—येन ध्वस्तमनोभवेन । इत्यं निरवकाशत्वादित्यबाधकत्वमुपपाद्य शब्दाद्यो-
भयविषयता^{१२}मस्य उपस्था^{१३}पयितुमाह—अलङ्कार्येत्यादि । अलङ्कार्यालङ्कारणभावा
हि आश्रयाध्याश्रयिभावेनोपपन्नो^{१४}लोके^{१५} कर्णा^{१६}श्रितः^{१७} कर्णालङ्कार इति । अतो रक्तच्छ-
दत्समादावर्थाश्रयणार्थालङ्कारोऽयम्, नालमित्यादौ^{१८} तु स्फुटशब्दभेद इति शब्दालङ्कारः ।
ननु अर्थभेदे^{१९} शब्दभेदोऽपि भिन्न एवेति^{२०} रक्तच्छदमित्यादावपि न शब्दव्यमित्यत आह—

1 A's alt अस्य 2 C पादा 3 D omits त्व 4 D त्व बलीतानि बाधिका
ग्रावि C, त्वमाह 5 D आद्यं प्राक् 6 A D चरत्वात्तद् C गोचर 7 D क्षण
अक्षेपविषयो 8 E F यत् 9 E बन्धे 10 A अलङ्कारान्तराणि श्लेष 11 D
अन्तरोऽपि 12 D इत्याह 13 F प्रतिष्ठे H तत्पक्षे 14 C विभक्त 15 C श्लेषां च
तानि, 16 A C K मात्रेव 17 D विविक्तताया विष F, विविक्तताया विष 18
A, C F H विषयत्व 19 H उपपादयि 20 A C, H उपपत्ते 21 A कर्णाश्रित
कण्ठालङ्कार कर्णा 22 D F कण्ठा 23 D F कण्ठा 24 C रक्तद्वये 25 F इत्यादौ
तु शब्दभेद प्रतीत्य 26 A H भेदोऽपि मि 27 C बाधेति

“रक्तच्छदत्वम्” इत्यादावपि शब्दाश्रितोऽयं तथाप्यौपपत्तिकत्वादत्र शब्दभेदस्य प्रतीतावेकतावसायान्नास्ति शब्दभेदः । “नालम्” इत्यादौ तु प्रयत्नादिभेदात्प्रतीतिक एव शब्दभेदः । अतश्च पूर्वत्रैकवृत्तगतफलद्वयन्यायेनार्थद्वयस्य शब्दस्मृष्टत्वम् । अपरत्र तु जन्तुकाष्ठन्यायेन स्वयमेव शब्दयोः स्मृष्टत्वम् । पूर्वत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दहेतुत्वाच्छब्दालंकारत्वमिति चेत्, न । आश्रयाश्रयिभावेनालंकारत्वस्य लोकवदव्यवस्थानात् । एवञ्च,

“सकलकलं पुरमेतज्जातं सप्रति सुधांशुबिम्बमिय” इत्यादौ न गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यमुपमाप्रयोजकमपि तूपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एवावसेयः । श्लेषगर्भे तु रूपके रूपकहेतुकस्य श्लेषस्य तृतीयकक्षयाया रूपक एव

यद्यपीत्यादि । औपपत्तिकत्वादिति^१ । प्रत्ययं शब्दभेद इत्युपपत्त्या हि शब्दभेदोपपादनम्^२ । प्रतीतौ पुनरैक्यमेवावसीयते । अतः साहित्यसंरक्षणे प्रतीत्यैक^३सारत्वात् शब्दैक्यप्रतिपादकदर्शनावष्टाभ्याश्च नास्ति^४ शब्दभेदः^५ । नालमित्यादौ तु शब्दभेद प्रतीत्यनुरोधी । अतो रक्तच्छदमित्यादौ शब्दैक्यादेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन^६ अर्थयोः स्मृष्टता, नालमित्यादौ तु जन्तुकाष्ठन्यायेन शब्दयोरेव । रक्तच्छदमित्यादौ पुनश्च दालङ्कारतामानकृते^७—पूर्वाग्रान्वयेति । परिहरति—न । आश्रयेत्यादि । अलङ्कारत्व हि लोके^८ नान्वयव्यतिरेकाभ्यां^९ व्यवतिष्ठते, अपि त्वाश्रयाश्रयिभावेनैव, इहापि तद्वदित्यर्थः । एवमुपमासङ्कारता प्रसाध्य^{१०} याध्यवाधकभाव^{११}विवेचनमुपक्रमते—एव च^{१२} सकलैत्यादि । इत्य^{१३} निरवकाशत्वोभयालङ्कारत्व^{१४}सिद्धौ सकल^{१५}कलमित्यादौ श्लेष एव नोपमा । तत्र हेतु^{१६}—गुणक्रियासाम्यवत् शब्दसाम्यं नोपमाप्रयोजकमिति । सुधांशुबिम्बकलाभिदपेत^{१७} पुर^{१८} तु^{१९} कलकलसहितमिति शब्दसाम्यमेवेह । अतः उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एवावसीयते । ननु निरवकाशत्वाच्छ्लेषश्चेन्नाधक, तर्हि^{२०} रूपवसमासोरयोः कुतो^{२१} न वाध इत्यत आह—श्लेषगर्भे^{२२}त्वित्यादि । रूपकं हि^{२३} सिद्धत्वेनैवमु^{२४}त्थाप्य^{२५} स्वस्वरूप एव विश्राम्यतीति श्लेष^{२६}वाधक । तत्रापि यदि श्लेष^{२७} पूर्वसिद्धो^{२८} रूपवमुत्थाप्य

1 D इत्यर्थः 2 C. पादनम् 3 D प्रतीत्येक 4 E. नास्ति 5 D भेदा 6 C वृत्तान्त 7 A C न्यायेन शब्दयोः 8 F. आनयते 9 A. C H अक्षिणे F. शीर्षिको 10 A C कामा व्यवति H रेका भाव्यनुति 11 C. साध 12 Except C E. others read आधुमुप 13 Omitted in all except E G. 14 A. C H च निर 15 C कारत 16 A. C H मयलमि 17 A. F. हेतु 18 A's alt. उपेत 19 C. पर 20 E. सल 21 C. तथिरु 22 A. C. H. कुनोषगोध A's alt. कोनगोध. 22 A. E. F. गर्भेखि 23 G स्वसिद्धये श्लेष 24 C. श्लेषमर्थ स्व 25. स्व omitted in D 26 A C. D E श्लेषाधधक 27. D श्लेषा 28 Except E. G others read. सिद्धरु 29 D रूपम्

विश्रान्तिरिति रूपकेण श्लेषो बाध्यते । श्लिष्टविशेषणनिबन्धनाया च समासोक्तीं विशेष्याशस्य गम्यत्वाच्छ्लेषस्य बाधिका समासोक्तिः । इह तु

त्रयीमयोऽपि प्रथितो जगत्सु यद्धारुणीं प्रत्यगमद्विवस्वान् ।

मन्येऽस्तशैलात्पतितोऽत एव विवेश शुद्धं बडवाग्निमध्यम् ॥

अत्र श्लोके विवस्वतो वस्तुवृत्तसभवि अथ प्रदेशसयोगलक्षणं यत्पतितत्वं यच्च बडवाग्निमध्यप्रवेशस्ते द्वे अपि त्रयीमयसबन्धिवारुणीगमन-रूपविरुद्धाचरणहेतुकाभ्यां पतितत्वाग्निप्रवेशाभ्यामतिशयोक्त्या श्लेषमूलया अभेदेनाध्यवसिते । सोऽयमेकक्रियायोगः । तद्वेतुका च मन्येऽत एव शुद्धं

यदि स्वरूपे विधायम्यति तदा रूपकं बाध्यमेव यथा भूमिमरतिमित्तादी । चञ्चितं चैतत् रूपकप्रस्तावे ।

रूपकं पूर्वसिद्धं श्लेषमुत्थापयेद्यदि ।

तदा^३ रूपकमेव स्यादयथा श्लेष इष्यते ॥ इति

श्लिष्टविशेषणेति । समासोक्ती तु श्लिष्टविशेषणनिबन्धनाया विशेष्याशस्य^४ गम्यत्वात् समासोक्तिरेव बाधिका^५ । श्लेष^६ हि बाध्यत्वमेव लक्षणम् । अतो लक्षणं विरुद्धत्वात् विशेषणोऽपि बाध्य एव ।

विशेषणान्तरेऽपि श्लेषस्य बाधकता बधयितुमाह—इह त्वित्यादि । जगत्सु^७ त्रयीमयत्वेन प्रथितोऽपि^{१०} विवस्वान् वारुणीं प्रति यद^{११}गमत्^{१२} । वारुणीं प्रतीचीं दिक् सुरा च । अतः^{१३} एवास्तशैलात्पतित^{१४} । पातित्य अथ प्रदेशसयोग उपहृतिश्च^{१५} पतित^{१६}त्वादेव शुद्धं बडवाग्निमध्यं विवेशेत्ययं^{१७} । व्याचष्टे—विवस्वतो वस्तुवृत्तेत्यादि । त्रीके^{१८} त्रयीमयस्य सता वारुणी^{१९} स्पशता^{२०} यौ पति^{२१}त्वाग्निप्रवेशौ ताभ्यां श्लेषमूलया^{२२} इति शायोक्त्या द्व^{२३} अपि विवस्व^{२४} त्क्रियेऽध्यवसित^{२५} । सोऽयं^{२६} तत्क्रिया (२७ एकक्रिया) योगो नाम अतिशयः^{२८} । अयमप्येकैव क्रिया वृत्तेर्भेदभिन्ना सत्य^{२९} भेदेनाध्यवसिता^{३०} स तु तत्क्रिया (३१ एकक्रिया) योगः^{३२}, तद्वेतुकातिशयोक्तिहेतुका । अत्र^{३३} (उत्प्रे^{३४}) शायाम्^{३५} । अतः

1 A C रूपकमेव 2 D पूर्वसिद्धान्त 3 A D F G H तथा 4 D अशस्य ग 5 C बाधिका 6 A F H छुप वा C छुप वा 7 A C H पण्य्याह बाध्य F पण्य्यात् भाता 8 D आदाता विषा 9 C जगत्सत्रया 10 D धिता वि 11 A H अगात् 12 H अगात् अर्थ व्याचष्टे 13 Except D F others read अताऽस्त 14 All read परित 15 D इतीतिश्च 16 त omitted in D 17 A अर्थ 18 C लाक 19 C वारुणापु दय 20 E स्पश 21 त omitted in D 22 D मूलाया 23 Omitted in A C H 24 A C H स्वत त्रय 25 C सिता 26 C साय 27 All mss तत्क्रिया 28 H शय अपस्तुतप्रशया 29 A अयमेकैव क्रिया C अयमेकैवक्रि 30 A D F सती अ 31 D मितं । तत्क्रिया 32 A C यागस्त 33 All mss तत्क्रिया 34 A E F G यत्र 35 All mss चोत्प्रेना 36 A. C D F H प्रेक्षायां न्य (P 128)

इत्युत्प्रेक्षा । अत्रात एवेति परामृष्टो विरोधालङ्कृतोऽर्थो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । शुद्धर्थ इति च फलत्वेन । ततश्च हेतुफलयोर्द्वयोरप्युत्प्रेक्षा । विरोधालङ्कारस्य च विरुद्धाभासत्वं लक्षणम् । अतो विरोधाभासनसमय एव हेतुफलोत्प्रेक्षयोक्त्यानाम् । उत्तरकालं ॥ विरोधसमाधिः । श्लेषस्य सर्वालङ्कारापवादत्वाद्विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुरयं श्लेषः ।

यत्र तु प्रस्तुताभिधेयपरत्वेऽपि वाक्यस्य श्लिष्टपदमहिम्ना वक्ष्यमाणार्थ-निष्ठमुपक्षेपापराभिधानं सूचकत्वं तत्र किं श्लेष उत शब्दशक्तिमूलध्वनिरिति विचार्यते । तत्र न तावच्छ्लेषः अर्थद्वयस्यानन्वितत्वेनाभिधेयतया वक्तुमनिष्टेः । नापि ध्वनिः । उपक्षेप्यस्यार्थस्य संबन्धाभावात्तेन सहोपमानोपमेयत्वस्याविवक्षणात् । न चान्या गतिरस्ति । तदत्र किं कर्तव्यम् ? उच्यते श्लेषस्योक्त-

एवेति सर्वनाम्ना परामृष्टो^१ यो विरोधालङ्कार विरुद्धचरणाभासरूपः^२ तनालङ्कृतोऽर्थपातित्यरूपः^३ हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । शुद्धर्थ इति च फलत्वेन । अतो हेतुत्वं प्रकाशं फलोत्प्रेक्षा च^४ । विरोधालङ्कारोऽपि सम्पन्नलक्षण इत्याह—विरोधालङ्कारस्य चेति^५ । अतो विरोधोत्प्रेक्षालङ्कारयोस्तुल्यकालता^६ एकवृत्तान्तपा(ति)^७ता, उत्तरकालं तु विरोधोपलभम्^८ इति प्रतीतिव्रमः । इत्य^९ च सति द्वेप सर्वबाधकस्सन् विरोधालङ्कार बाधित्वा प्रतिभामात्रेणाव^{१०}स्थापयति । विरोधबाधे^{११} च तदेतुर्लोत्प्रेक्षाबाध मिद एवेत्याशयः । अतः^{१२} श्लेष एवायम् ।

यत्र तु^{१३} नाटकादी भा^{१४}व्यर्थोपक्षेपात्मक बीजन्यासलक्षण सूचकत्वं तत्र मीमात्ता-धेमाह—यत्र त्वित्यादि ।^{१५} प्रस्तुताभिधेयपरत्वेऽपि वर्तमाना^{१६}ध्वनिद्वयेऽपि । उपक्षेपापराभिधानमिति । उपक्षेप इति तस्य सज्ञा । यदाह—“बीजन्यास उपक्षेप” इति । अर्थद्वयस्येति । तत्रार्थं^{१७} द्वयमभिधागोचरत्वेनान्वितं वक्तुं नेप्यते । किं तर्हि ? एकोऽर्थोऽभिधेय प्रस्तुतः । वक्ष्यमाणस्तु मूख्यः । अतो न द्वेपः । द्वेपे^{१८} द्वयोरभिधेयत्वनियमान् नापि ध्वनिः । कुत ? उपक्षेप्यस्य^{१९} भाव्यार्थस्य धमम्बन्धेनोपम्या^{२०}विवक्षणात् । द्वेप^{२१}—“द्विध्वनिरद्विध्वनी मिनिरति अस्ति, तत्र हि वर्तुष्यमित्याशये । सप्रापत्ते—उच्यते इत्यादि”^{२२} । इत्यस्तु द्वयार्थाव्यवस्थाभावात् सर्वथा^{२३} न प्रवर्तत इति ध्वने^{२४} एव विषयोऽयम् ।

1 A F मृष्टो वि 2. C. रूपा 3 A C. D F G रूपस्यो E. रूप च इ 4. A. F G हेतुत्वेन 5 Omitted in C 6 F. इति श्लेषः । अ 7. A कात्या-न्दन कालेन विरो 8 All miss पाता 9 C. उपक्रम 10 C. एव 11 D. उपस्थाप 12. A C F बाधयत 13 D अमर 14 Omitted in A C. D 15 A's alc चाप्यर्थं 16 E. प्रस्तुताप्रस्तु 17 A. C. D माननि 18 D E. तत्र हि अर्थं 19 D. E. संप्र 20 A. C. अस्य सम्य F अर्थ्य अर्थस्य 21. A. C. F एवमस्य वि 22. A F G संप्रापयति C. श्लेषश्च न व्य 23. C. आदि द्वयो 24 A. C सर्वथा 25 A's alc C. पुन

नयेनाप्रवृत्तेर्ध्वनेरेवायं विषय इति निश्चिनुमः । तथा हि—शब्दशक्तिमूले हि ध्वनावयन्तिरस्यासबद्धत्वात्संबन्धार्थमौपम्यं कल्प्यते । स च संबन्धः प्रकारान्तरेणौपम्यपरिहारेण यद्यप्युपपादयितुं शक्यः स्यात् तत्कोऽभिनिवेशस्तत्र ? उपमाध्वनौ वस्तुध्वनिरपि संबन्धान्तरेण समीचीनः स्यात् । अत एव—

अलङ्कारोऽथ यस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ।

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥

इति न्यायभरनिबन्धेन द्विधा शब्दशक्त्युद्भव उक्तः । एवं प्रकृतेऽपि यत्र सूचनाध्यापारोऽस्ति तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरवसेयः । यथा—

सद्यः कौशिकदिगियजून्भणवशादाकाशराष्ट्रं जवा-

त्यक्त्वा धूसरकान्तिवल्कलधरो राजास्तशैलं ययौ ।

तत्कान्ताप्यथ सान्त्वयन्त्यलिकुलध्वानैः समुल्लासिभिः

क्रन्दन्तं कुमुदाकरं सुतमिव क्षिप्रं प्रतस्थे निशा ॥

एतदुपपादयति—तथा^१हीति । शब्दशक्तिमूले हि ध्वनौ वाच्यप्रतीयमानयो सम्बन्धाभावात् सम्बन्धायोपम्यकृति । न (च^२) सम्बन्ध औपम्यानपेक्षया प्रकारान्तरेण यदि भूपपाद^३ तर्हि 'उपमाध्वनौ कोऽभिनिवेशः' ? न कार्य एव, यतो वस्तुध्वनिरपि तत्र विषये सम्बन्धान्तरेणोपपन्न । अत एव^४ ध्वनिवृत्ता शब्दशक्तिमूलो^५ ध्वनि अलङ्काररूपो वस्तुध्वनिरिति द्विधा न्यायत उक्तः—

अलङ्कारोऽथ यस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ।

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥ इति ॥

इत्थं च सति प्रवृत्तेऽपि सूचनत्वं^६सम्बन्धात् शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरवसेय^७ ।

अत्र^८ उदाहरणम्—सद्यः कौशिकेति । हरिश्चन्द्रचरिते नाटके । कौ^९शिकदिक् उलूखदिशा^{१०} हर्षात्मिका ते हि प्रभाते हर्षेण पूजन्ति । यद्वा कौशिक इन्द्र, तस्य दिक् प्राची^{११} तद्विजृम्भणवशात् । प्रभाते हि प्राची प्रतापते । आकाशे राष्ट्रमम^{१२} इच्छया^{१३} त्य^{१४}क्त्वा पल्लवराट्शमूगरकान्तिपरचन्द्र अस्तशैलं ययौ । यथ तत्कान्तापि^{१५} निशा समुल्लासिगिरि^{१६}र्षि^{१७}र्षं क्रन्दन् सुतमिव कुमुदाकरं गान्धर्वमन्त्री^{१८} तेन सह क्षिप्रं प्रतस्थे ।

1 A C D F. G. H. I. तथार्पति 2. All read चेत्पय 3 A C F उपपादित 4 A's alt. C. तर्हि ध्वनौ अभि 5 G को नि 6 D E. G एव हि 7. D मूलो अल 8. C D सत्तेष 9 Omitted in C 10. A C कर्षे 11 E. ध्वनेय 12. Omitted in A C F 13 A's alt. एषि 14 All except. C. दशा 15 C. प्रार्थक्यां चि 16. C. समं 17. A C अङ्कुरक्यां 18 D भवत्वा 19 D विनिगा 20 C. रवि 21 A's alt. E त्वपेनि

इति हरिश्चन्द्रचरिते । अत्र प्रभातवर्णनानुगुण्येन राजशब्दाभिधेये-
स्तमुपेयुषि चन्द्रे रोहिताश्रास्यतनयसहितया औशीनर्या वध्वा युक्तस्य
हरिश्चन्द्रस्य राज्ञो विश्वामित्रसपादितोपद्रववशात्प्रातः स्वराष्ट्रं त्यक्त्वा
वाराणसीं प्रति प्रस्थान सूचितम् । तथा च कौशिकशब्दः प्रकृते इन्द्रो-
त्तकयोर्वर्तते । सूचनीयार्थविषयत्वेन तु विश्वामित्रवृत्तिः । वल्कलमुताभ्या
त्वोपम्य सूचनीयार्थनैरपेक्ष्येण सादृश्यसम्भवात्प्रातः विश्रमणीयम् । अतः
प्रकृतेन सूचनीयस्य सम्बन्धाच्छब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरयम् । इह च—

आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचय वक्रमासज्य चक्रे

कण्ठे सप्त मुकण्ठः प्रभवति कुचयोर्वर्तगाढाङ्गसङ्गः ।

बद्धासक्तिर्नितम्बे पतति चरणयोर्यः स तादृक्प्रियो मे

बाले । लज्जा निरस्ता नहि नहि सरले । चोलक किं त्रपाकृत् ॥

इत्यलङ्कारान्तरविविक्तोऽयं श्लेषस्य विषय इति नाशङ्कनीयम् ।
अपह्नुतेविद्यमानत्वात् । वस्तुतोऽपह्नवस्य सादृश्यायप्रवृत्तेर्नायमपह्नुत्यलकारः

सूचनीये त्वर्थे विश्वामित्रकोषवशात् इच्छया^१ आष्ट्रं त्यक्त्वा वाराणसीं प्रस्थित^२ ।
तत्कालात्पायीशीनरी^३ कन्दत रोहिताश्रव सुत^४ सान्त्वयन्ती तेनैव सह प्रस्थितेति ।
इह वस्तुध्वनिरेवेति दर्शयितुमाह—अत्र प्रभा^५तेरप्रादि । ननु धूसरकान्तिबलकलेति
सुतमिवेति च औपम्य^६सम्बन्धस^७द्भावात्^८ कथमयं^९ वस्तुध्वनिरित्यत आह—वल्कल
मुताभ्यां स्थितिः । सूचनीयार्थनैरपेक्ष्येण सादृश्यं हि सम्भवति । प्रकृतार्थविषयत्वेन ताव
प्रातः विश्रमणीयं सूचनीयेऽर्थे^{१०} अनुपयोगात् । अतः प्रकृतेन सह^{११} सूचनीयस्य
सूचनसम्बन्धाच्च शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरेव । इत्य सर्वत्र नाटकादीं जयम् ।

अयं^{१२} यत्र न तुल्ययोगिता नापि दीपकं तत्रापि नास्त्यलङ्कारान्तरविविक्तोऽयं
विषय इति दर्शयितुं आह—इहेति । अत्र^{१३} विशेषणानां अलका^{१४}वर्णवक्रा^{१५}सज्जनादीनां
वल्गुभरतया प्रथमं प्रतीतिः । अयं इत्य वदत्यास्ते सज्जा^{१६} प्रलीनेति सखीव्य^{१७}वहारे
नहि नहीति अङ्गभस्व^{१८}निलकण्ठरसरं कूर्पासिहस्यप्रदेशं क्रियते । अत्र हि^{१९} न तुल्य
योगिता^{२०} दीपकं वा अतो विविक्तोऽयं श्लेषविषय इति न शङ्कनीयम् । तत्र हेतु—
अपह्नुतेविद्यमानत्वादिति । चोदयति—वस्तुतः इति । अपह्नवो हि वस्तुतस्तत्सादृश्यायं

1 A. C. F. G. ईदृश 2. All except E. रात्रि 3. C. स्थित इति
4. C. औशीनरी 5. C. रोहित सुत 6. A. D. सुसान्व 7. प्र. Omitted in C. 8. A.
प्रभादे A. s. alt. प्रवादे C. प्रभादे 9. A. C. D. G. आचिय 10. A. C. D. F.
सम्भव 11. D. भवात् वस्तु 12. A. C. कथमयं प्रकृतार्थे 13. A. C. अर्थे तु प्रकृतभावात्
अप्रकृतेन 14. A. C. सह सूचनस्य 15. A. अतोऽत्र 16. D. अप्राविने 17. E. re-
peats अलका 18. D. यन्त्राङ्ग 19. C. अङ्ग 20. D. व्याहारे 21. Omitted in
D. E. 22. A. C. D. नहि तु 23. D. न दीपक

इति चेत्, न । उभयथाऽप्यपह्नुतेः संभवात् । सादृश्यपर्यवसायिना वापह्नुवेना-
पह्नुवपर्यवसायिना वा सादृश्येन भूतार्थापह्नुवस्योभयत्र विद्यमानत्वात् ।

सादृश्यव्यक्तये यत्रापह्नुवोऽसावपह्नुतिः ।

अपह्नुवाय सादृश्य यत्राप्येषाप्यपह्नुतिः ॥

इति संक्षेपः । आद्या स्वप्रस्ताव एवोदाहृता । द्वितीया तु संप्रति दर्शिता ।
तेनालङ्कारान्तरविविक्तो नास्य विषयोऽस्तीति सर्वालङ्कारापवादोऽयमिति
स्थितम् ।

प्रस्तुतावप्रस्तुतावगतौ समासोक्तिरुक्ता । अधुना तद्वंपरोत्येनाप्रस्तुता-
वप्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसोच्यते—

अप्रस्तुतात्मामान्यविशेषभावे कार्यकारणभावे सारूप्ये च प्रस्तु-
तप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा ॥३४॥

प्रवर्तते इह तु^१ सादृश्य अपह्नुवाय प्रवृत्तमिति नायमपह्नुव इति चोद्यम् । परिहरति—न
उभयथाऽपीति । भूतार्थस्य प्रवृत्तायस्य । प्रवृत्तापह्नुवो^२ ह्यपह्नुतिलक्षणम् । स चोभय-
थाऽपि संभवतीति अपह्नुति । अत्र सप्रहृश्लोकमाह—सादृश्यव्यक्त इति । आद्या^३
सादृश्यपर्यवसाय्यपह्नुवत्(पा^४) स्वप्रस्तावे अपह्नुतिप्रस्तावे । द्वितीयापह्नुव पर्यवसायि
सादृश्यातिमवा । निगमयति—तेनालङ्कारान्तरेति ।

शब्दसाम्यं^५ भवेच्छ्लेषो विशेषणविशेष्ययो ।

यद्येकोऽप्रवृत्तायं दचेत् भेदात्^६ भिन्नशब्दता^७ ॥

शब्दार्थोभयनिष्ठोऽयं सर्वालङ्कारवाचकः^८ ।

१ पूर्वसिद्धस्य^९ चेदङ्गं तदा न्यायेन बाध्यते ॥

इदं न्यायनिर्भरतया^{१०} मनेन प्रपञ्चितोऽपि काव्यप्रकाशकृता प्रतिपद सङ्गितो-
ऽयं श्लेषोऽलङ्कारः^{११} । यण्डनमुक्त^{१२} यस्तु अनोचित्या^{१३} ग्रहं निरूप्यन्ते^{१४} । सप्रदायप्रका-
शिन्यां तु काव्यप्रकाशटीकायां वितत्य दर्शिता इति ततः^{१५} एवावधार्यः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा^{१६} तिलक्षयिषु विशेषणविशिष्टतिसङ्गतिमभाक्ते^{१७} रात्रस्वप्नर-
दर्शयति—प्रस्तुतावप्रस्तुतेत्यादि । तत्र गूत्रम्^{१८}—अप्रस्तुतात् सा^{१९}मान्यविशेषभावे कार्य-
कारणभावे सादृश्ये च प्रस्तुतप्रतीता^{२०}वप्रस्तुतप्रशंसा^{२१} । सामान्यविशेषभावादिति

1 Omitted in A C 2 A. C प्रवृत्तो E. प्रवृत्तायं 3 A's al: C
द्वयोः पनयति स 4 A C F अन्यथा D आद्यापर्यं 5 A C F पर्यं 6 All
mss except C रूपं C रूपस्य प्र 7 D द्वयं पृथक् 8 A मायं 9 A G
गम्यां 10 D शब्द 11. D वाचक 12. E. सर्वं 13 D स्य अङ्गं 14 A C
G तेन 15 D श्रेयात् 16 C कारक 17. C वस्तु 18 D विषय 19 C
निरूप्यते 20 A D F प्रदर्शिन्यां 21 D F. यत्र नृगिताव 22 D प्रशंसा 23
Except E. all read समासं 24 F मूत्र प्रस्तुतात्पिवादि । नामा 25 D repair
सामान्यविशेष 26 D नायम् प्रम् 27 D प्रशंसा यथा (P 133)

इहाप्रस्तुतस्य वर्णनमेवायुक्तमप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतपरत्वे तु कदाचित्तद्युक्तं स्यात् । न चाप्रस्तुतादसंबन्धे प्रस्तुतप्रतीतिः श्रुतिप्रसङ्गात् । संबन्धे तु भवन्ती न त्रिविधं संबन्धमतिवर्तते । तस्यैकार्यान्तरप्रतीतिहेतुकोपपत्तेः । त्रिविधश्च संबन्धः—सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावः सारूप्यं चेति । सामान्यविशेषभावे सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्य प्रतीतिं द्विविध्यम् । कार्यकारणभावेऽप्यनयैव भङ्ग्या द्विधात्वम् । सारूप्ये त्वेको भेद इत्यस्याः पञ्च प्रकाराः, तथापि सारूप्यहेतुके भेदे साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविध्यम् । वाच्यस्य संभवासंभवोभयरूपताभिश्च त्रयः प्रकाराः । श्रुष्टशब्दप्रयोगे त्वर्यान्तरस्यावाच्यत्वाच्छ्रुतेयाद्विशेषः श्लेषे ह्यनेकस्यार्थस्य वाच्यत्वमित्युक्तम् । तत्र सामान्याद्विशेषप्रतीतौ यथा—

तण्णत्थि किंपि पट्ठणो पक्कप्पिअं जंण णिअइधरणोए ।

अणवरअगमणसोलस्स कालपहिअस्स पाहिअम् ॥

अत्र प्रहस्तवधे विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । विशेषात्सामान्यप्रतीति यथा—

मबन्धावलम्बेनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगती अप्रस्तुतप्रशंसा । व्याचष्टे—इहाप्रस्तुतस्येति । नह्यप्रस्तुत प्रस्तुतपरत्वाभावे वर्णनीयम्^१, अप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतप्रत्यायक च सम्बन्धाभावे न घटते श्रुतिप्रसङ्गे । प्रतीतिहेतुश्च सम्बन्ध त्रिविधः^२ सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावः सारूप्यं चेति । तत्र सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा^३ सामान्यस्य प्रतीतिरिति द्विविध्यम्^४ । एव कार्यकारणभावेऽपि । सारूप्ये तु यद्यपि नैवम्, अतः पञ्चप्रकाराः । तथापि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविध्यं^५ भेदान्तरं^६ वत्सारूप्येऽपि । अथ सर्ववैयवाच्यस्य^७ संभवेन^८ उभयरूपतया चेति त्रिधा ।^९ श्रुष्टशब्दप्रयोगे तु श्लेषेण न वाच्यते प्रस्तुतस्या^{१०} वाच्यत्वात् । तण्ण^{११} योत्यादि ।

सन्नास्ति विमपि (पत्यु^{१२} प्र) वत्पित्त(यत्र^{१३} नियति)गृहिण्या^{१४} ।

अनवरतगमनशीलस्य कालपरिचरस्य पापेयम्^{१५} ॥

व्याख्यात प्राक् । सामान्याद्विशेषप्रतीतिं दर्शयति—अत्र प्रह^{१६} स्तेत्यादि ।

1. D नीय 2 F. omits अ. 3. A C D. G. स्तुतपरत्वात् 4 A. D F. तर्थात् 5 D विशेष 6. A. E H. याद्वा विशेषे 7 D. Omits वा 8. D विध्यं साधर्म्यं 9. C. धर्म्याभ्यां 10 A. E G अभेदा 11 C वत्सारूप्ये 12. A. D. E F. वाच्यस 13 D. भवेन रूप 14 C स्ते 15 H. त्वात् । सन्ना 16. D. तण्णत्थि E. तण्णत्थीया 17. All mss. पत्युरिध 18 All read यत्तिजगृ 19. A. C. F. G H. गृह्णन्तीति 20. A's alt C. पापेयम्याख्या 21. D प्रशंस्यं

एतत्तस्य मुखात्क्रियत्कमलिनीपत्रे कण पाथस.

यन्मुक्तामणिरित्यमस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि ।

अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने जने—

स्तत्रोद्धीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्त शुचा ॥

अत्र जडानामस्यान एव अभिनिवेश इति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽ-
भिहितः । कारणत्कार्यप्रतीतौ यथा—

पश्याम किमिय प्रपद्यत इति स्वयं मयालम्बित

किं मा नालपतोत्यय खलु शठ कोपस्तयाप्याश्रित ।

इत्यन्योन्यविलसद्वृष्टिचतुरे नास्मिन्नवस्थान्तरे

सव्याज हसित मया धृतिहरो बाष्पस्तु मुक्तस्तया ॥

अत्र तथा धाराधिरूढो मानः कथं निवृत्त इति कार्ये प्रस्तुते निवृत्ति-
कारणमभिहितम् । कार्यात्कारणप्रतीतौ यथा—

एतत्तस्येति । तस्य मुखात् एतत् क्रियत् । वक्ष्यमाणस्य जाड्या^१पेक्षया जाड्य
मस्य अल्पकमित्यर्थः । एतदित्युक्तम् । किं तत् ? कमलिनीपत्र पाथस कणं मुक्तामणि
रित्यमस्तेति यत् । एव मन्ता^२ नातिजड^३ इत्यर्थः । स एवातिजड यस्तु मुक्तामणि
धिया^४ऽऽदीयमाने तत्र पाथ कणे अङ्गुल्यग्रक्रियाप्रविलयिनि सति मम^५ मणिरुद्धीय
गत इति अन्तश्शुचा न निद्राति । अत्र विशेषात्सामान्यप्रतीतिं दशयति^६—अत्र
जडानामिति ।

पश्याम इति—सुहृदा^७ सह नायिकावृत्तान्तोपवरणरूपा नायकोत्तिरियम् ।
किमिय प्रपद्यत इति पश्याम इति धिया सलापपरि^८हारादिस्व स्वयं मया^९लम्बितम् ।
तया तु “अयं खलु शठ^{१०} मा न किमप्यालपतीति” कोप आश्रितः । इत्यन्योन्यविल-
स^{११}प्येन दर्शनचतुरे^{१२} नास्मिन्नवस्थान्तरे मया व्याजेन हसित, ^{१३}तयाऽपि धैर्यहरो बाष्पो
मुक्त^{१४} । उद्वाप्याया तस्या धैर्यमेव^{१५} मुक्तमित्यर्थः । अत्र कारणत्कार्यप्रतीतिं दश-
यति—अत्र तथा^{१६} धाराधिरूढे^{१७}ति । माननिवृत्तिकार्ये प्रस्तुते बाष्पमभिहितम्^{१८} अत्रस्तु^{१९}
तत्वेन विवरा^{२०}णीयम् ।

1 C जा आवेक्ष 2 A's alt. मर्था ? C H गत्वा 3 H जन स्य इ 4
A C D F G H I धिया दीय 5 C विलयादि 6 E G मन्मणि 7. D
पतीति 8. C. सहृदा 9 A C इति धिया 10 E F परित्यागादि 11 A E
F G H मनावरु 12 A C F मामय किमपि बाल H मानिन कि 13 A D
E येण 14 H. तयाव 15 D E F G तथा च मम तयाधिष घं 16 H मुक्त-
विभागाधिष (P 137) 17 E, F G धैर्य धैर्यं शु D धैर्यं वयमु 18. A C कदा
पारेऽपि D तथा पारेति 19 A's alt omits इति 20 C हित्यमत्र 21 E
स्तुतेन 22. C वक्तव्यम्

इन्दुलिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदल श्यामेव हेमप्रभा ।

कार्कश्य कलयापि कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुत
सीतायाः पुरतश्च हन्त ! शिखिना बर्हा सगर्हा इव ॥

अत्र सभाव्यमानेरिन्हादिगतरञ्जनलिप्तत्वादिभिः कार्यरूपरप्रस्तुतैर्लो-
कोत्तरवदनादिगत सौन्दर्यातिशय कारणरूपः प्रस्तुत प्रतीयते । तेनेयमप्र-
स्तुतप्रशसा । ननु कार्यात्कारणे गम्यमानेऽप्रस्तुतप्रशसायामिष्यमाणायां—

येन लम्बालक सास्त्रं कराघातारुणस्तनः ।

अकारि भद्रबलयो गजामुरवधूजनः ॥

इति । तथा—

चक्राभिघातप्रसभाजयैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।

आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्य रतोत्सव चुम्बनमात्रशेषम् ॥

इत्यादौ सुप्रसिद्धे पर्यायोक्तविषयेऽप्रस्तुतप्रशसाप्रसङ्गः । अत्र हि गजा-
मुरवधूगतेन लम्बालकत्वादिना कार्येण कारणभूतो गजामुरवधः प्रतीयते ।
तथा राहुवधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यते ।
एवमन्यत्रापि पर्यायोक्तविषये ज्ञेयम् । तस्मादप्रस्तुतप्रशसाविषयत्वात्पर्यायो-
क्तस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गः । नैव दोषः । इह यत्र कार्यान्कारण प्रतीयते

इन्दुरिति—इन्दुरञ्जनेन^१ लिप्त इवेत्यनेन मुखस्य सौन्दर्यं, मृगीणा दृष्टिर्जडि^२त-
वेति इवचाञ्चल्य विद्रुमदल प्रम्लानारुणिमेवेति अथरप्रभा, कोकिलवधूकण्ठेषु
कार्कश्यं प्रस्तुतमेवेति स्निग्धकण्ठता, बर्हास्सगर्हा इवेति च^३ केसभारवैपुल्य प्रतीयते ।
^४कार्यात्कारणप्रतीतिं दर्शयति—अत्र सभाव्यमानेरित्यादि । सभाव्यमानेरित्येदमार्ण ।
अत्रातिव्याप्तिमाशङ्कते—ननु कार्यादित्यादि ।

येन लम्बालक इति—अत्र लम्बालकत्वादिना कार्येण गजामुरवधरूपकारण-
प्रतीतिः ।

चक्राभिघातेति—अत्र^{१०} रनस्यालिङ्गनवन्ध्यत्व^{११}चुम्बनमात्रशेषत्वरूप^{१२}कार्य-
भेदाद्गजामुरवधश्छेद कारणम् । अत्रातिव्याप्तिं दर्शयति—अत्र हीत्यादि । परिहरति—
नैव दोष इति । द्वयो^{१३}रपि प्रस्तुतत्वे वारणापेक्षया कार्योपवर्णनस्य सचमत्कारत्वे तद-
द्वारा^{१४} कारणप्रत्यायन पर्यायोक्तविषयः । कार्यस्या^{१५}प्रस्तुतत्वे त्वप्रस्तुतप्रशंसाया इति

1 Omitted in A C D E 2 ॥ विलिप्त 3 C इत्य 4 A. C चक्रि-
तेये F जमितमेये 5 A प्रम्लाना D प्रमला सार 6 C कार्य 7 Omitted in A
C E F 8 C कार्यकार 9 A C F G omit आ 10 A's alt अतारत
11. A C F G omit त्व 12 E. कार्य 13 A C F द्वयोरेष 14 रा omitted
in D 15 D प्रथमे अ

तत्र कार्यं प्रस्तुतमप्रस्तुतं चेति द्वयो गतिः । एवं यत्र प्रस्तुतत्वं कार्यस्य कारण-
वत्तस्यापि वर्णनीयत्वात्तत्र कार्यमुखेन कारणं पर्यायोक्तमिति पर्यायोक्ता-
लङ्कारः । तत्र हि कारणापेक्षया कार्यस्यातिशयेन सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितं
यथोक्तोदाहरणद्वये । अत्र हि गजामुरवधूवद्गजामुरवधूवृत्तान्तोऽपि भगवत्प्रभा-
वजन्यत्वात्प्रस्तुत एव । एवं राहुवधूवृत्तान्तोऽपि ज्ञेयम् । ततश्च नायमप्रस्तुत-
प्रशंसाविषयः । यत्र पुनः कारणस्य प्रस्तुतत्वे कार्यमप्रस्तुतं वर्ण्यते तत्र
स्पष्टेवाप्रस्तुतप्रशंसा । यथा “इन्दुलिप्त इव” इत्यादौ । अत्र हीन्द्रादयः
स्फुटमेवाप्राकरणाः । तत्प्रतिच्छन्दभूतानां मुखादीनां प्राकरणाकत्वात् ।
तेनात्रेन्द्रादिगतेनाञ्जनलिप्तत्वादिनाप्रस्तुतेन प्रस्तुतं मुखादिगतं सौन्दर्यं सहृदय-
हृदयाह्लादि गम्यत इत्यप्रस्तुतप्रशंसंवासी । एवञ्च यत्र वाच्योऽर्थो अर्थान्तरं
तादृशमेव स्वोपस्कारकत्वेनाभूरयति, तत्र पर्यायोक्तम् । यत्र पुनः स्वात्मान-
मेवाप्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतमर्थान्तरं प्रति मनपयति, तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः ।
ततश्चानया प्रक्रियया,

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः

कुब्जे ! भोजय मां कुमार ! सचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।

इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्चरा-

क्षित्रस्थानवलोक्य शून्यवत्तभावेर्ककमाभाषते ॥

इत्थं पर्यायोक्तमेव बोद्धव्यम् । अन्ये तु वण्डयात्रोद्यतं त्वां बुद्ध्वा त्वदरयः
पलाय्य गता इति कारणरूपस्यैवार्थस्य प्रस्तुतत्वात्कार्यरूपोऽर्थोऽप्रस्तुत एव,
राजशुकवृत्तान्तस्याप्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतार्थं प्रति स्वात्मानमनपयतीत्यप्रस्तुतप्रशंसं-

विभाग । विभक्तविषयतया निगमयति—एव यत्रेत्यादि । तादृशमेव,^३ प्रवृत्तमेव ।
माभूरयति सामर्थ्यादानयति ।

इत्थं च मतिः प्र^४तस्य मनोऽर्थस्य^५ स्वोपस्वाराय प्रवृत्तान्तराभूरणे पर्यायोक्त-
मेवेति प्रयनाय^६ पुनराह—ततश्च अन्येत्यादि । राज्ञि^७प्रति । कुब्जा शुक^८भोजननिगुप्ता ।
पुमारैति^९ गवोधनम्^{१०} । ततः^{११}चिवास्त्रजम्घाधिनारिण । राजशुकः । श्रेष्ठशुकः^{१२} ।
अत्र^{१३} राजशुकवृत्तस्यापि नायकप्रतापाद्गतया प्रवृत्तत्वात् पर्यायोक्तमेव बोद्धव्यम् ।
अन्येषां हृदयमाह—अन्ये स्त्विति । कारणरू^{१४}पस्य भरिपलायनलक्षणस्य । ईदृशि विषये
अन्येषामप्रस्तुतप्रशंसाभावात्^{१५}बुद्धावपि न विरोधः कश्चिन् । द्वयोः प्रस्तुतत्वे पर्यायोक्तम्^{१६} ।

1 As' alt. विभात 2 D. G एव आगु 3. A. C. F. आनयति मा 4. E. प्रस्तुत 5 C. वृत्तस्थितार्थस्य 6. A. omits एव E मां 7. A. C. नरारणे A's alt नराश्रयणे 8 H नाय राजशुक 9 D. शुकवृत्तान्तस्यापि मां 10 C. इति राज 11. A. F. धन राज 12 D. मरिचा मयज 13 A. C D E. शुकवृत्तान्तस्य च मा 14. G. तत्र 15. A. स्पष्टी 16. C. मात्र 17. A. योज.

वात्र न्यायेति वर्णयन्ति । सर्वथा पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोर्विवक्ष्यविभागः सुनि-
रूपित एवेति स्थितम् । सारूप्ये यथा । *एतानि साधर्म्योदाहरणानि । वैधर्म्येण
यथा—

राममिन्दोवरक्ष्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥

अत्र वाता धन्या इत्यप्रस्तुतादर्यादहमधन्येति वैधर्म्येण प्रस्तुतोऽर्थः
प्रतीयते । वाच्यसंभवे उक्तान्येवोदाहरणानि । असंभवे यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहृतकं मां विद्धि शाकोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विवितं कस्मादिदं कथ्यते ।

वामेनात्र घटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकृतये मार्गस्थितस्यापि मे ॥

अत्राचेतनेन सह प्रज्ञोत्तरिका नोपपन्नेति वाच्यस्यासंभव एव । प्रस्तुतं प्रति
तात्पर्यात्प्रमुख एव तदध्वारोपितत्वप्रतीतेर्युज्यत एवतत् । उभयरूपत्वे यथा—

कार्यस्याप्रस्तुतत्वे^१ तु अप्रस्तुतप्रशंसेति विभागस्याना^२कूलत्वात् इत्यभिप्रायेणाह—^३सर्व-
थेति । अथ एतानि साधर्म्योदाहरणत्वेन^४ विज्ञेयानीत्याह—एतानि साधर्म्यं इति ।

वैधर्म्ये^५ तु उन्नेयानि । सारूप्यहेतुकं तु भेदम् अनया नीत्वा साधर्म्येण मुञ्चान^६त्वादा^७
वैधर्म्योदाहरति—यस्या इति ।^८वैधर्म्यं दर्शयति—अत्र वाता इति । वाच्यसंभवे^९ पृथङ्गो-
दाहृतंयानीत्याह—वाच्येति । कस्त्वं भो इति । कस्त्वमिति पृष्ट^{१०}शाकोटकत^{११}वेति—
भोः कथयामीत्यादि ।^{१२}तत्र पुनः प्रश्नः—वैराग्यादिव^{१३} वक्षोति । तत्रोत्तर—साधु विवित-
मिति^{१४} । अथ कस्मादिदमिति^{१५} प्रश्नेऽवशिष्टम् उत्तरम्^{१६} । असंभवं दर्शयति—अत्रा^{१७}चेतने-
नेति । नन्वेवमसंभवं प्राप्तमित्यत आह—^{१८}प्रस्तुतं प्रतीति ।^{१९}प्रमुख एव^{२०}शाकोटक-
वृत्तस्य आरोपितत्वं^{२१}प्रतीतेर्युज्यत एवासंभवः वाच्यस्य जहत्स्वार्थलक्षणाभूतत्वेन
अत्यन्ततिरस्कारात्^{२२} ।

1. D ररेऽतः अप्र 2. A. E. अनुक्त D. अनाकूलत्वात् 3. A's alt. C. सर्वथा 4. A. C. D त्वेनापि ज्ञे 5. A. C. F. G. धर्म्य उ 6. A. C. F. G. ज्ञात 7. E. अत्र वै 8. E. संभवः 9. D. इत्यत आह 10. A. C. F. G. प्रष्टव्यस्य शा 11. F. ततः व्यक्तिविशेषः भोः 12. A. C. अत्र 13. A. इव वक्षति A's alt. दि विवक्षति C. इव वक्षति 14. D. इति प्रमुख 15. E. प्रश्नो 16. F. चरं प्रमुख 17. A's alt. अल्पे 18. A. F. चेतनेति नेति 19. C. संगतित्वं 20. A. C. D. F. अप्रस्तुत 21. A. C. omit 22. A. C. E. एवास्याहो ईदृशस्य H. एवास्याहो ईदृशस्य 23. E. omits त्व 24. A. C. काराद्वा

* Samudrabandha has this bit and having attested to the fact of the loss of Muyyaka's illustrations, adds his own. But see Jayaratha who says this is an interpolation.

* This line in the Sañjivani is incomplete; a word like 'अनु-
दाह्य' is required here.

अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः ।

कथं कमलनालस्य मा भूवन्भङ्गुरा गुणाः ॥

अत्र वाच्येऽयं कण्टकानां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसंभवि च्छिद्राणां तु संभवि इत्युभयरूपत्वम् । प्रस्तुततात्पर्येण प्रतीतेस्तदध्यारोपात्तत्र संगतमेवेतदिति नासमीचीनं किञ्चित् । एतदेव च श्लेषगर्भायामस्यामुदाहरणम् । तदत्र सामान्यविशेषत्वेन कार्यकारणत्वेन सारूप्येण च यद्भेदपञ्चकमुद्दिष्टं, तत्र द्वयोः सामान्यविशेषयोः कार्यकारणयोश्च यदा वाच्यत्वं भवति, तदर्थान्तरन्यासाविर्भावः । सरूपयोस्तु वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वत्राप्रस्तुतप्रशंसति निर्णयः ।

अन्तश्छिद्राणीति—छिद्राणि रन्ध्राणि अन्तर्ध्वाराणि च । कण्टकाः पुलकाः^१ विधातकाश्च । अत्र वाच्येऽयं छिद्राणि^२ गुणभङ्गुरीभावे हेतुरित्युभयरूपता । प्रस्तुततात्पर्येण प्रतीतेः तदध्यारोपात् सङ्ग (१त) मेव । तदिदमाह—अत्र वाच्य इत्यादि । श्लेषगर्भत्वे चेतदेव द्रष्टव्यम्^३ छिद्रकण्टकगुणानां श्लिष्टत्वादित्याह—एतदेव चेति । अर्थान्तरन्यासदृष्टान्ताभ्यां विषयविवेकं दर्शयति—तदन्तेति । अर्थान्तरन्यासे^४ हि सामान्यविशेषयोः कार्यकारणयोश्च^५ वाच्यत्वं (दृष्टा^६न्ते तु) सरूपयोः^७ वाच्यत्वम् । सर्वं^८त्रैव प्रस्तुतस्य गम्यत्वे अप्रस्तुताभिधाना^९दप्रस्तुतप्रशंसं ।

अप्रस्तुतप्रशंसा तु प्रस्तुतावगमोऽप्यतः ।

सा^{१०} सामान्यविशेषादिविच्छित्त्या पञ्चधा मता^{११} ॥

भवेत्साधर्म्यवैधर्म्ययोगतस्सा^{१२} पुनर्द्विधा ।

संभवे^{१३}स्तभवे^{१४}द्वे वाच्यस्याप्य पुनर्लिप्या^{१५} ॥

प्रस्तुत^{१६}स्यावगम्यत्वात्पर्यायोक्ताद्विभिद्यते ।

इयमर्थान्तरन्यासाद्^{१७} दृष्टान्ता^{१८}लङ्कतेरपि ॥

1. A. C. अर्थाद्वा 2. C. कादि घातुका 3. A. C. F. घातुका 4. E. न गुण
5. A. भङ्गुरि 6. A. C. F. स्तुतत्वात् पर्यायेण 7. All mss. सङ्गतत्वमेव 8. C. छुद्र
9. Omitted in A. C. F. G. 10. A. C. D. तदर्थेति 11. D. न्यासेन हि 12.
C. Omits च 13. All mss. दृष्टान्तयति स्वरूप 14. All except D. स्वरूप 15.
सर्वस्यैव 16. C. घानाद षट् प्र 17. and 18. omitted in D. 19. D. साधु पुनः
20. A's alt. F. भवासं 21. A's alt. C. भवेवेतद्वाच्यः 22. A. F. त्रिधा
अर्थान्तर 23. A. स्तुताय 24. C. Omits त 25. D. E. न्यास ए 26. A. C.
F. अन्तर्हताऽपि

*. The reading adopted in the N. S. ed. as हेतुत्वं संभवि च्छिद्राणां त्वमेवर्वाति is evidently wrong.

उक्तनयेन प्राप्तावसरमर्थान्तरन्यासमाह—

सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः ॥३७॥

निर्दिष्टस्याभिहितस्य समर्थनार्हस्य प्रकृतस्य समर्थकात्पूर्व पश्चाद्वा निर्दिष्टस्य यत्समर्थनमुपपादनं, न त्वपूर्वत्वेन प्रतीतिरनुमानरूपा सोऽर्थान्तरन्यासः । तत्र सामान्यं विशेषस्य विशेषो वा सामान्यस्य समर्थक इति द्वौ भेदौ । तथा कार्यं कारणस्य, कारणं वा कार्यस्य समर्थकमित्यपि द्वौ भेदौ । तत्र भेदचतुष्टयं प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदद्वयेऽष्टौ भेदाः । हिशब्दाभिधानानभिधानाभ्यां समर्थकपूर्वोपन्यासोत्तरोपन्यासाभ्यां च भेदान्तरसंभवेऽपि न सङ्गणना सहव्यहृदयहारिणी वैचित्र्यस्याभावात् । तस्माद्भेदाष्टकमेवेहोद्दिष्टम् । क्रमेण यथा—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिम न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्वोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

लोकोत्तरं चरितमप्यति प्रतिष्ठां

पुसां कुलं न हि निमित्तमुदात्ततायाः ।

घातापितापनमुनेः कलशात्प्रसूति-

र्त्तालायितं पुनरमुष्य समुद्रपानम् ॥

अर्थान्तरन्यासार्थं सङ्गतिमाह—उक्तनयेनेति । सामान्यविशेषादिसम्बन्धयोग उक्तो^१ नयः । तत्र सूत्रम्—सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः । धान्या सम्बन्धाभ्यां समर्थत्वेन निर्दिष्टस्य प्रकृतस्य समर्थनमर्थान्तरन्यास इत्यर्थः । व्याचष्टे—निर्दिष्टस्येत्यादि । समर्थनार्हस्य न^२ तु समर्थननिर्वहणस्य । समर्थकात्पूर्व पश्चाद्वेति पूर्वपश्चाद्भावे कामचार उक्तः । न त्वपूर्वत्वेनेति । निर्दिष्टत्वेनैव प्रतीतिर्नैवपूर्वत्वेन । अपूर्वत्वे को दोष इत्यत आह—अनुमानरूपेति । तथा प्रतीतावनुमानरूपत्वमेव प्रसज्येत्यर्थः^३ । भेदात् सचष्टे—तत्र सामान्यमित्यादि । सभवतोऽपि वैचित्र्यविरहिणो^४ भेदानपोहति—हिशब्देत्यादि । उद्दिष्टं निर्दिष्टम् ।

अनन्तरत्नेति—सन्निपातो बहूना सङ्घातः । अत्र गुणसन्निपाते दोषनिमग्नलक्षण सामान्य साधर्म्येण विशेषसमर्थकम् । लोकोत्तरमिति । पुसा लोकोत्तर चरितमेव

1. A. C. F. read अर्थान्तर to निर्दिष्टप्रकृत after पुनश्चिधा (p 138) and then read the कारिका प्रस्तुतस्याव etc (ibid) 2 A. C. F. G. अर्थे 3 F. शेषः 4 A. C. D. E. उक्तं इयम् 5 F. सामान्येति धान्या 6 E. दिष्टेत्यादि 7. C. अर्थस्य 8 Omitted in A. C. G. 9 C. निर्वहणे 10 A. C. रूपत्वेति F. रूपतेति 11. A. C. अर्थे तत्र 12. A's alt. C. अभिधानमयो 13 A's alt C. अन्यतरतेति 14. A. Omits सन्

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥

अत्र सहसाविधानाभावरूपस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य संपद्वरणं कार्यं साधर्म्येण समर्थकम् । तस्यैवेतत्कार्यविरुद्धत्वमापत्पदत्वं सहसाविधानाभाव-
विरुद्धाविवेककार्यं वैधर्म्येण समर्थकम् ।

पृथ्वी ! स्थिरीभव ! भुजङ्गम ! धारयिनां

त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीयाः ।

विक्कुञ्जराः ! कुस्त तत्त्रितये दिधीर्षा

देवः करोति हरकामुकमाततज्यम् ॥

अत्र हरकामुकाततज्यीकरणं पृथ्वीस्थैर्यादिप्रवर्तकत्वे कारणं समर्थक-
त्वेनोक्तम् । वैधर्म्येण सामान्यविशेषभावो यथा—

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।

त एव धन्याः सुहृदां पराभवं जगत्पटुं व हि ये क्षयं गताः ॥

प्रतिष्ठाम् अर्पयति औदात्त्यं प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः । २. न तु कुलमिह निमित्तम्^३ । वातापि-
तापनोऽगस्त्यः । कलशः कुलस्यानीयस्तस्य समुद्रपाने कोऽधिकारः । सीतायितं चरित-
स्यानीयम् । अत्र भगवत्पुत्र^४लक्षणो विशेषः^५ साधर्म्येण सामान्यसमर्थकः ।

सहतेति—क्रिया^६व्यवसायः सहसाविधानरूपो ह्याविवेकः आपदां पदम् अनेना-
पत्पदत्वरूपं कार्यं सहसा विधानाभावरूपस्य कारणस्य वैधर्म्येण समर्थकम् । विमृश्य-
कारिणं सम्पदो (वृणते) इति । सहसाविधानाभावात्तर्को विमृश्यकारित्वस्य^{१०}
कारणस्य सम्पद्वरणं कार्यं साधर्म्येण । अत्र साधर्म्यस्य प्राथमिक^{११}त्वात् उत्तरार्धार्थ-
पुरस्कारेण योज^{१२}यति—अत्र सहसाविधानेत्यादि^{१३} । विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्येति
शेषः । तत्रैव^{१४} कारणस्येत्यर्थः ।

पृथ्वी^{१५}ति—द्वितयं पृथ्वी^{१६} भुजङ्गरूपं तत् त्रितये कूर्मराज^{१७}युक्तद्वितयात्मनि ।
दिधी^{१८}र्षा धारयितुमिच्छा । अत्रातत^{१९}ज्यीकर्णं^{२०} कारणं^{२१} स्थिरीभावादिकार्यं
साधर्म्येण^{२२} समर्थकम् । २३तदिदं योजयति—अत्र हरकामुकेति ।

अहो हीति—आयुषा बह्वपराद्धं हि सुहृ^{२४}देः पराभवं^{२५} दृष्ट्वा^{२६} ईदृशम्^{२७}प्रियं

1. A. C. प्राधान्यं 2. A. C. बत्कमिह 3. A. निमित्तः 4. A. C. व्रत F. Omits
युत 5. A. C. F. विशेषण 6. A's alt. F. व्यवसाय 7. A. F. कार्यरूपं स C. कर्तृरूपं
स 8. All mss. वृणुत 9. A. C. F. G. धानादिभाव 10. A. C. G. स्वस्य
कार्यं 11. A. C. F. G. मिकात् 12. D. योजयत 13. A. C. D. Omit आदि 14.
A. C. तस्मै कारणाय 15. तत्रैव 16. A. C. पृथिवी 17. A. C. पृथिवी 18. A. C.
राजद्वि 19. C. दिधीर्षा 20. A. E. F. G. अतन्द्राकर C. अत्राततस्वीकर 21. A.
C. F. वरण 22. A. C. F. कारण 23. D. Omits त्वा 24. A. F. G. तदेवेदं
25. D. E. G. दृष्ट्वा 26. C. भव 27. A. दृष्ट्वा 28. D. अपि इयं

अत्रायुःकर्तृ कापराधाक्षिप्तस्याधन्यत्वस्यायुर्विरुद्धक्षयगतिप्रयुक्तं धन्यत्वं विरुद्धं सामान्यरूपतया समर्थकत्वेनोक्तम् । कार्यकारणतायां वैधर्म्येणोदाहृतम् । हिशब्दाभिहितत्वानभिहितत्वादिभेदाः स्वयमेव बोद्धव्याः । चारुत्वातिशयाभावाच्चेह प्रदर्शिताः ॥

एवमप्रस्तुतप्रशंसानुपङ्गायातमर्थान्तरन्यासमुक्त्वा गम्यप्रस्तावागतं पर्यायोक्तमुच्यते—

गम्यस्यापि भङ्ग्यन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ॥३६॥

यदेव गम्यत्वं तस्यैवाभिधानं पर्यायोक्तम् । गम्यस्यैव सतः कथमभिधानमिति चेत्, न । गम्यापेक्षया प्रकारान्तरेणाभिधानस्य संभवात् । न हि तस्यैव तदेव तस्यैव विच्छित्त्वा गम्यत्वं वाच्यत्वं च संभवति । अतः कार्यमुख्यद्वारेणाभिधानम् । कायदिरपि तत्र प्रस्तुतत्वेन वर्णनार्हं दयात् । अत एवाप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । एतच्च वितत्याप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तावे निर्णोतमिति तत एवावधार्यम् । उदाहरणम्—

वक्तव्यत्वेनापतित^१ यतः । त एव हि^२ धन्या, सुहृत्पराभवमदृष्टा^३ ये शयं गताः^४ । अत्र सामान्यस्य वैधर्म्येण समर्थकत्वम्^५ । योजयति — अत्रायुः^६ कर्तृ^७ केति । आयुः^८ कर्तृ^९ केण हि अपराजेनाधन्यत्वं आक्षिप्तम् । आयुर्विरुद्धक्षय^{१०} गमनप्रयुक्तं यद्वन्यरं तद्वैधर्म्येण समर्थकं^{११} सामान्यमुक्तम् । अनुस्मारयति—कार्यका^{१२} रणताग्रामिति । अपोडेप्योदासीन्यभाविष्करोति—हिशब्देत्यादि ।

^{१३}समर्थकत्वे^{१४} न निर्दिष्टः प्रकृतो यः^{१५} समर्थने ।

सोऽयमर्थान्तरन्यासः सामान्यादिभिरपृथा^{१६} ॥ -

पर्यायोक्तार्थसङ्गतिं शोधयति—एवं अ^{१७} प्रस्तुतेति । गम्यप्रस्तावेति । प्रतीयमानार्थप्रस्तायो^{१८} हि वर्तते । तत्र सूत्रम्—गम्यस्यापि भङ्ग्यन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ॥ प्रतीयमानस्यापि कार्यादिमुनेन प्रकारा^{१९} न्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् । व्याचष्टे—यदेवेत्यादि । गम्यस्य सतोऽभिधानमाक्षिप्योपपादयति—गम्यस्यैवेति । भङ्ग्यन्तरेणेतद्विवृणोति—न हीत्यादि । ननु कार्यादिभिधाने गम्यस्य कथमभिधानमित्यत आह—कायदिरपीति^{२०} । अप्रस्तुतप्रशंसानो भेद^{२१} निरूपितचरमनुस्मारयति—एतच्चेति ।

1 C. चकार्यनाथ 2. A. C. D. E. एतेनापति 3. A. C. F. पतिनं 4 Omitted in C. 5. D. E. F. G. K. I. भवं दृष्टा 6. A. D. omic ग C. गच्छन्ति ताः 7. E. तदिदं यो 8 C. वनेति 9. D. E. G. आयुःकर्तृ 10. A. प्रश्य 11. D. अर्थकः, 12. D. repeats कार्यकारण 13. A नाम C. समर्थ 14. A's str. डेन 15. C. पत् 16. A. C. F. G. दृष्टां. 17. D. omits अ. 18. A. ग्तावे 19. A. C. G. करणान्त 20. A. इत्यादि 21. C. भेद

स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसंभोगलालिताः ।

सावज्ञं पारिजातस्य भञ्ज्यो यस्य सैनिकः ॥

अत्र हयग्रीवस्य कार्यमुखेन स्वर्गविजयो वर्णितः । प्रभावातिशयप्रतिपादनं च कारणाविच कार्यादपि भवतीति कार्यमपि वर्णनीयमेवेति पर्यायोक्तस्यायं विषयः । गम्यत्वविच्छित्तिप्रस्तावाद्व्याजस्तुतिमाह—

स्तुतिनिन्दाभ्यां निन्दास्तुत्योर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिः ॥३७॥

यत्र स्तुतिरभिधीयमानापि प्रमाणान्तराद्वाधितस्वरूपा निन्दायां पर्यवस्यति, तत्रासत्पत्याद्व्याजरूपा स्तुतिरित्यर्थानुगमेन तावदेका व्याजस्तुतिः । यत्रापि निन्दाशब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्ववद्वाधितरूपा स्तुतिः पर्यवसिता भवति सा द्वितीया व्याजस्तुतिः । व्याजेन निन्दारूपेण स्तुतिरिति कृत्वा । स्तुतिनिन्दारूपस्य विच्छित्तिविशेषस्य भावादप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । क्रमेण यथा—

हे हेलाजितबोधिसत्त्व ! वचसां किं विस्तरस्तोयधे !

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गुहीतव्रतः ।

तृप्यत्पान्यजनोपकारघटनावंमुस्यलब्धायशो—

स्पृष्टास्ता^१इति । व्याख्यातं प्राक्^२ । यो^३जयति—अत्र हयग्रीवस्येति । कार्यं भञ्जरी-
स्पर्शः ।

पर्यायोक्तं तु कार्यादिद्वारा गम्यस्य वर्णनम् ।

अप्रस्तुतप्रशंसातो वाच्यस्य प्रस्तुते^४ भिदा ॥

व्याजस्तुतेस्तङ्गतिमाह—गम्यत्वेति । पुनम्—स्तुतिनिन्दाभ्यां निन्दास्तुत्योर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिः । स्तुत्या^५ निन्दया^६ गम्यत्वे एका निन्दया^७ स्तुतेस्त्वन्या । अतो व्याज^८रूपा स्तुतिः व्याजेन स्तुतिरिति च विग्रहः । व्याचष्टे—अत्र^९ स्तुतिरित्यादि । प्रमाणान्तरात् आभासीकरणक्षमात् । अनुगमेन अर्थान्वयेन द्वितीया तु निन्दाव्याजेन स्तुतिरिति आह—^{१०}यथापीति । अतो योगविभागात् व्याजस्तुतिद्वयम् ।

ननु स्तुतिनिन्दयोर्गम्यांशस्य प्रस्तुतत्वाद^{११} प्रस्तुतप्रशंसातः को भेद इत्यत आह—
स्तुतिनिन्देति । हे^{१२}हेलेति । बोधिसत्त्वो^{१३} जीमूतवाहनः । स हि कदाचिदेव^{१४} परस्य हित-
माधात्^{१५} त्वं तु ये^{१६} यावन्तस्तृ^{१७}प्यन्ति, तेभ्यस्सर्वेभ्य एव वंमुस्यलब्धानामयशोभाराण^{१८}

1. D. अन्ता 2. Omitted in A. H 3. A. H. प्रथो 4. C. स्तुतो
5. A. C. त्या निन्दायां स्तुतेस्तु 6. D. निन्दया 7. Except D all mss.
निन्दया 8. A. C. D. जस्तुतिरूपा 9. A. C. अत्र पुनरित्या 10. A. यत्तवेति 11.
A. C. स्तुतस्याप्र 12. A's alt. निन्देति 13. A's alt. ससहवात् जी 14. C. एवं
15. A's alt. तमनुदयाति 16. Omitted in A. C. D. 17. All except D.
तृप्य 18. H. भाराणां तदेतदाह (P. 143)

भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥
अत्र विपरीतलक्षणया वाच्यवंपरीत्यप्रतीतिः ।

इन्दोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कण्ठमूलं मुरारि-
विङ्नागानां मदजलमयीभाञ्जि गण्डस्थलानि ।
अद्याप्युर्वोवलयतिलक ! श्यामलिम्पानुलिप्ता-
न्युद्भासन्ते यद घवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः ॥

अत्र घवलत्वहेतुयशोविषयानवबलप्रतिपादनेन “विशेषप्रतिषेधे शेषान्यनु-
ज्ञानम्” इति न्यायात्कतिपयपदार्थघर्जं समस्तवस्तुघवलताकारित्वं नृपयशसः
प्रतीयते ।

किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किन्तु नाहं समर्थ-
स्तूष्णीं स्यातुं प्रकृतिमुखरो वाक्षिणात्यस्वभावः ।
गेहे गेहे विपणियु तथा चत्सरे पानगोष्ठ्या-
मुन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥

अत्र प्रकान्तापि स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा “हन्त कीर्तिः” इति भणित्या
उन्मीलितेव न प्ररोहं गमितेति क्लृप्तमेतदुदाहरणम् ॥

गम्यत्वमेव प्रकृतं विशेषविषयत्वेनोररीकृत्याक्षेपालङ्कार उच्यते—

प्रोद्वहने मरोस्साहायक^१ करोषि । अतो हेलाजितबोधिसत्स्ये स्वयि स्तुतिवचो^२विस्तरौ^३
(न) पर्याप्तो^४तीत्यर्थः । स्तुतेर्निन्दागमकत्व दर्शयति—अत्र विपरीतेति ।

इन्दोर्लक्ष्मेति । उर्वोवलयतिलक^५ इन्दुलक्ष्मा^६दिषु श्यामलेषु सत्सु^७ स्वप्नयोभिर्न^८
निवि^९डवलित इति स्तुतिगम्यते । तदेतदाह—अत्र घवल^{१०}त्वेति^{११} । अनवबल^{१२}ति^{१३}
^{१३}अपर्याप्ति । यत्र तु गम्याशस्य^{१४} न्यग्भावस्तत्र नास्यास्वामज्जत्यमिति दर्शयितुमाह—
किं वृत्तान्तैरिति । अत्र वल्लभा^{१५} भ्रमति हन्तेत्युक्त्या निन्दायास्तुतिपर्यवसायित्वं न
स्तुटीभवति^{१६}, अनौचित्यादिति क्लृप्ता । तदेतदाह—अत्र^{१७}प्रकान्तापीति ।

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिर्ध्यायिस्तुतिद्वयम् ।

अप्रस्तुतप्रशसात स्तुतिनिन्दात्मिका मिदा ॥

भाषोपायं^{१८} । अङ्गतिमाह—गम्यत्वमेवेति । विशेषोऽतिशयः । विशेषप्रतिपत्ति^{१९}—

1 All except E साहायक 2 A C. F. वाचो 3 D E. स्तरा 4 D. व्यापुषती 5 D इन्दुः 6 A C D F H I. लक्ष्म्यादि 7. A. मयं 8. C. किञ्चि-
र्यमित 9 A घवलितमिति C घवलितेति 10 A. इति स्तुतिगम्यते पुन अत्र 11. A.
अनवबलति 12. A omits अ 13 A गम्या शस्य न्य 14 A. C D F विभ्रम
G. किं भ्रम 15. A C. F. अर्थात्पत्नी D अवतीत्यरूपा वा 16 A's alt. प्रहृष्टो-
ऽपीति C. प्रकान्तापीति 17 C. शेषार्थां सुगम्य 18 A. H. सम्यक् 19. C.
पत्तिगम्य

उक्तवक्ष्यमाणयोः प्राकरणिकयोर्विशेषप्रतीत्यर्थं निषेधाभास
आक्षेपः ॥३८॥

इह प्राकरणिकोऽर्थः प्राकरणिकत्वादेव वक्तुमिष्यते । तथाविधस्य
विधानाहस्य निषेधः कर्तुं न युज्यते । स कृतोऽपि बाधितस्वरूपत्वान्निषेधायत
इति निषेधाभासः संपन्नः । तस्यैतस्य कारणं प्रकृतगतत्वेन विशेषप्रतिपत्त्य-
र्थम् । अन्यथा गजस्नानतुल्यता स्यात् । स चाभासमानो निषेध उक्तस्य
वा स्यादासूत्रिताभिधानत्वेन वक्ष्यमाणस्य वा स्यादित्याक्षेपस्य द्वयो गतिः ।
उक्तविषयत्वेन कैमर्थक्यपरमालोचनमाक्षेपः । वक्ष्यमाणविषयत्वेनानयनरूप-
मागूरणमाक्षेपः । एवञ्चाथंभेदादाक्षेपशब्दस्य द्वावाक्षेपाविति वदन्ति ।
तत्रोक्तविषये यस्यैवेष्टस्य विशेषस्तत्स्यैवाक्षेपः । वक्ष्यमाणविषये त्विष्टस्य
विशेषः इष्टसंबन्धिनोऽन्यस्य सामान्यरूपस्य निषेधः । तेनात्र लक्षणभेदः ।
विशेषस्य चात्र शब्दानुपात्तत्वाद्भ्रम्यत्वम् । तत्रोक्तविषये आक्षेपे क्वचिद्वस्तु
निधिष्यते क्वचिद्वस्तुकथनमिति द्वौ भेदौ । वक्ष्यमाणविषये तु कथनमेव निषि-

गव्यविषये^१त्यर्थः । तत्र सूत्रम्—उक्तवक्ष्यमाणयोः^२ प्राकरणिकयोः विशेषप्रतीत्यर्थं
निषेधाभास आक्षेपः^३ । उक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा प्राकरणिकस्य विशेषप्रतीत्यर्थं आभा-
सतो निषेधनम् आक्षेपः । विजातीयमिदम् आक्षेपद्वयं ज्ञेयम् । व्याचष्टे—इह प्राकरणिक
इत्यादि । तथाविधस्य विवक्षितस्य । अत एव विधेयस्य स कृतः अविषये प्रवर्तितः^४
इत्यर्थः । अतः, एव^५ बाधितस्वरूपः^६ आभासीभवति । ननु किमेतेन प्रयत्नेनेत्यत
आह—‘तस्यैतत्स्येति’^७ । अन्यथेति । विशेषप्रतिपत्त्यर्थताभावे पुनर्विधि^८अर्थवसानात्
गजस्नानतुल्यता स्यात् । गजो हि स्नात एव सन्^९ सद्यो धूलिधूसरो भवति । तस्य
द्वैरूप्या^{१०}याह—स चेति । आसूत्रिताभिधानत्वेन अभिधातुमुपक्रान्ततयेति^{११} । तत्र^{१२}
कस्य कः प्रकार इत्यत आह—उक्तविषयत्वेनेत्यादि । कैमर्थक्य निर^{१३}र्थकता^{१४} ।
आगू^{१५}रणम्, सामर्थ्यात् साधनम् । अतो विजातीयत्वमित्यत आह—एवं चेति । उभयत्र
निषेध्याशो^{१६}विभिन्न इत्याह—^{१७}तत्रोक्तेति । अतो वैलक्षण्यमित्याह—तेनात्रेति । शब्दा-
नुपात्तत्वादिति । निषेधाभासबलात्^{१८}तत्वात् ^{१९}शब्दानुपात्तता । उक्तविषय इति । वस्तुनो
वस्तुकथनस्य निषेधाद्वैधिष्यम् । वक्ष्यमाणेति । वस्तुनोऽनुक्तत्वात्^{२०}कथनस्यैव निषेधः^{२१} ।

1. A. C. F. पयेल्यनीचित्यात् क्लिष्टार्थः । अत्र सूत्रं 2. C. माणयोर्विशेष
3. A. C. H. आक्षेपः । विजातीय 4. D. एवं 5. A. C. F. G. प्रवृत्तिः कुत 6. E.
K. omit स्व 7. A. C. D. रूपं 8. H. तस्यैतमिदं प्रस्तुतविरोधं (under
विरोधात्प्रकार) 9. A. C. F. G. इति विने 10. D. omits चि 11. A's alt. C. घने
12. A. रूप्याभासः चेति C. रूप्याभावश्चेति 13. A. C. तदर्थं 14. C. किमर्थता
15. E. अर्थकता 16. A. आपातकारणं C. आप्रकारणं 17. E. F. अणोऽपि नि 18. E.
G. अत्र 19. E. आपातत्वा 20. A. C. F. G. ततः शब्दा 21. C. कथं नास्येव
22. C. येन वस्तुता अन्य

ध्यते । तत्र सामान्यप्रतिज्ञायां क्वचिद्विशेषनिष्ठत्वेन क्वचित्पुनरंशोक्तावशान्तर-
गतत्वेनेत्यत्रापि द्वौ भेदौ । तदेवमस्य चत्वारो भेदाः । शब्दसाम्यनिबन्धनं सामा-
न्यविशेषभावमवलम्ब्य चात्र प्रकारप्रकारिभावप्रकल्पनम् । क्रमेण यथा—

बालम् ! एतद् द्वौ तीए पिओ सि ति णम्हवावारो ।
सा मरइ तुज्झ अयसो एअं धम्मवत्तरं भणिमो ॥
प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते
करिप्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।
न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि हि ज्ञास्यसि मृषा
किमेतस्मिन्वक्तुं क्षममिति न वेधि प्रियतमे ॥
सुहम् विसंबसु थोअं जाअ इमं विरहकाअरं हिअअं ।
संठविऊए भणिस्सं अहवा वोलेसु कि भणिमो ॥
ज्योत्स्ना तमः पिकवचः क्रकचस्तुषारः
क्षारो मृणालवलयाणि कृतान्तदन्ताः ।

तत्रान्यथा द्वैविध्यमाह—तत्र सामान्येति । इत्य् चातुर्विध्यम् । अत्र च^१ प्रकारप्रकारि^२-
भावहेतु^३ सामान्यविशेषभावो अर्थान्तरपेक्ष इत्याह—शब्दसाम्येति । बालम्^४ इति ।

बालक^५ ! नाह दूतो तस्याः प्रियोऽसीति नास्माक^६ व्यापारः ।
सा म्रियते तवायस एतद्धर्माक्षर भणामः ॥

प्रसीदेति । यदि प्रसीदेति ब्रूयामसति कोप इदं श्वचो न घटते । एव न पुनः करि-
प्यामीति चेद्ब्रूया तथा^७ विद्यमानस्याभ्युपगमः, न मे दोषोऽस्तीति चेद्ब्रूया त्वं पुनरिदं
दोषाभाववचो^८ मृपेति ज्ञास्यसि । अतः किं वक्तुं क्षममिति^९ न वेधि^{१०} । सुहम्^{११} इति ।

सुभम् ! विलम्बस्व स्तोत्रं यावदिदं विरहवातर हृदयम् ।
तस्याप्य् भणिष्या^{१२} मयवाप(व्यति)^{१३} काम किं भणाम^{१४} ॥

मम विरहवातरहृदयं तस्याप्य् भणिष्यामीत्यनेन जीवितमशयहेतु^{१५} रूपद्रव^{१६}-
रूपद्रव^{१७} ? प्राप्नुनित^{१८} । अथवा^{१९} व्यति^{२०} काम किं भणाम इति ॥ तत्त्वं प्रत्यामप्र-
तरत्वाद्गुणत्वनर्हता ।

ज्योत्स्नेति । अत्र विरहवेदना^{२१} वशान् ज्योत्स्ना^{२२} पिकवचः^{२३} द्रवृतीना तम-

1. Omitted in C. D. 2. C. प्राकरणिकप्रकार 3. A. C. प्रकारा 4. G
तु सा 5. A. C. बालते यदि 6. A. C. बाह बाह दूती 7. C. नास्यां कृप्या 8. A.
F. वचनं 9. C. इदं च वचो घ 9. D. E. तथा अवि 10. A. वचनं 11. D. इति सुह
12. C. यदि 13. D. शुभयेति 14. D. णिष्यामिष्यनेन 15. A. C. व्यतिकरं D. K.
अपनाम 16. A. C. D. F. मणामि 17. C. द्रव 18. A's alt. गुणितः 19. A. C.
अतिक्राम 20. D. अम 21. A. C. दनाज्यो 22. A. पिकवचः C. पिकः दूचः 23. A.
महर्षिः

सर्वं दुरन्तमिदमद्य शिरीषमृद्वी
सा नूनमाः किमथवा हतजीवितेन ॥

आद्यो उदाहरणद्वये यथाक्रमं वस्तुनिषेधेन भणितनिषेधेन चोक्तविषय
आक्षेपः । तत्र चोक्तस्य दूतौत्वस्य वस्तुनो निषेधमुखेनैव सत्यवादित्वादिवि-
शेषः तथा भण्यमानस्य प्रसादस्य निषेधमुखेनैव कोपोपरागनिवर्तनेनाव-
श्यस्वीकार्यत्वं विशेषः । उत्तरस्मिन्पुनरुदाहरणद्वये यथाक्रमं सामान्यद्वारेणोप-
स्थांशोक्तावशान्तरस्य स्वरूपेण च भणितनिषेधे वक्ष्यमाणविषय आक्षेपः ।
तत्र च वक्ष्यमाणस्योपस्थास्य “भणित्सं” इति प्रतिज्ञातस्य सातिशयकोपजनकत्वादि-
विशेषः । तथा च ज्योत्स्नेत्यादावशोक्तावशान्तरस्य “त्रियत” इति प्रतिपाद्य-
स्याशक्यवचनीयत्वादिविशेषः । एवञ्च आक्षेपे इष्टार्यस्तस्यैव निषेधः, निषेध-
स्यानुपपद्यमानत्वादिसत्यत्वं, विशेषप्रतिपादनं चेति चतुष्टयमुपयुज्यते । तेन न
निषेधविधिः, नापि विहितनिषेधः । किन्तु निषेधेन विधेराक्षेपः । निषेधस्या-

ककचादिरूपापत्या यतो^१ दुरन्तता । अतो सा नूनमित्यर्थो^२ चेत्या प्राणसंशयदशोप-
क्षिप्ता । आः किमथवा जीविते^३ नेत्यनेन तु तद्विपत्तेरर्वाक् प्राणोपेक्षा^४त्वेन । एषु क्रमतो^५
योजयिनुमाह—आद्य इत्यादि । “नाहं” दूतो^६ति “दूतौत्व” रूपवस्तुनिषेधः । किंमे-
तस्मिन् वक्तुं क्षममिति तूक्तिनिषेधः । तदुभयमपि^७ उक्तविषयम् । उभयत्र निषेधाभास-
द्योत्यं विशेषमुद्घाटयति—तत्र चेति । वस्तुवाचित्वं यथार्थवाचित्वम् । विशेषो गम्यत
इति शेषः^८ । भण्यमानस्य^९ (प्रसादे)ति । उदीर्यमाणस्य^{१०} इवं न^{११} घटत इति निषेध-
मुखेनैव । उत्तरस्मिन्निति । किं भणाम इति सामान्य^{१२}द्वारेण वस्तुमिष्टस्य जीवितमंश^{१३}-
मादेः स्वरूपत एव भणितनिषेध इत्यर्थवशादादौ^{१४}रणम् इत्यर्थः । सा नूनमित्यं^{१५}शोतो^{१६}
जीवितुं न शक्नोतीत्यशान्तरस्य स्वरूपतो भणितनिषेधादागूरणम् । उभयत्र द्योत्य-
विशेषणोद्घाटनायाह—तत्र चेति । अतिशयकोपजनकत्वं^{१७} प्रत्याना^{१८}ध्यवमायात् । अत्र
सामग्री निष्कर्षति—एवञ्चेति । अतः^{१९} आक्षेपस्वरूपमीदृगित्याह—तेनेति^{२०} । ननु निषे-
धेन^{२१} विध्याक्षेपः कथम् इत्यत आह—निषेधस्यासत्त्वत्वादिति । ननु विध्या^{२२}भासान्निपे-
धाक्षेपः^{२३} किं^{२४} न स्यादित्यत आह—विधिना त्विति । विधिना विध्याभासेनेत्यर्थः । वक्ष्यते

1. C. यते 2. A's alt. C. अर्थो 3. C. उपकृत्य 4. A. C. D. F. वितेति
नेत्य E. G. जीवितेतीति ने 5. C. पेक्ष्यरा 6. A. C. क्रमशो 7. C. नाहंज्ञाती 8. A.
क्री अनूपनस्तु C. पूतिल्वरूपस्तु D. F. दूति 9. A. D. न तस्मि 10. A. अक
11. A. C. सैपमाम 12. D. स्य तु 13. All mss. प्रमीदेति 14. D. मानस्य 15.
Omitted in D. 16. C. यद्वारेण 17. D. संयोगादेः 18. D. आगु 19. D. अयोभ-
यत्र 20. All except E. उक्तो 21. क omitted in D. 22. C. स्थानाद् अथय
23. F. अत्र 24. F. इति । ननु विध्याभासात् 25. न omitted in D. 26. C.
विध्यतासां नि D. विध्याक्षेपाणि 27. A. आक्षेप D. D. F. आक्षेपे 28. A. F.
omit कि

सत्यत्वाद्विधिपर्यवसानात् । विधिना तु निषेधोऽस्य भेदत्वेन वक्ष्यते । ततश्च हर्षचरिते—“अनुरूपो देव्या इत्यात्मसंभावनम्” इत्यादौ, तथा “यामीति न स्नेहसहसम्” इत्यादावुक्तविषय आक्षेपः । “केवलं वत्स इति सुतरामपरित्याज्योऽस्मि । रक्षणीय इति भवद्भुजपञ्जरं रक्षास्थानम्” इत्यादावाक्षेपबुद्धिर्न कार्या । बालत्वादेरुक्तस्य निषेध्यत्वेनाविवक्षितत्वात् । प्रत्युतात्र बाल्यादिः परित्यागनिषेधकत्वेन प्रतीयते । तेन नायमाक्षेपः । कस्तर्ह्ययं विच्छिन्तिप्रकारोऽलंकार इति चेद्, व्याघाताख्यस्थालंकारस्यायं द्वितीयो भेदो वक्ष्यते ।

तदिष्टस्य निषेध्यत्वमाक्षेपोक्तिर्निबन्धनम् ।
सौकर्येणान्यकृतये न निषेधकता पुनः ॥

इह तु —

साहित्यपाथोनिधिमन्यनोत्थं काव्यामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।

यत्तस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचोराः प्रगुणीभवन्ति ॥

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।

रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥

इति । तथा —

सूत्रान्तरेणेति शेष । यत् इत्य^१ निषेधेन विधेराक्षेपः । अत ईदृशि^२ विषये^३ ‘नालङ्कार-मित्यतः^४ आह—ततश्चेति । यस्मादात्मसंभावनमत आनुरूप्योक्तिर्न^५ युज्यत इत्युक्ति-निषेधः । इत्य न^६ स्नेहसहसमित्यत्रापि याननिषेधः । अतोऽयमुक्तविषय आक्षेपः । अविषय दर्शयति—केवलमित्यादि । अत्र ह्यपरित्याज्यतादि बाल्यादेर्न^७ निषेधकमपि तु तस्य ‘साधकमेवेति नाशेषबुद्धिः कार्या । किन्तु व्याघातविशेषेत्यनुमोगपुरस्कारेण दर्शयति—कस्तर्ह्येत्यादि । अत्र निष्कर्षाय श्लोक —^{१०}तदिष्टस्येति । तस्मात् कारणात् सौकर्येण विक्षेपसिद्धयर्थं तस्य निषेधाभास आक्षेपोक्तेः^{११} निमित्तः, न तु वस्तुतो निषेध^{१२}कता ।

अतो^{१३} यत्र निषेधो वास्तवो न तत्राक्षेप इति सोदाहरण दर्शयति^{१४}—इह त्वि-त्यादि । अत्र पूर्वं श्लोके दैत्या इव काव्यार्थचोरा^{१५} लुण्ठनाय यत्प्रगुणीभवन्ति, अत काव्यामृतं^{१६} रक्षतेति रक्षणं विहितम् । उत्तर^{१७}श्लोके तु सर्वे यथेच्छं गृह्णन्तु^{१८} लोपेऽपि न क्षतिरिति, पूर्वविहित काव्यरक्षणं साक्षात्^{१९}पिच्यते । तथा वायोः वाराष्ट्रहकृत्पर्यं^{२०}

1 C. विशेषेण नि 2 E. ईदृशिय 3 D. विषयेन 4 A. C. F. नो अलं 5 C. इत्याह 6 D. उक्तिनिषु 7. A's alt C. सस्नेहः omitted in D 8. D. omits न 9. E. साध्यम् 10. A. C. यदिष्ट 11. All except E. read उक्तिः 12 D. यथेच्छता 13 A. F. अतोऽयं नि C. अतो यत्रि D. यत्र यत्र 14. A. यति कस्तर्ह्येत्यादि । इह 15 C. चोरा 16 C. गिज्ञ 17. A. उत्त(न) स्तो 18 D. गृह्णन्तु 19. A. C. D. F. निषेध्य 20 A's alt. सप्ये द्युधारायु

देया शिलापट्टकवाटमुद्रा श्रीखण्डशैलस्य दरोगृहेषु ।
 वियोगिनीकण्टक एष वायुः कारागृहस्यास्तु चिरादभिन्नः ॥
 बाणेन हत्वा मृगमस्य यात्रा निवार्यतां दक्षिणमाहतस्य ।
 इत्यर्थनीयः शवराधिराजः श्रीखण्डपृथ्वीधरकंदरस्यः ॥
 यद्वा मृषा तिष्ठतु दैन्यमेतच्छेच्छन्ति वरं मरुता किराताः ।
 केलिप्रसङ्गे शवराङ्गनानां स हि धमग्लानिमपाकरोति ॥

इति नाक्षेपबुद्धिः कार्या । विहितनिषेधो ह्ययम् । न चासाक्षाक्षेपः ।
 निषेधविधौ तस्य भावादित्युक्तत्वात् । चमत्कारोऽप्यत्र निषेधहेतुकम् एवेति न
 तत्सद्भावमात्रेणाक्षेपधोः कार्या । अयं चाक्षेपो ध्वन्यमानो भवति । यथा—

गणिकासु विधेयो न विश्वासो बल्लभ ! स्वया ।

किं किं न कुर्वतेऽनर्थमिमा धनपरायणाः ॥

अत्र हि गणिकाया उक्तौ तद्वोपोक्तिप्रस्तावे नाहं गणिकेति प्रतीयते ।
 न चासौ निषेध एव, गणिकात्वेनावस्थितयं गणिकात्वस्य निषेधनात् ।
 सोऽयं प्रखलद्रूपो निषेधाभासरूपो वक्तुर्गणिकायाः शुद्धस्नेहनिबन्धनत्वेन
 धनविमुक्तत्वाद् विशेषे पर्यवस्यतीत्युक्तविषय आक्षेपध्वनिरयम् । न तु—

स वक्तुर्मलितान्शक्तो ह्यग्रीवाधितान्गुणान् ।

योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तो महोदधेः ॥

इत्याक्षेपध्वनायुदाहार्यम् । निषेधस्यैवात्र गम्यमानत्वात् । न निषेधा-
 भासस्य । महोदधेरम्भः कुम्भपरिच्छेदशक्तिनिदर्शनेन ह्यग्रीवगुणानां वक्तु-

कन्दरासु शिलाकवाटदानं^१ विहित, उत्तरश्लोके एव^२ चिन्तारूपं दैव्यं^३ मृषा किराता
 मरुता सह निरोधनं^४ वरं नेच्छन्तीति कवाटदानं साक्षात्निषेधत इति नैतद्युगलक^५ युग-
 माक्षेपोदाहरणम् । आक्षेपाभावे युक्त्यन्तरमाह—चमत्कारोऽपीति । व्यङ्ग्यत्वेनास्य^६
 संभवं दर्शयति—अयं चेत्यादि । गणिका^७स्त्विति । गणिका धनपरायणाः सत्यः सर्वम्
^{१०}अस्मात्प्रतमाचरन्ति यतः । ^{११}अतस्त्वया विश्वासो न कार्य इति गणिकाया ^{१२}एवोक्तौ
 विश्वासनिषेध आभासायते । धनवैमुख्येन शुद्धस्नेहभाजन^{१३}भियम् इति प्रतीतेः^{१४} । अतो
 उक्तविषयोऽयमाक्षेपो व्यङ्ग्यः । एतद्दर्शयति—अत्र हि^{१५} गणिकाया ^{१६}इत्यादि ।

व्यङ्ग्यताया^{१७}भयविषयं दर्शयति—न तु सवक्तुमिति । योऽम्बुनिधे ^{१८}परिच्छेद-

1. A's alt. C. दावं 2. D. एवं च 3. C. दैव्यं 4. C. धनं F. omits न 5. all except. D. नेच्छ 6. A's alt. C. धावं 7. D. omits क 8. E. नाप्यसं 9. A. C. D. F. का स्थिति 10. A. C. F. omit अ 11. D. अतः स्वयं 12. A. C. हाचोनी 13. D. जनमिति यमिति 14. All except E. प्रतीति 15. C. हीति गणि A. हि काच गणि 16. A. C. जाल्यादि D. हुत्यादि 17. A's alt. व्यङ्ग्यमायाः C. ध्वन्य-तायाः 18. A. C. परिच्छेदाद A's alt. परिच्छेदा

मशक्यत्य एवात्र तात्पर्यम् । तन्निमित्तक एवात्र चमत्कारो न निषेधाभासहेतुक इति नाक्षेपवनिधोरत्र कार्या । सदन्येष्टानिष्टस्य निषेधाभासस्य विध्युन्मुख-
स्याक्षेपत्वमिति स्थितम् । एवमिष्टनिषेधेनाक्षेपमुक्त्वा समानन्यायत्वादनिष्ट-
विधिनाक्षेपमाह—

अनिष्टविध्याभासश्च ॥३६॥

यथेष्टस्येष्टत्वादेव निषेधोऽनुपपन्नः । एवमनिष्टस्यानिष्टत्वादेव विधानं

म्बुकुम्भः^१ ज्ञातुं शक्नोति, स^२ ह्यग्रीव^३गुणान्ताकल्पेन वक्तुं शक्त इति उक्तिः,
उक्तोपपद्य मेव गमयतीति नाक्षेपो व्यङ्ग्यः । सदेतदाह—निषेधस्येष्टत्वादि । निगम-
यति—सदंयेति । यो हि निषेधाभास इष्टोऽनिष्टो वा स विध्युन्मुखस्सन्नेव आक्षेपा-
सङ्कारो नान्यः ।

निषेधाभास आक्षेपः प्रवृत्तस्येष्टसिद्धये ।

स उक्तविषये वस्तु शतदुर्गयो^{१०}वर्णात्मकः ॥

वक्ष्यमाणो^{११} पुनस्त्वन्वो ज्ञेय आशूरात्मकः ।

सामान्यतो^{१३} विदोपाभादादाश्वेत्येव च द्विधा ॥

इष्टार्थोऽस्य निषेधो^{१४}ऽस्य बाधोऽयातिशयध्वनिः ।

चतुष्टयमिदं ज्ञेयं सभूया^{१५}क्षेपकारणम् ॥

आक्षेपान्तरमुपक्षिपति—एवमिष्टेत्यादि । समानन्याय^{१६}त्वादिति । अन्वय-
व्यतिरेकावस्थायिने वस्तुनो^{१७} न्यायो^{१८}ऽपि अन्वयव्यतिरेका^{१९}वस्था^{२०}यितया समान
इति भावः । तत्र सूत्रम्—अनिष्ट^{२१}विध्या^{२२}भासश्च । प्राकरणिकस्य विशेषप्रती-
त्यर्थमिति^{२३} अनुवर्तते, न^{२४} तु प्राकरणिकयोरिति, वक्ष्यमाणैकविषयत्वात् । अस्य
यथेष्टस्य निषेधाभास आक्षेपः प्राक् । तथा विशेषप्रतीत्यर्थम्^{२५} अनिष्ट^{२६}विध्याभासो-
ऽप्याक्षेपः^{२७} । व्याचष्टे—यथेष्टस्येष्टत्वादि । यथेति यदुक्तं समानन्याय^{२८}तार्थं निरूपित-

1 A C अम्बुकुम्भश्च 2 F ज्ञातुं परिच्छेदं 3 A सा C. च 4 C. ग्रीणाया
कल्पे 5 D गमयति इति 6 A C. F उक्तं D उक्तनिषे 7 A's alt. निषेध C
नदंश दशमेव 8 C. विध्युन्मुखेन सनेषा 9 Except A B C all read सप्तम्यो
10 A F पुनोपात्ता D पुनोपात्ता 11 A. भाषां 12 D पुनर्देयं सभूय
13 A D E. G विदोपाभासादत्रे C विदोपाभासादत्रे 14 C. चोऽयाति 15 C. मुप
क्षेप 16 D न्यायनयेति 17 D वस्तुनो हि E. वस्तुनोर्हि 18 C. न्यायो 19 D व्यतिरेको
20 Except E all miss अवस्थो धिरुया 21. A's alt. C. विध्या 22 D.
omits भा 23 A. D E. G. यदु A's alt. C मस्तु 24 D. य तु 25 E.
G इष्टस्य 26 A's alt. C. विध्या 27 C आक्षेप 28 C. न्यायनदार्थं D.
न्यायता मये

नोपपद्यते । तत्क्रियमाणं प्रस्खलद्रूपत्वाद् विध्याभासे पर्यवस्यति । ततश्च विधेरुपकरणीभूतो निषेध इति विधिनायं निषेधोऽनिष्टविशेषपर्यवसायी निषेधा-
गूरणादाक्षेपः । यथा—

गच्छ गच्छसि चेत्कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

अत्र कयाचित्कान्तप्रस्थानमनिष्टमप्यनिराकरणमुखेन विधीयते । न चास्य विधिर्युक्तः, अनिष्टत्वात् । सोऽयं प्रस्खलद्रूपत्वेन निषेधमागूरयति । फलं चानिष्टस्य प्रस्थानस्यासंविज्ञानपदनिबन्धनमत्यन्तपरिहार्यत्वप्रतिपा-

धरमाक्षेपमनुस्मारयति । एवमित्यादि तु प्रस्तुतविषयम् । प्रस्खलद्रूपत्वमवि-
षयप्रवृत्तेः । विधिनायम् इति । यतो विधिरय आभासमानो निषेधे व्यज्यमान
उपकरणम् अतो विध्याभासेन व्यञ्जकेनायं निरूप्यमाणो निषेध इत्यर्थः । स चानिष्ट-
विशेषे पर्यवस्यत् आक्षेपालङ्कार इति योजना । नन्वाक्षेपो द्विधा दर्शितः । उक्ते
विषये कैमयंक्यपरतया लक्ष्यमाणे त्वागूरकत्वेन । इह तु कतर इत्यत आह—
निषेधागूरणादिति । निषेधो ह्यनुक्त इह विध्याभासेन आगूर्यते । अतोऽयं लक्ष्य-
माणैकविषय इति^{१०} ज्ञातव्यः । उक्तं हि “लक्ष्यमाणविषयत्वेन आनयनरूपमागूरण-
माक्षेपः” इति ।

गच्छेति । गच्छसि^{११} चेदित्यनेन, जिगमिषास्ति चेत्^{१२} माहं निराकरोमि इति
गम्यते । गच्छेत्यत्र तु तेन पुरस्कृतो^{१३} विधिर्ममापि तत्रैव गति^{१४} भूयादिति तु प्राणनै^{१५} राह्या-
विष्काराद् निषेध^{१६} प्रत्या^{१७} यनम् । योजयति—अत्र कयाचिदित्यादि ।^{१८} अनिराकरणमुखेने-
त्यनेन गच्छसि चेदित्यर्थानुगमो दर्शितः । (प्रस्खलद्^{१९}) रूपत्वम् इह^{२०} साक्षात् वाक्या-
ननुप्रवेशः । विशेषप्रतिपत्तिरूपं फलं^{२१} बोधोपदर्शयति—फलं^{२२} चात्रेति । गम्यस्यात्यन्त-
परिहार्यत्वं^{२३} फलम् । तत्र किं निमित्तम् इत्याह—असंविज्ञा^{२४} नेति । न सम्प्रतिविज्ञायते
येनायं^{२५} तदसंविज्ञानम्^{२६} । पदं^{२७} चेदिति निपातात्मकम्^{२८} । गच्छसि चेदित्युक्तो हि किं
तत्र^{२९} गमनेन भग्न संविज्ञानेत्यादि प्रतीयते । इदमेवार्थं^{३०} प्रत्यायकं^{३१} सत्पदमत्यन्तपरि-

1. D. स्मारयेति 2. D. स्तुतरूपम् 3. D. द्रव्यं 4. A. C. अतो 5. C. पर्यव-
स्य 6. C. उक्तं 7. C. आगूरक D. E. आगूर 8. D. तु रत इ 9. A. C. विशेषा
प्रहया 10. E. विज्ञात 11. C. च इत्य 12. C. माहा 13. C. स्तुतो 14. A's alt.
C. गतिर्मा भूदिति 15. C. भैरावाख्या वि 16. D. पेशमिदृश्या 17. A. C. F. G.
प्रस्थानयनं 18. A's alt. अतिरा 19. C. प्ररुडरूप D. प्रमुपद्रुप A. G. H. I. प्रमुद्रुप
20. F. इत्याह 21. D. चापि दर्श 22. A. C. वात्रेति 23. A's alt. अज्ञान 24. F.
इतीह G. इह 25. E. ज्ञानेनेति 26. C. अर्थ F. अर्थः गन्धेतत् 27. D. ज्ञानः 28.
A's alt. C. पदं 29. E. आत्मकः 30. A. गच्छ ग 31. F. G. स्वप्न 32. Except
C. all omit वि 33. A. C. धूर्तप्रथा 34. A. C. यत्र यदमप्य

दनम् । एतच्च “ममापि जन्म तत्रैव” इत्याशीःप्रतिपादनेनानिष्टपथवसायिना
व्यञ्जितम् । यथा वा—

नो किञ्चित्कथनीयमस्ति सुभग ! प्रौढाः परं त्वादृशाः

पन्थानः कुशला भवन्तु भवतः को मादृशामपहः ।

किं त्वेतत्कथयामि संततरतिक्लान्तिच्छिदस्तास्त्वया

स्मर्तव्याः क्षियिताः सहस्ररुचयो गोदावरीवीचयः ॥

अत्रानभिप्रेतमपि कान्तप्रस्थानं यदा प्रमुख एवाम्युपगम्यमानं प्रतीयते,
तदायमनिष्टविधिराभासमान आक्षेपाङ्गम् । स्मर्तव्या इत्यनेन गमननिवृत्ति-
रेवोपोद्धतितः । तस्मादयमपि प्रकार आक्षेपस्य समानन्यायतया अभिनव-
त्वेनोक्तः ॥

आक्षेप इष्टनिषेधेऽनिष्टविधौ चानुपपद्यमानत्वाद्विरुद्धत्वमनुप्रविष्टम् ।

हार्यत्वे निवन्धनम् इत्यर्थः । नन्वेतदत्यन्तपरिहार्यं^{२४} चेत्^{२५} व्यवस्थापितम् इत्यत
माह—एतच्चेति । निषेधापगम प्रवादान्तरेण दक्षयितुमाह—यथा^{२६}चेति ।

नो किञ्चिदिति । प्रौढाः कथनमन्तरेणापि कथनीयार्थाभिज्ञाः । क्षिप्येति^{२७} ।
हस्यो^{२८} हि^{२९} क्षिप्यिलासस्त्व^{३०} सविशेष^{३१} रम्यो भवति, अन्तर्ध्व^{३२}लिमा^{३३}विष्कारात् ।
तस्माद्विरुचयो^{३४}वीचय इति नैर्मल्यकाष्ठा^{३५} । योजयति—अत्रान^{३६}मिप्रेतमित्यादि । अनभि-
प्रेतस्यैव मतो गमनस्य नो किञ्चित्कथनीयमस्तीति प्रमुखा एवाम्युपगमः प्रतीयते । इय
च मति विधिरय^{३७}अनिष्टत्वेनाभासमानो निषेधागूरुरात्मन आक्षेपस्याङ्गम् । स्मर्तव्या
इत्यनेन^{३८}भूयस्तराभिषेध एवोपोद्धतितः तयाविध^{३९}क्षिप्येत्पूतौ यमवकार्ताया मध्य-
योगात्^{४०} । निगमयति—तस्मादिति । अभिनवत्वेन अन्यैरप्रवृत्तत्वेन ।

अनुकम्य निषेधस्य विध्याभासेन सूचनम् ।

आक्षेपो बहुषण्णार्थविषयस्त्वेव सम्मतः ॥

अथ विरोध^{४१}विच्छिन्निमभिविधीर्पराह—आक्षेप^{४२} इष्टेत्यादि । आक्षेपात्पूतौ
हि विरुद्धत्वमनुप्रविष्टम् । इष्टनिषेधावतन्त्रेण अनिष्टविध्यवस्तन्त्रेण वा सूत्रद्वय^{४३}प्रवृत्ते
ऽस्मिन्नुपपत्तिरङ्गात्वात् इत्यर्थः । तस्मिन् प्रस्तुत^{४४} विरोधम् अपिपुमः इत्याह—

1 C वेदमप्य 2 D. हार्यं 3 D तेन 4 A. C. यथा 5 A. C. भीषायां
F भीषाभिज्ञाः 6 A. C. क्षिप्येति 7 A हने 8 A. C. र्वाणि स 9 D. E omit
मन् 10 G. omits स 11 F. विनेषेण G विनेष 12 C. सवन्ति 13. C. पेंका
14 A. C. द्वि र्वाच 15 A. C. काष्ठा 16 A. C. नाभिरे 17 D. omits च 18 E.
तु मूयः 19 A. विधि 20 A. हेतुत्वात् C हेतुत्वात् D योगात् 21. A's alt. C.
रूपस्थिति मधि 22 D इष्टेत्या 23 D E. G द्वयं 24 D. स्मिन्नुप 25. A. C. F.
म्युत

एतत्प्रस्तावेन विरोधगर्भोऽलङ्कारवर्गं प्रक्रियते । तत्रापि विरोधालङ्कारस्ता-
वल्लक्ष्यते—

विरुद्धाभासत्वं विरोधः ॥४०॥

इह जात्यादीनां चतुर्णां पदार्थानां प्रत्येकं तन्मध्य एव सजातीयवि-
जातीयाभ्यां विरोधिभ्यां सवधे विरोधः । स च समाधानं विना प्ररुढो
दोषः । सति तु समाधाने प्रमुख एवाभासमानत्वाद्विरोधाभासः । तत्र च
जातिविरोधस्य जात्यादिभिः सह चत्वारो भेदाः । गुणस्य गुणादिभिः सह
त्रयः । क्रियायां क्रियाद्रव्याभ्यां सह द्वौ । द्रव्यस्य द्रव्येण सहैकः । तदेव दश
विरोधभेदाः । तत्र विङ्मानेपोदाहरणं यथा—

परिच्छेदातीतं सकलवचनानामविषयं

पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

वियेकप्रपञ्चसादुपचितमहामोहगह्वरो

विकारकोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

अत्र जडोक्तिरन्तःपदकरणयोः क्रिययोर्विरोधो वस्तुसौन्दर्येणाप्राप्तिपर्यव-
सानेन परिह्रियते । तथा—

^१एतत्प्रस्तावेनेति । तेष्वपि अधिष्ठा^२नभूत विरोधालङ्कार^३ प्रामुख्यात् प्रथममुपगृह्णाति—
तत्रापीति^४ । तत्र सूत्रम्—विरुद्धा^५भासत्वं विरोधः । ^६विरोधस्य समाधानसद्भावाद्
आभासत्वं^७ विरोधालङ्कार^८ । व्याचष्टे—इह जात्यादीनामिति । जानेर्जातिस्त्वजा-
तीय^९ अन्यद्विजातीयम् । एव गुणस्य गुण इत्यादि । भेदान्^{१०} सञ्चष्टे—तत्र^{११} चेति^{१२} ।
जातिविरोधस्य जातिनिवचनस्य विरोधालङ्कारस्य^{१३} । परिच्छेदेति । अपरिच्छेद्य^{१४}
सवचनानां^{१५}नाम् अविषयः । अत्र^{१६} जमनि^{१७} पुनरित्थम् भन्तु^{१८}भूतमनस्त्वमिह न ^{१९}प्राक्को
ट्यपेक्ष^{२०}पूर्वमित्यर्थः । त्रिवचस्य विषयतो ध्वसादु^{२१}पचितेन ^{२२}मोहाध्वारेण दुर^{२३}तर
कोऽपि विरहविकारो अन्तर्जडयति तापयति च । योजयति^{२४}—अत्र जडोक्तिरिति ।
अप्राप्ति^{२५}विरहः ^{२६}तदनुकोऽप्य विरुद्ध^{२७}क्रियोपनिपात इत्यर्थः ।

1 D omits ए 2 A धानात् C धानोक 3 A C F H अलङ्कार
4 A C G H इति 5 A s alt रप्या 6 A C D विरुद्धस्य 7 Except E-
all mss भासमानव 8 D अलङ्कार 9 D तीयं च 10 A भटार्थं व्याचष्ट 11 A
F अत्र 12 H चेति । यन्विरोधः सत्त्वातिनिवचनं विरोधालङ्कारस्य द्वयोरपि स्मिष्टं च
विरोधिना स्मिष्टं च कुरुपतिमिति । After this unconnected passage I found
पुनरन्तरस्य पृष्ठीपति etc (P 153) 13 A C कारस्यापि अपि स्मिष्टेति 14 Except
E all mss द्वेय 15 A C D E वचनाद्वय 16 A C G तत्र 17 A C द्वाभिः
18 A C D अनुभू 19 D प्रा-भ्यवक्ष 20 E अपूर्व 21 D ध्वसादुप 22 E
महामा 23 D दुरन्तः E दुरन्तः 24 A C यति च 25 F सति एवानुगा
विपलम्भः त 26 A C विरहे तु D विरहेतु 27 E विराधि

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
 श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
 क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
 क्षणादेनं साम्यतिमिमकरमुपास्यति मुनिः ॥

अत्र जलनिधिः पीत इति द्रव्यक्रिययोर्विरोधो मुनिगतेन महाप्रभावत्वेन
 समाधीयते । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

विविक्तविषयत्वेन चास्य दृष्टेः श्लेषगर्भत्वे विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः
 श्लेष श्रोद्भूतानाम् । दर्शनान्तरे तु संकरालकारः । यथा—“सन्निहित-
 बालान्धकारा भास्वनमूतिश्च” इत्यादौ विरोधिनोर्द्वयोरपि श्लिष्टत्वे ।
 एकस्य तु श्लिष्टत्वे “कुपतिमपि कलत्रवल्लभम्” इत्यादौ । एकविषयत्वे
 चायमिष्यते । विषयभेदे त्वसगतिप्रभृतिर्वक्ष्यते ॥

एव विरोधमुक्त्वा विरोधमूला अलकाराः उच्यन्ते । तत्रापि कार्य-
 कारणभाषमूलत्वे विभावना तावदाह—

अयं वारामिति । तृष्णा पिपासा ^१रत्नविषया लिप्सा च^२ । क एवं जानीते ?
 न कस्यचिद्विद सभाव्यम् इत्यर्थः । ^३योजयति—अत्र ^४जलनिधिरिति । भेदान्तरं मुज्ञान-
 मित्याह—एवमिति ।

इह^५ श्लेषगर्भत्वे किं वृत्तमित्यत आह—विविक्तेति । श्लेषतो विविक्त^६विषय-
 सयोक्तोदाहरणादौ दृश्यते यत । अतः श्लेषगर्भत्वे श्लेषो ^७बाधकः ^८उद्भूतमताव-
 लम्बिनाम् अन्येषां तु सङ्कर^९ । उदाहरणम्—सन्निहितेति^{१०} । बालान्धकारा^{११} ^{१२}केदा-
 कालिमा नूतन^{१३}तिमिर च । भास्वनमूति^{१४} भास्वतो रवे^{१५}नमूतिश्च । इदं द्वयोरपि
 विरोधिनो श्लिष्टत्वे^{१६} । ^{१७}कुपतिमिति एकतरस्य । पृथ्वीपति कुत्सितपतिश्च । अत्र
 विरोधमाह^{१८}—एकविषयेति । विरोधस्यैव विषयत्वे विरोधालङ्कारः । विषयभेदे त्वसङ्ग-
 त्वादिर्वक्ष्यते^{१९} ।

विरोधस्तु तदामासो जात्याद्यर्थसमाश्रयः ।

तद्विचित्र्या^{२०}दृशविषयो विष^{२१}यैक्ये अवस्थितः ॥

अयं^{२२} विरोधमूला^{२३} । तत्रापि कार्यकारणविरोधालङ्कारत्वेन विभावनोच्यते ।

तत्र सूत्रम्—

1 C रत्नानधिष्ठया 2 C एक एव 3 A आयोज 4 D E जन्मनि 5
 Omitted in C 6 D E विविक्त 7 D बाध 8 D उपभट 9 A C सङ्कर
 10 E. हित वा G हितयालेति 11 A C D कार 12 A's alt C. केनफेल्मिमात्र
 13 A. C F तनुस्तिमि 14 A's alt मुनि 15 A. मुनिश्च 16 A. अविषयने
 17 A बल्लस C कम्पायति 18 H विरोध 19 C वक्ष्यते 20 D चिद्वय 21 H
 विषय व्य A C. विषयैक्येन्द्रियप्रक्षिता 22. A G. विभावना विरो 23 A C F
 H मूल

कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना ॥४१॥

इह कारणान्वयव्यतिरेकानुविधानात्कार्यस्य कारणमन्तरेणासंभवः । अन्यथा विरोधो दुष्परिहरः स्यात् । यदि तु कयाचिद्भूद्भ्या तथाभाव उप-
निबध्यते, तदा विभावनाख्योऽलङ्कारः । विशिष्टतया कार्यस्य भावनात् । सा
च भङ्गिविशिष्टकारणाभावोपनिबद्धा । अप्रसिद्धं तु कारणं वस्तुतोऽस्तीति
विरोधपरिहारः । कारणाभावेन चोपक्रान्तत्वाद्बलवता कार्यमेव बाध्यमानत्वेन
प्रतीयते, न तु तेनात्र कारणाभावः इत्यन्योन्यबाधकत्वानुप्राणिताद्विरोधा-
लङ्काराद्भेदः । एवं विशेषोक्तौ कार्याभावेन कारणसत्ताया एव बाध्यमान-
त्वमुन्नेयम् । येन सापि विरोधाद्भिन्ना स्यात् । इह लक्षणे यद्यप्यन्यः कारणपद-
स्थाने क्रियाग्रहणं कृतं, तथापीह कारणपदमेव विहितम् । न हि सर्वैः क्रिया-

कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना^१ ॥ प्रसिद्धकारणाभावेऽसम्भवात्कारणवशात्
कार्योत्पत्तिर्विशिष्टतया कार्यभावनात् विभावना । व्याचष्टे—इह^२ कारणैति^३ । कार्यं हि
कारणमन्तरेण न संभवतीति तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् तदभावेऽपि यदि कार्यसंभवः,
तदवास्तवत्वात्^४ विरोधो दुष्परिहरः^५ । यदि केनचिदुक्तिर्वचिष्येण कारणभावेऽपि
कार्यसंभव^६ उपनिबद्धः^७ तदा^८ वैशिष्ट्येन कार्यभावना^९ विभावना । क (या^{१०}) चिदि-
त्युक्तम्^{११} । सा^{१२} केत्यत आह—सा^{१३} चेति । प्रसिद्ध^{१४} सर्व्व कारणस्य अनुपनिबन्धः^{१५}
^{१६}अप्रसिद्धकारण^{१७}संभवात्^{१८} विरोधि । विरोधाद्बलवतायाह—कारणाभावेनेति ।
प्रामाणिकत्वात् बलिना कारणाभावेन कार्यमेव बाध्यते, न तु कारणाभावः, अत
उभयविरोधानुप्राणितात् विरोधात्^{१९} विशेषः । एतद्व्यतिरेकरूप^{२०}या नीत्या^{२१} नक्ष-
माणस्य विशेषोक्त्यलङ्कारस्यापि विरोधतो भेद इत्याह—एवं विशेषोक्तादित्यादि ।
तत्र हि कार्याभावः कारणसत्ताया^{२२}बाधकः । अतः^{२३}साऽपि विरोधाद्विभिन्ना^{२४} । लक्षणांशे
विमतिमुपन्यस्य दूषयति—इह लक्षण इति । क्रियाग्रहणं कृतम् । क्रियाभावे कार्यो-
त्पत्तिः विभावनेति तथाऽपि कारणपदविधानार्हत्वाभिधेयितम्^{२५} । तत्र हेतुः^{२६}—न हि
सर्व्वैरिति । क्रियाफल^{२७}मेव कार्यमिति न हि सर्व्वेषामभ्युपगमः, किन्तु व्याकरणानामेव । अतः

1. D. वना न्याच 2. C. Omits प्र 3. Except C. all mss. पत्ति वि 4. Omit-
ted in A. C. D. 5. H. इति प्रसिद्धकारणा (P. 156) 6 C. तदर्थत्वात् 7. A. C.
वात् 8. E. हारः 9. A. C. भवो नि 10. D. E. F. निबन्धः 11. A. C. G. तद्वैशि
12. A. C. भावना क 13. All mss. कदाचित् 14. D. उक्ता 15. A. C. साद्वैत्य
16. A's alt. साद्वैरोधो चेति 17. A. सिद्धविधानात्तदभावेऽपि का 18. A. C. F. G.
नियद्धात् 19. C. omits अ 20. A. C. F. G. सद्भावात् 21. F. न वि 22. D. F.
omit त् 23. C. रूपाया C. 24. नीत्या 25. D. E. omit या 26. A's alt. C.
कापि 27. E. भिन्ना 28. A's alt. C. शितः 29. F. हेतुः क्रिया 30. A. C. D. F.
फलत्वे का

फलमेव कार्यमभ्युपगम्यते । वैद्याकरणैरेव तथाभ्युपगम्यत्वात् । अतो विशेष-
मनपेक्ष्य सामान्येन कारणपदमेवेह निर्दिष्टम् । यथा—

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवार्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुण्यव्यतिरिक्तमखं बाल्यात्परं साय वयः प्रपेदे ॥

अत्र द्वितीये पादे मदस्य प्रसिद्धं यदासवाख्यं कारणं तदभावेऽपि यौव-
नहेतुत्वेनोपनिबन्धः कृतः । मदस्य च द्वैविध्येऽप्यभेदाध्यवसायादेकत्वमतिश-
योक्त्या । सा चास्यामव्यभिचारिणीति न तद्व्याघेनास्या उत्थानम्, अपि तु
तदनुप्राणितत्वेन । इयं च विशेषोक्तिवदुक्तानुक्तनिमित्तभेदाद्विधेः । तत्रा-
संभृतमिति उक्तनिमित्तोदाहृता । अनुक्तनिमित्ता यथा—

अङ्गलेखामकाशमीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।
अनलक्तकताम्राभामोष्ठमुद्रां च बिभ्रतीम् ॥

अत्र सहजत्वं निमित्तं गम्यमानम् । इयं च मातयापि भवन्ती दृश्यते ।
यथा—

अनिद्रो दुःस्वप्नः प्रपतनमनद्विद्रुमतटं
जराहीनः कम्पस्तिमिररहितखाससमयः ।
अनाघातं दुःखं विगतनिगला बन्धमधृतिः
सजीवं जन्तूनां मरणमवनीशाश्रयरसः ॥

क्रिया^१व्यतिरेकिणोऽपि कारणस्य सभवात् सामान्यतः कारणग्रहणमेव कृतम् ।

अत्र द्वितीयेति । मदस्या^२भवकारणापोहेन यौवन^३कारणोपनिबन्धो यौवनासव-
मदयोरभेदाध्यवसायात् । सा चानिशयोक्तिविभावना न व्यभिचरतीति न व्याध्यते ।
अपि त्वनुप्राणितत्वेनावतिष्ठते । ^४तद्वैविध्यमाह—इयं चेति । अनेन विशेषोक्तेरपि द्वैविध्यं
सूचितम् । तत्रासंभृतमिति । इयमेवोक्तनिमित्ता वयसो निमित्तत्वात् । अङ्गले^५खामिति ।
काशमीरसमालम्भनं^६ कुङ्कुमालेप^७ निमित्तानुक्तिं दर्शयति—अत्र सहजत्वमिति । वैचि-
र्यान्तरम् आह—इयं चेति । अनिद्र इति । प्रपतन मरणाध्यवसायेन पानं । तिमिर-
^८रहितस्त्रामसमयो निशा अथ तु तद^९भावात्मकः । ^{१०}प्रापातो ^{११}वधम्यान, धूर्तिपातं
अन्वयोऽनु^{१२}वृत्तिः ।

1 D. क्रियाया एव 2 C. आमाव 3 C. कारणेऽपि D. वरण 4. D. भावना 5.
Omitted in all except D 6. A. मप्रममि 7. A C. ग्या 8 A. C. अने
कासागरकु 9 C लेपने 10 A सहिग 11 A. C. मद्रावा 12 A C. अयानो
A's alt. कम्पातं F प्रापातो 13 A's alt पदस्यानं. C अवस्था D. E. वय 14.
C. अनुपा आ

असंभृतं मण्डनमिति, कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रमिति च । अत्र विव-
दन्ते—इयमेव विभावनेति केचित् । सभरणास्य पुष्पाणां च मण्डनमस्त्रं प्रत्यका-
रणत्वाद्वाङ्मात्रमेतत् । एकगुणहानौ विशेषोक्तिरित्यन्ये । रूपकमेवाधिरोपित-
वैशिष्ट्यमिति त्वपरे । आरोप्यमाणस्य प्रकृते सभवात्परिणाम इत्यद्यतना ।
विभावना लक्षयित्वा तद्विपर्ययस्वरूपा विशेषोक्तिः लक्षयति—

कारणसामर्थ्ये कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥४२॥

प्राद्योदाहरणे द्वितीयतृतीयपादयोर्विमतिरित्याह—*असंभृतमिति^१ । सभरण
पुष्पकारणाभावेऽपि मण्डनकामास्त्रकार्योत्पत्तेरियमेव विभावनेति केचित् । अन्ये तु
सभरण^२पुष्पयोर्मण्डनात्वे प्रत्यासवमदभ्यासेन साक्षादकारणत्वाद्वाङ्मात्र^३ विभावनात्वव-
चनम् । किञ्च^४ एकगुणहा^५निकल्पनाया साम्यदाड्यं विशेषोक्तिरित्युक्तलक्षणविशेषोक्ति-
रियम् । सभरणाद्येकगुणहान्या मण्डनादे वयसा सह साम्यदा^६र्ढ्यादित्याह^७ । अपरे तु
वयसि मण्डन^८त्वाचारोपात्^९ रूपकमेव यत्त्व^{१०}सभरणादि वैशिष्ट्यं तद^{११}नैव अधिरोपि-
तमित्याहुः । अथ सिद्धान्तः—आरोप्यमाणस्येति । आरोप्यमाणस्य मण्डनत्वादेवयोरूप-
प्रकृते^{१२}प्रतिपत्तिरुपादुपयोगात् परिणामोऽयम् । मण्डनादिक हि^{१३}वयोरूपो^{१४}पप्राहिप्रतिप-
त्तिकत्वेन उपयुज्यते । रूपकत्व हि वयसो मण्डन रूपोपप्रादितया^{१५} मण्डनमेवेदमित्यादि
प्रसज्ये । अतः परिणाम एव । अद्यतना इति प्राचार्यं स्वात्म^{१६}प्रमुक्तान्वक्तिः ।

प्रगिद्धकारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना ।

कार्योत्पादनवैशिष्ट्यपादद्विषया चेत्य निमित्ततः ॥

विशेषोक्त्यै सङ्गतिमाह—विभावनामिति । तत्र सत्रम्—कारण^{१७}सामर्थ्ये
कार्या^{१८}नुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥ विभावनाविपरीत्येन विशेषमभिप्रेत्युक्तुं प्रयुज्यमाना

1 E इति 2 D Repeats भरण 3 A C F वार्ता 4 D E F
मात्रक 5 A C किन्तु 6 A C हानि 7 A F दाढ्य 8 A F आह 9 E
omits न 10 A C F रसम्यग्गमेऽत्रयव्य मभ 11 D वयस 12 A C F G
तत्रैव 13 E प्रसृति 14 D हि वयसो वयो 15 A C E F G H रूपो वयसो
16 A प्रादिकतया 17 A C F स्वाम्यात्म F सवादात्म 18 F कारणेति
19 A कार्यापत्ति

* A The passage असंभृतमिति परिणाम इति अद्यतना discussing
the figure in the verse असंभृत मण्डनमद्वये etc. is found in different
places in the three editions of the Sarvasva In the N S Ed
(p 151) it occurs after the line अत्र सङ्गत्र निमित्तं गम्यमान explaining
the verse "अन्नलेखं" etc In the T. S S Ed (p 154) it follows the line
ending in तदनुप्राणितत्वेन which is the Vṛtti explaining the verse
असंभृत etc In the present edition, Vidyācakraṇavartan has it after the
verse "अनिद्रा दुःस्वप्नो" etc., an illustration for serial Vibhāṇanā

इह समग्राणि कारणानि नियमेन कार्यमुत्पादयन्तीति प्रसिद्धम् । अन्यथा समग्रत्वस्यैवाभावप्रसङ्गात् । या तु सत्यपि सामर्थ्ये न जनयति कार्यं सा कश्चिद्विशेषमभिव्यङ्क्तु प्रयुज्यमाना विशेषोक्तिः । सा च द्विविधा उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता च । अचिन्त्यनिमित्ता त्वनुक्तनिमित्तव । अनुक्तस्य चिन्त्याचिन्त्यत्वेन द्विविध्यात् । क्रमेण यथा—

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
ममोऽस्त्ववार्थवोर्याय तस्मै कुसुमधन्वने ॥
आहूतोऽपि सहायंरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिश्चोऽपि ।
मनुभना अपि पथिक सङ्कोच नव शिथिलयति ॥
स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुध ।
हरतापि तनु यस्य शशुना न हत बलम् ॥

अत्र सत्यपि बाह्यलक्षणैर्जविकले कारणोऽशक्तत्वाख्यस्य कार्यस्यानुत्पत्ति

विशेषोक्तिः । व्याचष्टे—इह समग्राण्येत्यादि । अन्यथेति । सामग्र्यं हि^१ कायनिष्पत्त्यवसानम् । तदेव चेत्काय न^२ जनयेत्(त्) तदा किमेवा समग्रत्वम् । अतः^३ कारणानि चेत् समग्राणि तदा नियमेन^४ कार्योत्पत्तिरिति स्थितम् । अनेन व्याप्तिदक्षिता^५ । अत्राभासतो विरोधमुत्थापयति^६—यत्तिवति । कश्चिदिति । यदि कारणसामर्थ्य^७ कार्यानुत्पत्तिस्तदा विशेष कश्चिदभिव्यङ्ग्यस्यात् । इत्यत्र सति विशेषमभिव्यङ्क्तुम् उक्तिरिति^८ विशेषोक्तिः । तद्गुदार्थमाह—सा चेति । अचित्यत्वम^९तर्किता । तद^{१०}नुक्तेनिमित्तमित्यनुक्तनिमित्तव ।

कर्पूर^{११}इवेति । अत्र निर्भे^{१२}स्मान् दाह^{१३}शक्तिर्वक्तव्ये सामग्री । अयापि जने जने शक्तिमानिति कार्यानुत्पत्तिः । आहूतो^{१४}ऽपीति । ^{१५}आह्वानप्रत्युक्ति^{१६}जिगमिषा () ^{१७}सङ्कोचशीथिल्य^{१८}कारणसामग्री । नवेति^{१९} तु नार्यानुत्पत्तिः । तत्र हेतु ^{२०}बान्ता-स्वप्नादि चिन्तितु शक्यम् ।

स एक इति । ^{२१}तनुहरण बलहरणे^{२२} सामग्री । न हनमिति तु कार्यानुत्पत्तिः । तत्र हेतु अनुक्तश्चित्तुमशक्य चिन्त्यपि योजयति—अत्र सत्य^{२३}पि दाहेति । स्वरूपेण

१ A C D G हि नाम २ C नान्न ३ D E G जनयेत् ४ D आकार ५ A C न कार्यं ६ H दर्शिता सन्नखान्तर (P 159) ७ C उत्पादयति ८ D यति कश्चिद् ९ A C D किञ्चि १० C सामग्र्ये ११ A C उक्ति तद्देद १२ E अतर्क्यता १३ D E तद्वन्तु १४ A's alt C रपेति १५ A C भस्मकान्त-दाह १६ E दाह १७ A C आहूता १८ E किम् आ १९ F G उक्ति निद्रा विमुक्ति जि २० A s a t सचारते दी C सरोष्ठे दी २१ D धित्वे मा २२ D इति हता का २३ D F हेतु अनुक्त २४ C न तु २५ A C हरण २६ A यविदादे

शक्तिस्वरूपेणाविरुद्धेन धर्मेणोपनिबद्धा । अवार्यवीर्यत्वं चात्रोक्तं निमित्तम् ।
तथाह्वानादयः संकोचशितिलीकारहेतव इति तेषु सत्स्वपि तस्यानुत्पत्तौ कान्ता-
स्वप्नसमागमाद्यनुक्तं सत् चिन्त्यं निमित्तम् । तथा तनुहरणकारणो सत्यपि
बलहरणस्य कार्यस्यानुत्पत्तौ निमित्तमनुक्तमप्यचिन्त्यमेव, प्रतीत्यगोचरत्वात् ।
कार्यानुत्पत्तिश्चात्र क्वचित्कार्यविरुद्धोत्पत्त्या निबध्यते । एवं विभावनायामपि
कारणाभावः कारणविरुद्धमुखेन क्वचित्प्रतिपाद्यते । तथा च सति,

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-

स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

सा चैवास्मि तथापि सत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ

रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥

इत्यत्र विभावनाविशेषोपपत्त्योः सन्देहसङ्करः । तथा ह्युत्कण्ठाकारणं
विरुद्धं “यः कौमारहरः” इत्यादि निबद्धमिति विभावना । तथा “यः कौमारहरः”
इत्यादेः कारणस्य कार्यं विरुद्धं “चेतः समुत्कण्ठते” इत्युत्कण्ठाख्यं निबद्धमिति
विशेषोक्तिः । विरुद्धमुखेनोपनिबन्धात्केवलमस्पष्टत्वम् । साधकबाधकप्रमाणा-

शक्तिमानिति स्वशब्देन^१ विरुद्धेन धर्मेण क्वचिदियं विभावनया सङ्कीर्णं इति दर्शयितु-
माह—कार्यानुत्पत्तिरित्यादि ।

यः कौमारेति । नायिका काचिदुद्दीपनविभावना(विभावा)भिरता वक्ति । यो
मे प्रथमपरिभोगेन^२ कौमार हृतवान् अद्यापि स एव वरः^३ वसन्तक्षपाः अपि ता
एव । उन्मीलितमालतीवत् सुरभयः कदम्बानिलाः त एव । कदम्बोऽत्र धूलिकदम्बाख्यस्त-
द्विशेषः^४ यो वसन्ते विकसति । अहमपि सा चैवास्मि, पुरातनी प्रेमधारा^५ न^६ कुण्ठि-
तेत्यर्थः । अद्यापि रेवानदीकूले सत्र वेतसीतरुतले सुरतव्यापारलीलाविधौ चेतस्समुत्कण्ठते ।
योजयति^{१०}—अत्र विभावनेत्यादि । कौमा^{११}रहरादि^{१२}सङ्कावोऽनुत्कण्ठा^{१३}कारणसाम^{१४}ग्रथम् ।
अद्यापि चेतस्समुत्कण्ठत इति विरुद्धोपनिबन्धेनानुत्कण्ठानुत्पत्तिरुक्ता । अतो विशेषोक्तिः ।
तथा कौमारहराद्ययोगरूपकारणाभावे तत्सङ्काव^{१५}रूपविरोपिभुत्तेनोपनिबद्धेयुत्कण्ठा-
कार्यानुत्पत्तिविभावना । तयोश्च साधकबाधकाभावात्^{१६} सन्देहसङ्करः । कार्यकारण^{१७}—

1. D omits न 2 D इति 3 A's alt C उद्यन 4 C. भोगेऽपि स एव
5 A. परः 6 All mss वसन्तः 7 C. शेषयात्रि मन्ते 8 A's alt. प्रमयाधारा
नकु 9 Omitted in A's alt F G 10 D योजयति अत्रेति नायक
(under सम p. 162)* 11 C. कुमार 12 D. स्वभावो 13 A C F कण्ठासा
14. D. सामान्य 15. A C. भाव यद्रूप 16 C. भावतत्स 17 D. कारण

* The omitted portion is found later under अयांपत्ति after
व्याचष्टे as व्याचष्टे (a gap) अत्र विभावनेत्यादि to योजयति अत्रेत्यादि
(under सम p. 162) After this the ms ends abruptly.

भावाच्चात्र सदेहसकर । या तु "एकगुणहानिकल्पनाया साम्यदादर्थं विशेषोक्तिः" इति विशेषोक्तिर्लक्षिता सा अस्मद्दर्शने रूपकभेद एवेति न पृथग् वाच्या ।

अतिशयोक्तौ लक्षितायामपि कश्चित्प्रभेदः कार्यकारणप्रस्तावेनेहोच्यते—

कार्यकारणयोः समकालत्वे पौर्वापर्यविपर्यये चातिशयोक्तिः ॥४३॥

इह नियतपूर्वकालभावि कारण नियतपश्चात्कालभावि च कार्यमिति कार्यकारणयोर्लक्षणं प्रसिद्धम् । यदा तु विशेष्यप्रतिपादनाय तयोरेतद्रूपापगमः क्रियते तदातिशयोक्तिः । एतद्रूपापगमश्च कालसाम्यनिबन्धनः, कालविपर्ययसिद्धान्तश्चेति द्विधाभवन्नतिशयोक्तिमपि द्वंद्वे स्थापयति । क्रमेण यथा—

पश्यत्सूहृतसान्द्रविस्मयरसप्रो, फुल्लनेत्रोत्पल

भूपालेषु तवात्र सूक्ष्मनिशिते निखिशधाराध्वनि ।

भावयोश्च विरोधिसद्भावायास्तत्वादस्फुटरजम् । अनयोश्च न सर्वदा सङ्करः । कार्योत्पत्त्यनुत्पत्त्योरस्यत्वरविषयलो युद्धत्वात् । प्रवृत्तोदाहरणे तु उत्कण्ठोत्पत्त्यनुत्कण्ठानुत्पत्त्योर्द्वयोरपि विवक्षा^१ । अथ श्लोक —

कार्यास्य यदा भावाभावो^२ वक्तृभवे^३क्षितिः ।

विभावनाविशेषोक्त्योस्तदा सन्देहसङ्करः ॥

लक्षणात्तरमस्या पीत्याह—आ^४त्वेकगुणेत्यादि ।

विशेषोक्तिर्भवेत् कार्यानुत्पत्तिस्तति कारणे ।

अत्रैव^५गुणहान्या तु^{१०} साम्यदादर्थंयलक्षणम् ॥

प्रतिज्ञातचरायातिशयोक्त्यन्तराय सङ्गतिः—अतिशयोक्ताविति । तत्र सूत्रम्—

^{११}कार्यकारणयोः समकालत्वे पौर्वापर्यविपर्यये चातिशयोक्तिः । कार्यकारण^{१२}विरोधमूलत्वादिव^{१३} वचनम् । प्रपञ्चाय व्याचष्टे—इह नियतेति । एतद्रूपापगम^{१४} पौर्वापर्ये नियमभङ्ग^{१५} । द्विविध्यमाह—एतद्वेति^{१६} ।

पश्यत्सूहृत^{१७}तेति । राजसु विस्मरेषु पश्यत्सु सव सङ्क्षेपुपत्तरीत्यां निरुपेक्ष^{१८} त्रिधा प्रवेगं चेन्द्र^{१९}जाल वृत्तम् । अत्र^{२०}श्रोत्रवेग^{२१} वीरि^{२२}निर्गमहेतोः समकालोपनिबन्ध^{२३} ।

1 D पस्यानु 2 A C D अविष 3 C कण्ठात् पश्यनु 4 A विपज्ञामात श्लो A's alt. विवज्ञामात्र C वज्ञामात्र 5 C भावा 6 A F. अपेक्षते C. अपेक्षते 7 H omits स्या 8 D E सपेक 9 A C H पृच्छान्या 10 I तुन्दादयो 11. F. कार्येति 12 A C कारणयो E. G वारणादि H कारणमूल 13 G इह पुन 14 D गम 15 D भाः 16 H सपति आभा 17. E. omits द् 18. D गमनन 19 C omits च A's alt. सान्द्र 20 Except G all read सत्र 21 A. C. D प्रवेगो 22 A. C D सन्मानि 23 C निष्यद

कीर्त्या च द्विपतः श्रिया च युगपद्राजन्यचूडामणे
 हेतानिर्गमनप्रवेशविधिना पश्येन्द्रजालं कृतम् ॥
 पथि पथि शुक्चञ्चूचारुराभाङ्कुराणां
 दिशि दिशि पवमानो वीर्यां लासकश्च ।
 नरि नरि किरति द्रावसायकान्पुष्पधन्वा
 पुरि पुरि च निवृत्ता भानिनीमानचर्चा ॥

पूर्वत्र प्रोदोक्तिनिमित्तेऽर्थे शत्रुशोप्रवेशः कीर्तिनिर्गमनस्य हेतुरिति
 भिन्नकालयोस्तुल्यकालत्वं निबद्धम्^१ । उत्तरत्र तु माननिवृत्तिः स्मरशरप्रकि-
 रणकार्येति तयोरुपपन्नं पौर्वापर्यं व्यत्ययेन निर्दिष्टमित्यतिशयोक्तिः । कार्यस्य
 चाशुभावाख्यो विशेषः प्रतिपाद्यते ।

तयोर्विभिन्नदेशत्वेऽसंगतिः ॥४४॥

तयोरिति कार्यकारणयोः । यद्देशमेव कारणं, तद्देशमेवकार्यं दृष्टम् । न
 हि महानसत्स्यो वल्लिः पर्वतदेशस्थं घूमं जनयति । यदा स्वग्यदेशस्थं कारण-
 मन्त्यदेशस्थं च कार्यमुपनिबध्यते, तदोचितसंगतिनिवृत्तेरसंगत्याख्योऽलंकारः ।
 स च विरोधिकार्यकारणभावप्रस्तावादिह लक्ष्यते । यथा—

प्रायः पथ्यपराङ्मुखा विपयिणो भूपा भवन्त्यात्मना
 निर्दोषान्तचिवान्भजत्यतिमहान्लोकापवादज्वरः ।
 धन्याः श्लाघ्यगुणास्त एव विपिने संतोषभाजः परं
 बाह्योऽयं वरमेव सेवकजनो धिक्सर्वया मन्त्रिणः ॥

पथि पथीति । आभा प्रभा । लासकी^२ नर्तकः । नरि नरि पुंसि पुंसि^३ । अत्र सायक-
 किरणकार्यभूता मान^४निवृत्तिः प्राक् सिद्धत्वेनोक्ता । उभयत्र योजयति^५—पूर्वत्रेत्यादि ।
 प्रोदोक्तिनिमित्त^६मिन्द्रजालात्मकं व्यङ्ग्यम् । विशेषगाह—कार्यस्य चेति^७ ।

कार्यकारणयोर्यो^८ तु कालसाम्यविपर्ययो ।

अन्या त्वतिशयोक्तिस्ता विरोधाशोपजीवनाद् ॥

असङ्गत्वं सूत्रम्—तयोर्विभिन्नदेशत्वेऽसङ्गतिः । व्याचष्टे—तयोरिति ।
 उचितेति^९ । समदेशत्वमुचिता सङ्गतिः । असङ्गतिमाह—विरोधेति । प्रायः पथ्येति^{१०} ।
 प्रायेण भूपाः स्वतो हितपराङ्मुखा विपयाक्रान्ता भवन्ति । लोकापवादस्तु निर्दोषाद्

1. Omits ला D. लासकी 2. H. पुंसि उभयत्र 3. A's alt. C. मनने नि
 D. मानन हि वृ 4. D repeats जयति 5. E. मित इ 6. A. C. F. G. त्विति
 7. A. योस्तु स्तः का C. H. योस्तुक्काल 8. A. C. विरुद्ध F. तयोरिति व्या 9. A.
 C. चिन्तेति 10. A. पथ्ये

अथ पथ्यपराङ्मुखत्वमुपासम्भविषयत्वस्य भिन्नदेशहेतुरित्यसङ्गतिः ।
एवं—

सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत्पयोधरभरं घत्ते सखेदा वयम् ।

सा क्लान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

दोषैरन्यसमाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥

इत्यत्र ज्ञेयम् । अत्र बाल्यनिमित्तमप्रगल्भवचनत्वमन्यद्वयस्य स्मरनिमि-
त्तकमित्यनयोरेवेदाध्यवसायः । एवमन्यत्र ज्ञेयम् ।

विरूपकार्यानिर्णयोरुत्पत्तिर्विरूपसङ्घटना च विषयम् ॥४५॥

विरोधप्रस्तावेनेह लक्षणम् । तत्र कारणगुणप्रक्रमेण कार्यमुत्पद्यत इति
प्रसिद्धौ यद्विरूपं कार्यमुत्पद्यमानं दृश्यते तदेकं विषयम् । तथा कश्चिदयं
साधयितुमुद्यतस्य न केवलं तत्कार्यस्याप्रतिलम्भो, यावदनर्थप्राप्तिरपीति
द्वितीयं विषयम् । अत्यन्ताननुरूपसङ्घटनपौर्विरूपयोश्च सङ्घटना तृतीयं
विषयम् । अनुरूपसंसर्गो हि विषयम् । क्रमेण यथा—

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं ररौ ररौ यस्य कृपाणलेखा ।

तमालनीला शरबिन्दुपाण्डु मशखिलोकाभरणं प्रसूते ॥

तीर्थान्तरेषु मलपङ्कजतीविहाय दिव्यास्तनूस्तनुभृतः सहसा लभन्ते ।

सचिवानेति । विपिने सन्तोषभाजो मुनयः ३ । यद्वा ४ बाह्यो ५ मन्त्रानधिष्ठितस्मेयकजनो
६ वर मन्त्रिणस्तु ७ अधिकः । योजयति—अनेति । लोकापवादस्य ८ पथ्यविमुखत्व
विभिन्नाश्रयो हेतुः १० । इत्य वैचित्र्यान्तरेऽपि दर्शयति—एवमिति । सा बालेति ।
योजयति—अत्र चेत्यादि ११ । निगमयति—एवमिति १२ । अन्यत्र विच्छिद्यन्तरे ।

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसङ्गतिः १३ ।

अभेदाध्यवसायादि विच्छिद्यत्या दृश्यते च सा ॥

विषयार्थं सूत्रम्—विरूप^{१४}कार्यानिर्णयोरुत्पत्ति^{१५}विरूपसङ्घटना च विषयम्^{१६} ।
कारणविरूप^{१७}कार्योत्पत्तिरेक, अनर्थोत्पत्तिरन्यत् अनुरूपयोः सङ्घटना तृतीयमिति त्रिधा
विषयम्^{१८} १९ सङ्गतिः—विरोधेति । व्याचष्टे—तत्र कारणेति । निर्वक्ति—अनुरूपेति ।
सद्य इति । करस्पर्शं पाणिग्रहं । नीलाया पाण्डुरूपं कार्यम् ।

तीर्थेति^{२०} । तीर्थान्तरेषु २१ पातकपट्टिला २२ तनुविहाय दिव्यास्तनूस्तनुभन्ते ।

1. D ताऽपि 2. H मुनय. मन्त्राप 3. C यथा 4. A. C बाह्य 5. A.
मात्रानधि C मात्रानधि 6. D. सद्य 7. E. G. पर. 8. A's alt. C. अधिक 9. H.
पादस्तु 10. H. हेतुः ११. च omitted in A. C. 12. H इति कार्यं 13.
सद्य 14. F रूपेति 15. A. C. पत्तिर्वा वि 16. H. यमं विरूप 17. C. विच्छि-
द्यार्थां 18. D. विषयमग 19. A. C. H सन्तु सुनं वि 20. A. C. omit इति
21. A. C. उपपात 22. A पट्टिला नु पुनर्विहा पट्टिमागु लभ

वाराणसि ! त्वयि तु मुक्तकलेबराणां लाभोऽस्तु मूलमपि यात्यपुनर्भवाय ॥

अरण्यानी ववेय धृतकनकसूत्र. क स मृगः

क मुक्ताहारोऽयं क च स पतंगः ववेयमवला ।

क तत्कन्यारत्नं ललितमहिर्भुः क च वयं

स्वमाकृतं घाता किमपि निमृत्तं पल्लवयति ॥

अथ कृष्णवर्णाच्छुक्कवर्णोत्पत्तिः, कलेबरात्यन्तापहारलक्षणानर्थान्ति-
रोत्पत्तिरिति, अत्यन्ताननुरूपानां चारण्यान्यादीनां परस्परसङ्घटनं क्रमेण
मन्तव्यम् । केवलमनर्थोत्पत्तिरत्र व्याजस्तुतिपर्यवसायिनीति शुद्धोदाहरणम-
न्ग्रहम् ।

तद्विपर्ययः समम् ॥४६॥

विषमवैधर्म्यादिह प्रस्तावः । यद्यपि विषमस्य भेदत्रयमुक्तं, तथापि
तच्छब्देन सभवादन्त्यो भेदः परामृष्यते । पूर्वभेदद्वयविपर्ययस्यानलङ्कारत्वात् ।
अन्त्यभेदविपर्ययस्तु चारुत्वात्समाप्तोऽलङ्कारः । स चाभिरूपानभिरूप-
विपर्ययेन द्विविधः । आद्यो यथा—

वाराणसि^१ ! त्वयि तु त्यक्ततनूना दिव्यतनुलाभस्तावदास्ता मूल^२ प्राचीना^३ तनुरप्य-
पुनर्लाभाय याति^४ । अन मूलनाशलक्षणानर्थोत्पत्तिः ।

अरण्यानीति । आवृत हृदयम् । निभृत^५ गूढं पल्लवयति प्रकाशयति । अरारण्या-
न्यादीनां विरूपाणां असङ्घटनीयानां सङ्घटना । निष्यपि योजयति—अथ कृष्णे^६त्यादि ।
ननु मध्यमोदाहरणे व्याजस्तुतिपर्यवमानम् इत्यत आह—केवलमिति । स्तुतिनिन्दा^७-
छायापरित्यागे शुद्ध^८ सुज्ञातत्वादम्पूहितुं शक्यम् ।

विरूपानर्थयोर्हेतोस्तुतिविषम मतम् ।

तथा^९ विरूपघटना तेनैव निप्रभेदकम् ॥

^१समार्थं मूत्रम्—तद्विपर्ययः^{१०}समम्^{११} । तृतीयभेदापेक्षया विषमविपर्ययस्तमम् ।
सङ्घतिपुरस्कारेण व्याचष्टे—विषमेत्यादि । अनलङ्कारत्वा^{१२}दिति । तत्प्रकार्यस्वायत्सो-
त्पत्ती न हि विच्छिन्ति । ^{१३}द्विविध्यमाह—स चेति^{१४} । स^{१५}चान्त्यो भेदः ।

1. A C. णसीत्यत्र D णमि त्य 2. A अल 3. D प्राचीन 4. A C F
G H भवति 5. A's alt. C H हृद 6. A C F. G H I अरण्यादी 7. C.
घटनयाना 8. H कृष्णे विरूप 9. A C निन्दयोश्च परि 10. D मज्ञानत्वा A सुज्ञान-
पदभ्यु C सुज्ञानादभ्यु 11. H विरूप 12. Omitted in A C 13. F पर्ययेति
14. D सम भे 15. A C F G H omit इति 16. D वैविध्य 17. H स चेति
योजयति 18. D चाभेद

त्वमेवं सौन्दर्याः स च रुचिरतायाः परिचितः
 कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजयः ।
 अयि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिह सुभगे ! संवदति वा-
 मतः शेषं यत्स्यान्नितमिह तदानीं गुणितया ॥

अत्राभिरूपस्यैव नायकयुगलस्योचितं सद्भट्टनमाशंसितम् । द्वितीयो
 यथा—

चित्रं चित्रं वत वत महस्त्रिजमेतद्विचित्रं
 जातो वैद्यादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
 यन्निम्बानां परिणतफलस्फातिरास्यादनीया
 अचंचेतत्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥

अत्रानभिरूपाणां निम्बानां काकानां च समागमः प्रशंसितः । प्रानु-
 रूप्यात्समत्वव्यपदेशः ।

विरोधमूलं विचित्रं लक्षयति—

स्वविपरीतफलानिष्पत्तये प्रयत्नो विचित्रम् ॥४७॥

यस्य हेतोर्यत्फलं, तस्य यदा तद्विपरीतं भवति, तदा तद्विपरीतफल-

त्वमेवमिति । त्वमेवविचित्रोद्'र्ग्या' स च रुचिरतायाः^३ परिचितः युवा वत्ता^१-
 भिजो च । शेष पाणिग्रहणम् । तदा गुणत्व^५ विश्वोत्कर्षा स्यात् । योजयति—अत्रेति ।
 नायकैत्येकशेषः नायको नायिका चेति ।

चित्रं^८ चित्रमिति । स्फातिः स्फूर्तिता । कोविदो निपुणः । योजयति—
 अत्रेति । द्वयोरनभिरूपत्व प्रानुरूप्यम् ।

सरूपयोस्सपटना समालङ्कार इत्यने ।

श्लाघ्या श्लाघ्यस्वयोगेन द्वौ^{१०}भेदावस्य सङ्ग^{११}ती ॥

विचित्राय^{१२}सङ्गतिः^{१३}—विरोधेति । यूनम्—स्वविपरीतफल^{१४} निष्पत्तये प्रयत्नो
 विचित्रम्^{१५} । विपरीतफलाय प्रयत्नो विचित्रम् । व्याचष्टे—^{१६}यस्येति^{१७} । तद्वि^{१८}परीतेति ।
 तस्य विपरीतफलस्येत्यर्थः ।

1. D. मौक्त्या 2. C. यदि च 3. A. C. D. F. तायां 4. D. कालाभि 5.
 A. C. F. पत्यमपि स्यात् तर्हि स्यात् यो 6. A. C. G. चित्राच्च 7. A. C. स्फाति
 स्वातना 8. H. त्रिरूपं यो 9. A. C. अनुरूप्य D. अभिरू 10. D. यो 11. a. b.
 c. स्मर्ता 12. A. E. H. विचित्रार्थम् A's alt. C. विचित्राय 13. A. C. मंगति
 बाधयति मूत्रं 14. F. फलाय प्र 15. A. विचित्रः व्याचष्टे 16. H. यस्मिन् 17. C
 इति विषये तु व्यप्ययः भेदा 18. A. C. भेदादपि G तदा तद्वि

निष्पत्त्यर्थं कस्यचित्प्रयत्न उत्साहो विचित्रालङ्कारः । आश्चर्यप्रतीतिहेतु-
त्वात् । न चायं प्रथमो विषमालङ्कारप्रकारः । स्वनिषेधमुखेन वंपरीत्य-
प्रतीतिः । विपरीतप्रतीत्या तु स्वनिषेधस्तस्य विषयः । यथा—‘तमालनीला
शरदिन्दुपाण्डु’ इत्यादौ । इह त्वन्यथा प्रतीतिः । यथा—

धेत्तुं मुञ्चद् अहरो अण्णंतो बलद् पेक्खिउं दिट्ठी ।

घडिदुं विहडंति भुआ रआअ सुरअम्मि वोसामो ॥

अत्र मोचनबलनविघटनविभ्रमाणां यथाक्रम ग्रहणप्रेक्षणवटनरमणानि
विपरीतफलानि प्रयत्नविषयत्वेन निबद्धानि । यथा या—

उन्नत्यै नमति प्रभुं प्रभुगृहान्द्रष्टुं बहिस्तिष्ठति

स्वद्वयव्ययमातनोति जडधीरागामिवित्ताशया ।

प्राणाग्राणितुमेव मुञ्चति रणे क्लिश्नाति भोगेच्छया

सर्वं तद्विपरीतमेव कुस्ते तृष्णाग्धवक्त्रेधकः ॥

अत्र विपरीतफलनिष्पादनप्रयत्नः सुज्ञानः ।

— आश्रयाश्रयिणोरनाजुरूपमधिकम् ॥४८॥

विरोधप्रस्तावादिह निर्देशः । अनानुरूपस्य विरोधोत्थापकत्वात् ।

निर्वाति—आश्चर्येति । विषमप्रकारादलङ्कारात्प्राह—न चायमिति । इह हि
स्वनिषेधो वंपरीत्य गमयति । विषमे तु व्यत्ययः । उदाहरणतो द्रव्यति—तमातेति ।
इह त्वन्यथा—धेत्तुमिति ।

(ग्रहीतु) मुञ्चतेऽप्यरोज्यतो बलमिति (११)प्रेक्षितुं दृष्टिः ।

घटितु विषमतेने भुजो (रताय)सुरतेषु विधन ॥

योजयति—घटतेत्यादि । उन्नत्या इति । भोगेच्छया भोगनुमित्यर्थः ।

योजन स्फुटमित्याह—शत्रैति ।

प्रयत्नस्तु विचित्रं स्याद्विपरीतपन्नासये ।

निषेधनो वंपरीत्याद्विषमालङ्कारभेदात् ॥

अधियार्यं गूढम्—आध्याध्यायिणोरनाजुरूपमधिकम् ॥ आश्रयाश्रयिणोरन्य-
यात्यम् अधिनम् । अन्तर्गतित्वावच्छेदो—विरोधेत्यादि । आश्रयाधिनयात् आध्या-
ध्या-

1 H विषय 2 A. C. H. ज्ञाप्ये 3. C. रीत्या 4 A C ररय 5 H.
इति प्रयत्नस्तु 6 A अत्र अन्य F. omits इह तु 7. A. इषायेऽनुमिति C प या पं
कुमिति F दत्तु 8. All ms. ग्रहीतु 9 D. अपरं 10. A C प रदुं इ 11
D. E. F. G. पपत्ते 12. All ms. रदुं 13 A. C. पटपते F पटते 14 All read
रतस्य गूढे वि 15. D भोगे यो भोग 16 A's alt विचित्र 17 C D विरोधो
18. C आनुर H अध्याप्ये 19. A. C. वम् मपदति 20. D. मर्दापक व्या 21.
C. H. स्यात् इति

तत्रानानुरूप्यमाश्रयस्य वैपुल्येऽप्याश्रितस्य परिमितत्वाद्वा, आश्रितस्य वैपु-
ल्येऽप्याश्रयस्य परिमितत्वाद्वा स्यात् । क्रमेण यथा—

द्यौरत्र क्वचिदाश्रिता प्रयित्तं पातालमत्र क्वचि-
त्काप्यत्रैव धराधराधरजलाधारावधिर्वर्तते ।
स्फीतः स्फीतमहो नभः कियद्विदं यस्येत्यमेवविधं-
दूरे पूरणमस्तु शून्यमिति यन्नमापि नास्तं गतम् ॥

दोर्दण्डाश्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डायभङ्गोद्यत-
ट्टङ्कारध्वनिरायंवालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
द्राक्पयंस्तकपालसंपुटलसद्ग्रह्याण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥

पूर्वत्र नभस आश्रयस्य वैपुल्येऽप्याश्रितानां द्युप्रभृतीनां पारिमित्यं
चास्त्यहेतुः । उत्तरत्र तु ट्टङ्कारध्वनेराश्रितस्य महत्त्वेऽपि ग्रह्याण्डस्याश्रयस्य
स्तोकत्वम् ।

परस्परं क्रियाजननेऽन्योन्यम् ॥४६॥

इहापि विरोधप्रस्ताव एव निर्वेशकारणम् । परस्परजननस्य विरुद्ध-

धिकयाश्च द्वैविध्यमाह—तत्रेत्यादि^१ ।

द्यौरत्रेति । द्यौस्स्वर्गं, धरा पृथ्वी, जलाधारास्ममुद्रास्तद्दवधिरिति^२ निस्तोप-
त्थोक्तिः अहो कियत्, इयत्तव नास्तोत्यर्थः । पूरणं दूरेऽस्तु वा पूरणवतयेत्यर्थः । यायता^३
शून्यमिति नान्नोऽपि नास्ति गतिः काचिन् ।

दोर्दण्डेति - आश्रितं आयामितम्^४ । नत्वञ्चनमिति पाठः । मतिपूजनयोरनुप-
योगात् । भ्राजिराया^५ भार्यो पातु । भ्राम्य^६ तिण्डितचण्डिमा च । योजयति—
पूर्वत्रेति ।

अना^७ नुरूप्यमधिकमाश्रयाश्रयिणीमेतम् ।

आश्रयाश्रयिर्वपुन्यवगतौ द्विप्रभेदवम्^८ ॥

अन्यो^९ न्यार्थं गूत्रम्—परस्परं^{१०} क्रियाजननेऽन्योन्यम् । विद्या^{११} ध्यतीहारेऽन्योन्दा-
सद्धारः । सप्तऋतिका व्याचष्टे—इहापोर्यादि^{१२} । न स्व^{१३} हेति । स्व^{१४} रूपापेक्षया परस्पर-

1. H आदि अना तु 2. D. तदविनिर्गता 3. A. C. D. F विशेष 4. A.
C पूरणम् 5. A. C. D. यावत्पुन्यास्मत्पुन्यमिति ना 6. A. C. ध्यति 7.
Except F all mss. आयमि 8. F. आदि आयाम इति पातु न एव 9. A. C.
अति 10. C. आयामर्थो 11. C. मयि D. भ्राम्य च E. भ्राम्य च 12. C. अमनु
13. C. भेदः 14. C. अनोऽन्या 15. F. परं इति 16. E. G इति 17. H आदि
विद्यायुग 18. A. रूप स्वरूपा 19. C. रूपो स्वरूपा

त्वात् । क्रियाद्वारकं यत्र परस्परोत्पादकत्वं, न स्वरूपनिवन्धनं, स्वरूपस्य तथात्वोक्तिविरोधात् तत्रान्योन्यालङ्कारः । यथा—

कण्ठस्य तस्याः स्तनवन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननाद्वभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

अत्र शोभाक्रियामुल्लेखं परस्परजननम् ।

अनाधारमाधेयमेकमनेकगोचरमशक्यवस्त्वन्तरकरणं च

विशेषः ॥५०॥

इहाधारमन्तरेणाधेयं न वर्तत इति स्थितावपि यस्तत्परिहारेणाधेय-
स्योपनिबन्धः, स एको विशेषः । यच्चैकं वस्तु परिमितं युगपदनेकत्र वर्तमानं
क्रियते च द्वितीयो विशेषः । यच्च किञ्चिद्वारभमाणस्यासंभाव्यवस्त्वन्तरकरणं
स तृतीयो विशेषः । आनुरूप्यपरिहाररूपविरोधप्रस्तावादिहोक्तिः । क्रमेण
यथा—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कयमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥

प्रासादे सा पयि पयि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा

पर्यङ्क्षे सा दिशि दिशि च सा तद्विद्योगाकुलस्य ।

हंहो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति ते कापि सा सा

सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः ॥

निमेषमपि यद्येकं क्षीणदोषे करिष्यसि ।

पदं चित्ते तदा शम्भो ! किं न संपादयिष्यसि ॥

जननम्यासभवेन^१ सम्यग्विरोधित्वात् क्रियाद्वारकमेवेह परस्परजननम् । कण्ठस्येति ।
तनुस्वरम्यत्वं देवीकण्ठस्य^२ आत्मोत्पृष्टत्वे सामग्री मुक्ताकलापस्य च वृत्तत्वात् निस्तलस्य-
मामोचनीयत्वं । इत्य द्वयोरपि सम्पन्ननामग्रीनत्वात् भूषणभूष्यभावस्तत्साधारणः^३ । योज-
यति —अत्र शोभेति । क्रियामुल्लेखं क्रियाद्वारकम् ।

क्रियाजननमन्योन्य^४मन्योन्यालङ्कारमन्ता ।

विशेषार्थं भूषणम्—अनाधारमाधेयमेकमनेकगोचरमशक्यवस्त्वन्तरकरणं च
विशेषः^५ । दिवमप्येति । दिवमुपयातानामपि गिरो रमयन्ति जगन्तीत्यनाधाराधेयता^६ ।
^१प्रासादेति—प्रसन्नस्यानेकगोचरता^७ । निमेषमपीति । अत्र सर्वसम्पादनान्ननोप्राप्त्य-
१. ॥ भवेन न 2 E. G. आर्मादन्त्ये 3. D. omits 4 A. F. माधारणं
5 A. C. मयं क्रियाजनक 6 C. योऽन्यत्वं 7. F. धांति 8 A. C. F. H.
शेषः गिरो D. शेषः दिवमुप 9 H. पश्यन्त्य 10 A. C. H. प्रासादे सति 11.
H. यता त्पापार्थ (p 167)

अत्र कवीनामाधाराणामभावेऽप्याधेयाना गिरामवस्थितिरन्यत्रभावो
विषयार्थ इति विषयत्वेन तेषामाधारत्वात् । एकस्या एव योषितः प्राप्तादादौ
युगपदवस्थानं, तथा चित्तविषये पदकरणे प्रस्तुतेऽपि भावि लोकोत्तरवस्तु-
संपादन क्रमेण ज्ञेयम् ।

यथा साधितस्य तथैवान्येनान्यथाकरणं व्याघातः ॥५१॥

कच्चिदुपायविशेषमवलम्ब्य केनचिद्विनिष्पादितं यस्तु तत्ततोऽन्येन
केनचित्प्रतिद्विन्दिना तेनैवोपायविशेषेण यदन्यथा क्रियते स निष्पादितवस्तु-
व्याहृतिहेतुत्वाद्वाघातः । यथा—

दृशा दग्धं मनसिभं जीवयन्ति दृशंय याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमश्वारलोचनाः ॥

अत्र दृष्टिलक्षणेनोपायेन स्मरस्य हरेण वाहविषयत्वं निष्पादितम्
मृगमयनाभिः पुनस्तेनैवोपायेन तस्य जीवनीयत्वं क्रियते । तच्च वाहविषय-
त्वस्य प्रतिपक्षभूतम् । तेन व्याघातादप्योऽयमलङ्कारः । सोऽपि व्यतिरेकनिमि-
त्तत्वेनात्रोक्तः । विरूपाक्षस्येति चारलोचना इति च व्यतिरेकगर्भाविषय वाचकौ ।
जयिनोरिति व्यतिरेकोक्तिः । पूर्ववदिह प्रकरणस्य लक्षणम् । प्रकारान्तरेणा-
प्ययं भवतीत्याह—

यस्त्यन्तरस्य^१ करणम् । त्रिष्वपि योजयति—अत्र कवीनामिति । येषाम् इति पञ्चीनि-
देशोऽपि न^२ गोमिस्तह मन्त्रग्यमात्रम्^३, यपि तु विविष्ट^४ सम्बन्ध इत्याह—अन्यत्रेति ।
भावि लोकोत्तरेति । विगन्धेन^५ नत्रा चाक्षिप्तोऽयं ।

धनाधारादिभेदेन विरोधोऽपि त्रिधा भवति ।

व्याघातार्थं मूलम्—यथा^६ साधितस्य तथैवान्येनान्यथाकरणं व्याघातः^७ ।
एतेन यद्यथा साधितं तस्य तथैवान्यथीकरणं व्याघातः । व्याघाटे—^८वचिदिति । हरेति ।
हृता दग्धस्य दृशंय जीवनाधारलोचना विरूपाक्षस्य जयिन्य । योजयति—अत्र दृष्टी^९ति ।
जीव^{१०}नीयत्वमिति । प्राणितव्य^{११} जीवनमित्यर्थः । अथ चात्र व्यतिरेकहेतुरित्याह—
सोऽपीति । विरूपाक्षचारलोचनागन्धो हि^{१२} व्यतिरेकगर्भा । जयेन च व्यतिरेक उक्तः ।
गद्गतिमाह—पूर्ववदिति । धनानुरूप्य^{१३} इह लक्षणं प्रकरणस्य ।

1. D. करणस्य कर 2. Omitted in all except E. 3. A. D. E. मात्र
4. A. C. विविष्ट 5. C. E. अन्यत्र D. अन्यथेति 6. A. नात्रास्ति C. नास्ति
7. F. यथेति 8. E. अन्यथा 9. A. C. घात व्याघाते 10. A. C. D. F. विविष्ट 11.
H. इति घात इति (P. 168) 12. A. C. जीवनीयति F. उदनीय 13. A.
C. F. मन्त्रग्यमात्रं जी F. तस्य जी 14. Omitted in D. 15. C. अन्यत्र

सौकर्येण कार्यविरुद्धक्रिया च ॥५२॥

व्याघात इत्येव । किञ्चित्कार्यं निष्पादयितुं संभाव्यमानः कारणविशेष-
स्तत्कार्यविरुद्धनिष्पादकत्वेन यत्समर्थ्यते सोऽपि संभाव्यमानकार्यव्याहृतिनि-
बन्धनत्वाद्व्याघातः । कार्यविरुद्धकार्यनिष्पत्तिश्च कार्यपेक्षया सुकरा । तस्य
कारणस्यात्यन्तं तदानुगुण्यात् । न त्वत्र कार्याभिमतस्य कार्यत्वाभावः ।
तद्विरुद्धस्यात्र सौकर्येण कार्यत्वात् । अत एव द्वितीयाद्विपमाद्भेदः । तत्र हि
कार्यस्यानुत्पत्तिरनर्थस्य चोद्गमनम् । इह तु कार्यमकार्यमेव न भवति । तद्विरुद्ध-
स्यानर्थस्य व्यतिरेकिणोऽप्यत्र सुष्ठुकार्यत्वात् । यथा हर्षचरिते राज्यवर्धनं
प्रति श्रीहर्षोक्तिषु—

“यदि बाल इति सुतरामपरित्याज्योऽस्मि । रक्षणीय इति, भयदुज-
पञ्जरमेव रक्षास्थानम्” इत्यादि ।

अत्र राज्यवर्धनेन श्रीहर्षप्रस्थाने कार्यं बाल्यरक्षणीयत्वादिकारण-
त्वेन यत्संभावितं तत्प्रत्युताप्रस्थानकारणत्वेन सुकरतया श्रीहर्षेण राज्य-
वर्धनस्य समर्थितमिति व्याघातोऽलङ्कारः ।

एवं विरोधमूलानलङ्कारान्निर्णाय शृङ्खलाबन्धोपचिता अलंकारा
लक्ष्यन्ते । तत्र—

यथा साधकमेकेन तर्पवा^१न्येन वाध^२नम् ।

व्याघातोऽयं^३ विरुद्धस्य सौकर्येण क्रिया तथा ॥

तत्र सूत्रान्तरम्—सौकर्येण कार्यविरुद्धक्रिया च । ‘कार्यापेक्षया सुव^४रस्य
विरुद्धस्य कारण कार्यव्याहृतिहेतुरिति व्याघातान्तरम् । व्याघाते—व्याघात इत्येव ।
अयं लक्ष्यपदानुपङ्ग । कार्याय^५ समाहितस्य कारणविशेषस्य तद्विरुद्ध^६निष्पादन व्याघात ।
विरुद्धनिष्पत्तिश्च सुकरा कारणस्य विशिष्टा^७नुगुण्यात् । इत्येव सति अनर्थोत्पत्तितद्विपमा-
द्विपमात्^८ भेद इत्याह—न^९ त्वनेति । न ह्यत्र कार्यम^{१०}कार्यं किन्तु तद्विरुद्ध^{११}मुक्तर
कार्यम् । अतो द्वितीयविपमाद्भेद । यतस्तत्र कार्यम^{१२}कार्यं^{१३} विरुद्धस्तु अनर्थं ।
इहोभयमपि कार्यमिति ।

यदि^{१४} बाल इतीति । अत्र^{१५} बाल्य रक्ष्य^{१६}त्वं चाप्रस्थाने^{१७} हेतु^{१८}त्वेन सम्मा-
वित प्रत्युत^{१९} सौकर्येण प्रस्थान साधयति । सङ्गत्यनरायाह—एवमिति ।

1 A C F. अन्यस्य 2 E. बाल A. B. C. साधन 3 A's alt. विरोधस्य
4 D repeats कार्यं 5 C व्याघात इत्येव कार्यां 6 C सहर 7. A C लक्षण
8 C. रक्षा 9 A गिरग D गिरस्यानु 10. A G अत्र को भेद C अत्र भ 11
A मन्त्रे 12 D कार्याकार्यमका 13 A. सहर 14 C कार्य का 15. A C. F
अकार्य 16 Omitted in A C D. F 17 A E इह 18. A. C D F.
रक्षणे 19. Except H all read स्थाने च 20 A. हेतुमत्वेन 21 H प्रत्युत

पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला ॥५३॥

यदा पूर्वं पूर्वं क्रमेणोत्तरमुत्तरं प्रति हेतुत्वं भजते तदा कारणमाला-
ख्योऽयमलङ्कारः । यथा—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥

कार्यकारणक्रम एवात्र चारुत्वहेतुः ।

यथापूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापनापोहने एकावली ॥५४॥

यदि पूर्वंपूर्वं प्रति क्रमेण परं परं विशेषणत्वमनुभवति स एकावली-
लङ्कारः । विशेषणं च स्थापनेन निवर्तनेन वा । स्थापनेन यथा—

पुराणि यस्यां सवराङ्गानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गयः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमखं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥

अत्र वराङ्गनाः पुराणां विशेषणं स्थापनीयत्वेन स्थितम् । एवं वरा-
ङ्गानां रूपमित्यादि ज्ञेयम् । निवर्तनेन यथा—

न तज्जलं यन्न मुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद् यदलीनपटपदम् ।

न पटपदोऽसौ न जुगुप्सु यः कलं न गुञ्जिनं तन्न जहार यन्मनः ॥

तत्र कारणमालायं सूत्रम्—^१पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतु^२त्वे कारणमाला^३ ।
यदा पूर्वमित्यादि । जितेन्द्रियत्वमिति । जितेन्द्रियत्वाद्विनयः, विनयाद्गुणप्रकर्षं ततो
जनानुरागः । अत्र^४ सारादिविच्छिन्नान्तरसम्भवेऽपि नालङ्कारान्तर^५मित्याह^६—कार्य-
कारणेति ।

कार्यं कारणमालायां प्राच^७ प्राच पर परम् ॥

एकावली सूत्रम्—यथा^८पूर्वं परस्य विशेषण^९तया स्थापनापोहने एकावली^{१०} ।

^{११}यदि पूर्वं^{१२}पूर्वस्य पर पर विशेषणतया स्थाप्यते,^{१३} सैका^{१४} एकावली यथापोहते
मान्या^{१५} । पुराणोक्तिः । अत्र पुराणा वराङ्गनास्तासां रूप तस्य^{१६} विलासः स^{१७} कुसुमा-
युधस्य विशेषणतया स्थाप्यते । योजयति—अत्र वराङ्गना इति । न तज्जलमिति । अत्र
जलादे^{१८}पूर्वं पूर्वस्य पङ्कजाद्युत्तरोत्तर विशेषणमपोह्यतया^{१९}स्थितम् ।

1. F पूर्वनि 2 E हेतुत्व 3 D माला 4 A C यथाद्विन 5
Omitted in D 6 D अन्तर 7 D इत्यत आह 8 a. b c मालाया
9. D. प्राच प्राच H वाच वाच 10 F यथेति 11 D. जेयणा उपाहनतया स्या
12 D एकावली 13 A D F. यदा 14 D F. G परपरस्य 15 D प्येते ।
योजयति F. प्येते अन्य विनाम 16 A C G. सैकावली 17 H अन्या । एका
वली 18 F अस्य 19 Omitted in C 20 A C-F पूर्वस्य 21 Except E
all read उपस्थित.

अत्र जलस्य सुचारुपङ्कजत्वं विशेषणम् अपोह्यतया स्थितम् । एवं पङ्कजादीनामलीनषट्पदत्वादिति ज्ञेयम् ।

पूर्वपूर्वस्योत्तरगुणावहत्वे मालादीपकम् ॥५५॥

उत्तरोत्तरस्य पूर्व पूर्व प्रत्युत्कर्षहेतुत्वे एकावली । पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरोत्कर्षनिबन्धनत्वे तु मालादीपकम् । मालात्वेन चारुत्वविशेषमाश्रित्य दीपकप्रस्तावोल्लङ्घनेनेह लक्षणं कृतम् । गुणावहत्वमुत्कर्षहेतुत्वम् । यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णाय* येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भ्रूमण्डलं

तेन त्वं भयता च कीर्तिरनुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्र कोदण्डादिभिः क्रमेण शरादीनामुत्कर्षो विहितः । समासादनलक्षणाक्रियानिबन्धनं च दीपकं दीपनविषयाणामुत्तरोत्तराभिमतत्वेन कृतम् ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः ॥५६॥

पूर्वपूर्वपि क्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षनिबन्धनं सारः । यथा—

एकावल्या यथापूर्वं भेदकं 'उत्तरोत्तरम्' ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते चैव तेनेयं द्विविधा मता ॥

मालादीपकार्थं सूत्रम्—^१पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणावहत्वे मालादीपकम् । एकावल्यामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वगुणावहत्वम् इह तु व्यत्ययः । व्याचष्टे—^२उत्तरोत्तरस्येति । प्रस्तावोल्लङ्घने हेतुमाह—मालात्वेनेति^३ । स्यामेति । अत्र^४ कोदण्डादे पूर्वपूर्वस्य शराद्युत्तरोत्तर^५समासादन दीपनेन गुणावहत्वम्^६ । व्याचष्टे—अत्र कोदण्डादिभिरिति ।

मालादीपकमा^७द्यस्योत्तरोत्तरदीपनम्^८ ।

सारार्थं सूत्रम्—^९उत्तरोत्तरमुत्कर्षस्तारः । व्याचष्टे—पूर्वपूर्वेति^{१०} । निप्रत्यय

1. A C. F G चोत्तरो 2 D उत्तर (विशेषणमपोह्यतया स्थित) स्या 3 F. पूर्वैति 4 D omits उत्तर 5 D E omit उत्तर 6 A C. E स्थानो 7. H. इति मालादीपक 8 Omitted in A C 9 A C E F. उत्तरस्य पूर्वपूर्वसमा 10 A C. E. F इत्यन्यत्रय तद्व्याच 11 D E a b c व्याचष्टेऽस्योत्तरोत्तरदी 12. A दीपनात् 13 F. उत्तरैति 14 A C E पूर्वस्येति

* This line is read in the T. S. S. edition as "समासे परिपन्थि यो धनिर्वेदे सामुल्यमासादितः". Vidyācakravartīn does not help in fixing the reading here. In his Sampradāyaprakāśinī, he comments on the verse twice (P 72, 315) In his first explanation there is an evidence of his having accepted the reading देवाकर्णयति. The two manuscripts of the Sarvasva that were consulted adopt the reading as in the N. S. ed.

राज्ये सारं वसुधा वसुधरायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥

अत्र राज्यापेक्षया वसुधायाः सारत्वम्, एवं वसुधापेक्षया तदेकदेशस्य पुरस्तेत्यादि योजनीयम् ।

एवं शृङ्खलाविच्छित्यालङ्काराः प्रतिपादिताः अघुना तर्कन्यायाथये-
णालङ्कारद्वयमुच्यते । तत्र—

हेतोर्वैक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् ॥५७॥

यत्र हेतुः कारणरूपो वाक्यार्थगत्या विशेषणद्वारेण वा पदार्थगत्या लिङ्गत्वेन निबध्यते तत्काव्यलिङ्गम् । तर्कवैलक्षण्यार्थं काव्यग्रहणम् । न ह्यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतोपसंहारादयः क्रियन्ते । वाक्यार्थगत्या च निबध्यमानो हेतु-
त्वेनैवोपनिबद्धव्यः, नोपनिबद्धस्य हेतुत्वम् । अन्यथार्थान्तरन्यासान्नास्य भेदः
स्यात् । क्रमेण यथा—

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं

मेघरन्तरितः प्रिये ! तव मुसच्छायानुकारी शशी ।

प्रयत्नम्^१ । राज्य इति । सारमित्यत्र वस्तिवत्यप्याहर्तव्यम् । इतरथा शलिङ्गासङ्गति ।
योजयति—अत्र राज्येति ।

उत्तरोत्तरयुत्तर्यावहत्वे सार इत्यते ।

सङ्गत्यन्तरायाह—एवं शृङ्खलेति । तत्र^२ काव्यलिङ्गार्थं सूत्रम्—हेतोर्वैक्य-
पदार्थत्वे^३ काव्यलिङ्गम् । वाक्यार्थपदार्थरूपहेतोर्द्विधा^४ काव्यलिङ्गम् । व्याचष्टे—
यत्र हेतुरिति^५ । तर्कवैलक्षण्यं दर्शयति—^६न ह्यत्रेति । अनुपाधिकं सम्बन्धो व्याप्तिः ।
हेतोर्^७पक्षेऽवस्थितिः पक्षधर्मता । उपसंहारो निगमनम् । आदिशब्दादुपन^८यादि ।
वाक्यार्थत्वे विशेषमाह—वाक्यार्थगत्येति^९ । अनेन हेतुत्वस्य शाब्दत्वनियम उक्तः ।
^{१०}पार्थत्वे अर्थान्तरन्यास^{११}शक्ति इत्याह—अन्यथेति । अर्थान्तरन्यासे हि अर्थान्तरवृत्त
समर्पणम्, इह तु शब्दतः^{१२} इति विभागः ।

यत्त्वन्नेत्रेति । नेत्र^{१३}रविममानरश्च^{१४} इन्दीवरस्य^{१५} सलिले निमज्जनम्, मुसच्छाया-
नुवा^{१६}रिण शशिनो मेघद्विधादन, यमनानुवा^{१७}रिणोनां हसनां पलायनं चेति वाक्यार्थ-
त्रयमेव वाक्यतापभागा साहचर्यविनोदा^{१८}शान्तौ हेतुः ।

1 C H ग्रन्थं 2 D लिङ्गं 3 C अत्र omitted in H. 4 F. हेतोरिति
5 E. अर्पता 6 D अर्थ अनुस्य C omits रूप 7. E. द्विविधा 8 H. इति काव्य-
लिङ्गत्वं (P. 172.) 9 A तत्र 10 A अन्यत्र 11 A. C. G पक्षस्थितिः 12 D. E. F.
G H. लपनादि 13 A C D गतेति F. गम्येति 14. E. अर्थ 15. Except D
all mss न्यास्य 16 A. C. F. शब्दात् 17 A C. F. G नेत्रममानरश्च इति
D नेत्रममानरश्च इ 18 A's alt. पदस्य स C पक्षस्य 19 C. मयिने 20 D कारण
21. C. मोदात्

येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहसा गता-
स्त्वत्साहस्यविनोदमात्रमपि मे दंवेन न क्षम्यते ॥

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञ समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षमराजीनि विलोचनानि ॥

पूर्वत्र पादत्रयार्थोऽनेकवाक्यार्थरूपश्चतुर्थपादार्थं हेतुत्वेनोपन्यस्त ।
उत्तरत्र तु संबोधने “व्यापारयन्त्य” इति मृगोविशेषणत्वेनानेकपदार्थो
हेतुरुक्तः ।

एवमेकवाक्यार्थपदार्थगतत्वेन काव्यलिङ्गमुदाह्रियते । यथा—
मनीषिता सन्ति गृहेषु देवतास्तप क्व वस्ते । क्व च तावकं वपु ।
पद सहेतु भ्रमरस्य पेलव शिरीषपुष्पं न पुन पतत्रिणा ॥

यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभाव-
मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् ।
तत्सन्निधौ तबधुना हृदय मवीय-
मङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥

पूर्वत्र धरप्राप्तिहेतुभूततपोनिषेधस्य “मनीषिता” इति वाक्यार्थरूपो
हेतुनिविष्टः । उत्तरत्र पुन “अस्तमितान्यभावम्” इत्यत्र विस्मयस्तिमितमिति
विशेषणद्वारेण पदार्थः ।

साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानम् ॥५८॥

यत्र शब्दवृत्तेन पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकवत्साधन साध्यप्रतीतये निर्विशयते

मृग्य^१ इति । ^२दर्भानिव्यपेक्षत्व^३लोचनव्यापारणे^४ पदार्थो^५ संबोधनं हेतु^६ ।
उभयत्र योजयति—पूर्वत्रेत्यादि । अत्र वाक्यायपदाययोरेकं हेतुत्वेनोदाजिहीपुराह—
एवमेकेति । मनीषिता इति । अत्र तपोनिवारणे गृहेष्वपक्षितदवतासङ्भावो^७ वाक्यार्थो^८
हेतुः । यद्वि^९स्मयेति । अत्रानन्द^{१०}मन्दस्वे विस्मयस्तिमितत्वं पदार्थो हेतुः । याजयति—
पूजयेत्यादि ।

वाव्यलिङ्गत्वं तु^{११} हेतुत्वनोक्तिर्वाक्यपदाययोः ।

^{१२}नायमर्यान्तरयासो हेतो^{१३}ऽनान्दत्वसंश्रयात् ॥

अनुमानाय सूत्रम्—साध्य^{१४}साधननिर्देशोऽनुमानम् । साध्यसिद्धय^{१५} साधननिर्देशो
ऽनुमानम् । व्याचष्ट—यत्र शब्देत्यादि । शब्दवृत्तन^{१६} नत्वयस्य । वस्तुतस्तथा भावन

1 A C दृश्यते इति 2 A C मन्दमंति 3 A C अत्र 4 A C पारय
D पारयेष 5 G अथा 6 E F G हेतु 7 D E पक्षया हे 8 D E भावा 9
D अर्थे 10 D स्मरय F विषय 11 D मयत्वे 12 Omitted in A. C 13 C
न्याय 14 C शब्द 15 F साध्यति 16 H सिद्धी 17 A भायं C न तदस्य

सोऽनुमानालङ्कारः । विच्छित्तिविशेषश्चात्रार्थादाश्रयणीयः । अन्यथा तर्कानु-
मानात्किं वैलक्षण्यम् ? उदाहरणम्—

यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयति
स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कोटमणयः ।
यथा विद्युज्ज्वालोल्लसनपरिपिङ्गाश्च ककुभ-
स्तथा मन्ये लग्नः पथिकतरुपण्डे स्मरदवः ॥

अत्र धूमस्फुलिङ्गकपिलदिवत्त्वानि वल्लिलिङ्गानि त्रिरूपत्वाद्दृक्शब्द-
प्रतिपादितं यद्वि गमयन्तीत्यनुमानम् । रूपकमूलत्वेनालङ्कारान्तरगर्भकारेण
विच्छित्त्याश्रयणात्तर्कानुमानवैलक्षण्यम् । क्वचित्तु शुद्धमपि भवति । यथा—

यत्रैता लहरोच्चलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रवं
यत्तत्रैव पतन्ति संततमभी भर्मस्पृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापमन्धितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव ज्ञासनधरः सत्यं सदासां स्मरः ॥

अत्र योपितां भ्रूव्यापारेण मार्गणपतनं स्मरपुरोगामित्वे साध्येऽनल-
ङ्कृतमेव साधनमिति शुद्धमनुमानम् । प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नार्थनिवृत्त्येन च
विच्छित्तिविशेषाश्रयणाच्चावृत्तम् ।

अयमत्र पिण्डार्थः—इहास्ति प्रत्याप्यप्रत्यागमकभावः । अस्ति च समर्थ-

पक्षधर्मा^१न्वयेति त्रैलुप्यमुक्तम् । ^२तर्कानुमानवैलक्षण्यायाह—विच्छि^३तीति । अर्थात्
कविकल्पितवैचित्र्यात् । यथा रन्ध्रमिति । जलदधूमस्य व्यो^४मस्थगन खद्योताना स्फु-
लिङ्गायमानता, ककुभा विद्युज्ज्वालापिङ्गाश्च । पथिकतरुपण्डे स्मरदवानललग्न^५
लिङ्गम् । योजयति—अत्र धूमेत्यादि^६ । रूपक^७मूलत्वेमेवालङ्कारान्तरगर्भकार ।
अलङ्कारान्तरविविक्ततयाऽपि दर्शयितुमाह—क्वचित्त्विति । यत्रैता इति । लहरोच्च^८
सादचलदृशो मासा ता । यत्र ^९भ्रूव्यापारस्तत्रैव मार्गणपतनम् । स्मरस्याग्र^{१०}गमने
शुद्धतया लिङ्गम् । तदैतदाह—अत्रैति । ^{११}अनलकृतमेव रूपवाद्यसवीर्णमेव^{१२} ।

तर्कानुमाना^{१३}द्वैलक्षण्यायाह—प्रौढोक्तोति । मात्रग्रहणादलङ्कारान्तरापोह । वास्तव
न तु तर्कानुमानवन्निश्चयमत्वारता^{१४} । अयानुमानवाक्यलिङ्गार्थान्तरन्यासानां विषयं
विवेचयति—अयमत्रेत्यादि^{१५} । पिण्डार्थं अवान्तरविशेषनिर्वापेक्षो^{१६} निष्पृष्टार्थं । अप्रनीत.

1 A. C धर्मतान्व F. धर्माद्वयेति 2. A. तत्राययै C तर्कन्याययै 3. C.
चित्तिरिति 4 D गगन 5. H विष्णु 6 D लगन E लगन 7. H आदि अयानु-
मान 8. D. एक गर्भत्वमेवालं 9 A F. G. वचनाश्च C E. वचनाद् H. वचनाद् 10.
A. भवोप्या 11. D स्यात् 12 F. omits न 13 A. C. omit एव 14. E.
मानयै 15. D कारता 16 H आदि अस्तीति प्रतीति (P. 175) 17. A. व्यपेक्षा

समर्थकभावः । तत्राप्रतीतप्रत्यायने प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । प्रतीतप्रत्यायने तु समर्थ्यसमर्थकभावः । तत्र प्रत्याय्यप्रत्यायकभावेऽनुमानम् । समर्थ्यसमर्थकभावे तु यत्र पदार्थो हेतुस्तत्र हेतुत्वेनोपादाने, “नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः,” इत्यादाविव न कश्चिदलङ्कारः । यत्र तूपात्तस्य हेतुत्वं यथोदाहृते विषये “मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा” इत्यादौ, तत्रैव काव्यलिङ्गम् । यत्र तु वाक्यार्थस्य हेतुत्व, तत्र हेतुत्वप्रतिपादकमन्तरेण हेतुत्वेनोपन्यासे काव्यलिङ्गमेव । तदस्थित्वेनोपन्यस्तस्य तु हेतुत्वेऽर्थान्तरन्यासः । एवं चास्या प्रक्रियायां कार्यकारणवाक्यार्थयोर्हेतुत्वे काव्यलिङ्गमेव पर्यवस्यति । समर्थ्यवाक्यार्थस्य सापेक्षत्वात्ताटस्थ्याभावात् । ततश्च सामान्यविशेषभाव एव अर्थान्तरन्यासस्य विषयः यत्पुनरर्थान्तरन्यासस्य कार्यकारणगतत्वेन समर्थकत्वमुक्तं, तदुक्तलक्षणं काव्यलिङ्गमनाश्रित्य तद्विषयत्वेन लक्षणान्तरस्योद्भूतराश्रितत्वात् । उक्तलक्षणाश्रयणे तु “यस्त्वन्नेत्रे”-त्यादिविविक्तो विषयः काव्यलिङ्गस्यार्थान्तरन्यासे पूर्वं दर्शितमितीय गति आश्रयितव्या ।

प्रत्याय्यते चेत् प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः नदा^१नुमानम्, प्रतीतस्समर्थ्यते चेत् समर्थ्य-समर्थकभावः तदा पदार्थस्य स्वतः^२लादिशिरस्कृतया हेतुत्वेनोपादाने न कश्चिदलङ्कारः । यथा नागेन्द्रहस्ता इत्यादौ । ^३कर्कशत्वात् ऊर्वोरुपमानवाह्या इति^४ हेतु^५मङ्गावस्य लीकितत्वात् । यदा^६ त्वत्ताद्यसस्पष्टेनोपात्तस्य^७ पदार्थस्य^८ हेतुत्व तदा “मृग्यश्च दर्भाङ्कुरे” त्यादौ पदार्थनिबन्धन^९मेक काव्यलिङ्गम् । यदा पुनर्वाक्यार्थो हेतुत्वप्रतिपादक^{१०}-मच्छब्दादिप्रयोगमन्तरेण हेतुत्वेनोपादीयते, तदा वाक्यार्थनिबन्धनमन्यत्काव्यलिङ्गम् । यदा ताटस्थ्येनोपात्तस्य वाच्यस्य अर्थपर्यालोचनाया^{११} हेतुत्व तदार्थान्तरन्यासः । इत्येव सति वाक्यार्थनिबन्धन काव्यलिङ्गं कार्यकारण एव भवति^{१२} । समर्थ्य^{१३} वाक्यार्थ^{१४}स्यानया क्रियया सापेक्षत्वेन ताटस्थ्याभावात् । अर्थान्तरन्यासस्तु सामान्यविशेषभाव एव भवति । तथात्वे एव ताटस्थ्यसंभवात् । यत्पुनः^{१५} कार्यकारणगतत्वेनार्थान्तरस्य समर्थकत्व तदुक्त^{१६}लक्षण काव्यलिङ्गमप्यन^{१७}पेक्ष्यैव । आचार्यैर्लेश^{१८}णान्तरकरणात् । इत्येव सति उक्तलक्षणाश्रयणे, “यस्त्वन्नेत्रे”त्यादौ अर्थान्तरन्यासविविक्त काव्यलिङ्गमेव । कार्य^{१९}कारणयोस्तु समर्थकत्व अर्थान्तरन्यासे^{२०} दर्शितवरमिति गतिरियनी विषय-विभागा^{२१}याश्रयितव्या ।

1 A F G तदनु C तदामान 2 C D E G H आद्यसि 3 A C F चत्विर्क 4 E हेतुहे 5 C सद्भाव 6 C यदावाच्य 7 D तस्य हेतु 8 C अर्थस्यादे 9 D धनमन्यत्काव्य 10 A पादक शब्द C पादकज्ञ 11 A C D सोचनाया 12 D भवति तथात्वे एव 13 A C F सामर्थ्य 14 A C F वाक्यस्य 15 C omits यत् 16 G तदु यत्र षण्वादिभ्यादि (under प्रथमीक) 17 D G H अपेक्ष 18 D पृष्ठान्त 19 C omits कार्य 20 A C F न्यासेन 21 D भागाय

एवं तर्कन्यायमूलमलङ्कारद्वयमिह प्रतिपादितम् । अधुना वाक्यन्याय-
मूला मलङ्कारा उच्यन्ते । तत्र—

उद्दिष्टानामर्थानां क्रमेणानुनिर्देशो यथासंख्यम् ॥७६॥

ऊर्ध्वं निर्दिष्टा उद्दिष्टाः पञ्चाभिर्देशोऽनुनिर्देशः । स चार्थादर्थान्तरगतः,
संबन्धश्चात्र सामर्थ्यप्रतीयते, ऊर्ध्वं निर्दिष्टानामर्थानां पञ्चाभिर्दिष्टैरर्थैः क्रमेण
संबन्धो यथासंख्यमिति वाक्यार्थः । अन्ये त्विममलङ्कारं क्रमसंज्ञयाभिदधिरे ।
तच्च यथासंख्यं शाब्दमार्थं चेति द्विधा । शाब्दं यत्रासमस्तानां पदानामसमस्तैः
पदैरर्थद्वारकः संबन्धः । तत्र क्रमसंबन्धस्यातिरोहितस्य प्रत्येयत्वात् । मार्थं तु
यत्र समासः क्रियते तत्र समुदायस्य समुदायेन सह संबन्धस्य शाब्दत्वादर्थविगम-
पर्यालोचनया स्ववयवगतः क्रमसंबन्धः प्रतीयते । तयात्र यथासंख्यार्थत्वम् ।
प्राद्यस्योदाहरणम्—

अनुमानं तु साध्याय साधनस्योपवर्णना ।
तत्समीकृत्य^१ बुद्धवविच्छित्त्याप्यविलक्षणात् ॥
अप्रतीतप्रतीतो स्यादनुमानव्यवस्थिति ।
पदार्थाद्वय वाक्यार्थात् निर्देशे सति हेतु^२त ॥
समर्थनं प्रतीतस्य काव्यति^३द्गम्य मतम्^४ ।
भवेदर्थान्तरन्यास तादस्ये हेतुभावत ॥
कार्यकारणभावे तु तस्योक्त लक्षणान्तरम् ।

सङ्गत्यन्तरायाह—एव तर्केति । तत्र यथानुस्यार्थं सूत्रम्—“उद्दिष्टानामर्थानां
क्रमेणानुनिर्देशो यथासंख्यम् । प्राङ्निर्दिष्टा पञ्चाभिर्दिष्टैः क्रमेण सम्बन्धो यथासंख्य-
मलङ्कार । व्याचष्टे—“ऊर्ध्वमित्यादि । ऊर्ध्वं प्रागित्यर्थः ॥ । स चेति । अनु^५निर्देशो-
ऽर्थान्तरगतः ॥ न तु उद्दिष्टार्थगतः । सामर्थ्यादुद्दिष्टा^६नुनिर्देशव्यो सापेक्षत्वलक्षणम् ।
सम्बन्धप्रतीति^७ निर्दिष्टमिति—ऊर्ध्वनिर्दिष्टानामिति । वाक्यार्थं^८ सूत्रारमनो^९वाच-
स्पार्थं । अतः क्रमविशेषः ॥ । अन्ये तु क्रम इत्येवाभिदधिरे ।

द्वैविध्यमाह—एवमे^{१०}ति । प्राद्य^{११}स्य लक्षणमाह—शाब्दं यत्रेति । स्प^{१२}न्नाना
श्र^{१३}स्तरपदिभिमन्वे शाब्दक्रमावलयम्बन सम्बन्धस्यातिरोधान^{१४}प्रयोनितरशाङ्गा^{१५}—

1. A, C F साप्यमा 2. A C F संख्यवित्ति 3. E, G कृतार्थं 4. D
हेतुक 5. A, C, निदान्वयो म 6. A C मत्र 7. F उरिष्टेति H. उपदि 8. अनुदेशो
9. C. पूर्व 10. H. इत्यर्थं प्रागुक्तानां (P. 176) 11. D. अमर्षे 12. A, C, F
गान न तदुति 13. C. निदानुनिर्दिष्टा 14. D E प्रतीति 15. A, C अर्थम् 16.
C. मन्तोषा 17. E, G. चेत्तस्यम् 18. D तत्रेति 19. A. अमर्ष 20. A अर्थानां
21. A D F. व्यास्तेर 22. A C प्राद्य D धन 23. C शब्द

“लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
देव ! त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेद्यता ।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहो भुधैव किममी सृष्टाः कुलक्षमाभृतः” ॥

अत्र लावण्यौकस्त्वप्रभृतीनामिन्द्रादिभिः क्रमसंबन्धस्याव्यवहितत्वेन प्रतीतेः शाब्दं यथासंख्यम् । द्वितीयस्य रथा—

“कज्जलहिमकनकरुचः सुपर्णवृषहंसबाहनाः शं वः ।
जलनिधिगिरिकमलस्था हरिहरकमलासना ददतु” ॥

अत्र कज्जलादीनां सुपर्णादिभिः संबद्धानां जलनिध्यादिभिः सह संबन्धः श्रुत्या समुदायनिष्ठः प्रतीयते । अर्थानुगमानुसारेण त्वय्यवनानां क्रमसंबन्धाव-
गतिरित्यर्थं यथासंख्यम् ॥

एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्यायः ॥६०॥

क्रमप्रस्तावादिवमुच्यते । एकमाघेयमनेकस्मिन्नाधारे यत्तिष्ठति स एकः पर्यायः । नन्वेकगोचरमिति प्रागुक्तेन नक्षत्रेण विशेषालङ्कारोऽश्रोक्तः । तत्किमर्थमिवमुच्यते इत्याशङ्क्योक्तं—क्रमेणेति । इह च क्रमप्रतिपादनादर्या-

व्युत्पत्ता । द्वितीय लक्षयति—आर्षं^१तिविति । समुदायस्य समुदायेन^२ सम्बन्धे शाब्दे पर्या-
लोचन^३या अवयववचनसम्बन्ध इत्यर्थता^४ । लावण्येति । लावण्यप्रभा त्यागावनीभर-
क्षमत्वशालिनि त्वयि सति इन्दुपूषचिन्तारत्नकुलक्षमाभृता नैरर्थक्य । योजयति—
अत्र लावण्यौकस्त्वेत्यादि । कज्जलेत्यनाऽऽयत्वं योजयति—अत्र^५ कज्जला^६दीनामिति ।
श्रुत्या शाब्देन^७ समुदायगतसम्बन्धः ।

“प्रागुक्तानामनूक्तैस्तु सम्बन्धः^८ अमिबो^९ यदा ।

यथासंख्यं तथा शाब्दम् आर्थं चेति द्विधा मतम्^{१०}” ॥

पर्यायार्थं भूतम्—एक^{११}मनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्यायः^{१२} । एव-
स्यानेकाधारत्वे एव पर्यायः । अनेकम्यंकाधारत्वे द्वितीयः । समद्वैतिक व्याचष्टे—
क्रमप्रस्तावादित्यादि । क्रमग्रहणस्य प्रयोजनायाह—^{१३}नन्वेकमित्यादि । एवस्याने-

1. A अर्थम् 2. A. C. E. F. G. H. I. दामेस 3. A. C. F. लोचने
यावन्त्रम् D. लोचने यावन्त्रयम् 4. D omits ता 5. A. C. भास्यायाय निघरता
6. F. भरवत्ता 7. C. मय 8. A. C. F. G. पूर्व 9. E. omits अ 10. A. C. F.
जलानां 11. A. C. F. शाब्द 12. A. C. D कथं 13. A. C. क्रमकोविदा 14.
A. C. F. विदुः 15. F. पुरुमिति 16. C. य. अनैक्यं 17. H omits ननु

सत्र योगपद्यप्रतीतिः । तेनास्य ततो विविक्तविषयत्वम् । तथा एकस्मिन्ना-
धारेऽनेकमाधेयं यत्स द्वितीयः पर्यायः । नन्वत्र समुच्चयालङ्कारो वक्ष्यत इत्येत-
दर्थमपि क्रमेणेति योज्यम् । अत एव “गुणक्रियायोगपद्यं समुच्चय” इति
समुच्चयलक्षणे योगपद्यग्रहणम् । अत एव क्रमाश्रयणात्पर्याय इत्यन्वर्थमभि-
धानम् । विनिमयाभावात्परिवृत्तिर्बैलक्षण्यम् । तस्या हि विनिमयो लक्षणत्वेन
वक्ष्यते । तत्रानेकोऽसंघातरूपः संघातरूपश्चेति द्विविधः । तच्च द्वैविध्यमाधारा-
धेयगतमिति चत्वारोऽस्य भेदाः । क्रमेणोदाहरणानि—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

प्रागर्णवस्य हृदये वृषसक्ष्मणोऽय
कण्ठेऽधुनावससि वाचि पुनः खलानाम् ॥

विमृष्टरागादधराग्निवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयो तया करः ॥

कणोधरत्वलक्षणविशेषालङ्कारव्यावृत्त्यै^१ क्रमग्रहणमित्यर्थः^२ । एव^३ तर्हि विशेषा-
लङ्कारे योगपद्यग्रहणं किं न कृतमित्यत आह—इह चेति । इह क्रमप्रतिपादनात्तत्र
योगपद्य लक्षणत्वेन अर्थात् सिद्धयति इत्यर्थः । अतो विविक्तविषयतया द्वितीयगाह—
तया^४ एकस्मिन्निति । तत्र^५ क्रमग्रहणान् समुच्चयालङ्कारव्यावृत्तिरित्याह—नन्वप्रेति ।
वक्ष्यमाणे समुच्चये योगपद्य लक्षणत्वेन गृहीष्यत इत्याह—अत एव गुणेति । लक्ष्यपद
निर्वन्ति—अत एव क्रमेति । पर्यायस्य श्रमात्मकत्वात् परिवृत्त्यलङ्कारतो बंधमर्त्यायाह—
विनिमयेति । अस्य चातुर्विध्यं दर्शयति—तत्रानेक इति । इह योज्यमनेकार्थः^{१०} स पृथ-
वृति सङ्ख्या^{११} तात्मा च । द्विविधो^{१२} न्याधारमाधेय^{१३}श्चेति चत्वारो भेदाः ।

नन्वाश्रयेति । रे कालकूट ! तवाश्रयेषु वृत्ति उत्तरोत्तरविशिष्टपदन्यामा^{१४} केनोप-
दिष्टा यत^{१५} प्राक् हृदये, अथ^{१६} तदपेक्षनोपरि^{१७} कण्ठे^{१८} वातमी^{१९} । सम्प्रति तु कण्ठा-
दप्युपरितन्या वाचि^{२०} वसमि । अत्राणंयादिराधारो अनेक पृथक्वृत्तिः ।

विमृष्ट^{२१} रागादिति । अधाधर^{२२} [कन्दु^{२३}] की^{२४} नरा^{२५} धारी निवृत्तिक्रिया प्रति

1 D कृत्वा एतत् 2 E F कृतम् इ 3 H अर्थ पर्याय एकां (P. 178)
4 A's alt एत 5 A C पद्य लक्षणत्वेन गृहीष्यत 6 D तदेक 7. Omitted in
D 8 D क्रमक 9 A C निमयेति 10 H नेदोऽर्थ 11 A's alt C. महन D
सहाका 12 E. महाभा 12 A C. विषोऽस्याधा 13 A. C. F. धेयश्चेति D. E. F.
G H न्याधारा धेयश्चेति 14 C न्यामात् 15 Omitted in A C 16 E. अत्र 17
C D. उपरितने कं 18 C कण्ठेव वसमि 19 A C F G H. I. वसमि 20 D
वसमि 21. A. C वृत्तिरा 22 C F अधाधार D. G क्रम 23 All mss
कन्दु 24 All except E. omit की 25 A C. धा वाधा

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां

यः सञ्चरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।

नदन्मुखोत्काचिचितामियाभिः

स चाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥

यत्रैव मुग्धेति कृशोदरीति प्रियेति कान्तेति महोत्सवोऽभूत् ।

तत्रैव देवाद्ददने मदीये पत्नीति भार्येति गिरश्चरन्ति ॥

अत्र फालकूटमेकमनेकस्मिन्नसङ्घाते आश्रये क्रमेण स्थितिमभिबद्धम् ।
करश्चैकोऽनेकस्मिन्सहते क्रमवान् । अधरकन्दुकयोनिवृत्त्युपादानतया सह-
तत्वेन स्थितत्वात् । अभिसारिकाः शिवाश्चानेकस्वभावा असहतरूपा
एकस्मिन्नाश्रये राजपथे क्रमवर्तितव्यः । ददने चैकस्मिन्नाश्रये मुग्धत्वादिवर्गः,
पत्नीत्वादिवर्गश्च वर्गत्वादेव सहतरूपोऽनेकः क्रमवानुपनिबद्धः ।

समन्यूनाधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनिमयः परिवृत्तिः ॥६१॥

विनिमयोऽत्र किञ्चित्पक्त्वा कस्यचिदादानम् । समेन तुल्यगुणेन
त्यजमानेन तादृशस्यैवादानम् । तथाधिकेनोत्कृष्टगुणेन दीयमानेन न्यूनस्य
हीनगुणस्य परिग्रहः । एव न्यूनेन हीनगुणेन त्यज्यमानेनाधिकस्योत्कृष्टगुणस्य

अपादानत्वेन महती । निवृत्तेरनेकत्वेनाविवक्षणात्—निशासिति^१ । सचर^२ सचाराधि-
ष्ठानम् । अत्राभिसारिकाशिवाख्य अनेकमाधेय पृथग्वृत्तिः^३ । यत्रैवेति । अत्र मुग्धत्वादिक
पत्नीत्वादिक च^४ अनेकमाधेयम् । वर्गत्वावस्था इति सङ्घातवृत्तिचतुष्टयेऽपि योजयति—
अत्र कालकूटमित्यादि ।

पर्याय एकोऽनेकस्मिन् एकत्रानेक इत्यपि ।

द्विधा^५ क्रमवशादेतौ^६ न विनोपसमुच्चयो ॥

नेय विनिमयाभावात् परिवृत्तिः^७ भिदा^८स्त्वह ।

चतस्रोऽनेकस्मिन् पृथक् सङ्घातवृत्तिना^९ ॥

पृथक्सङ्घातवृत्तित्वाद्ने^{१०}कोऽर्थो द्विधा स च ।

आपाराधेयभावस्यचतस्रोऽस्य भिदास्ततः ॥

परिवृत्त्यर्थं सूत्रम्—समन्यूनाधिकानां समा^{११}धिकन्यूनैर्विनिमय परिवृत्तिः ॥
समस्य समेन सह विनिमय एवा परिवृत्तिः । न्यूनस्याधिगेन द्वितीया । अधिन्यून^{१२}

1. D स्वति 2. D मवार, 3. A. F. G वृत्ति 4. E. G तु 5. A. C. महा
तत्त्व 6. E. द्विविधा 7. A एनो A's alt एका B A C F तदाधि 8. D
वर्ग 9. A C D F H ननात् परिवृत्त्य 10. E अनेकायो 11. A. F. H समन्यू-
नाधिर्ह 12. C करस्य

स्वीकारः । तदेवा त्रिप्रकारा परिवृत्तिः । क्रमप्रतिभासंभवात्पर्यायानन्तर-
मस्याः लक्षणम् । समपरिवृत्तिर्यथा—

उरो दत्तामरारीणां येन युद्धेऽवगृह्यत ।

हिरण्याक्षवधाद्येषु यक्षः सा कं जयभिदा ॥

अत्रोरोयशसोस्तुल्यगुणत्वम् । अधिकपरिवृत्तिर्यथा—

किमित्यपास्याभरणानि यौवने

धृतं त्वया वार्धक्यशोभिवत्कलम् ।

घट प्रदोषे कस्फुटचन्द्रतारका

विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥

अत्रोत्कृष्टगुणैराभरणैर्न्यूनगुणस्य वत्कलस्य परिवृत्तिः । न्यूनपरि-
वृत्तिर्यथा—

तस्य हि प्रवयसो जटापुपः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रोतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥

अत्र कलेवरेण न्यूनगुणेन यशस उत्कृष्टगुणस्य विनिमयः ।

दत्त्वा दर्शनमेते मत्प्राणा वरतनु ! त्वया क्रीताः ।

किं त्वपहरसि मनो यद्दासि रणरणकमेतदसत् ॥

अत्राद्ये समपरिवृत्तिः । द्वितीयार्थे न्यूनपरिवृत्तिः ।

न्यूनं वृत्तीया । व्याचष्टे—विनिमयोऽत्रेति । उद्धृतिमाह—कय'प्रतिभासेति' ।

उरो वरतेति—हिरण्याक्षवधाद्येषु युद्धेषु उरो दत्त्वा दत्तानां यनो गृहीतम् ।

योजयति—अत्र उर इति । किमितीति—अरणायनं गल्पने इत्यर्थः । योजयति—अत्रो-

रुद्धेति । तस्य'हीति । प्रवय'स्त्वात् स्वर्गमुपेयुषो न शोच्य किञ्चिन् । योजयति—अत्र

कलेवरेणेति । ईरुष्ये'नोदाहरति—वरतेति । दर्शनप्राण'धोम्ममता' । मनो'प्रेक्षया

रणरणकस्य न्यूनता । योजयति—अत्राद्य इति ।

1 A. अत्र प्रति 2 H इति योजयति—अत्राद्ये 3 A's alt शस्य C अस्य
4, A C F G प्रत्ययस्था 5 A C. F. रुष्येति दग् 6 D omits न 7. A
C F स्ता 8 E. G. मनो व्यय

* The generally accepted reading is स्फुटचन्द्रतारका and that
is adopted in the N S ed The Sarjivani does not guide us in
fixing the reading The T S S ed has प्रदोषेषु निर्दिष्टतारका Of the
two manuscripts of the Sarvasva used for consultation D 12797
follows the N S. ed while No 68530 reads it as in the T S
S. ed

एकस्यानेकप्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्या ॥६२॥

एकानेकप्रस्तावादिह वचनम् । एक वस्तु यदानेकत्र युगपत्समाध्यते
तदा तस्यैकप्रासभाव्ये द्वितीयपरिहारेण नियमनं परिसंख्या । परिवर्जनेन
कुत्रचित्सङ्ख्यायान् वर्णनीयत्वेन गणनं परिसंख्या । सा चैवा प्रश्नपूर्विका
तदन्यथा चेति प्रथमं द्विधा । प्रत्येकं च परिवर्जनीयस्य शाब्दत्वार्थत्वान्या
द्विविध्यमिति चतुः प्रभेदाः । क्रमेण यथा—

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्न

किं कार्यमायंचरितं सुकृतं न दोषः ।

किं चक्षुरप्रतिहतं धिक्पणा न नेत्र

जानाति कस्तदपरः सदसद्विवेकम् ॥

किमासेष्य पुसा सविधमनवद्यं द्युसरित्

किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।

किमाराध्य पुण्यं किमभिलषणीयं च कुरुणा

यदासमस्या चेत्तो निरवधिं विमुक्त्यं प्रभवति ॥

भक्तिर्भवे न विभवे ध्यसनं शास्त्रे न युवति कामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥

कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।

काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं तथनयोर्वसति ॥

‘परिवृत्तिविनिमयस्त्रिधा सप्त^१ समादिभिः ॥’

परिसङ्ख्यायं सूत्रम्—एकस्यानेकं—प्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्या । अने-
कत्र^२ प्राप्तयत्^३ एकस्यैकत्र^४ नियमनं परिसंख्या एकतरत्र वर्जनेन अन्यतरत्र सङ्ख्यापानात् ।
समन्वितिकं व्याख्येयं—एकानेकेत्यादि^५ । असमाख्या^६ स्मृतं ह्येताः समाख्यायितुं प्रसक्त्य^७ ।
निवृत्तिः—परीतिः । परीत्युपसर्गो^८ वर्जनवृत्तिरित्यर्थः । भेदा^९ नाह—सा चैवेति^{१०} । प्रश्न-
पूर्विका सादृशी^{११} तर्कवार्थी^{१२} अत्रभूषणविका सादृशी^{१३} तर्कवार्थी^{१४} [१५] चतुष्पा ।

किं भूषणमिति—धार्यराचरितम्^{१६} । इयं प्रश्नपूर्विका सादृशीपातवर्ज्या^{१७} ।
किमासेष्यमिति । यदास^{१८} स्यात् द्युसरितादिसमास^{१९} द्वेन । इयं प्रश्न^{२०} पूर्वा प्रथमा^{२१} रित-
वर्ज्या^{२२} । भक्ति^{२३} भव इति । युवति^{२४} च कामास्त्रे । इयम्^{२५} अत्रासादृशवर्ज्या । कौटिल्य-

1 Omitted in A 2 D E F. अनेकत्र 3 A अनेक प्रा C H अनेक
प्रा 4 E G प्राप्तायत् 5 C स्यै अत्र 6 H आदि निवृत्तिः 7 C भाषे 8 D रयौ
दत्ता 9 A's alt असम्ये 10 D उपसर्ग 11 A भेदो C भेदो इयं च D भेदाया
12 A's alt C ण्यति 13 A C E F तर्क 14 C आर्थी तु चतुष्पा 15 A C
सादृश्या दैवार्थे 16 All mss तु 17 All except D रित उपसर्गयुग्मायं वर्जनवृत्ति
रित्यर्थः इयं 18 C यदा 19 A C स्यात्पुनरादि 20 A C. omit स 21 D F
omit प्रश्न 22 A C वर्ज्या D प्रसक्त्या 23 D भक्तिर्भवति 24 A C, F omit भ

अत्र चालौकिक वस्तु गृह्यमाण वस्त्वन्तरव्यवच्छेदे पर्यवस्यतीति व्यवच्छेद्य वस्त्वन्तर शाब्दमार्थं चेति नियमाभावः । अलौकिकत्वाभिप्रायेणैव क्वचित्प्रश्नपूर्वक ग्रहणम् ।

विलङ्घयन्ति श्रुतिवत्तमं यस्या लीलावतीना नयनोत्पलानि ।

विभोत यस्यामपि वक्रिमाणमेको महाकालजटाध्वजः ॥

तथा—“चित्रकर्मसु वर्णसकरो यतिषु दण्डग्रहणानि” इत्यादौ श्लेषसमृत्तत्वमस्या अत्यन्तचारुत्वनिबन्धनम् । अत्र च नियमपरिसंख्ययोर्वाक्यवित्प्रसिद्ध लक्षणं नादरणीयमिति ख्यापनाय नियमन परिसंख्येति सामानाधिकरण्येनोक्तिः । अत एवान् पाक्षिकप्राप्तिरपि स्वीक्रियत इति युगपत्संभावनं प्रायिकम् ।

मिति । इयम् ^१प्रश्नाभा ^२आयवर्ज्या । ^३योजनस्य सुप्तानत्वान्यायसंवापयाह —अत्रालौकिकमिति । अलौकिकग्रहो हि लौकिक व्यवच्छिन्नस्यैव ^४विरोधाद् । अतो व्यवच्छेद्य शाब्दमार्थं ^५चेति भेदद्वयोदयः । अलौकिकस्य ^६प्रसिद्धं क्वचित्प्रभोज्यया चेति चातुर्विध्यम् । श्लेषमिति ^७वतया, दशयति — विलङ्घयन्तीति । श्रुतिवत्तमं ^८वर्णो ^९पकण्ठो ^{१०}वेदमागश्च । वक्रिमा अराजता दोःसीत्य च ।

चित्रकर्मत्विति ^{११}—वर्णा वलसादयो द्विजातयश्च । दण्डो ^{१२}यष्टिः शास्त्रिश्च ^{१३}। अत्र श्लेष पूर्वम ^{१४}सिद्ध इति न बाधकः ^{१५}अपि तु चारुतावह इत्याह ^{१६}—श्लेषसमृत्तत्वमिति । अलौकिकता दशयितुमाह—अत्र चेति । पाक्षिकत्व ^{१७}नियमं अनेकत्र ^{१८}युगपत्प्राप्ती परि-सङ्ख्ययति हि वाक्यवित्प्रसिद्धं लक्षणम् । तद्वैलक्षण्याय नियमन ^{१९}सामानाधिकरण्यं यतः । इत्येतत् पाक्षिकप्राप्तिरूप ^{२०}नियमलक्षणमपि स्वीक्रियत ^{२१}इति युगपत्संभावनारमक परिसंख्यालक्षणमिह ^{२२} [प्रायिकम् ^{२३}] ।

परिसंख्या चानेकत्र प्राप्तस्यैकत्र ^{२४}ग्रन्थणम् ।

चतुर्धा ^{२५}प्रभवज्योक्त्योर्भावाभावादिय मता ^{२६} ॥

न पर ^{२७} युगपत्प्राप्तिं पक्षेऽपि ^{२८}प्राप्तिरिष्यते ।

परिसंख्यानियमयोर ^{२९}तोऽत्रालौकिकी स्थितिः ॥

1 All except A omit अ 2 D E G प्रश्नपूर्वा 3 G अत्र यो 4 A C F लौकिकी 5 D एष अता व्य 6 E. वेति 7 A's alt स्वपि B D E अप्रति 9 D omits क 10 A F वमण 11 D कणत्रि 12 A F G कण्डा 13 D E. गद्यव 14 A C F G दशदा यष्टय 15 A's alt C शास्त्रे 16 D अप्रति 17 E. बाधक 18 D omits इ 19 D कयन 20 A C F वत्र परि 21. C. नियमनस्य 22 D रूप 23 E. omits त 24 D इह प्राप्तय परि 25 All mss प्राप्तिरूप 26 A ण्कस्य 27 A B C चतुर्धा 28 H मता युगपत्प्राप्ति 29 A. C F. वर 30 A C F अप्रा 31 A. C E. F अतन्त्रा सौ

दण्डापूर्पिकयार्थान्तरापत्तनं अर्थापत्तिः ॥६३॥

दण्डापूर्पयोर्भावो दण्डापूर्पिका । “द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च” इति वृज् ।
पृषोदरादित्वाच्च वृद्धयभावः । यथा अहमहमिकेत्यादाविति केचित् । अन्ये तु
दण्डापूर्पो विद्येते यस्यां नीतो सा दण्डापूर्पिका नीतिः । एवमहं शक्तोऽहं
शक्तोऽस्यामित्यहमहमिकेति मत्वर्थोपपुन्रित्याहुः । अपरे तु दण्डापूर्पाविव
दण्डापूर्पिकेति “इवे प्रतिवृत्तौ” इति कनं वर्णयन्ति । अत्र हि मूलकर्तृकेण
दण्डभक्षणेन तत्सहभाव्यपूपभक्षणमर्यात्सिद्धम् । एष न्यायो दण्डापूर्पिकाश-
ब्देनोच्यते । ततश्च यथा दण्डभक्षणादपूपभक्षणमर्यादापत्तिं तद्वत्कस्यचिदर्थस्य
निष्पत्तौ सामर्थ्यात्समानन्यायत्वलक्षणाद् यदार्थान्तरमापतति सार्थापत्तिः ।

न चेदमनुमानम् । समानन्यायस्य संबन्धरूपत्वाभावात् । असंयत्ते
धानुमानानुत्थानम् । अर्थापत्तिश्च वाक्यविदां न्याय इति तत्राप्येनेहाभिधानम् ।
इयं च द्विधा । प्राकरणीकादप्राकरणीकस्यार्थापत्तनमेकः प्रकारः । अप्राकरणी-
कात्प्राकरणीकस्यार्थापत्तनं द्वितीयः प्रकारः । आद्यो यथा—

पशुपतिरपि तान्यहानि कुच्छादगमयदद्रिसुनासमागमोत्कः ।

कमपरवशं न विप्रकुर्वुंविभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥

अत्र विमुवृत्तः प्राकरणीको लोकवृत्तान्तमप्राकरणीकमर्यादाक्षिपति । द्वितीयो
यथा—

धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्रयम् ।

रिपुसंज्ञकेषु गणना क इव वराकेषु काकेषु ॥

अर्थापत्त्यर्थं^१ सूत्रम्—दण्डा^२पूर्पिकया अर्थान्तरापत्तनं अर्थापत्तिः^३ । यथा दण्ड-
भक्षणेनापूपभक्षणे कैमु^४त्वेनापत्तिः^५ तयार्थान्तरस्यापत्तनमर्थापत्तिः । व्याख्येते—दण्डा-
पूर्पयोरिति^६ । “द्वन्द्वमनोज्ञे”ति वृज्^७मिडौ पृषोदरादित्वेन वृद्धयभावेऽहमहमिकादि-
नयेन^८ दण्डापूर्पिवेति वैचित्र्यम् । अन्ये तु मत्वर्थयिनः^९ रूपमिडिमिडन्ति । स्वतन्मनिमाह—
अपरे^{१०} इति । अपरे पुन “इवे प्रतिवृत्तौ” इति कनं उपायत्वेन वर्णयन्ति । निष्कर्षा-
र्थमाह—अत्रेति । अनुमानशङ्का निराख्येते—न चेदमिति । समानन्यायस्य दण्डापूर्प-
वृत्तस्य सङ्गनिमाह—अर्थापत्तिश्चेति । तत्रा^{११}नीयेन तत्सम्बन्धिनया भेदायाह—इयं चेति ।
पशुपतिरिति—उत्क. उन्मना । विप्रकुर्वुं वाप^{१२}विभुष्यं^{१३} । अमी^{१४}भावा वनिता-
दयः । अप्राकरणीकापत्तनं^{१५} दर्शयति—अत्र^{१६}वि[म्ब]ति । एतदनुयोति । निरा^{१७} अपि

1. D पत्त्य सू 2. F. दण्डेति 3. D पत्ति 4. D. कैमयंकेयेन 5. D. पत्ति 6
H. इति अर्थापत्तिस्तु (P 183) 7. A. C. D. repeat द्वन्द्व^७सिद्धौ 8. A. C. वृज् E.
F. पुन 9. C. भावेन 10. E. येषु G. येष्वनिरूप 11. C. E. वर्णयति 12. A. C. E.
तत्र ज्ञाते येन 13. E. वापं 14. A's alt. C अति 15. C पत्तनं. 16. A C. अत्र
पिति Except A. C. all the others read विभुमिति 17. C. सत्यापि

अत्र शैलवृत्तान्तोऽप्राकरणिको रिपुवृत्तान्तं प्राकरणिकमर्यादाक्षिपति ।
कचिन्व्यायसाम्ये निमित्तं श्लेघेण गम्यते । यथा—

असङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वमु च वृष एको बहुवयाः ।
अवस्थेय स्थाणोरपि भवति सर्वाभिरगुरो-
विधौ वक्त्रे सुध्न स्थितवति वय के पुनरमो ॥

अत्र विधौ वक्त्रे इति श्लिष्टम् । अप्राकरणिकस्याणुवृत्तान्तात्प्राकरणि-
कार्थापतनम् ।

तुल्यबलविरोधो विकल्पः ॥६४॥

विरुद्धयोस्तुल्यप्रमाणविशिष्टत्वात्तुल्यबलयोरेकत्र युगपत्प्राप्तौ विरुद्ध-
त्वादेव यौगपद्यासम्भवे विकल्पः । औपम्यगर्भत्वाच्चात्र चारुत्वम् । यथा—
'नमन्तु शिरासि धनुषि वा, कर्णपूरोक्रियन्तामाज्ञा मौर्व्यो वा' इत्यादि । अत्र
प्रतिराजकार्ये नमने शिरसा धनुषा च तुल्यप्रमाणविशिष्टत्वम् । सन्धिप्रियहो
चात्र क्रमेण तुल्यप्रमाणे, प्रतिराजधिययत्वेन स्पर्धया द्वयोरपि संभाव्यत्वात् ।
द्वौ चेमौ विरुद्धाजिति नास्ति तयोर्युगपत्प्रवृत्तिः । प्राप्नुवतश्चात्र युगपत्प्रका-

प्र'ह्वो'भवन्ति, 'श्लोतेषु वा वया' ? अत्र प्राकरणिकार्थापातः । विच्छिद्यन्तरायाह—
कचित्त्विति । असङ्कार इति । शङ्काकर नियम सेव्य^६ उत नेति शङ्काजनकम् । विपु-
रित्पु, विधि^७दिष्टम् । श्लेषेण प्राकरणिकापातमाह—अत्र^८ विधाविति ।

अर्थापत्तिस्तु कैमुत्येना^९न्यायापात इष्यते ।

प्रवृत्ताप्रकृता^{१०}पातादिय च द्विविधा यता ॥

विकल्पार्थं सूत्रम्—तुल्यबलविरोधो^{११} विकल्पः । विरुद्धयोः तुल्य^{१२}बलयोर्युग-
पत्प्राप्तौ विकल्पः । व्याचष्टे—विरुद्धयोरिति । तुल्यप्रमाण^{१३}विशिष्टत्वं तुल्यबलत्वे हेतु ।
बैलक्ष्य्यं दर्शयति—औपम्यगर्भत्वादिति^{१४} । सौबिज^{१५}विकल्पस्या^{१६}तथात्वात् ।

नमन्तिविति^{१७}—^{१८}मन्यो शिरसा^{१९} नति विग्रहे धनुषाम् । एवमाज्ञामौर्व्यो वरुणं^{२०}.
पूरोक्तरणमपि । व्याचष्टे—अत्र प्रतिराजेति । नमनमिह प्रति^{२१}राजात्रा चार्थम् । तत्र

1 A. C. षट्ठी 2 A. C. G. ह्यभाव मज्जन्ती 3 A. C. श्लेषे F. श्लेषे
4 A. F. G. पात वि 5 C. सम्ये 6 C. हि 7 E. चेष 8 Omitted in C. 9 A.
C. F. G. मुपन्यायार्था 10 A. C. कृतादिव 11 E. F. G. विरोधे 12 C. वयवितो
यौगुग 13 E. श्लिष्टता 14 H. इति विरोधे तुल्य (P. 184) 15. A. F. G. सौबि-
ज्य वि 16 A. C. F. omit च 17 C. जमन्विनि 18 A. किर्या 19 E. गिर्या
20 C. पुरि 21 C. राजान

रान्तरस्यात्रानाशङ्क्यत्वात् । ततश्च न्यायप्राप्तो विकल्पः । नमनकृतं च
तयोः सादृश्यमित्यलङ्कारता । एवं कर्णपूरीक्रियन्तामित्यादौ योजनीयम् ।
श्रौपम्यगर्भत्वाच्चात्रचारुत्वम् । क्वचिच्छ्लेषावष्टम्भेनाप्ययं दृश्यते । यथा—

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पधिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नति हितप्राप्तये ।

लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती

गुष्माकं कुरुतां भवतिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥

अत्र नेत्रे तनुर्वेति विकल्पः । उत्तमत्वान्च तुल्यप्रमाणं श्लिष्टत्वम् । न
चात्र समुच्चये वा शब्दः । संभवन्त्यामपि गतौ महाकविव्यवहारे प्रयोगा-
भावात् । ननु विरोधनिमित्तो विकल्पः । कथं चात्र विरोधः ? नैतत् ।
तनुमध्ये नेत्रयोः प्रविष्टत्वात्तयोः पृथगभिधानमेव न कार्यम् । कृतं च
तत्स्पर्धिभावं गमयति । स्पर्धिभावाच्च विरुद्धत्वम् । नेत्रे अथवा समस्तमेव
शरीरमित्यर्थविगमे विकल्पस्य सुप्रत्ययत्वात् । स चात्र श्लेषाच्छ्लिष्टः ।
लिङ्गश्लेषस्य घञनश्लेषस्य चात्र दृष्टेः । तस्मात्समुच्चयप्रतिपक्षभूतो विक-
ल्पाख्यलङ्कारः पूर्वैरकृतधिवेकोऽत्र दर्शित इत्यवधातव्यम् ।

गुणक्रियायौगपदं समुच्चयः ॥६५॥

शिरसि घनूपि च^१ सन्धिविग्रहप्रमाण^२तया तुल्यबलानि विरुद्धत्वाद्युपपत्त्यायोगेऽपि
प्राप्नुवन्ति । अतस्साधनबाधनादिरूपगत्यन्तराभावात् विकल्पः । वैधर्म्यं योजयति—
नमनकृतमिति । एव कर्णपूरीकरणेऽपि । वैचित्र्यान्तरायाह—श्रौपम्येति ।

भक्तिप्रह्वेति—प्रणयिनीस्पधिनीत्यादौ प्रथमादिवचनैकवचनयो नपुसकस्त्री-
लिङ्गयोश्च श्लेषः । श्रीतेहितेति^३ नीता ईहितेति च पदभङ्गः । निधी इति निधिरिति च ।
योजयति—अत्र नेत्रे^४ तनुरिति । समुच्चयभयो भा भूदित्याह—न चेति । अनुशासनाद्
गतिमभवेऽपि कविप्रयोगाभावात् समुच्चयः । अत्रयुक्तदोषापत्तेर्लक्षणे मूलतामासद्भूते—
नन्यति । परिहरति—नैतदिति । नेत्रे अथवे^५ति । विकल्पस्वरूपोन्मीलित श्लेषानुगमम्
उदा^६प्यति—स चात्रेति । निगमयति—तस्मादिति । स्वो^७पत्र इत्याह—पूर्वैरिति ।

विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पस्तन्नि^८धानिनो ।

^९अदलेपदलेपमिति त्वाद्विधायमुप^{१०}वर्णने ॥

समुच्चयार्थं गुणगुण—^{११}क्रियायोगपदं समुच्चयः । गुणानां क्रियाणां च^{१२} योगपद

1 Omitted in A C F G 2. A C प्रमाणकनया 3. A F. G. अविष्ट
4 A. C. ननुकृतं 5 A C. F G नते 6 A इति पदभङ्गः नीते इति च योज 7.
A नेत्रेति तुरिति 8 C पत्तेल 9 A C अथ वैचित्र्यसम्ब 10 A's alt. C उपाट
11. C मपत् 12 C यातिनो 13 A's alt C मग्नेपारे 14 A. C. उपपत्तिनः
H उपपत्ते 15. F गुणेति 16 A C. F पत्

गुणानां वैमल्यादीनां योगपद्येनावस्थानेन तथैव च क्रियाणां समुच्चया-
लङ्कारः । विकल्पप्रतिपक्षेणास्य स्थितिः । क्रमेण यथा—

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमाशु विमलं च ।
प्रखलमुखानि नराधिप ! मलिनानि च तानि जातानि ॥
अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतोऽतिदुः सहो मे ।
नवचारिधरोदयावहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥

एतद्विभिन्नविषयत्वेनोदाहरणद्वयम् । एकाधिकरणत्वेनाप्ययमलङ्कारो
दृश्यते । यथा—

विभ्राणा हृदये त्वया विनिहित प्रेमाभिधान नवं
शल्प यद्विदधाति सा विधुरिता साधो ! तदाकर्ण्यताम् ।

शेते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेङ्गति
भ्राम्यत्युल्लुठति प्रणश्यति दलत्युन्मूर्छति नुदधति ॥

एवं गुणसमुच्चयेऽप्युदाहार्यम् । केचित्पुनर्न केवल गुणक्रियाणां व्यस्त-
त्वेन समुच्चयो यावत्समस्तत्वेनापि भवतीति वर्णयन्ति । उदाहरन्ति च—

न्यञ्चत्कुञ्चनमुन्मुख हसितवत्साकृतमाकेकरं
व्यावृत्त प्रसरत्प्रसादिमुकुलं सप्रेमकम्प स्थिरम् ।

उदभ्रभ्रान्तमपाङ्गवृत्ति विकच मञ्जतरङ्गोत्तरं
चक्षु साश्रु च चतन्ते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् ॥

समुच्चय । व्याचष्टे—गुणानामिति । विवल्पेति सङ्गणिकयनम् । विद^१लितेति ।
प्र(ख^२)लमुखानि दुर्दान्तप्रचुराणि । अत्र वैमल्यमालिन्ययोः समुच्चयः । अयमिति । एक-
पदे युगपद्भवितव्यं^३ भूत^४मित्यर्थः । अत्र उप^५नतिभूतिक्रिययोः । वैनिश्चयान्तरायाह^६—
एतद्विभिन्नेति । विभ्राण्येति । शल्पभरण शयनादिक्रियाहेतुः । अत्र शयनादीनां एकाधि-
करण^७तया समुच्चयः । गुणसमुच्चयोऽपि सुज्ञान इत्याह—एवमिति । गुणक्रिययोः समु^८त-
योरपि सम्भवतीति दर्शयति—केचिदिति ।

न्यञ्चदिति—चक्षुरिह चक्षुर्विवारः । ^९एकैकं चक्षुरन्यक्रिय भिन्नव्यापारं वर्तते ।

^{१०}भती हेतो रसवशात् । रस इह^{११} शृङ्गारः, हृदयवाराणामेषा तदेकनिष्ठतात् तस्य
भिन्नक्रिय^{१२} न्यञ्चितमित्यर्थः । यदपाङ्गं न्यञ्चति^{१३} ।

उक्तं हि^{१४} अथा मरतसप्रेह—

1 C E G विगलि 2 All mss वन 3 E G मल्य 4 A's alt C भूत 5 A C F उपनीति 6 A C आह विभि F आह गुणक्रिययोः 7 A C वरण तथा य 8 E मभय F मभूत 9 A's alt शब्दक 10 C E पुनः 11 A F गुणश्च 12 A F G क्रियान्वयन्ययिनि 13 E न्यञ्चयति 14 Om-itted in E.

“स्या”अथञ्चिततयश्चदपाङ्गभाव” इति । ‘अपाङ्गसङ्कोचितकुञ्चित’ स्यात्^५
उन्मुख” इत्युदञ्चितस्य लक्षणम् ।

उदञ्चित तूर्ध्वमपाङ्गवृत्ति निमेषश्चन्य^७ हसित विहासि ।

साभूतमाकाङ्क्षितभावगर्भम् आक्रेकर तिर्यग^८रालतारम् ॥

व्यावृत्त वलितम्^९ ।

“तिर्यङ्निवृत्त वलित विलोक्य प्रेम्णा^{१०}सुदूर परिवर्त्ता [हुत्तम्^{११}]” ।

प्रसादि प्रसन्नम् ।

“सम्भूविलास स्मयते प्रसन्न^{१२} सम्मोह्यमान मुकुल वदन्ति ।”

सप्रेम प्रमगर्भम् ।

“स्यात्प्रेमगर्भं असौ द्रवाय^{१३} (?)” ।

कम्पमुत्कम्पितपक्ष्म^{१४}नारम् । स्थिर^{१५} विद्वरान्तरितार्थनिष्ठम् ।

उदङ्ग^{१६}-उदङ्गित^{१७}तूर्ध्वविकम्पितम् । भ्रान्त^{१८} मदमन्थर^{१९}स्यात् ।

अपाङ्गवृत्ति विक्षेपि ।

विक्षेपि पार्श्वे यदपाङ्गवृत्ति ।

[विकच^{२०}] विवासि^{२१} ।

विकासि हृदये सविशेषलक्षम् ।

मज्जतिहा^{२२}ञ्चितम् । नासाग्रनिष्ठन्तु निहञ्चिताख्यम् ।

तरङ्गोत्तर^{२३} तरङ्गितम् ।

“तरङ्गित यद्युतिरुभिवत्पा ।”

साधु^{२४} उत्कण्ठितम् ।

“उत्कण्ठित रागनिबद्धबाष्पम् ।”

1 A F G सान्यञ्चि 2 C पदाङ्ग 3 F अङ्ग इति 4 E omits त 5.
E स्यादिन्द्रुवत् इत्युद 6 D E G अङ्गसङ्घिनिमे 7 A D E G H I. शून्यो-
लसित C भूत्य हसित 8 A F द्वाल 9 A C लित विलोस्या प्रसाद वृत्त प्रेम्णा
10 A's alt सपूर C सुपूर 11 All mss हुत्त 12 A F G प्रपन्न 13 A. C
F यत्तुल्यकम्पम् 14 C पक्ष 15 Omitted in C 16 A F G उदङ्ग 17 A
F वर्णितविकम्पित 18 C D E G H I भ्रान्त 19. E G भर विभ्रान्त मन्त
मदमन्थर स्या 20 Omitted in all mss 21 A C विश्रम् 22 A C दहयि-
नासा 23 A C F उत्तरङ्गितरङ्गित 24 A C माध

* The lines and readings here are not clear, particularly regarding the definitions of कुञ्चित and उन्मुख. The former is अपाङ्ग सङ्कोचित or अपाङ्गसङ्कोचित whilst the latter is otherwise called उदङ्गित which is defined as तूर्ध्वमपाङ्गवृत्ति With regard to the other words प्रसादि, व्यावृत्त, अपाङ्गवृत्ति, विकच, तरङ्गोत्तर etc they are first explained and then the corresponding definitions given

अत्राकेकरादयो गुणशब्दा न्यञ्चदित्यादयः क्रियाशब्दा इति समस्तत्वेन गुणक्रियायोगपक्षम् । प्रसादिसप्रेमेत्यादीनां समासकृतद्वितेषु सवन्धाभिधानमिति सबन्धस्य वाच्यत्वात् । तस्य च सिद्धरूपत्वेन गुणत्वादगुणशब्देन गुणयोगपक्षं द्रष्टव्यम् । एवमयं त्रिधा समुच्चयः । एकः समुच्चयः त्रिप्रकारभिन्नः लक्षयित्वा द्वितीयं लक्षयति—

एकस्य सिद्धिहेतौ अन्यस्य तत्करत्वं च ॥६६॥

समुच्चय इत्येषः । यत्रैकः कस्यचित्कार्यस्य सिद्धिहेतुत्वेन प्रकान्तस्तत्रान्योऽपि यवि स्पर्धया तत्सिद्धिं करोति तदायमपरः समुच्चयः । न चायं समाध्यलङ्कारेऽतर्भवति । तत्र ह्येकस्य कार्यं प्रति पूर्णं साधकत्वम् । अन्यस्तु कार्याय काकतालीयेनापतति तत्र समाधिर्वक्ष्यते । यत्र तु खलेकपोतिकया बहूनामवतारस्तत्र समुच्चयः । अतः महाभेदोऽनयोः । एषः समुच्चयः तद्योगे-

योजयति—अत्राकेकरादयः । नन्वाकृतप्रसादप्रमणा गुणवचनम्^१ऽपि समासतद्विताद्यर्थेस्तिरोधानमित्यत आह—प्रसादिसप्रेमेत्यादि । समासादयो^२ हि सम्बन्धाभिधानि । सम्बन्धश्च सिद्धरूपे गुणात्मा । न गुणवचनानां स्वभावः भिन्नः^३ । साकृतसप्रेम इति समासः । प्रसादोति तद्विदितः । निगमयति—एवमयमिति । व्यस्तत्वेन उभौ समस्तत्वेन एकेति त्रिधा ।

‘गुणत्रिआयोगपक्षे^४ त्रिविधस्यात्ममुच्चयः^५ ।’

समुच्चयान्तरायाह—एकमिति । मूत्रम्—एकस्य^६ सिद्धिहेतौ अन्यस्य तत्करत्वं च । एकस्मिन् कस्यचित् सिद्धिहेतौ^{१०} स्पर्धया अस्यापि तत्करत्वं^{११} समुच्चयः^{१२} । अत्राच^{१३}—समुच्चयः^{१३} इत्यादि । इत्यवत्युपलक्षणम् । समाधिर्वधर्म्यायाह—न चायमिति । एकः^{१४} पर्याप्तः^{१५} साधकः । अन्यः काकतालीयवृत्त्या चैतस्माधिः । यथा खले कपोता स्पर्धया प्रतिस्वम् ब्रह्महमिकयाऽप्रतरन्ति । तथा भावं समुच्चय इति महान् भेदः । खलः कपोता अस्या मन्ति^{१६} नीतात्रिति खलेकपोतिका । मत्वर्थाय ह्यत्र । ननु काकतालीय इति वक्ष्यमुच्यते । काकस्यागमनं यादृच्छित्वं^{१७} तालस्य च^{१८} पातः । तत्र^{१९} पतता काकस्य वधः । एष देवदत्तस्य आगमनं दस्युनाञ्चोपनिपातस्तर्ह्ये तस्य वधः । तत्र देवदत्तदस्युतमागमः काकनाशमागम इवति एकः उपमायः । तद्वधः काकवध इवति द्वितीयः । अत्र^{२०}

1 F वररण्या 2 C अपि स्वभाव 3 A C योऽपि 4 A C ननि समाम इत्यादिमिति तद्विदितः 5 A C व्यस्तं ऐवेति 6 A B C पर्य 7 H एवम् । निगमयति (P 190) 8 A F किमिति 9 F कस्मेति 10 A हेतोः तथा अन्य C हेता तथा सिद्धिहेतौ तथा च 11 A F च समु 12 C य समुच्चयान्तरायाह एकमिति व्या 13 F एव इ 14 A अत्र 15 E G पर्याप्तः 16 A C मन्ति नि ताधिति 17 C, स्थिर 18 Omitted in A C 19 A E F तेन च 20 G अन्य

सद्योगे सदसद्योगे भवतीति त्रिधा भिद्यते । सतः शोभनस्य सता समुच्चीय-
मानेन योगे यथा—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिमतिः श्रुतिशालिनी

भुजवलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।

प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरय जनो

व्रजति नितरा दपं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥

अत्रामालिन्येन शोभनस्य कुलस्य मूर्त्यादिभिः शोभनैः समुच्चयः ।

एकैकं च वर्णहेतुतायोगं स्पर्धया निबद्धम् । असतोऽशोभनस्यासता समुच्चोप-
मानेन योगे यथा—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽप्युत्सुकं

गाढ प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथमुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो

नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्य शठः ॥

अत्र स्मरमार्गणानां दुर्वारत्वेनाशोभनाना तादृशैरेव प्रियतमादिभिः
समुच्चयः । नववयःप्रभृतीनां च यद्यपि स्वतः शोभनत्वं तथापि विरहविषये-
नात्राशोभनत्वं ज्ञेयम् । सदसतः शोभनाशोभनस्य तादृशेन सदसता समुच्चोप-
मानेन योगे यथा—

शशी दिवसघूसरो गलिनघौवना कामिनी,

सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

नमानार्थं^१ वाक्तालमिति । द्वितीयस्तद्वितार्थं^२ वाक्तालीयमिति । समासश्चाप्यम् ।
अस्मादेव ज्ञापकात् "नमानाश्च तद्विषया" दाकस्मिन् इवायंछ्यो^३ भवतीति । तद्विषया-
दिवार्थविषयादित्यर्थः । एवमर्धजरतीय अजाकृपाणीय घुणाक्षरीयमित्यादी समानत-
द्विती ज्ञेया ।

भेदानाह—एष इति । कुलमिति । धैर्यं नो दपं व्रजति, त एव तवाङ्कुशा
चन्मार्गनिवारका । योजयन्—अत्रामालिन्येति । अत्रामालिन्य शोभनत्वे हेतुः । एवं
धैर्यस्य तत्त्वत्वं दर्शयति—दुर्वारा इति । मन्मथमुहृत्कालादि^४ शठो वरध । योज-
यति—अत्र^५ स्मरेति । नववयः^६ प्रभृते कथमशोभनत्वं इत्यत्र आह—नववय इत्यादि ।

शशीति—दास्यादि^७ विशेषेण शोभनं^८ घूमरत्नादि विशेषणवत्तादशोभनमिति

1 G ममामा स्फुटोऽग्नौ वास्यार्थः (under भाविक) 2 A. तालीय C
ताल इति 3 E. G. अर्थ 4 A. तामा 5 C. अर्थ भव 6 C. कृपाणि घुणात्
7 A. अस्म 8. A. अस्मा 9 C. मामान्ते 10 A. C. सता पदक 11 A. C.
संति 12 C. भूते 13 F. आदि समुर्धायने The omitted portion is four-
after गलिन दस्यादि (P 189) 14 Omitted in A.

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सञ्जनो

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥

अत्र शशिनः स्वतः शोभनस्यापि दिवसधूसरत्वादशोभनत्वेन सदसत्-
स्तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः समुत्तयः । न त्वत्र कश्चित्समुच्चयमानः शोभनः,
अन्यस्त्वशोभन इति सदसद्योगो व्याख्येयः । ननु “नृपाङ्गणगतः खल”
इत्यशोभनोऽप्ये तु शोभना इति कथं समुच्चयमानस्य सतस्तादृशेनासता योगः ?
नैतत् । “नृपाङ्गणगतः खलः” इति प्रत्युत प्रक्रमभेदादुष्टमेव । न तु सौन्दर्य-
निमित्तमित्युत्प्रेक्ष्यमेवेतत् ।

अत एवान्यरेवमादौ सहचरभिन्नोऽयं इति दुष्ट एवेत्युक्तम् । प्रकृते तु
नृपाङ्गणगतत्वेन शोभनत्वं खलत्वेनाशोभनत्वमिति समर्थनीयम् । एवमपि
विशेष्यस्य शोभनत्वं प्रकृष्टं, विशेषणस्य त्वशोभनत्वं, इह त्वऽप्येति न
सर्वथा निरवद्यम् । ननु “दुर्वाराः स्मरमार्गणा” इत्यत्रोक्तोवाहरणवत्कथं न
सदसद्योगः ? नैतत् । इह शोभनस्य सतोऽशोभनत्वमिति विवक्षा । तत्र
त्वशोभनावभेदेतदिति विवक्षितमित्यस्त्यनयोर्भेदः अत एवैकत्रोपसंहृत

विशिष्टस्य द्वैतस्यम् । तत्र तयाविषं कामिन्यादिभिस्त्वमुच्चयत । योजयति—अत्र शशिन
इत्यादि । आनया तु न योजनीयमिषत् ॥ आह—न त्वमेति । न व्याख्येयस्तया । मदम-
योगविवर्त्तनादिति चेत् । अत्राक्षिपति—ननु वृषेति । नृपाङ्गण^१तन्मयो^२द्वयोरप्यशोभन-
त्वादित्य^३ शोभना इति वचम् । न^४ तथा^५ समुच्चय । परिहरति—नैतदिति । विशिष्टस्य
द्वैतस्यप्रक्रमे द्वयोरशोभनत्वम् । प्रक्रमभेदो^६ वाक्यदोषः । प्रक्रमभेदा^७वचनभेदेन^८ चान्य-
दोषान्तर उद्भासितमित्याह—अत^९ एवेति । विशेष्या^{१०}न्तर शोभन^{११} । खलत्वरूप त्व^{१२} ।
शोभनमिति सहचरभिन्नोऽयं । अत इत्य विवक्षणीयमित्याह—प्रकृते स्थिति । तयाऽपि
न दोषमि^{१३}वृत्तिरित्याह—एवमपीति । पूर्वोदाहरणे सद^{१४}सद्योगमाशङ्कते—ननु^{१५}दुर्वारा
इति । स्मरमार्गणादीनां शोभनत्व^{१६} दुर्वारत्वादीनाम् अशोभनत्वमिति प्रतीते । परिहरति—
नैतदिति । विवक्षाभेदे वचनमाह—अत एवेति । ^{१७}सुन्दरत्वेनाग्नं प्रविष्टानामपि^{१८}
शस्या^{१९}दीना धूमरत्वा^{२०}दिना वैवं^{२१}व्येहेतुत्वमुपमहृतम् । दुर्वारिवचनविरय “गठ”^{२२} वच

1 A's alt मनशी 2. E ह्याह 3 C गगत मन 4 A C G. त्वोरपि
5 C. अयो 6 Omitted in C 7 A. C F नयाऽपि 8 A C F G निहे^{२३}
9 C भेदा 10 F भेदम शोभा व 11 A C G अनेति नया 12 Comits अ
13 A C F G विमेषान्न 14 All except F वच 15 A. C G चमोभ
16 A C G omit नि 17 C मयोग 18 Omitted in A C E. G 19
A C. G व्यमिति 20 A सुन्दराग्नं नान्य प्र 21. Omitted in C E. 22
A. गयादीना C ह्यादी 23 C आर्दना 24 A F वैवर्धे 25 A. C F.
G गत

“मनसि सप्त शल्यानि” इति । अपरत्र तु “शठः कथं सोढव्य” इति सर्वथा वुष्टत्वाभिप्रायेण । तस्मादस्ति प्रकारत्रयस्य विविक्तविषयत्वम् ।

कारणान्तरयोगात्कार्यस्य सुकरत्वं समाधिः ॥६७॥

केनचिदारब्धस्य कार्यस्य कारणान्तरयोगात्सौकर्यं यत्, स सम्यग्-गाधानात्समाधिः । समुच्चयसादृश्यात्तदनन्तरमुपक्षेपः । तद्वैलक्षण्यं तु प्राक्प्रतिपादितमेव । उदाहरणम्—

मानमस्या निरकर्तुं पादयोर्मौ पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्यं घनगर्जितम् ॥

माननिराकरणे कार्यं पादपतनं हेतुः । तत्सौकर्यायं घनगर्जितस्य कारणान्तरस्य प्राक्षेपः । सौकर्यं चोपकारायेति प्रकाशितम् ।

एव वाक्यन्यायाश्रयिणोऽलङ्कारान्प्रतिपाद्याधुना लोकन्यायाश्रयिणोऽलङ्कारा उच्यन्ते । तत्र—

प्रतिपक्षतिरस्काराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम् ॥६८॥

यत्र बलवतः प्रतिपक्षस्य दुर्बलेन प्रतिपक्षेण प्रतीकारः कर्तुं न शक्यत

सोढव्य” इति सर्वथा वुष्टत्वमेवोपसहृतम् । निगमयति—तस्मादिति ।

एकक्रियायाऽभ्यन्तस्य^३ क्रिया त्वन्य^४ समुच्चयः ।

सदमद्वैधयोगेन सञ्जिघा सव्यस्वित् ॥इति॥

समाध्यर्थं सूत्रम्—कारणान्तरयोगात् कार्यसुकरत्वं समाधिः^७ । अरब्धस्य कार्यस्य कारणान्तरयोगात् सम्यग्गाधान समाधिः । व्याचष्टे—केनचिदिति । समुच्चयेति सङ्गत्पुक्तिः^८ । समुच्चयसंबन्धस्य स्मारयति—तद्वैलक्षण्यमिति^९ । मानमिति । पादपतने कारणे गर्जित कारणान्तरम् । योजयति—माननिराकरण इति । उपकारेति सौकर्यं^{११} प्रकाशनम् ।

ममाधिसम्यग्गाधान कारणान्तरयोगतः ।

सङ्गत्यन्तरायाह^{१२}—एव वाच्येति । प्रत्यनीकार्यं सूत्रम् । प्रतिपक्ष^{१३} तिरस्काराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम्^{१४} । बलवतः तिरस्काराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम् । व्याचष्टे^{१५}—यत्र^{१६} बलवदित्यादि^{१७} । तत्सम्यग्निघ्न बलवत्सम्यग्निघ्नः । त

1 A C F omit त्व 2. A C E. G omit यां 3 A. C E G omit
म्य 4 H त्व एष म 5 A C ज्ञेदयो 6 A. C E F. G H द्विविधमभ्यव
7 H. समान 8 A C G उक्ति 9 A's alt C H. माधय 10 H इति
ममाधि 11. A C G प्रयोगकान्न 12. A C. अन्तरमाह 13 A पक्षेऽतिपदनव
तिर F. पक्षेति 14 A C. नीकं प्रत्यनीकमिति व्याच 15 I चष्टे अभ्यन्तस्येदु
(under भाषि) 16 Omitted in H 17. H आदि तदीयस्य निर P (191)

इति तत्संश्लिष्टो दुर्बलस्य तं बाधितुं तिरस्कारः क्रियते, तत्प्रत्यनीकम् । अनौकस्य संन्यस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकमुच्यते । तत्तुल्यत्वादिदमपि प्रत्यनीकम् । यथानीकेऽभियोक्तव्ये तत्रासामर्घ्यात्तत्प्रतिनिधिसूतमन्यदभियुज्यते, तद्वदिह प्रतिपक्षे विजेये दुर्बलस्य तिरस्करणमित्यर्थः । प्रतिपक्षगतत्वेन बलवत्त्वव्यापनं प्रयोजनम् । यथा—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कापनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तववत्रसहशार्कृति कृती राहुरिन्नुमधुनापि बाधते ॥

अत्र राहोर्भगवान्कृष्णो बलवान् प्रतिपक्षः तदीयः पुनर्व्वक्त्रसादृश्य-
मुखेन दुर्बलश्चन्द्रमाः तत्तिरस्काराद्भूगवतः प्रकर्षावगतिः ।

उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपम् ॥६६॥

उपमेयस्यैवोपमानभारोद्वहनसामर्थ्यादुपमानस्य कैमर्थक्येनाक्षेप आलो-
चनं क्रियते तदेकं प्रतीपम् । उपमानप्रतिकूलत्वादुपमेयस्य प्रतीपमिति
व्यपदेशः । यदप्युपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरप्रतितिष्ठापयिपमानावरणार्थ-
मुपमेयत्वं कल्प्यते तत्पूर्व्वोक्तगत्या द्वितीयं प्रतीपम् । क्रमेण यथा—

“यत्र च प्रमदानां चक्षुरेष सहजं मुण्डमालामण्डनं भारः कुवलय-
वामानि” इत्यादि । यथा वा—

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां

देव ! त्वय्यथनीभरक्षमभुजे निष्पाविते वेधसा ।

बाधितुं बलवन्तं बाधितुम् । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा अनौक इत्यादि । प्रयोजनमाह—
प्रतिपक्षेति । यस्य किञ्चिदिति । यस्य कृष्णस्य । विग्रहः^१ कलहः । कान्तेन वक्त्रेण सहशा-
कृतिः^२ । योजयति—अत्र राहोरिति । तत्तिरस्कारादिति प्रयोजनौकः ।

तदीयस्य तिरस्कारः प्रत्यनीकमशक्तिः ।

प्रतीपार्थं सूत्रम्—उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपम्^३ । उपमेयस्यैव
पुष्कलगुणत्वविवक्षणेनोपमानस्य कैमर्थक्यं^४ प्रातिकूल्यान्धेकं प्रतीपम् । ‘यद्योपमानान्त-
रार्थं’^५ प्रसिद्धोपमानस्योपमेयत्वव्युत्तिरनादरात् तद्वितीयम् । व्याचष्टे—उपमेयस्यै-
वेत्यादि^६ ।

यत्र चेति । चक्षुष एव मुण्ड^७मालास्त्व^८मिति कुवलयदाम्नी नैरर्थवयम् । प्रलङ्घा-
रान्तर^९संभेदेनापरमुदाहरति—लावण्येति । लावण्यौकस्त्वान्निगुणानामुप^{१०}मेय एव पोष-
निकन्यादिन्द्रासुप

1. A. C. अदकान्तस्य 2. C. कृति 3. A. C. च तिर 4. A. G. प्रतीपः
5. F. वयस्योपमेयत्व 6. E. कूलत्वं 7. A. C. F. omit यत् 8. A. E. अर्थ 9.
A. मिद्वे उप 10. H. आदि उपमानस्य कैमर्थक्य (P. 193) 11. A's alt. C. मुण्ड
12. C. त्व मेय एव पोषनिकः कुव 13. F. संभेदेना 14. C. अदाया शृणुपथः
निकन्यादिन्द्रासुप

इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं

चिन्तारत्नमहो मुधैव किमभीष्टप्टाः कुलक्षमाभृतः ॥

अत्र यथासंख्यमप्यस्तीति प्राक्प्रतिपादितम् ।

ए एहि दाव सुन्दरि ! कण्ठं दाऊण सुणसु वअणिज्जं ।

सुज्झ मुहेण किसोअरि ! चन्दो उवमिज्झइ जणेण ॥

अत्रोपमानत्वेन प्रसिद्धस्य चन्द्रमसो निकर्षार्थमुपमेयत्वं कल्पितम् । वदतस्य चात्रोपमानत्वेन विवक्षा प्रयोजिका । क्वचित्पुनर्निष्पन्नमेवोपम्यमनावर-
कारणम् । यथा—

गर्धमसंवाह्यामिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरस्सु नीलमलिनानि ॥

अत्रोत्कर्षभाज उपमानप्रादुर्भाव एव न्यङ्कारकारणम् । अनेन श्या-
येनोत्कृष्टगुगत्वाद्युपमानभावमपि न सहते, तस्योपमानत्वकल्पनेऽपि प्रतीप-
मेव । यथा—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल ! मा स्म हृष्यः ।

ननु सन्ति भयादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥

त्यादिन्वाद्युपमानानां कैमयंक्यम् । सभेदमनुस्मारयति—अत्र यथासंख्यमप्यस्तीति । ए^१
एहीति । ए^२ इत्यामन्त्रणे ।

अयि एहि तावत्सुन्दरि कर्णं दत्वा शृणु वचनीयम् ।

तव मुक्तेन कृतोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥

चन्द्रस्योपमानत्ववचनीयमिति वचनात् चन्द्रस्य 'निवृष्टत्वेनोपमेयत्वेन' कल्पनम् ।
प्रयोजनं तु मुक्तस्योपमानता^१ । योजयति—अत्रोपमानत्वेनेति । 'क्वचित् उपमानस्य
शतं उपमानत्वमेव न्यङ्कारणाद' न्यङ्कार समुत्थापयतीत्याह—क्वचित्पुनरिति । गर्धमिति ।
इदृशानि नील^{११}मलिनानि सन्तीति उपमानाविर्भावः । एव^{१२} निस्तमान्यस्य लोचनयुग-
लस्य न्यङ्कारः । योजयति—अत्रोत्कर्षेति । यथात्रोपमेयस्य उपमानासह्यत्वं, तर्पण
मनिप्रवर्णानुपमान^{१३}भूमिमप्यतिपतते ।

उपमानत्वकृतुस्तिरपि^{१४}प्रतीपमित्याह—अनेनेति । अहमे^{१५}वेति । दारुणत्वाद्वा-

1 Omitted in A C 2 C. इति 3. C वचन 4 C निवृष्ट 5.
D H. उपमेयत्वस्य E. मेयः 6. हृष्टः F. मेयः 7. हृष्टः 8 all mss. मुक्तमप्य
7 A. C. मानता 8 A. मानार्थमेने C. मानतामेने 9. F. अत्र उपमानान् एषि
10. C. omits 7. 11 E. omits नील 12 E. एव 13. A's alt. C मानप्रमिम-
प्यतीत्यत 14. E. G omit अपि 15. A. अहमे

अत्र हालाहलत्व प्रकृष्टदोषत्वादसभाव्योपमानभावमप्युपमानत्वेन निबद्धम् ।

वस्तुना वस्त्वन्तरनिगूहनं निमीलितम् ॥७०॥

सहजेनागन्तुकेन वा लक्ष्मणा यद्वस्तु वस्त्वन्तरं निगूह्यते, तदन्वयाभिधानं निमीलितम् । न चायं सामान्यालङ्कारः । तस्य हि साधारणगुणयोगाद्भेदानुपलक्षणं रूपम् । अस्य तत्प्रकृष्टगुणेन निगूह्यगुणस्य स्थगनमिति महाननयोभेदः । सहजेन यथा—

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्त्रवर्णा गिरो
वितासभरमन्यरा गतिरतोव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशा स्वतो लीलया
यदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि सतक्ष्यते ॥

अत्र वृत्कारत्यादिना स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मदोदयकृत वृत्कारत्यादि तिरोधीयते । आगन्तुकेन यथा—

ये कदरामु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।

प्रातस्य हालाहलस्य दुजनवचनो^१ उपमानतावसृष्टि^२न्यङ्काराय । तदवधो नयति— अत्र हालाहलत्वमिति ।

उपमानस्य वंमस्य^३दुपमेयत्वकल्पनात्^४ ।

द्विधा प्रतीप^५काप्यतदुपमानत्वतोऽपि च ॥

निमीलितार्थं सूत्रम्—वस्तुना^६ वस्त्वन्तरनिगूहनं निमीलितम्^७ । वस्तु^८ वस्त्वन्तरं सहजेन लक्ष्मणा यन्निगूह्यमिति अगन्तुकेन वा तन्निगूहितत्वादिनिमीलितम् । व्यावृष्ट—सहजेनेत्यादि । सामान्यतो भेदमाह—न चायमिति^९ । तस्य हि गुणमाधाय रणयाद्भेदानुपलक्षणम् । अस्य गुणरत्नगुणेन गुणेन निगूह्य स्थगनम् । अपाङ्गतिः । अङ्गके लीलया^{१०} इति स्फुरितम्^{११} इत्यं लीलया^{१२} प्रसस्यते^{१३} इत्ययं । वृत्कारत्यादिना सहजेन लक्षणोऽनं लीला मदोदयकृत वृत्कारत्यादि तिरोदधाति । योजयति—अत्र वृत्कारत्येति । ये^{१४} कदरास्त्विति । त्वत्पाद^{१५}शङ्कितधियो त्वदा^{१६}पातशङ्काचकिता । अत्र हिममा

1 A's alt C वचनता 2 C क्लृप्ति 3 A C अध्वम् उप 4 A C E F G H कल्पन 5 A चापेत उप C चाप्यतदुप H तीपमाकाशेय उप 6 F वस्तुनति 7 H न व्यावृष्टे 8 A C वस्तुना 9 A C गूहनमिति E गूति 10 H इति निमीलितार्थो 11 C omits ली 12 A स्फुरितं चरित 13 A's alt C G लीलाप्र 14 C प्रसर 15 C आदि तिरोदधाति 16 A C एकं यदा स्त्विति 17 A C पादशङ्कित 18 A C F स्वगमचकिता

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्रहतां सकम्पं

तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥

अत्र हिमाद्रिकन्दरानिवाससामर्थ्यप्रतिपन्नेन शैत्येन समुद्राविना-
वागन्तुकौ कम्परोमाञ्चौ भयकृतयोस्तयोस्तिरोधायकौ । तिरोधायकत्वादेव
च भीलितव्यपदेशः ।

प्रस्तुतस्यान्येन गुणसाम्यादैकात्म्यं सामान्यम् ॥७१॥

यत्र प्रस्तुतस्य वस्तुनोऽप्रस्तुतेन साधारणगुणयोगादैकात्म्यं अभेदेना-
ध्यवसायादेकरूपत्वं निबध्यते तत्सामान्ययोगात्सामान्यालङ्कारः । न चैयम-
पह्नुतिः । किञ्चिन्निरपिष्य कस्यचिद्वप्रतिष्ठापनात् । यथा—

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः

सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचौरुचिरामलांशुकाः ।

शशभृति धिततधाम्नि धवलयति धरामविभाग्यतां गताः

प्रियवर्सां प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥

अत्र मलयजरसविलेपनादीनां चन्द्रप्रभया सह अविभाग्यतां गताः
इत्यभेदप्रतीतिर्वर्शिता ।

गन्तुकलशणा^१भ्याः कम्परोमाञ्च^२भ्याः भय^३कृतौ कम्परोमाञ्चौ स्थगयति । योजयति—
अत्र हिमाद्रौति ।

निजेनागन्तुना^४ वाऽपि लक्षणैरन्ययोगोपनम् ।

निभीलितारयोऽलङ्कारः द्विप्रकारः प्रकाशितः ॥

सामान्यार्थे सूत्रम्—‘प्रस्तुतस्यान्येन गुणसाम्यादैकात्म्ये सामान्यम्’ । प्रस्तुतस्य
अप्रस्तुतेन गुणसाम्यादेकरूपत्वं^५ सामान्ययोगात्सामान्यालङ्कारः । व्याचष्टे—यत्र^६ प्रस्तु-
त^७स्थेत्पादि । अपह्नुतेभेदायाह—न चैयमिति^८ । अपह्नुतौ हि प्रकृतनिषेवेनाप्रकृतप्रतिष्ठा-
पनम् इह तु न तथा । किं तर्हि ? ऐकात्म्यम्^९ । मलयजरसेति । दन्तपत्र करिदसानता-
टङ्कम् । ^{१०}अविभाग्यता गतिरै^{११}कार्त्तम्^{१२}तिङ्गमः । योजयति—अत्र मलयजेति ।

प्रस्तुतस्यान्यतादारम्य सामान्य गुणसाम्यतः^{१३} ।

1 F. क्षणकम्प 2 A. C. यत्कृतौ 3 A C आगन्तुकविज्ञ 4 A. C. प्रकाशित
F प्रदक्षित. 5 F मनुंति 6 A C साम्य सामा 7 H साम्ययो 8 H. यस्यत्र 9
A C स्तुतेषा 10 H इति सूत्रार्थे 11 A's alt विरूप 12 A C F. omit
अ. 13 F. ऐकार्त्तम् 14 A C F मयति छिद् 15. A C. G. साम्यत स्वगुण

सगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणस्वीकारस्तद्गुणः ॥७२॥

यत्र परिमितगुणस्य वस्तुन समीपवर्तिप्रकृष्टवस्तुगुणस्वीकरण, स तद्गुण । तस्योत्कृष्टगुणस्य गुणा अस्मिन्निति कृत्वा । न चेद निमीलितम् । तत्र हि प्रकृत वस्तु वस्त्वन्तरेणाच्छादितत्वेन प्रतीयते । इह त्वनपह्नुतस्वरूपमेव प्रकृत वस्तु वस्त्वन्तरगुणोपरक्ततया प्रतीयत इत्यस्त्यनयोर्भेद । यथा—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रश्म्या परित स्फुरन्त्या ।

रत्नं पुनयत्र रुचा रुच स्वामानिन्धरे वशकरीरनीलं ॥

अत्र रविरथाश्वानामरुणवर्णस्वीकार । तस्यापि गारुडमतमणिप्रभा-
स्वीकार इति तद्गुणत्वम् ।

सति हेतौ तद्रूपाननुहारोऽतद्गुणः ॥७३॥

तद्गुणप्रस्तावात्तद्विषयरूपोऽतद्गुण उच्यते । इह न्यूनगुणस्योत्कृष्ट-
गुणपदार्थधर्मस्वीकार प्रत्यासत्त्या न्याय्य । यदा पुनरुत्कृष्टगुणसन्निधानाख्ये
हेतौ सत्यपि तद्रूपस्योत्कृष्टगुणस्थाननुहरण न्यूनगुणेनानुवर्तन भवति
सोऽतद्गुण । तस्योत्कृष्टगुणस्यास्मिन्गुणा न सन्तीति । यद्वा तस्याप्रकृतस्य

तद्गुणार्थं सूत्रम्—स्वगुण^१त्यागादत्युत्कृष्टगुणस्वीकारस्तद्गुण^२ । परिमित
गुणस्य वस्तुनोऽत्युत्कृष्टगुणस्वीकारस्तद्गुण । व्याचष्टे—अत्रति । निवक्ति—तस्येति ।
निमीलिताद्भवनाह—न चेति तत्र हि वस्त्वन्तरनिगूहनम्^३ । इह स्व^४निगूहितस्य तद्गुणे
नोपराग । विभिन्नेति । गरुणेन वरुणभेद नीना रथवाहा यत्र वगाडकुरनीलमरकतरत्न
प्रभया पुन स्वा^५ प्रभा आनि^६न्धि रे । अत्राश्वानामारुण्ये तद्गुणता । आरुण्यस्य च^७
हारित्येन । योजयति—अत्र रवोति ।

तद्गुणस्वगुणत्यागादुत्कृष्टस्य गुणग्रह ।

सति हेतौ तद्रूपाननुहारोऽतद्गुण^{११} । तद्गुणविपरीतोऽतद्गुण । सद्गतिं व्या
चष्टे—तद्गुणेति । उत्कृष्टगुणवस्तुप्रत्या^{१२}सत्तौ हि न्यूनगुणस्य तद्गुणस्वीकारो न्यायो
पपत्र । प्रत्यासत्ता^{१३}व्ययननुहरण^{१४}मतद्गुणासङ्कार । निवक्ति—तस्योत्कृष्टस्येति । ^{१५}यदि
वेति । निरुक्त्य त^{१६}रमनुहरणहेतौ सत्यपि अननुहरणात्^{१७} अतद्गुण । अत्र विगृह्णाति—

1 F गुणेति 2 C गूह 3 F omits एव 4 A C गृहे त 5 F न्ना 6
E G omit आ 7 A's alt निन्युरित्यत्र अथा 8 E F and H omit अत्र 9
Omitted in A C G 10 A E रूपान्वनिहारो 11 G गुण सप्तद्वितिक व्याच
12 A C पत्ती 13 C सत्ताप 14 C हरणामत 15 A's alt C पन्निद्वेति
16 A अन्तर अनु 17 A E हरणम् अत

रूपाननुहारः सत्यनुहरणहेतावतद्रुणः, तस्याप्रकृतस्य गुणा नास्मिन् सन्तीति कृत्वा । क्रमेण यथा—

धवलो सि जड वि सुन्दर ! तह वि तुए मज्झ रज्जिअं हिअअं ।
राअभरिए वि हिअए मुहअ । णिहितो ण रत्तो सि ॥
गाङ्गमम्बु सितमङ्ग ! यामुनं यङ्गलाभमुभयत्र मज्जतः ।
राजहंस ! तव संव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥

पूर्वत्रातिरक्तहृदयसपर्कान्नायकस्य धवलशब्दवाच्यस्य प्राप्तमपि रक्तत्वं न निष्पन्नमित्यतद्रुणः । उत्तरत्र त्वप्रकृतस्य गाङ्गयामुनजलस्य संपर्कस्य न तथा रूपत्वमित्ययमप्यतद्रुण एव । धवलोऽसीति त्वतद्रुण एव । कार्यकारणभावस्यात्राविवक्षणाच्च विषमालङ्कारः ।

उत्तरात्प्रश्नोन्नयनममकृदसंभाव्यमुत्तरं चोत्तरम् ॥७४॥

यत्रानुपनिबध्यमानोऽपि प्रश्न उपनिबध्यमानादुत्तरादुन्नीयते तवेक-

तस्याः प्रकृतस्येति । इत्यमिदं द्विधा । धवलोऽसीति—

धवलोऽसि यद्यपि सुन्दरः^१ तथापि त्वया मम^२ रजितं हृदयम् ।
रागभरितोऽपि हृदये सुभगः^३ निहितो न रक्तोऽसि ॥

धवलो युवा बलशाली^४ । रागभरितहृदयनिधानेऽप्यरक्तत्वमतद्रुणः । गाङ्गमिति । अङ्गमिति^५ सम्बोधनम् ।^६ चीयते उपचीयते । अत्र^७ अत्रप्रकृतरूपाननुहारः ।^८ उभयत्र योजयति—पूर्वत्रेत्यादि^९ ।^{१०} प्रथमार्धे कोऽनकार इत्यत आह—धवलोऽसीति^{११} । धवलस्यापि रज्जने अतद्रुणत्वं स्फुटमेव । यतः कार्यकारणेति । विषमवैधर्म्यं व्यक्तम् ।

न^{१२} तद्रुणे^{१३} अनुहारस्तु गुणताद्रूप्ययोर्द्विधा ।

उत्तरार्धं मन्त्रम्—उत्तरात्प्रश्नोन्नयनममकृदसंभाव्यमुत्तरं चोत्तरम् । प्रभानुपादाने^{१४} अन्तरा^{१५} दुर्नयनमेकमुत्तरम्^{१६} उपात्तस्य च प्रभस्य यदसंभाव्यमसकृदुत्तरतद्^{१७} तीयम् । व्याचष्टे—यत्रानुपनिबध्यमानं^{१८} इत्यादि ।

1 C. तस्य प्र 2 A C सुन्दर 3 Omitted in E G 4 A C F G चरिते ह 5 A's alt श्रेष्ठराग 6 C अद्वैत्यम् 7 A's alt C लीयते 8 Between प्रकृत & रूपा G repeats the portion इत्यमर द्विधा यद्यपि 9 A सपानरू C. सकातरू 10 A C चरणम् उभ 11 A E. आदिना 12 F ननु प्र 13 A's alt G असीत्ति 14. A. omits न C तद्रूपाननुहारस्तु हेतोः सत्यप्यतद्रुणः 15 A E गुणाननुहार C गुणोऽनु 16 C घाने 17 Omitted in A C F G 18 A C. F. चर उच्च 19 F. इति

मुत्तरम् । न चेदमनुमानम्, पक्षधर्मतादेरनिर्देशात् । यत्र च प्रश्नपूर्वकम-
सभावनीयमुत्तर, तच्च न सकृत्, तावन्मात्रेण चास्त्वाप्रतीते । अतश्चासकृ-
दुपनिबन्धे द्वितीयमुत्तरम् । न चेय परितस्तस्या व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकपरत्वा-
भावात् । क्रमेण यथा—

एकाकिनी यदबला तरुणी तथाह-
मस्मदगृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् ।
क याचसे तदिह वासमियं धराकी
श्वधूममान्धबधिरा ननु भूढ ! पान्थ ॥

का विसमा देवगई कि लद्ध ज जणो गुणग्राही ।

किं सौख्य सुफलत्त कि दुख ज खलो सोमो ॥

पूर्वत्र मम वासो दीयतामिति प्रश्न उत्तराबुद्ध्यते । उत्तरत्र वैद्यगत्यादि-
निगूढत्वादसम्भाव्यमसकृत्प्रभृत्पूर्वकमुत्तर निबद्धम् । इत प्रभृति सूढार्थप्रतीति-
परालङ्कारलक्षणम् ।

संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनं सूक्ष्मम् ॥७५॥

अति^१वशाति परिहरति—न चेद^२मिति^३ । त्रै^४स्यनिर्देशो ह्यनुमानलक्षणम् ।
द्वितीयस्य^५ स्वरूपमाह—यत्र चेति । तत्र नियममाह—तच्चेति । अत्र^६ अतिवशाति परि
हरति—न चेद^७मिति । परितस्तस्याया व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभाव विवक्ष्य । अत्र
त्वविषया ।

एकाकिनीति—क^८ याचस वासयाचनेन किमित्यर्थ । का विसमेति ।

का विपमा देवगति कि (लक्ष्य) यजनो गुण^९ग्राही ।

किं सौख्य सुफलत्र कि दुख^{१०} मद् खलो सोम ।

अत्र वैद्यगत्यादि ^{११}गूढत्वादप्रतिसम्भाव्यम् । उत्तर योजयति—पूर्वत्रे^{१२}त्यादि ।
असकृदिति । नाना^{१३}स्वनियमो^{१४}द्वादनम् ।

^{१५}उत्तर प्रश्नपिशुन असम्भाव्योत्तर द्विधा ।

सङ्गत्यन्तरायाह—इत प्रभृतीति । सूक्ष्मार्थं सूत्रम्—संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशन

1 A C अत्र व्या 2 F चेदिति 3 F इति परितस्त्या 4 A's alt ऐक
रूप 5 A E F G omit स्य 6 Omitted in A F 7 A C चेया व्याचष्टे
यद्यप्यवच्छेदकभावोपपत्ते अत्र 8 A C कचया च स्वो समवाय वाचरेद किमि F किं
याचय इति वासा याच 9 All mss लम्प्य 10 C भार्गो 11 A's alt F दुर्मात्र
खनो 12 C ख 13 A इति 14 A C नाना 15 G विषय ज्ञान् तदप्यव्यथा
अप्यवमाय (P 204 under भार्गो) 16 Except C all mss प्रश्नाद्भुत्तर तस्मा
देव वासहृदुत्तरम्

इह सूक्ष्म स्थूलमतिभिरसलक्ष्यो योऽर्थः, स यदा कुशाग्रीयबुद्धिभिरिङ्गिताकाराभ्यां सलक्ष्यते, तदा तस्य सलक्षितस्य विदग्ध प्रति प्रकाशसूक्ष्मम् । तत्रेङ्गिताद्यथा—

सङ्केतकालमनस विट ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृत लीलापद्य निमीलितम् ॥

अत्र सङ्केतकालाभिप्रायो विटसवन्धिना भ्रूक्षेपादिना इङ्गिते लक्षित रजनिकालभाविना लीलापद्यनिमीलनेन प्रकाशित । आकाराद्यथा—

वक्त्रस्यन्दिस्वेदविन्दुप्रबन्धं दृष्ट्वा भिन्न कुङ्कुम कापि कण्ठे ।

पुस्त्य तन्व्या व्यक्षयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खङ्गलेखा लिलेख ॥

अत्र स्वेदकृतकुङ्कुमभेदरूपेणाकारेण सलक्षित पुरुषायित पाणौ पुरुषोचितखङ्गलेखनेन प्रकाशितम् ।

सूक्ष्मम् । इङ्गितादिभिस्सलक्षितस्य सूक्ष्मायस्य विदग्धाय प्रकाशन सूक्ष्मम् । व्याचष्ट—

इह सूक्ष्म^१ इत्यादि^२ । कुशाग्रव^३त्तोदणा कुशाग्रीया । अत इदं^४ मङ्गिताकाराभ्यां द्विधा ।

भानूतव्य^५ङ्गिताश्चेष्टा इङ्गित बुद्धि^६वारिता ।

आकारा^७ पुन^८राम्नातास्ता एवा^९बुद्धिकारिता ॥

तथा—

तारा^{१०}पुटभ्रूहृष्टपादेर्विवारानिङ्गित विदुः ।

धावारास्सस्वजा भावा भ्राष्टा^{११}बुद्ध्या परेऽयया ॥

सङ्केतेति—^{१२}कालमनस काल^{१३} ज्ञातुमनसमित्यय । नेत्रार्पिताकृत^{१४} नेत्राभि^{१५} व्यङ्गित^{१६}भावमित्यय । सङ्केतकालमनसा^{१७} ज्ञान भ्रूकटासादि । तदीयेङ्गितेन^{१८} नात्वेति सूक्ष्मार्थ^{१९}सल^{२०}क्षणम् । पद्य^{२१}निमीलन तु प्रकाशनम्^२ । योजयति—अत्र सङ्केतेति ।

वक्त्रस्यन्दीति—स्वेदेन आकार^{२३}स्तेन कुङ्कुमभेदात् पुरुषायितानां सूक्ष्माय^६ सलक्षणम् खङ्गलेखरतु^{२४} तत्प्रकाशनम् । योजयति—अत्र स्वेदेति ।

सूक्ष्म तु सूक्ष्म^१ सलक्ष्य विदग्धेषु प्रकाशनम् ।

^{२७}इङ्गिताकारत स्सूक्ष्मसलक्षणमिति द्विधा ॥

1 A C ममिया 2 H आदि सूक्ष्म तु 3 A's alt C वृत्तिच्चा 4 E इदमपि 5 a b c व्यष्टिका 6 A C पुर्विका 7 A C आकार 8 A C अन्तराङ्गा 9 A C एषा पुर्विका 10 A ताराप्युद्भूत 11 A अत्र परोऽन्य C अत्र बुद्धय 12 A सकेतकाल 13 Omitted in A C 14 A कृतात् 15 A C omit अभि 16 E F व्यङ्गित I व्यङ्गिताया 17 C न ज्ञान 18 F तेन कुङ्कुम 19 A C अर्थ 20 A सुलक्ष 21 A पद्य न तु अ C पद्य न तु 22 C प्रकाशन 23 आकारकवस्तुन 24 A अर्थसुलक्ष 25 E I omit तु 26 A सूक्ष्म omitted in C 27 C चङ्गित 28 C आकारं सु

उद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजोक्तिः ॥७६॥

यत्र निगूहं वस्तु कुतश्चिन्निमित्तादुद्भिन्न प्रकटतां प्राप्तं सद्वस्त्वन्तर-
प्रक्षेपेण निगूह्यते अपलप्यते, सा वस्त्वन्तरप्रक्षेपरूपस्य व्याजस्य वचना-
द्वयाजोक्तिः । यथा—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोद्युत-
द्रोमाश्चादिविसंयुलाखिलविधिध्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
हा शैत्य तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्त-पुरमातृमण्डलगणैर्हृदोऽथतादृः शिवः ॥

अथ रोमाश्चादिनोद्भिन्नो रतिभावः शैत्यप्रक्षेपलोनापलापितः ।
यद्यप्यपह्नुतोऽपि सस्मितत्वध्यापनेन पुनरप्युद्भिन्नत्वेन प्रकाशितः, तथाप्य-
पलापमात्रचिन्तयास्यान्तङ्कारस्योत्पत्तेः । नन्वपह्नुतिग्रन्थे 'यथा सादृश्याय
योऽपह्नुतः सापह्नुतिः, तथापह्नुताय यस्मादृश्य साप्यपह्नुतिः' इति स्थापितम् ।
व्याजोक्तौ चोत्तरः प्रकारो विद्यते, तत्कथमियमलङ्कारान्तरेण कथ्यते ।
सत्यम् । उद्भूतसिद्धान्ताश्रयेण तत्रोक्तम् । न हि तन्मते व्याजोक्त्या-
यमलङ्कारणमस्ति । इह तु तस्य सभवादपतिरिक्तापह्नुतिरिति पृथगायम-
लङ्कारो निविष्टः ।

व्याजोक्त्यं^१ सूत्रम्—उद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजोक्तिः । कुतश्चिन्निमित्तात् प्रका-
श्यास्यगूढ^२वस्तुनो व्याजवचसा निगूहनं व्याजोक्तिः । व्याचष्टे—यत्र^३ निगूढमिरयादि ।
वस्त्वन्तरप्रक्षेपेति निरुक्तिः^४ ।

शैलेन्द्रेति । प्रतिपाद्यमाना दीयमाना^५ । आदिशब्दाद् स्तम्भवेपथुः^६ । विधि-
ध्यासङ्ग क्रियाशक्तिः । शैलान्तपुरेण मातृमण्डलेन वर्णोऽत्र दृष्टः । योजयति—अत्र^७
रोमाश्चेति । समामकस्य धर्ममित्युक्ताह—यद्यपीत्यादि । अपलापमात्र चिन्तयेति सस्मित-
त्वकथनाद् पुनः प्रकाशनं लक्ष्यतया न चिन्तनीयमिति भावः । उल्लेख उद्भूतम् ।
मव्यासिमाद्युक्ते—नन्वपह्नुतीति । उत्तर प्रकार अपह्नुताय^८ सादृश्य इत्येव-
मात्मक^९ । परिहरति—सत्यमिति । तत्र तथोक्तिः, उद्भूतसिद्धान्ताश्रयेण । तन्मते
व्याजोक्त्यं^{१०}पुपवर्णानाद् तथापह्नुतिसम्भवः । इह तु^{११} व्याजोक्त्यपुपवर्णानाद् सोऽप-
ह्नुति प्रकार एव नास्तीत्याह कथापह्नुतिः । अत इयं व्याजोक्तिरेव ।

1 A F H जोक्तेस्व 2 C omits का 3 A's alt C H एव 4 E
यजानि 5 H उन्नि व्याजोक्तिर्व्याज 6 A मानादि 7 A पेपथुन C E पेपथु 8
Omitted in C 9 A F शनल 10 F इव एव यस्मात् 11 E omits सा
12 E आत्मक 13 A जीयया च वर्णो F जोक्ति व्याजवचनेन 14 Omitted in
E 15 A नास्तीत्याह कथापह्नुति

अन्यथोक्तस्य वाक्यस्य काकुश्लेषाभ्यामन्यथायोजनं वक्रोक्तिः ॥७७॥

उक्तिव्यपदेशाभ्यामन्यथायोजनान्तरमस्या लक्षणम् । यद्वाक्यं केन-
चिदन्यथाभिप्रायेणोक्तं सदपरेण वक्रा काकुप्रयोगेण श्लेषमुखेन वान्यथा-
न्यार्थघटनया योज्यते, तदुक्तिवक्रोक्तिः । काकुप्रयोगेण यथा—

गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नप्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥

एतद्वाक्यं नायिकया आगमनिषेधपरत्वेनोक्तम् । तत्सख्या च काकु-
प्रयोगेण विधिपरतां प्रापितम् । काकुवशाद्विधিনিषेधोविपरीतार्थसंक्रान्तिः ।
श्लेषोऽभङ्गसभङ्गत्वेन द्विविधः । तत्राभङ्गश्लेषमुखेन यथा—

अहो केनेदृशी बुद्धिदारुणा तव निमिता ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुण्यो क्षिप्तः ॥

अत्र दारुणेति प्रथमान्तं प्रक्रान्तं श्लेषभङ्गा तृतीयान्ततया संपादि-
तम् । सभङ्गश्लेषमुखेन यथा—

त्वं हालाहलमृत्करोषि मनसो मूर्च्छां समालिङ्गितो

हालां नैव विभमि नैव च हलं मुग्धेऽस्मि किं हालिकः ॥

सत्यं हालिकतैव ते समुचिता शक्तस्य गोवाहने

वक्रोक्त्येति जितो हिमाद्रिसुतया स्मेरोऽवताढः शिवः ॥

व्याजोक्तिर्भ्याजवचनेनोद्भिन्नस्य निगूहनम् ।

अपह्नवाय सादृश्यम् इष्टा^१ नापह्नुति^२र्यतः ॥

वक्रोक्त्यर्थं सूत्रम्—अन्यथोक्तस्य वाक्यस्य काकुश्लेषाभ्यामन्यथा योजनं वक्रोक्तिः ।
एकाभिप्रायेणोक्तस्य वाक्यस्य काकुश्लेषाभ्यामन्यथाभिप्रायेण योजनं वक्रोक्तिः ।
ससङ्गतिकं व्याचष्टे—‘उक्तिव्यपदेशेति । गुरुपरतन्त्रेति^३ । दूरतरं गन्तुमुद्यत इति नायि-
कोक्तिरसौ । गुरुपरतन्त्रतया असौ गुरुपरता समयेऽस्मिन् नैप्यति न नेप्यतीति काकु-
गर्भ^४शक्त्युक्तिः । योजयति—एतद्वाक्यमिति । ननु गमनविधিনিषेधो^५ शाब्दो^६ । तस्मा-
द्गमननिषेधविधियोजितो^७ । अत आह—काकुवद्वेति । ईदृशि विषये काकोनिषेधस्यो-
क्तत्वात् विपरीतार्थसंक्रान्तिः ।

अहो केनेति—दारुणा घोरा काण्डेन च । योजयति—अप्रेति । त्वं हालाहलेति ।
हाला^८हलवान् मूर्च्छां करोषीति देवी । देवस्तु हाला^९सुरां न विभमि^{१०} नापि च हलं

1. A. इष्टा न्याय C. तुष्टा 2. a. b. c. मतः 3. A. H. अन्याभि 4. C.
उक्त 5. H. इति अन्यथायोजनं (P. 202.) 6. I. omits गुरु 7. A. C. F. तन्त्रा
नेप्यति काकु 8. C. सप्युक्तिः 9. A's alt. C. निषेधो 10. A's alt. C. शाब्दः
11. A. C. योजिता काकु 12. A. C. हलकरो 13. C. हालनं 14. A. F. विभ्रति

उभयमुखेन यथा—

विजये ! कुशलस्थश्चो न क्रीडितुमहमनेन सह शक्ता ।
 विजये कुशलोऽस्मि न तु त्र्यक्षोऽसद्वयमिदं पाणो ॥
 किं मे दुरोदरेण प्रयातु यदि गणपतिर्न तेऽभिमतः ।
 क इह द्वेष्टि विनायकमहिलोकं किं न जानासि ॥
 चन्द्रग्रहणेन विना नास्मि रमे किं प्रतारयस्येवम् ।
 देव्यं यदि रुचितमिदं नन्दिप्राहूयता राहुः ॥
 हा राहो शितबन्धे भयकृति निकटस्थिते रतिः कस्य ।
 यदि नेच्छसि सत्यक्तः संप्रत्येयं व हाराहिः ॥
 वसुरहितेन क्रीडा भवता सह कीदृशी न जिह्मिषि ।
 किं वसुभिर्नमतोऽमूनसुरासुरानेव पश्य पुरः ॥
 आरोपयसि मुधा किं नाहमभिज्ञा किल त्वदङ्गस्य ।
 दिव्यं घणंसहस्र स्थित्वेति न युक्तमभिधातुम् ॥
 इति कृतपशुपतिपेलवपाशकतीलाप्रयुक्तवक्रोक्तः ।
 हर्षदशतरलतारकमानभमद्याद्रूपाग्या व. ॥

सीरम् । किं हलवत्तया^१ हालिको^२ऽसि इति पुनर्देवी । गोवा^३हने शक्तस्य^४हालिकतैव सत्यमिति । अत्र^५हालाहनेति सभङ्गश्लेषः^६ ।

विजय^७ इति । कुलकात्मक वाक्यम् । विजये इति देवीकर्तृक विजयासबोधनम् ।
 देवस्योक्तौ^८ जित्वरताया शक्तोऽस्मि ।^९न तु त्र्यक्षोऽहमक्षद्वयसद्भावादिति । अत्र^{१०}शब्द
 पाशव^{११}चनः । किं म^{१२}इति देव्याह । दुरोदरेण किं मे । देव आह—मे दुरोदरेण लम्बोदरेण
^{१३}नार्यरेवेत् गणपतिरपि^{१४}सरजु । देव्याह—को द्वेष्टि विनायकम् ? देव आह—ग्रहिलोक
^{१५}इति । इह विनायको गरुडः । चन्द्रेति । चन्द्रग्रहणेन इन्दु^{१६}पणेन विना न^{१७}रमे इति देवी ।
 देवस्तु चन्द्रग्रहणापेक्षा चन्द्राहुराहूयताम् । हा^{१८}राहामिति । ^{१९}राहो^{२०}स्थिते हा । ^{२१}कस्य
 रतिरिति देवी । देवस्तु ^{२२}हारो^{२३}गोपनीयतामिति । वसुरहितेनेति । वसु द्रविण ^{२४}वसवो-
 ग्नी व^{२५} । आरोपयसोति । अङ्ग^{२६}अङ्गन^{२७}चलन उत्सङ्गश्च । इति (कृत^{२८}) पशुपतिरिति ।

1 C वक्त्या 2 A F हालिकोऽस्मि 3 A F वः 4 C omits स्थ 5 A C पुनर्हा 6 A E. श्लेष इति C श्लेष 7 F विषय 8 A's alt उत्तिव्व 8a All mss ननु 9 A's alt त्र्यक्षमत्र C त्र्यक्षोऽसद्वि 10 C अन् 11 A C पाणपर. 12 A किं मम A's alt किं मु 13 C नाल्युचेव All mss except C नाथ 14 A अपापस C अपि अप 15 Omitted in A C F H 16. A's alt पाणान्तवि 17 A रमे A's alt रमे E ममे 18 A's alt. हालाहलाविति 19 C राहो 20 C सुस्थि 21 A कर्हरति 22 F राहो हरज्जावप 23 A रणान्पनी C रणमप 24 E. अर्ध वसवश्च 25 Omitted in A F. 26 A अङ्गथङ्ग 27. C नचटन 28 Omitted in all mss

वक्रोक्तिशब्दश्चालङ्कारसामान्यवचनोऽपीहालङ्कारविशेषे सञ्ज्ञितः ।

सूक्ष्मवस्तुस्वभावस्य यथावद्वर्णनं स्वभावोक्तिः ॥७८॥

इह वस्तुस्वभाववर्णनमात्रं नालङ्कारः । तत्त्वे सति सर्वं काव्यम-
लङ्कारि स्यात् । न हि तत्काव्यमस्ति यत्र न वस्तुस्वभाववर्णनम् । तदर्थं
सूक्ष्मग्रहणम् । सूक्ष्मः कविमात्रगम्यः । अत एव तन्निमित्त एव यो वस्तु-
स्वभावः तस्य यथावदग्न्यूनातिरिक्तत्वेन वर्णनं स्वभावोक्तिरलङ्कारः । उक्ति-
वचनप्रस्तादादिहास्या लक्षणम् । भाविकरसबदलङ्काराभ्यामस्या भेदो
भाविकप्रसङ्गे निर्णेष्यते । यथा—

हुंकारो नखकोटिचञ्चुपुटकव्याघट्टनोट्टङ्कित-
स्तन्व्याः कुन्तलकण्डुकव्यपनये सीत्कारसीमन्तितः ।
पृष्ठश्लिष्यदवामनस्तनभरोत्सेप्याङ्गपालीमुधा-
सैकाकैकरलोचनस्य कृतिनः कर्णावतसीभवेत् ॥

^१पाशका भक्षा.^२ । ननु^३ विच्छित्तिरूपत्वात् सर्वं एवासङ्कारो वक्रोक्तिरित्यत आह—
वक्रोक्तौति ।

अन्यथा^४ योजन^५ वाक्ये वक्रोक्तिरभिधीयते ।

द्विप्रवारा च^६ विज्ञेया काकुत्स्लेपसमा^७थयात् ॥

स्वभावोक्त्यर्थं सूत्रम्—सूक्ष्मवस्तुस्वभावस्य^८ यथावद्वर्णनं स्वभावोक्तिः ।
कविप्रतिभा^९गोचरस्य स्वभावस्य सम्यग्वर्णनं स्वभावोक्तिः । व्याचष्टे— इह वस्तिवति ।
अत एवेति । कविमात्र^{१०}गम्यत्वात् । ^{११}कविना ^{१२}निमित्त एव । उक्तिवचनम् ^{१३}उक्ति-
शब्द । अनेन सङ्गतिर्वैधर्म्यं वर्णयिष्यत इत्याह—भाविकेति ।

हुङ्कारेति—कुन्तल^{१४}गतकण्डूव्यपन^{१५}यने तन्व्या हुङ्कारः^{१६} ^{१७}कृतिन कर्णावतसी-
भवेत्^{१८} । कीदृशः ? चञ्चु^{१९}पुटाकारया^{२०} नख^{२१}कोटया यद्व्याघट्टन तेनो^{२२}ट्टङ्कितस्ती-
त्कारोपसोभि च । कीदृशस्य ? पृष्ठ^{२३}श्लिष्यत्कुचा^{२४}ङ्गपालीमुखेना^{२५}वेकर^{२६}दृश ।

स्वभावोक्तिः^{२७}धुधोन्नेयवस्तुत्वाभाव्यवर्णनम् ।

1 C पाशाः 2 E. अक्षाः का. 3 A's alt. तनु 4 C. यथोज 5 H. नयनं
6 Omitted in C 7. A. आश्रिता 8. E omits स्य 9 E प्रतिर्मन्को 10 A
एव वेति 11 A विद्यमानत्वात् C. गद्यत्वात् 12 A. omits क 13 A. निर्मृत 14
A. थादिश 15 A C. H. गत 16 A C. H. नये 17 C. कारचक्र 18. A C
कृतः 19. A. भवेत्की 20 A. चञ्चु 21. A C E काररया 22 A. न योग्या 23.
A. C. तज्जाट 24 C दृष्ट 25 C कुचावपा 26 C. D. F. G H मुखेन 27.
A's alt. कतुरीक्षाः 28. E. बुधं नेय

अतीतानागतयोः प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम् ॥७६॥

अतीतानागतयोर्भूतभाविनोरर्थयोरलीकिकत्वेनात्यद्भुतत्वाद्व्यस्तसब-
न्धरहितशब्दसदर्थसमर्पितत्वाच्च प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम् । कविगतो भाव
प्राप्त्य श्रोतरि प्रतिबिम्बत्वेनास्तीति, भावो वा भावना पुन पुनश्चेतसि
निवेशनं सोऽप्रास्तीति ।

न चेय भ्रान्तिः । भूतभाविनोर्भूतभावित्वेनैव प्रकाशनात् । नापि
रामोऽभूदिति वस्तुवृत्तान्तमात्रम् । भूतभाविगतस्य प्रत्यक्षत्वादिगतस्य धर्मस्य
स्फुटस्याधिकत्वापत्तिर्भावात् । नापीयमतिशयोक्तिः । अन्यस्यान्यतयाध्यवसाया-
भावात् । न हि भूतभाव्यभूतभावित्वेनाध्यवसीयते, अभूतभावि वा भूत-

अथ प्रतीतिर्वचिभ्यात्तारत्नम्यनिरूपणं^१ ।

भाविक दूरदुर्लभ^२ व्यक्त^३ व्याक्रियतेतमाम् ॥

तत्र सूत्रम्—अतीतानागतयोः प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम् । भूतभाविनो भ्रमयो
प्रत्यक्षतत्वादनिकुल^४सम्बन्धशब्दसमर्पितत्वाच्च प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम् । व्याचष्टे—
अतीतेत्यादि । कविगतेति^५ । कविभावस्य श्रोतरि प्रतिबिम्बतापत्तिर्भाविक^६मित्यर्थः^७ ।
भावो वेति । भावि भाविकस्य भावनैक^८प्राणत्वात् । निस्त्वत्यन्तर, सोऽप्रा(स्ती^{१०})ति ।
भाविकमित्यनुपङ्ग ।

ननु मुनिजयतीत्युदाहरिष्यमाणे भूतभाविनो^{११}प्रत्यक्षता भ्रान्ति किं नेप्यत इत्यत
ब्राह्—न चेयमिति । भूतभाविनोर्भूतभावित्वेनैव प्रत्यक्षीभावे का भ्रान्तिरिति^{१३} भावः ।
ननु भूतभाविनोर्भूतभावित्वेन प्रकाशने वस्तुवृत्तमात्रमित्यत ब्राह्—नापि^{१४}रामोऽभूदि-
त्यादि । रामोऽभूदिति वस्तुवृत्तान्तमात्रे हि न प्रत्यक्षायमाणता । इह तु स्फुटस्य प्रत्य-
क्षत्व^{१५}स्य उपलम्भः । न^{१६}हि प्रत्यक्षत्वेन अध्यवसायादतिशयोक्तिरित्यत ब्राह्—नापीय-
मिति । तन्न हेतुः । अन्यस्यान्यतयेति ।^{१७}अतिशयोक्ती हि भ्रम्य^{१८}दयतया^{१९}अध्यवसीयते^{२०}
इह तु न तथा ।^{२१}भूते भाविनि प्रत्यक्षत्वे च अन्यत्वाध्यवसायाभावः^{२२} । एतदुपदर्शयति—
न^{२३}हि भूतभावीति । भूतम् अभूत^{२४}त्वेन भाविन अभावित्वेन ना^{२५}अध्यवसीयते । एतद्विप-

1 A C निरूपणे 2 A s alt C हर 3 A C F लक्ष्य 4 A's alt
भया 5 A कुश 6 H गतेति उदात्ताय सूत्र (under उदात्त) 7 A F विक्रि
C विक्रमवन्नेत्यर्थः 8 A अर्थः प्राण 9 F प्रमाण 10 All mss अस्त्विति 11 C
प्रत्यक्षत्वात् E प्रत्यक्षता 12 A C जतिरिति 13 A C स्वभा 14 A's alt
रामोऽभूदित्या 15 A C तत्रस्याध्यवसायनादिति 16 E तर्हि 17 A C F
अत्राति 18 F अन्यान्य 19 A व्यवसी 20 A सीयते एतद्विप इह C सीयते एत
द्विप E सीयते एतद्विपर्ययोऽपि 21 A न भूते 22 E भावात् 23 A C omit
नहि 24 C omits अ 25 A चाध्य E I नात्र अभ्य

भाषित्वेन । न चापि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षत्वेन, अप्रत्यक्ष वा प्रत्यक्षत्वेन ।

न हि प्रत्यक्षत्वं केवलवस्तुधर्मः । प्रतिपत्तपेक्षयैव वस्तुनि तथाभावात् । यदाहुः—“तत्र यो ज्ञानप्रतिभासमात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति स प्रत्यक्षः” इति । केवलं वस्तुप्रत्यक्षत्वे प्रतिपत्तुः सामग्र्यपयुज्यते । सा च लोकयात्राया चक्षुरादीन्द्रियस्वभावा, योगिनामतीन्द्रियार्थदर्शने भावनारूपा । काव्यार्थविदा च भावनास्वभावेव । सा च भावना वस्तुगतात्यत्यद्भुतत्व-प्रयुक्ता । अत्यद्भुतानां वस्तूनामादरप्रत्ययेन हृदि सन्धार्यमाणत्वात् । नापि

यंयोऽपि नास्तीत्याह—अभूतभावि^१ वेति । यद्वात्र प्रत्यक्षत्वं तदप्यन्यथा ग्रन्थवसीमते इत्याह—न चापीति । विपर्ययोऽपि नास्तीत्याह—अप्रत्यक्ष वेति । ननु भूतभाविनो अप्रत्यक्ष^२यो प्रत्यक्षायमाणत्वम् अन्यथाऽप्यवसाय इत्यतः^३ ग्राह—न हि प्रत्यक्षत्वमिति । यदि प्रत्यक्षत्वं केवलवस्तुधर्मं तदा^४ भूतभाविनोरप्रत्यक्षता^५ । वर्तमानस्य तु प्रत्यक्ष^६त्वम् इति भवेद्दूषयस्या । न हि प्रत्यक्षत्वं केवलवस्तुधर्मं । किं तर्हि ? प्रति^७पत्तपेक्षयैव प्रत्यक्षस्येति वस्तुधर्मता । न हि प्रतिपत्तारमनपेक्ष्य वस्तुनि प्रत्यक्षता नाम काचित् । अत्र प्रामाणिक^८संवादायाह^९—यदाहुरित्यादि । या ह्यर्प स्वग्राहकप्रतिपत्तु^{१०} ज्ञान-प्रवाहा^{११}स्वान्वयव्यतिरेकावनुकारयति । स्वयमस्ति चेत् ज्ञानप्रतिभासोऽस्ति, नास्ति चेन्नास्तीति^{१२} व्यवस्थापयति । स प्रत्यक्ष इत्यर्थः ।

अतः प्रत्यक्षत्वं न केवलं^{१३} वस्तुधर्मं प्रतिपत्तु^{१४}सामग्रीतत्र उपयुज्यत इत्याह—केवलमिति । असामग्रीके^{१५} प्रतिपत्तरि^{१६} न^{१७} वस्तु प्रत्यक्ष^{१८}धीभयतीत्येतावद्वक्तुं शक्यते । न तु प्रतिपत्तन^{१९}पेक्षेति भावः । सा सामग्री विवेचयति—सा चेति । लोकयात्राया लौकिकार्थ^{२०} प्रत्यक्षीकरणे^{२१} देशकालादिव्यवधानादतीन्द्रिये^{२२} योगिनाम् ऐकाग्रयात्मकभावनारूपा । साक्षात्कर^{२३}णसामग्री काव्यार्थसाक्षात्करणे^{२४} काव्यतत्त्वविदामपि भावना^{२५}स्वभावेव । ता च भावना काव्य^{२६}वस्तुगनमत्यद्भुतस्य योजयति—(सा^{२७}चेति ।) अत्यद्भुतानि हि वस्तूनि आदरप्रत्ययेन हृदि सन्धार्यमाणानि तथा भावना प्रयोज^{२८}यन्ति । इत्येव च सति

1 A. भावी 2 After प्रत्य I goes back to काकतालमिति etc under समुच्चय 3 E F नान्यथा 4 C E इत्यतः ग्राह 5 E G omit अ 6 C यत्त य प्र 7 A F इत्या 8 A C तथा 9 A क्षतापत्ति मानसस्य तु 10 A C क्षता न हि 11 C प्रतिपत्ते 12 A शिक्त्वा वादा 13 A C. ग्राह यो ह्यर्थस्य ग्रा 14 A C पत्त 15 A C कारण 16 C omits इति 17 A C केवल 18 A. C पत्तिस्तु इत्याह 19 A s alt आसामग्रपेक्षेवल C ग्री केवल प्र 20 A पत्तरि तिनव C पत्तरि वस्तु D E F G H I प्रातपत्ति 21 A इति All mss except A इह 22 A s alt C प्रतिपेक्षमत्र 23 C omits न 24 E G श्री तकार्थ 25 A C करणे इन्द्रियार्थे यो 26 C कार 27 A C करणसामग्री साक्षात्काव्याथ साक्षात्करण कारण काव्य 28 A भावग्राह्यं भावेव 29 A's alt काव्यस्य प्रयोजयति 30 Omitted in all mss. 31 C E जयति

भूतभाविनामप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षतयैव प्रतीतेरित्यर्थं गभीकारेणायं प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । तस्या अभिमानरूपाध्यवसायस्वभावत्वात् । न ह्यप्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसोयते । किं तर्हि ? काव्यार्थविद्भिः प्रत्यक्षं दृश्यत इति । नापि वस्तुगत इवार्थ उत्प्रेक्षायाः प्रयोजकः, तस्या अभिमानरूपायाः प्रतिपत्तुधर्मत्वात् । यदाहुः—“अभिमाने च सा योज्या ज्ञानधर्मे सुखा-
दिवद्” इति ।

काव्यविषये च प्रयोक्तापि प्रतिपत्तैव । नाप्यत्यन्तदर्शनादतीता-
नागतयोः प्रत्यक्षत्वप्रतीते काव्यलिङ्गमिदम् । लिङ्गलिङ्गिभावेन प्रतीत्यभा-
वात् । योगिब्रह्मप्रत्यक्षतया प्रतीतेः ।

लौक्यानाया वर्तमानार्थसाक्षात्करणमामघी चक्षुः^१रादियोगिना काव्यतत्त्वविदा चा^२तीता-
नागतार्थसाक्षात्करण^३भावना । अतो योगिब्रह्म काव्यतत्त्वविदामतीतार्थसाक्षात्कारो
नान्यथाऽध्यवसाय इति नातिशयोक्तिः शङ्क्या ।

ननु प्रत्यक्षतयैव प्रतीय^४न्ते भूतभाविन इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा किं न स्यादित्यत
आह—नापि भूतभाविनामिति । तत्र हेतु —तस्याभिमानेति । अभिमानस्मभावना^५
तद्रूपस्याध्यवसाय इति उत्प्रेक्षाया^६ लक्षणम् । न ह्यत्राप्रत्यक्ष^७ प्रत्यक्षतया सम्भाव्यते । किं
तर्हि ? प्रत्यक्षं दृश्यते । अतो नोत्प्रेक्षा^८ । अनुत्प्रेक्षात्वे गमकान्तरमाह—नापि वस्तुवति ।
पदार्थगतो हि इवार्थ उपमाया प्रयोजको नोत्प्रेक्षाया^९ । तत्र हेतु —तस्या अभिमानेति ।
उत्प्रेक्षा हि^{१०} अभिमानरूपा प्रतिपत्तुधर्म । तस्मादभिमानगोचर एव इवार्थ उत्प्रेक्षा-
प्रयोजक इति भाव । अत्र सवादायाह—यदाहुरित्यादि । सुखादिवज्ज्ञान^{११}धर्मोऽभिमाने-
ऽध्यवसायोक्तिरित्यर्थः ।

ननु प्रतिपत्तु^{१२}धर्मो^{१३}ऽध्यवसायस्तर्हि प्रयोक्तुः कवे न^{१४} स्यादित्यत आह—
काव्यविषये चेति । कविरपि खलु काव्ये^{१५}सहृदय एव । अतो नेयमुत्प्रेक्षा ।

मन्वद्भुतदर्शनात् प्रत्यक्षत्वमिहेति काव्यलिङ्गमित्यन आह—नाप्यत्यन्ततेति ।
अत्यन्तपदार्थसाक्षात्कारो हि प्रत्यक्षायमाणत्वे हेतु । अकाव्यलिङ्गत्वे हेतुमाह—लिङ्ग-
लिङ्गोति । हेतु वे मत्यपि लिङ्गनिर्गन्गभावेन नेह प्रतीति । तथात्वे पारोक्ष्य प्रमत्तेदिति
भाव । कय तर्हि प्रतीतिरित्यत^{१६}आह—योगिब्रह्मिति । मन्वद्भुतत्वहेतुवा^{१७}सचमत्कार^{१८}।
प्रतीतिरह पुर^{१९}स्फुरतीव । अतोऽत्यन्तत्वहेतुको रम्यदमङ्कार एव इत्यत आह—

1 C चक्षुर्विदो 2 A खतीत 3. A विभावना 4 A. C प्रतीयमानोत्प्रे
5 E G भावन 6 A C F प्रेक्षात् 7 C प्रत्यक्षते किं 8 A. F. प्रेक्षात्वे ग
9 A C F तदार्थं 10 Omitted in A C F. 11 A C F धर्मो 12 A. C.
पत्ते 13 A रथवमा 14 A's alt हि तत् स्यात् 15 C. omits व 16 G. इत्यत
चनक्षय काव्य (under काव्यलिङ्ग) 17. C omits स 18 E कारा 19 A
पुनर्दरतीव F पतिम्पुर

नाप्ययं पुरःस्फुरद्रूपतया सचमत्कारप्रतीते रसवदलङ्कारः । रत्यादि-
चित्तवृत्तीनां तदनुपक्ततया विभावादीनामपि साधारण्येन हृदयसंवादितया
परमाद्वैतज्ञानिवत्प्रतीतौ तस्य भावात् । इह तु ताटस्थ्येन भूतभाविनां
स्फुटतया भिन्नसर्वज्ञवत्प्रतीतेः । स्फुटप्रतिपत्त्युत्तरकालं तु साधारण्यप्रतीतौ
स्फुटप्रतिपत्तिनिमित्तक औत्तरकालिको रसवदलङ्कारः स्यात् । नापीयं
सूक्ष्मवस्तुस्वभाववर्णनात्स्वभावोक्तिः । तस्यां लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मवर्ण-
नेन साधारण्येन हृदयसंवादसंभवात् । इह तु लोकोत्तराणां वस्तूनां स्फुटतया

नाप्ययमिति । तत्र हेतुः—रत्यादीति । परिपाठ्यापि सचमत्कारप्रतीते, पुरःस्फुरणा^१
साधारणी, अयापि न भाविकरसवतोरभेदः । कुनः ? रतिहासादिचित्तवृत्तीनां^२ तदनुरजित-
त्वेन विभावानुभावव्यभिचारिणा च यदा परमाद्वैतज्ञानिवत् भर्मव शत्रोरेवेत्यादिविशेष-
परिहारात् साधारण्येन^३ हृदयसंवादिनी प्रतीतिः । तद्वै रसवतो भावः^४ । विभावादीन्
रसवत्प्रस्तुतौ विवेचयिष्यामः । इह तु भूतभाविना प्रतीतिर्न साधारण्येन अपितु प्रतिपत्तुः
ताटस्थ्येन । स्फुटतया ताटस्थ्ये^५ हि भेदः । यया^६ साङ्गघादिसिद्धानां^७ भेदे न सर्वं
जानता प्रतीतिः । ननु ताटस्थ्येन प्रतीतावतीतादि^८ स्फुटत्वं हेतुः । स्फुटप्रतीतिश्च
प्रमुने^९ निष्पत्तौ तु साधारण्यप्रतीतिरेव । अतः क्व भाविकमित्यत आह—स्फुटप्रति-
पत्तीति । स्फुटप्रतिपत्तिनिमित्तकस्फुटप्रती^{१०} श्रुत्यापितभाविकहेतुश्च इत्यर्थः । “मुनिज-
यती”त्यादौ हि धुम्मसम्भवादिवृत्तमादौ ताटस्थ्येन प्रतीतादिरूपतया प्रतीयते तद्वै
भाविकसिद्धिः । अथोत्तरकाल प्रतिपत्^{११} प्रतीते, ताद्रूप्यापत्या विभावादीनां साधारण्ये^{१२}
रमवाद्^{१३} भाविकहेतुवत्स्यात् । न चैतावता भाविवापलापश्चाक्यत इति यायत् ।

नन्विह सुन्दरवस्तुस्वभावरूपेण^{१४} वर्ण्यते ततस्तदप्रत्यक्षायमाणता । अतस्त्वभावो-
क्तिरित्यत आह—नापीयमिति । तत्र^{१५} हेतुः—तस्यां^{१६} लौकिकेति । स्वभावोक्तेर्हि लौकि-
कानामेव यस्तूना यस्सूक्ष्मो धर्मः प्रेक्षावत्प्रतिभवं^{१७} ममधिगम्यस्नस्य वर्णने हृदयगवाद-
स्ताधारण्येन । इह पुनरयन्नुतत्वेनालौकिकानां^{१८} यस्तूना प्रतीतिः तदस्यतया । अतो
हृदयगवादातिरिक्तानामज्ञाना वैलक्षण्यम् । ननु लौकिकवस्तुप्रतीतिसाधारण्ये^{१९} स्वभा-
वोक्तिः, अलौकिकवस्तुप्रतीतिस्फुटत्वे तु^{२०} भाविकमिति व्यवस्था । यदि लौकिकवस्तुप्रतीते,

1. A. पुनरस्वीकरणं 2. E. स्फुरता 3. A's alt. C माम् अनु 4. A. C
त शान्ती पदार्थरूपोपेक्षयादि A's alt. द्वैतं तानि 5. C. रमेन 6. A. G. माद् 7. A.
C. D. G. H. I. अतो भावः 8. C. अयाया 9. A. F. स्यात् अभिः 10. A. C
F. मया 11. D E. G. H. I. मिद्वान्तानां 12. A. C. स्फुटत्वं 13. A. C. मुने
द्वयान्तमाया 14. A. पत्तिनिमित्तक C. पत्तिरिति 15. A. F. प्रतिपत्तु 16. C. प्रतिपत्ति
17. E. अत्रतो रम 18. F. यदापि 19. C. चेरक्यये 19a. All miss 20. A. C. तत्र
भाविकहेतुः 21. A. C. तस्या लौकिकेति धर्मः च 22. Omitted in A. C. 23. A.
C. यदापि 24. A. C. कानां तथा च 25. A. F. रसवेन 26. Omitted in A. C.

* That is तद्वै रसवाद् भवति ।

तादस्थेन प्रतीतेः । क्वचित्तु लौकिकानामपि वस्तुनां स्फुटत्वेन प्रतीती भाविकस्वभावोक्तयोः समावेशः स्यात् । न च हृदयसंवादमात्रेण स्वभावोक्ति-
रसवदलङ्कारयोरभेदः । वस्तुस्वभावसंवादरूपत्वात्स्वभावोक्तिः, चित्तवृत्ति-
संवादरूपत्वाच्च रसवदलङ्कारस्य, उभयसंवादसंभवे तु समावेशोऽपि घटते ।
यत्र वस्तुगतसूक्ष्मधर्मवर्णना स्यात्तत्र स्वभावोक्तिः । अन्यत्र तु रसवद-
लङ्कार एव । नाप्ययं शब्दानाकुलत्वहेतुको भट्टित्यर्थसमर्पणरूपः प्रसादाख्यो
गुणः । तस्य हि स्फुटास्फुटोभयरूपवाक्यार्थगतत्वेन भट्टिति समर्पणं रूपम्

स्फुटत्व तदा किं स्यादित्यत आह—क्वचित्त्विति । लौकिकवस्तुबलात् स्वभावोक्तिः ।
स्फुटत्यप्रतीतिबलात् भाविकमतस्सङ्करः । हृदयसंवादसाधारण्यात् स्वभावोक्ति^१रसवतो-
र्योऽयमभेदः प्रसङ्गात्प्रतीतस्तत्र विवेचयति—न च हृदयसंवादेति । स्वभावोक्तौ रसवति
च यद्यपि साधारण्येन हृदयसंवादस्चेतसा, तथापि नानयोरभेदः । तत्र हेतुः—वस्तुस्व-
भावेति । सत्यपि साधारण्ये वस्तुस्वभावस्य संवाद स्वभावोक्तौ रसवति तु चित्तवृत्तेः ।
वस्तुस्वभावचित्तवृत्तिरूपत्वात् अनयोस्तपाते^२ तु सङ्करः इत्याह—उभयसंवादेति ।
समावेशोऽस्सङ्करः । समावेशघटने लिङ्गमाह^३—यत्र वस्तुगतेति । यत्र चित्तवृत्तिसंवादवति
विषये^४ वस्तुगतसूक्ष्मधर्मवर्णना स्यादित्यर्थः । अन्यत्ररिविति । सूक्ष्मवस्तुधर्मवर्णना^५ विरहिणि
चित्तवृत्तिसंवादमात्रशालिनि विषये रसवानेव ।

ननु व्यस्त^६सम्बन्धरहितसन्दर्भसमर्पितत्वमिह लक्षणं तथात्वे च प्रसादाख्यो गुण
एवेत्यत आह—नाप्ययं^७ शब्देत्यादि । इह यद्यपि भट्टित्यर्थसम^८र्पणं शब्दानाकुलत्व-
हेतुकं^९ अद्यापि नायं प्रसादः । तत्र हेतुः—तस्य हि स्फुटा^{१०}स्फुटेत्यादि । स्फुटोऽ^{११}स्तु
वाक्यार्थो भस्फुटो वा । तदुभयगतत्वेन भट्टिति समर्पणं प्रसादस्वरूपम् ।

यथाह—

शुक्लेन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहस्रैव यत् ।

व्याप्नोत्यन्यत्^{१२} प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥ इति ॥

अत्र शुक्लेन्धनाग्निवदित्यस्फुट वाक्यार्थं प्रत्युपमाक्ति^{१३} स्वच्छजलवदिति स्फुट^{१४}
प्रति । अतस्सर्वत्र विहित^{१५}स्थितित्वेन भट्टिति समर्पणं रूपं प्रसादस्य । अस्य तु प्रसादे^{१६}
भट्टिति समर्पितस्य स्फुटत्वेन प्रतीतौ सत्यां समनन्तरं स्वरूपप्रतिलम्भः । स्वरूप^{१७}
हि अस्य श्रोतरि कविगतभावप्रतिबिम्बेन पौनःपुन्येन चेतसि विनिवेशस्वभावभावना-

1 A. उक्तिरस्वतो E. उक्तिः 2. F. यं भेदः 3. E. प्रवृत्तेः 4. E. प्रवृ 5. A.
संवादेन तु 6. A. C. येषघटने 7. A's alt. C. मात्रे 7a. All mss. read here
an additional संवादवति 8. E. वर्णन 9. A's alt. रतिवा 10. A. C. व्यत्यस्त
11. F. नापीति भट्टि 12. C. अर्पणा 13. A. हेतुः E. हेतुकं 14. F. स्फुटोऽस्तु
I. स्फुटा उक्तिव्यवस्था (See towards the end of the Sarvasva) 15. A.
वस्तु 16. A. omits च 17. E G. उक्ति 18. A. C. स्फुटयत. प्रसादोऽस्य 19 F.
स्थितित्वं 20. E. प्रसादेन 21. F. रूपस्य ध्यो

अस्य तु भटिति समर्पितस्य स्फुटत्वेन प्रतीतो स्वरूपप्रतिलम्भः । तस्मादयं सर्वोत्तीर्ण एवालङ्कारः । तस्ये चायं प्रचुरप्रयोगो दृश्यते । यथा—

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः ।

येनैकचुलुके दृष्टो दिव्यो तो मत्स्यकच्छपी ॥

यथा वा—हर्षचरितप्रारम्भे ब्रह्मसदसि वेदस्वरूपवर्णने । अत्र हि प्रत्यक्षमिव स्फुटत्वेन तदीयं रूपं दृश्यते । एवं तत्रैव मुनिक्रोधवर्णने, पुलिन्द-वर्णनादौ ज्ञेयम् ।

तमकं वा । तयाविधस्य^१ तु प्रतिविम्बन स्फुटप्रतीत्युत्तरकालमेव । अतः प्रसादोऽस्याङ्ग-त्वेन प्राक्सिद्धिकः^२ । अयं तु तदु^३पकृत(स^४)मनस्तर(स्य^५)सिद्धिकः । ततोऽन्य एव । अतो न कुत्रचिदन्तर्भाव^७ इति निगमयति—तस्मादयमिति । सर्वोत्तीर्णः भ्रान्त्यादिषु प्रसादगुणान्तर^८शक्तितेष्वे^९कत्रापि नान्तर्भावयितुं शक्य^{१०}इत्यर्थः । इत्य लक्षणतोऽस्य नानुपपत्तिः काचित् ।

लदयतोऽपि^{११} प्राचुर्यमित्याह—तस्ये चायं^{१२}मिति । मुनिर्जयतीति । मन्नात् मुनिः । योगीन्द्रत्वान्महात्मा । स्वयं तु कुम्भसंभवः । तयाविधेन येन एकस्मिन्नेव चुलुके^{१४} पिपा^{१५} सोदृतनिरवदोषार्ण^{१६}धाम्भसि प्रसूतिगतं दिव्यो अमानुषा^{१७}नुभवातिशयोती विष्णोर्दंष्ट्रा^{१८} धतारेषु प्रमिद्धापदानौ मत्स्यकच्छपी महच्छया चुलुकान्तर्भावात् पर्याकुल सुठन्ती दृष्टी । अनातीतवृत्तोऽपि मुनिः अलौकिकत्वेनात्यद्भुतस्मन्नादर^{१९}प्रत्ययेन हृदि सन्धार्यमाणत्वात् अनाकुलसन्दर्भसमर्पितत्वाच्च प्रत्यक्षायमाणः तयाविधं कविभाव^{२०}प्रतिपत्तुषु प्रतिविम्बयति पीन,पुन्येन चेतसि भावना विनिवेशयतीति भाविकत्वम् । प्राचुर्यार्थमुदाहरणान्तराणि— यथा^{२१} वा हर्षचरितेत्यादिना^{२२} । हर्षचरितप्रारम्भे हि देवी सरस्वती अभिरक्षयते क्रोधमुनये क्लृप्तानां वेदानां स्वरूपम् उपवर्णितम् । यथा—“रौपविमुक्तवेद्यामनैरोद्धारमुसरमुख-रक्षोपडोलायमानजटाभारभरितदिग्भिः परिरखन्वध्रमितकृष्णाजिनपटच्छायाश्यामा-यमानदिवसेरमर्पनि,श्वासडोलाप्रेक्ष्योलितब्रह्मलोकैः सोमरसमिव स्वेदवित्तरव्याजेन स्रवद्भिः अग्निहोषविभ्रमरमस्मेरललाटपट्टकुशतन्तुबीवरीभिरापादिभिः प्रहरणीकृतदण्डपमण्डलु-मण्डलैः भूर्त, चतुर्वेदरिति” । योजनायाह—अथ हि प्रत्यक्षमिवेति^{२३} ।

1. F. यस्य प्रतिर्लभः 2. A. कृत् 3. A. तस्यैव C. संप्राप्त 4. All mss, कृतस्मम 5. All mss. अन्तरस्य 6. A. C. न्यायेन अतो 7. A's alt. मायामिति 8. A. सर्वोत्तीर्णो दारभन्तेऽस्मिन् व्याख्येते तेषु शब्दि 9. E. G. अन्तेषु 10. G. एकतरस्य 11. A. C. F. शस्यत 12. A. F. लक्षणतोऽयं वा 13. E. चायं G. चायमयमिति 14. A. C. चुलुके 15. A's alt. C. सायित 16. A. C. विष्णोर्ग 17. A. C. D. F. अमाय 18. E. G. दशसु अथ 19. A's alt. धनादर 20. A's alt. C. repeat प्रति 21. Omitted in A. C. 22. A. C. आदिना पुलिन्दवर्णने ॥ 23. After इति A. E. F. G. give the passages relating to क्रोधमुनिवर्णनं as “चतुर्वेद to सदा समुद्रहन्तम्”

अयं त्वत्र विचारलेशः संभवति । इह क्वचिद्वर्णनोपस्य वर्णनायशादेव प्रत्यक्षायमाणत्वम् । क्वचित्प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनम् । आद्यो यथोदाहृतम् । द्वितीयो यथा—

अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते
सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः ।
अचामरोऽप्येष सदैव वीज्यते
विलासबालव्यजनेन कोऽप्ययम् ॥

इति । अत्र प्रथमप्रकारविषयोऽयमलङ्कारो न प्रकारान्तरगोचरः । कविसमर्पितानां धर्माणां ह्यलङ्कारत्वात् । न हिमांशुलावण्यादीनामिव वस्तुसन्निवेशिनाम् । अपि च “शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुप्रचक्षते” इति भामहोये, “वाचामनाकुलत्वेनापि भाविकम्” इति चोद्भूतलक्षणो व्यस्त-

ननु वर्णनावशात् प्रत्यक्षायमाणत्वं किं भाविकविषय आहोस्विदनुभावविशेषा-
त्प्रत्यक्षायमाणस्य सतो वर्णनमित्यत आह—अयं स्वत्रेत्यादि । लेश इत्यल्पावशिष्टता-
माह—वर्णनावशादिति^१ । भणितिमाहात्म्यमाविष्करोति—प्रत्यक्षायमाणस्यैवेति^२ ।
भणितिमाहात्म्यनैरपेक्ष्येण निजानुभावविशेषादेव प्रत्यक्षायमाणत्वमनुसन्धत्ते ।

अनातपत्रोऽपीति^३ । अन^४ अनातपत्रोऽपि सितातपत्रैरिव वृतत्वमचामरस्यापि
बालव्यजनेनैवोपलक्षितत्वं । अनुभावविशेषादेव प्रत्यक्षायमाणत्व^५ वर्ण्यते न तु
वर्णनावशात्प्रत्यक्षायमाणाता ।

इत्य विषयद्वये अवस्थिते भाविकम् एकत्रैवेत्याह—अत्र प्रथमप्रकारेति । न^६
प्रकारान्तरगोचर इति यदुक्तं तत्र हेतु—कविसमर्पितानामिति । ये हि^७ कविना प्रति-
भया समर्प्यन् मुखादौ चन्द्रत्वकमलत्वादयो धर्मास्तेषामेवाङ्गुलारत्वम्^८ । न तु परमा^९ यंत
सन्निवेशिना हिमांशुलावण्यादीनाम् । अनो द्वितीयप्रकारे प्रत्यक्षायमाणत्वं वस्तुसन्निवे-
दीति न भाविकालङ्कार । युक्त्यन्तरेणापि^{१०} दृढयितुमाह—अपि च^{११} शब्दानाकुलतेत्यादि ।
चकाराद^{१२} भूमावित्वादेव^{१३} शब्दानाकुलता चेति हेतुको भामहानुशासने उद्भूतलक्षणे
च अनाकुलत्वरूपं यदनद्वयस्तस्मिन्-धरहितशब्दसमर्पितत्वं प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रतिपादक-
मुक्तं तन्^{१४} कथं प्रयाजनीभवत् । वस्तुसन्निवेशिचर्मगतत्वेनापि भाविक^{१५} सत्त्वे निष्प्र-

1 A F भव C भाव्य 2 A C. omit तु 3 F. इति माहा 4 A स्यनेति
5 A C इति माहा 6 C. इत्यादिना अनातपत्रो 7 Omitted in A. C. G.
8 A G. तदे चाय 9 A F जनेन वोप 10 A C. F G. भाण 11 Omitted in
A. C F G 12 A C F omit क 13 A C. F. अर्थमसि 14 A. G. दृढ
15. Omitted in A C G 16 F. रात भूतभावित्वाद्ये, समुच्चायन्ते भूत 17.
A दय एवानाहुन C त्वादपि च 18 Omitted in A C G 19 F चिह्न नि

संबन्धरहितशब्दसन्दर्भसमर्पितत्वं प्रत्यक्षायमाणत्वप्रतिपादकं कथं प्रयोजकी-
भवेत्, यदि वस्तुसन्निवेशिघर्मगतत्वेनापि भाविकं स्यात् । तस्माद्वास्तवमेव
महत्त्वमुत्तरप्रकारविषये वर्णितमिति नायमलङ्कारः । यदि तु वास्तवमपि
सौन्दर्यं कविनिबद्धं कविनिबद्धवक्तृनिबद्धं वा सकलवक्तृगोचरीभूतं स्व-
भावोक्तिवदलङ्कारतया वर्ण्यते, तदायमपि प्रकारो नातीव दुःश्लिष्टः ।
अतएव, “प्रत्यक्षा इव यत्रार्थाः क्रियन्ते भूतभाविनः । तद्भाविकम् ।”
इत्येतावदेवान्यर्भाविकलक्षणमकारि । स्वभावोक्त्या किञ्चित्सादृश्या-

योजनमेव स्यात् । अतो न^१ द्वितीयप्रकारे भाविकमिति निगमयति—तस्माद्वास्तवमेवे-
त्स्यादि । अत्र उत्तरे प्रकारे ननु वास्तवेऽपि सौन्दर्यं लौकिकतया^२ या भूद्विच्छित्तिः । कवेः
कविनिबद्धस्य वा^३ वक्तुः^४ निबन्ध^५वशादस्त्येव सकलव्यवहर्तृगोचरीभूतता^६ दुरपह्नुवा
विच्छित्तिः । तत्र कुतो न भाविक^७मित्यत आह—यदि तु वास्तवमपीत्यादिना । यदि
वस्तुसन्निवेश्यपि सौन्दर्यनिबन्धवशात् सविच्छित्तिकं^८ प्राञ्च आचार्याः स्वभावोक्तिवद-
लङ्कारतया वर्णयेयुः तदा^९ अयमपि वास्तवसौन्दर्यविषयतया समाशङ्कितो भाविकप्रकारो
नातीव दुःश्लिष्टः ।^{१०} मुश्लिष्ट एव सत्या सामान्याम् । अयं^{११} मिहाशयः—यथा हि स्वभा-
वोक्तिः वास्तवसौन्दर्यावलम्बिनी वस्तुस्वभावसौन्दर्यात् साधारण्येन सचेतनसंवादाच्च
विच्छित्तिमती^{१२} वर्णिता तथैव वास्तवसौन्दर्यावलम्बितया निबन्धा^{१३} द्विच्छित्ति^{१४} विशेषोऽय-
मलङ्कारतया वर्णीय एव । तथा च सति भूतभावित्वादि सामग्रीसद्भावेऽप्यकल्पना^{१५}।
गौरवादयमपि भाविकप्रकार इति उन्मीलनं योग्यतया सुशकमेव । उन्मीलिता^{१६} श्रोल्ले-
खभावोदयसन्धि^{१७}शबलतादय इति प्रथमं^{१८} स्वातन्त्र्येऽपि चिरन्तनसमयव्यतिक्रमः स्यादिति ।
अमुमेवाशयमाविश्रिकीर्षुः अभियुक्तसंवादायाह—अतएवेत्यादि । भूतभाविनः प्रत्यक्षा
इव यत्र क्रियन्ते इत्येतावदेव भाविकलक्षणम^{१९}कारि येः^{२०} खलु तैश्शब्दानाकुलत्वादिव
लक्षणत्वेनोक्तम् । नापि वा वस्तुसन्निवेशिनः । सौन्दर्यस्य^{२१} निबन्धाद्विच्छित्तिः स्वभावो-
क्तिलुप्यनयशालिनी^{२२} अलङ्कारत्वेन प्रसजिता । अतो भूतभावप्रत्यक्षवद्भाविकलक्षणस्य
भाविकस्य शब्दानाकुलत्ववास्तव सौन्दर्यावलम्बेनापि^{२३} भाविकप्रभेदोऽप्यनुभायते । यत
इत्थं स्वभावोक्तिप्रतियोगितया भीमांसा प्रवर्तयितव्या, अतः^{२४} सम्प्रति सङ्गतिमाह—
स्वभावोक्त्या किञ्चिदिति । वास्तवसौन्दर्यत्वं^{२५} सादृश्यम्^{२६} । तच्च लौकिकत्वमूढमत्व-

1. A's alt. C. जनामपस्यात् 2. A's alt. C. यद्विती 3. A. C. F.
ताया 4. A. F. G. वाचकत्वेन 5. C. वस्तु E. वक्तुः 6. C. निबद्ध 7. F. तावादुर
8. F. कत्वमित्य 9. C. प्राञ्च 10. A. F. तथा 11. A. C. वातावदु 12. A. G.
संश्लि 13. A. C. अहमिहाशय यथा 14. A. C. तिरभिर्वाणि 15. A's alt. निबद्धा
16. A. C. शेषेष्वयं 17. E. कल्पन 18. A. F. ताचो 19. E. F. शब सत्वाद 20. A.
प्रथम F. प्रमय 21. A. अयम् 22. A. आचारि C. आकारि F. omits अ 23. A. C.
तयोर्न खलु 24. A. निबन्ध 25. A. शालिन्यनलं C. शालिन्यं न शायते 26. A. C. F.
omit अपि 27. A. C. F. अय 28. E. G. सौन्दर्यविषयत्वं 29. A's alt. C. सन्दृश्य

तदनन्तरमस्य लक्षण कृतम् ।

समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तम् ॥८०॥

स्फुटत्वसाधारण्यताटस्थ्यप्रतीत्या^१दिभि वैधर्म्यप्राचुर्यात् अल्पक^२मित्य^३भिसन्धायोक्त—
किञ्चिदिति । सत्य^४पि साहस्य किञ्चिन्मात्र मयापि^५ न्यायसञ्चारायेहास्माभि लक्षण-
मस्य^६ कृतम् ।

योऽय प्रत्यक्ष^७वद्भावस्त्वतोत्तानागतार्थयो ।
तद्भावविम्बनाशिते विनिवेशाच्च^८भाषिकम् ॥
नाविपर्ययतो भ्रान्ति^९साक्षात्त्वानेतिवृत्तकम्^{१०} ।
अन्यत्वा^{११}नव्यवमितेनं चात्रातिशयोक्ता ॥
न पर वतमानार्थ^{१२}धर्म प्रत्यक्षतेष्यते ।
प्रतिपत्त्रनपे^{१३}क्षाया प्रत्यक्षत्वपरिहयात्^{१४} ॥
प्रत्यक्षत्वे च^{१५} सामग्री भावना^{१६}हुतवस्तुजा ।
प्रत्यक्षत्व न सभाव्यमिह नोत्प्रेक्षणं तत् ॥
अलिङ्ग^{१७}लिङ्गिभावाच्च काव्यलिङ्गं न चेप्यते ।
ताटस्थ्यात्^{१८}स्फुटसवित्ते न तदा रसवद्भ्रम ॥
पञ्चात्साधारणीभावे रसवास्तत्रिमित्तक^{१९} ॥
स्फुटत्वाच्च स्वभावोक्तिर्लोको^{२०}तीर्णस्य वस्तुन^{२१} ॥
स्वभावोक्ते रसवतो भेदस्सवाद^{२२}दत् ।
न प्रसादगुणदर्चतदस्य दौत्तरकालिकम्^{२३} ॥
वास्तवेऽपि^{२४}हि सौन्दर्यं योग्यत्वादस्य सम्भव ।
चिरन्तनानुरोधात्तु तथा व्यक्तं न कीर्तितम् ॥
भाविके^{२५}बुद्धिसवादो मया^{२६}स्याद्यदि^{२७}कस्यचित् ।
व्याख्याशिल^{२८}स्य निकष^{२९}स मे धीमान्भविष्यति ॥

उदात्ताय^{३१} सूत्रम्—समृद्धि^{३२}मद्वस्तुवर्णनमुदात्तम् । समृद्धिमतो वस्तुन कविप्रति

1 A C तीत्या वै 2 D E F H I अल्पक 3 A's alt. इत्यादिभि
4 C E यद्यपि 5 C मयापि 6 F. लक्षणमुक्त 7 A F सद्भाव C घदभाव 8 A
वेधनाच्च 9 A F न वि 10 A C भ्रान्ति 11 A वृत्त 12 F यत्रान 13 A. माना
कथ 14 A C ज्ञाया 15 A ज्ञाया C E ज्ञाया 16 A B C स्वसाम 17 C
भावनाभूत 18 C लिङ्ग 19 E G omit 20 A C E. निमित्तत् 21 A C
उक्ति नास्य 22 A B C वस्तुन 23 A कालिका C कालिक 24 A B C च
25 A C द्विद्विस 26 A न स्यादितिक A's alt मया सण्यस्य क 27 C यस्य 28
A C. रम्यशीलस्य 29 A C निकष 30 A सधामान्माम C F स धीमान् मे
31 A. C दात्तम् 32 A C अद्वयस्तु E अद्विमतोव H अद्विवस्तु

स्वभावोक्तौ भाविके च यथास्थितवस्तुवर्णनम् । तद्विपक्षत्वेनारो-
पितवस्तुवर्णनात्मन उदात्तस्यावसरः । तत्रासभाव्यमानभूतियुक्तस्य वस्तुनो
वर्णनं कविप्रतिभोत्थापितमैश्वर्यतक्षितमुदात्तम् । यथा—

मुक्ताः केलिविसृजहारगलिताः समार्जनीभि कृता
प्रातः प्राङ्मुखसीम्नि मन्थरचलद्वालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद्वाडिमबोजशङ्खितधियः कर्षन्ति केलीशुका
यद्विद्वद्भुवनेषु भोजनृपतेस्तत्यागलीलापितम् ॥

अङ्गभूतमहापुरुषचरितञ्च ॥८१॥

उदात्तशब्दसाम्यादिहाभिधानम् । महापुरुषाणामुदात्तचरितानामङ्गि-
भूतवस्तुवन्तराङ्गभावेनोपनिबध्यमान चरितं चोदात्तम् । महापुरुषचरित-
स्योदात्तत्वात् । यथा—

तद्विदमरण्य यस्मिन्दशरयवचनानुपासनव्यसनी ।

निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्ष. क्षय राम ॥

अत्रारण्ये वर्णनीये रामचरितमङ्गत्वेन वर्णितम् ।

भोत्थापितैश्वर्यवर्णनमुदात्तलङ्कारः । ससङ्गतिक व्याचष्टे—स्वभावोक्तावित्यादिना^१ ।
यथावस्थितत्वं^२ लौकिकत्वम् । आरोपितत्वं कविकल्पितत्वम् । अथ (सर^३) प्राप्तिः ।
ऐश्वर्यलक्षितमिति लक्ष्यपदनिरुक्तिः^४ ।

मुक्ता केलीति—विसृजता^५ ध्वजसूत्रता । समार्जनीभिः प्राङ्मुखसीम्नि कृता
मन्थरकर्षन्तीति वाक्यार्थपरामर्शः । यदेतत्कर्षणं तत्यागलीलापितमित्यर्थः ।

उदात्तं तु समृद्धस्य वस्तुनः कविवर्णनम्^६ ।

उदात्तान्तराय सूत्रम्—अङ्गभूतमहापुरुषचरितञ्च । पूर्वमैश्वर्ययोग उदात्तत्वम् ।
इह पुनश्चरितस्य उदात्तत्वम्^७ । अतश्शब्दसाम्यात्सङ्गतिः^८ । तदेतदाह—उदात्तशब्दे-
त्यादि ।

^१तद्विदमिति—अत्रारण्यं तद्वृत्तान्तं^{१५}पातादङ्गी, यद्वृत्तान्तं पातान् रामचरित-
मङ्गम् । तदेतदाह—^{१६}अत्रारण्य इति । अस्य चेह कीर्तनं दर्शनान्तरानुसारेण । ^{१७}ध्वनि-
दर्शने तु द्वितीयोदात्तविषये रसवदादय एव । विवेचयिष्यते^{१७} चैतत् ।

1 A C H संवद् वस्तुवर्णं 2 E G omit ना 3 A C E F स्थितस्य 4
All mss अवतार 5 H उक्ति उदात्तं तु 6 A C सूत्रिता स 7 C अङ्ग 8 C
य कर्ष 9 A C अर्थ 10 H वर्णनं विभावादिभिः (P 213) 11 E F G
उदारत्व 12 C सन्ति 13 A C omit तत् 14 A वृत्तान्तान्तं C वृत्तात् 15
A. C F तत्र 16 A C F स्वदर्शं 17 Except Other mss A F G विष्यति

तदाभासो रसाभासी भावाभासश्च । आभासत्वमविषयप्रवृत्त्यानो-
चित्यात् । तत्प्रशम उक्तप्रकाराणां निवर्तमानत्वेन प्रशाम्यदवस्था । तत्रापि
रसस्य परं विश्रान्तिरूपत्वात्सा न सभवतीति परिशिष्टभेदविषयो द्रष्टव्यः ।
एषामुपनिबन्धे क्रमेण रसवदादयोऽलङ्काराः । रसो विद्यते यत्र निबन्धने
व्यापारात्मनि, तद्रसवत् । प्रियतर प्रेयो निबन्धनमेव द्रष्टव्यम् । एवमूर्जो
बल विद्यते यत्र, तदपि निबन्धनमेव । अनौचित्यप्रवृत्तत्वाच्च तत्र बलयोगः ।
समाहितः परिहारः । स च प्रकृतत्वादुक्तभेदविषयः प्रशमापरपर्यायः । तत्र

व्यङ्ग्ये व्यभिचार्यन्तराभावो^१ व्यञ्जितः । विभावानुभावाभ्यां व्यञ्जितो^२ व्यभिचारि-
वाक्यार्थोभावदशायां भाव उच्यते । सोऽपि त्रयस्त्रिंशद्भूदः^३ निर्वद्वलान्यादिरूपतया ।
तथा कात्या^४ व्यतिरिक्ते देयतादिविषये व्यञ्जितो रत्यादिरपि भावः । तस्माद्व्यभिचारि-
स्याभ्यात्मकतया भावो द्विजातिकोऽवगतव्यः । यदाह—

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ।

भावः^५ प्रोक्तः ॥

आभासयोस्स्वरूपमाह—तदाभासो रसेत्यादि । तच्छब्देन रसभावप्रत्यक्षमर्थः ।
आभासीभावस्तु मविषयप्रवृत्त्यानोचित्यात्^६ । भावप्रशमस्वरूपमाह—तत्प्रशम उक्तेत्यादि ।
उक्त^७ भावप्रकाराणां निवृत्तौ प्रयास्यदवस्था भावप्रशम उच्यते । ननु^८ रसेऽपि प्रशमः किं
नोच्यते इत्यत आह—सत्रापीत्यादि । रसस्य हि अखण्डनिरन्तरायप्रतीति^९ चर्वणीयस्य
परमविश्रान्तिरूपत्वात् मध्य प्रयास्य^{१०} दवस्था दुर्लभ्यति^{११} । रसव्यतिरिक्तपरिशिष्टभेद-
विषयोऽयं^{१२} प्रशमो द्रष्टव्यः । एषा च रसभावादीनामुपनिबन्धे परिपाटया रसवदादयो-
ऽलङ्काराः ।

चत्वारिंशत् लक्ष्यपदानि निर्वक्ति—रसो विद्यते इत्यादिना । यत्र^{१३} हि व्यङ्ग्यो-
पस्कृतऽभिधादिव्यापारा^{१४}त्मनि निबन्धे रसोऽस्ति^{१५} तद्रसवत्^{१६} । प्रियतरनिबन्धनमव
प्रेयो ज्ञेयम् । ऊर्जो बल तद्यो^{१७} गिनिबन्धनमेव ऊजस्वि^{१८} । ननु निबन्धने बलं नाम किमित्यत
आह—अनौचित्येति । रसस्यानौचित्येन प्रवृत्तत्वात् दौर्बल्यम् ।^{१९} निबन्धने तु तदुपवृत्ते^{२०}
बलयोगः^{२१} । समाहितः परिहारः । कस्य ? प्रकृतत्वादुक्तस्य भावभेदस्य यस्य प्रशम
इत्यपि^{२२} पर्यायः ।

ननु रसवदादिना द्वितीयोदात्तस्य च^{२३} का कथ्यत्यत आह—तत्र यस्मिन्नित्यादि ।

1. E चोत्ति 2. A C G जित इति व्य 3. A भेद भावप्रशमस्वरूप 4.
F. कात्या 5. E भाव इति आ 6. E F G चित्याभ्यां भाव 7. C उत 8. A C.
F G न तु 9. C कर्णनीय 10. C तवस्था 11. A सत्या भयतीति रस C सता
भवतीति र 12. E यत् 13. A C यदमिध्य 14. A C पार निय 15. C तत्र 16.
A C रसवणन 17. A C योग 18. A स्विन् 19. A C तद्विद्य 20. A C कृति
21. A. C योगस्य द्वयस्य प्रशम 22. A. अविष 23. omitted in A

यस्मिन्दर्शने वाक्यार्थोभूता रसादयो रसवदाद्यलङ्काराः, तत्राङ्गभूतरसादिविषये द्वितीय उदात्तालङ्कारः । यन्मते त्वङ्गभूते रसादिविषये रसवदाद्यलङ्काराः अन्यस्य रसादिध्वनिना व्याप्तत्वात्तत्रोदात्तालङ्कारस्य विषयो नावशिष्यते, तद्विषयस्य रसवदादिना व्याप्तत्वात् । तत्र रसवत् उदाहरणम्—

किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तिश्चिराद्दर्शनं
केयं निष्कुरुष्व ! प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः ।
स्वप्नान्तेष्विति यो वदन्प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो
बुद्धा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रोजनः ॥

यत्र हि^१ भामहादिदर्शने वाक्यार्थोभावात् प्रधानभूता एव रसादयो रसवदाद्यलङ्काराः तत्र अङ्गभूतरसादिविषय उपपद्यते । *कल्पो^२ (?) द्वितीय उदात्तालङ्कारः । यस्मिन्स्तु^३ रसवदादिरलङ्कारो अङ्गभूतरसादिविषय^४ एव अङ्गिन्स्तु रसादेरलङ्कार्यभावापन्नस्य रसभावादिविध्वनिरूपतया व्याप्तत्वात् तत्र घब निदर्शने द्वितीयस्याङ्गभूतमहापुरुषचरितलक्षणस्योदात्तालङ्कारस्य विषयो नावशिष्यते । कुत इत्यत आह—तद्विषयस्येति ।

इयमिह प्रक्रिया । यत्र^५ रसादयो वाक्या(र्था)^६भूताः तत्र रसवदादयोऽलङ्कारा इत्यलङ्कारमात्ररसिकानां भामहादीनां दर्शने । यदा तु श्रवणार्थोभावादङ्गभूतो रसादिः, तदाङ्गभूतमहापुरुषचरितलक्षणो द्वितीय उदात्त उपपद्यते नाम । ध्वनिदर्शने तु^७ काव्यात्मनो रसादेः प्राधान्यदर्शनाया^८ अलङ्कार्यत्वादलङ्कारभावानुपपत्तौ अङ्गभूता^९ रसादयो रसवदाद्यलङ्कारा^{१०} । तथा च सति रसभावादित्यायकमहापुरुषचरिताविर्भावोऽपि रसभावाद्यङ्गभावातिरेके^{११} व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यसम्बन्धात् । व्यङ्ग्यकं हि महापुरुषचरितम्^{१२} । व्यङ्ग्य^{१३} रसभावादि^{१४} व्यङ्ग्यभावा^{१५} विनाभूताङ्गभाव रसवदलङ्कारस्यैव विषयः^{१६} । व्यङ्ग्यकमात्र विश्रान्तानां धनवगाढधिया द्वितीयोदात्तभ्रम इति ।

किं हास्येनेति—स्वप्नदृष्ट नायक स्वरूप^{१७}सन्दर्शननिवृत्तिपरिहासप्रवृत्त^{१८} मन्य^{१९}मानस्य रिपुस्त्रोजनस्योक्तिवर्णनम् । किं हास्येन चिरात्प्राप्तसत्त्वं पुनर्मे दर्शनं न प्रयास्यसि ? निष्कुरुष्वता^{२०} तवेव प्राप्तिमकालमेव प्रवासरुचिता इत्युदीरय^{२१} तमेव तमदृष्ट्वा “केनासि

1. Omitted in A. C. 2 A's alt C अनन्तर संभूत 3. A. C. अल्पद्वि 4. A C. तु विषये रस 5. A. C. E. G विषये अ 6 C. अपदस्य 7. A. C. यद्रसा 8 All mss read वाक्यार्थ 9. Omitted in A. C. 10. A's alt. भाव्या 11 C दशार्था व्यङ्ग्यकमहापुरुष 12 A C F. भूत 13 A. काराः व्यङ्ग्यकमहापुरुष 14 Except F. all read अनतिरेके 15 A C. चरितव्य 16. A. C. इतरस 17 All mss read भावाद्द्वयङ्ग्य 18 A C. G. भावोऽपि नाभूता 19 A. C. F G. विषयः 20. A's alt. दर्शनीयपत्ति 21. A. F. वृत्त C. वृत्ति 22. C. मन्यरिपु 23. A. C. कर्ण A's alt. कर्णका 24 A. तवह प्राप्ता संप्राप्ति स C तवेह प्राप्तिम 25. A's alt. यन्ते

* This word seems to be superfluous.

एतन्मतद्वयेऽप्युदाहरणम् । अत्र वाक्यार्थोभूतः करुणो रसः । अङ्ग-
भूतस्तु विप्रलम्भशृङ्गारः । एवं रसान्तरेष्वप्युदाहार्यम् । प्रेयोऽलङ्कारादौ
विशेषमनपेक्ष्योदाह्रियते । प्रेयोऽलङ्कारो यथा—

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा ।
मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥

अत्र नायिकाया हर्षाख्यो व्यभिचारिभावः । यथा वा—

तद्वक्त्रामृतपानदुर्ललितया दृष्ट्या क्व विश्रम्यतां
तद्वाक्यश्रवणाभियोगपरयोः आव्यं कुतः श्रोत्रयोः ।
एभिस्तत्परिरम्भनिर्भरभरंरङ्गः कथं स्थोयतां
कष्टं तद्विरहेण संप्रति वयं कृच्छ्रामवस्थां गताः ॥

दूरीकृतः” इति वदन् ^१व्यासक्तकण्ठग्रहो^२ बुद्ध्या रिक्तग्राहुबलस्यस्तार ^३रोदिति ।
अत्राङ्गाङ्गिनी द्वावपि रसावङ्गी रसः । रसवान् मतान्तरे । ^४स्वमते त्वङ्ग^५भूतो रमवाद् ।
अत उदाहरणमेतन्मतद्वया^६हंम् । तदेतदभिसन्ध्यायाह—एतन्मतद्वयेऽपीति^७ । तदेतद्विभज्य
दर्शयितुमाह—अत्र वाक्यार्थोभूत इति । वाक्यार्थोभावात्^८ करुणो रमवाद् । मतान्तर
इति शेषः । अङ्गभावाद्विप्रलम्भशृङ्गारो रसवाद् । अस्मन्मत इति शेषः । एवविधे हि
विषये वाक्यार्थोभावात् अङ्गिन रम^९ रमवन्तगम्ये प्रतिपेदिरे । अङ्गभूत तु द्वितीयो-
दात्तम् । ^{१०}स्वनिदर्शनविदस्तु अङ्गिनो अलङ्कार्यता^{११} अङ्गभूतस्य रमवदादित्पता^{१२} द्वितीयो-
दात्ता^{१३}संभव च मिडान्तिनवन्तः । ^{१४}इयं च प्रक्रिया रसान्तरेष्वपि ज्ञेयत्याह—^{१५}एव
रसान्तरेष्विति । उदाहार्य उदाहर्तुं^{१६}महं शक्यम् । प्राप्तकालता बोदाहरणस्य । ग्रहं^{१७}
शक्ये प्राप्तकालताया च इत्य । इत्य रसवदलङ्कारे^{१८} मतद्वय करुणाविभागेनोदाहृतम् ।
प्रेयोऽलङ्कारादौ तु^{१९} विशेषागस्तु ज्ञान इति साधारण्येनोदाजिहीर्षुराह—
प्रेयोऽलङ्कारादाविति । गाढा^{२०}लिङ्गनेति । मानद मानसखण्डन^{२१} मानेत्यधोऽत्यया भाषायता-
नर्हर्षः प्रत्याप्यते । लक्ष्ययोजनायाह—अत्र नायिकाया इति । हर्षारयो व्यभिचारि-
भाव सम्भोगशृङ्गारप्रति^{२२}गुणत्वात् प्रेयोऽलङ्कार इति शेषः । व्यभिचार्यन्तरायोदा-
हरति—तद्ववेति । अत्र चिन्तालक्षणो व्यभिचारो विप्रलम्भशृङ्गाराद्भवतया प्रेयात् । तदेत-

1. A C व्यावृत्त 2 C. ग्रहो 3 A. रोदति 4. A. स्वस्यमते A's alt. C. अस्य म 5 A C. भूते 6 A. C. द्वयोदाहरण त 7. A इति तद्विति तद्विभ 8. A. अर्थ 9. A C. E F. भाषवत् 10 Omitted in A 11. A C. सार्थतया 12. A C F. रूपयाद् 13. A's alt. C. दात्तसं 14 A's alt C. इयं 15. Omitted in A 16 A इतुं यस्य 17. C. ग्रहो 18 A. कारम C. कार. तद्दृश्यं 19 A C. न 20. F. गाढेति 21 A. C. खण्डन 22. A C F चर्चा 23 E गुणवा

अत्र चिन्तास्यो व्यभिचारिभावः । एष एव च भावालङ्कारः । भावस्य
चात्र स्थितिरूपतया वर्तनम् । शान्त्युदयायस्ये तु धक्येते । ऊर्जस्यो यथा—

दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नाम्नि याते श्रुति

चेतः कालकलामपि प्रकुर्वते नावस्थितिं तां विना ।

एतैराकृतितस्य विक्षततरंरङ्गरनङ्गावुरः

संपद्येत कदा तदाप्तिमुत्पमित्येतन्न येन स्फुटम् ॥

अत्र रावणस्याभिलाषको विप्रसम्भृद्भार श्रोतुमयं च व्यभिचारि-
भावोऽनीचित्येन प्रवृत्तौ । समाहितं यथा—

अकण्ठोः स्फुटाधुकलुषोऽरुणिमा विस्तीनः

शान्तं च सार्धमधरस्फुरणं श्रुकुट्या ।

भावान्तरस्य तय चण्डि ! गतोऽपि रोषो

नोद्गाढयासनतया प्रसरं वदाति ॥

दाह—अत्र चिन्तास्य^१ इति । अलङ्कारान्तरधर्मो मा भूदिति पर्याय^२मस्याह—एष एव
चेति । प्रेयान्^३ भावालङ्कारत्वेन पर्यायो । भावशान्त्यु^४दयादिभ्योऽयं भेदमाह—भावस्य
चात्रेति । स्थितिरूपताया^५ भावालङ्कारः । शान्त्युदयाद्यवस्था तु गृह्यमलङ्कार इति भावः ।
नौ तौ शान्त्युदयाविति अत्र माह—शान्त्युदयेति । शान्त्यवस्था ऊर्जस्यो^६ समनन्तर
समाहि

अत्र कोपस्य प्रशमः । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ।

भावोदयसन्धिशञ्जलताश्च पृथगलङ्काराः ॥८३॥

भावस्याङ्कुररूपस्योदय उद्गमावस्था, सन्धिर्द्वयोर्विरुद्धयोः स्पर्धित्वेनोप-
निबन्धः, शञ्जलता च बहूना पूर्वपूर्वोपमर्दोपनिबन्धः । एते च पृथग्रसवदा-
दिभ्यो भिन्नालङ्काराः । एतत्प्रतिपादनं चोद्भटादिभिरेषा पृथगलङ्कारत्वेन
निदिष्टत्वात् । अथ च सङ्कुरसमृष्टिर्बलक्षणेनैते सर्वालङ्कारा पृथक्केवलत्वेना-
लङ्कारा इति सर्वालङ्कारस्योपत्वेनोक्तम् । समृष्टिसङ्कुरयोर्हि समृक्ततया लङ्का-
राणां स्थितिस्तद्वैलक्षण्यप्रतिपादनमेतत् । तत्र भावोदयो यथा—

एकस्मिञ्छयने विपक्षरमणोनामग्रहे मुग्धया
सद्यः कोपपरिग्रहस्तपितया चादूनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधोरित प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षण
मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दबलितग्रीव पुनर्वीक्षितः ॥

प्रशाम्य^१दवस्था कोपस्ये^२त्याह—अत्र कोपस्येति । इत्यव्यभिचार्यन्तरेऽपि प्रशमो ज्ञय
इत्याह—एवमन्यत्राप्येति^३ ।

रसभावगुणोभावादनीचित्यप्रवृत्तित^४ ।

रसवत्प्रेयऊर्जस्वि^५समाहितचतुष्टयम् ॥

रस^६वत्त्वप्रियत्वाम्याम् ऊर्जं^७ प्रशमयौगत् ।

निबन्धन रसवदाद्यास्या^८ सम्प्रतिपद्यते ॥

भावोदयाद्यर्थ^९ सूत्रम्—भावोदयसन्धिशञ्जलताश्च^{१०} पृथगलङ्कारा । उक्तसर्वा-
लङ्काराय^{११}त्वात् सर्वालङ्कारस्योपत्तयं^{१२}स्तत्^{१३}त्रयोक्तिः । पृथग्र^{१४}सवदादि^{१५}विविक्तविषयत-
मेत्यर्थः । व्याचष्टे—भावस्या^{१६}ङ्कुररूपेत्यादि^{१७} । अङ्कुररूपस्यो^{१८}द्गमदगोदयः । विरुद्धयो
तुल्यवक्ष्यतया विनिवेशनं तपि । पूर्वपूर्वोपमर्देन बहूना^{१९}मुत्तरोत्तरनिबन्धप्रशञ्जलता ।
पृथग्रप्रतिपादने हेतुमाह—^{२०}एतत्प्रतिपादनं चेति^{२१} । केवलालङ्कारत्वात्समृष्टिसङ्क-
रवैकशब्दम् । तयोः सम्पृक्तत्वं स्वरूपमित्याह—समृष्टिसङ्करयोर्हीति ।

एकस्मि^{२२}त्रिति—विपक्षनामग्रहण^{२३} २४स्तपितत्वे, स्तपितत्वमावेगे^{२५}, आवेगोऽव-

1 A C F शाम्यदवस्थस्य इत्याह 2 E पस्याह 3 A's alt इति
वागुरा रस 4 A प्रवर्तित 5 A स्विन् 6 A C मप्रियतरराम्या 7 A's alt
नन्दप्रशम 8 A C आस्या 9 A C द्यार्थ 10 A ताया C H ता ११
E G कारत्वात् 12 A यैव तन्त्रयोक्ति 13 E G त्रिनयाभि 14 A सगदादि
15 C विविक्ता 16 A's alt C H उक्तरूपे 17 H आदि मकर 18 A स्याग्नि
F स्याग्निमद 19 A C F मायाना 20 A C मा तत्र 21 C पेत्यादि 22 E
F G स्मिन् शयन इति 23 G हरणादपि तथा भावस्तु 24 Except A C all
read गृहीतव 25 A आवेगा यदि रणे अवधीरश्च प्रियतमं नृति भावे नृत्नीं भावस्तु

अत्र औत्सुक्यस्योदयः । भावसधियया—

यामेन नारीनयनाश्रुधारा कृपाणधारामय दक्षिणेन ।

उत्पुसयश्चेकतरः करेण कर्तव्यमूढः सुभटो बभूव ॥

अत्र स्नेहाख्यरतिभावरणौत्सुक्ययो सधिः । भावशबलता यथा—

काकायं शशलक्ष्मणः क्व च कुल भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतघ्नियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युष्मा घन्योऽधर पास्यति ॥

अत्र वितर्कोत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता । तदेते वित्तवृत्तिगतत्वेनालङ्कारा दक्षिताः । अधुनेपा सर्वेषामलङ्काराणां संश्लेष-

धीरणे, प्रवधीरणे प्रियतमतूष्णीभावे, तूष्णी^१भावस्तु पुनर्वीक्षणे हेतुः । अत्रौत्सुक्य भावस्योदयः तस्य च^२ गुणभाव इह विवक्षणीयः ।

यामेन नारीति । यामेन करेण^३ प्रियतमाया नयनाश्रुधारा दक्षिणेन कृपाणधारा प्रमार्जयन् कर्तव्यमूढोऽभू^४ इत्यर्थः । ^५अत्र रतिभावरणौत्सुक्ययो सन्धिः । तदेतदाह— अत्र स्नेहाख्य इति । स्नेह^६ग्रहणादृते शृङ्गारस्यापिता^७माह भाविस्पायित्वे (भाव, प्रस्थापित्वे ?) तु श्रुतिः प्रीतिमात्रम् ।

काकायंमिति^८ । अत्र काकायं क्व च शशलक्ष्मणः कुलमिति वितर्कः । भूयोऽपि^९ दृश्येत^{१०} सा इति औत्सुक्यम् । श्रुतं दोषप्रशमायेति मतिः । ग्रहो कोपेऽपि कान्तं कान्तमिति स्मृतिः । किं वक्ष्यन्त्य^{११}पकल्मषा इति शङ्का । स्वप्नेऽपि दुर्लभेति दैन्यम् । चेतः स्वास्थ्यं^{१२} उपेहीति धृतिः । को घन्योऽधर पास्यतीति चिन्ता । अत्रो^{१३}त्तरोत्तरेया पूर्वपूर्वोपमर्देन प्रवस्थानात् शबलता । तदेतदाह—अत्र^{१४}वितर्कस्यादि^{१५} । तानि^{१६}मात्रिणमयति—सदे[त^{१७}] इत्यादि^{१८} ।

स्थितिप्रसाम^{१९}वद्भाव^{२०}स्योदयस्तन्निरेव च^{२१} ।

शबलत्वं च^{२२} गुणीभावे पृथक्पृथगलक्ष्या^{२३} ॥

सङ्करसङ्गृही^{२४} अनुपपत्त्याह—अधुना एषामिति^{२५} । तद्विषयसङ्गच्छन्त्यः । तस्य

1 C भव 2 Omitted in A C. 3 E करणे 4 A C F अभवन् 5 A C E G. इत्यत्र रति 6 A गुणाच्छ्रुते 7 A C स्वार्थात्तमाह 8 A इति C तुरीति 9 A C E. इति क्व 10 A C अपीति 11 C इत्येतेषांभु E. G त सार्थो 12 A वक्ष्यन्त्य 13 E. G उपेहि 14 E उत्तरेषां 15 A's alt C विविक्ते 16 A C आदिना 17 A C निगमा 18 All read. एतद्विषया 19 A's alt आदिना 20 E. G omst म 21 A भाव उद C. कर्म्मोदय दिगुणं च 22 Omitted in E. 23 E. G H तु 24 E. G क्रिया 25 A's alt प्रतिष्ठाराह C. प्रतिष्ठाराह 26 F इति अनुपपत्त्ये

समुत्थापितमलङ्कारद्वयमुच्यते । तत्र संश्लेषः संयोगन्यायेन समवायन्यायेन च द्विविधः । संयोगन्यायो यत्र भेदस्योत्कटतया स्थितिः । समवायन्यायो यत्र तस्यैवानुत्कटत्वेन वर्तनम् । तत्रोत्कटत्वेन स्थितौ तिलतण्डुलन्यायः । इतरत्र तु क्षीरनीरसादृश्यम् । क्रमेणैतदुच्यते—

एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वे संसृष्टिः ॥८॥

उक्तालङ्काराणां यथासम्भवं यदि क्वचित्संघटना स्यात् तदा ते किं पृथक्त्व एव पर्यवसिताः, उत तदलङ्कारान्तरमेव किञ्चिदिति विचार्यते । तत्र यथा बाह्यालङ्काराणां सौवर्णमणिमयप्रभृतीनां पृथक्चारुत्वहेतुत्वेऽपि संघटना-कृतं चारुत्वान्तरं जायते, तद्वत् प्रकृतालङ्कारान्तराणामपि संयोजने चारुत्वा-न्तरमुपलभ्यते । तैनालङ्कारान्तरप्रादुर्भावो न पृथक्पर्यवसानमिति निर्णयः । अलङ्कारान्तरत्वेऽपि च संयोगन्यायेन स्फुटावगमो भेदः, समवायन्यायेन चास्फुटावगम इति द्वयम् । पृथङ् संसृष्टिरुत्तरत्र तु सङ्करः । अत एव तिल-तण्डुलन्यायः क्षीरनीरन्यायश्च तयोर्व्यथार्थतामवगमयतः । तत्र तिलतण्डुल-न्यायेन भवन्ती संसृष्टिस्त्रिधा । शब्दालङ्कारगतत्वेन, अर्थालङ्कारगतत्वेन,

द्विविध्यमाह—तत्र^१ सश्लेष इत्यादि^२ । भेदकोटेरुत्कटतायां संयोग-याय अनुत्कटत्वे तु समवायन्यायः । दृष्टान्ते^३ न्यायभेदमवस्थापयति^४—तिलतण्डुलन्याय क्षीरनीर-सादृश्यमिति च । उभयमपि^५ परिपाटपा सूत्रयितुमाह—“क्रमेणैति । एषा तिलतण्डुल-न्यायेन मिश्रत्वे संसृष्टिः । व्याचष्टे—उक्तालङ्काराणामित्यादि^७ । य^८ एते अनुप्रासा-दयो भावशब्द^९तान्ता^{१०} ११ पृथगुक्ता तेषां सम्भवानुसारेण यदि कुत्रचित् विषये सह-भावः तदैते किं पृथक्पृथगेवालङ्कारा उत सहभावयैचिन्मलङ्कारान्तरमेवेति^{१२} चिन्ताया^{१३} सिद्धान्तयितुमाह—तत्र यथेत्यादि । सौवर्ण^{१४}मणिमयानां^{१५} पृथक् चारुत्वहेतु-त्वेऽपि सश्लेषतो यथा चारुत्वान्तरं तथा^{१६}नुप्रासादीनां^{१७}अप्यलङ्कारान्तरमेव । सश्लेषेऽपि भेदास्स्फुटास्फुटावगमा विनिश्चितद्वयमाह—अलङ्कारान्तरत्वे^{१८} चेति । तत्र^{१९}सङ्कर-संसृष्टौ व्यवस्थापयति—पूर्वत्रेत्यादि । यतो^{२०} भेद उत्कटोऽनुत्कटश्च अतो दृष्टान्तौ सम^{२१}। असावित्याह—अत एवे^{२२}त्यादि । उत्कटा^{२३}नुत्कटत्वे भेदस्य यथार्थता ।

संसृष्टिस्त्रिधेत्याह—तत्र^{२४} तिलतण्डुलेत्यादि । सङ्करः^{२५}सप्रभेद जिज्ञासितोऽपि

1. A C अत्र 2 H आदि कोंटे 3 A C न्ते तन्न्याय 4 F यति क्षीरनीरन्याय तिल 5. H अपि सूत्र C अपि पाठ्यौ सू 6 A एषा क्र 7 H इति 8 A's alt omits य 9 C भावा 10 A's alt तान्ता 11 E तान्तादप्य 12. A एव वेति चि C एव चेति चि 13 E चिन्ता सिद्धान्ति तदितु 14 E G वर्णाना मणि 15 G याना वा 16 A C F तथा प्रासा 17 C अपि इत्यल 18 C त्वेऽपि चेति 19 Omitted in H 20 F स्वतो 21 A C समस्ता 22 F. एव चेत्या 23 A F. कटत्वे 24 A C अत्र 25 E G सप्रभेद

उभयालङ्कारत्वेन च । सङ्कुरस्तु प्रभेदयुक्तो वक्ष्यते । तत्र शब्दालङ्कार-
संस्कृष्टिर्यथा—

कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंमृतशोभया ।

चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोत्तदृशान्यया ॥

अत्रानुप्रासयमकयोर्विजातीययोः संस्कृष्टिः । अत्रैव “लकलोलकलो” इति,
तथा “कलोलकलोल” इति सजातीययोर्मयमकयोः संस्कृष्टिः । अर्थालङ्कार-
संस्कृष्टिर्यथा—

देवि ! क्षपा गलति चक्षुरमन्दतार-

मुन्मोलयाशु नलिनीय समृद्धमब्जम् ।

एष त्वदाननरुचेव विलुण्ठयमानः

पश्याम्बरं त्यजति निष्प्रतिभः शशाङ्कः ॥

अत्र सजातीययोरुपमयोः संस्कृष्टिः ।

लिम्प्यतीव तमोऽङ्गानि वर्पतीवाक्षुर्न नभः ।

प्रसत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्कलता गता ॥

अत्रोपमोत्प्रेक्षयोर्विजातीययोः संस्कृष्टिः । उभयसंस्कृष्टिर्यथा—

आनन्दमन्यरपुरन्दरमुक्तमाल्यं

मौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य ।

पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जु-

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ॥

अत्रोपमानुप्रासयोः संस्कृष्टिः । पादाम्बुजमित्यत्र ह्युपमाया मञ्जीर-

मसृष्टपनन्तरं वक्ष्यत इत्याह—सङ्कुरस्त्विति । कुसुमसौरभेति^१ । प्रसव^२व्याकुलं, मोल-
दृशा । अत्र पूर्वार्धे भकारापेदाया उत्तरार्धे च लकारापेदाया वृत्त्यनुप्रासः^३ । लवल-
लवल्लो इत्यादौ यमकमिति विजातीययोस्तसृष्टिः । तथा लवलोलवल्लो इति ललोत्त-
ललोल^४ इति च सजातीययमकयोरपि । तदेतदाह—अत्रानुप्रासेत्यादि ।

देवि क्षेपेति । अत्र नलिनीय रुचेवेति उपमाद्वयं मसृष्टम् । तदेतदाह—अत्र
सजातीययोरिति । लिम्प्यतीवेत्यत्र^५ तु विजातीयमसृष्टिः, स्पृष्टा ।

आनन्दमन्यरेति । मन्यरो मन्दवियः । हठेन^६ बनेन^७ । अत्रोपमावृत्त्यनुप्रासयोः
उभया^८ तद्भारयोः तसृष्टिः^९ । नन्वत्रोपमाभ्यन्तर्या कुत इत्यत आह—पादाम्बुजमिति^{१०} ।

पादाम्बुजमिदेषुपमाया^{११} मञ्जीरशिञ्जितयोगो व्यवस्थापकः । पाद^{१२} एवाम्बुजमिति

1 A's alt वदनयो 2 H इति पादावृत्ति 3 A's alt. चकालपे 4 A's
alt. C द्रामादलकाल इत्या 5 A श्लेषे 6 E. G. तीक्ष्णयोः यम 7. A. C. वेत्यनु
8. C मन्द 9 A's alt. हावग 10 F. सेन यर्जित 11 A. C. F भयोः अ 12
Omitted in A. C. F 13. E. G हर्षालि 14 A. C. पादमम्बु 15 A. C
omit पा 16. A's alt शिञ्जितानागो 17. A. C. F. पादमेवा

समुत्थापितमलङ्कारद्वयमुच्यते । तत्र संश्लेष संयोगन्यायेन समवायन्यायेन च द्विविधः । संयोगन्यायो यत्र भेदस्योत्कटतया स्थितिः । समवायन्यायो यत्र तस्यैवानुत्कटत्वेन वर्तनम् । तत्रोत्कटत्वेन स्थितौ तिलतण्डुलन्यायः । इतरत्र तु क्षीरनीरसादृश्यम् । क्रमेणेतदुच्यते—

एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वे संसृष्टिः ॥८४॥

उक्तालङ्काराणां यथासम्भवं यदि क्वचित्संघटना स्यात् तदा ते किं पृथक्त्व एव पर्यवसिताः, उत तदलङ्कारान्तरमेव किञ्चिदिति विचार्यते । तत्र यथा चाह्यालङ्काराणां सौवर्णमणिमयप्रमृतीनां पृथक्चारुत्वहेतुत्वेऽपि संघटना-कृतं चारुत्वान्तरं जायते, तद्वत् प्रकृतालङ्कारान्तराणामपि संयोजने चारुत्वान्तरमुपलभ्यते । तेनालङ्कारान्तरप्रादुर्भावी न पृथक्पर्यवसानमिति निर्णयः । अलङ्कारान्तरत्वेऽपि च संयोगन्यायेन स्फुटावगमो भेदः, समवायन्यायेन चास्फुटावगम इति द्वैधम् । पूर्वत्र संसृष्टिरुत्तरत्र तु सङ्करः । अत एव तिल-तण्डुलन्यायः क्षीरनीरन्यायश्च तयोर्पर्यवसितामवगमयत । तत्र तिलतण्डुल-न्यायेन भवन्ती संसृष्टिस्त्रिधा । शब्दालङ्कारगतत्वेन, अर्थालङ्कारगतत्वेन,

द्विविध्यमाह—तत्र^१ संश्लेष इत्यादि^२ । भेदकोटेरुत्कटतया संयोगन्यायः अनुत्कटत्वे तु समवायन्यायः । दृष्टान्तेन^३ न्यायभेदमवस्थापयति^४—तिलतण्डुलन्यायः क्षीरनीर-सादृश्यमिति च । उभयमपि^५ परिपाठ्या सूत्रयितुमाह—^६क्रमेणेति । एषा तिलतण्डुल-न्यायेन मिश्रतः संसृष्टिः । व्याचष्टे—उक्तालङ्काराणामित्यादि^७ । य^८ एते अनुप्रासा-दयो^९ भावशब्दल^{१०}तान्ता^{११} पृथगुक्ता तेषां सम्भवानुसारेण यदि कुत्रचित् विषये सह-भावः तदैते किं पृथक्पृथगेवालङ्काराः उत सहभाववर्चिन्यमलङ्कारान्तरमेवेति^{१२} चिन्ताया^{१३} सिद्धान्तयितुमाह—तत्र यथेत्यादि । सौवर्ण^{१४}मणिमयानां^{१५} पृथक् चारुत्वहेतु-त्वेऽपि संश्लेषतो यथा चारुत्वान्तरं तथा^{१६}नुप्रासादीनां^{१७}अन्यलङ्कारान्तरमेव । संश्लेषोऽपि भेदाशस्फुटत्वास्फुटत्वम्या विच्छित्तिद्वयमाह—अलङ्कारान्तरत्वे^{१८} चेति । तत्र^{१९}सङ्कर-संसृष्टौ व्यवस्थापयति—पूर्वत्रेत्यादि । यतो^{२०} भेद उत्कटोऽनुत्कटश्च अतो दृष्टान्तौ सम^{२१}-ज्ञसावित्याह—अत एवे^{२२}त्यादि । उत्कटा^{२३}नुत्कटत्वे भेदस्य यथार्थता ।

संसृष्टिस्त्रिविधेत्याह—तत्र^{२४} तिलतण्डुलेत्यादि । सङ्करः^{२५}सप्रभेदः जिज्ञासितोऽपि

1 A C अत्र 2 H आदि कौटे 3 A C न्ते तन्म्याय 4 F यति क्षीरनीरन्यायः तिल 5 H अपि सूत्र C अपि पाठ्यौ सू 6 A एषा क्र 7 H इति 8 A's alt omits य 9 C याया 10 A's alt लान्ता 11 E तान्तादप्यु 12 A एव वेति चि C एव चेति चि 13 E चिन्ता सिद्धान्ति तद्वि 14 E G वर्णानां मणि 15 G याना वा 16 A C F तथा प्रासा 17 C अपि इत्यल 18 C त्वेऽपि चेति 19 Omitted in H 20 F स्वतो 21 A C समरसा 22 F एव चेत्या 23 A F. कटत्वे 24 A C अत्र 25 E G सप्रभेदः

शिञ्जितयोगो व्यवस्थापकं प्रमाणम् । स हि रूपके प्रतिकूलः पारिशेष्या-
दुपमाप्रसादयति । तदेवं संसृष्टिप्रिया निर्णीता ।

अधुना क्षीरनीरन्यायेन सङ्कुर उच्यते—

क्षीरनीरन्यायेन तु सङ्कुरः ॥८॥

मिश्रत्वमेव । अनुत्कटभेदत्वमुत्कटभेदत्वं च मिश्रत्वम् । तत्रोत्कट-
भेदा संसृष्टिरुक्ता । अनुत्कटभेदः सङ्कुरः । तच्च मिश्रत्वमङ्गाङ्गिभावेन,
संशयेन, एकवाचकानुप्रवेशेन च त्रिधा भवत्सङ्कुरं त्रिभेदमुत्थापयति । क्रमेण
यथा—

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुमलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुख शशी ॥

अङ्गुलीभिरिवेत्युपमा । संब सरोजलोचनमित्यस्या उपमायाः
प्रसाधिका । रजनीमुखमिति श्लेषमूलातिशयोक्तिः । प्रारम्भवदनाख्ययो-
र्मुखयोरभेदाध्यवसायात् । अत एव तयोरङ्गाङ्गिभावः । एवं च वाक्योक्त-
समाप्तिः । उपमाश्लेषेणानुगृहीता चातिशयोक्तिरूपेक्षाया चुम्बतीवेति
प्रकाशिताया अनुप्राहिका । तद्वत्त्वेन तस्याः समुत्थानात् । सा च समुत्थापिता
समुत्थापकाना चमत्कारितानिबन्धनमित्यस्त्यङ्गाङ्गिभावः । यथा वा—

रूपवक्षे स प्रतिकूल अम्बुजे तदयोगात् । अतश्शिञ्जितयोगोऽप्य पारिशेष्यादुपमा^१
प्रसादयति । निगमयति^२—तदेवमिति ।

तिल^३तण्डुलनीत्या सश्लेष संसृष्टिरिष्यते ।

सा^४ शब्दार्थोभयगतैरलङ्कारैरुचिता यथा ॥

सकरम्^५ उपक्षिपति—अधुनेत्यादि । क्षीरनीरन्यायेन तु सङ्कुरः । अधिकारमनु-
स्मारयति—मिश्रत्वमिदमेति । चञ्चित सङ्कुरस्वरूपमनुवदति—अनुत्कटेति^६ । तत्र त्रैवि-
ध्यायाह—^७तच्चेति । अङ्गाङ्गिभावात् सप्तवाचकवाचकानुप्रवेशाच्च त्रिधा तु सङ्कुरो-
त्थानम् ।

अङ्गुलीभिरिवेति^८ । अत्र अङ्गुलीभिरिवेत्युपमा सरोज लोचनमिवेत्युपमा
सापयति । रूपकापोहन साधने प्रकर्ष । मुखशब्देन प्रारम्भवदनयोरभिधानात् श्लेष ।
मुखयोर^९भेदाध्यवसायात्^{१०} श्लेषमूलातिशयोक्तिः । अतोऽनयोरङ्गाङ्गिभावः । एवं च
सति अङ्गुलीभिरिवेति या वाक्येनीता या च सरोजलोचनम् इति समासेन ताभ्या^{११}-
मुपमाभ्या^{१२} श्लेषेण चानुगृहीता मुखम् इति अतिशयोक्तिः^{१३} चुम्बतीवेत्युपेक्षाया

1 C E उपमा 2 A F यति तावदिति तदे 3 A E F, G तिले 4
A C च 5 C. सकरोत्थानम् 6 E G मिश्रक्रमे 7 A. इति त्रिधा तु 8 E तच्चेति
9. A C F इवेत्युप 10 E इवात्येत्युपमा 11 C भेदात् 12 A F omit व 13
F म्या श्लेषे 14 A C उभाम्या 15 All mss उक्ति

त्रयीमयोऽपि प्रथितो जगत्सु यद्वाक्योऽपि प्रत्यगमद्विवस्वान् ।

मन्येऽस्तशैलात्पतितोऽत एव विवेश शुद्धं बद्धवाग्निमध्यम् ॥

अत्र प्रथमाधे विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । दर्शनान्तरे तु विरोधश्लेषो द्वावलङ्कारौ । तदनुगृहीता द्वितीयेऽर्धे मन्येपदप्रकाशितोत्प्रेक्षा । अतश्चाङ्गाङ्गिभावः ।

तथा ह्यत्र यत्कारणमुत्प्रेक्ष्यते तत्र विरोधश्लेषानुप्रवेशः । यच्चात्र कार्यमुत्प्रेक्षानिमित्तं, तत्र पतितत्वाग्निप्रवेशो वस्तुस्थित्या अन्यथास्थितावपि अन्यथाभूताभ्यां ताभ्यामभेदाध्यवसितौ ज्ञेयो । तेनात्राङ्गाङ्गिभावः सङ्कुरः । न च विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतौ श्लेषे श्लेषस्य विरोधेन सहाङ्गाङ्गिभावः सङ्कुरः, उत्प्रेक्षाया वा निमित्तगतातिशयोक्त्या सहायं सङ्कुरः, ताभ्यां विना तयो-
रनुत्थानात् ।

अनु^१प्राहिका । तेषां बलेन समुत्थाना^२दुत्थिता चोत्थापकानां यमत्कारकत्वे हेतुः इत्यङ्गा-
ङ्गिता । अतोऽङ्गाङ्गिभावे मिथोऽप्युपकारप्रयत्ना^३योदाहरणान्तरम्—त्रयीमयोऽपीति ।
वारुणी पश्चिमा दिक् सुरा च^४ । पतनमवतरणमुपहतिश्च । व्याचष्टे—अत्र प्रथम
इत्यादिना^५ । अत्र वारुणीति श्लेषः त्रयीमयोऽप्यगमदिति विरोधप्रतिभोत्थापकः^६ तद्वाय-
कश्च । श्लेषस्य निरवकाशत्वा^७नङ्गौकारिणा^८मते द्वावपि । तदनुग्रहाच्च^{१०} “मन्ये पतित”
इति शुद्धिं प्रति हेतुत्प्रेक्षा । शुद्धं विवेक्षेति फलोत्प्रेक्षा च^{११} । एतद्विशिष्योपपादयति—
तथा हीत्यादि । वारुणीगमन पाता^{१२}विकारणमुत्प्रेक्षितम् । तत्र विरोधश्लेषा^{१३}वनुप्रविष्टौ^{१४}
यच्च कारणोत्प्रेक्षानिमित्तं पातादिकार्यं तत्र वास्तवौ पाताग्रिप्रवेशादुपहति^{१५}हेतुवपाता-
ग्रिप्रवेशाभ्यामभेदेन^{१६}अध्यवसितौ^{१७} । तेन श्लेषेण सह हेतुफलोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिता । ननु
विरोधश्लेषयोरतिशयोक्त्युत्प्रेक्षयोश्च कुतो^{१८}नाङ्गाङ्गिभाव इत्याह^{१९}—न च विरोधे-
त्यादि । यद्यपि श्लेषो विरोधप्रतिभोत्पत्ति^{२०}हेतुः यद्यपि चातिशयोक्तिः उत्प्रेक्षानिमित्त^{२१}
तथापि नानयो^{२२} श्लेषाभ्यां सहाङ्गाङ्गिभावः ।^{२३}तत्र हेतु —ताभ्यां विनेति । विरोधा-
तिशयोक्तिभ्यां विना श्लेषोत्प्रेक्षयोः अनुत्थानात् । अतो निरवकाशयोः^{२४} श्लेषोत्प्रेक्ष-
योर्बाधकत्वमेव ।

नन्वभेदाध्यवसायमन्तरेणानुत्थानात् उत्प्रेक्षा^{२५} वा ना भूत् । अतिशयोक्तिरिविक्लि

1. A C गृहीता 2. A. F रुद्धिता E उन्निता 3 A's alt. प्रयत्नादुदा
- 4 च Omitted in A C सुरात्पत 5 A. C. आदि वा 6. A C F. यापितः 7. A.
- तदाभासक C तद्वाय 8 A. C त्वादही D E F G H. त्वादनही 9 C. काराणां
- 10 A. C. F. ब्रह्म काले च 11 Omitted in E. G 12 A. C. F. पाताधिकरणं
- 13 Except C all read श्लेषानु 14. A. प्रविष्टे 15. A. इति पाता 16. A. C.
- भेदाध्य 17. A. C. F. सितेन सह 18. न Omitted in C 19. C इत्यग्राह
20. C. पत्तिः तथापि चाति 21 A C मित्तानिमित्ता चापि नान 22. Except
- C. all read नानया 23 A C. अत्र 24. E. कागमयो 25 E. F. G. प्रेक्षाया मा

अतश्च निरवकाशत्वाद्वाधकत्वम् । न च भन्तव्य विरोधमन्तरेणापि श्लेषो दृश्यत इति श्लेषस्य सावकाशत्वमिति । यतो न द्यूमो विरोधमन्तरेणापि श्लेषो न भवतीति । किं तर्ह्यलङ्कारान्तरविविक्तो न श्लेषस्य विषयोऽस्तीति निरवकाशत्वात्तेषां वाधः । तन्मध्ये च विरोधोऽनुप्रविष्ट इति सोऽपि तेन बाध्यत इति न कश्चिद्दोषः । एवमर्थालङ्कारसङ्कर उदाहृतः । शब्दालङ्कारसङ्करस्तु कैश्चिदुदाहृतो यथा—

राजति तटीयमभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा ।

गजता च यूथमविरतदानवरासातिपाति सारा वनदा ॥

अत्र यमकानुलोमप्रतिलोमयोः शब्दालङ्कारयोः परस्परापेक्षत्वेनाङ्गाङ्गिसङ्कर इति । एतत् न सम्यगावर्जकम् । शब्दालङ्कारयोः शब्द-
व्युपकार्योपकारकत्वाभावेनाङ्गाङ्गिभावाभावात् । शब्दालङ्कारसृष्टिस्त्वत्र श्रेयसी । यथोदाहृतं प्राक् । यद्वा, अत्र शब्दालङ्कारद्वयमेकवाचकानुप्रविष्ट-

विषय । श्लेषस्य तु विविक्तोऽस्त्येवेत्यत आह—न च भन्तव्यमित्यादि । अलङ्कारान्तर-
विविक्तः श्लेषविषयो नास्तीति श्लेषविवेचने वितत्योक्तम् । अतः श्लेषेण अन्यवाध इति तन्मभ्यानुप्रविष्टो विरोधोऽपि बाध्य एव ।

अर्थालङ्कारसङ्कर निगमयति—एवमर्थेति । शब्दालङ्कारेति । ^१कैश्चिदित्य-
वधीरणा^४ । राजतीति । दानवानां^५ रास आक्रोशस्तदतिपा^६तिन । साराया तदा
यन सेयमन्तरेस्तटी राजति । गजता गजसमूहः । स^७ च यूथमतिपाति अतितरा रक्षति^८ ।
कीदृशी ? ^९अविरतेन दानेन मदेन । ^{१०}वरा उत्कृष्टा सा प्रसिद्धा । सारा^{११} बलवती ।
वनदा^{१२} वनस्य^{१३} खण्डमित्री^{१४} । योजनायाह—अत्र यमकेत्यादि । पादावृत्तिलक्षण
यमकम् । आदितो^{१५} अन्ततश्च पाठे^{१६} ^{१७}सन्दर्भक्यादनुलोम^{१८}प्रतिलोमता च । तदेतदुभय
सापेक्षमिति शब्दालङ्कारसङ्करः । तदेतद्वृत्तयति—^{१९}एतत्स्विति । अनावर्जकरत्वे हेतु-
माह—^{२०}शब्दालङ्कारयोरिति^{२१} । यथा हि शब्दयोर्मिथो ^{२२}नोपकार तथा शब्दालङ्कारयो-
रपि । कस्तर्हि ईदृशि^{२३} विषये प्रकार इत्यत आह— शब्दालङ्कारेति^{२४} । ^{२५}मिथोऽनुपकारात्
नैरपेक्षयम् । अतः ससृष्टि श्रेयसी । ^{२६}सङ्करतया चैकवाचकानुप्रवेश स्यादित्याह—यद्वेति ।

1 A C चित्त विप 2 A C काराचिग 3 A's alt C. तत्कश्चि 4 F
किरणा G अवधी योगात् सपञ्चाद्योति (P 228) 5 A निरास 6 A C पातन
सारावानदा 7 E सा च 8 A C F क्षतीति 9 A C रतेति अविरतेन 10 A
C F. न परा 11 A आसारा C पारा 12 A's alt C घनदावप्यलखद 13 A
वनानि 14 F वितीति वदना योज 15 A. C दितो ततश्च पा 16 A C प्रथमे स
17 A C F. सन्दर्भक्या 18 C H लोमता च तदे 19 A एतदिति E. एयन्विति
20 H तथा च 21 H कारयोऽपि क 22 C नोपस्तथा 23 A ईदृग्विप C दृश
24 E कारे तन्मिथो 25 H. यथो 26 C सङ्करत्वे चैक

मिति तृतीयः संकरो ज्ञेयः । एवमेव प्रकारो दर्शितः । द्वितीयः प्रकारस्तु सन्देह-
संकराख्यः । यत्रोभयोरैकतरस्य साधकं प्रमाणं नास्ति बाधकं वा, तत्र न्याय-
प्राप्तः संशय इति सन्देहसंकरस्तत्र विज्ञेयः । यथा—

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चंद्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरतले चेतः समुत्कण्ठते ॥

अत्र विभावनाविशेषोक्त्योः संदेहसङ्करः । तथा ह्युत्कण्ठाकारणा-
भावे उत्कण्ठाया उत्पत्तौ विभावना । न च कारणाभावो “यः कौमारहरः”
इत्यादिना कारणविस्तृष्टमुखेन प्रतिपादितः । तथा “यः कौमारहरः” इत्यादा-
वनुत्कण्ठाकारणसद्भावेऽपि अनुत्कण्ठाया अनुत्पत्तौ विशेषोक्तिः । सा
चानुत्पत्तिः समुत्कण्ठत इति विरोधोत्पत्तिमुखेनोक्ता । अत एव द्वयोरप्य-
स्फुटत्वमन्यत्रोक्तम् । न चानयोः प्रत्येकं साधकबाधकप्रमाणयोग इति
सन्देहसङ्करोऽयम् । यथा च—

यद्वयत्रचन्द्रे नवयौवनेन इमधुच्छलेनोल्लिखितश्चकास्ति ।
उद्दामरामादुडमानमुद्राविद्रावणो मन्त्र इव स्मरस्य ॥

अत्र वक्त्रं चन्द्र इवेति किमुपमा, उत वक्त्रमेव चन्द्र इति रूपकमिति
संशयः । समासस्योभयथापि भावात् । “उपमितं व्याघ्रादिभिः” इत्युप-
मासमासः, व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्यात् । मयूरव्यंसकादित्वात् रूपकसमासः,

अतः शब्दासङ्कारपरिहारेण अङ्गाङ्गिभाव इति निर्णयति^१—एवमेव^२ इति । सन्देह-
सङ्करं विवेचयति—द्वितीय इति । सन्देह दर्शयति—यत्रोभयोरित्यादि ।

यः कौमारेति^३ । व्याख्यात प्राक् । योजयति—अत्र विभावनेत्यादि । अन्यत्र
वाक्यप्रकाशादौ । इत्युपमारूपकयोः सन्देहं दर्शयितुमाह—यथैव चेति । यद्वयत्र-
चन्द्रेति^४ । इमधुच्छलेन नवयौवनेनोल्लिखितो मन्त्रश्चकास्तीव^५ । योजयति—अत्र वक्त्रे-
त्यादि । संशयस्य हेतुमाह—समासस्योभयथाऽपीति^६ । व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्या-
दिशिष्टगुणानां चन्द्रादीनाम् उपसङ्ग्रह^७ इति । मुखं चन्द्र^८ इवेत्युपमा^९ समासः । “प्रवि-
हितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यसनादिषु द्रष्टव्य” इति नीत्या । मयूरव्यसनादीनामाकृति-
गणत्यात् । मुखमेव चन्द्र^{१०} इति रूपकसमासश्च साधकबाधक^{११} प्रमाणविरहादनयोः

1. A. C. निर्णयमिति 2. C. एव (क) इति 3. E. इति प्रथममंशेन कौमार
इतिवान् माञ्जरीवामुरभयं माञ्जरीसुरभयः कश्च इह वसन्तभूः व्याख्या 4. A. C.
चन्द्रम H. चन्द्रस्य 5. E. H. इत्याद्य 6. F. तीव अत्र 7. A. C. H. omit इति
8. A. C. F. ग्रहः 9. A. चन्द्रः 10. A's alt. C उपमितम् 11. A. C. बाधकान्यतर

मयूरव्यंसकावीनामाकृतिगणत्वात् । नात्र कचित्साधकबाधकप्रमाणसङ्काव
इति सन्देहसङ्करः ।

यत्र तु कस्यचित्परिग्रहे साधकं बाधकं वा प्रमाणं विद्यते, तत्र नियत-
परिग्रहः । तत्रानुकूलं साधकं, प्रतिपूलं बाधकम् । तत्र साधकं यथा—

प्रसरद्विन्दुनादाय शुद्धामृतमयात्मने ।

ममोजन्तप्रकाशाय शङ्करक्षीरसिन्धवे ॥

अत्र शङ्कर एव क्षीरसिन्धुरिति रूपकस्यामृतमयत्वं साधकम् । तस्य
शङ्करापेक्षया क्षीरसिन्धायनुकूलत्वात् । उपमायास्तु न बाधकम्, शङ्करेऽप्युप-
चरितस्य संभवात् । यथा वा—

एतान्यवन्तीश्वरपारिजातजातानि तारापतिपाण्डुराणि ।

सप्रत्यहं पश्यत दिग्बधूना यश प्रसूनान्यवतंसयामि ॥

सन्देहः । साधकबाधकान्यतरसङ्कावे तु नियतपरिग्रह इत्याह—यत्र स्थितिः । साधक-
बाधकस्वरूपं विवेचयति—तत्रानुकूलमिति^३ ।

प्रसरद्विन्दुति^१ । बिन्दुः शुद्धाप्योपादान^२ महामाया नादो^३ ज्ञाह^४ तौ प्रस^५रतो
यस्मात् सिद्धोत्तस्मि^६ । शुद्धम्^७ अमृतम्, निष्कृष्ट^{१०} चेतस्य तन्मयात्मने । मनन्तो^{११} देश-
कालाद्यनवच्छिन्न^{१२} प्रकाशो यश्च तस्मि^{१३} । अन्यदा तु बिन्दवः क्षीकरा । नादो लहरी
घोषः । अमृतं सुधा । मनन्तं दोषो मयनादी^{१४} शेषोभूतः, तेन प्रकाशः प्रधितः^{१५} । इह^{१६}
शङ्कर^{१७} एव क्षीर^{१८}सिन्धुरिति रूपके साधकम् । दर्शयति—अत्र शङ्कर^{१९} एवेत्यादि ।
अमृतशब्दो हि सुधायाः प्रचुरप्रसिद्धि^{२०} क्षीरसिन्धववनुकूलतर इति रूपकसमास
एवायम्^{२१} । अमृतमयत्वं च नोपमा^{२२} प्रति बाधकमित्याह—उपमायास्तिर्यति । न बाधकं
किन्तु तटस्थमिति भावः^{२३} । तत्र हेतुः—शङ्करेऽप्युपचरितस्येति । शङ्करत्वेनोपचरितस्य
हि सिद्धो^{२४} रूपकत्वसिद्धिः । अत उपमोत्थापिते^{२५} रूपके^{२६} विश्रान्तिरिति यावत् ।

उदाहरणः^{२७} अन्तरेणापि न्यायमिमं द्रढयितुम् आह—यथा चेति^{२८} । *एतान्यव-
न्तीति । अवन्ती^{२९} श्वररूपात् पारिजातात् जातानि यशोरूपाणि प्रसूनानि दिग्बधूना^{३०} बधू-

1 A C F धक्स्वरूप 2 A C F H कृच्छ्रवमिति 3 H इति उपचरित
स्येति 4 A's alt द्वात्रिंश F उपादान I पदान 5 A नादेवानाह F नादी 6 C
हृती प्र 7 A C प्रहरतो 8 A C F तस्यै 9 A C समृत्तिनि 10 A C कृष्टाया
चै 11 A तोदेष 12 A C द्विषावकायो 13 A C ज्ञेय 14 A's alt प्रमत्त 15
Omitted in A C 16 A सकर 17 A's alt सुरासिन्धु 18 A's alt E F
सकर 19 E एव समासोऽय 20 A C E उपमाप्रतिज्ञाबाध 21 A C ॥
इह तु न 22 A बन्धो E हि यो 23 A F पितेन 24 A C F के च विश्रान्ते
25 A's alt हरणोऽपि C हरणापि 26 A चेति 27 A's alt एतान्य 28 H
न्ती स्वरूप 29 E बधू

अत्रावतंसनं प्रसूनेष्वनुगुणमिति रूपकपरिग्रहे साधकं प्रमाणम् ।
बाधकं यथा—

शरदीव प्रसर्पन्त्या तस्य कोदण्डटङ्कतौ ।

विनिद्रजृम्भितहरिविन्ध्योदधिरजायत ॥

अत्र विन्ध्योदधिरि वेत्युपमापरिग्रहे विनिद्रजृम्भितहरिरिति साधारणं विशेषण बाधकं प्रमाणम् । “उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति वचनादुपमासमासे प्रतिकूलत्वात् । अतश्च पारिशेष्याद्रूपकपरिग्रहः । न तु शरदीवेत्युपमात्रोपमासाधकत्वेन विज्ञेया । न हि चापेण पञ्चाशत्सिद्धिः । १०

नामव^१तसयामि, पश्यत^२ । अत्राप्युपमाबाध^३वैमुख्येन रूपकसाधक^४ दशयति—अत्रावतंसनमिति^५ ।

बाधवार्थ^६मुदाहरति—“शरदीवेति । हरि सिंहो विष्णुश्च । उपमाबाधक दशयति—अत्र विन्ध्य इत्यादि । विनिद्रजृम्भितहरित्व हि साधारणमुपमासमासे बाधते^७ । ‘उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति वचनात् । ननु रूपक^८सिद्धिसाधकाभावे कथमित्यत आह—अतश्च पारिशेष्यादिति । ननु^९शरदीवेति^{१०} समन्विष्टाहतेयम् उपमा वयं नोपमासाधिवेत्यत आह—ननु शरदीवेति । न्यायतो वाक्यार्थो^{११}भूत रूपमाभा^{१२}सत एकदेशावतिन्युपमा न हि बाधितुम् ईदृष्टे । यावता^{१३}स्वपमप्याभासीभवतीति भावः ।

अत्रोपमासायाह—न हि^{१४}चापेरेति^{१५} । चापाणां सग्रह चापमिति स्थितौ पञ्चा-

1. H एव तसयामि 2 H. पश्यत 3 A. बाधकमुख्ये 4 A. C. बाधक 5 A. C. तसयामिति 6 A. C. H. कात् 7. A. C. शरदि चेति 8 E. दर्शयितुमाह 9 A. C. युक्ति 10 C. H. घते व्या 11. E. रूपसि 12 A. शरदिपे 13 A. C. इति न्यायतो 14 A. C. अर्थ 15 E. आभासत 16 A's alt स्वपे एवमप्या H स्वप ईदृष्टे एवमप्या 17 A's alt H आपे F पापे 18 A. C. H. इति पञ्चा

* The NS Press text and Jayaratha do not have this but न हि चापेण etc. The TSS. edn. and Samudrabandha too do not have it, and both of them read here instead, न ह्यप्येन कदाचिदर्थमिदं । Jayaratha has no comment here but Samudrabandha has, but what ‘Ullunthana or ironical observation is meant according to him in ‘न ह्यप्येन etc.’ is not clear. The reading ‘न हि चापेण etc.’ is recorded in the footnote in TSS edn. and it clearly carries a satirical implication, although the precise terms in which Vidyā-cakravartin explains the saying are not clear. If ‘śa’ and ‘ṣa’ are interchangeable and ‘Pañcāśat’ could be also ‘Pañcāṣat’, the word would contain a sound-group Caṣa, common with Caśa meaning a group of Caśa birds, however it would be ridiculous to suggest that ‘Pañcāśat’ is derivable from ‘Caśa. This is what Vidyā-cakravartin’s comments probably mean

न ह्येकेनासङ्कारेण प्रक्रान्तेन निर्याहः षतं द्य इति राजाज्ञं वा, नापि धर्म-
सूत्रकारवचनम् । नाप्येव न्यायः । उत्तरोत्तरसाम्यप्रकर्षविषयस्य प्रक्रान्तोपमा-
परित्यागेन रूपनिर्याहस्योचितत्वात् । विपर्ययस्तु द्रष्टव्य एव । यथा—
“येनेन्दुर्दहनो विषं भक्तयजो हारः पुठारायते” इति । तस्मात्प्रकृतं सामान्य-
प्रयोग उपमापरिग्रहे बाधक इति मयूरव्यंस्तफादेराकृतिगणत्याद्रूपसमा-
श्रयेण रूपमेव बोद्धव्यम् । एवं “भाष्यादिः क्रातिगम्भीरः” इत्यादौ
द्रष्टव्यम् । साधकबाधकाभावे तु सन्देहसङ्करः । यमोदाहृतम् ।

तृतीयस्तु प्रकार एकवाचकानुप्रवेशलक्षणः यत्रैकस्मिन्वाचकेश्चे-
कालङ्कारानुप्रवेशो न च सन्देहो नाप्याङ्गाङ्गिभावः । यथा—

राज्यं (दे ?) शायोरभेदा^१श्रयणा (ले ?) ^२प्यव्युत्पन्नप्रतीत्य^३चाप^४श्रुति । न तसु
तद्विषयना पश्चादाहममूहमिडि । १० नयितरथा भक्तद्वार^५प्रक्रमेद स्यादित्यत आह—
न ह्येकेनेति । प्रक्रान्तेनैकेनैव निर्याहणीयमिति नैवा राजाज्ञा^६ येन दृष्टबाध प्राप्तकृते ।
यस्य ह्यनेन दृष्टबाधस्स्यात् । नाप्येवमन्यादिधर्मयुतवारवचनं यस्य ह्यनेन दृष्टबाध-
स्स्यात् । ननु दृष्टादृष्टयोर्द्वयोरपि बाधस्स्यात् यतो न्यायोऽयमित्यत आह—नाप्येव
इति । प्रक्रान्तेन निर्याहणीयमिति १ सावन्त्रिकी^७ न्याय । किन्तु विवेका^८विमक्षायामेव^९ ।
इह तु उत्तरोत्तर प्रकर्षविषयेति उपमापेक्षया रूपे साम्य^{१०}प्रकर्षः । यतोऽवयवगतोपमा-
परित्यागेन वाच्यार्थी^{११}भूतरूप^{१२}परिग्रह एवोचितः । विपर्ययस्तु साम्यनिकर्षाद्द्रष्टव्य एव ।
तदेतत्प्रत्युदाहरणेन द्रष्टव्यं—येनेन्दुरिति । यनेन्दुमसयज्यो दहनविषयत्वरूपणात्
साम्यप्रकर्षं प्रक्रान्तं । हार^{१३} पुठारायत इति तूपमया प्रकर्ष^{१४} नीतः । ^{१५}वर्षा निगम-
यति—तस्मात्प्रकृतं इति । सामान्यप्रयोग उपमाबाधक इति न्यायोपपन्नो ^{१६}रूपकप्रक्रम
एव निर्याहणीय इति यावत् ।

न्यायोऽयमत्रापि^{१७} ज्ञेय इत्याह—भाष्यादिपरिति । गाम्भीर्यसाधारण्यादुपमा-
भावे रूपमेव द्रष्टव्यम् । साधकबाधकाभावे तु सन्देह इत्युक्तमनुस्मारयति—साधकबाध-
केति । इत्यमङ्गाङ्गिभावसन्देह^{१८}रूप प्रकारद्वय^{१९} विविच्य^{२०} तृतीय प्रकार विवेचयति—
^{२१}तृतीयस्तिवति । त विवचयति—यत्रैकस्मिन्निति ।

1 C भेदादाश्रय A. शाप्युत्प C शाप्युत्प 3 A C F प्रतीत्येव 4
A's alt C भाष H भाषा 5 C कारमाश्रय 6 E राजाज्ञा यद्वद्व 7 H एनद्वयोह
B A C उहद्व 9 A C दृष्टयोरपि 10 A C H कोऽय न्या 11 H शेषवि
12 H एव प्रकारान्तर 13 A's alt साध्य प्रकृत 14 A C अये 15 C पुनिर
16 Omitted in A C 17 F निष्कर्ष 18 E चर्च 19 A C F रूपकापक्रम
20 E अन्यत्रापि 21 C. सन्देह्या रूप 22 A C द्वयप्रकार वि 23 E विवेच्य
24 A C तत्तृती

भुरारिनिर्गता नूनं नरकप्रतिबन्धिनी ।
तवापि मूर्ध्नि गङ्गेव चक्रधारा पतिष्यति ॥

अत्र भुरारिनिर्गतेति साधारणविशेषणहेतुकोपमा । नरकप्रतिबन्धिनीति श्लिष्टविशेषणसमुत्थोपमाप्रतिपत्तिहेतुः श्लेषश्चैकस्मिन्नेव शब्देऽनुप्रविष्टो, तस्योभयोपकारित्वात् । अत्र च यथार्थश्लेषेण सहोपमायाः सङ्करः, तथा शब्दश्लेषेणापि सह दृश्यते । यथा—

सत्पुष्करद्योतितरङ्गशोभिन्यमन्दमारब्धमृदङ्गवाद्ये ।

उद्यानवापीपयसीव यस्यामणेदृशो नाट्यगृहे रमन्ते ॥

अत्र “पयसीव नाट्यगृहे रमन्ते” इत्येतावन्तं समुचितोपमा संपन्ना सत्पुष्करद्योतितरङ्गेति शब्दश्लेषेण सहैकस्मिन्नेव शब्दे सङ्कीर्णः । शब्दालङ्कारयोः पुनरेकवाचकानुप्रवेशेन सङ्करः पूर्वमुदाहृतो “राजति तटीयम्” इत्यादिना । एकवाचकानुप्रवेशेनैव चात्र सङ्कीर्णत्वम् । अत एव व्यध- स्थितत्वमन्यानुभाषितमप्रयोजकम्, तुल्यजातीययोरप्यलङ्कारयोरैकवाचकानु-

भुरारि^१निर्गतेति । नरकोऽसुरो निरयश्च^२ । (^३गङ्गेवेति) सद्यतिप्राप्तिहेतुत्वम्^३ । योजयति—अत्र भुरारीति^४ । गङ्गेवेत्युपमा भुरारिनिर्गतेत्यर्थभेदाभावात् साधारण- विशेषणेन समुरयापिता । नरकेति श्लिष्टविशेषणोत्थोऽर्थः श्लेषश्चोपमाप्रतिपत्तिहेतुः । एकत्रैव नरकशब्देऽनुप्रविष्टौ श्लिष्टशब्देनोभयोपकारात् शब्दश्लेषेणाप्युपमासङ्करार्थ- माह—अत्र च यथेत्यादि । सत्पुष्करेति । पुष्करं वाद्यभाण्डमुख^{१०} पथ च । द्योतिनस्त- रङ्गा द्योतितो रङ्गश्च । रज्यन्ते^{११}स्मिन् सामाजिकमनासि इति रङ्गो नाट्यारम्भक्रिया । मृदङ्गसदृश^{१२} जलास्फालनयाद्य मृदङ्गवाद्य च । योजयति—अत्र “पयसीवेत्यादिना^{१४} । रमन्त इति साधारणो धर्मः । अतः^{१५} सामग्रीयोगात् सम्पन्ना द्योतितरङ्गशोभिनीत्येक- स्मिन्नेव शब्दे सप्तमङ्गपदत्वात् शब्दश्लेषेण सवीर्णम् । शब्दालङ्कारयोरे^{१६}कवाचकानु- प्रवेश^{१७}मुदाहृतचरमनुस्मारयति—शब्दालङ्कारयोः पुनरित्यादि ।

विजातीय^{१८}योरेवंवाचकानुप्रवेश(श्च?)व्यव^{१९}स्थेति यदन्वैरुक्तं तदप्रयोजकमित्याह— एकवाचकेत्यादि । अत्र ‘राजति तटीयमि’त्यादौ । एवकारेणाङ्गाङ्गिभावसन्देहसङ्कराव- पोहति । शब्दालङ्कारत्व तुल्यजातीयता^{२०} । उद्धटप्रवाशितस्तु प्रकारान्तरयोचरसम्भार्या-

1. A C F सरिनिर्ग 2. A. C. F निरयश्च 2. All the mss. read गतेवेति 3. C. हेतुना 4. C भुरारिनिर्गतेति 5. A. C. गङ्गावे 6. A. शोथः श्ले C. पयोऽर्थ 7. A प्रविष्टे 8. A. फिटे शब्दोभयो C श्लेषतन्त्रे 9. C. उपमा 10. C. मुख मा पथोति 11. A's alt. रज्यन्ते 12. A. C. F सत्पु 13. E. व्यमी 14. A. C. आदिना शब्दालङ्कारयोरेक E. F. आदि रम 15. F. अन्तः 16. C एकं 17. A. C. वेगवाचकमुदा 18. A. C. F. योरेक 19. A. C. वस्थापयति 20. A. C. F. जातीययोः उ

प्रवेशसंभवात् । शब्दार्थालङ्कारसङ्करस्तु भट्टोद्भूतेन प्रकाशित, ससृष्टावन्त-
र्भावित इति त्रिप्रकार एव सङ्करइ होक्तः ।

इदानीमुपसंहारसूत्रम्—

एवमेते शब्दार्थोभयालङ्काराः संक्षेपतः सूत्रिताः ॥८६॥

लकार^१संकर ससृष्टो भवन्तर्भावित इति तस्य सङ्करत्वमङ्गाङ्गिभाव एवोक्तमित्याह—
शब्दार्थालङ्कारेत्यादि ।

अङ्गाङ्गिभावात्^२सन्देहात्^३ प्रवेष्टादेकवाचके ।

त्रिया^४ तु संकर शब्दालङ्कारयोरेकवाचके ॥

प्रकरणमुपसङ्गिहोपुराह—इदानीमिति । तत्र सूत्रम्—^५एवमेते शब्दार्थोभया-
लङ्कारा संक्षेपतस्सूत्रिता^७ । व्याचष्टे—^८एवमितीति^९ । तत्र^{१०} पुनरुक्तवदाभासो^{११}ऽयं स्य
पौनरुक्त्ये । ऐकवृत्त्यनुप्रासो व्यञ्जनमाश्रित्य । यमक स्वरव्यञ्जनसमुदायस्य । लाटानुप्रास
शब्दार्थयोरिति पौनरुक्त्य पञ्चकम् । स्थानविशेषाद्विपण्यपौनरुक्त्ये चित्रम् ।

अथ साहस्यविच्छिन्नो भेदाभेदतुल्यताया उपमाना^{१२}न्वयोपमेयोपमा^{१३}स्मरणानि ।
अभेदप्राधान्य आरापाश्रयतया^{१४} रूपवपरिणामसन्देहभ्रान्ति^{१५}भटुल्लेखापह्नुतय । अध्यव-
सायाश्रयेणोत्प्रेक्षातिशयोक्ती । गम्यमानोपम्याश्रयेण तुल्ययोगितादीपकप्रतिवस्तूपमा-
दृष्टान्तनिदर्शनाभ्यतिरेकसहोक्तिविनोक्तय । विशेषण^{१६}विच्छिद्यता समाप्तोक्तिपरिकरौ ।
विशेषण^{१७}विशेष्यविच्छिद्यता श्लेष । अप्रस्तुतात्प्रस्तुतावगतावप्रस्तुतप्रशसा । सामान्य-
विशेष्य^{१८}भावादिना निदिष्टप्रकृतसमर्थने^{१९}ध्यान्तरन्यास । गम्यस्य भङ्गधन्तरेणोक्तौ पर्या-
योक्तम् । स्तुत्या निन्दाया^{२०} निन्दया वा^{२१} स्तुतेयंमत्वे व्याजस्तुति । प्राकरणिकयो
विशेषार्थनिपघाभासे अनिष्टविध्याभासे च आक्षेप^{२२} । विरोधगर्भतया विरोधविभावना
विशेषोक्त्यतिशयोक्ती अन्तरा सङ्गतिविषमसम^{२३}विचित्रा^{२४}धिकान्योन्यविशेषन्याधातद्व-
^{२५}यानि । शृङ्खलावैचित्र्येण कारणमालंकावलीमालादीपवसारा^{२६} । तर्कन्यायेन काव्य
लिङ्गानुमाने^{२७} । वाक्य^{२८}न्यायेन यथासङ्ग^{२९}पर्यायपरिवृत्ति^{३०}परितङ्गपार्थापत्तिविकल्प
समुच्चयद्वयसमाधय । लोकन्यायेन प्रत्यगीक^{३१}प्रतीपनिमीलितसामान्यतद्गुणातद्गुणोत्त-

1 A C लकारसत् 2 G ब्दालका 3 A's alt भावत्व देहात् C.
भावात्व देहात् 4 A C देहात्प्राधिकमुपसङ्गि 5 E त्रिया तु 6 F एवमिति
7 A C F सूचिता 8 A C omit इति 9 A C अत्र 10 A C भासोऽपि
अपौनरुक्त्ये वृत्त्यनुप्रासयो अपौनरुक्त्ये वृत्त्यनुप्रासशब्दार्थयोरिति 11 A C मान
त्वादयोऽनन्वयो 12 A C स्तरण 13 A C तथा भ्रान्ति 14 C भ्रान्तिमुल्ले
15 A वैचित्र्यात् C वैचित्र्यविच्छिद्यता श्ले 16 A C कणविच्छि 17 C शेषादिभाव
18 Omitted in E F G 19 E F G या च वस्तुग 20 A C दोषार्थोपपत्ति
विरोध 21 A C omit वि 22 A C 23 अदिक 24 A C द्वायादिगुणवैचि
त्र्यात् कारण 25 A C मानेन 26 C वाक्यन्यायेन 27 C सङ्गचार्योपपत्ति 28 A
C E F यथा स 29 C नीकमीलित

एवमिति पूर्वोक्तप्रकारपरामर्शः । एत इति प्रक्रान्तस्वरूपनिर्देशः । सूत्रिता अलङ्कारसूत्रेः सूचिताः संक्षेपेण प्रतिपादिताः ।

तत्र शब्दालङ्कारा यमकादयः । अर्थालङ्कारा उपमादयः । उभया-
लङ्कारा लाटानुप्रासादयः । संसृष्टिप्रकारो कौचिदलङ्कारो तद्रूपत्वात् ।
लोकवदाध्याथयिभावश्च तत्तदलङ्कारनिबन्धनम् । अन्वयव्यतिरेको तु
तत्कार्यत्वे प्रयोजको, न तदलङ्कारत्वे । तदलङ्कारत्वप्रयोजकत्वे तु श्रोतोप-
मादेरपि शब्दालङ्कारत्वप्रसङ्गात् । तस्मादाध्याथयिभावेनैव चिरन्तन-
मतानुसृतिः ।

संपूर्णमिदमलङ्कारसर्वस्वम् ।

राणि । गूढार्थपरत्वे सूक्ष्मव्याजोक्तिवक्रोक्तिस्वभावोक्तयः । स्फुटार्थत्वे भाविकम् ।
श्रीदाख्येन उदात्तद्वयम् । चित्तवृत्त्यालम्बेन रसवत्प्रेयस्कर्मस्वित्समाहितभावोदयसन्धि-
शयलत्वानीति ध्रुवा । मिश्रतया तु सङ्करसंस्पृष्टौ ।

तद्विदमभिसन्ध्याह—एवमिति । पूर्वोक्तप्रकारपरामर्शः —एत^१ इति । प्रक्रान्त-
स्वरूपनिर्देश^२ इति । शब्दार्थोभयालङ्कारात् वर्गसो विविनक्ति^३—तत्र शब्दालङ्कारा
इत्यादि । 'लाटानुप्रासादय इत्यादि । 'श्लेषानुप्रासयति—संसृष्टिसङ्करेति^४ ।

ननु शब्दव्यतिरेका^५भ्यामुक्ति(क्त)व्यवस्थाभङ्ग इत्यत आह—लोकवदा^६ध्या-
थयीति । तदलङ्कार्येति । तच्छब्देन शब्दार्थोभयपरामर्शः । चचित्तं चेतत् श्लेषप्रस्तावे^७ ।
तर्हि अन्वयव्यतिरेको कुत्र निबन्धनमित्यत आह—अन्वयव्यतिरेको^८तिविति । अलङ्काराणां
शब्दादिकार्यत्वे^९ शब्दाशब्दाद्यन्वयव्यतिरेको तत्र^{१०} निबन्धनम्^{११} । ननु शब्दाद्यलङ्कारत्वे^{१२}
को दोष इत्यत आह—तदलङ्कारत्वप्रयोजकत्वे^{१३} इति । श्रोतोपमादौ^{१४} शब्दाद्यन्वयव्यति-
रेका^{१५}नुविधानात् शब्दालङ्कारत्व प्रसजेत् । निगमयति—तस्मादाध्याथयीति ।
चिरन्तनमते^{१६}श्रुतार्थं सवादसमुद्घाटनम् ।

शब्दव्यासो विषयविषयो^{१७}श्रुतार्थव्यवस्था

व्याप्तव्याप्तिप्रकटनपर^{१८}व्यास(य?)चर्चो गभीरः ।

1 A आदाख्येन 2 A C, वृत्त्या ऊर्ज 3 C एवमिति 4 A C F प्रक्रान्तस्वरूप 5 A C F देशमिति 6 A C F नक्ति साटा 7 A's alt. मासानु 8 A E G शब्दपरामर्शानुद्धा A's alt. श्रवणानुष्ठा (पणा) द्यति C, श्रवणानुद्धा 9 H इति वक्ति 10 After व्यतिरेक G ends abruptly, 11 A. पादाध 12 A C तावे निबन्धन 13 A. कौ नृमीय, अलं 14 A C. रं शब्दाद्यन्व 15 A's alt. कुत्र, Omitted in E, 16 A C F G H धन श्रवण आह ननु 17 E. रं अर्था दो 18 H. कश्चमिति 19 A C E F G उपमादेः 20 A C F G रसपरत्वे प्रम 21 A C F G, चिरन्तनानुप्रासार्थे H तन्नेयुक्तार्थ 22 H. दुर्लभाय 23 C. पट्ट

इत्थं भूमा^१ रुचकवचसां विस्तरः मरुसोऽयं .
 टीकास्माभिः समुपर^२चिताऽनेन ^३संक्षीयनीयम् ॥ -
 मूढमाम^४व्याकुलामत्र शास्त्र^५युक्त्युपबृंहिताम् ।
 भीमांतामुपजीवन्तु कृतिनः काव्यतान्त्रिकाः ॥
 काव्यप्रकाशेऽलङ्कारसर्वस्वे . च विपश्चिताम्^७ ।
 भत्यादरो^८ जगत्पत्तिम् व्याख्यातमुभय ततः ॥

इत्या^९लङ्कारिकचक्रवर्तिचपनिप्रस्थानपरमाचार्यकाव्यमीमांसाप्रभाकर^{१०} .

साहजसर्वज्ञमहाकविधीविद्याचक्रवर्तिविरचितायां संक्षीयन्या-

भलङ्कारसर्वस्वटीकाया^{११}मर्यालङ्कारप्रकरणं

समाप्तम् ॥

—: ० :—

समाप्ता चेयं संक्षीयन्यास्या

भलङ्कारसर्वस्वटीका ॥

—

1. C. भूमा 2. E. चरिता 3. A. संक्षीयनीति A's alt. संवाहनीयं 4. A's alt. अप्याकुल 5. A. शास्त्रे 6. A's alt. C. इत्युप 7. E. सचेतसां 8. E's alt. येमादरो महांस्तेन H. अलंकारो ज 9. A. F. H. अलंकारचक्र C. अलंकार प्रस्था 10. C. कर सर्व 11. C. D. E. तायां अयां

श्रीमद्विद्याचक्रवर्तिकृता अलङ्कारसर्वस्व-
निष्कृष्टार्थकारिकाः ।

APPENDIX I

श्री मद्विद्याचक्रवर्तिकृता अलङ्कारसर्वस्व- निष्कृष्टार्थकारिकाः ।

विश्वं प्रकाशयति या जातिगुणा¹द्यात्मकः निर्जः प्रसरः ।
 संस्कारगुणसमृद्धा वाणीमामवतु सरलसन्दर्भा ॥१॥
 विभागाधिगतं² त्रित्वं त्रिशब्देन समाप्यते ।
 त्रिप्रकारस्त्वचनः³ इतिशब्दस्ततो मतः ॥२॥
 पुनरुक्तधदाभासो यत्रेत्येवं हि संस्क्रिया ।
 अलङ्कार्यकनिधत्त्वव्यक्तये समुपाश्रिता ॥३॥
 प्रकृष्टो वर्णविन्यासो⁴ रसाद्यनुगतो⁵ हि यः ।
 सोऽनुप्रासस्स च छेकवृत्त्युपा⁶धिवशाद्विधा ॥४॥
 समुदायद्वयं यत्र विविधं साम्यपृ⁷च्छति⁸ ।
 सच्छेकलालनात्प्रौढः⁹ छेकानुप्रास ईरितः ॥५॥
 व्यञ्जन¹⁰व्यापृतियंति¹¹वर्णानां रसगोचरा ।
 तत्संयोगादिषु वर्णरचनावृत्तिरिष्यते ॥६॥
 सा वैदम्यादिभेदेन¹² त्रिधा पूर्वैर्निरूपिता¹³ ।
 तयोपलक्षितत्वास्तु वृत्त्यनुप्रास¹⁴ इष्यते ॥७॥
 यत्र तावेव शब्दार्थो तात्पर्येण विभिद्यते ।
 तत्पौनरुक्त्यमाचार्यैर्लाटानुप्रास इष्यते ॥८॥
 दोषापत्तिभयादेव शब्दव्ययं स्यादनन्वये ।
 अस्मिस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव¹⁵ हि लक्षणम् ॥९॥
 कणिकायां लिखेदेकं द्वौ द्वौ दिक्षु विदिक्षु च ।
 प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु पद्यबन्धो भवेदयम् ॥१०॥

1. a. गुणाभिरा b and c. गुणत्रयभिरा 2. a. b. c. यत्रविश्वं
 3. A. C. वचनं 4. C. विन्यासो 5. A. C. अनुगुणो हि यः a. b. c. गगन्नु यः 6. C.
 उपाय 7. D. F. इच्छति 8. F. ति ईरितः 9. D E. प्राज्ञः 10. c. व्यापृति 11. a
 b. c. व्यक्तिः 12. A. भेदा त्रि (भेदा त्रि) 13. A's alt. C. उदाहृता 14. A. C.
 उच्यते 15. H. एवं

आरोप्यतिपिवर्णानां साम्याद्वाचकवर्णताम्^१ ।
 खड्गबन्धादिकं चित्रं काव्यालङ्कार इष्यते ॥११॥
 भेदाभेदतुलावृत्तौ साधर्म्यमुपमोच्यते ।
 धर्मविच्छित्तिवशतः त्रैविध्यमुपयाति सा ॥१२॥
 विरुद्धधर्मसंसर्गस्तुल्यान्तरनिवृत्तये ।
 ततस्तदन्वयाभावात् भवेदयमनन्वयः ॥१३॥
 उपमानोपमेयत्वव्यत्ययो^२ न क्रमं विना ।
 उपमेयोपमा तेन वाक्यभेदक^३गोचरा ॥१४॥
 स्मृतिस्सा स्मर्यते यत्र सहशात्सहशान्तरम् ।
 असाहस्यवादवाच्यत्वादितः प्रेयान्विभिद्यते ॥१५॥
 'यस्त्वभेदप्रधानं^४ स्यात्साधर्म्यं' तद्विधा मतम् ।
 आरोपाध्यवसानाभ्यां आरोपे^५ रूपकं मतम्^६ ॥१६॥
 वस्तुतो भेदसङ्गाषाच्छङ्का^७ नातिशयोक्तता ।
 विषयस्यानपह्नुत्या^८ न चतत्स्यादपह्नुतिः ॥१७॥
 ततो विषयरूपेण रूपवान्विषयो मतः ।
 आरोपणेन क्रियते^९ तेनैतद्रूपकं मतम् ॥१८॥
 भेदस्तृतीयो यस्तत्र^{१०} परंपरितसंज्ञकः^{११} ।
 साधर्म्येण^{१२} तत्सिद्धिर्वैधर्म्येणापि दृश्यते ॥१९॥
 विषय्यारोप्यते येन प्रतिस्थं विषयेषु तत् ।
 भवेद्विषयसङ्घातत्वं सङ्घात्ताभेदेऽपि^{१३} धर्मिणोः^{१४} ॥२०॥
 रूपकं पूर्वसंसिद्धं इत्येवमुत्थापयेद्यदि ।
 तदा रूपकमेव स्यादन्यथा इत्येव इष्यते ॥२१॥
 विषय्यकारमारोप्य विषय^{१५}स्थगनं यदा ।
 रूपकत्वं तदा तत्र रक्षणेन समन्वयः ॥२२॥
 यदा तु विषयो रूपात् स्वस्मादप्रच्युतो भवेत् ।
 उपयुक्त्यै^{१६} पराकारं परिणामस्तदा मतः ॥२३॥
 आरोप्यमाणः प्रकृते यदासावुपयुज्यते ।
 परिणामस्तदा^{१७} तेन रूपकादस्य भिन्नता ॥२४॥
 रूपमात्रसमारोपाद्रूपके रक्षको ह्यसौ^{१८} ।

1. c. वर्णतः 2. A's alt. C. संबन्ध 3. A's alt. C. व्यत्ययेन 4. A's alt. भेदेन गो 5. D. यत्तु भेद 6. D. प्रधानः 7. D. धर्म्य भावात् 8. A's alt. C. F. आरोपो 9. A's alt. I. भवेत् 10. A. C. F. H. शक्त्या 11. A's alt. C. पेक्षत् 12. A's alt. क्रियया 13. a. b. c. यस्त्वय 14. a. संज्ञतः c. संज्ञिकः 15. A. C. E. F. धर्म्येणापि 16. D. H. वेदेऽपि 17. H. धर्मिणः 18. H. एषस्य तं यदा 19. A. C. युक्तौ 20. A. तदानेरु C. तदानिकरु 21. a. रक्षकीऽप्यसौ

व्यवहारसमारोपादिह स्यात्प्रकृतान्वयः ॥२५॥
 परिणामसमाप्तोक्तघोर्जातव्योऽस्माद्विपर्ययः ।
 उपादानानुपादानकृतो भेदस्तथोमिय ॥२६॥
 सन्देहोऽप्रकृतद्वारा प्रकृत सस्पृशेद्यदि ।
 प्रतिभोत्यापितस्तोऽय सन्देहालङ्कृतिर्मतः ॥२७॥
 सादृश्योत्यापिता भ्रान्तिर्यत्रासी भ्रान्तिमान्मतः ।
 नानाधमवलादेकः यदि नानेव गृह्यते ॥२८॥
 नानावृत्तसमुल्लेखात्स उल्लेख इति स्मृतः ।
 यदेकः तद्वि नानेति गृह्यते धर्मभेदतः ॥२९॥
 'रुच्यादिवशतो लोके नानात्व' चेदकृत्रिमम् ।
 अतद्रूपस्य तादृष्यात् ह्यसी भ्रान्तिरिष्यते ॥३०॥
 न चाप्यतिशयोक्ति स्यादभेदे भेदरूपिणी ।
 आद्य नानेकधात्व स्याज्जातुभेदो न भ्रान्तिर्ये ॥३१॥
 विषयजातुभेदान्या विना नोल्लेखसंभवः ।
 यद्यापि श्लेषतो बाधो न तथाऽप्यस्य निह्नवः ॥३२॥
 धनपेक्षयापि यच्छ्लेष तयैव स्यातुमर्हति ।
 प्रकृत यन्निषिध्यान्यस्ताप्यते सा त्वपह्नुति ॥३३॥
 नञा च्छलादिशब्दश्च सा शब्दान्तरतस्त्रिया ।
 स्याद्भूदाभेदतुल्या विच्छित्तिरूपमादिकः ॥३४॥
 रूपवादिस्त्वभेदादो मुख्येत्यारोपसंश्रयात् ।
 उत्प्रेक्षाविरभेदेन वक्ष्यतेऽध्यवसायभाक् ॥३५॥
 यदायमुपमानांशो लोकात्स्तिद्विमृच्छति ।
 तदोपमेय येनेवशब्द साधर्म्यसूचकः ॥३६॥
 यदा पुनरयं लोकादस्तिद्वि विवक्षितः ।
 तदोत्प्रेक्षेय येनेवशब्द सम्भावनापरः ॥३७॥
 गुणत्रिणादि सवधात् प्रकृतेऽप्रकृतात्मना ।
 सभाषन स्यादुत्प्रेक्षा वाच्ये वाच्ये परायया ॥३८॥

1 D रादादिह 2 A C E F H वयः अत्रद्वन्द्वत्वेन रूपतः प्रकृत-
 ग्यतिरिति परि 3 A s alt C उपादिन 4 a मन् प्रकृत 5 a A's alt C. एष
 6. a A's alt C समुद्रदायुत 7 D एष 8 a A C F तदि 9 a b रूप 10.
 a A's alt C. प्राच्यादि 11 a A s alt C भद्रहणया 12 b भद्र 13 a A's
 alt रूपिण 14 a A's alt C भद्रनिषेधन 15 a C. D F H पक्षेय 16
 a b D E F H तद्वय 17 A's alt तुल्या 18. a b c प्रादिसा 19 b c
 भाक् गुण 20 A C. त्रिणा 21 C. एने प्र 22 A वाच्य वाच्ये C. D
 वाच्यवाच्य 23 a b. c वाच्य

जातिक्रियागुणद्रव्योत्प्रेक्षणात्सा^१ चतुर्विधा ।
 भावाभावाभिमानत्वे^२ जात्यादेस्साष्टधा पुन ॥३६॥
 गुणक्रियानिमित्तत्वे ज्ञेया^३ षोडशधा तथा ।
 द्वार्तिशङ्क निमित्तस्योपादानादन्यथा स्थिते ॥४०॥
 हेतो स्वस्य चोत्प्रेक्ष्ये फले^४ षण्णवति पुन ।
 द्रव्यहेतुफलात्मत्वासभवात्तद्भिदा^५ च्युति^६ ॥४१॥
 तथा प्रतीयमानाया^७ निमित्तस्यानुपग्रह^८ ।
 नापि स्वरूप तद्भेद^९ तस्मात्^{१०} न्यूना भवेदियम् ॥४२॥
 क्वचिच्छ्लेषेण धर्मांश^{११} गतेनया न^{१२} बाध्यते^{१३} ।
 उपमोपक्रमाऽप्येषा भवेत्सापह्नवाऽपि च ॥४३॥
 अनेदाध्यवसायो^{१४} हि फलेऽतिशय^{१५} नामनि ।
 न पुन फलिनोस्तत्रामेदे भेदो न सिध्यति ॥४४॥
^{१६} प्रकृतेऽव्ययान्येषु ज्ञातव्या तुल्ययोगिता ।
 गुणक्रियाभिसम्बन्धात्समानादन्वितायिका^{१७} ॥४५॥
^{१८} दीपक यास्तथौपम्य^{१९} प्रकृताप्रकृताश्रयम् ।
 आदिमध्यान्तवाक्येषु क्रियाकारकभेदत ॥४६॥
 असदृशद्वर्गनिर्देश^{२०} इवादेरनुपग्रहे^{२१} ।
 प्रतिवस्तूपमा ज्ञेया प्रतिवाक्यार्थसाम्यत ॥४७॥
 विम्बानुविम्बन्यायेन निर्देश^{२२} धर्मधर्मिणो^{२३} ।
 दृष्टान्तालङ्कृतिज्ञेया भिन्नवाक्यार्थसंश्रया ॥४८॥
^{२४} सम्भवद्वस्तुसम्बन्धोऽसंभव^{२५} द्वावबोधयेत् ।
 प्रतिविम्ब^{२६} यदि तदा निर्जातव्या^{२७} निदर्शना ॥४९॥
 विम्बानुविम्बार्थतया वाक्ययो प्रकृतान्ययो ।
 स्यान्नरपेक्ष्ये^{२८} दृष्टात सापेक्षत्वे निदर्शना ॥५०॥
 भेदप्रधाने साधर्म्ये व्यतिरेको विधीयते ।
 आधिषयादुपमेयस्य न्यूनत्वा^{२९} द्बोपमानत ॥५१॥

1 A C D E F प्रख्या सा 2 D मानवात् 3 A. पाठ्याया 4 A
 C. नया 5 A C E तद्भिदा 6 D च्युति 7 E. मानाया F मानवात् 8 F
 प्रहात् 9 A C D E तद्भेद 10 A C तस्यां न्यू 11 A C D F प्रमाद 12
 A C E F न न वा 13 D बाध्य 14 A C E सायाऽपि 15 A C नापन
 मिति A's alt शाविनी मति 16 a b c. प्रमुनयु 17 A अर्थेण C आग्निका
 E. प्रथिता H अथना 18 This sank3 is omitted in A C F 19 D
 चानुनद्राक्ष 20 A C D E F निर्देशात् 21 A C F प्रहात् 22 A C D
 F निर्देशा 23 E. धर्मिणा 24 H प्रथम यन्तु 25 D भवत्या वा 26 Omitted
 in A C D F H 27 A. निर्जातव्या 28 a b c D पक्ष 29 E. वापरा

गुणप्रधानभावो ॥ १ शाब्दस्तेन भिदोत्कटा ।
 सञ्चितातिशयोक्तं च^२ सहोक्तिस्समयोर्मता ॥५२॥
 सदसत्त्वनिवृत्तिश्चेन्निवृत्त्या^३न्यस्य वर्ण्यते ।
 तदा द्विधा विनोक्तिस्स्याद्विधि^४रत्र फलं भवेत् ॥५३॥
 अप्रस्तुतं प्रतीतं^५ चेद्भेदकांशकसाम्यतः^६ ।
 व्यवहार^७ समारोप्य^८ प्रस्तुते न्यग्भवत्ययं^९ ॥५४॥
 तेना^{१०}प्रस्तुतवृत्तान्तारोपेण प्रस्तुतं स्वयम् ।
 सक्षेपेणोच्यते तस्मात्समासोक्तिरियं मता^{११} ॥५५॥
 ॥स्याद्विशेषणाशसाम्यं चेत्प्रस्तुताकाररूपितम् ।
 भवेदप्रस्तुतं भेद्यं रूपकालङ्कृतिस्तदा ॥५६॥
 स्यादोपम्यसमासेन समासोक्ति^{१२}विनिश्चये^{१३} ।
 स्यात्सकरसमासेन समासस्य तु सशये ॥५७॥
 न रूपकसमासस्य प्राप्तायस्या प्रवर्तनम् ।
 रूपकादर्थसंसिद्धेरकदेशविवर्तिन^{१४} ॥५८॥
 विशेषणाशसाम्येनाप्रस्तुतार्थस्य गम्यता ।
 समासोक्तिर्मता येन सक्षिप्यार्थो^{१५}ऽभिधीयते ॥५९॥
 शुद्धकार्यसमारोपे साम्यं^{१६} स्यादोपचारिकम् ।
 व्यवहारसमारोप साक्षादस्या प्रयोजक^{१७} ॥६०॥
 स्याद्विशेषणसाम्यं^{१८}चेत्समासान्तरं^{१९}सम्भयात् ।
 उपमा बाधते नैना^{२०}भेकदेशविवर्तिनीम् ॥६१॥
 दृश्यतेऽर्थान्तरन्यासे^{२१} समर्थं^{२२} च समर्थके ।
 उत्प्रेक्षायोगिनो चैषा क्वचित्स्यादेककालसा^{२३} ॥६२॥
 विशेषणानां व्यङ्ग्यार्थगर्भीकरणलक्षणा^{२४} ।
 स्रोतप्राशता^{२५} परिकरे^{२६} व्यङ्ग्यं परिकरो यत् ॥६३॥
 शाब्दसाम्यं^{२७} भवेच्छ्लेषो विशेषणविशेष्ययो ।

1 A C F यस्य स तेन 2 Omitted in A C D F H 3 E
 वृत्तान्त्य a b c वृत्त्यै 4 A C D E F द्विधात्र 5 D प्रतीत 6 C सामान्य
 तद्वयव D साम्यत्वम् 7 C डार 8 F स्वमारोप्य 9 A C F अपि 10 A C
 अनेनाप्र 11 A C तत 12 A C F तद्विशेषणाश 13 A उक्तिवि 14 C
 निश्चया 15 b c विवर्तिन सा लौकिके लौकिकस्य समाज्ञपाऽयं धरतुनि । शास्त्रीयवस्तु
 नस्तद्वच्छास्त्रीये वेत्यनेकधा ॥ विशेषणानां व्यङ्ग्यार्थं 16 A C F चित्तार्थो 17 A's
 alt E G a b c कार्य 18 C प्रयोजकम् 19 A's alt च इत्यपान्ता 20 E
 अन्ते स 21 A. C F H नैन 22 A C D E F न्यास 23 C समर्थ 24
 A alt कालता 25 A's alt लक्षणात् 26 A C D E F H प्राशता 27
 a b c D परिक्रतो 28 A साम्ये

यद्येकोऽप्रकृतार्थश्चेद्भेदांशे^१ भिन्नशब्दता^२ ॥६४॥
 शब्दार्थोभयनिष्ठोऽयं सर्वालङ्कारबाधकः^३ ।
 'पूर्वसिद्धस्य चेदङ्ग'^४ तदा न्यायेन बाध्यते ॥६५॥
 अप्रस्तुतप्रशंसा तु प्रस्तुतावगमोऽन्यतः ।
 'सा सामान्यविशेषादिविच्छिद्यता पञ्चधा मता'^५ ॥६६॥
 भवेत्साधर्म्यबंधम्ययोगतस्सा^६ पुनर्द्विधा ।
 संभवेऽसंभवे^७ द्वेधे वाच्यस्याय पुनर्द्विधा ॥६७॥
 प्रस्तुत^८स्यावगम्यत्वात्पर्यायोक्ताद्विभिद्यते ।
 इयमर्थान्तरन्यासाददृष्टान्तालङ्कृतेरपि^९ ॥६८॥
 समर्थ्यत्वेन निर्दिष्टः प्रकृतो^{१०} यस्यसमर्थ्यते ।
 सोऽयमर्थान्तरन्यासः सामान्यादिभिरष्टधा^{११} ॥६९॥
 पर्यायोक्तं तु कार्यादिद्वारा गम्यस्य वर्णनम् ।
 अप्रस्तुतप्रशंसातो वाच्यस्य प्रस्तुते^{१२} भिदा ॥७०॥
 ध्याजेन ध्याजरूपा वा स्तुतिर्ध्याजस्तुति^{१३}द्वयम् ।
 अप्रस्तुतप्रशंसातः स्तुतिनिन्वात्मिका भिदा ॥७१॥
 निषेधाभास आक्षेपः प्रकृतस्येष्टसिद्धये ।
 स उक्तविषये वस्तुतदु^{१४}क्तघोर्वार^{१५}णात्मकः ॥७२॥
 वक्ष्यमाणे^{१६} पुनस्त्वन्यो ज्ञेय आगूरणात्मकः ।
 सामान्यतो विशेषां^{१७}शादंशश्चेत्येष च द्विधा ॥७३॥
 इष्टा^{१८}र्थोऽस्य निषेधो^{१९}स्य बाधोऽयातिशयध्वनिः ।
 चतुष्टयमिदं ज्ञेयं संभूयाक्षेपकारणम् ॥७४॥
 अनुक्तस्य निषेधस्य विध्याभासेन सूचनम् ।
 आक्षेपो वक्ष्यमाणकयिषयस्त्वेष सम्मतः ॥७५॥
 विरोधस्तु तदाभासो जात्याद्यर्थसमाश्रयः ।
 तद्वै^{२०}चिन्त्याद्दशविधो विषयव्ये^{२१} व्ययस्थितः ॥७६॥
 प्रसिद्धकारणाभावे कार्योत्पत्तिविभावना ।
 कार्योत्पादनवंशिष्टादद्विधा चेयं निमित्ततः ॥७७॥
 कार्याशस्य यदा भावा^{२२}भावो वक्तुमपेक्षितो^{२३} ।

1. A. G. गम्यांशे 2. D. शब्दतः 3. D. बाधकं 4. E. सर्वं 5. D. omits
 चेत् 6. Omitted in D. 7. Omitted in D. 8. D. साधु पुनः 9. A's alt. F.
 भवासंभ 10. A. स्तुतावग 11. A. C. F. अन्तर्कृतेरपि 12. C. यत् 13. A. C.
 F. G. अधर्षाः 14. C. स्तुतो 15. a. b. c. स्तुतिर्द्वै 16. A. C. D. E. F. H.
 तद्वक्तव्यो 17. A. F. उच्चारणम् D. मारणा 18. a. माणा 19. A. C. D. E. G.
 ज्ञेय्यांशांश्च 20. a. c. इष्टार्थो 21. C. पेषो तयाति 22. D. चिन्त्यं 23. A. C.
 पर्यवर्त्यवन्तिता 24. C. भावा 25. A. F. अपेक्षते

विभावनाविशेषोक्तघोस्तदा सन्देहसङ्कुरः ॥७८॥
 विशेषोक्तिर्भवेत्कार्यानुत्पत्तिः सति कारणे ।
 अत्रैक'गुणहान्या तु साम्यदाढ्यमलक्षणम् ॥७९॥
 कार्यकारणयोर्यो'तु कालसाम्यविपर्ययो ।
 अन्या त्वतिशयोक्तिस्सा विरोधांशोपजीवनात् ॥८०॥
 कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसङ्गतिः^३ ।
 अभेदाध्यवसायादिविच्छित्या दृश्यते च सा ॥८१॥
 विरूपानर्थयोर्हेतोस्तत्पत्तिविषय^४ मतम् ।
 तथा^५ विरूपघटना तेनेदं त्रिप्रभेदकम् ॥८२॥
 सरूपयोस्संघटना समालङ्कार इष्यते ।
 श्लाघ्याश्लाघ्यत्वयोगेन^६ द्वौ भेदावस्य संगतौ^७ ॥८३॥
 प्रयत्नस्तु विचित्रं^८ स्याद्विपरीतफलाप्तये ।
 निषेधतो^९ वंपरीत्याद्विषमालंकृतेर्भिदा ॥८४॥
 अना^{१०}नुह्यमधिकमाध्याश्रयिणोर्मतम् ।
 आश्रयाश्रयिवंपुल्यवशतो द्विप्रभेदकम्^{११} ॥८५॥
 क्रियाजननमन्योन्यमन्योन्यालङ्कृतिमता ।
 अनाधारादि^{१२}भेदेन विशेषोऽपि त्रिधा मतः ॥८६॥
 यथासाधनमेकेन तथैवान्येन^{१३} १४ वाधनम् ।
 व्याघातोऽयं विरुद्धस्य^{१५} सौकर्येण क्रिया तथा ॥८७॥
 कार्यं कारणमालायां^{१६} प्राचः^{१७} प्राचः परं परम् ।
 एकावल्यां यथा पूर्वं भेदकतूत^{१८}रोत्तरम् ॥८८॥
 स्थाप्यतेऽपोह्यते च तेनेयं द्विविधा मता ।
 मालादीपकमाद्या^{१९}द्यस्योत्तरोत्तरदीपनम्^{२०} ॥८९॥
 उत्तरोत्तरमुत्कर्षावहत्वे सार इष्यते ।
 काध्यलिङ्ग^{२१} हेतुत्वेनोक्तिर्वाक्यपदार्थयोः ॥९०॥
 नाय^{२२}मर्थान्तरन्यासो हेतोःशाब्दत्व^{२३}संश्रयात् ।
 अनुमानं तु साध्याय^{२४} साधनस्योपघर्षणा ॥९१॥

1 A. C. H. एकहान्या 2. A. योस्तु स्त. काल C. H. योस्तुकाल 3
 A. सङ्ग्रहः 4. C. विषयः स्मृत. 5. H. विरूप 6 D. यौ 7. a b c. समतौ
 8. A's alt. विचित्रः 9. D. C. विशेषतो 10. C. अननु 11. C. भेदकः
 12. C. नासादिभे 13. A. C. F. अन्यस्य 14. E. बोध a. b. c. माध 15
 A's alt. विरोधस्य 16. a b. c. मालायाः 17. D. प्राचं प्राचं 18. A.
 C. F. चोत्तरो 19 A. C. F. आद्यस्य 20. A. दीपनात् 21. Omitted in A.
 C. 22. C. न्याय 23 C. शब्दत्व 24. A. C. F. साध्यमा

तत्संकीर्णत्व^१ शुद्धत्वविच्छित्त्याग्यविलक्षणत्वात् ।
 अप्रतीतप्रतीतो स्यादनुमानव्यवस्थितिः ॥६२॥
 पदार्थाद्विधा वाक्यार्थान्निर्देशे सति हेतुतः^३ ।
 समर्थनं प्रतीतस्य काव्यलिङ्गद्वयं^४ मतम् ॥६३॥
 भवेदर्थान्तरन्यासः तादस्थे हेतुभावतः ।
 कार्यकारणभावे तु तस्योक्तं लक्षणान्तरम् ॥६४॥
 प्रागुक्तानामनुक्तस्तु सम्बन्धः क्रमिको यदा ।
 यथासङ्गं तथा शाब्दं आर्यं चेति द्विधा मतम्^५ ॥६५॥
 पर्याय एकोऽनेकस्मिन् एकत्रानेक इत्यपि ।
 द्विधा^७ क्रमवशादेतो^८ न विशेषसमुच्चयौ ॥६६॥
 नैयं विनिमयाभावात् परिवृत्ति^९भिदास्त्वह ।
 चतस्रोऽनेकरूपस्य पृथक्सङ्घातवर्तनात्^{१०} ॥६७॥
 पृथक्सङ्घातवृत्तित्वाद्नेकोऽर्थो^{११} द्विधा स च ।
 आधाराधेयभावस्यश्चतस्रोऽस्य भिदास्ततः ॥६८॥
 परिवृत्तिविनिमयत्रिधा सेयं^{१२} समादिभिः ।
 परिसंख्या त्वनेकत्र प्राप्तस्यैकत्र^{१३} यन्त्रणम् ॥६९॥
 चतुर्धा^{१४} प्रश्नवज्योक्तघोर्भावाभावादियं मता ।
 न^{१५} परं युगपत्प्राप्तिः यक्षेऽपि^{१६} प्राप्तिरिष्यते ॥१००॥
 परिसङ्घातनियमयोरतो^{१७} आसौक्तिकी स्थितिः ।
 अर्थापत्तिस्तु^{१८} कैमुत्येनाग्यार्थापात इष्यते ॥१०१॥
 प्रकृताप्रकृता^{१९} पातादियं च द्विविधा मता ।
 विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पस्सन्निपातिनोः^{२०} ॥१०२॥
^{२१} अश्लेषश्लेषभित्तिर्बाह्विधाऽयमुपबर्ण्यते^{२२} ।
 गुणक्रियायोगपक्षे^{२३} त्रिविधस्यात्समुच्चयः ॥१०३॥
 एकक्रियायाः^{२४} मन्यस्य^{२५} क्रिया त्वन्यः समुच्चयः ।
 सदसद्वैध^{२६} योगेन स^{२७} त्रिधा संख्यवस्थितः ॥१०४॥
 समाधिस्तन्मगाधानं कारणान्तरयोगतः ।

1. A. C. F. त्वविच्छि 2. E. लक्षणं 3. D. हेतुकः 4. A. C. लिङ्गान्वयो मतः
 5. A. C. क्रमकोविदाः 6. A. C. F. विदुः 7. E. द्विविधा 8. A. एका 9. A. C. F.
 तदारवि 10. A. C. D. F. H. वर्तनात् परिवृत्ति 11. E. अनेकार्यो 12. Omitted in a.
 13. a. एकस्य 14. a. b. c. चतुर्धा 15. A. C. F. वरं 16. A. C. F. यप्राप्तिः 17. A.
 C. E. F. अतन्त्रा 18. A. C. F. G. कैमुत्यन्यायाद्यं 19. A. C. कृतादियं 20. C. पा-
 तिनीः 21. A's alt. C. सल्लेपाळे 22. A. C. उपपत्तिः 23. a. b. c. पक्षः 24. A.
 C. E. G. क्रियामन्य 25. A. C. E. omit स्य 26. A. C. सदेद 27. A. C. E. F.
 G. H. न द्विविधसंख्यव

तदीयस्य तिरस्कार प्रत्यनीकमशक्तिः ॥१०५॥
 उपमानस्य कंसर्था^१दुपमेयत्वकल्पनात्^२ ।
 द्विधा प्रतीप काप्येत^३दुपमानत्वतोऽपि च ॥१०६॥
 निजेनागन्तुना^४ वाऽपि लक्षणेनान्यगोपनम् ।
 निमीलिताह्योऽलङ्कारो द्विप्रकारः प्रकाशितः^५ ॥१०७॥
 प्रस्तुत^६स्यान्यतादात्म्य सामान्यं गुणसाम्यत^७ ।
 तद्गुणस्त्वगुणत्यागा^८दुत्कृष्टस्य गुणग्रहः ॥१०८॥
 न^९ तद्गुणे^{१०}ऽनुहारस्तु गुणतादूप्ययोर्द्विधा ।
 उत्तर^{११} प्रश्नपिशुन असमाख्योत्तरं द्विधा^{१२} ॥१०९॥
 सूक्ष्म तु सूक्ष्म^{१३} सलक्ष्य विदग्धेषु प्रकाशनम् ।
 इङ्गिताकारत^{१४}सूक्ष्मसंलक्षणमिति द्विधा ॥११०॥
 व्याजोक्तिर्ध्याजवचनेनोद्भिन्नस्य निगूहनम् ।
 अपह्नवाय सादृश्य^{१५}इष्टा नापह्नुति^{१६}धृतः ॥१११॥
 अग्नया योजन^{१७} धाव्ये वक्रोक्तिरभिधीयते ।
 द्विप्रकारा च^{१८} विज्ञेया^{१९}काकुश्लेषसमाध्यात्^{२०} ॥११२॥
 स्वभावोक्तिर्बुधोन्नेयवस्तुस्वाभाव्यवर्णनम्^{२१} ।
 अथ प्रतीतिर्वचिष्यात्तारतम्यनिरूपणं^{२२} ॥११३॥
 भाविक दूर^{२३}दुर्लभ^{२४} व्यक्त^{२५} व्याक्रियतेतमाम् ।
 योऽय प्रत्यक्षवद्भाष^{२६}स्त्वतीतानागतार्थयोः ॥११४॥
 तद्भाषविम्बनाद्वित्ते विनिवेशाच्च^{२७} भाविकम् ।
 ना^{२८}विपर्ययतो भ्रान्तिः साक्षात्स्वाप्तेतिवृत्तकम्^{२९} ॥११५॥
 अन्य^{३०}त्वानध्यवसितेन ध्यानातिशयोक्तित्वा ।
 न परं धर्तमानार्थं^{३१}धर्मः प्रत्यक्षतेष्यते ॥११६॥
 प्रतिपत्त्रनपेक्षायाः प्रत्यक्षत्वपरिक्षयात् ।

1 A C अर्थ 2 A C E F G H कम्पन 3 A चोपेतं C काप्येत
 4 A C गन्तुकविलम्ब 5 A C प्रकीर्तित 6 a स्तुतेन 7 a स्यागादप्युक्त 8 C
 तद्गुणानुहारस्तु हेतोः सम्पद्यतद्गुण A E. omit न 9 A E गुणाननु C गुणोऽनु
 10 Except C all mss प्रसादशुत्तर तस्माद्दूढ भास इदुपरम् 11 After
 द्विधा A gives आवृत्यभ्यजिता etc which is quoted is the Sāṅkhya
 as from Vidyācakra-vartīn's Bharatasamgraha 12 A सूक्ष्म 13
 C. चेतन 14 C कारसू 15 A इष्टान्याय C गुहा 16 A. C G मत 17
 H. मयन 18 Omitted in C 19 A's alt C मा ज्ञया 20 A आधिता 21 C
 वर्णनम् यो य प्रपन्न 22 A C रूपे 23 A's alt C दूर 24 A C F न्य
 25. A's alt. मया 26 A F मन्त्राय 27. A पेक्षनाच 28 A F न विप 29 A
 वृत्तं 30. F अन्यत्रान 31. A माना कथं च

प्रत्यक्षत्वे च^१ सामग्री भावनाद्भुतवस्तुजा ॥११७॥
 प्रत्यक्षत्वं न संभाव्यमिह नोत्प्रेक्षणं ततः ।
 अलिङ्गलिङ्गिभावाच्च काव्यलिङ्गः न चेप्यते ॥११८॥
 तादृश्यात्स्फुटसंवित्तेर्न तदा रसवद्भ्रमः ।
 पश्चात्साधारणीभावे रसवांस्तन्निमित्तकः ॥११९॥
 स्फुटत्वाच्च स्वभावोक्तिर्लोकोत्तीर्णस्य वस्तुनः^४ ।
 स्वभावोक्तेः रसवतोर्भेदस्संवादभेदतः ॥१२०॥
 न प्रसादगुणश्चेतश्चस्मादोत्तरकालिकम्^५ ।
 वास्तवेऽपि हि सौन्दर्ये योग्यत्वादस्य संभवः ॥१२१॥
 चिरन्तनानुरोधात् तया व्यक्तं न कीर्तितम् ।
 भाविके बुद्धि^६संवादो मया^७ स्याद्यदि कस्यचित् ॥१२२॥
 व्याख्याशिल्पस्य^८ निकषः^९ स^{१०} मे धीमान्भविष्यति ।
 उदात्तं तु समृद्धस्य वस्तुनः कविवर्णनम् ॥१२३॥
 अङ्गघन्तरेऽङ्गतापन्नं महच्चरिततक्षणम्^{११} ।
 द्वितीयोवात्तविषयो व्याप्तो रसवदादिभिः ॥१२४॥
 रसभावगुणीभावादनोचित्यप्रवृत्तितः^{१२} ।
 रसवत्प्रेमऊर्जस्त्विसमाहितचतुष्टयम् ॥१२५॥
 रसयस्यप्रियत्वाभ्यां^{१३} ऊर्जः^{१४} प्रशमयोगतः ।
 निबन्धनं रसवदाद्याभ्यां सम्प्रतिपद्यते ॥१२६॥
 स्थितिप्रशमवद्भाव^{१५}स्योदयस्तन्धिरेव च^{१६} ।
 शाबल्यं च^{१७} गुणीभावे पृथक् पृथगलङ्कित्या^{१८} ॥१२७॥
 तिल^{१९}तण्डुलनीत्या संश्लेषः संतुष्टिरिष्यते ।
 सा^{२०} शब्दार्थोभयगतंरत्नञ्ज्वरंरिषा मता ॥१२८॥
 अङ्गलिङ्गिभावा^{२१}त्सन्देहात् प्रवेशादेकवाचके ।
 त्रिषा तु सङ्ख्यरश्मिभ्यास्तद्भुत्योरेकवाचके^{२२} ॥१२९॥

1. a. b. c. स्वयाम् 2. C. वनाश्रित 3. A. C. लोकोक्तिः 4. a. b. c. वस्तुनः
 5. A. कालिका C. कालिकः 6. A. C. द्विर्निर्देश 7. C. मया मयस्य क 8. A.
 C. शीपस्य 9. A. C. निकषः 10. A. स धीमान् मा म C. F. स धीमान्मे म
 11. A's alt. C. वर्णनम् 12. A. प्रवृत्तिः 13. A. C. स्मद्विषयताभ्याम् 14. A's
 alt. सन्दर्भतः 15. A. भावाद 16. Omitted in E. 17. A. C. F. च 18. E. G. त्रिषाः
 19. A. E. F. G. तिले त. 20. A. C. च गच्छ 21. A's alt. भाषणं देहात् 22.
 After वाचो A. gives the verse शब्दभ्यामो विषय etc. and काव्य-
 प्रकाशेऽन्तरात्मनश्च etc. that are found at the end of his Sāñjivant.
 After the above verses, it reads. "अथान्तरविषयविषयदेशो निष्कर्षः ॥"

APPENDIX II

VARIANT READINGS IN THE ALAMKARA SARVASVA ACCORDING TO THE THREE EDITIONS

N S ed (1939) with Jayaratha's Vimarśinī	T S S ed (1939) with Samudrabha- nā's Vyākhyā	Present edition With Vidyācakra-vartina's Saṅgīvanī
P 1 L 2 निजालङ्कार	P 1 L 2, गुर्वलङ्कार	P 1 L 2, as in N S
P 8 L 1 प्रेय प्रभृती	P 6 L 1 प्रेयजर्जस्वि प्रभृती	P 7 L 2 as in T S S
P 8 L 2 उक्त तदित्य	P 7 L 1 उक्त । उपे- क्षात् स्थपमेव प्रतीय- माना कथिता । तदित्य	P 8 L 1 as in T S S
P 8 L 2 द्विविध	P 7 L 1 त्रिविध	P 8 L 2 as in T S S
P 9 L 2 काव्यात्मक रचन	P 7 L 5 काव्यात्म- रचन	P 9 L 1 as in T S S
P 9 L 7 जीवित	P 8 L 1 जीव	P 9 L 3 as in N S
P 9 L 8 अभिधान	P 8 L 3 अभिधा	P 9 L 4 as in T S S
P 9 L 4 काव्यात्मत्व	P 9 L 2 काव्ये सत्व	P 11 L 4 काव्यात्मत्व
P 11 L 1 प्रवृत्ता	P 9 L 2 as in N S	P 11 L 5 कथयता
P 11 L 4 अभिधाता- स्पर्शलक्षणात्पन्यासात्	P 10 L 2 अभिधाभाव- कत्वलक्षणात्पन्यासात्	P 11 L 6 as in T S S
P 12 L 1 गम्यत्वात्	P 10 L 4 गन्तव्यत्वात्	P 12 L 2 as in N S
P 13 L 2 विश्रान्ति- घातत्व	P 10 L 6 as in N S	P 12 L 4 विश्रान्ति- स्थानत्व
P 13 L 4 विदितत्वा- भावात्	P 10 L 8 विचार्यत्वा- भावात्	P 12 L 6 as in T S S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 13. L. 4. आश्रयेण	P. 10. L. 5. आश्रयणे	P. 12. L. 5. as in T. S. S.
P. 15. L. 1. लिङ्गितया	P. 10. L. 7. लिङ्गितया	P. 12. L. 6. as in T. S. S.
P. 15. L. 7. आद्योऽप्यर्थं	P. 10. L. 7. as in N. S.	P. 15. L. 1. आद्योऽप्यर्थं
P. 15. L. 8. लक्षणमूलशब्द	P. 13. L. 2. लक्षणमूलशब्द	P. 15. L. 2. as in N. S.
P. 18. L. 2. ध्वनिरलङ्कारमञ्जरीं दर्शितः । काव्यस्व शृङ्गारमधानत्वात् । शिष्टस्तु यथा । वसरं तत्रैव विभक्तः । गुणी	P. 13. L. 4. ध्वनिः कालिदासादि प्रश्नधेयु	P. 23. L. 1 as in T. S. S.
P. 18. L. 3. गुणीभूतव्यङ्ग्यो	P. 13. L. 5. गुणीभूतव्यङ्ग्यं	P. 23. L. 1. as in T. S. S.
P. 19. L. 1. दर्शितः	P. 13. L. 6. प्रदर्शितं	P. 23. L. 2. as in T. S. S.
P. 19. L. 5. वक्ष्यमाण	P. 13. L. 10. as in N. S.	P. 24. L. 4. निरूपयिष्यमाण
P. 19. L. 5. शाब्दप्रस्तावे	P. 14. L. 3. शाब्दे प्रस्थाने	P. 24. L. 6. as in T. S. S.
P. 23. L. 1. मदीये	P. 15. L. 4. मदीये	P. 26 L. 3. as in T. S. S.
P. 23. L. 6. An extra third verse दास्यः काष्टतो etc. from Śrīkanṭhacarita given to illustrate Punarukta-vadābhāsa.	P. 15. L. 4. The verse दास्यः काष्टतो etc. is omitted.	P. 27. L. 1. as in N. S.
P. 23. L. 9. शुभांशुगीतगुः	P. 16. L. 1. शुभांशुगेतगुः	P. 27. L. 4. as in N. S.
P. 24. L. 2. द्वैविध्यमेव स्वरूपजननमुदात्तपरी-रूपमुक्तम् ।	P. 16. L. 5. द्वैविध्यमुक्तम्	P. 27. L. 7. as in T. S. S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 24. L. 6. व्यञ्जन समु- दायाधितं	P. 17. L. 3. व्यञ्जन- मात्राधितं	P. 28. L. 2. as in N. S.
P. 24. L. 12. एकाभिधान- लक्षणः	P. 17. L. 9. एकाभिधा- नानुप्रवेशलक्षणः	P. 28. L. 7. as in T. S. S.
P. 25. L. 5. यथा— आदोपेन etc.	P. 18. L. 5. यथा मदीये श्रीकण्ठस्तपे—आदो- पेन etc.	P. 29. L. 3. यथा-सह्याः पद्यम् etc.
P. 25. L. 7. मन्मनोरञ्जनं	P. 18. L. 8. मन्मनोरञ्जनं	P. 30. L. 3. as in T. S. S.
P. 25. L. 8. गुणालङ्कार	P. 18. L. 9. रत्नालङ्कार	P. 30. L. 4. as in N. S.
P. 26. L. 2. The verse सह्याः etc. given as an alternate illus- tration for पृथगु- प्रास after the verse आदोपेन etc.	P. 18. The verse सह्याः etc. is omit- ted.	P. 29. L. 4. The verse सह्याः etc. prece- des आदोपेन etc. but reads in the fourth line सप्तमाः instead of समदाः
P. 26. L. 7. एकस्यानर्थ- क्यं अपरस्य सार्थक्यं	P. 18. L. 12. as in N. S.	P. 31. L. 2. एकस्यार्थ- व्यवसपरस्यानर्थक्यं
P. 27. L. 2. वक्ष्यमाण- प्रमेदयैलक्ष्य	P. 19. L. 5. वक्ष्यमाण- लङ्कारयैलक्ष्यमर्थलक्ष्य	P. 31. L. 8. वक्ष्यमाण- भेदयैलक्ष्य
P. 27. L. 3. पुनरुक्तं	P. 19. L. 6. पुनरुक्तं	P. 32. L. 1. as in T. S. S.
P. 28. L. 2. वाक्यार्थयोः स्वरूपे	P. 20. L. 2-3 वाक्यार्थ- रूपे	P. 32. L. 3. as in T. S. S.
P. 28. L. 7. The verse प्रमः क्षिप्तः etc. is fully quoted and then the second line अत्राप्य etc. is referred to.	P. 20. L. 6. Only the line अत्राप्य etc. is quoted.	P. 32. L. 6. as in T. S. S.
P. 29. L. 1. The whole verse वागाः वागाः etc. is quo- ted.	P. 21. L. 1. वागाः वागाः हरेष्वर्हा	P. 32. L. 7. as in T. S. S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 29. L. 6. साक्षादेव प्रयोजकं	P. 21. L. 4. as in N.S.	P. 33. L. 4. सान्नायव हि लक्षणं
P. 30. L. 1. व्याख्यातं	P. 21. L. 6. व्याख्यानं	P. 33. L. 5. as in N. S.
P. 30. L. 6. वाचक्यब्दा- लङ्कारो	P. 21. L. 11. वाचका- लङ्कारो	P. 34. L. 3. as in N. S.
P. 32. L. 1. अनेकप्रकार- वैचित्र्य	P. 24. L. 2. प्रकारवैचि- त्र्येण अनेक	P. 36. L. 1. as in T. S. S.
P. 32. L. 2. पूर्णांशुसात्व- भेदाद्	P. 24. L. 3. पूर्णांशुसा- त्त्वभेद	P. 36. L. 2. as in N. S.
P. 33. L. 3. उदाहरणम्	P. 26. L. 4. उदाहरणानि	P. 37. L. 4. as in T. S. S.
P. 42. L. 6. प्राप्त	P. 31. L. 4. प्राप्त	P. 43. L. 1. as in T. S. S.
P. 42. L. 7. पातयन्	P. 31. L. 5. दारयन्	P. 43. L. 2. as in N. S.
P. 42. L. 8. काल	P. 31. L. 6. काम	P. 43. L. 3. as in N. S.
P. 43. L. 1. सत्तावस्त्व- न्तरानुभावे	P. 31. L. 8. सत्त्वानुभावे	P. 43. L. 5. as in N. S.
P. 43. L. 3. आधयेण	P. 31. L. 11. आश्रयणेन	P. 44. L. 1. as in N. S.
P. 43. L. 6. अन्यत्रान्या- वापो आरोपः	P. 32. L. 2. आरोपोऽन्यत्र अन्यावापः	P. 44. L. 4. as in T. S. S.
P. 44. L. 1. तस्य विषय- विषयवद्वय	P. 32. L. 3. विषयस्य विषयवद्वय	P. 44. L. 5. as in N. S.
P. 45. L. 1. अभेदेऽप्यव	P. 32. L. 6. अभेदेनाप्यव	P. 44. L. 7. as in T. S. S.
P. 46. L. 6. प्रथमसंचयं	P. 34. L. 2. प्रथमतस्तथै	P. 46. L. 11. as in T. S. S.
P. 47. L. 4. आनीय	P. 34. L. 8. आदाय	P. 46. L. 14. as in T. S. S.
P. 47. L. 6. न वा	P. 34. L. 10. न किं	P. 47. L. 1. as in N. S.
P. 47. L. 10. वस्त्रेण रूप- णमहेतुकं	P. 35. L. 1. वस्त्रेण रूप- हेतुकं	P. 47. L. 5. as in T. S. S.

N S ed	T. S S ed	Present ed
P 47 L 10 पीयूषेणा धराभूतस्य श्लिष्टशब्द रूपणम् ।	P 35 L 1 पीयूषस्या धराभूतेन श्लिष्टशब्देन रूपणम्	P 47 L 5 as in T S S
P 49 L 5 आविष्ट- लिङ्गार्थे	P 37. L 5 आविष्टलिङ्ग सङ्ख्यार्थे	P 49 L 3 आविष्टलिङ्ग- सङ्ख्यार्थे
P 51 L 5 अभावात्	P 39 L 1 असमवात्	P 52 L 1 as in N S
P 51 L 6 अधिकरण- प्रयोगात्	P 39 L 2 अधिकर ण्यभ्या	P 53 L 1 as in T S S
P 51 L 8 उपहृतवान्	P 39 L 5 उपकृतवान्	P 53 L 4 as in T S S
P 52 L 1 अधिकरणा न्तर	P 39 L 8 अधिकरणा- न्तर	P 54 L 1 as in T S S
P 52 L 2 तदत्र	P 40 L 1 तत्र	P 54 L 2 as in N S
P 25 L 6 तादात्म्यात्	P 40 L 5 तादात्म्यात्	P 54 L 6 as in T S S
P 53 L 2 राजसङ्घटने त्वाय	P 40 L 9 अत्र राज सङ्घटने उपाय	P 55 L 3 as in T S S
P 53 L 6 अप्रकृत	P 41 L 2 अप्रकृतोऽर्थ	P 55 L 7 as in T S S
P 53 L 6 अप्रकृते	P 41 L 2 अप्रकृतसन्देहे	P 55 L 7 as in N S
P 53 L 6 विषयोऽपि	P 41 L 2 प्रकृतोऽपि	P 55 L 7 as in N S
P 54 L 7 साक्षात्	P 41 L 12 सर्वा	P 56 L 7 as in N S
P 54 L ॥ चिरात्	P 42 L 1 पुर	P 56 L 8 तिर
P 55 L 4 केचित्	P 42 L 10 as in N S	P 57 L 4 केचित्
P 55 L 4 अप्यत्र सायात्म्येन	P 42 L 10 अप्यत्र सायात्म्येन	P 57 L 4 as in N S
P 55 L 4 सन्देहप्रकारे	P 42 L 10 इम सन्देह कार	P 57 L 4 as in T S S
P 55 L 5 घोटकमत्वा दुष्प्रेक्षा	P 42 L 11 घोटकव मत्वा दुष्प्रेक्षा	P 57 L 5 घातकत्वा- दुष्प्रेक्षा
P 59 L 1 न चेद निनिमित्त	P 44 L 5 न चानिमित्त	P 58 L 10 as in N S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 59. L. 1. ययायोगं	P. 44. L. 7. ययासंभवं	P. 58. L. 10 as in N. S.
P. 59. L. 5. साधिते	P. 44. L. 9. साधितः	P. 58. L. 3 as in N. S.
P. 59. L. 8. श्रीकण्ठा- ख्यो जन	P. 45. L. 3. श्रीकण्ठजन	P. 58. L. 5 as in T. S. S.
P. 59. L. 9. समस्तप्यस्ता	P. 45. L. 5. समस्ता- प्यस्ता	P. 58. L. 7 as in T. S. S.
P. 61. L. 2. सङ्करप्रतीतिः	P. 46. L. 4 as in N. S.	P. 60. L. 3. संकरप्रवृत्तिः
P. 61. L. 8. एवं पृथुरसि अर्जुनो	P. 47. L. 3. एवं गुरुर्वचसि पृथुरसि विद्यालो मन- स्यर्जुनो	P. 61. L. 1. एवं गुरुर्व- चसि पृथुरसि अर्जुनो
P. 61. L. 2. विच्छिन्ति- सद्भावः	P. 48 L. 1. विच्छिन्नन्तर- संभवः	P. 61. L. 6. विच्छिन्ति- संभवः
P. 61. L. 3. अलंकारान्तर	P. 48. L. 3. कारकान्तर	P. 61. L. 6 as in N. S.
P. 61. L. 4. आश्रयेण	P. 48. L. 3. आश्रयणेन	P. 61. L. 7 as in N. S.
P. 63. L. 1. विषयस्या- पहवे	P. 49. L. 1. विषयापहवे	P. 62. L. 1 as in T. S. S.
P. 63. L. 2. प्रक्रान्ता- पहव	P. 49. L. 2. प्रक्रान्तान- पहव	P. 62. L. 2 as in T. S. S.
P. 63. L. 5. पूर्वाक्षभेद	P. 49. L. 6. पूर्वकभेद	P. 63. L. 3 as in T. S. S.
P. 64. L. 2. शयक इति नो मां	P. 50. L. 2. शय इति न सन्मां	P. 63. L. 6 as in N. S.
P. 64. L. 5. अग्नेन्दवस्य	P. 50. L. 6. अत्र सैन्दवस्य	P. 63. L. 9 as in N. S.
P. 65. L. 4. विलसदमर	P. 51 L. 1. विकसदमर	P. 64. L. 6 as in N. S.
P. 65. L. 15. पौर्वापर्य- प्रयोगविपर्यय	P. 52 L. 2. पौर्वापर्य- प्रयोगपर्याय	P. 65. L. 1. पौर्वापर्य- विपर्यय
P. 66. L. 1. सदपि	P. 52. L. 2. संभवदपि	P. 65. L. 1 as in T. S. S.
P. 66. L. 2. चिरन्तरं	P. 52 L. 4. पूर्व	P. 65. L. 3 समनन्तरं
P. 71. L. 7. सत्यता- प्रतीतिः	P. 54. L. 5. सत्यतया प्रतीति	P. 67. L. 6 as in T. S. S.

N.S. ed	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 73. L. 1. प्रतीयमाना यास्तु	P. 56. L. 8 as in N. S.	P. 69. L. 3. प्रतीयमाना- याश्च
P. 76. L. 8. सिद्धशब्देहेतुः	P. 61. L. 9. सिद्धशब्दे- हेतुका	P. 74. L. 9 as in T. S. S.
P. 77. L. 3. किम्	P. 61. L. 8. किवित्येके	P. 74 L. 8 as in T. S. S.
P. 77. L. 5. अत्रैवैः	P. 61. L. 11. अत्रुलीयकैः	P. 74. L. 10 as in N.S
P. 79. L. 8. कुटिलत्वादिः निर्दिष्टमेव	P. 64. L. 12. कुटिलता निर्दिष्टेव	P. 78. L. 2. कुटिलत्वं निर्दिष्टमेव
P. 80. L. 2. लोप्य- मानास्ता	P. 64. L. 12. लोप्यमा- नास्ता	P. 78. L. 6 as in T. S. S.
P. 81. L. 7. अथ अथ- परिवर्तनस्य फल	P. 65. L. 12. अत्राथ- परिवर्तनफल	P. 79. L. 6. अत्र परि- वर्तनस्य फल
P. 83. L. 4. अथवत्साने	P. 66. L. 7. अथवत्साये	P. 80. L. 6 as in T. S. S
P. 83. L. 5. विषयिणा अन्तर्निगीणत्वे	P. 66 L. 8 विषयिणा भिगीणत्वे	P. 81. L. 1. विषयिणा अन्तर्नीतत्वे
P. 83. L. 6. सिद्धये तु अथ	P. 66. L. 9 as in N. S.	P. 81. L. 2. सिद्धये अथ
P. 85. L. 6. The verse 'मणिमलदग्नि' etc. given as an alternate illustra- tion for the second variety of Atisayokti.	P. 67. L. 9 as in N. S.	P. 81. L. 12. The verse "गाराअणोत्ति etc." given as an alternate illustra- tion
P. 85 L. 7. अपि प्रिया- धरसस्य विषय	P. 67 as in N. S	P. 82. L. 1. अपि विषय
P. 87. L. 7. विपर्ययो यथा—	P. 69. L. 7. विपर्ययो विपर्ययो यथा—	P. 83. L. 7 as in T. S. S.
P. 88. L. 6. अभेदादि- वचनं	P. 70. L. 1 as in N. S	P. 83. L. 14. अभेदादि- कथनं

N S ed	T S S ed	Present ed
P 88 L 8 वदना- दीना कमलादीर्घेदऽपि वास्तव	P 70 L 4 वदनादीनां वास्तव	P 84 L 2 as in T S S
P 89 L 2 आश्रया- लङ्कार	P 71 L 4 आश्रयेणा लङ्कार	P 85 L 1 as in N S
P 94 L 1 वस्तुतः शब्द	P 77 L 8 वस्तुशब्दस्य	P 90 L 3 as in T S S
P 96 L 1 प्रतिक्रिया भावतया	P 78 L 6 प्रतिक्रियतया	P 91 L 2 as in T S S
P 96 L 8 तन्मित्रवन्धन	P 78 L 14 एतन्मित्रवन्धन	P 91 L 9 as in T S S
P 96 L 11 नोऽस्य	P 79 L 4 नो द्विष	P 91 L 14 as in T S S
P 99 L 3 आश्रोष्यते	P 82 L 5 अप्याश्रोष्यते	P 93 L 8 as in T S S
P 100 L 1 इयं चोप- मेय उपमानवृत्तस्यास- म्भवात्	P 82 L 10 as in N S	P 94 L 1 इयं च सामान्येनैवोपमानवृत्त- स्वोपमेयेऽसम्भवात्
P 100 L 12 कर्णजल्प	P 83 L 11 कर्णजल्प	P 95 L 4 as in N S
P 100 L 13 श्रुतीऽन्व मुखदर्पणी	P 83 L 12 कृतान्व मुखमण्डना	P 95 L 5 as in T S S
P 105 L 1 कुमुदवर्णे	P 87 L 4 कुमुददले	P 99 L 6 as in T S S
P 105 L 3 एतद्विशेषण	P 87 L 6 एतद्विशेष	P 99 L 7 as in T S S
P 106 L 1 शोभनत्व स्य भावः शोभनत्व	P 89 L 3 शोभनत्व स्याभावः अशोभनत्व	P 100 L 7 as in T S S
P 106 L 2 भावः अशो- भनत्व	P 89 L 4 अभावा- शोभनत्व	P 101 as in T S S
P 106 No alternate illustration for the first variety of Vinokta	P 90 The verse प्रसक्त- मधुनैव etc. given as an alternate illustration	P 101 as in N S

N S ed	T S S ed	Present ed
P 108 L 4 समा साक्षिद्विपय	P 92 L 1 समासोक्ते गोचर	P 103 L 5 as in N S
P 109 L 1 अवच्छेदकत्वं	P 92 L 3 अवच्छेदक त्वाच्च	P 104 L 2 as in T S S
P 109 L 3 ततश्च	P 92 L 5 तच्च	P 105 L 1 as in T S S
P 109 L 9 नायकना यिकारय	P 93 L 4 नायकनायक	P 105 L 6 as in T S S
P 110 L 1 तन्वीत्यादि	P 94 L 1 as in N S	P 106 L 3 तन्वी त्यादि
P 110 L 4 इय च समासोक्ति पूर्व	P 94 L 5 इय च पूर्व	P 106 L 6 as in N S
P 110 L 5 अस्पष्टा	P 94 L 5 अस्पष्टा	P 106 L 6 as in T S S
P 110 L 7 अलितुन्द्व	P 94 L 7 अलितुन्द्वेन	P 106 L 9 as in T S S
P 111 L 3 पूर्वदर्शित	P 95 L 4 प्राश्निकदर्शित	P 107 L 7 as in T S S
P 111 L 7 चन्द्रोऽय मित्यार्त	P 95 L 9 चन्द्रामयेत्यार्त	P 108 L 4 as in T S S
P 113 L 4 इय च शुद्ध	P 97 L 7 इत्य च शुद्ध	P 109 L 6 इत्य शुद्ध
P 114 L 4 हठकामु कत्व	P 98 L 11 हठकामुक भ्यवहार	P 111 L 1 as in T S S
P 114 L ३ अत्र नीरसै कण्टकिभिः	P 98 L 18 as in N S	P 111 L 7 अत्र कण्ट- किभि
P 114 L 21 व्याकरण प्रसिद्ध	P 99 L 12 व्याकरण शास्त्रप्रसिद्ध	P 112 L 8 as in N S
P 115 L 21 The verse स्वपक्ष etc. given as an inst ance of तर्कशास्त्रव स्तुसमारोप	P 100 L 101 The verses दशवक्रविवाद etc. and स्वपक्ष etc given as exam ples	P 113 L ३ as in N S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 115. L. 21. The verse गद्गदन्ते etc. as an instance of ज्योतिः क्षारश्रवस्तुम- मारोष	P. 101 as in N. S.	The verse is omitted.
P. 116. L. 8. अम्यन्तरे	P. 103. L. 1 आम्यन्तरी	P. 115. L. 1 as in T. S. S.
P. 116. L. 9. उज्जिघासा	P. 103. L. 2. उज्जिघासा	P. 115. L. 2 उज्जिघासा
P. 117. L. 3. इत्यग्रास्ति- तावद्	P. 104. L. 3. अस्तितावद्	P. 117. L. 6 as in T. S. S.
P. 117. L. 11. नायकव्य- पहार	P. 105. L. 1. नायकव्य- व्यपहार	P. 118. L. 3 as in T. S. S.
P. 117. L. 7. उपमैव अम्युपास्या	P. 105. L. 11. उपमैव उपास्या	P. 119. L. 5 as in T. S. S.
P. 117. L. 7. गत्यन्तरा- संभवाद्	P. 105. L. 12. गत्यन्तरा- भावाद्	P. 119. L. 5 as in T. S. S.
P. 118. L. 10. एवेति	P. 106. L. 3. एव युक्तेति	P. 119. L. 8 as in T. S. S.
P. 119. L. 6. कार्यो- पनिबन्धनेन उल्था- पितया	P. 107. L. 4. कार्योपनि- बन्धनेन उल्थापितया	P. 120. L. 11. कार्यो- ल्थापितया
P. 119. L. 16. पतिपत्नी	P. 108. L. 4. भर्तृपत्नी	P. 121. L. 6 as in T. S. S.
P. 120. L. 2. उपेक्षान्त- रात्	P. 108. L. 6. उपेक्षानु	P. 121. L. 8 as in N. S.
P. 122. L. 4. अर्थान्तर- गतध्वनेर्विषयः	P. 110. L. 7. अर्थान्त- रावगतिध्वनिर्विषयः	P. 123. L. 6. अर्थान्त- रावगतिध्वनेर्विषयः
P. 122. L. 6. शिष्टप्रकारः	P. 111. L. 1. अधशिष्ट प्रकारः	P. 123. L. 8. शिष्टप्रकारः
P. 123. L. 5. हरिहर- योर्द्वयोरपि प्राक्	P. 112. L. 3. हरिहरयोः प्राक्	P. 125. L. 1 as in N. S.
P. 124. The passage from अलङ्कार्यालङ्कारण भावस्य... ...लोकव-	P. 113 as in N. S.	Pp. 125-26. The pas- sage अलङ्कार्ये... व्यवस्थानात् follows

N E ed	T S S ed	Present ed
द्वयवस्थानात् occurs before the pas sage एष च तुल्यव्यापिताया प्रति मानम्		एष च प्रतिमान
P 124 L 1 अलङ्कार्या लङ्कार	P 113 L 5 अलङ्कार्या लङ्कार	P 126 L 9 as in N S
P 124 L 3 अर्थभेदात्	P 114 L 2 अर्थभेद	P 126 L 11 as in T S S
P 124 L 5 एकताय सायात्	P 114 L 4 एकताय सायात्	P 127 L 2 as in N S
P 124 L 8 स्वयमेव क्षिप्त	P 114 L 7 स्वयमेव शब्दयो क्षिप्त व	P 127 L 5 as in T S S
P 124 L 9 शब्दा लङ्कारत्व	P 114 L 8 शब्दा- लङ्कारक्षिप्त	P 127 L 6 7 as in N S
P 124 L 10 अलङ्कार- त्वस्य	P 114 L 10 अलङ्कार- बालङ्कारभावस्य	P 127 L 7 as in N S
P 125 L 2 यन् ध्वस्त मनोभवेन बलिजिल्काय पुरा स्त्रीकृत इत्यादी	P 115 L 2 येन ध्वस्त मनाभवेन इत्यादि	P 125 L 11 as in T S S
P 126 L 1 तदृष्टे	P 115 L 8 तद्विष्ट्वेन	P 125 L 5 as in N S
P 126 L 9 विने प्यस्यापि	P 117 L 2 विनेष्यस्यैव	P 128 L 11 विशेष्या शस्य
P 127 L 4 त्रयीमयव सय	P 117 L 6 त्रयीमयसव	P 128 L 6 as in T S S
P 128 L 1 विरोधा भास	P 118 L 1 विरुद्धा भास	P 129 L 3 as in N S
P 130 L 4 ध्वनि बौद्धय	P 119 L 9 as in N S	P 130 L 9 ध्वनि- स्वसेय
P 130 L 11 उचीनयां	P 120 L 2 औचीनयां	P 131 L 2 as in T S S
P 130 L 13. गमन	P 120 L 4 प्रस्थानं	P 131 L 4 as in T S S

N 5 ed	T S S ed	Present ed
P 131 L 2 सम्मत् नीय	P 120 L 8 विध्रामणीय	P 131 L 6 विध्रमणी
P 131 L 9 अपह्नुनेरत् विद्य	P 121 L 2 as in N S	P 131 L 13 अपह्नुते- विद्य
P 131 L साहचर्यायंमप्र प्रवृत्ते	P 121 L 2 साहचर्यायं- प्रवृत्ते	P 131 L 13 as in T S S
P 132 L 15 द्वैविध्य	P 123 L 2 द्वैत	P 133 L 5 as in N S
P 133 L 2 तत्रापि	P 123 L 3 as in N S	P 133 L 7 तथापि
P 133 L 10 वारिण	P 124 L 1 as in N S	P 134 L 1 पाथस
P 133 L 14 हरेत्यनु दिन	P 124 L 4 ममेत्यनुदिन	P 134 L 4 as in T S S
P 133 L 15 कायप्र तीर्तौ	P 124 L 6 कायंप्रति पत्तौ	P 134 L 6 as in N S
P 134 L 2 मामाल पति	P 124 L 8 मा नालपति	P 134 L 8 as in N S
P 134 L 5 अत्र धारा- धिरुदो	P 124 L 11 अत्र तथा धिरुदो	P 134 L 11 अत्र तथा धाराधिरुदा
P 134 L 8 विद्रुमरुचि	P 124 L 14 विद्रुमदल	P 135 L 2 as in T S S
P 135 L 2 विलासद्वय	P 125 L 8 विलास न्य	P 135 L 12 as in T S S
P 137 L 2 स्थितम् पुतानि	P 125 L 10 स्थितम् सारूप्येयया । पुतानि	P 137 L 2 as in T S S
P 137 L 9 शाखाटक	P 129 L 1 शाकोटक	P 137 L 8 as in T S S
P 137 L 10 वैराग्यादिव	P 129 L 2 निर्वेदादिव	P 137 L 9 as in N S
P 138 L 1 आरापेय प्रतीतिरिति युज्यत	P 129 L 6 आराप प्रतीतयुज्यत	P 137 L 13 आरापित त्वप्रतीतयुज्यत

N S ed	T S S ed	Present ed
P 139 L 1 उक्तन्यायेन	P 130 L 4 as in N S	P 139 L 1 उक्तनयेन
P 140 L 12 धिरा	P 132 L 4 स्थिरी	P 140 L 6 as in T S S
P 141 L 1 अपराधे	P 132 L 10 अपराद्ध	P 140 L 12 as in T S S
P 141 L 3 अपराद्ध स्वाक्षिप्त	P 132 L 12 अपरा धाक्षिप्त	P 141 L 1 as in T S S
P 141 L 10 गन्धस्य	P 134 L 2 गन्धस्यैव	P 141 L 7 as in T S S
P 142 L 10 प्रमाणा न्तराद्	P 135 L 3 प्रमाणा- न्तरेण	P 142 L 7 as in N S
P 144 L 1 धवलताहेतु	P 136 L 5 as in N S	P 143 L 7 धवलत्वोक्त
P 144 L 9 भवित्वा	P 137 L 1 भवित्ति प्रकारेण	P 143 L 14 as in N S
P 144 L 9 क्षिप्त	P 137 L 1 क्षिप्त	P 143 L 15 as in T S S
P 144 L 11 विशेष प्रतिपत्त्यर्थ	P 137 L 3 as in N S	P 144 L 1 विशेषप्रती त्यर्थ
P 145 L ३ स्नानमुच्यते	P 138 L 2 as in N S	P 144 L 6 स्नानमुच्यता
P 145 L 4 आसूत्रि धाभिधानत्वेन	P 138 L 3 आसूत्रिता भिधेयत्वेन	P 144 L 7 as in N S
P 147 L 12 हतजडि तेन	P 140 L 8 as in N S	P 146 L 2 हतजीवितेन
P 148 L 5 सातिशया स्वापजनकत्वाद्	P 141 L 4 सातिशयो मरणशङ्कापजनकवादि	P 146 L 8 सातिशय कोपजनक च
P 150 The verse देया शिलापट्ट etc given as a coun ter example of Ākṣepa accor ding to Ruyyaka	P 143 L 4 The verse is omitted	P 148 L 8 as in N S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 150. L. 7. कर्णामृतं	P. 143. L. 2. काव्यामृतं	P. 147. L. 11 as in T. S. S.
P. 151. L. 5. ध्वन्य- मानोऽपि	P. 143. L. 14 as in N. S.	P. 148. L. 9. Omits अपि
P. 151 L. 8. अनर्थमिमा	P. 144. L. 2. अत्यर्थमिमा	P. 148. L. 11 as in N. S.
P. 152. L. 2. आभासस्य गुणानां	P. 144. L. II. आभा- सस्य । महोदधेरग्मः कुम्भपरिष्ठेदशक्ति- निर्गुणेन इयम्रीवगु- णानां	P. 148. L. 19 as in T. S. S.
P. 152. L. 4. सर्वपेष्टनिषेध	P. 144. L. 14. सर्वपेष्टा- निष्टस्य	P. 149. L. 2 as in T. S. S.
P. 153. L. 5. असंविज्ञान	P. 146. L. 4. असंविज्ञात	P. 150. L. 8 as in N. S.
P. 135. L. 11. शिशिराः रुहंसगतयो	P. 146. L. 10. शिशिराः सहसरुचयो	P. 150. L. 8 as in T. S. S.
P. 154. L. 3. अग्निन- वत्येन	P. 147. L. 3. विधान- वत्येन	P. 150. L. 9 as in N. S.
P. 154. L. 11. चत्वारो भेदाः	P. 148. L. 4. चत्वारो विरोधाः	P. 152. L. 7 as in N. S.
P. 156. L. 1. श्लेषगर्भत्वे	P. 150. L. 1. श्लेषगर्भे	P. 153. L. 7 as in N. S.
P. 157. L. 1. विरोध- मूलालङ्काराः	P. 151. L. 4. विरोध- मूलान्यलङ्कारान्तराणि	P. 153. L. 12 as in N. S.
P. 157. L. 1. प्रदर्श्यन्ते	P. 151. L. 4. उच्यन्ते	P. 153. L. 12 as in T. S. S.
P. 157. L. 7. अप्रस्तुतं कारण	P. 151. L. 6. अप्रसिद्धं तु कारणं	P. 153. L. 5 as in T. S. S.
P. 159. L. 3. अनुप्राणित- तत्वेन इयं च	P. 154. L. 1. Between अनुप्राणितत्वेन and इयं is the discus- sion of the fig- ure in the verse. असंगृह्यं मयदनमङ्ग-	P. 155. L. 8 as in N. S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
	यदि etc. in the passage असंभृतं मयहनमिति अपतनाः	
P. 169. L. 4. तत्रोक्तनि- मिक्ता	P. 155. L. 1 as in N. S.	P. 155. L. 8. तत्रासंभृ- तमिति वक्तुनिमित्ता
P. 169. L. 7. गम्यमानम् असंभृतं etc. which is the passage discussing the figure in the verse असंभृतं मयहनं etc.	P. 155. L. 5. गम्यमानम् । इयं च मालयापि भवन्ती दृश्यते । यथा— अनिद्रो etc. After this verse, the line विभावनां रुक्त- यित्वा etc. intro- ducing the figure Viseṣokti is found.	P. 155. L. 11. गम्यमानम् इयं च मालयापि भवन्ती दृश्यते । यथा-अनिद्रो etc. After this verse the passage असंभृतं मयहनं ... अपतनाः is found. Following this discussion is the line विभावनां रुक्त- यित्वा etc.
P. 161. L. 12. तथा- द्वाजादयः	P. 156. L. 13. तथा आहूतत्वादयः	P. 158. L. 2 as in N. S.
P. 161. L. 13. त्रिषत- माख्यम्	P. 156. L. 14 as in N. S.	P. 158. L. 2. कान्ताख्यम्
P. 162 L. 2. तद्वत्ते	P. 157. L. 6 तद्वत्ते	P. 158. L. 10 as in N. S.
P. 163. L. 19. तयोस्तु मिथ	P. 159. L. 10. तयोर्वि मिथ	P. 160. L. 11. as in T. S. S.
P. 164. L. 4. विद्वद्	P. 160. L. 3. विरोधि	P. 160. L. 15 as in T. S. S.
P. 166. L. 8. कन्दमयति	P. 162. L. 10. पल्लवयति	P. 162. L. 5 as in T. S. S.
P. 166. L. 8. The verse परिशिष्टम् etc. as an extra illustration of Viṣama.	P. 162. L. 10. The verse is omitted	P. 162. L. 5. as in T. S. S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 167. L. 6. रुचिरतायाः	P. 163. L. 7. रुचिरतायां	P. 163. L. 1 as in N. S.
P. 167. L. 14. स्फीतिः	P. 164. L. 3 as in N. S.	P. 163. L. 9. स्फातिः
P. 169. L. 11. जलाधाराधिः	P. 167. L. 2. जलाधारावलिः	P. 163. L. 1 as ' in N. S.
P. 173. L. 1 अन्यत्र	P. 169. L. 13. अन्यत्र	P. 165. L. 1 as in N. S.
P. 173. L. 4. अपि लोक	P. 170. L. 3. अपिभावि-लोक	P. 167. L. 3 as in T. S. S.
P. 173. L. 6. यं कश्चित्	P. 170. L. 5. यं is omitted.	P. 167. L. 6 as in T. S. S.
P. 174. L. 2. धामलोचनाः	P. 170. L. 10. चारुलोचनाः	P. 167. L. 10 as in T. S. S.
P. 174. L. 4. जीवनीयत्वं	P. 170 L. 12. जीवन-विषयत्वं	P. 167. L. 12 as in N. S.
P. 175. L. 3. प्रकरणं	P. 171. L. 4. प्रकरणे	P. 167. L. 16. प्रकरणस्य
P. 176. L. 3. प्रस्थापने	P. 172 L. 7 as in N. S.	P. 168. L. 12. प्रस्थाने
P. 176. L. 4. प्रस्थापन	P. 172 L. 8 as in N. S.	P. 168. L. 13. प्रस्थान
P. 178. L. 1. यत्र पूर्वं	P. 173. L. 2. यदा पूर्वं	P. 169. L. 8. यदि पूर्वं
P. 178. L. 4. पुराणि	P. 173. L. 11. गृहाणि	P. 169. L. 10 as in N. S.
P. 178. L. 10. निषेध्य-त्वेन स्थितं	P. 174. L. 7. निषेध्य-त्वेन निवृद्धं	P. 170. L. 1. अपोहतया स्थितं
P. 178. L. 11. पङ्कजानां	P. 174 L. 8. पङ्कजादीनां	P. 170. L. 2 as in T. S. S.
P. 178. L. 11. पट्पदत्वं	P. 174. L. 8. पट्पदत्वादि	P. 170. L. 2 as in T. S. S.
P. 178. L. 12. पूर्वस्य पूर्वस्य	P. 174. L. 9. पूर्वपूर्वस्य	P. 170. L. 4 as in N. S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 179. L. 9. उक्कर्ष- मुदारः	P. 175. L. 3. उक्कर्ष- सारः	P. 170. L. 13 as in T. S. S.
P. 179. L. 10. उदारा- व्योऽलङ्कारः	P. 175. L. 4. सारः	P. 170. L. 14 as in T. S. S.
P. 180. L. 2. Besides the verse राज्ये सारं etc. gives the verse जये धरित्र्याः etc. as an illustra- tion of Udāra	P. 175 omits the verse जये धरित्र्याः etc.	P. 171. as in T. S. S.
P. 181. L. 3. पदार्थता	P. 176. L. 5. पदार्थत्वे	P. 171. L. 7 as in T. S. S.
P. 182. L. 9. हेतुत्वेन	P. 178. L. 1. हेतुः	P. 172. L. 7 as in N. S.
P. 184. L. 2. धर्मान्वय	P. 179. L. 4. धर्मतान्वय	P. 172. L. 19 as in N. S.
P. 186. L. 4. ह्यत्र	P. 181. L. 5. ह्यत्रादादि	P. 174. L. 4 as in T. S. S.
P. 186. L. 6. वाक्यार्थः हेतुः	P. 181. L. 7. वाक्यार्थस्य हेतुत्वं	P. 174. L. 6 as in T. S. S.
P. 186. L. 6. हेतुप्रति- पादक	P. 181. L. 7. हेतुप्रति- पादक	P. 174. L. 6 as in T. S. S.
P. 187. L. 1. इत्यादिः	P. 182. L. 3. इति	P. 174. L. 12 as in N. S.
P. 187. L. 3. नामनिका	P. 182. L. 5 as in N. S.	P. 174. L. 13 गतिः
P. 187. L. 6. अनुरोधः	P. 182. L. 8. अनुनिर्देशः	P. 175. L. 3 as in T. S. S.
P. 188. L. 6. सावर्ण्याक- प्रभृ	P. 183. L. 13. सावर्ण्या- कप्रभृ	P. 176. L. 5 as in T. S. S.
P. 189. L. 1. एकस्मिन् यम	P. 184. L. 4. एकस्मिन् वा यम	P. 176. L. 12 as in T. S. S.

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 189. L. 5. क्रमोपा- दानात्	P. 185. L. 8. क्रमप्रति- पादानात्	P. 176. L. 15 as in T. S. S.
P. 190. L. 2. संहतरूपः	P. 186. L. 6 as in N. S.	P. 177. L. 6. संधातरूपः
P. 190. L. 8. विसृष्टरागः	P. 187. L. 3. निवृष्टराग	P. 177. L. 12 as in N. S.
P. 191. L. 6. उपादान- तया	P. 188. L. 2. अपादान- तया	P. 178. L. 8 as in T. S. S.
P. 192. L. 5. प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका	P. 189. L. 7. प्रदोषेषु विकीर्णतारका	P. 179. L. 8 as in N. S.
P. 192. L. 10. हीनगुणेन	P. 189. L. 14 न्यून- गुणेन	P. 179. L. 14 as in T. S. S.
P. 193. L. 3. अत्राद्ये	P. 190. L. 3. अत्र पूर्वार्धे	P. 179. L. 17 as in N. S.
P. 193 L. 3. द्वितीयाद्ये	P. 190. L. 3. उत्तरार्धे	P. 179. L. 17 as in N. S.
P. 193. L. 4. अनेकप्राप्ती	P. 190. L. 4. अनेकत्र प्राप्ती	P. 180. L. 1 as in N. S.
P. 193. L. 6. एकप्राप्त- भाव्ये द्वितीयपरिहारेण	P. 190. L. 5. एकत्र द्वितीयादिपरिहारेण	P. 180. L. 3 as in N. S.
P. 194. L. 8. वस्तवन्तर- शब्दमात्रं वेति	P. 192. L. 2. वस्तवन्तरं शब्दम् अर्थं वेति	P. 181. L. 2 as in T. S. S.
P. 195. L. 2. पाक्षि- क्षयि प्राप्तिः	P. 193. L. 3. पाक्षिक प्राप्तिः	P. 181. L. 9 as in T. S. S.
P. 198. L. 12. नमन्तु	P. 196. L. 3 नमयन्तु	P. 183. L. 12 as in N. S.
P. 199. L. 13. प्रमाणं स्थित्वं	P. 197. L. 7. प्रमाणवि- स्थित्वं	P. 184. L. 8 as in N. S.
P. 201. L. 5. एतद्विमिश्र	P. 199. L. 1. एतद्विमिश्र	P. 185. L. 7 as in N. S.

N S ed	T S S ed	Present ed
P 201 L 15 सप्रेमकम्प	P 199 L 11 सप्रेमकम्प	P 185 L 18 as in N S
P 201 L 16 अपाङ्गवृत्ति	P 200 L 12 अपाङ्गवृत्ति	P 185 L 19 as in N S
P 202 L 2 सामस्येन	P 200 L 4 समस्तयेन	P 187 L 1 as in T S S
P 202 L 4 सिद्धरूप त्वेन	P 200 L 6 सिद्धधर्म रूपयेन	P 187 L 3 as in N S
P 202 L 7 सिद्धिहेतुवे	P 200 L 10 as in N S	P 187 L 6 सिद्धिहेतौ
P 202 L 9 तत्स्पर्धया	P 200 L 12 तत् is omitted	P 187 L 8 as in T S S
P 204 L 12 प्रक्रम भङ्गात्	P 203 L 4 प्रक्रमभेदात्	P 189 L 7 as in T S S
P 205 L 6 कथ सादृश्य	P 204 L 4 as in N S	P 190 L 1 शठ कथ सादृश्य
P 206 L 2 उपकारा धेति पदे प्रका	P 205 L 4 उपकारा यतिप्रका	P 190 L 10 as in T S S
P 207 L 7 तत्तिरस्का रात्	P 206 L 6 तत्तिराकर रात्	P 191 L 9 as in N S
P 208 L 2 कुवलयदल भास्यानि	P 207 L 2 कुवलय दलदामानि	P 191 L 15 कुवलय ददामानि
P 209 L 2 उपमानत्व विवक्षा	P 207 L 11 as in N S	P 192 L 7 उपमान- त्वेन विवक्षा
P 211 L 2 निराद्यान	P 209 L 4 as in N S	P 193 L 8 द्यमान
P 211 L 2 विशेष	P 209 L 4 as in N S	P 193 L 7 भेद
P 211 L 5 अङ्गके	P 209 L 8 अङ्गके	P 193 L 10 as in T S S
P 213 L 1 समानगुण योगात्	P 210 L 11 समान व्ययोगात्	P 194 L 8 सामान्य योगात्
P 213 L 3 मलयज रजस	P 210 L 15 मलयजराज	P 194 L 11 as in T S S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 214. L. 5. तदुणा- ननुहारः	P. 212. L. 3. तदुपानु- हारः	P. 195. L. 11 as in T. S. S.
P. 215. L. 3. सितमम्बु	P. 213. L. 2. सितमद्ग	P. 196. L. 5 as in T. S. S.
P. 215. L. 7. एव । कार्य- कारण	P. 213. L. 6. एव । घव- लोऽसीति स्वतुहुण एव । कार्यकारण	P. 196. L. 9 as in T. S. S.
P. 216. L. 3. अनुदेशात्	P. 213. L. 11. अनिर्देशात्	P. 197. L. 1 as in T. S. S.
P. 217. L. 9. कुशाग्रम- तिभिः	P. 215. L. 1. कुशाग्रीय- बुद्धिभिः	P. 198. L. 1 as in T. S. S.
P. 218. L. 3. अत्र सङ्केत- कालाभिप्रायो विट- संबन्धिना	P. 215. L. 5. अत्र विट- संबन्धी सङ्केतकालाभि- प्रायो	P. 198. L. 6 as in N. S.
P. 218. L. 8. रूपभिन्ने- नाकारेण	P. 215. L. 12. भेदरूपे- णाकारेण	P. 198. L. 10 as in T. S. S.
P. 219. L. 6. आश्रयेणो- त्तरग्रोकं	P. 217. L. 5. आश्रयणेन तत्रोक्तं	P. 199. L. 14. आश्रयेण तत्रोक्तं
P. 220. L. 1. ग्रन्थयामि- प्रायेण	P. 217. L. 11. ग्रन्थया- म्याभिप्रायेण	P. 200 L. 3 as in N. S.
P. 221. L. 6. मुग्धे कथं हालिक.	P. 218. L. 14. मुग्धेऽस्मि किं हालिकः	P. 200. L. 15 as in T. S. S.
P. 222. L. 4. कः प्रदेष्टि	P. 219. L. 7. क इह देष्टि	P. 201. L. 5 as in T. S. S.
P. 222. L. 7. कस्य	P. 219 L. 10. कस्याः	P. 201. L. 11 as in N. S.
P. 222. L. 17. स्वभाव	P. 220. L. 8. स्वभावस्य	P. 202. L. 2 as in T. S. S.
P. 223 L. 3. कवित्व- मात्रस्य गम्यः	P. 220. L. 11. कवित्व- मात्रस्य गम्यः	P. 202. L. 5 कविमात्र- गम्य.
P. 223. L. 4. तन्निर्मित एव	P. 220. L. 12. तन्निर्मित इव	P. 202. L. 5 as in N. S.
P. 223. L. 5. उक्तिवाचो- युक्तिप्रस्तावात्	P. 221. L. 2. उक्तिवचन- प्रस्तावात्	P. 202. L. 6 as in T. S. S.

N S ed	T S S ed	Present ed
P 223 L 7 वेङ्गार	P 221 L 4 हुकार	P 202 L 9 as in T S S
P 223 L 8 कास्तुक व्यतिकरे	P 221 L 5 कशङ्कुव्य तिकर	P 202 L 10 कशङ्कुव्य पनय
P 223 L 10 कणावतसी	P 221 L 7 कण्ठावतसी	P 202 L 12 as in N S
P 224 L 4 चय भ्रान्ति	P 222 L 2 चद् भ्रान्ति मात्	P 203 L 6 as in N S
P 224 L 5 भूतभावि तयैव	P 222 L 3 as in N S	P 203 L 6 भूतभावि त्यैव
P 224 L 5 वस्तुवृत्त मात्र	P 222 L 3 वस्तुवृत्त मात्र	P 203 L 7 वस्तुवृत्ता न्तमात्र
P 224 L 6 प्रतिलम्भात्	P 222 L 4 as in N S	P 203 L 8 उपलम्भात्
P 224 L 7 नापीव	P 222 L 5 नापीव	P 203 L 8 as in N S
P 224 L 8 भूतभावि भूत	P 222 L 6 भूतभावि नायभूत	P 203 L 9 as in N S
P 224 L 8 अभ्यवसा यत्	P 222 L 6 अभ्यवसायत्	P 203 L 9 as in N S
P 224 L 8 अभूतभावि	P 222 L 6 अभूतभा विनी	P 203 L 9 as in N S
P 224 L 8 भूतभावि त्येनापि	P 222 L 7 भूतभावि त्येनापि	P 203 L 9 भूतभावि त्येन न चापि
P 224 L 9 अग्रयन् गतत्वेन	P 222 L 7 अग्रयन्नेन	P 204 L 1 अग्रयन् त्येन
P 224 L 9 अग्रयन्क्षमाप	P 222 L 7 अग्रयन्क्षमा	P 204 L 1 अग्रयन्क्षमा
P 224 L 10 वयन	P 222 L 8 वयन	P 204 L 2 as in T S S
P 224 L 10 प्रतिपत्त्य पक्ष	P 222 L 8 प्रतिपत्त्यपक्ष	P 204 L 2 as in T S S
P 225 L 1, प्रतिभास मात्मन	P 222 L 9 प्रतिभास मात्मन	P 204 L 3 as in T S S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 225, L. 2. केवलं	P. 222 L. 10. केवल	P. 204. L. 4 as in T. S. S.
P. 225, L. 5. वस्तुगत्या- त्यद्भुत	P. 223. L. 3. वस्तुगता- त्यद्भुत	P. 204. L. 6. वस्तुगता- त्यद्भुत
P. 225, L. 7. अभिधा- नरूपाख्याय	P. 223. L. 6. अभिमान- रूपाय	P. 205. L. 2 as in T. S. S.
P. 225, L. 9. वस्तुगता इवायाः	P. 223. L. 8. वस्तुगत इवायाः	P. 204. L. 4 as in T. S. S.
P. 225, L. 11. अभि- मानेन सा योक्तिज्ञा- नधर्मसुख	P. 223. L. 11. अभिमाने च सा योस्या ज्ञान- धर्मे सुख	P. 205. L. 5 as in T. S. S.
P. 226, L. 1. निद्रय- भावेन	P. 223. L. 14. तिद्धि- भावेन	P. 205. L. 8 as in T. S. S.
P. 226, L. 3. पुरः स्फुरद्भूष	P. 224. L. 1. परिस्फुर- द्भूष	P. 206. L. 1 as in N. S.
P. 226, L. 3. सचमत्कारे प्रतीतेः	P. 224. L. 1. सचमत्कार- प्रतिपत्तः	P. 206. L. 1. सचमत्कार- प्रतीतेः
P. 226, L. 6. स्फुटत्वेन	P. 224. L. 4. स्फुटतया	P. 206. L. 4 as in T. S. S.
P. 226, L. 6 स्फुटप्रतीतिः	P. 224. L. 5. स्फुटप्रति- पत्तिः	P. 206. L. 4 as in T. S. S.
P. 227, L. 4. वस्तुसंवाद	P. 225. L. 2. वस्तुस्व- भावसंवाद	P. 207. L. 3 as in T. S. S.
P. 227, L. 4. वृत्तिसमा- धिरूप	P. 225. L. 3. वृत्ति- संवादरूप	P. 207. L. 3 as in T. S. S.
P. 228 L. 1. वर्णनं	P. 225. L. 4. वर्णना	P. 207. L. 5 as in T. S. S.
P. 228. L. 2. हेतुकाङ्क्ष- मिति	P. 225. L. 6. हेतुकः अटिति	P. 207. L. 6 as in T. S. S.
P. 228 L. 3. उभयवाच्य मतत्वेन	P. 225. L. 7. उभयरूप- वाच्यार्थगतत्वेन	P. 207. L. 7 as in T. S. S.
P. 228, L. 4. समर्पकस्य मतः स्फुट	P. 225. L. 8. समर्पितस्य स्फुट	P. 208. L. 1 as in T. S. S.

N S ed	T S S ed	Presented
P 228 L 8 तत्र हि प्रत्यक्षमेव	P 226 L 1 तत्र हि प्रत्यक्षमिव	P 208 L 5 अत्र हि प्रत्यक्षमिव
P 229 L 12 व्यस्त	P 227 L 4 व्यत्यस्त	P 209 L 11 as in N S
P 229 L 13 सन्नियेश धर्मगत	P 227 L 5 सन्नियेशि धर्मगत	P 210 L 2 as in T S S
P 230 L 4 इत्येवमन्यै	P 228 L 4 इत्येतावद् वान्यै	P 210 L 7 as in T S S
P 230 L 7 यथावद्वस्तु	P 228 L 8 यथास्थित वस्तु	P 212 L 1 as in T S S
P 230 L 9 ऐश्वर्यरुक्षण	P 228 L 10 as in N S	P 212 L 3 ऐश्वर्यलक्षित
P 230 L 10 कृता	P 228 L 11 कृता	P 212 L 4 as in T S S
P 231 L 3 चरित च	P 229 L 3 चरित वर्णन च	P 212 L 8 as in N S
P 231 L 4 उदात्तचरित	P 229 L 4 उदात्तचरित	P 212 L 9 as in N S
P 231 L 6 उदात्तत्वाच्च	P 229 L 6 उदात्तरूप त्वाच्च	P 212 L 11 as in N S
P 232 L 1 निबन्धनेन	P 229 L 10 निबन्धने	P 213 L 1 as in T S S
P 232 L 7 इत्यादि भाव । तदा	P 230 L 6 रति । तदा	P 213 L 6 as in N S
P 232 L 9 अनीचिचित्य	P 230 L 7 अनीचिचित्य	P 214 L 1 as in T S S
P 232 L 5 प्रशमापर पर्याय	P 231 L 3 प्रशमपर्याय	P 214 L 7 as in N S
P 237 L 6 तद्वक्त	P 232 L 13 तद्वक्त	P 216 L 9 as in N S
P 237 L 11 वर्णम	P 233 L 4 वर्तन	P 217 L 2 as in T S S

N. S. ed.	T. S. S. ed.	Present ed.
P. 238. L. 3. After अन्यत्राप्युदाहार्यं no further illust- ration is given.	P. 234. L. 5. After अन्यत्राप्युदाहार्यं cites the verses तस्याः सान्द्र etc. and एकस्मिन्यने etc.	P. 218. L. 1 as in N. S.
P. 238. L. 4. भावोदयो भावसन्धि	P. 235. L. 1. भावोदय- सन्धि	P. 218. L. 2 as in N. S.
P. 238. L. 4. शबलता च पृथगलङ्काराः	P. 235. L. 1. शबलता- इवेते पृथगलङ्काराः	P. 218. L. 2. शबलताश्च पृथगलङ्काराः
P. 239. L. 1. भावस्यो- क्तस्य	P. 235. L. 2. as in N. S.	P. 218. L. 3. भावस्या- कुरस्यस्य
P. 240. L. 2. परिग्रहं पित	P. 235. L. 11. पराङ्मुख- रूपित	P. 218. L. 10 as in N. S.
P. 240. L. 3. आवेग	P. 236. L. 1. स्वेग	P. 218. L. 11 as in N. S.
P. 244. L. 5. गतत्वेन च । तत्र	P. 238. L. 3. गतत्वेन च । सङ्करस्तु भेदयुक्तो वर्तते । तत्र	P. 221. L. 1 as in T. S. S.
P. 244. L. 6. यद्वर्णमूर्तम्	P. 238. L. 5. कुमुदमूर्तम्	P. 221. L. 3 as in T. S. S.
P. 245. L. 1. शल्लङ्करोल	P. 238. L. 7. लङ्करोल	P. 221. L. 5 as in T. S. S.
P. 245. L. 7. अत्र विज्ञा- तीययोः उपमोत्प्रेक्षयोः	P. 238. L. 14 as in N. S.	P. 221. L. 12. अत्र मजातीययोः उपमयोः
P. 247. L. 1. अत्रोपमो- त्प्रेक्षयोर्विज्ञातीययोः संमृष्टिः	P. 239. L. 3. अत्रोत्प्रेक्षयोः मजातीययोः उपमोत्प्रे- क्षयोर्विज्ञातीययोश्च संमृष्टिः	P. 221. L. 16. as in N. S.
P. 246. L. 8. प्रमादपनि	P. 240. L. 2. as in N. S.	P. 222 L. 2 प्रमादपनि
P. 248. L. 2. मिथश्च दृश्येय	P. 240. L. 6. as in N. S.	P. 222 L. 5 मिथश्चमेव

N S ed	T S S ed	Present ed
P 248 L 2 भेदव च सङ्गर । तत्त्व	P 240 L 6 भेद च मिश्रत्वम् । तत्रोक्तभेदा यस्यष्टिरुक्ता । अनुक्त- भेद सङ्गर । तत्त्व	P 222 L 5 as in T S S.
P 248 L 9 अतिगयात्	P 241 L 5 अभ्यव सायात्	P 222 L 13 as in T S S
P 248 L ॥ एष च वाक्योक्तममासाणि । उपमाग्लेपानुगृहीता	P 241 L 6 एष च वाक्योक्तममासांते उपमे ग्लेपानुगृहीता	P 222. L 13 as in N S
P 248 L 12 चमत्का- रिता	P 242 L 2 चमत्कार कारिता	P 222 L 16 as in N S
P 249 L 1 विरोधो त्यत्तिहेतु	P 242 L 5 विरोधप्रति भोग्यत्तिहेतु	P 223 L 3 as in T S S
P 250 L 12 यत्राम्य तत्परिग्रहे साधक	P 244 L 5 यत्रोभयो रेकतरस्य साधक	P 225 L 2 as in T S S
P 252 L 2 आनुपूर्व्य	P 245 L 12 as in N S	P 226 L 4 अनुपूर्व्य
॥ 253 L 1 अवि तस्यो- पचरि	P 246 L 3 अप्युपचरि	P 226 L 8 as in T S S
P 253 L 12 न ह्योप म्येन कदाचिदर्थसिद्धि	P 47 L 1 as in N S	P. 227 L. 8 न हि चापेक्ष पश्चादतिमिद्धि
P 253 L 12 न ह्योप म्येनालङ्कारस्य उपक्रान्तेन	P 247 L 2 न ह्योपम्येना लङ्कारेण प्रक्रान्तेन	P 227. L 9 न ह्येनेनाल ङ्कारेण प्रक्रान्तेन
P 254 L 6 सदेह । यथा	P 247 L. 4 सदेहो नाप्यङ्गाङ्गिमाव । यथा	P 228 L. 7 as in T S S
P 254 L 10 प्रतिभा त्यति	P 248 L 4 as in N S	P 229 L 1 प्रतिपत्ति
P 255 L 1 सम्पूर्ण	P 248 L 8 सम्पूर्ण	P 229 L. 6 as in T S S
P 253 L 3 निष्पद्या	P 249 L 1 as in N S	P 229 L. 6 मयथा
P 255 L 8 शब्दार्थ- वर्णपङ्क्त्यामङ्गुरस्य	P 250 L. 1 शब्दार्थ- वृत्त्यलङ्कारस्य	P 229 L 11 शब्दार्थो मङ्गुरमङ्गुरस्य

APPENDIX III

सञ्जीवनीसहितसर्गस्यान्तर्गतश्लोकादीनां सूची

एतच्चित्ताङ्कितसञ्जीवनीस्थम्

पद्य, वाक्यम्	आकर.	विषय	पृष्ठम्
अ			
अक्षणो स्फुटाश्रु		समाहितम्	२१७
अङ्गराज	वेणीसहारे ३ ४७	परिकर	१२२
अङ्गसेखा	काव्यालङ्कारसारसंग्रहे २ २०	विभाषना	१५५
अङ्गुलीभिरिव	कुमारसमवे ८ ६३	सङ्कर	२२२
अणिवारिभ्रो	विद्याचक्रवर्तिन	ध्वनिभेद	२३
अणु लडह	काव्यप्रकाशे १० १४	अतिशयोक्ति	८२, ८४
अतिशयित	उत्तररामचरिते ५ ४	स्मरणम्	४१
अश्वानुगोद	रघुवशे १३ १५	स्मृति	४१
अश्वजपत्र		सादानुप्रास	३२
अथ पवित्रमता		परिणाम	५५
अथोपगूढे	सूक्तिमुक्तावली बिल्हणस्य	समासोक्ति	१२०
अथ स्वप्न	विद्याचक्रवर्तिन	भावध्वनि	१८
अथापि लोके	विद्याचक्रवर्तिन इतिमल्लोक्त्याण-	ध्वनिभेद	
	काव्ये १ १०		२२
अनन्तरत्न	कुमारसमवे १ ३	अर्थान्तरन्यास	१३६
अनयसामाग्य		उत्प्रेक्षा	७५
अनग्यये च	रघुवशे कारिका	अनवयसादानु	
		प्रासयोर्भेद	३३
अनलङ्घतो पुन	काव्यप्रकाशे १ ४		१०
अनातपत्र	नवसाहसिकाचरिते ४ ३१	माविरम्	२०६
अनिष्ट-		विभाषना	१५५

पद्यं, वानयम्	आकरः	विषयः	पृष्ठम्
अनुहंसः	हर्षचरिते प्रथमोच्छ्वासे (N S Press, 1947) ३६ पृष्ठे	आक्षेपः	२४७
अनेन साधं	रघुवंशे ६. ५७	सहोक्तिः	६६
अन्तश्चिद्वालि	मल्लटशतके २३	अप्रस्तुतप्रशंसा	१३८
अपर इव	कादम्बर्याम् (Kale, 1928) उपक्रमे शूद्रकवर्णने	उत्प्रेक्षा	७६
अपाङ्गतरले	काव्यप्रकाशे १०. ४४	निमीलितम्	१६३
*अपाङ्गवृत्ति	विद्याचक्रवर्तिनः भरतसंग्रहे		१५६
*अपाङ्गसङ्कोचित	"		१५६
अविधलङ्घित	सुभाषितरत्नकोशे विद्याकरसहस्रे च मुरारेः	दृष्टान्तः	१२
अभिमाने च		भाविकम्	२०५
अमुष्मिन्	सुभाषितावली सुभाषितरत्नभाण्डागारे च रामस्य	अपह्नुतिः	६६
अयं भार्तेन्दुः	काव्यप्रकाशे १०. ६	सन्नेहः	५६
अयं वारानेकः	मल्लटशतके १०८	विरोधः	१५३
अयमेकपदे	विक्रमोर्ध्वशीघ्रे ४. ३	समुच्चयः	१८५
अरुण्यदवित	सुभाषितावली मर्तृहरेः	निवर्शना	६५
अरुण्यानी	मवसाहसाङ्गुचरिते ५. ८२	विषमम्	१६२
असङ्कारः	काव्यप्रकाशे ६. ७; सुभाषितरत्नकोशे च	अर्थापत्तिः	१८३
असङ्कारोऽथ	काव्यप्रकाशे ४. १५		१३०
*अविदितगुण	सुबन्धोः वासवदत्तापीठिकायाम्		६
*अविभागेन	†मर्तृहरेः स्वभावपदीयटीकायाम् १. १४३		२
अविरलविलोस	रुद्रटस्य काव्यासङ्कारे ७. ६०	प्रतिशयोक्तिः	८३
अव्यात्त यः	मवसाहसाङ्गुचरिते १. १	निवर्शना	६२
असमासनिगीय	राजतरङ्गिण्याम् ४. ४४१	समासोक्तिः	१२०

† 'अविभागेन', 'तात्त्वोष्ट', 'मध्यमा', 'स्वरूपज्योतिः' (पद्यां सूच्यां ४०, ४५, ४६, ५४ तमेषु पृष्ठेषु) इत्यादि श्लोकचतुष्टयं मर्तृहरिणा स्वभावपदीयटीकायामिति-
हासोद्धृतमिति निर्दिष्टम् । पुण्यराजवृषभदेवादिटीकाकारैः महाभारते अश्वमेधपर्वणि
अनुगीतान्तर्भूतब्रह्मगीतायां दृष्टमिति । जयन्तभट्टेन न्यायमञ्जरी ३०३, ३०४ तमयोः
पृष्ठयोः, भाट्टदेवमूर्तिना च स्यादादरत्नाकरे (परि. १. सूत्र ८) उदाहृतं यपातयं
भ्याख्यात च धरमनिर्दिष्टेन ।

पद्यं, वाक्यम्	भाकरः	विषयः	पृष्ठम्
प्रसंमृतं	कुमारसंभवे १. ३१	विभावना	१५५
प्रस्तं भास्वान्	कान्यालङ्कारसूत्रवृत्ती ४. ३. २८	सहोक्तिः	६६
प्रस्थाः सर्गं	विक्रमोपज्ञीये १. १०	प्रतिशयोक्तिः	८२
प्रहमेव गुरुः	काव्यप्रकाशे १०. ४७	प्रतीपम्	१६२
प्रहीनभुजग	श्लोकष्टस्तमे	पुनश्चक्यवदामासम्	२६
प्रहो केनेदृशी	काव्यप्रकाशे ६. ४	बन्धोक्तिः	२००
प्रहो हि मे	काव्यप्रकाशे १०. २३	अर्थान्तरन्यासः	१४०

आ

* प्राकलिप्तोत्तम	विद्याचक्रवर्तिनः	अवभृतरसः	१८
* प्राकृतव्यभिता	„ भरतसंग्रहे	इङ्गिताकारी	१६८
प्राकृष्टिवेग		समासोक्तिः	१२१
प्राकृष्यादावमन्द	सुभाषितावली सुभाषितरत्नकोशे च	इत्थेचः	१३१
प्राटोपेन	श्लोकष्टचरिते २. ४६	वृत्त्यनुप्रासः	३०
* प्राधातुर्भुवनं	विद्याचक्रवर्तिनः	बोदरसः	१७
प्रातन्दमगमर	वेद्योप-अस्तमाम् (घटस्तमे प्रथमश्लोकः)	संसृष्टिः	२२१
प्राभाति ते		रूपकम्	४६
प्रादोपपत्ति	सुभाषितावली भगुरस्य	बन्धोक्तिः	२०१
* प्रासत्यं	† भावप्रकाशे		२६
प्राहूतोऽपि	श्रुतिमुक्तावली मर्षोः	विशेषोक्तिः	,
	अध्यालोके (Banaras edn. 1940)		१७७
	११७ पृष्ठे		

इ

इति कृतपशुपतिः	सुभाषितावली भगुरस्य	बन्धोक्तिः	२०२
इन्दुः किं	काव्यप्रकाशे १०. ६	सन्वेहः	५६
इन्दुलिप्त	वात्सल्यमापणे १. ४२	अप्रतुल्यप्रशंसा	१३५
इन्दोर्लक्ष्म	सुभाषितावली सुभाषितरत्नमाण्डगारेऽध्यात्मश्रुतिः		
	च राजशेखरस्य		१४३

† भावप्रकाशम्यमिति विद्याचक्रवर्तिना निर्दिष्टमपि मुद्रितसारदात्रयग्रन्थे न दृश्यते ।

पद्य, वाक्यम्	आकर.	विषयः	पृष्ठम्
*इवादिशब्दैरेव इवे प्रतिकृतौ	+ व्यक्तिविवेके पाणिनेः ५. ३. ६६	उत्प्रेक्षा अर्थापत्तिः	७६ १८२

उ

*उत्कण्ठितं	विद्याचक्रवर्तिनः भरतसंग्रहे		१७६
उत्कोपे स्वयि		निदर्शना	६७
उत्तिष्ठन्तं सह		सहोक्तिः	१००
*उत्तमप्रकृतिः	नाट्यशास्त्रे दृष्टाध्याये (GOS I. 1956) ३०२ पृष्ठे		१६
*उदञ्चितं	विद्याचक्रवर्तिनः भरतसंग्रहे		१५६
उद्भ्रान्तोञ्जित		अपह्नुतिः	६४
उग्रतर्प	सुभाषितावली; सूक्तिरत्नहारे गोविन्द- भट्टस्य	विचित्रम्	१६४
*उपगुर्वन्ति	काव्यप्रकाशे ८. २		१०
उपमैव	काव्यादर्शे २. ६६	रूपकम्	४४
उपोढरागेण	सूक्तिमुक्तावली पाणिनेः	समासोक्तिः	१०७
उरो दत्त्वा	काव्यालंकारसारसंग्रहे ५. ३२	परिवृत्तिः	१७६

ए

ए एहि	काव्यप्रकाशे १०. २०	प्रतीपम्	१६२
एकगुणहानि	काव्यालंकारसूत्रवृत्ती ४. ३. २३	विशेषोक्तिः	१५६
एकस्मिन्	अमरशतके २२	भावोदयः	२१८
एवाकिनी	रघुटस्य काव्यालंकारे ७. ४१	सूक्ष्मम्	१६७
*एके भूकवश्च	विद्याचक्रवर्तिनः	ध्वनिनेदः	६७
एतत्तस्य	भरतशतके ६४	अप्रस्तुतप्रशंसा	१३४
एतान्यवन्ती	नवसाहस्राङ्गचरिते १. १६	संवरः	२२६

ऐ

ऐन्द्रं धनुः	काव्यालंकारसूत्रवृत्ती ४. ३. २७; सुभाषितावली पाणिनेः	समासोक्तिः	११७
--------------	---	------------	-----

पद्य वाक्यम्

आकर

विषय

पृष्ठम्

- श्रु

श्रोष्टे विम्ब

भ्रातिमान्

५७

क

कञ्जलहिम	वदन्त्य काव्यालकारे ७ ३६	यथासत्यम्	१७६
कण्ठस्य तस्या	कुमारसमये २ ४२	अग्योन्यम्	१६६
कपोलफलकौ	काव्यालकारसारसंग्रहे ३ ७	उत्प्रेक्षा	७२
कमलमनम्भसि	सूक्तिमुक्तावली सुभाषितरत्नभाण्डा गारे च श्रीशकरगणस्य	अतिशयोक्ति	८२, ८४
कर्पूर इव	बातरामायणे ३ ११	विशेषोक्ति	१५७
कस्तूरीतिलकान्ति		उत्प्रेक्षा	७५
कस्य भो	ध्वन्यालोके ४६२ (पृष्ठे)	अप्रस्तुतप्रशंसा	१३७
का विसमा	काव्यप्रकाशे १० ३५	उत्तरम्	१६७
काशा काशा इव	काव्यालङ्कारसारसंग्रहे १ १६	सादानुप्रास	३२
० काष्ठाप्राप्तिरिय	विद्याचक्रवर्तिन, सप्रदायप्रकाशिकायां प्रथमतपुटे १४४ पृष्ठे च	भावध्वनि	१६
कि तावय्य	सुभाषितावली, सुभाषितरत्नभाण्डागारे सवह च बायो		५६
कि नाम हर्षुर	सूक्तिमुक्तावली मङ्गलस्य	देवानुप्रास	२८
कि पद्यस्य	रत्नावल्याम् ३ १४	व्यपञ्चम्	४७
कि नृपण	सुभाषितावली बचस्य	परित्याग	१८०
कि मे दुरीदरेण	" मयूरस्य	बलीति	२०१
कि वृत्तान्तं	लोचने पृष्ठे १२६	व्याजानुक्ति	१४३
कि हास्येन	ध्वन्यालोके पृ १६३	रमयन्	२१५
किमतोऽप्य	काव्यप्रकाशे १० ३३	परित्याग	१८०
किमित्यपास्य	कुमारसमये ५ ४४	परिवृत्ति	१७२
किचलाण	काव्यप्रकाशे १० १७	शेषम्	८६
कुपतिमपि	बादम्यवर्णम् २१ पृष्ठे	विरोध	१४३
कुवेरकुशं	कुमारसमये ३ २५	उत्प्रेक्षा	७३
कुपुत्रवत् राह	वदन्त्य काव्यालङ्कारे ७ १८	गणोक्ति	६६

पद्यं, वाक्यम्	आकरः	विषयः	पृष्ठम्
कुलममलिनं	सरस्वतीकण्ठाभरणे पृ. ५६१	समुच्चयः	१८८
कुसुमसौरभ	शिशुपालवधे ६. १४	संसृष्टिः	२२१
कृतं च गर्वं	काव्यप्रकाशे ४. २०; सुभाषितरत्नभाण्डा- गारे च	दृष्टान्तः	६१
केयूरायितं		उत्प्रेक्षा	७५
●केलितल्पगतं	विद्याचक्रवर्तिनः	भावोदयः	१६
केवलं बाल	हर्षचरिते प्रथमोच्छ्वासे १८४ पृष्ठे	व्याघातः	१४७, १६८
कोटिलयं कच	रघुटस्य काव्यालङ्कारे ७. ८१	परिसंख्या	१८०
कचिच्छायात्कल	हर्षचरिते प्रथमोच्छ्वासे ५० पृष्ठे	रूपकम्	४६
●कलाद्विरेफावलि	विद्याचक्रवर्तिनः	भावाभासः	२६
काकायं	विक्रमोर्वशीये (केपुचन हस्तलिलित- पुप्तकेपु) ध्वन्यालोके ३६७ पृष्ठे	भावशबलता	२१६.
क्षीणः क्षीणोऽपि	रघुटस्य काव्यालङ्कारे ७. ६०	व्यतिरेकः	६७

ख

खनिव जलं	काव्यालङ्कारसूत्रपृत्तो ४. ३. १५	उपमेयोपमा	४०
----------	----------------------------------	-----------	----

ग

गच्छ गच्छसि	काव्यादर्शे २. १४२	प्राक्षेपः	१५०
गणिकासु		प्राक्षेपध्वनिः	१४८
गतासु तीरं	नवसाहसाङ्कचरिते १. ५२	उत्प्रेक्षा	७६
गर्वमत्तंवाह्यं	रघुटस्य काव्यालङ्कारे ८. ७८	प्रतीपम्	१६२
गाङ्गभयु	काव्यप्रकाशे १०. ५२	प्रतव्गुणः	१६६
गाढालिङ्गन	अमरदातके ३५	प्रेयः	२१६
●गिरिकुञ्जेषु	विद्याचक्रवर्तिनः	मयानकः	१७
गुरपरतन्त्र	काव्यप्रकाशे ६. ४	वक्रोक्तिः	२००
गुर्यंघसि	हर्षचरिते तृतीयोच्छ्वासे ६६ पृष्ठे	उल्लेखः	६१
गृह्णन्तु सर्वे	विक्रमाङ्कदेवचरिते १. १२	प्राक्षेपः	१४७

घ

घेतुं मुञ्च	विविधम्	१६४
-------------	---------	-----

पद्यं, वाक्यम्

भाकरः

विषयः

पृष्ठम्

च

चकोर्यं एव	बालरामायणे १०. ८२
चक्राभिघात	ध्वन्यालोके पृ २२५
चत्वारि वाक्	शृगवेदे १. १६४. ४७
चन्द्रग्रहणेन	सुभाषितावली मयूरस्य
चित्रकर्मसु	कादम्बर्याम् १२ पृष्ठे
चित्रं चित्रं	काव्यप्रकाशे १०. ३६
चूडामणिपदे	
चोलस्य यद्भूति	विक्रमाङ्कदेवचरिते १. ११६

प्रतियस्तूपमा	६०
पर्यायोक्तम्	१३५
	२
चक्रीक्तिः	२०१
परिस्रव्या	१८१
समः	१६३
निदर्शना	६२
उत्प्रेक्षा	७४

ज

जितेन्द्रियत्वं	सुभाषितावली सुभाषितरत्नभाण्डागारे	कारणमासा	१६६
	अ मारवे:		
ज्योत्स्ना तमः		आक्षेपः	१४५
ज्योत्स्नाभस्म	काव्यप्रकाशे १०. ७	अपह्नुतिः	६५

ण

णाराग्रस्यो लि

उल्लेखः, प्रति-
क्षयोक्तिः ६०, ८१

त

तण्णित्य किं		अप्रस्तुतप्रशंसा	१३३
तत्र यो जान		भाविकम्	२०४
तदिवमरण्यं	उद्धटस्य काव्यासङ्कारे ७. १०४	उदात्तम्	२१२
तद्विष्टस्य	हृदयकस्य कारिका	आक्षेपः	१४७
तद्वशममृत		प्रेयः	२१६
तन्वी मनोरमा		समाप्तोक्तिः	१०६
तमालनीला		विवमम्	१६४
तत्तद्विज्ञितं यद्युति	विद्याधरव्यतिनः भरतसप्तहे		१५६
तस्य हि प्रवयसः	अग्निनन्दस्य रामचरिते २. ७	परिवृत्तिः	१७६

पद्य, वाक्यम्	आकरः	विषयः	पृष्ठम्
*तारापुटभ्रू	विद्याचक्रवर्तिनः भरतसंग्रहे	इङ्गिताकारी	१६८
तासां जाग्रन्ति	आनन्दवर्धनस्य विषयमवाणलीलायाम्	साटानुप्रासः	३२
*तालवोष्ठव्यापृति	भर्तृहरेः स्ववास्यपदीयटीकायां १. १४३		२
*तिपेङ्गनियुत्तं	विद्याचक्रवर्तिनः भरतसंग्रहे		१५६
तीर्था भूतेन	अनघराधवे ५. २	परिणामः	५३
तीर्थान्तरेषु		विषयम्	१६१
*तेऽस्त्यर्था	विद्याचक्रवर्तिनः प्रयोगदीपिकायाम्		४३
*तौ सम्मुल	विद्याचक्रवर्तिनः	भावशान्तिः	२१
त्रयीमयोऽपि		श्लेषः, सङ्कुरः १२८, २२३	
*त्वं रावण	विद्याचक्रवर्तिनः	व्यमकभेदः	३२
त्वं हानाहल	वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् २	वक्रोक्तिः	२००
त्वत्पादनल	विक्रमाङ्कदेवचरिते ८. ६	निवर्शना	६३
त्वत्सुमाईवं	काव्यालंकारसारसंग्रहे ५. १२	तुल्ययोगिता	८६
त्वमेवंसौन्दर्यं	काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ ३. २. १२	समः	१६३

द

दत्ता वशान	रुद्रटस्य काव्यालंकारे ७. ७६	परिवृत्तिः	१७६
दन्तप्रभा	काव्यालंकारसारसंग्रहे २. २२	समासोक्तिः	१०६
दामोदरकरा	सुभाषितरत्नभाण्डागारे शार्ङ्गधरपद्धतौ	भ्रान्तिमान्	
	च भाणस्य		५८
दाहणः काष्ठतः	श्रीकण्ठस्तवे	पुनरुक्तवदभासम्	२७
दासे कृतागति	सूक्तिमुक्तावली गुञ्जस्थ	रूपकम्	४६
दाहोऽम्भः	विद्वत्सालभक्षिकायाम् २. २१	प्रतिशयोक्तिः	८३
दिदृक्षवः		अतिरेकः	६६
दिवमप्युपयातानां	रुद्रटस्य काव्यालंकारे ६. ६	विशेषः	१६६
दुर्वाराः स्मर	शार्ङ्गधरपद्धतौ मट्टनाडुकस्य	समुच्चयः	
	सुभाषितरत्नभाण्डागारे मयूरसूनीः		१८८
	शङ्खुकस्य		
दूराकर्षण	अभिनवभारतयां पद्याध्याये (पृष्ठे २६५)	ऊर्जस्वी	२१७
*दृष्टसूकर	विद्याचक्रवर्तिनः	रौद्ररसः	१७
दृष्टा दायं	विद्वत्सालभक्षिकायाम् १. २	ध्यायातः	२६७
*दृष्टिः कातरतां	विद्याचक्रवर्तिनः	धस्तुष्यनिः	२१

पद्य, वाक्यम्	श्रुतिः	विषयः	पृष्ठम्
ॐ हृदि निवृत्तुर	विद्याचक्रवर्तिनः	ध्वनिभेदः	२२
देवा शिलापट्ट	विक्रमाद्वन्द्वचरिते ॥ ६	आशेषः	१४८
देवि सया		संयुष्टिः	२२१
दोर्दण्डाश्रित	महावीरचरिते १. ७४	अधिकम्	१६५
द्यामातिलिङ्ग	शोकण्ठचरिते ५. २३	समासोक्तिः	११२
द्युवनो मृत्युना	काव्यालंकारसारसंग्रहे ५. ३२	सहोक्तिः	६६
द्यौरथ कचिद्		अधिकम्	१६५
द्वन्द्वमनोसाविभ्यश्च	पाणिनेः ५. १. १३३	अर्थापत्तिः	१८२

य

यथाः पालु		अप्रस्तुतप्रशंसा	१३७
यवसोति नह	गाथासप्तशत्याम् ७. ६७	अतद्गुणः	१६६
यवस्त्ववश्य		तुल्ययोगिता	८६
यतधनुषि	सुभाषितावली; सुभाषितरत्नमाण्डागारे	अर्थापत्तिः	१८२
	यागभट्टस्य		

न

न तज्जलं	भट्टिकाव्ये २ १६	एकावली	१६६
नग्वाधयत्पतिः	भक्तवत्सलके ४	वर्णयः	१७७
नमस्तु शिरांसि		विरहः	१८३
नागब्रह्मताः	कुमारसंभवे १ ३६	वाचस्पतिज्ञम्	१७४
० नान्तः प्रवेशं	विद्याचक्रवर्तिनः	विश्रुतमन्त्रज्ञानः	१६
निषेधमपि		विशेषः	१६६
निरर्थक जन्म	सुभाषितावली सुभाषितरत्नमाण्डागारे	विनोक्तिः	
	च राजबन्धाधिहृत्यमोः		१०१
निरीक्ष्य विद्युप्रयन	श्रुतिमुक्तावली हरिहरस्य	समासोक्तिः	१०८
निलं नाग्यसहानि		"	१११
निशामु मास्यत्		वर्णयः	१७८
नीतानामाहुस्तो	सुभाषितरत्नमाण्डागारे	श्लेषः	१२४
० नेत्रे निह्य	विद्याचक्रवर्तिनः	भाष्यसन्धिः	२०
नेत्रैरिष	काव्यालंकारसारसंग्रहे १ ४०	समासोक्तिः	११६

पद्यं, वाक्यम्	आकरः	विषयः	पृष्ठम्
नो किञ्चित् न्यञ्चत्कुञ्चित	बालरामायणे २. १६	आक्षेपः समुच्चयः	१५१ १८५

प

ॐ पद्मरत्नं	विद्याचक्रवर्तिनः	हास्यरसः	१६
पथि पथि	सुभाषितरत्नभाण्डागारे	अतिशयोक्तिः	१६०
परिच्छेदातीतः	मातृतोमाधवे १. ३३	विरोधः	१५२
पर्यङ्को राज	सुभाषितरत्नभाण्डागारे	रूपकम्	४८
पशुपतिरपि	कुमारसंभवे ६. ६५	अर्थापत्तिः	१८२
पश्यत्सूक्ष्मत		अतिशयोक्तिः	१५६
पश्यन्ती		समासोक्तिः	११५
पश्यामः किं	सुभाषितावली; सुभाषितरत्नभाण्डागारे	अप्रस्तुतप्रशंसा	
	मृदुमल्लदत्त		१३४
पाण्डपोऽयं	रघुवंशे ६. ६०	उपमा	३६
पातालमेतद्	नवसाहस्राङ्गुचरिते १४. २३	उत्प्रेक्षा	७२
पीयूषप्रसृतिः		रूपकम्	४६
पुराणि यस्यां	काव्यप्रकाशे १०. ४४	एकावली	१६६
पुष्पं प्रबालोपहितं	कुमारसंभवे १. ४४	अतिशयोक्तिः	८२
ॐ पुष्पोद्भवं	अमरशतके ६७	संभोगभृङ्गारः	१६
पूण्यैर्नोः		अपह्नुतिः	६४
पृथिवि स्थिरीभव	बालरामायणे १. ४८	अर्थान्तरन्यासः	१४०
ॐ प्रकृतं यन्निविष्य	काव्यप्रकाशे १०. १०	अपह्नुतिः	६२
प्रमामहत्त्वा	कुत्सारसंभवे १. २८	उपमा	३८
प्रत्यक्षा इव	काव्यप्रकाशे १०. २८	भाविकम्	२१०
प्रसरद्विन्दु		संकरः	२२६
प्रसपन्तात्पर्यं		समासोक्तिः	११४
प्रसोदेति	रत्नावल्याम् २. १८	आक्षेपः	१४५
ॐ प्राप्याधर	विद्याचक्रवर्तिनः	ध्वनिभेदः	२१
प्राप्यामिषेक		उत्प्रेक्षा	७८
प्रायः पम्य	सूक्तिरत्नहारे	असंगतिः	१६०
ॐ प्रारम्भे श्रुति	विद्याचक्रवर्तिनः	ध्वनिभेदः	१५
प्राप्तावे सा	अमरशतके १०२	विशेषः	१६६

पद्यं, वाक्यम्

आकरः

विषयः

पृष्ठम्

ब

बाणेन हत्वा	विक्रमाङ्कदेवचरिते ७. १०	आक्षेपः	१४८
बालम एगहं	तिलकस्य विवृती २. ५	"	१४५
विभ्राणा हृदये	सुभाषितरत्नभाण्डागारे	समुच्चयः	१८५
*बोजन्यास उपक्षेपः	दशरूपके १. २६		१२६

भ

भक्तिप्रह्व	सुभाषितावली भागवतामृतवर्धनस्य		
	सुभाषितरत्नभाण्डागारे भागवतामृतवर्धनस्य विकल्पः		१८४
भक्तिर्भवे	काव्यप्रकाशे १०. ३३	परिसंख्या	१८०
*भम धम्मिम	गाथासप्तशत्याम् २. ७६		३
भवदपरार्धः	रघुट्टस्य काव्यालङ्कारे ७. १६	सहोक्तिः	६८
भासते प्रतिभासार	काव्यप्रकाशे ६. ८	चित्रम्	३४
भुजङ्गकुण्डली	श्रीकण्ठस्तवे	पुनस्तवदाभासम्	१२७
भ्रमिमरति	ध्वन्यालोके पृ. २३७, ३६८	रूपकम्	४६

म

मदनगणना	श्रीकण्ठचरिते ६. ७०	समासोक्तिः	२०८
*मध्यमा बुद्धधुपा	भर्तृहरेः स्ववाक्यपदीयटीकायाम् १. १४३		२
मध्ये सखीजन	विद्याचक्रवर्तिनः	भावशबलता	२१
मनीषिताः	कुमारसंभवे ५. ४	काव्यलिङ्गम्	१७२
मन्दमग्नि	सुभाषितरत्नभाण्डागारे	समासोक्तिः	११३
मलयजरस	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ती ४. ३. १०	सामान्यम्	१६४
महिलासहस्त	गाथासप्तशत्याम् २. ८२	उत्प्रेक्षा	७४
*मा भेषीः	विद्याचक्रवर्तिनः	दान्तः	१८
मानमस्याः	काव्यादर्शे २. २६६	समाधिः	१६०
*मायासंख्या	†गोडपादाचार्याणाम्		११२

† सखीवर्ग्या गोडपादवाक्यमिति स्पष्टम् । किन्तु गोडपादीयान्तरमाप्ये
मङ्गलाचरणश्लोकस्य तुरीयपादत्वेन दृश्यते ।

पद्यं, वाक्यम्	आकरः	विषयः	पृष्ठम्
मुक्ताः केलि	काव्यप्रकाशे १०. २८	उदात्तम्	२१२
मुण्डसिरे		निदर्शना	६४
मुनिर्जयति	ध्वन्यालोके पृ. ५३४	भाविकम्	२०८
मुरारिनिर्गता	प्रतीहारेन्दुराजवृत्तौ ५. ११	संकरः	२२६
मृगलोचनया	काव्यप्रकाशे १०. २७	विनोक्तिः	१०२
मृग्यश्च	रघुवंशे १३. २३	काव्यलिङ्गम्	१७२

य

यः कौमारहरः	शाङ्गधरपद्वती सुभाषितरत्नभाण्डागारे	संकरः	
	च शीलामट्टारिकायाः		१५८, २२५
यत्र किञ्चित्	"उपमानानि सामान्यवचनः" सूत्रे	उपमा	
	भाष्यकृद्		३५
यत्र च प्रमदानां	हर्षचरिते तृतीयोच्छ्वासे ६८ पृष्ठे	प्रतीपम्	१६१
यत्त्वन्नेत्र	यशोवर्मणः रामाभ्युदये द्वितीयेऽङ्के	काव्यलिङ्गम् १७१, १७४	
यत्रैता सहरो	काव्यप्रकाशे १०. ३१	अनुमानम्	१७३
यत्रैव मुयेति		पर्यायः	१७८
यथा रत्नं	सूक्तिमुक्तावली भट्टबाणस्य; कविकण्ठा- सरणे २. १, सुबुत्ततिलके २. ३१	अनुमानम्	१७३
	च मुक्ताफलस्य		
यथाहचि	उत्पलाचार्यस्य ईश्वरप्ररममहापाम्	उल्लेखः	५६
*यथोद्देशस्तथैव			३३
यदेतच्चन्द्रान्तः	सुभाषितावली सुभाषितरत्नभाण्डागारे	अपह्नुतिः	
	च श्रीहर्षचौरयोः		६३
यद्वक्त्रचन्द्रे		संकरः	२२५
यद्वा मृषा	विक्रमाङ्कदेवचरिते ७. ११	आक्षेपः	१४८
यद्विस्मय	मालतीमाधवे १. १६	काव्यलिङ्गम्	१७२
यस्तपोवनमिति	हर्षचरिते तृतीयोच्छ्वासे ६७ पृष्ठे	उल्लेखः	५६
यस्य किञ्चिद्		प्रत्यनीकम्	१६१
*यस्य विकारः	रघुवंशस्य काव्यालङ्कारे ७. ३८		७
यान्त्या मुहुः	मालतीमाधवे १. २६	उपमा	३८
यामि मनः		रूपकम्	४८
यामीति न स्नेह	हर्षचरिते तृतीयोच्छ्वासे ११६ पृष्ठे	आक्षेपः	१४७

पत्रं, वाक्यम्	आकरः	विषयः	पृष्ठम्
पुष्टेऽर्जुनः		ज्ञानव्ययः	४०
ये कंदरासु	काव्यप्रकाशे १०. ४४	निर्मोलितम्	१६३
येन ध्वस्त	सुभाषितावली चन्द्रकस्य	स्तेयः	
	ध्वन्यालोके २. २१. २२		१२३
० मेरसस्याङ्गिजः	काव्यप्रकाशे व. १		१०
येन लम्बालकः	काव्यालङ्कारसारसंग्रहे ४. १२	पर्यायोक्तम्	१३५
मरेकरूप		समासोक्तिः	११२
मरंष्टोडसि	सुभाषितरत्नभाण्डागारे; धिमञ्जिण्यां एतच्छ्लोकविवरणे 'बस्त्रवत्र जयापोद्दर्शन'मिति ।	विशेषः	
योगपट्टः	काव्यालङ्कारसारसंग्रहे ५. १३	सुखयोगिता	८६
यो यः पश्यति	सुभाषितावली	यमकम्	३१

६

रक्तज्ज्वालं	सुभाषितावली शकपुष्टेः	दलेवः	१२५
राजिता नु	किराताजुनीये ६. १५	संवेहः	५७
रयस्वितानां	मिकमाङ्गदेवचरिते ७. ६	जज्ञेक्षा	७६
० रतिर्वैवाविषयः	काव्यप्रकाशे ४. १२	भावा	२२४
० रतो रागे विदे	बंजयन्याम्		९६
राजति तट्टीय	हरविजये ५. १३७	संकरः	२२४
राजराजपुता	तिलकस्य विवृती ५. १५	पर्यायोक्तम्	
	काव्यप्रकाशे १०. १३		१३६
रातो भानधनस्य	वेणीसंहारे ४. २	परिकरः	१५२
राज्ये सारं	रघुटस्य काव्यालङ्कारे ७. ६७	सारः	१७१
० रीतिरात्मा	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ती १. २. ६		६
रेहृद मिहिरेण	तिलकस्य विवृती १. ३१	दीपकम्	८८
० रोपविमुक्त	हर्षचरिते प्रथमोच्छ्वासे ११ पृष्ठे	भाषिकम्	२०८

स

सावम्भ्रविण	श्रीविरयचिन्तारवर्धयि सुभाषितरत्न- भाण्डागारे च धर्मकोतः	अतिसयोक्तिः	८२
-------------	---	-------------	----

पद्यं, वाक्यम्	भाकरः	विषयः	पृष्ठम्
सावय्वोक्तिसि	सण्डप्रशस्ती	{ ययासंक्षयम् प्रतीपम्	{ १७६, १६१
लिम्पतीव	मृच्छकटिके १. ३२	{ उत्प्रेक्षा संसृष्टिः	{ ७१, ७८, २२१
शोकोत्तरं	बालरामायणे २. ५१	अयान्तरन्यासः	१३६

घ

घक्रस्यन्दि	काव्यप्रकाशे १०. ३७	सूक्ष्मम्	१६८
वक्ष्यपभरं	हयंघरिते मृतोयोष्णवासे ६७ पृष्ठे	उल्लेखः	५६
यसुरहितेन	सुभाषितावली मयूरस्य	वक्रोक्तिः	२०१
यावामनाकुल	काव्यालङ्कारसारसंग्रहे ६. १२	भाविकम्	२०६
यामेन नारी		भावसन्धिः	२१६
विजये कुशल	सुभाषितावली मयूरस्य	वक्रोक्तिः	२०१
विदलितसकलारि	रुद्रटस्य काव्यालङ्कारे ७. २८	समुच्चयः	१८५
विद्वन्मानस	काव्यप्रकाशे १०. ६	रूपकम्	४७
विभाषायावुभाष	नाट्यशास्त्रे ६ अध्याये २७२ पृष्ठे		११४
विनयेन विना	भामहस्य काव्यालङ्कारे १. ४	विनोक्तिः	१०१
विनावन्तीः		प्रतिबस्तूपमा	६०
विभिन्नवर्णं	शिशुपालवधे ४. १४	तदगुणः	१६५
वियोगे गीढ		निदर्शना	६४
विलङ्घयन्ति	नवसाहसाङ्कचरिते १. ४६	परिसंख्या	१८१
विलसतवनर		अपह्नुतिः	६४
विलिखति		समासोक्तिः	११०
विशेषप्रतिपेधे		व्याजस्तुतिः	१४३
विसममग्नौ	ध्वन्यालोके वृ. २६४	दीपकम्	८८
विसृष्टरागात्	कुमारसंभवे ५. ११	पर्यायः	१७७
विस्तारशालिनि		रूपकम्	४६
शृङ्गपुंगव	श्रीकण्ठस्तवे	पुनरुक्तवदाभासम्	२६
वेलव रागसागर	हर्षचरिते प्रथमोष्णवासे ३३ पृष्ठे	उत्प्रेक्षा	७८

झ

शब्दानाकुलता	भामहस्य काव्यालङ्कारे ३. ५४	भाविकम्	२०६
--------------	-----------------------------	---------	-----

पद्यं, वाक्यम्	भाकरः	विषयः	पृष्ठम्
शब्दयंयोः पुनर्वचनं			३१
शरदीय	नवसाहसाङ्कुचरिते २. २६	सङ्कुरः	२२७
शशी दिवस	नीतिशतके ४६	समुच्चयः	१८८
शुदान्तबुलंभं	शाकुन्तले १. १७	निदर्शना	६३
● शुष्केन्धनाग्निघत्	काव्यप्रकाशे ८. ५	प्रसादगुणः	२०७
● शून्ये स्वस्तिपु	विद्याचक्रवर्तिनः	गुणीभूतव्यङ्ग्यम्	२३
शैलेन्द्रप्रतिपद्य	काव्यप्रकाशे १०. ३२	व्याजोक्तिः	१६६
● शैवं विष्णु	विद्याचक्रवर्तिनः	स्वमधिकृत्य	५२

स

स एककीर्णि	मामहस्य काव्यासङ्कारे ३. २४	विशेषोक्तिः	१५७
सकलकलं पुरं	काव्यप्रकाशे ६. ८	श्लेषः	१२७
● सञ्चूचिसासं	विद्याचक्रवर्तिनः भरतसंग्रहे		१५६
संकेतकालमानसं	ध्वन्यालोके पृ. २५०, ४६१	सूक्ष्मम्	१६८
संप्रामाङ्गल्य	सद्भुक्तिकर्णामृते	मातादीपकम्	१७०
● सङ्घटनाधर्मा	Cf. ध्वन्यालोकलोचनयोः ५, १३४ पृष्ठयोः (1928 ed.)		२०
सञ्छायाभोज		उपमेयोपमा	४१
सञ्जातपत्र		तुल्ययोगिता	८५
सञ्चारपूतानि	रघुवंशे २. १५	दीपकम्	८८
सरपुष्कर	नवसाहसाङ्कुचरिते १. ५४	सङ्कुरः	२१६
सद्यः करस्पर्श	नवसाहसाङ्कुचरिते १. ६२	विषयम्	१६१
सद्यः कौशिक	हरिश्चन्द्रचरितनाटके	ध्वनिभेदः	१३०
सन्निहितबालाग्न	हर्षचरिते प्रथमोच्छ्वासे २७ पृष्ठे	विरोधः	१५३
सर्वप्रातिपदिकेभ्यः	कर्तुः शयङ्गस्तोपश्च (३. १. ११) सूत्रे वार्तिकम्	उत्प्रेक्षा	७५
● संसारार्थ	विद्याचक्रवर्तिनः; संप्रदायप्रकाशिन्यां प्रथमसंपुटे १४३ पृष्ठे च	भाष्यध्वनिः	१६
स वः पापात्	सद्भुक्तिकर्णामृते राजशेखरस्य; काव्यासङ्कारसूत्रवृत्तौ ४. ३. ६ च	उत्प्रेक्षा	७१, ७८
स वक्तुं	ध्वन्यालोके पृ. २६५; हयग्रीववधे	धातुपध्वनिः	१४८
सहसा विदधीत	किरातार्जुनीये १. ३०	ध्वनित्तरन्यायः	१४०

Kāvya-prakāśa of Mammata ; printed text as well as Ms. D. 12826, Govt. Oriental Mss. Library, Madras.

—Do—with the *Samketa* of Rucaka. Calcutta Oriental Journal. Vol. II.

—Do—with Mānikyācandra's gloss, University of Mysore, Oriental Library Sanskrit Series No. 60.

—Do—with the *Samketa* of Śomeśvara. Rajasthān Purātana Granthamālā, parts I and II.

—Do—with the *Viveka* of Śrīdhara Sāndhivigrahika, Calcutta Sanskrit College Research Series Nos. VII, XV.

—Do—with the commentaries of Vidyācakra-vartin and Bhaṭṭa-gopāla, T.S.S. 88, 100.

—Do—with Nāgeśa's *Uddyota*. Ānandaśrama Series. No. 66.

—Do—with the *Balabodhinī* of Vāmanācārya Jhalakīkara, N. S. 1901.

Kāvya-darśa of Dandin. With the Commentaries of Tarunavā-caspati and the Hṛdayaṅgama. Ed. M. Rangacharya.

Kāvya-lamkāra of Bhāmaha. Chowkhamba, Banaras.

—Do—of Rudraṭa with Namisadhu's Commentary. K. M. 2.

Kāvya-lamkārasārasaṅgraha of Udbhaṭa (K. A. S. S.)—With Prati-harendurāja's Vṛtti. Ed. Banhatti, Bombay Sanskrit Series No. 19.

—Do—With the *Viveka* of Rājānaka Tilaka. G. O. S. 55.

Kāvya-lamkārasūtra with Vṛtti of Vāmana. Vani Vilas Press, Srirangam.

Kāvya-māla gucchakas.

Kīrātārjunīya of Bhāravi.

Kumārasambhava of Kālidāsa.

Kuvalayananda of Appayyadiksita with the *Alamkāracandrika* of Vaidyānatha. N. S. ed. 1917.

Maṅkhukasūtro-dāharanam. Ms. R. 2970. Madras Govt. Oriental Mss. Library.

Nañjarājayaśobhuṣana of Narasiṃha. G. O. S. 57.

Prataparudrayaśobhuṣana of Vidyānātha with the *Ratnāpanā* of Kumārasvāmin. Bālamānoramā Series 3.

Pradyumnabhyudaya of Ravivarman. T. S. S. 8.

Raghuvamśa of Kalidāsa

Rasagangādhara of Jagannātha. K. M 12 (R G)

Rukminikalyāṇa (R K) of Vidyācakravartin Ms R 3666
Madras Govt Oriental Mss Library

Rupakaparīśuddhi of D T. Tatacharya. Śrī Venkateśvara Oriental
Research Institute Studies 2

Sarasvatikanṭhabhāṣana of Bhoja with Ratneśvara's commentary,
K M 95.

Sahityadarpana of Viśvanātha with Notes and Introduction by
Mm P V. Kane 1951 Ed

Sahityamīmāṃsā T S S 114

Saktiratnahara of Kalingaraya Surya T S S. 141

Śrīkanṭhacarita of Mankhaka K M. 3

Vakyapadiya of Bhartrhari Kashi Sanskrit Series 124

Varakesvarīmatam with 'Jayaratha's commentary 'Kashmir
Sanskrit Series 66

Vāgbhataśāṅkara N S Ed K M 48

Virupākṣapañcika of Virupākṣanātha with Vidyācakravartin's
commentary. T S S 9

Vyaktiviveka of Mahimabhaṭṭa T S S 5

"II

Bhoja's Śṛṅgāra Prakāśa V Raghavan, 'Punarvasu', Madras 14,
1963

Early History of the Dekkan G Yazdani Oxford University
Press 1960 2 Volumes

Mysore Gazetteer, C Hayavadana Rao Five Volumes

Karnāṭakavācarite, (Kannada), R Narasimhacharya, Vol I, 1924

History of Classical Literature, M Krishnamacharya 1937

History of Sanskrit Poetics, P V Kane Third ed 1951

Hoysalas, A Krishnamurthi A Thesis of the Indian History
department in manuscript University of Madras

Hoysalas in the Tamil Country, K R Venkataraman An-
namalai University Historical Series No 7 1950

Hoysala Vamśa, William Coelho Studies in Indian History of

- the Indian Historical Research Institute, No. 11, Bombay.
Some Concepts of Ālaṃkāra Śāstra, V. Raghavan. Adyar Library Series 33, 1942.
South India and her Muhammadan Invaders, S. K. Aiyangar. Oxford University Press, 1921.
Studies in the History of Poetics, S. K. De. 2 Vols, 1923, 1925.
The Colas, K. A. Nilakantha Sastri. Revised ed. 1955.
The Hoysalas, Duncan M. Derrett. Oxford University Press, 1957.
The Early Muslim Expansion in S. India, N. Venkataramanayya, Madras University Historical Series No. 17, 1942.

III

- Annual Reports of the Mysore Archaeological Department*, Govt. Branch Press, Mysore (M. A. R.).
Annual Reports of Epigraphy, Madras (M. E. R.).
Epigraphia Carnātica, Director of Archaeology, Mysore, Govt. Press, Bangalore. (E. C.).
Epigraphia Indica, Archaeological Survey of India. (E. I.).
Mysore Inscriptions, L. Rice. Mysore Government Press, 1897.
South Indian Inscriptions, Archaeological Survey of India, Madras (S. I. I.).
T. T. D. Inscriptions, T. T. Devasthanam Press, Madras.

IV

- Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, Poona (A. B. O. R. I.).
Indian Antiquary (I. A.).
Journal of Oriental Research, Madras (J. O. R.).
Journal of Oriental Institute, M. S. University of Baroda, (J. O. R. I.).
Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (J. R. A. S.).
Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (J. B. B. R. A. S.).
Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.
Tirumalai Śrī Venkatesvara, Tirupati (now defunct).

V

Catalogue of the Sanskrit manuscripts in the Raghunātha Temple Library of His Highness the Maharaja of Jammu and Kashmir M A Stein Bombay 1894

New Catalogus Catalogorum V Raghavan Vol I University of Madras 1949

A Second Report of operations in Search of Manuscripts in the Bombay Circle, 1883-4 P Peterson Extra No JBBRAS 1884

Detailed Report of a Tour in Search of Sanskrit Mss made in Kashmir Rajaputana and Central India, G Bühler JBBRAS, Extra No 1877

INDEX TO INTRODUCTION

- Abhavanmatayoga, doṣa, 68-9
 Abhinavagupta, 75, 98
 Adhyavasāya in *Utprekṣā* 106-9, in *Atiśayokti*, 106-9, 112, and *Āropa*, 72-3
 Aiyangar, S. K., 41fn.
 Alaka, 3, 4
Alaṃkāra-kaustubha 12fn., 51fn., 61fn., 91, 95, 102, 103fn., 108fn., 110fn.—*vyākhyā*, 108fn., 109fn.
Alaṃkāramahodadhī, 84fn. — —
Alaṃkāramaijari, 1
Alaṃkāramīmāṃsā, 1
Alaṃkāraṇusāriṇī, 1, 105-6
Alaṃkāraratnakara, 4, 67fn., 83, 93, 103fn., 106fn., 108fn. 120fn.
Alaṃkārasaṃgraha, 91fn.
Alaṃkārasāra, 121, 123
Alaṃkārasarvasva, 1-8, 15, 27, 35, 51, 53, 73, 76, 80, 83, 94, 95, 98fn., 99, 104-6, 109, 111-3, 119, 127
 —c. by Alaka, 3-4
 —c. *Vimarśinī* 4, 5, 60fn., 70, 76, 77fn., 79, 83, 105
 —c. of *Samudrabandha* 2, 5, 73, 75, 78fn., 84, 98fn., 109
 —c. *Sañjivani*, 2ff.
 Amṛtānanda Yogin, 91
 Ānandavardhana, 75
Anantanāthapurāṇa, 29
Anekārthasaṃgraha, 4fn.
Annals, Bhandarkar Oriental Research Institute, of, 6fn., 11fn., 12fn., 14fn., 16fn., 17fn., 31fn., 36fn.
 Anumāna, distinguished from *Smarana*, 67
 Anuprāsa, 55
 Anvaya-vyatireka theory of *alaṃkāras*, 3, 3fn., 117
 Apahnuti, 99-105
 Appayya Dīksita, 3, 7fn., 12, 51, 52, 58, 65, 66, 76, 78fn., 88-90, 97, 98fn., 102, 104, 110
 Āropa, 85, distinguished from *adhyavasāya*, 72-3
 Arunagirinātha, 126
 Āśrayaśrayibhāva and Anvaya-vyatireka theories, 3, 3fn., 117
 Atiśayokti distinguished from *Rupaka*, 96, 111-3; distinguished from *Bhṛāntiman*, 96
 'Authorship of the *Alaṃkārasarvasva*, the', 2fn.
 Avācya-vacana, doṣa, 68
 Ballala II, Hoysala king, 28-9, 36, 38, 40, 41, 50
 Ballala III, Hoysala king 5, 9, 11, 13, 23, 27, 35-7, 46-8, 50
 Bāna, 74, 109
 Banhatti, N. D., 118fn.
Bhāgavata, Purāṇa, 21
 Bhāmaha, 12, 56, 62, 102, 114, 115

- Bharata, 16, 62
Bharatasamgraha 13 16, 17, 27
*'Bharatasamgraha of Vidyā-
 cakravartin, the',* 16fn
Bharati, 33fn
Bhartṛhari, 19, 26fn
Bhaṭṭa Gopāla, 114fn
Bhaṭṭa, Śokka Villi 31-4 50
Bhaṭṭa, Vedārtha Vaijanātha,
 30fn
Bhattacharya Siva Prasad, 15
Bhaṭṭanāyaka, 12
Bhavaprakāśa(-śana), 12, 13,
 17fn
Bhillama, Yādava king, 40
Bhoja 77, 103, 114, 117, 124,
 26
Bhoja's Śṛṅgara Prakāśa, 1fn,
 3fn, 12fn, 116fn, 117fn,
 124fn, 127fn
Bhr̥ntimān 94-7, distinguished
 from *Rūpaka* 95 7, and *Ati-
 śayokti*, 96
Bijjalāmbā, queen, 33, 34 46
Bühler, 1fn, 4fn, 5
Cakravartin, 2, 7, 111
Candrāloka 85fn
Cāritravardhana, 126
*Catalogue of Sanskrit mss in
 the Raghunātha Temple
 Library of H.H. the Maharaja
 of Jammu and Kashmir*, 4fn
*Catalogue of Sanskrit mss,
 Govt Oriental mss Library,
 Madras*, 6fn
Caturvedi guru 34
Citrālakāra, 57 8
Citrāmāṇsā, 7fn 12fn 51fn.
 52 58, 60'n 65fn, 66 78 n.
 88-9 97, 98'n, 102fn, 110'n
Coelho, William, 29fn, 37fn,
 40fn, 45
Colamahādevī queen, 41
Colas and Hoysalas, 33-4, 41-4
Colas, the, 43fn
Dandin, 56 62, 72, 77, 102, 103,
 114
Dasasloki, 25, 27
De, S K, 1fn, 14 118fn
Dertett, Duncan J, 36fn, 40fn
*Detailed Report of a Tour in
 Search of Sanskrit mss made
 in Kashmir, Rajputana and
 Central India by George
 Bühler*, 1fn, 5
Devikā, queen, 33, 34, 38
Dhvanikāra, 12 63
Dhvanyaloka, 75
 —c *Locana*, 75
Dorasamayya, M. 11fn, 19fn,
 31 33fn, 39fn
Dorasamudra, Hoysala capital
 37; also called *Dvāravatī*, 38
Dvāraka, 38
Ekavālī, 11, 51, 53, 57fn, 58,
 65fn 84fn, 87fn, 90, 97, 103fn,
 112fn, 113fn, 114fn, 118fn
 —c *Tarala*, 7fn, 11, 51, 58,
 65fn, 87fn, 93fn,
 112fn, 113fn, 114fn
Epigraphia Carnatica, 30fn,
 32fn, 34fn, 37fn, 38fn, 40fn,
 42fn
Epigraphia Indica, 27fn, 32fn,
 34fn, 41fn, 43fn
Gaḍyakarmāṃṣa, 29 33, 38fn,
 41, 42fn
Gaṇḍagopāla, Telugu Coda
 chieftain, 43
Gaṅga 37

- Godāvari, 39, 40
 Govindacandra, 26
 Haraviṣaya, 4
 Hariścandracarita drama, 12
 Harṣacarita, 74, 97
 Harsacaritavārttika, 1, 105
 Hemacandra, 4fn, 12fn
 History of Classical Sanskrit Literature (Krishnamacarya), 31fn, 36fn
 History of Sanskrit Poetics (P V Kane), 1fn, 4fn, 118fn, 125fn
 Hoysalas, the (Derrett), 36fn
 Hoysalas, the (A. Krishnamurthi), 33, 37fn, 39fn, 41fn, 42fn, 43fn, 45fn
 Hoysalas, and Colas, 33-4, 41-4, and Pāṇdyas 43-4, and Sevunas 45—history as in the Rukmṇikalyāṇa, 36ff
 Hoysalas in the Tamil country, 11fn, 48fn
 Hoysala Vamśa, 29fn, 37fn, 40fn, 45fn
 Indian Antiquary, 4fn, 39fn
 Īśvarapratyabhiṣā, 97-8
 Iyer, Venkatasubramoni S 2fn
 Jacob, G A, 1fn, 4fn.
 Jagannātha Paṇḍita, 65, 74, 76, 80-1, 88, 90, 95, 97, 102, 120
 Janna, 29
 Jaṭavarman Sundara Pāṇḍya I, 44, 47
 Jaṭavarman Vira Pāṇḍya, 47
 Jayadeva (a of Candraloka), 85
 Jayānaka, 4
 Jayaratha, 1, 2, 4, 5, 53, 54, 56, 60fn, 63-8, 70, 71, 75, 77, 83-5, 92, 95, 97, 98fn, 99, 101, 103, 105, 107, 108, 112, 113, 117, 120, 124, 125, his criticism of Śobhākara, 101, 108-9
 Jhalakikara, Vāmanācārya 4fn, 14
 Jonarāja, 5
 Journal, Calcutta Oriental, 4fn
 Journal, Oriental Research, of, 2fn, 6fn.
 Journal, Royal Asiatic Society of, 1fn, 4fn
 Kadambari-sāra-saṃgraha, 6
 Kaiyata, 91
 Kālidasa, 109
 Kālingarāja Sūrya, 6
 Kane, P V, 1fn, 4fn, 53, 111fn, 118fn, 120, 121fn, 125fn
 Karmāṭakakavīcarite, 29fn
 Kavi, M R, 31, 33
 Kavyadarśa, 77fn, 102fn, 103, 114
 Kavyalankāra, (Bhāmaha) 102fn
 Kavyalankāra (Rudraṭa), 102fn, 115fn, 126fn
 Kavyalankārasārasaṃgraha, 54fn, 55, 56, 102fn, 106fn, 115fn, 118fn
 —c Laghuvṛtti, 54fn, 115 6
 —c Viveka, 1
 Kavyalankārasūtravṛtti, 102fn
 Kavyanala Guccaka, 1fn
 Kavyaprakāśa, 1fn, 3fn, 4, 5, 7-9, 11fn, 12-6, 18, 23, 27, 35, 49, 50, 59, 61, 68fn, 76, 95, 96, 99, 100, 102fn, 106fn, 110fn, 114
 —c Balabodhinī, 14fn, 114fn
 —c. of Bhaṭṭa Gopāla 114fn
 —c Darpaṇa, 15
 —c. Laghufika, 8, 14, 16, 27

- 51, 59
 —c. of Manikyācandra, 115
 —c. *Saṃketa* of Ruyyaka, 1, 4fn., 114, 123
 —c. *Sampradaya Prakāśini* or *Bṛhaddikā*, 1fn., 6-10, 12-16, 18, 19, 23-7, 29, 36, 47, 51-3, 57fn., 59, 61, 72, 99, 111, 114, 116, 127
 —c. *Sarasamuccaya*, 3-4
 —c. of Someśvara, 115
 —c. *Uddyota*, 52fn., 76, 91, 103, 110fn.
 —c. *Viveka* of Śrīdhara, 12fn., 15, 100
 Kopperuṅṅiṅga, 41
 Krishnamacarya, 'M., 31, 36fn.
 Krishnamurthi, A., 33, 37fn., 339fn., 40fn., 41fn., 42fn., 43fn., 45fn.
 Kṛṣṇā, river, 39, 40
 Kṛtyakalpataṛu, 26fn.
 Kṣemaratāja, king, 93
 Kumārasambhava, 124, 126
 Kumārasvāmin, 5, 7fn., 12, 51, 89fn., 110, 112, 114
 Kumārīlabhaṭṭa, 118fn.
 Kuvalayananda, 78fn., 89, 102fn.
 Laghuśabdendusekhara, 91fn.
 Lakṣmīdevī, princess, 33
 Lakṣmīdhara, 26fn.
 Lāṭīnuprāsa, 55-7
 Lokkigundi bottle at, 40
 Maṅga, 109
 Mahabhaṣya, 19, 118fn.
 Mahādeva, brother of Viḍya-cakravartin, 9, 35, 50
 Mahādeva, Yādava king, 45
 Mahārāṣṭra, 39fn.
 Mahendramangalam, 42
 Mahendrasūri, 4fn.
 Mahimabhaṭṭa, 68
 Mallinātha, 5, 7fn., 11, 51, 57fn., 58, 65fn., 87, 98fn., 112, 114, 126
 Mammāṭa, 3, 12, 14, 18, 53, 54, 57fn., 59fn., 60fn., 61-2, 68, 72, 76, 94-6, 100, 102, 111, 114, 115-8, 120, 122, 123
 Manikyācandra, 115
 Maṅkha (-khaka), 13, 15
 Maṅkhukasūtrodaḥaraṇa, 2, 7fn., 52, 59
 Manmatha (Mammāṭa), 19
 Maravarman 'Sundara Paṇḍya' I, 41
 Maravarman Sundara Paṇḍya' II, 34, 43, 44
 Meghasandesa, 67
 Mutāri, 78
 Mysore Gazetteer, 11fn., 30fn., 36fn., 37fn., 42fn., 43fn., 45fn.
 Mysore Inscriptions, 37fn.
 Nageśa, 52, 76, 79, 90-1, 103, 110
 Namisādhū, 116
 Nañjaratājayatobhāṣaṇa, 12fn., 51fn., 112fn., 113fn.
 Narasiṁha I, Hoysala king, 29
 Narasiṁha II, Hoysala king, 29, 30-3, 38fn., 40-3, 50
 Narasiṁha III, Hoysala king, 9, 32-4, 43-6, 49, 50
 Narasiṁhacari, R., 29fn.
 Narasiṁha kavi, 12, 51, 112
 Nārāyaṇa, 126
 Narendraprabhasūri, 84
 Nalakatimānasa, 1
 New Catalogus Catalogorum, ii, 4fn.
 N ugal Colas, 42

- Niṣkṛṣṭārtha kārīkas*, 2, 5, 9, 16, 27, 51, 52, 54, 63, 66
 'Notes on *Alaṅkāra-literature*', 1fn.
Nyāyapañcāṅga, 91fn, 103fn.
Padmama, princess, 34, 46
Pāṇini, 61
Parināma, history of, 76ff, varieties of, 79, distinguished from *Rūpika*, 80, 85-8, 90, 92-3
Patañjali, 19
Pattama, 34
Peterson, 4fn
Pischel, 1fn.
Pradyumnābhyudaya, 5fn.
Prakṛṣṭaka, —c. on, 19, 27
Prakramabhaṅga, dova. 57
Pratāparudrīya, 17fn, 51, 85fn, 89fn., 102fn, 112fn
 —c. *Ratnāpana*, 7fn, 12fn., 17fn, 51, 87fn, 110fn., 112fn., 113fn, 114fn.
Pratīharendurāja, 54, 62, 77, 115-6
Prayogadīpikā, 19, 27, 71
Pṛthvirāja, king, 5
Pṛthvirājavarjaya, 5
Punarukṛavadābhāsa, 54
Raghavan, V., 1fn., 2fn, 3fn, 6, 7, 11fn., 12, 14, 15, 16fn., 17fn, 27fn, 31fn, 116, 117fn, 124fn.
Raghu amṣa, 68
Rājārāja III, Cola king, 30, 32, 41
Rājendra III, Cola king, 34, 43
Rāmanātha, Hoysala king, 31, 32, 34
Ranganātha temple, 31
Rao, Hayavadana, C, 36fn, 37fn, 43fn, 45
Rasaṅgadhara, 65fn., 74fn., 79, 97, 102fn, 120fn.
 —c. of *Nāgeśa*, 79, 90-1
Rasamīmāṃsā, 17, 18, 27
Ratnakāṇṭha, 3
Ratnakara, 4
Ravi Varman, Kerala king, 5
Report, Madras Epigraphical, 32fn., 31fn, 43fn
Report, Mysore Archaeological, 19fn, 30fn, 36fn, 43fn.
Report, Peripatetic Party of Govt. Oriental mss. Library, Madras, of, 19fn —
Rice, B. L., 30fn., 37fn.
Rucaka (*Ruyyaka*), 3
Rudraṭa, 12, 102, 115-6, 126
Rūlmānikāṇa, 6, 8-11, 16-9, 21-4, 27-36, 38-40, 42, 44-50, 52
Rūpika, 71-6, distinguished from *Atisāyokta*, 96, 111-3, distinguished from *Parināma*, 80, 85-8, 90, 92-3
Rupakaparīśuddhi, 81fn, 82, 83fn.
Ruyyaka, *Rājānaka*, 1, 3, 4, 12, 16, 27, 52-9, 63-70, 72-4, 76-8, 80-3, 83, 91-5, 97-9, 101, 104-14, 116, 27
Sahityadarpana, 12, 15, 53, 85fn., 94fn, 99, 103fn, 106fn, 111fn, 114fn., 118fn, 120fn.
Sahityamīmāṃsā, 1, 105, 125
Sahyadyalila, 1
Sakalavidyā(-dhara)caṅkavartin, 6, 7
Sala, 36, 37
Samudrabandha, 2, 3, 5, 53, 56, 63-5, 71, 73, 75, 78fn, 84, 98fn, 99, 102, 109, 110fn, 112, 121,

- 123-6
 Sandeha, 94
 Sādhivigrahika, 7, 10, 12, 14-6, 99, 100, 127
 'Sādhivigrahika and Vidyā-cakravartin', 11fn 12fn
 Sanskrit mss, second Report of, Operations in Search of, in the Bombay Circle, 1883-4 by P Peterson 4fn
 Śaradatanaya, 12 13
 Sarasamuccaya, 3
 Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa, 77fn 103fn, 114fn, 126fn
 Sastri, Nilakantha, K A, 43fn
 Sastri, Srikantha, S. 6, 11fn, 31, 36fn
 Sendamangalam, 41
 Sevunas, Yādavas of Devagiri 37, 39, 40, 44, 45
 Singhana, Yādava king, 40
 Śiṣupālavadha, 87fn
 Śleṣa, 116-24
 Smarana, alamkāra, distinguished from Anumāna, 67
 Śobhākaramitra, 4, 5, 54 67fn, 82, 84, 85, 93, 101 103 108 120fn, 123 criticised by Jayaratha, 101, 108 9
 Śokka Villi Bhaṭṭa, 31 4
 Some Concepts of Alamkāraśāstra, 127fn
 'Some forgotten Sanskrit poets of Karnājaka', 6fn 31fn 36fn
 Someśvara, a commentator on the Kaṭyāprakaśa, 115
 Someśvara Hoysala king, 30 4, 43-4, 50
 Sorāṣṭr, battle at, 40
 Sosevūr (Skt Śaśakapūra), 37
 South India and her Muhammadan Invaders, 41fn
 South Indian Inscriptions, 31
 Śrīdhara Sādhivigrahika, 12 15 6
 Śrīkaṇṭhacarita, 1
 Śrīraṅgam, 30, 32, 40
 Śyāgara Tīlaka, 1fn
 Stein, M A, 4fn
 Studies in the History of Sanskrit Poetics (S K De), 1fn, 14fn
 Suktiratnahara, 6
 'Suktiratnahara of Kāliṅgarāja Surya', 6fn
 Sumanobhāna, 29
 Śurapāla, king 33
 Tāmbraṇarni, 44
 Tantrairarttika, 118fn
 Tatacharya, D T, 81fn 83
 Tīlaka, Rājānaka, 1, 115-6, 120, 122, 123, 124
 Tirumalai Śrī Venkateśvara, 11fn, 19fn, 33fn
 Tiruvendipuram Inscription, 41
 Tribhuvanavidyācakravartin, 29
 Trivedi, K P, 53, 118fn
 Trīvikramabhaṭṭa, 6, 7, 25fn
 Udbhata, 12, 54 55, 59fn, 62, 71, 77, 102, 106fn, 115-7, 121, 123
 Ullakha, 97 8
 Upamā, 58-62
 Upameyopamā, 63 6
 Utpaladeva, 93
 Utprekṣā, 94, 105-11
 Uttaramaçarita, 67
 Vācyācana, doṣa, 68
 Vagbhata 91

- Vaidyanātha, 29-31, 42, 50
 Vaijanātha Bhaṭṭa, 30fn
 Vaijanna, 30fn
 Vākyapadiya, 19, 26fn, 27
 Vallabha, 34
 Vāmana, 12, 102, 125
 Vāmakeśvarimata,—c on, 4fn
 Vāsudeva, 9, 34-5, 50
 Venkataraman, K R, 11fn, 48fn
 Vibhāvanā, 124-6
 'Vidyācakra-vartan I', 31fn, 33fn
 'Vidyācakra-vartan II', 11fn, 19fn
 Vidyādhara, 3, 11, 51, 53, 54, 57fn, 84, 89, 97, 103
 Vidyādhara-cakra-vartan, 7
 Vidyānātha, 3, 85, 89, 102
 Vira Pāṇḍya, 32
 Virūpākṣanātha, 27
 . Virūpākṣapañcāśikā 25-7
 —Vṛtti of Vidyācakra-vartan, 25-6
 Vīsnudeva, 27
 Viśvanātha, 3, 12, 15, 53, 85, 94fn, 103
 Viśveśvara (a of *Alamkāra-kaustubha*), 12, 51, 61, 91, 95, 6, 102, 4, 109fn, 110
 Vyakti-viśka, 12, 57fn, 68fn
 —c Vīcara of Ruyyaka, 1
 Vyakti-vivekakāra, 12
 Vyatireka 113-6
 Yādavas of Devagiri, also called Sevunas 37, 39, 40
 Yāska, 72
 Yaśodharacarite, 29

CORRECTIONS AND ADDITIONS

INTRODUCTION :

Page	Line	Read
ii	3rd from bottom	<i>prakāṣayati</i>
iii	7th " "	<i>rasābhāso</i>
2	11	<i>Mankhukā-</i>
	Fn. 1. L. 2	<i>xxvi</i>
	Fn. 3 L. 10	<i>Vidyācakravartin</i>
3	Fn L 2	अहमन.
5	2	शक्य
6	Fn. 6. L. 8	<i>ABORI</i>
7	Fn. 1. L. 1	प्रिविकम
13	3	<i>puṣabhrū</i>
23	Fn 1. L. 17	समे
25,27	Top title	'WORKS OF VIDYĀ- CAKRAVARTIN' 'VIDYĀCAKRAVARTIN'S ANCESTORS' 'INTRODUCTION'
29,31	"	p. 3
26,28,30,32	"	No. 408
29	Last line	मने
31	Fn 5 L 6	<i>Gazetteer</i>
32	Fn. 7. L. 13	Canto
37	Fn. 1 L. 1	Bhūllama
38	Fn. 1. Ll. 1, 4	{भगवन्ना {मगायं
40	5	add after (p. 53)—M.R. Kavi,
41	{Fn. 1 L. 1	or. cit.
41	{Fn. 1 L. 3	read त्रिस्त
42	Fn 1 L. 5	for a list
45	Fn 1. L. 12	verse
49	Fn. 1. L. 5	
56		

61	Fn. last line	add l. before <i>Alaṅkāraustubha</i>
91	20	<i>Viśeṣana</i>
97	1	<i>bhṛāma</i>
103	Fn. l. 1	नेत्रे
112	Ll. 20, 36	definition

TEXT: ('T' refers to Ruyyaka's Text, 'C' to Commentary of Vidyācakra-vartin, and 'Fn.' to foot-notes).

१५	T. L. 3	असंलक्ष्य-
२२	C. L. 4 from bottom	कूरानुकारा-
४१	C. L. 3 from bottom	-तदुत्पत्त्योः
४३	T. L. 5	सदशवस्त्वन्तरानुभवे
४६	C. L. 1	समासोक्तं
६४	C. last line	इत्थं
६५	C. L. 5	च्छालादिशब्दस्य
	C. L. 6	कथित, × × नियमात् ।
६७	T. L. 2	विषयिसंभवित्वेन विषयासंभवित्वेन
	C. L. 11	delete 'i' after प्रतीयमानत्वाद्
	C. L. 12	„ ? „ चासौ
६६	Top title	read उत्प्रेक्षाभेदाः
७१	T. last line	त्वर्धे
८१	T. L. 2	अध्यनसागे नैव
८८	Fn. last line	here
९४	Fn. L. 2 from bottom	is
१००	T. L. 3	वैदेह्या
	„	भार्गव
१०३	C. last line	यदा
१०४	T. L. 1	अप्रस्तुते
	C. L. 9	समासोक्तिरूपकयोः
१०८	C. L. 5	समासोक्तेः
१११	Fn. L. 2 from bottom	in a
११५	C. L. 2	अत्रैतदुप-
	C. L. 8	मञ्जल्यात्मिका
	Fn. L. 3 from bottom	sub-
११७	C. L. 2 from bottom	इन्दुरव्योर्ना-
१२६	T. L. 1	अन्ये सह सङ्गरः
१२७	T. L. 4	जलुकाङ्-
१३१	C. L. 3	वलकलेति
१३२	C. L. 3	व्यक्तये इति ।

१३५	T last line	कार्यकारण
१३६	C last line	अप्रस्तुतप्रदासात्
१३७	C L 1	अनाहुलत्वात्
	Fn L 2 from bottom	† instead of ‡
१४०	C L 4	क्षविवेक
१४६	C L 1	दुरन्तता, अत सा नूनमि
१४१	Top title	आभेपप्रकारा
१४६	C L 1	प्रथमतृतीय
	C L 1	समरण-
१६३	T L 1	एवसौन्दर्या
	C L 7	आप्याआप्य-
१६६	C last line	पूर्वपूर्वस्य
१७०	Fn L 2 from bottom	देवाकर्णय etc
१७२	C L 6	काव्यलिङ्ग तु
१७६	C L 3	अरुणाय न
१८१	T L 3	-पूर्वक
	T L 5	विभक्ति
१८४	C last line	सूत्रम्—गुणक्रिया-
१८६	C L 1	कथयितव्यम्-
१८६	T L 10	मृपाङ्गणगतत्वेन)
१९०	T L 7	निराकर्तुं
१९३	C last line	त्वत्पात-
१९६	C L 6	अपलापमात्रचिन्तयेति
२००	C L 3	वक्त्रोक्ति
२१४	C L 5 from bottom	तद्योग-
	Fn L 2 from bottom	योगि
२१५	C L 4	अनिदर्शने
	C L 6	अलङ्कारा
२१६	C L 9	तद्वक्त्रा
२१७	C L 7	अविषयत्वात्

APPENDIX I ('v' refers to verse)

v	v ३२C	यद्यपि
c	v ६८C	न्यासाद्
१०	v ११८d	काव्यलिङ्ग

APPENDIX II (Col refers to Column)

११	Col 2 L 3	T S S ed 1915
----	-----------	---------------

	Col. 1. L. 9 from bottom	P. 10
	Col. 2. L. 7 from bottom	अभिधालशना-
	Col. 3. L. 7 from bottom	P. 12. L. 1
१४	Col. 1. L. 2	P. 14
	Col. 1. L. 10	यथावसरं
	Col. 1. L. 15	L. 8
	Col. 2. L. 2	P. 11
	Col. 2. L. 3	P. 11
	Col. 3. L. 2	P. 13
	Col. 3. L. 3	P. 13
	Col. 3. L. 6	आद्यार्थ
१५	Col. 1. L. 19 } Col. 2. L. 17 } Col. 3. L. 19 }	बलभुष्य
१७	Col. 2. Ll. 6-7 from bottom	अध्यवसायार्थमकृते
	Col. 2. L. 4 from bottom	प्रकारं
१८	Col. 1. Ll. 10, 12, 13	P. 62
	Col. 2. last line	प्रतीतिः
१९	Col. 2. Ll. 5, 6	P. 62
	Col. 3. L. 7	P. 75
	Col. 2. L. 8	L. 17
	Col. 1. L. 15	-निगोर्णत्वे
	Col. 2. L. 5 from bottom	L. 7
२०	Col. 2. L. 10	अध्यारोप्यते
२१	Col. 1. L. 8 from bottom	कष्टक्रिभिः
	Col. 1. L. 4 from bottom	} प्राकरणिकयोः
२२	Col. 2. L. 2 from bottom	
२३	Col. 3. L. 1 } Col. 1. L. 5 }	प्रतिमानम्
	Col. 2. L. 9	शब्दालङ्कार-
	Col. 3. L. 13	Ll. 6-7

	Col. 1. L. 15	-लङ्कारत्वं
	Col. 3. L. 16	P. 126
२५	Col. 1. L. 7 from bottom	-जनकत्वादः
	Col. 3. L. 3 from bottom	
२६	Col. 1. L. 10	P. 153
	Col. 2. L. 15	महत्सरुचयः
२७	Col. 2. L. 2	यष्टिः
	Col. 1. Ll. 1, 3	P. 160
	Col. 1. L. 8	figure in
	Col. 2. L. 21	तरुशृङ्गे
२८	Col. 3. L. 5	P. 165. L. 4
	Col. 3. L. 7	P. 167
३०	Col. 1. L. 5}	-रागात्
	Col. 2. L. 6}	
३१	Col. 1. L. 7 from bottom	निरोधाने
३३	Col. 1. L. 3 from bottom	-अपेक्षयैव
	Col. 2. L. 3 from bottom	
३४	Col. 2. L. 17	प्रतिपत्तेः
३५	Col. 1. L. 2 from bottom	-वक्त्र-
	Col. 2. L. 2 from bottom	
३६	Col. 1. L. 3 from bottom	P. 248
३७	Col. 2. L. 19	P. 247
	Col. 3. L. 8 from bottom	L. 9
	Col. 3. L. 5 from bottom	L. 7

APPENDIX III :

४०	Fn. L. 1	४६ instead of ४४
	Fn. L. 2	महेश्वरिणा
४१	Against धनपत्रम्, under the 2nd Col.	-read { हर्षवर्णिने उपक्रमे

मज्झिमोपनिषद्भाग्य-